

Büyük Devletler Kışkacında

BAĞIMSIZ AZERBAIJAN

(1918-1920)

Editörler

Dr. Qiyas Şükürov - Dr. Vasif Qafarov

Ş-14337

Büyük Devletler Kıskaçında

**BAĞIMSIZ
AZERBAJYCAN
(1918-1920)**

Editörler

Dr. Qiyas Şükürov Dr. Vasif Qafarov

M.F.Axundov adına
İQ KÜLTÜR SƏNƏT YARMIN
Kitابخanası

13 (2A)

IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 394
Araştırma İnceleme Dizisi: 343

Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)

Kitabın tüm yayın hakları IQ Kültür Sanat Yayıncılık ve Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi'ne aittir.

Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiç bir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1. Baskı: Eylül 2010 İSTANBUL

ISBN: 978-975-255-294-4

Sertifika No: 12446

Genel Yayın Yönetmeni: Adem Sarıgöl

Editörler: Dr. Qiyas Şükürov - Dr. Vasif Qafarov

Mizanpaj ve Kapak Tasarımı: Ahmet Sekendiz

Montaj: Bülent Birkan

Halkla İlişkiler ve Dağıtım Sorumlusu: Yusuf Sarıgöl

Baskı-Cilt Kilim Matbaası

Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi

12/204 Topkapı / İstanbul

Tel: 0212 612 95 59

Copyright © 2010, IQ Kültür Sanat Yayıncılık Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi

Copyright © 2010, Dr. Qiyas Şükürov, Dr. Vasif Qafarov

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK,

Toplumu "Bilgi Işığında Aydınlanmaya" çağırıyor.

"Bir Kitap Bin Silahı Susturur"

GENEL DAĞITIM:

www.iqkultursanat.com

TOPLU ALIMLARDA İSTEME ADRESİ
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK ve
ULUSLARARASI TANITIM HİZMETLERİ TIC. LTD.
ŞTİ.

Alemdar Mah. Ticarethane Sokak, Fethi Han
No: 33/47-48 Çağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 520 91 12 Belge geçer: 0212 520 91 12
Cep: 0544 608 58 58

TAKDİM

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti, cihan savaşı sırasında İtilaf ve İttifak bloklarına ayrılan büyük devletlerin ekonomik çıkarlarının çakıştığı stratejik bir bölgede kurulmuştu. Savaşın son merhalesinde Çarlık düzeni yıkılmasına karşın kuzeydeki Rusya tehdidi varlığını korumaktaydı. Hazar havzasına sokulan İngiltere, gözlerini yüzünlü petrol şehri Bakü'ye dikmişti. Büyük devletlerden Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Bakü petrolüyle ilgili çevirdikleri entrikalar istikbal hususunda endişeler oluşmasına neden olmuştu. Böyle bir kritik ortamda kardeş Türkiye'nin yardımları sayesinde cumhuriyet egemenliği ülkenin tamamına yayıldı. Almanya, Rusya, İngiltere gibi devletlerin planları bir süreliğine ertelendi. Fakat Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı'nın Azerbaycan'dan çekilmesi üzerine, emperyal amaçlı tehditler yeniden gündemi işgal etti. Böyle bir ortamda Düvel-i Muazama'dan İtilaf bloğunda bulunan ülkeler ile iletişime geçen Azerbaycan delegasyonu, Paris Barış Konferansı'ndaki zorlu diplomasi mücadelesi sonucunda bağımsızlığın uluslararası camiada tanınmasına nail oldu. Fakat bu mutlu günlerin ömrü uzun olmadı, Denikin tehlikesinin bertaraf edilmesine paralel olarak, Kafkasya'da serbest faaliyet alanı bulan Bolşevik Rusya müdahalesi ile 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son verildi.

23 ay boyunca Azerbaycan'ın yönetimini elinde bulunduran cumhuriyet hükümeti büyük devletler kışkacında varoluş mücadelesi verdi, milli ordu birliklerini oluşturmaya çalıştı; bayrak, arma, para birimi gibi ulusal sembollerini belirledi, parlamentodan güvenoyu alan hükümet modelini benimsedi. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan entelektüelleri, demokratik düzenin yerleşmesi, insan hak ve özgürlüklerine saygılı devletin oluşumu için gayret gösterdiler. Türk dünyasında demokrasi geleneğinin gelişimi açısından ilginç bir deneyimi miras bıraktılar.

Büyük devletlerin ekonomik ve politik çıkarlarının kuşatmasında bulunan bu Türk cumhuriyetinin çeşitli meseleleri, yurtiçi ve yurtdışında çok sayıda bilimsel araştırmalara konu olmuştur. Bununla birlikte, bu dönemle ilgili söylenecek çok söz vardır. Böyle bir girişimin somut ürünü olan bu çalışmada, Azerbaycan ve Türkiye tarih camialarının konuyla ilgili tetkikleri yer almıştır. Alanın uzmanları tarafından telif edilen makalelerden müteşekkil bu çalışmanın, Türk tarih yazımında önemli bir boşluğu kapatacağını ve sadra şifa bir eser olacağını ümit ederiz.

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
Türk Tarih Kurumu Üyesi
BDÜ Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi
Bakü / Azerbaycan

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	III
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	IX
AZERBAJYAN'DA CUMHURİYET DÜZENİNİN TARİHSEL VE KÜLTÜREL ARKA PLANI Kemale NECEFOVA.....	1
İSTİKLÂLİN İLÂNI ÖNCESİNDE AZERBAJYAN'DA SİYASİ DURUM (1917-1918) Doç.Dr. Almaz İBRAHİMOVA.....	12
AZERBAJYAN TARİHÇİLİĞİNDE BAKÜ MART OLAYLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (31 Mart 1918) Doç.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU.....	21
CUMHURİYETİN KURULUŞ DEVRİNDE AZERBAJYAN'DA İSTİKLÂL VE İLHAK TARTIŞMALARI (Ocak-Haziran 1918) Dr. Qiyas ŞÜKÜROV.....	38
AZERBAJYAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE TÜRKİYE VE BATUM ANTI- LAŞMALARI (Mayıs - Haziran 1918) Doç.Dr. Enis ŞAHİN.....	73
OSMANLI-RUSYA İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA BAĞIMSIZ AZERBAJYAN (1917-1918) Dr. Vasif QAFAROV.....	95
OSMANLI-AZERBAJYAN İŞBİRLİĞİ VE DOSTLUK İLİŞKİLERİ (1918 - 1920) Prof.Dr. Atahan PAŞAYEV.....	112
OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAJYAN'A ASKERİ YARDIMLARI (1917-1918) Prof.Dr. İsmayıl MUSA.....	123
KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAJYAN HAREKÂTI Prof.Dr. Anar İSGENDEROV.....	134
PAYLAŞILAMAYAN ŞEHİR: BAKÜ UĞRUNDA SOVYET-İNGİLİZ-TÜRK REKABETİ VE ŞEHİR YÖNETİMİNİN AZERBAJYAN HÜKÜMETİ'NE GEÇMESİ Prof.Dr. Sevda SÜLEYMANOVA.....	147
İNGİLTERE'NİN ERMENİSTAN-AZERBAJYAN SORUNUNA YAKLAŞIMI (1918-1920) Prof.Dr. Sevinc YUSIFZADE.....	161

EMPERYAL GÜÇLERİN ERMENİSTAN LEHİNE NAHÇIVAN'IN İSTİKLÂLİNE EL KOYMA ÇABALARI (1919-1920) (İngiltere-Amerika-Sovyet Rusya) Doç.Dr. İbrahim Ethem ATNUR.....	170
BATI AZERBAJYAN'DA ERMENİSTAN DEVLETİNİN KURULMASI VE BÖLGESEL SONUÇLARI Doç.Dr. Cebi BEHRAMOV.....	193
CUMHURİYET DÖNEMİNDE KARABAĞ'DA SİYASİ DURUM (1918-1920) Dr. Havva MEMMEDOVA.....	203
AZERBAJYAN-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ZAKATALA SORUNU Şamil REHMANZADE.....	210
AZERBAJYAN CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NIN OLUŞTURULMASI VE KURUMSAL YAPISI Dr. Rabil SÜLEYMANLI.....	217
CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJYAN DIŞ POLİTİKASI (1918-1920) Prof.Dr. Cemil HESENLI.....	227
RUSYA-AZERBAJYAN İLİŞKİLERİ VE NİSAN İSTİLASI Dr. Vasif QAFAROV.....	257
CUMHURİYETİN ÇÖKÜŞÜNÜN ARDINDAN AZERBAJYAN'DA SİYASAL BASKI VE TUTUKLAMALAR Prof.Dr. Fezail İBRAHİMLI.....	274
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'IN YÜZÖLÇÜMÜ VE DEMOGRAFİK DURUMU (1918-1920) Prof.Dr. Kerim ŞÜKÜROV.....	282
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'DA YASAMA VE YÜRÜTME (1918-1920) Doç.Dr. Firdövsiyye EHMEDOVA.....	288
AZERBAJYAN PARLAMENTOSU'NUN AÇILMASI VE FAALİYETLERİ Dr. Samir İSMAYILOV.....	298
AZERBAJYAN PARLAMENTOSU'NDA İŞÇİ SORUNLARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞMELER VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI Cavanşir ORUCOV.....	310
AZERBAJYAN'DA TOPRAK SORUNU VE ÇÖZÜM YOLLARI (1918-1920) Dr. Kamran İSMAYILOV.....	329
CUMHURİYET DÖNEMİNDE HAZAR HAVZASININ JEOPOLİTİK KONUSU (1918-1920) Dr. Elemdar ŞAHVERDİYEV.....	335
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'DA KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL YAPILANMA (1918-1920)	

Doç.Dr. Firdösiyye EHMEDOVA.....	342
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA MİLLİ EĞİTİM UZMANLARININ HAZIRLANMASI (1918-1920)	
Dr. Ezize NEZERLİ.....	350
CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJCAN MİLLİ BURJUVAZİSİ: HAYRİYE FAALİYETLERİ VE EĞİTİM ALANINA KATKILARI (1918-1920)	
Dr. Cemile RÜSTEMOVA.....	355
KUZEY AZERBAJCAN'DA MÜSLÜMAN DİN ADAMLARININ SOSYO-EKONOMİK DURUMU, SİYASAL VE HUKUKSAL STATÜSÜ (1917-1920)	
Dr. Resul HUSEYNLİ.....	366
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA KADIN SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI (1918-1920)	
Doç.Dr. Letife ELİYEVA.....	377
AZERBAJCAN CUMHURİYETİ'NİN İRAN BÜYÜKELÇİSİ ADIL HAN Zİ-YADHANLI	
Dr. Sübhan TALİBLİ.....	385
MEHMED EMİN RESULTADE FENOMENİ	
Dr. Nesiman YAQUBLU.....	398
AZERBAJCAN SİYASAL MUHACERETİNİN CUMHURİYETİN ÇÖKÜŞÜ OLGUSUNA BAKIŞI	
Prof.Dr. Haleddin İBRAHİMLİ.....	403
TÜRK TARİH YAZIMININ AZERBAJCAN CUMHURİYETİ TARİHİNE BAKIŞI	
Doç.Dr. İqbal AĞAYEV.....	408
EKLER	422
DİZİN	429

KISALTMALAR

A.	: Arşiv
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AK(b)P	: Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi
ARDA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivı)
ARDTA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (Azerbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı)
ARPII SSA	: Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arxivı)
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO. A.VRK	: Babiâli Evrak Odası Sadaret Evrakı
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
DH.KMS	: Dahiliye Nezareti Kalemî Mahsus Evrakı
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH.EUM.5.Şb	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube
ed.	: Editör
F.	: Fiş
f.	: Fon
HKS	: Halk Komiserleri Sovyeti
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
K.	: Klasör
No.	: Numara / Sayı
RFDTA	: Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi
RIA ŞEA	: Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Arşivi
RK(b)P	: Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi
RSDİP	: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: Sayfa / Sayfalar
ser.	: Seri
siy.	: Liste (Siyahı)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği

v. : Varak
v.dgr. : Ve diğerleri
Y.PRK.BŞK : Yıldız Perakende Evrakı, Mâbeyn Başkıtabeti
yay. haz. : Yayına Hazırlayan / Neşreden

ÖNSÖZ

1991'in Ekim ayında Azerbaycan Parlamentosu'ndaki müzakere-ler sonucunda kabul edilen anayasal bildirge, Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya kamuoyuna duyurdu. Sözü edilen bildirge, 1918-1920 seneleri arasında Azerbaycan'ın yönetimini elinde bulunduran cumhuriyete atıfta bulunmak suretiyle bağımsız Azerbaycan'ın adı geçen devletin varisi olduğunu deklare etti. Başka bir ifadeyle XX. yüzyılın ikinci Azerbaycan Cumhuriyeti meşruiyetini birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dayandırdı, onun demokratik ilkelerini benimsediğini açıkladı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilânıyla birlikte, Sovyetler döneminde üstü kapatılan ve sumen altı edilen birçok konunun önündeki bilimsel engeller kalkmış oldu; çok sayıda arşiv belgesi ve süreli yayın yerli ve yabancı araştırmacıların istifadesine sunuldu. Son 20 senede Azerbaycan tarihinin bu dönemiyle ilgili sayısı azımsanmayacak miktarda bilimsel çalışma yapıldı, çok sayıda yeni arşiv belgesi neşredildi. Bununla birlikte, parlamenter düzene dayanan ve kabine sistemine göre yönetilen bu cumhuriyetin tarihi, kültürel ve ekonomik hayatı hâlâ yerli ve yabancı araştırmacıların ilgi odağıdır. Böylesine önemli bir konuyla ilgili Türkçe edisyon kitap çalışması Azerbaycan bilim camiasında beklenenin ötesinde olumlu intibalar uyandırdı ve 30 civarında Azerbaycanlı bilim adamı özgün makaleleriyle bu çalışmaya katkıda bulundular. Dolayısıyla bu kitabın birincil amacı yani cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihiyle ilgili son kazanımları Türk bilim camiasına aktarmı gerçekleşmiş oldu. Diğer taraftan ise Güney Kafkasya üzerine araştırmalar yapan değerli Türk bilim adamları akademik makaleleriyle bu çalışmaya katkıda bulundular. Böylece çalışmanın ikinci amacı kendiliğinden gerçekleşti ve Türk tarih yazımının Azerbaycan Cumhuriyeti tarihiyle ilgili somut örnekleri bu çalışmada yerini almış oldu.

Alanın uzman araştırmacıları tarafından telif edilen bu makalelerin arka planında miktar azımsanmayacak sayıda arşiv belgesi ve süreli yayın taraması vardır. Makalelerin yazımı sırasında istifade edilen arşivlerin listesi şöyledir: ARDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), ARPII SSA (Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi), ARDTA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi), RIA ŞEA (Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Arşivi), RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), USA.NA (United States of America, National Archives), BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) ve ATASE (Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi). Belirtilen dönemin Azerbaycan, Türkiye ve Batı matbuatında yayımlanan haber ve yorumlar ise söz konusu makalelerin ek başvuru kaynakları arasındadır. Makalelerin yazımı sırasında Rus, Azerbaycan, İngiliz ve Türk dillerinde yayımlanan araştırma eserleri de dikkate alınmıştır.

Makalelerin yazımında istifade edilen arşiv belgeleri, süreli yayınlar

ve ilmi neşirler, dipnotlarda ve liste hâlinde makalelerin sonundaki kaynakça kısmında belirtilmiştir. Sık sık başvurulan birçok kavramın kısaltmalarından istifade edilmiş ve onların açılımları kısaltmalar bölümünde gösterilmiştir. Kitabın yayıma hazırlanmasında kavramsal bütünlük ile özel isimlerin imlasına ihtimam sarf edilmiştir. Özellikle Azerbaycan tarih yazımında mütearife dönuşen "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" ve "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" kavramları yerine, müelliflerle mutabakat sağlanarak, "Azerbaycan Cumhuriyeti" kavramı istifade edilmiştir. Böyle bir tercihin temel gerekçesi, yerli ve yabancı arşiv belgelerinde cumhuriyetin resmi adının bu şekilde kullanılması ve söz konusu dönemin Azerbaycan entelektüellerinin eserlerinde genellikle bu kavramın istifade edilmesiyle doğrudan ilintilidir. Dolayısıyla bu kavramın kullanımı, 1918-1920 seneleri arasında mevcut olan devletin gerçek adının belirgin olarak istifade edilmesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan kamuoyunun önde gelen isimlerinin adlarının imlasında d/t ve b/p örneğinde bazı zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu meselelerde Türkçe'nin imla kurallarına dikkat edilmekle birlikte, Mehmed Emin Resulzade, Ahmed Cevdet Pepinov ve Mir Yakub Mehdiyev örneğindeki pek çok özel ad günümüz Türkçe'sindeki kullanım şekline ziyade Osmanlı arşiv belgelerinde tahrir edildiği şekliyle verilmiştir. İngilizce ve Almanca özel adlar özgün dildeki imla şekline göre yazılmıştır. Rusça özel adlar ise okunuş şekline göre en uygun Türkçe transkripsiyonuyla verilmiştir.

Bu kitap çalışması çok sayıda bilim adamının tavsiye, yardım ve bilimsel katkıları sayesinde husule gelmiştir. Öncelikle, akademik makaleleri ile bu edisyon çalışmamıza katkıda bulunan tüm meslektaşlarımıza teşekkür ederiz. Son olarak, Azerbaycan tarihi ve medeniyetine derin ilgi duyan ve yayımladığı kitaplar ile bu alana önemli haiz katkılar yapan IQ Kültür Sanat Yayıncılık Genel Yayın Yönetmeni Sayın Adem Sarıgöl ile yanevi çalışanlarına şükranlarımızı sunarız.

Dr. Vasif Qafarov
Dr. Qiyas Şükürov

AZERBAJCAN'DA CUMHURİYET DÜZENİNİN TARİHSEL VE KÜLTÜREL ARKA PLANI

Kemale NECEFOVA*

XIX. yüzyılın birinci yarısında vuku bulan Rus işgalini izleyen dönemde Azerbaycan toplumu zor ve şerefli istiklâl yolu geçmiştir. Türkçe yayınlar yapılması, demokratik özgürlüklerin kazanılması, Türk-Müslüman halkları birliği, ulusal ve kültürel özerklik ve bağımsızlık adına verilen mücadeleler Azerbaycan Milli İstiklâl Mücadelesi'nin belirgin aşamalarını oluşturmuştur. XIX. yüzyılın 70'li yıllarında gelişim kaydeden petrol endüstrisi burjuva münasebetlerinin yanında milli ideoloji ile demokratik idelerin oluşumuna katkı sağlamıştır. Bu olayla birlikte, milli burjuvazi ile Avrupalı eğitim almış ileri görüşlü aydınlar kamuoyunda ön plana çıkmaya başlamışlardır. Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşınlı, Kasım Bey Zakir gibi XIX. yüzyılın 30'lu ve 40'li yıllarının aydınlarını 70'li yılların ikinci aydın kuşağı izlemiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu kuşağa mensup aydınlar basın, edebiyat ve sanat alanlarında ciddi dönüşümlere neden oldular. "Tatar Molyeri" olarak bilinen Mirza Fethali Ahundzade, ulusal tiyatro ve basının kurucusu Hasan Bey Zerdabi, şair ve editörlük hareketinin öncülerinden Seyid Azim Şirvani, Mehmed Taki Sıdkı ve Sultan Mecid Ganizade gibi isimler bu kuşağın önde gelen aydınları arasındaydı.

XIX. yüzyılın 90'li yıllarında yetişen üçüncü kuşak aydınlar, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamına müdahil oldular ve toplumsal gelişime katkıda bulundular. Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Topçubaşov, Mehmed Emin Resulzade, Nasib Yusufbeyli ve Ahmed Agaoglu gibi düşünürler bu kuşağın önde gelen aydınları arasında zikir edilebilir. Adı geçen aydınların faaliyetleri neticesinde Azerbaycan sosyo-politik düşünce sistemi ümmetçilikten milletçiliğe doğru evrim kaydetti. Azerbaycan'da milli demokratik idelerin oluşumu ile Çarlık esareti altındaki Müslüman Türkler arasında siyasi birliğin sağlanmasında ve milli siyasi partilerin kurulmasında bu aydınlar büyük hizmetler verdiler. Azerbaycan milli burjuvazisi temsilcileri ve aydınlar milli istiklâl mücadelesini organize etmekle birlikte mevcut sorunlara makul çözümler üretmek zorundaydılar. Bu konuyla ilgili Azerbaycan entelektüellerinden Ahmed Agaoglu, *Kaspi* gazetesindeki köşesinde şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

"Rusya gibi büyük bir ülkede hiçbir millet Müslümanlar kadar zor durumda değildir. Bu nedenle Müslüman aydınlar ile zenginler kendi uluslarının durumuyla ilgili hükümeti ve hâkim uluslu bilgilendirmek ve çözümler üretmek gibi hayırhah bir görev üstlenmişlerdir. Aydınlar akılları, düşünceleri ve kalemleri ile kendi uluslarının sorunları konusunda hâkim milleti bilgilendirmektedirler. Zenginler ise servet ve varidatları ile kendi uluslarının sorunlarını çözebilmek amacıyla harcamalar yapmaktadırlar."¹

*Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Görevlisi. e-mail: knacefova@rambler.ru
1 *Kaspi*, No. 57 (30 Mart 1905).

Azerbaycan'da sosyo-politik düşüncenin gelişimi ve halk arasında yayılmasında, milli istiklâl mücadelesinin teşkili ve yönetilmesinde aydınların önemi haiz rolleri vardır. Azerbaycan'ın aydın kesimi, milli burjuvazinin desteğini edinererek, Türkçe matbuatın oluşturulması için gayret gösterdiler. Kafkasya'nın diğer milletlerinin basın kuruluşları ile kıyaslamada Türkçe gazetelerin miktardan oldukça az idi. Örneğin, 1900'de Kafkasya'da 33 Rusça, 9 Gürcüce, 5 Ermenice gazete ve dergi yayımlanmaktaydı. 1903'te 40 Rusça, 7 Gürcüce, 6 Ermenice gazete ve dergi faaliyette göstermekteydi. Türkçe süreli yayının sayısı ise bu rakamlarla mukayese edilemeyecek miktardaydı. Bu nedenle Mehmed Şahıtahtlı, Sultan Mecid Ganizade, Habibbey Mahmudbeyov, Neriman Nerimanov, Ahmed Agaoglu gibi aydınlar Türkçe süreli yayınlara sayısını artırabilmek amacıyla Çar Hükümeti'nin bölgesel kurumlarına başvurular yaptılar. Ancak onların bu başvuruları genellikle yanıtız bırakılmaktaydı. Çünkü kültürel ve ulusal uyanışı dizginlemeyi amaçlayan Çar Hükümeti, bu talepleri geri çevirmek suretiyle halkın eğitimini önlemekteydi. Buna ek olarak, polis ve hafiyet kurumları aracılığıyla bağımsızlık eğilimi taşıyan aydınlar sıkı şekilde takip edilmekteydiler.²

Çar Rusyası'ndaki mahkûm ulusların birer temsilcisi olmalarına rağmen, Ermeniler ile Gürcüler medeni hakları konusunda nispeten şanslıydılar. Zira resmi dairelerde bu uluslara mensup bireylere güven duyuluyor ve onların sorunlarının çözülmesine yardımlar yapıyordu. Müslüman Türklerin hak ve hukukları korunmamakla birlikte, kültürel uyanışı ve gelişimi her vasıta ile engellenmeye çalışılıyordu. Azerbaycanlı aydınlar ise tüm bu yasal engelleri aşmak zorundaydılar. Nitekim zamanla bu işte başarıya ulaşılan görülmektedir. Örneğin; Moskova'da neşredilen Rusça gazetelere Yakınoğdu'da olup bitenler konusunda haberler hazırlayan Mehmed Şahıtahtlı söz konusu engelleri aşarak, 1903'te *Şarki Rus* adıyla Türkçe gazete neşrine muvaffak oldu. Bu ve benzer gazeteler milli burjuvazinin dikkatini hemen çekiverdi ve Hacı Zeynelabidin Takiyev örneğindeki milli burjuvazi temsilcileri bu tür faaliyetlerin mali yükünü karşılamaya başladılar. Takiyev'in teşvikiyle Ahmed Agaoglu, Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Merdan Topçubaşov gibi Azerbaycan aydınları söz konusu süreli yayınlarda görev aldılar ve yazdıkları sosyo-politik içerikli makalelerle toplumu bilinçlendirmeye çalıştılar.

1905 tarihli Rus devrimi; Çarlık yönetimindeki mahkûm uluslara yeni hak ve hukuklar kazandırdı. Bilhassa Çar II. Nikola'nın 17 Ekim 1905'te imzaladığı manifesto, Azerbaycan Türkçesi'nde yeni süreli yayınlara yapılması, parti ve derneklerin kurulması için yasal zemin oluşturdu. Eğitim, öğretim ve matbuat yoluyla halka ulaşmayı amaçlayan Azerbaycan aydınları, özlük hakları hususunda toplumu bilinçlendirmeye çalışmaktaydılar. Kafkasyalı aydınlardan Ömer Faik Numanzade *Davet* adlı eserinde bu durumu şöyle değerlendirmekteydi:

"Marifetlerin ayakları altında hayvanlar gibi ezilmemek için gayret ve harekete gelmemiz gerekir. İstifade ve terakki kapısı şimdi top, tüfek ve dinamitle açılmaz. Böyle bir durumda onlar bizim

hiçbir işimize yaramaz. Bugün her istirahat, rica ve düşüncenin temelinde eğitim ve matbuatın yegane kuvvet olduğunu bilmeliyiz. Eğitim ve matbuat en önemli araçtır, onun en kuvvetli naşiri ise kitap ve gazetedir, başka bir ifadeyle matbuattır."³

1905 tarihli Rus devriminin ardından Azerbaycan'da *Hayat, Füyuzat, Terakki, Tekâmül, İrşad ve İhbal* adlı yeni gazeteler neşir hayatına başladı. Fakat bu gazete ve dergilerin Çar Hükümeti'nin sıkı sansürü altında faaliyetlerini sürdürmek zorunda olduklarını ifade etmek gerekir.

Azerbaycan milli istiklâl mücadelesi döneminin araştırmacılarından Mirza Bala Mehmedzade'nin vardığı sonuçlara göre, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da üç önemli siyasal akım mevcuttu: Muhafazakârlar, Milliyetçi liberaller ve Devrimci milliyetçiler.⁴ Söz konusu akımlar dönemin temel siyasal panoramasını oluşturmaktaydı. Muhafazakârlar grubunun en önemli temsilcileri din adamlarıydı. Bu zümrenin milli ideolojilere karşı gibi gözüken tavır ve faaliyetleri Çar rejiminin işine gelmekle birlikte, teblig etiketleri İslamcılık ideolojisi çar memurlarını ürkütmekteydi. Azerbaycanlı liberaller, başlangıçta Rus liberaller ile birlikte hareket etmekteydiler. Sonraları Rus liberallerin Azerbaycan'ın muhtariyetiyle ilgili uzlaşmaz tavır yollarının ayrılmasına neden oldu. Böylece Azerbaycan liberalleri ile Müsavatçıların yolları kesişti ve birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele giriştiler. Söz konusu dönemin Azerbaycan aydınlarından Ali Merdan Topçubaşov liberal akımın en önemli temsilcisi ve önderi konumundaydı. Azerbaycan'daki devrimci milliyetçiler ise Rus devrimcileriyle birlikte Çar düzeninin yıkılması için mücadele etmekteydiler. Cumhuriyetin kuruluşu öncesinde Azerbaycan milliyetçileri ile liberaller arasında yakınlaşma meydana geldi ve her iki akım Müsavat Partisi çatısı altında birleşti.⁵

18 Şubat 1905'te Devlet Duması layihası hazırlanması konusunda bir bildirge yayımlandı. Kültürel hakların alınmasını amaçlayan Azerbaycan aydınları, bu fırsatı değerlendirmeye çalıştılar. Bu nedenle 5 Mart 1905'te yapılan Bakü Şehir Duması toplantısında, Rusya İçişleri Bakanı Buligin ile görüşüp yerel sorunlar ile "halk temsilciliği meselesi"ni çözmek için Kafkasyalı delegelerden oluşan bir murahhas heyetinin Petrograd'a gönderilmesi konusunda karar alındı. Bu heyetin oluşumunda Azerbaycan milli burjuvazisi ile aydınlar birlikte çalıştılar. 15 Mart 1918'de Azerbaycan zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyev'in evinde yapılan toplantıda halkın taleplerini içeren memorandum mahiyetli bir taslak hazırlandı.⁶ Taslağın hazırlanmasına Ali Merdan Topçubaşov, Ahmed Agaoglu ve Ferruh Vezirov gibi aydınlar katkıda bulundular. Azerbaycan Türklerinin toplumsal yaşamını, politik, ekonomik ve kültürel yaşama katılımlarını sınırlayan kısıtlamalar, Müslüman ahalinin askere alınmaması ve memuriyete tayinlerinde karşılaştıkları engellemeler hakkında bilgiler içeren taslakta, Türkçe eğitim ve öğretimin yapılması, Türkçe gazetelerin yayınlanması, köylülerin durumunu iyileştir-

3 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mübarizesi Tarihi*, Nicat Neşriyatı, Bakı, 1992, s. 108.

4 Mirza Bala Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Elm Neşriyatı, Bakı, 1992, s. 36.

5 a.g.e., s. 36.

6 D. Seyidzade, *Azerbaycan XX Esrin Evvelerinde: Müsteqilliyə Aparan Yollar*, Oka Neşriyatı, Bakı, 2004, s. 67.

rebilmek amacıyla toprak reformunun yapılması gibi somut çözüm önerileri ileri sürülmekteydi. Genelde ise bu çözüm paketi 15 maddeden oluşmaktaydı ve Kafkasyalı Müslümanların sosyo-kültürel içerikli taleplerini ihtiva etmekteydi.⁷ 2 Nisan 1905'te Kafkasyalı murahhaslar ile İçişleri Bakanı arasında gerçekleşen görüşmede bu paket ilgili mercie sunuldu. Bakan ise bu taleplerinin değerlendirileceğini söyledi.⁸

Belirtilen dönemde Azerbaycan basını bu konuya yakın ilgi duymakta olup, halkın ulusal uyanışı ve kültürel hakların kazanılması amacıyla yayınlar yapmaktaydı. *Hayat* gazetesi yazarlarından Ali Bey Hüseyinzade bu hususu şöyle değerlendirmekteydi:

"İlerlemek ve gerçek mevcudiyete sahip bir millet olmak istiyor isek, her şeyden önce bağımsız olmamız gerekir. Müterakki âmâlimiz ile yaşamımızı iyileştirme arzumuz İslâm kanunlarına bağlı şekilde elde edilebilir."⁹

Ahmed Ağaoglu ise *Kaspi* gazetesinde bu durumu şöyle değerlendirilmekteydi: "Bu cemiyet, dini topluluk olmaktan ziyade etnik bir ünedir. Zira Rusya Müslümanları, çok az istisnası olmakla birlikte, Türk-Tatar ırkına mensupturlar."¹⁰ Azerbaycan'ın liberal düşünceli aydınlarından Ali Merdan Topçubaşov; bu yeni tarihî dönemde Azerbaycan Türklerinin daha fazla siyasal ve kültürel haklar elde edebilmesi için mücadeleyi yapmaktaydı. Nitekim bir süre sonra bu faaliyetlerin sonucu alındı ve 22 Nisan 1905'te Bakü'de Hacı Zeynelabidin Takiyev'in mali desteğiyle *Hayat* adlı gazetenin neşrine müsaade edildi.¹¹ Gazete Ali Bey Hüseyinzade'nin genel yayın yönetmenliğinde Türkçe yayınlanmaktaydı. Kırım, Kazan ve Ufa'dan Müslüman Türk yazarlar gazetede çalışmaya davet edildiler.¹² Gazetenin yayın hayatına başlamasıyla ilgili düzenlenen ziyafete katılan aydınlar böyle bir hayırlı işe verdiği mali destekten dolayı Hacı Zeynelabidin Takiyev'e şükranlarını sundular.¹³

1905 tarihli Rus devrimini izleyen süreçte gündeme gelen konuların bir diğeri Zemstvo idareleriyle ilgiliydi. Zira Kafkasya'daki Çarlık yönetim kurumları dahi toprak reformuyla ilgili taslak hazırlanmasının gerekli olduğunu farkındaydılar. Bu realiteden dolayı sorunun çözümüyle ilgili kapsamlı bir taslak hazırlandı. Ahmed Ağaoglu tarafından Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilen bu taslak metni, 1905'in Ağustos ayında Azerbaycan basınının birkaç önde gelen gazetesinde neşredildi.¹⁴

Kafkasyalı Müslümanların, bilhassa Türklerin sosyo-kültürel taleplerini içeren çözüm paketi ile toprak meselesine ilgili hazırlanan taslak, 1905 tarihli Rus devriminden etkilenen Çar yönetiminin uçlarda yaşayan gayri Rus milletlerin tepkilerini asgariye indirmek amacıyla gündeme taşınan

7 Baykara, a.g.e., s. 112-115.

8 *Kaspi*, (9 April 1905).

9 *Heyat*, No. 1 (7 İyun 1905).

10 *Kaspi*, No. 57 (30 Mart 1905).

11 *Heyat*, No. 1 (7 İyun 1905).

12 *Kaspi*, (30 April 1905).

13 *Heyat*, No. 1 (7 İyun 1905).

14 *Kaspi*, (3 August 1905); *Heyat*, (7 August 1905); *Baku*, (10 August 1905).

ihtiyatî tedbirler olduğu söylenebilir. Zira bu ve benzer açılımlar; ülkedeki Müslüman Türklerin emperyal Rusya'ya karşı ayaklanmalarını önleme amacı gütmekteydi. Diğer taraftan ise Kafkasya milletleri arasındaki etnik sorunlar körüklenmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, Güney Kafkasya'da Ermeni ve Türkler arasında düşmanlık tohumu serpildi ve taraflar arasında etnik savaş çıktı.¹⁵ Konuyu objektif olarak ele alan Ermeni muelliflerinden B. İshanyan'a göre, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çıkan böyle bir çatışmanın arkasındaki gizli güç Çar Hükümeti'ydi.¹⁶

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'da vuku bulan olayları tetkik eden araştırmacılardan Mirza Bala Mehmedzade, tarafsız Gürcü bilim adamı Garibin'in çalışmalarına atfen şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

"Taşnaksutyun Partisi'nin kurulmasına kadarki süreçte Güney Kafkasya'da baş ve dostluk hüküm sürmekteydi. Bu bölgede Ermeniler ile Türkler arasındaki herhangi bir çatışmanın varlığını hatırlayan birisi yoktu. Ermeniler, Türkler ve Gürcüler Güney Kafkasya'da birlikte yaşamlarını sürdürmekteydiler. Taşnakların tarih sahnesine çıkmaları ve Ermeni devleti kurma çabaları sonucunda milletler arasında düşmanlık meydana geldi. Kafkasya'nın şehir ve köylerine etnik çatışma ve düşmanlık duyulan hakim oldu. Ermenilerin saldırılarına Müslümanlar yanıt vermek zorunda kaldılar."¹⁷

20 Şubat 1905'te Tiflis'te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Taşkov'un katılımıyla yapılan baş görüşmelerinde; Ahmed Ağaoglu, Ali Merdan Topçubaşov ve Adil Han Ziyadhanlı'dan oluşan Azerbaycan murahhas heyeti çatışmaların sorumlusunun Taşnaksutyun Partisi olduğunu ifade etti ve bu partinin feshedilmesini talep etti.¹⁸ Murahhaslardan Adil Han Ziyadhanlı, Taşnaksutyun Partisi'ne bağlı çeteler silahsızlandırılmadığı sürece Azerbaycan Türklerinin kendilerini savunma amacıyla silahlı örgütleri kurmak zorunda oldukları konusunda uyanlarda bulundu.¹⁹ Bu uyanlar ciddiye alınmadığından 1906'nın sonbaharında Kafkasyalı Müslümanlar Dıfai teşkilatını kurdular.²⁰ Teşkilatın kuruluş amacı, Azerbaycan ahalisini Ermeni çe-

15 1905'te patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmaları konusunda geniş bilgi için bkz. Memmed Seid Ordubadi, *Qanlı İller: 1905-1907-ci İllerde Qafqazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi*, yay. haz. Ekrem Bağirov, Qarabağa Xalq Yardımı Komitesi, Bakı, 1991; Mir Möhsün Newbab, *1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası*, yay. haz. Kamandar Şerifli ve Arif Ramazanade, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1993; Qiyas Şükürov, "İlk Kuvılcım: 6-10 Şubat 1905 Bakü Olayları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, No. 166 (İstanbul, Ocak-Şubat 2007), s. 127-143; Qiyas Şükürov, "Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Aınan Onlemler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, ed. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 81-104.

16 B. İshanyan, *Tendentsii Musulmanskogo Dvleniya*, Bakı, 1919, s. 21.

17 Memmedzade, a.g.e., s. 120.

18 Seyidzade, a.g.e., s. 89.

19 *Kaspi*, (28 Fevral 1906).

20 Dıfai örgütü hakkında geniş bilgi için bkz. Audrey L. Altsdat, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford-California, 1992, s. 67-68, 76, 80; Tadeuş Svyatopovski, *Ruslya ve Azerbaycan: Serhedyanı Bölge Keçid Dövründe*, çev. Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev, Xezer Universiteti Yayınları, Bakı, 2000, s. 52-58; Mirza Bala Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 31-41.

telerinin saldırılarından korumak olarak belirlenmişti. Teşkilatın kurucularından Ahmed Agaoglu bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "Halkımız aleyhine yürütülen tüm bu faaliyetler 3-5 kendini bilmez Ermeni'nin eylemi olmaktan ziyade silahlı çetelerle desteklenen ve Batı'nın himayesini edinen Taşnakıtyun Partisi'nin plan ve projelerine göre uygulamaya girmiş eylemleridir."²¹ Türkiyeli araştırmacılar Tahir Sümbül'ün tespitlerine göre, Şeyh Samil hareketinden sonra düzenli direnişi kaybeden Kafkasyalı Müslümanlar bu teşkilat sayesinde suskunluk tabusunu yıkılmış oldular.²² Bu hususla ilgili Yusuf Akçuraoglu'nun değerlendirmeleri ise şöyledir:

"Türklerin Ermeniler ile mücadele için bir örgüte ihtiyaçları vardı. Bu ihtiyacı temin etmek amacıyla Ahmed Agaoglu 1905'te Bakü'de "Fedai" adlı gizli bir örgüt kurmaya muvaffak oldu. "Fedai" örgütünün faaliyetleri sayesinde Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları katliamların önüne geçildi. Dolayısıyla Şuşa'da öğretmen olarak çalıştığı günlerden itibaren Ahmed Agaoglu'nun Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı direndiğinin şahidi olmaktadır."²³

Yusuf Akçuraoglu'nun "Fedai" adıyla andığı örgütün "Difai" olduğu muhakkaktır. Difai'nin 1906'nın sonbaharında yayımlanan programına göre, örgütün faaliyeti amacı ahalî arasında tefrika, düşmanlık ve ayrımcılık yapan kişiyi ve kuruluşlarla mücadele etmek olarak belirlenmişti. 52 maddeden oluşan teşkilat programına göre, yönetim ve yasama kurumları müstesna ekonomi, mahkeme, eğitim ve kültür alanlarında Kafkasyalı Müslümanları ilgilendiren tüm meselelerin çözümü Difai'ye devredilmeliydi.²⁴ Teşkilata katılan üyeler genellikle orta ve alt sınıfa mensup bireylerdi. Teşkilatın yönetim kadrosunda Ahmed Agaoglu'nun özel yeri vardı. Bu konuyu irdeleyen Azerbaycanlı bilim adamlarından Şirmemmed Hüseyinov'un tespitlerine göre, Agaoglu "kozmpolit vatanperver" olarak tanımlanabilen lider bir aydındır.²⁵ Diğer taraftan ise Azerbaycan'ın siyasi hayatı ile matbuatın gelişiminde önemli role sahip Ahmed Agaoglu, Rus memurları ile Ermeni çetelerinin sultasına karşı halkın örgütlenmesi ve özgürlüklerini kazanmaları için silaha sarılmalarında müstesna hizmetler yapmıştır.²⁶

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycanlı Türklerini Ermeni çetelerinin saldırı ve Rus memurların baskılarına karşı koruma amacı güden Difai, bu mücadelede yalnız değildi. Difai'nin faaliyetleri, "Müdafaa" ve "Gayret" adlarıyla kurulan örgütler tarafından desteklenmekteydi.²⁷ Rus yönetim kurumları tarafından "Müslüman Savaş Partisi" olarak tanımlanan Difai'nin faaliyetlerine 1908'de son verildi. Örgüt önderlerinden Ahmed Agaoglu ise Osmanlı Devleti'ne iltica etmek zorunda kaldı. Difai teşkilatının kapatılma-

21 Aygün Heşimova, *XX Esrin I Yansında Azerbaycan Mühacireti*, Bilik Neşriyyatı, Bakı, 1992, s. 27.
22 Tahir Sümbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

23 Yusuf Akçuraoglu, *Türk Yılı*, Türk Ocakları Merkez Heyeti, İstanbul, 1928, s. 441.

24 X. Memmedov, *Azerbaycan Millî Harekatı*, Sabah Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 88.

25 Şirmemmed Hüseyinov, *Ehmedbey Ağaoglu'nun Dünyağörüşü*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 3.
26 Vilayət Quliyev, *Ehmed bey Ağaoglu: Seçilmiş Eserleri*, Şerq-Qerb Neşriyyatı, Bakı, 2007, s. 4-32.

27 İ. Guseynova, *Politiceskie Partii i Obşestvenno Organizatsii v Azerbaydjane v Naçale XX Veka*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1997, s. 163, 188.

sı ve liderinin ülkeyi terk etmek zorunda kalması Azerbaycan milli istiklâl mücadelesinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Zira yukarıda adı geçen örgütlerin önder kadrosu 1911'de kurulan Müsavat Partisi'ne katıldılar ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı ile Milli Ordu'nun kurulmasında önemli hizmetler icra ettiler.

Azerbaycan milli istiklâl mücadelesinin öncü partilerinden Müsavat, 1911'in Ekim ayında tesis edildi. Müsavat Partisi'yle ilgili çalışmada Mirza Davud Hüseyinov, bu partinin Mehmed Emin Resulzade, Gulamrza Şerifzade ve Kerbelayı Veli Mikailov tarafından tesis edildiğini bildirmektedir.²⁸ Buna ek olarak, Taki Nakiyev ile Mehmed Ali Resulzade ve Abbaskulu Kazımzade gibi önemli isimler partinin kurucuları arasındaydılar. Müsavat Partisi'nin toplumun tüm katmanlarında geniş sosyal tabanı mevcuttu. 1912'de kabul edilen parti programında, Kafkasyalı Müslümanların birleştirilmesi ve bağımsız bir Müslüman devletin kurulması, Müslüman milletlere maddi ve manevî yardım yapılması ve maddi refahı yakalamaları için ortam oluşturulması gibi ideler ileri sürülmüştü. Müsavat Partisi Azerbaycan'da Türkcülük ve Milliyetçilik akımlarının gelişim kaydetmesine katkı sağladı. Mehmed Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmedzade gibi yazarların tespitlerine göre, söz konusu dönemde Azerbaycan'da Türkcülük ve Milliyetçilik akımlarının kuvvetlenmesi Çar rejiminin uygulamaya koyduğu şoven, Türk ve Müslüman karşıtı Slavçılık politikalarının doğal bir sonucuydu.²⁹

Rusya'daki Şubat 1917 tarihli devrimin ardından oluşan yeni dönemde Azerbaycan basınında milli sorunlar müzakereye açıldı. Bu yeni mertebe Azerbaycan aydınları önemli görevler üstlendiler. Bilhassa 29 Mart 1917'de Mehmed Hasan Hacinski ile Mehmed Emin Resulzade'nin önderliğinde Müslüman İctimai Teşkilatları Muvakkati Komitesi tesis edildi. Komitenin mütevelli heyetine Ağa Azizzade, Şemsi Esedullayev ve Mehmed Emin Resulzade gibi ileri görüşlü kişiler seçildiler. Komitenin yürütme kurulunda ise Ali Merdan Topçubaşov, Fethali Han Hoyski, Neriman Nerimanov ve 12 işçi temsilcisi görev aldılar.³⁰ Basına verilen demeçlerden hareketle komitenin kuruluşu amacının Müslümanlar durumu ilgili bilgilendirmek ve milli hareketi güçlendirmek şeklinde belirlendiği ifade edilebilir. Müslümanlar aralarındaki adaveti unutup birleşmeye davet eden komitenin temel hedeflerinden birisi Kafkasyalı Müslümanların genel kurultayını yapmak olarak belirlenmişti. Nitekim komite önderliğinde 1917'nin 15-20 Nisan tarihleri arasında Bakü'de Kafkasya Müslümanları Kurultayı yapıldı. Bu kurultaya Federalistler, Panislamistler ve Bolşevikler gibi Azerbaycan'ın tüm siyasi örgütlerinin katılımı sağlandı. Rusya'da vuku bulan gelişmeler değerlendirilen kurultay delegeleri, Kafkasyalı Müslümanların istikbaliyle ilgili kararlar aldılar. Rusya'nın devlet yapısıyla ilgili kurultayda konuşma yapan Mehmed Emin Resulzade, Müslümanlar açısından muhtariyetin hedef olarak belirlendiğini açıkladı ve yasama kurumunun bunu yasallaş-

28 Mirza Davud Guseynov, *Tyurkskaya Demokraticeskaya Partiya Federalistov "Musavat" v Proglom I Nastoyaşem*, Zakkniga, Tiflis, 1927, s. 9.

29 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyyeti*, yay. haz. A. Rüstemoğlu, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 32; Memmedzade, a.g.e., s. 44.

30 Memmedzade, a.g.e., s. 98.

tırmasını talep etti. Buna ek olarak, merkezîyetçi yapının çok sayıda ulusu bünyesinde barındıran Rusya'nın doğal yapısına uygun olmadığını kaydetti. Rezulzade'nin konuşması Panislamistler ile Sosyalistlerin eleştirilerine hedef oldu. Panislamistler onu Rusya Müslümanları arasında nifak sokmak ile suçladılar. Bolşevikler ise devrimci güçlerin bölünmesine neden olduğu için onu eleştirdiler. Tüm bu muhalefete rağmen, Rusya'nın federatif yapısı içinde Müslümanlara muhtariyet verilmesi hususunda kurultayda önemli bir karar kabul edildi.

Kurultay delegelerinden Ali Merdan Topçubaşov'un konuşmasında, gayri Ruslara karşı uygulanan politikaların diğer milletler arasında adavet oluşturduğu vurgulandı. Kurultayda Azerbaycan Türklerinin, ulusal ideleri uğrunda mücadele eden diğer Rusya milletleriyle birlikte hareket edebilecekleri deklare edildi. Ana dilde eğitim meselesi kurultayda tartışmaya açılan konuların bir diğeri idi. Müzakereler sonucunda Azerbaycan Türkçesi'nde zorunlu ve parasız eğitim verilmesi hususunda karar alındı. Öğretmen yetiştirmek amacıyla darülmualimin, yüksek öğretim verebilmek amacıyla darülfünunun açılması karara bağlandı. Bu gibi kurumları açabilmek amacıyla milli fon oluşturuldu. Azerbaycan zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyev bu işte öncü oldu ve milli fona 50 bin ruble bağışta bulundu.

Kafkasyalı Müslüman kadınlar adına kurultayda Şefika Efendizade ile Sara Talışhanova söz aldılar ve konuşmalar yaptılar. Onların kadın sorunlarıyla ilgili konuşmaları kurultay delegelerinin hararetle alkışlarına neden oldu. Bayan delegelerin ardından söz alan Kadı Mir Mehmed Kerim Ağa, bayanların çarşafsız olarak delegeler önünde konuşma yapmalarını protesto etti. Ancak delegelerin taleplerine binaen tribünden indi. Mehmed Emin Rezulzade'nin teşebbüsüyle kurultayda kadınlarla ilgili özel kararlar alındı. Kurultay delegelerine göre, diğer milletlerin kadınları gibi Azerbaycan kadınları da erkeklerle eşit haklara sahip olmalı ve sosyo-politik yaşama katılmalıydılar.

1 Mayıs 1917'de Şemsi Eseddullayev'in Moskova'daki villasında Rusya Müslümanları Kurultayı açıldı. Bu kurultayda Rusya'nın idari yapısı ve Müslümanların muhtariyet talepleri müzakere edildi. Federalistler ile ünitaristlerin sert tartışmalarına sahne olan kurultayda, ünitaristler adına konuşma yapan Ahmed Salikov, Rusya'nın üniter yapısının korunmasını ve bu yapı içinde Müslümanlara milli ve medeni muhtariyet verilmesini teklif etti. Federalistler adına konuşma yapan Mehmed Emin Rezulzade ise dünyadaki kara sahasının altında birini kapsayan ve toprakları üzerinde 170 milyon insanı barındıran bir devlette üniter yapının mümkün olamayacağını ve bu nedenle en iyi çözümün federal yapılı bir devlet olduğunu ifade etti. Müzakereler sonunda oylamaya sunulan önerilerden Rezulzade'nin önerisi 446 oy, Salikov'un önerisi 271 oy aldı.³¹ Azerbaycan milli istiklâl mücadelesinin liderlerinin somut başarısı olan bu olay, Müslüman milletlerin özgürlük mücadelesinde Azerbaycan Türklerinin kat ettikleri aşamanın önemli bir göstergesiydi. Rusya Müslümanlarının önde gelen aydınlarından Zeki Velidi Togan bu durumu şöyle değerlendirmekteydi: "700 delege arasında

Mehmed Emin Rezulzade bulunmasaydı, muhtemelen kurultay delegeleri istiklâl ve muhtariyet taleplerini ifade etmekte zorluk çekmiş olacaktı."³²

1917'nin Şubat devriminden sonra Azerbaycan'da oluşan üç siyasal akım arasındaki ayrışma belirgin olarak gözükmemektedir. Bu akımlar; milli demokrasi, sosyalizm ve İslamcılık olarak tasnif edilebilir. Milli demokratlar Azerbaycan'ın geleceğinin milli demokrasi yolu ile mümkün olacağı kanısındaydılar. Kitlelerin sosyal özgürlüğü düşüncesini savunan sosyalistlere göre, alt tabakadan olan sıfırlanan meraklıların temin edilmesi milli sorunların çözümüne katkı sağlayabilirdi. "Bütün Dünya Müslümanları Birliği" sloganını ileri süren İslamcılar ise milli ideleri zararlı buluyor ve bu ideolojiyi Müslümanların birliğini bozan etken olarak değerlendiriyorlardı. Onlara göre, milli ideler Avrupa sömürgesinden kurtuluşu engelleyen faktörlerdi.³³

1917'nin yaz döneminin en önemli olaylarından birisi Müsavat Partisi ile Türk Ademi Merkeziyet Partisi'nin birleşmesiydi. İdeolojileri ile siyasal programlarındaki benzerlik bu iki partinin yakınlaşması ile sonuçlandı. Adı geçen partiler Kafkasya Müslümanları Kurultayı ile Rusya Müslümanları Kurultayı'ndaki işbirliği bu süreci hızlandırdı. Partilerin 3 Haziran 1917'de yapılan ortak kongresinde birleşme kararı alındı ve yeni parti Türk Ademi Merkeziyet Müsavat Partisi adını aldı. Yeni partinin yürütme kurulu üyelerine ise Mehmed Emin Rezulzade, Mehmed Hasan Hacinski, Mustafa Vekilov, Halil Refibeyov, Nasib Yusufbeyli, Şefi Rüstembeyli, Ferhad Ağazade ve Mirza Mehmed Ahundov seçildiler.

Söz konusu dönemde Rusya'da Müslümanlık Partisi ve İttihad-ı İslâm Cemiyeti gibi birtakım yeni partilerin kurulduğu görülmektedir. Gence'de kurulan İttihad-ı İslâm Cemiyeti'nin Bakü'de bir şubesi açıldı. Bakü şubesinin başında Karabey Karabeyov, Beşir Aşurbeyov, Sultan Mecid Ganizade ve Kerim Sultanov gibi siyasiler bulunmaktaydı. İttihad-ı İslâm Cemiyeti muhtariyet meselesinde Ahmed Salikov'un önerisini benimseyerek Rusya'nın üniter yapısında Azerbaycan'a medeni muhtariyet verilmesini savunmaktaydı.

Yeni partilerin kurulduğu böyle bir ortamda Azerbaycan'ın lider partisi konumunda bulunan Müsavat'ın 1. Kongresi 1917'nin 26-31 Ekim tarihleri arasında yapıldı. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden 100 civarında delegenin katıldığı bu kongrede partinin yeni programı ve stratejisi belirlendi. Kongreye katılan Müsavat delegelerinin % 90'ını işçi ve köylüler oluşturmaktaydı. Bu olgu, Sovyet tarih yazımında ifade edildiği gibi, Müsavat'ın bey ve hanların oluşturduğu parti olmadığını kanıtlamaktadır. Partinin birinci kongresinde konuşma yapan Mehmed Emin Rezulzade, Müsavat'ın milli ideler uğrunda mücadele yaptığını beyan etti. Kabul edilen parti programına göre, Müsavatçıların amacı Azerbaycan'ın muhtariyetini kazanabilmekten ibaret olmalydı. Yasama, yürütme ve yargılama ile eğitim işleri yerel yönetim kurumlarına bırakılmalydı. Savunma, dış politika, para basımı, demiryolları ve posta hizmetleri federal hükümetin elinde olmalıydı.

32 Ahmet Karaca, "Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, No. 31 [241] (Ankara, 1982), s. 15.

33 N. Ceferov, *Millî İctimal Fikir Tarihimizden*, Elm Neşriyatı, Bakı, 1993, s. 159.

31 A. Balayev, *Natsionalno-Demokratıçeskoe Dvijenje v Azerbaydjane v 1917-1920 gg.*, İzdatelstvo Elm, Bakı, 1990, s. 9.

Müsavat'ın parti programına göre, devletin ve özel şahısların elinde bulunan topraklar parasız olarak köylülere dağıtılmalı ve bu topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını tescillemek amacıyla onlara tapular verilmeliydi. Özel mülkiyet konumundaki toprakların dağıtılmasına karşılık olarak, mülk sahiplerine hazineye ödemeler yapılmalıydı. Buna ek olarak, işçilerin 8 saat çalışmalarını güvence altına alınmalı, haftada bir gün onlara dinlenme izni verilmeliydi. Okul öğrencilerinin çalıştırılması yasaklanmalıydı.³⁴ Tüm bu veriler Müsavat'ın parti programının sosyal içerikli olduğunu göstermektedir. Müsavat'a göre eğitim kurumları millileştirilmeli, ilköğretim herkese açık, zorunlu ve parasız olmalıydı. Eğitim dili Türkçe olarak belirlenen yüksek öğretim kurumları özerk yapıya sahip olmalıydı. Parti programının kapsamlı oluşu söz konusu dönemde Müsavat'ın milli hareketin lideri konumuna yükseldiğinin açık kanıtıdır.

1917'nin Eylül ve Ekim ayları arasında Rusya'daki ekonomik kriz ağır sonuçlar doğurdu. Durumdan vazife çıkaran Bolşevikler, 25 Ekim 1917'de Petrograd'da darbe yaparak Geçici Hükümet'i düşürdüler. Bu olay hem Rusya hem de Azerbaycan tarihinde yeni dönemin başlangıcı oldu. Bu yeni tarihsel dönemde istiklâl yolunu tercih eden Azerbaycan aydınlarını zorlu sınavlar beklemekteydi. Milli firkalarda toplanan Azerbaycan aydınları, söz konusu dönemde hem iç tehlikeleri hem de dış tehditleri bertaraf etmek zorundaydılar. Milli istiklâlin ilânı, milli devletin kurulması ve güçlenmesi, bu devletin uluslararası alanda temsili ve bağımsızlığının tanıtılması Azerbaycan aydınlarından çaba ve pratik çözüm önerileri talep eden en önemli meselelerdi.

KAYNAKÇA

1. Gazeteler

- Baku**, (10 Avgust 1905)
Heyat, No. 1 (7 İyun 1905).
Heyat, (7 Avgust 1905).
Kaspi, (9 Aprel 1905).
Kaspi, (30 Aprel 1905).
Kaspi, (3 Avgust 1905).
Kaspi, No. 57 (30 Mart 1905).
Kaspi, (28 Fevral 1906).

2. Kitap ve Makaleler

- Akçuraoğlu, Yusuf, **Türk Yılı**, Türk Ocakları Merkez Heyeti, İstanbul, 1928.
 Altsdat, Audrey L., **The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule**, Hoover Institution Press, Stanford-California, 1992.
 Balaev, A., **Natsionalno-Demokratiçeskoe Dvijenje v Azerbaydjane v 1917-1920 gg.**, İzdatelstvo Elm, Baku, 1990.
 Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiqal Mübarizesi Tarixi**, Nicat Neşriyyatı Baku, 1992.
 Ceferov, N., **Milli İctimai Fikir Tariximizden**, Elm Neşriyyatı, Baku, 1993.

³⁴ Balaev, a.g.e., s. 97.

Guseynov, Mirza Davud, **Tyurkskaya Demokratiçeskaya Partiya Federalistov "Musavat" v Proşlom i Nastoyaşem**, Zakkniga, Tiflis, 1927.

Guseynova, I., **Politiçeskie Partii i Obşestvenne Organizatsii v Azerbaydjane v Naçale XX Veka**, Elm Neşriyyatı, Baku, 1997.

Heşimova, Aygün, **XX Esrin I Yarısında Azerbaycan Mühacireti**, Bilik Neşriyyatı, Baku, 1992.

Hüseynov, Şirmemmed, **Ehmedbey Ağaoglundun Dünyagörüşü**, Elm Neşriyyatı, Baku, 1998.

İşhanyan, B., **Tendentsii Musulmanskogo Dvijeniya**, Baku, 1919.

Karaca, Ahmet, "Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, No. 31 [241] (Ankara, 1982), s. 36-68.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

Memmedov, X., **Azerbaycan Milli Harekatı**, Sabah Neşriyyatı, Baku, 1996.

Memmedzade, Mirze Bala, **Milli Azerbaycan Harekatı**, Elm Neşriyyatı, Baku, 1992.

Nevvab, Mir Möhsün, **1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası**, yay. haz. Kamandar Şerifli ve Arif Ramazanzade, Azerbaycan Neşriyyatı, Baku, 1993.

Oçerki Russkoy Politiki na Okrainah, ed. Aslan Kriçinski, Baku, 1919.

Ordubadi, Memmed Seid, **Qanlı İller: 1905-1907-ci İllerde Qafqazda Baş Verən Ermeni-Müselman Davasının Tarixi**, yay. haz. Ekrem Bağirov, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, Baku, 1991.

Quliyev, Vilayət, **Ehmed bey Ağaoglu: Seçilmiş Eserleri**, Şerq-Qerb Neşriyyatı, Baku, 2007.

Rezulzade, Memmed Emin, **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Baku, 1990.

Seyidzade, D., **Azerbaycan XX Esrin Evvellerinde: Müsteqilliyə Aparan Yollar**, Oka Neşriyyatı, Baku, 2004.

Sümbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Svyatoçovskiy, Tadeuş, **Rusiya ve Azerbaycan: Serhedyanı Bölge Keçid Dövründe**, çev. Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev, Xezer Universiteti Yayınları, Baku, 2000.

Şükürov, Qiyas, "İlk Kıvılcım: 6-10 Şubat 1905 Bakü Olayları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 166 (İstanbul, Ocak-Şubat 2007), s. 127-143

Şükürov, Qiyas, "Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Alınan Önlemler", **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, ed. İbrahim Erdal, Ahmet Karacavuş, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 81-104.

İSTİKLÂLİN İLÂNI ÖNCESİNDE AZERBAJYAN'DA SİYASÎ DURUM (1917-1918)

Doç.Dr. Almaz İBRAHİMOVA*

28 Mayıs 1918'de istiklâl ilanı Azerbaycan'ın yakın tarihinde önemli bir dönemin başlangıcıdır. Ancak bağımsızlığa giden yolun kolay olmadığı ve engembeli bir süreçten geçtiği ifade edilmelidir. Rusya'da vuku bulan devrimler sonucunda Çar yönetiminin düşmesi ve ardından Bolşevik yönetiminin kurulması Azerbaycan'da derin etkiler uyandırdı. Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın merkezi konumunda bulunan Bakü'de sosyo-politik içerikli çatışmalar artış kaydetmeye başladı. Bakü'nün yönetimi uğrunda yapılan mücadele bu durumun somut görünümüydü. Bilhassa Ekim devriminin ardından Bolşevikler, Es-Erler, Menşevikler ve Taşnakların temsil olunduğu Bakü Sovyeti'nin toplantılarında sert tartışmalar yaşandı. Bu tartışmalardan muzaffer ayrılan taraf ilk aşamada Bolşevikler oldu. 31 Ekim'den 2 Kasım'a kadar devam eden siyasal mücadele sonucunda Bolşevikler Bakü Sovyeti'nin yönetimini ele geçirdiler. Bakü Sovyeti'nin Yönetim Kurulu şehrin yegâne meşru idarî kurumu ilân edildi. 43 üyeden oluşan Yönetim Kurulu'nda Stepan Şaumyan, Prokofî Çaparidze, İvan Fioletev, Meyer Basın, Bağdasar Avakyan ve Sahak Ter-Gabrielyan gibi isimler görev aldılar. Bakü Sovyeti Başkanlığı'na Stepan Şaumyan seçildi. Bakü Sovyeti'nin diğer önemli kurumlarına ise Ermeni ve Slav ırkına mensup kişiler tayin edildi. Dolayısıyla bu kurumlarda Azerbaycan'ın çıkarlarını savunmayan kişiler görev almış oldular.

Ülkedeki tüm yönetimin Bakü Sovyeti'nin eline geçmesini tasarlayan Bolşevikler, seçim kararı aldılar. Bakü Sovyeti'ne seçimler öncesinde Güney Kafkasya'nın tüm siyasî partileri ve örgütleri 11 Kasım 1917'de Tiflis'te toplandılar ve Güney Kafkasya'nı bağımsız olarak yöneten bir kurumun oluşturulmasıyla ilgili karar aldılar. Bu karardan hareketle 15 Kasım 1917'de 3 milletin siyasî partilerinin katılımıyla Mavera'yı Kafkasya Komiserliği oluşturuldu. Komiserliğin çalışmalarna Azerbaycan'dan Fethali Han Hoyski, Hudadat Melik Aslanov, Halil Hasmehmedov ve Mehmed Yusuf Caferov gibi siyasiler katıldılar. Komiserlik Başkanlığı görevine Gürcü Menşeviklerden Evgeni Gegeçkori seçildi. Kurumun yayımladığı bildiriğede ise "komiserliğin Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar Güney Kafkasya'daki otorite boşluğunu kapatmak amacıyla oluşturulduğu" bildirildi.¹

Komiserliğin faaliyete başlamasının ardından kurumda temsil olunan partilerin milli fraksiyonları oluşturuldu. Bu bağlamda 1917'nin Kasım ayında Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığında Müslüman fraksiyonu oluşturuldu. Komiserliğin çalışma şekli şöyleydi: Kabul edilecek kararlar önce fraksiyonlarda müzakere ediliyor, daha sonra komiserliğin gündemine alınıyor ve konuyla ilgili nihai karar alınıyordu. Buna paralel olarak, Birinci Cihan Savaşı'nın ardından ülkenin toprak bütünlüğünün korunması

İstiklâl ilanı Öncesinde Azerbaycan'da Siyasî Durum (1917-1918)

temel hedef olarak belirlenmişti.² Diğer taraftan ise dış politika konusunda komiserlikte temsil olunan fraksiyonlar arasında fikir ayrılığı mevcuttu. Müslüman fraksiyonu dış devletlerle sağlıklı ilişkiler kurulabilmesi için hükümetin tamamen bağımsız olması gerektiğini düşünmekteydi. Gürcü fraksiyonu hükümetin sadece birtakım iç sorunları çözmekle yetinmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Ermeni fraksiyonunda ise bağımsızlık ve iç politika konularında fikir ayrılığı mevcuttu.³ Bilhassa Osmanlı Devleti ile sulh müzakerelerinde Mavera'yı Kafkasya Komiserliği'nin fraksiyonları ortak aklı bulamayınca, konu Şubat ayında yasama kurumu olarak faaliyete başlayacak Seym'e bırakıldı.

1917'nin Aralık ayında Güney Kafkasya'daki otorite boşluğunu aradan kaldırmak amacıyla milli ordu birliklerinin oluşturulmasıyla ilgili karar alındı. Bu bağlamda bölgelerdeki Müslüman milli komitelerine 1000 tüfek ve askerî teçhizat tahsis edildi. 19 Aralık 1917'de çıkarılan karar ile Kafkasya'daki Rus ordusunun terhisi ve milli alayların oluşturulmasına başlandı. 26 Aralık tarihli karar ile Ermeni milli birlikleri oluşturuldu. Diğer milletlerin milli birliklerinin oluşturulmasına hız verildi. Dolayısıyla Güney Kafkasya Hükümeti denetimindeki milli birlikler terhis olunan Rus ordusuna mensup asker ve subayların bölgelerdeki yağmalanmış ve otorite boşluğunu önleyebilecek yegâne kuvvet haline geldi. Ancak milli birliklerin oluşturulması içinde Ermeniler ellerini çabuk tuttular ve 17 bin askerden oluşan orduyla Azerbaycan Türklerine karşı operasyonlar düzenlemeye başladılar. Bu durumun farkında olan ileri görüşlü Müslüman fraksiyonu üyeleri biran önce Azerbaycan ordusunun oluşturulması için gayret göstermeye başladılar. Azerbaycan ordusunun çekirdeğini Çar döneminde kurulan "Vahşi Tümen"e bağlı Müslüman Tatar askerleri oluşturmaktaydı. Fakat Çar döneminde Müslümanlar askere alınmadıklarından eğitimli ve birikimli subaylara ihtiyaç vardı. Bu nedenle 1917'nin güz döneminden itibaren eğitimli ve donanımlı askerî personel yetiştirilmesi meselesi Müslüman fraksiyonu ve milli komitelerin gündemini işgal etti. Diğer taraftan ise Bakü Bolşeviklerinin elindeydi. Bakü'de konuşlanan Sovyet Hükümeti ise kazaların yönetimini elinde bulunduran milli komiteleri beşikte boğmayı tasarlamaktaydı. Dolayısıyla Azerbaycan'da fiilî olarak ikili yönetim söz konusuydu. Bakü ile çevresi Sovyet yönetimi altındaydı. Azerbaycan'ın diğer şehir ve kazaları ise Mavera'yı Kafkasya Komiserliği'ne bağlı olduklarını açıklamışlardı. Buna paralel olarak, Bakü Sovyeti ile Mavera'yı Kafkasya Komiserliği birbirlerini tanımadıklarını deklare etmişlerdi. Böylesine kaotik bir ortamda Bakü Sovyeti tedricen siyasal bir kuruma dönüşen Şehir Duması ile Müslüman Milli Şurası ve Ermeni Milli Şurası ile birlikte şehri yönetmek zorundaydı.

Bolşevikler Şehir Duması'nı toptan ilga etmeye muktedir değillerdi. Çünkü şehrin idare ve işleri ile güvenlik teşkilatı Duma'nın elindeydi. Bakü Sovyeti'nin bu işleri yapabilecek ne yeterli kadrosu ne de siyasî gücü vardı. Yerel ahali arasında büyük nüfuza sahip Müslüman Milli Şurası, Mavera'yı Kafkasya Komiserliği'nin bölgedeki en yetkili kurumu olduğunu ileri sür-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: allaib@yandex.ru

1 Z. İ. İbrahimov, *Sosyalist İnkılabı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi*, Azereşq, Bakı, 1957, s. 267.

2 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azereşq, Bakı, 1993, s. 34.

3 a.g.e., s. 35.

mektedir. Bolşevikler ise onların çalışmalarını önleyebilecek güçte değildiler. Bu nedenle öncelikle Bakü Sovyeti'ne yapılan seçimleri kazanma işine vermişlerdir. 12-16 Aralık 1917'de Bakü Sovyeti'ne yapılan seçimler sonucunda Bolşevikler 51, Taşnaklar 41, sol Es-Erlər 38, sağ Es-Erlər 28, Menşevikler 11, Müsavatçılar 21 sandalye kazandılar. Seçimlerde muzaffer ayrılan ilk iki grup, yani Bolşevikler ile Taşnaklar ittifak oluşturdular. Müsavatçılar ise istikrarı sağlamak ve etnik çatışmaları önlemek amacıyla seçimlere katılmışlardır.

1918 yılı başlarında Bakü Sovyeti liderleri bölgedeki siyasal egemenliklerini güçlendirmek amacıyla çeşitli önlemler aldılar. Örneğin, eski mahkemeleri ilga edip yerine yenilerini kurdular. 15 Ocak 1918 tarihli karar ile Bakü Sovyeti ordusunun oluşturulmasına başlandı. Sovyet kuvvetleri cephe denöner Taşnak birlikleriyle takviye edildi. Sovyet ordusunun teşkilinde Taşnak subaylarının bilgi ve birikimlerine başvuruldu. Ordunun genel karargâhında Bagdasar Avakyan, İvan Gabişev, Anastas Mikoyan ve Fyodor Solnitsev gibi subaylar görev aldılar.

Bakü Sovyeti'ne yapılan seçimlerden sonra Taşnaklar şehrin mutlak hâkimi gibi hareket etmekteydiler. Bu konuyla ilgili arşiv belgelerinin birisinde durum şöyle özetlenmektedir:

"Bütün silah depoları, giyim kuşam, tıbbi araç ve gereç onların elindeydi. Silahlı çeteler oluşturulan Taşnakların sokaklarda şehrin sahibi gibi hareket etmeleri Müslümanlarda derin endişe uyandırmaktaydı. Böylesine bir ortamda yalnız Müsavatçılar tarafından müdafaa edilen Müslümanlar Bakü'de Sovyet idaresinden ziyade Taşnak zorbalığının yürürlükte olduğunu kavradılar."⁴

Bakü ve havalisine böylesine puslu hava hâkim olduğu günlerde Güney Kafkasya'da, bilhassa Azerbaycan'da milli istiklâl mücadelesi genişleme kaydetti. Müsavatçılar etrafında kenetlenen halk kitleleri, Azerbaycan'a muhtariyet verilmesini talep ettiler. 1917'nin Ekim ayında Sovyet Rusya tarafından Kafkasya Fevkalade Komiseri tayin edilen Stepan Şaumyan ise halk taleplerinin milliyetçi eğilim içerdiğini ve devrime ihanet olduğunu ifade etti. Ayrıca Müsavatçıların ciddi tehlike kaynağına dönüştüklerini düşünen Bolşevikler, Müsavatçılarla mücadele bahanesiyle Sovyet birliklerini sivil halk üzerine sevk ettiler. Onların ortağı olan Taşnaklar ise Bakü'de silahsız sivil Müslüman halka karşı "temizlik planı" tasarladılar. Bakü'de etnik çatışmaların çıkarılabilmesi için Bolşeviklere sanal bir bahane gerekirdi.⁵ Böyle bir bahane için fazla bekleme gerek kalmadı ve sonraki gelişmeler bu ortamı sağlamış oldu. Birinci Cihan Savaşı yıllarında oluşturulan "Vahşi Tümen" in General Talışinski komutasındaki bazı Müslüman asker ve subaylar 29 Mart 1918'de Azerbaycanlı işadamlarından Hacı Zeynelabidin Takiyev'in oğlunun defin törenine katıldılar. Törenin ardından Lenkeran'a gidebilmek amacıyla Bakü limanında bekleyen "Evelina" adlı gemiye bindiler. Önceden tasarlandığı üzere, bahsi geçen askerler ile subayların şehir-

deki Rus ahalini katletmek amacıyla plan hazırladıklarıyla ilgili söylentiler yayılmaya başlandı. Stepan Şaumyan'ın direktifleri doğrultusunda Müslüman subay ve askerler arasında endişe uyandırıldı; gemideki subay ve askerlerin silahlarına el konuldu. Asker ve subaylar ile Müsavatçıların silahların iade talepleri reddedildi. Oluşan bu çatışma ortamında, 30 Mayıs 1918'de Bakü sokakları savaş alanına çevrildi. Bakü Sovyeti'ndeki Taşnaklar ile Bolşevikler, Neriman Nerimanov'un ifadesi ile söylemek gerekirse, Müsavatçılara savaş açtılar. Eski Çar ordusunun albaylarından Z. Avetisyan komutasında harekete geçen Bolşevik-Taşnak çeteleri şehrin Müslüman mahallelerine karadan, havadan ve denizden saldırılar düzenlediler.

Sovyet tarih yazımında "iç savaş" olarak tanımlanan bu çatışmalar sırasında İçerişehir, Şamahı yolu ve Çemberkent başlıca savaş alanları oldu. Çatışmalara katılan 6 bin civarındaki Bolşevik kuvvetleri 4 bin civarındaki Taşnak kuvvetleri ile takviye edilmişti. Kuvvetlerin eşit olmadığını farkında olan Müsavatçılar böyle bir ortamda barış yapılımasını ve asiyaşın sağlanmasını talep ettiler. Taşnaklar ise çatışmaların ikinci gününden itibaren olaylara etnik çatışma görünümünü verdiler ve şehrin sivil Müslüman ahalisini katletmeye başladılar. 31 Mart 1918'de Müsavatçılar çatışma ve katillerin durdurulup barış yapılmasıyla ilgili Sovyet yönetimine başvuruda bulundu. Bakü Sovyeti ise otoritelerinin kabul edilmesini, "Vahşi Tümen" askerlerinin Bakü ile havalisinden çekilmesi ve Petrovsk-Tiflis-Bakü demiryolu hattının kullanıma açılması koşuluyla çatışmaların durdurulabileceğini ilan etti.

Sovyet ültematomunun görüşüldüğü toplantıda Abbaskulu Kazımzade ile Ali Merdan Topçubaşov konuşma yaptılar ve olaylarla ilgili Müsavatçılara hamledilen suçlamaları reddettiler. Sonraki tarihlerde bu konuyu değerlendiren Mehmed Emin Resulzade, suçlamaları reddederek, Müsavatçıların fiilen böyle bir çatışma çıkarabilmek amacıyla silahlı kuvvetlere sahip olmadığını ifade etmiştir. Gerçek anlamda ise olayların perde arkasında Müsavatçıların hararetle savundukları muhtariyet meselesi vardı. Böylesine bir talep, Bolşevikler ile Taşnakların bölgeyle ilgili tasarımlarına muhalifti.⁶ Bu nedenle ellerine geçen ilk fırsatta milli kuvvetleri, bilhassa Müsavatçıların ezmeye çalıştılar. Bu tür tehlikeli bir durumun mevcudiyetine rağmen, yukarıda belirtilen toplantıda Sovyet ültematomunun kabul edilmesini ve barış yapılmasıyla ilgili karar alındı. Ancak bu karar Bakü'deki çatışmaları durdurmadı. Tatevos Amirov komutasındaki Taşnak çeteleri İsmailiye binası, Hacı Zeynelabidin Takiyev'in tiyatrosunu, *Açık Söz* ve *Kaspi* gazetelerinin yayın merkezlerini taktılar⁷, Taze Pir camini tahrip ettiler, silahsız sivil ahalieyi katliam uyguladılar. 31 Mart 1918'de İçerişehir operasyonu başladı. Bu operasyona Suren Şaumyan, Tatevos Amirov, Ruben Safaryan, Amazasp Srantstyan, Stefan Lalayan ve Sarkis gibi Bolşevik-Taşnak liderleri katıldılar.

Bakü'deki çatışmalar kısa süre zarfında Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yayıldı. Nisan ayında Lenkeran, Şamahı, Kuba, Cevat, Gökçay, Salvan, Haçmaz, Ağdaş ve Kürdemir'in sivil halkı saldırılara maruz kaldı. Çatışmalar sırasında çok sayıda Müslüman ahalie katledildi. Örneğin, sa-

4 ARPII SSA, f. 276, sly. 1, iş 51, v. 5.

5 S. E. Sef, *Revolutsiya 1917-go goda v Zakavkaze*, Zakkniga, Tbilisi, 1927, s. 138.

6 Azerbaycan, (6 Dekabr 1919).

7 La République de l'Azerbaïdjan du Caucase, Paris, 1919, s. 22.

dece Bakü'de vuku bulan çatışmalarda 12 bin civarında Müslüman Türk öldürüldü.⁸ Şamahı'da 7 bin, Kuba'da 2 bin, Lenkeran ve Astara'da 1.000, Salyan ve Hacıbabil'de 1.000 civarında Müslüman Türk katledildi, çok sayıda köy tahrip edildi. Kuba'da 122, Şamahı'da 76 köy yakılıp yıkıldı. Ermeni çeteleri tarafından ele geçirilen köylerde yağma yapılmakla birlikte ahalisi büyük oranda katledilmekteydi. Neticte itibarıyla 1918'in Mart ve Nisan ayları boyunca Azerbaycan'da 50 bin civarında Müslüman Türk'ün Taşnak çetelerinin saldırılarının kurbanı olduğu söylenebilir.

1918'in Mart ve Nisan aylarında vuku bulan olayların Azerbaycan'daki bağımsızlık eğilimini engelleyemediği ifade edilmelidir. Zira Müsavat çevresinde kenetlenen aydınlar kısa süre zarfında Azerbaycan'ın kurtuluşunun bağımsızlıkta olduğunu fark ettiler. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumu için mücadele etmeye başladılar. Güney Kafkasya'nın genel siyasal panoramasının bu istikamette gelişim kaydettiği ifade edilmelidir. Örneğin, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin 12 Ocak 1918 tarihli toplantısında Seym adıyla bir yasama kurumunun oluşturulması kararı vardı. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin ilk oturumu 23 Şubat 1918'de Tiflisle yapıldı. Seym'de Menşevikler, Müsavatçılar, Taşnaklar, Kadetler, Es-Erlər, Sosyalistler, Federalistler, Demokratlar, İttihatçılar ve Himmetçiler temsil olundular. Bolşevikler ise Seym'e katılmadılar. Çeşitli siyasal grupları bünyesinde bulunduran Seym, genel olarak Güney Kafkasya'nın Gürcüler, Ermeniler ve Türklere oluşan üç milletin yasama kurumu durumundaydı. Seym'deki çoğunluğu ellerinde bulunduran Müslümanlar 44 mebus ile Seym'de temsil olumaktaydılar.

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin oluşumuyla birlikte Güney Kafkasya, fiili olarak, Sovyet Rusya'dan kopmuş oldu. Seym'in ardından Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti oluşturuldu. Bu hükümete Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlı müessesiler katıldılar. Azerbaycan'ı temsil hükümette görev alanlar arasında Fethali Han Hoyski, Nasib Yusufbeyli, Mehmed Hasan Hacinski ve İbrahim Haydarov gibi siyasiler vardı. Hükümetin en umde görevi Güney Kafkasya'daki otorite boşluğunu ortadan kaldırmaktan ibaretti. Bununla birlikte, bu sıralar Brest-Litovsk'ta yaşanan gelişmeler Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını gündeme taşımıştı. Zira İttifak Devletleri ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne verilmeliydi. Maverâ-yı Kafkasya Seymi ise ilk başlarda bu duruma itiraz etti ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığıyla ilgili Rusya HKS'ye bir telgraf çekti. Dolayısıyla Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti Sovyet Rusya'ya bağlılığı kabul etmediğini ilk kez telaffuz etmiş oldu. Brest-Litovsk görüşmelerinde Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığı idesini savunan Osmanlı Devleti ise Elviye-i Selase'nin biran önce tahliye edilmesiyle ilgili Seym'e ultimatom verdi. Böylesine kritik bir dönemde, 14 Mart 1918'de Trabzon'da Osmanlı ve Seym delegelerinin katılımıyla baş konferansı çalışmalarına başladı.

Akaki İvanoviç Çenkeli başkanlığındaki Seym delegasyonu 8 Mart'ta Trabzon'a ulaştı. 14 Mart'ta konferansın açılış toplantısında uzun bir konuş-

ma yapan Osmanlı delegasyonu başkanı Rauf Orbay, Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti ile uzun süreli barış sözleşmesi yapmak niyetinde olduğunu açıkladı. Türk delegasyonuna göre, uluslararası camianın üyesi olmak isteyen Güney Kafkasya er veya geç Sovyet Rusya'dan tamamen ayrılmalı ve bağımsız bir devlet olduğunu deklare etmeliydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin tercihi bağımsız Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti ile barış yapmaktan yanaydı. Güney Kafkasya delegasyonu ise devletin geleceği konusunda Seym'de çalışmalar yapıldığını ve Güney Kafkasya'nın büyük olasılıkla federal ve demokratik bir cumhuriyet olacağını bildirdi. Güney Kafkasya'nın istiklali konusundaki ilerlemelerin sönük olması yüzünden Osmanlı Devleti görüşmelerin devam ettirilmesine sıcak bakmadı. Seym delegasyonunun başkanı Akaki İvanoviç Çenkeli dahi Osmanlı Devleti'nin bu konudaki ısrarını haklı bulmakta ve Osmanlı'nın Sovyet Rusya ile sınırlarda bir tampon devlet oluşturma çabası içinde olduğunu ifade etmekteydi. Türk delegasyonu başkanı Rauf Orbay ise imzalanan bir mukavele ile Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti'nin Elviye-i Selase konusundaki iddialardan vazgeçmesini talep etmekteydi. Seym'deki Ermeni ve Gürcü fraksiyonları Osmanlı Devleti'nin taleplerini reddettiler. Gürcü fraksiyonuna göre, Batum dışında diğer bölgeyi yani Kars ve Ardahan Osmanlı Devleti'ne devredilebilirdi. Ermeni fraksiyonu Kars'ın kendilerinde kalması koşuluyla Türklere anlaşma yapılabileceğini ileri sürdü. Müslüman fraksiyon ise Kars ve Ardahan'ın ahalisinin çoğunluğunu Türklere oluşturduğundan bu bölgelerin Osmanlı Devleti'ne verilmesini, Güney Kafkasya'nın denizlere çıkışı için yegâne liman konumunda bulunan Batum'un ise Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti denetiminde kalması önerisini getirdi.

Osmanlı Devleti'nin talepleri Seym'de tartışıldığı günlerde Türk ordusu Brest-Litovsk Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan hareketle Elviye-i Selase'ye girdi. 19 Mart 1918'de Ardahan kurtarıldı ve ardından bölgedeki Ermeni çetelerinin silahlarına el konuldu. 25 Mart'ta bu konu Seym'in toplantısında müzakereye açıldı ve tüm fraksiyonların meseleye yaklaşımını açık şekilde ifade etmeleri talep edildi. Osmanlı Devleti ile savaşmanın aleyhine olduğunu açıklayan Müslüman fraksiyonu, çatışmalar sırasında taraf olmayacağını ve savaşa katılmayacağını bildirdi.

Söz konusu dönemde Bolşeviklerle işbirliği yapan Taşnakların Bakü ile havalisinde sivil halka karşı yaptıkları saldırılar Seym'deki Müslüman fraksiyonunun sabrını taşımıştı. 19 Mart'ta konuyu gündeme taşıyan Müslüman fraksiyonu Seym'in olaylara yaklaşımını açıklamasını ve önlemler alınmasını talep etti. Bu konuyla ilgili toplantıda konuşma yapan Hudadat Melik Aslanov, silahlara alınan Bakü ahalisinin üstüne ateş açıldığını beyan etti.⁹ Ahalinin silahlarına el konulmasının savaş çıkarmak amacıyla yapıldığını ifade eden Fethali Han Hoyski ise Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti'nin Bakü ahalisine yardım göstermesini talep etti. Hoyski'ye göre, çatışmaları önlemek amacıyla bölgeye askerî birlikler sevk edilmeliydi. Bu birliklerin Bolşevikler üzerine sevk edildiği açıklanır ise bölge halkının bu operasyona yardımcı olacağını ifade etti.¹⁰ Tartışmalar sonucunda Bakü'ye bir murahhas

8 La République de l'Azerbaïdjan du Caucase, s. 22; Anar İsgenderov, 1918-ci İlin Mart Qırğınının Tarixçünası, Mütercim Neşriyatı, Bakı, 1997, s. 170.

9 ARPII SSA, f. 276, siy. 1, s. 144, sah. vah. 10, v. 12.

10 ARPII SSA, f. 276, siy. 1, s. 144, sah. vah. 10, v. 12.

heyetinin gönderilmesi ve Taşnak çetelerinin bölgeden çıkarılması için önlemler alınması hususunda karar kabul edildi.¹¹

20 Mart 1918'de Seym'in toplantısında konuşma yapan Mehmed Emin Resulzade, Müslüman fraksiyonunun talepleri kabul edilmezse Seym'den ayrılıp bağımsız hareket edebileceklerini ima etti. Resulzade'ye göre Seym üyeleri kuzeyden gelen Bolşevik tehlikesini görmeli ve tüm çabalarını bu tehlikenin önlenmesine sarf etmeliydiler.¹² Ama belirtilen dönemde Seym'in gündeminin ana konusunu Osmanlı Devleti ile sınır münakaşası oluşturmaktaydı. Bilhassa 13 Nisan 1918'deki oturumda Osmanlı Devleti ile savaş meselesi müzakereye açıldı. Bu hususla ilgili fraksiyonlar arasında fikir ayrılığı mevcuttu. Gürcü ve Ermeni fraksiyonları savaşta yana tavır almışlardı. Müslüman fraksiyonu ise Osmanlı Devleti ile savaşmayı reddetmekteydi. Seym'in bu oturumunda Trabzon görüşmelerinin durdurulması ve Osmanlı Devleti'ne savaş açılmasıyla ilgili karar alındı. Ülkede olağanüstü hâl ilan edildi; Evgeni Gegeçkori, Noe Ramışvili ve H. Karçıkyan'ın katılımıyla bir savunma konseyi oluşturuldu. Müslüman fraksiyonu ise savaş karşıtı olduğundan bu konseyin çalışmalarına katılmadı.

Seym'in açtığı savaş uzun süreli olmadı ve 14 Nisan 1918'de Osmanlı ileri kuvvetleri Batum'u ele geçirdi. 22 Nisan 1918'de Türk tarafı baş teklifinde bulundu. Bu teklif Seym'in özel oturumunda müzakereye açıldı. Bu toplantıda, Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırların kabul edilmesi ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesiyile ilgili kararlar alındı. Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti oluşturuldu. Akaki İvanoviç Çenkelî başbakanlığındaki bu hükümette Hudadat Melik Aslanov, Fethali Han Hoyski, Nasib Yusufbeyli, Mehmed Hasan Hacinski ve İbrahim Haydarov gibi Müslüman fraksiyona ait mebuslar görev aldılar. Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti Hükümeti'nin karşısında duran en önemli görev, Osmanlı Devleti ile savaş yapmak ve sınırlar düzenlemek olarak belirlenmişti.

1918'in Nisan ayında Güney Kafkasya'da yukarıda belirtilen gelişmeler yaşandığı günlerde Azerbaycan'ın merkezi konumunda bulunan Bakü havalisindeki puslu hava geçergililiğini korumaktaydı. Çünkü bu sıralar iç savaş ve ekonomik ambargo ile uğraşan Sovyet Rusya, tüm mümkün vasıtalarla kullanarak Bakü'yü elinde bulundurmaya çalışıyordu. Bu nedenle RSFSC HKS'nin direktifiyle 1918'in Nisan ayında Bakü HKS oluşturuldu. RSFSC HKS'ye bağlı kurum olarak çalışması tasarlanan Bakü HKS, yönetimi ele geçiren şehri Sovyet Rusya'nın ekonomik çıkarları doğrultusunda yönetmeliydi. Öncelikli olarak petrol sektörü millileştirilmeli ve mümkün mertebe fazla petrol Rusya'ya nakledilmeliydi. Aslında petrol sektörünün millileştirilmesi meselesi Mart ve Nisan ayları boyunca birkaç kez Bolşevikler tarafından Bakü Sovyeti'nin toplantılarına taşınmıştı. Millileştirme konusunda genel bir teamül mevcut olmasına rağmen, bazı partilerin liderleri millileştirme meselesinde acele davranılmamasını talep etmekteydiler. Onlara göre, böyle önemli bir konuda acele davranmak petrol sektörü-

nün çöküşüne geçmesiyle sonuçlanabilirdi. Bu nedenle petrol rafinerileri geçici olarak sermaye sahiplerinin elinde kalmalı ve onların iç işlerine müdahale edilmemelidir. Stepan Şaumyan ile Anastas Mikoyan ise millileştirmenin biran önce yapılmasını talep etmekte ve buna karşı çıkanları sert şekilde eleştirmektedirler.

Bakü petrol sektörünün istikbalıyla ilgili tartışmalar yapıldığı günlerde, 1918'in Mayıs ayında Bakülü Bolşevikler Moskova'dan petrol sektörünün millileştirilmesiyle ilgili bir telgraf aldılar.¹³ Bu gelişmeler üzerine Bakü HKS'nin 2 Haziran 1918 tarihli toplantısında petrol sektörünün millileştirilmesiyle ilgili karar alındı. Bakü HKS'nin bildirdiğinde bu husus şöyle ifade edilmekteydi: "Bakü petrol sanayi Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin malî ilân edilmiştir."¹⁴

Bu bildirgenin ardından 20 Haziran 1918'de RSFSC HKS'nin toplantısında Rusya'daki tüm petrol sektörünün millileştirilmesiyle ilgili karar alındı.¹⁵ Bakü'de petrol üretimiyle uğraşan 408 kurumun yönetimi ise Bakü HKS'ye bağlı çalışan özel bir konseye devredildi. Bakü HKS'nin faaliyetleri sonucunda 1918'in Mayıs ayında 182 bin ton, Haziran ayında 464 bin ton, Temmuz ayında 492 bin ton petrol ürünü Rusya'ya nakledildi. 1918'in Haziran ve Eylül ayları arasındaki üç aylık dönemi kapsayan süre zarfında toplam 1,3 milyon ton, başka bir ifadeyle 86 milyon pud petrol ürünü Rusya'ya taşındı.¹⁶

Petrol sektörünün millileştirilmesinin ardından Kaspi Ticaret Donanması'nın millileştirilmesi meselesi gündeme geldi. Bu millileştirme işlemi gerçekleştirilir ise Bakü petrolü kolaylıkla Rusya'ya taşınabilirdi. Bu nedenle Bakü HKS'nin 5 Haziran 1918 tarihli toplantısında Kaspi Ticaret Donanması'nın millileştirilmesiyle ilgili karar alındı. Bu kararı protesto eden Petrol İşçileri Konseyi'nin temsilcileri ise millileştirmenin durdurulmasını talep ettiler. İşçilerin taleplerini eleştiren RSFSC HKS ise Bakü HKS'nin kararını savundu.

Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin oluşturulmasıyla birlikte ülkedeki iç ve dış sorunların çözüme kavuşturulduğu söylenemezdi. Çünkü otorite boşluğu söz konusuydu ve ülkede tek bir yönetim mevcut değildi. Hükümette temsil olunan fraksiyonlar genellikle kendi milletlerinin çıkarlarını savunmaktaydılar. Otorite boşluğu ve çıkarlara dayalı yaklaşımlar nedeniyle ülkede anarşi hüküm sürmekteydi. Diğer taraftan ise Ermeni çetelerinin İrevan Güvernörlüğü'ndeki saldırılar sonucunda 80 bin civarında Azerbaycan Türkü topraklarını terk etmek zorunda kalmıştı. Seym'in toplantısında konuyu gündeme taşıyan Müslüman fraksiyonu, zorunlu göçe tabi tutulan bu kişilerin yurtlarına dönmelerinin temin edilmesini talep etti. Fakat bu hususla ilgili somut bir sonuç alınmadı. Benzer bir durumda olan Kars vilayetinde ise Ermeni çeteleri 82 köyü yakıp yıkmışlardı. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nden beklenen bu tür sorunlara çözüm bulmaktan ibaretti. Ancak fraksiyonların bu konularda birbirlerini suçla-

13 Z. İbrahimov, V. İ. Lenîn ve Azerbaycanda Sosyalist İnkılabının Qelebesi, Azemeş, Bakı, 1970, s. 240.

14 Bakinskly Raboçly, No. 102 (2 İyun 1918).

15 İbrahimov, V. İ. Lenîn ve Azerbaycanda Sosyalist İnkılabının Qelebesi, s. 242.

16 İbrahimov, Sosyalist İnkılabı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi, s. 402.

11 ARPII SSA, f. 276, sıy. 1, iş 144, sah. vah. 10, v. 12.

12 ARPII SSA, f. 276, sıy. 1, iş 144, sah. vah. 10, v. 12.

maları üzerine soruna çözüm bulunamadığından Mavera-yı Kafkasya Seymi siyasi krizle yüzleşti. Krizi aşmak amacıyla 26 Mayıs 1918'de Seym üyesi mebuslar toplantısına çağrıldılar. Bu toplantıda konuşma yapan İrakli Georgiyevič Sereteli, Gürcistan'ın federasyondan ayrıldığını ve bağımsızlığını ilan ettiğini açıkladı. Noe Ramişvili başbakanlığındaki Gürcistan Hükümeti ise 28 Mayıs 1918'de Almanya İmparatorluğu ile dostluk ve işbirliği protokolü imzaladı. Böylece kuruluşunun hemen akabinde Gürcistan Cumhuriyeti, Almanya himayesini edinmiş oldu.

27 Mayıs 1918'de toplantı yapan Mavera-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonuna mensup mebuslar, son durumu müzakere ettiler ve Azerbaycan Milli Şurası'nın oluşturulması hususunda karar kabul ettiler. Mehmed Emin Resulzade Milli Şura başkanı, Hasan Ağayev ile Mir Hidayet Seyidov ise başkan yardımcısı görevlerine seçildiler. Buna ek olarak, Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili Halil Hasmehmedov'un önerisi müzakere edildi ve oybirliği ile Azerbaycan'ın istiklali ilan edildi.¹⁷ İstiklalin ilanı ve cumhuriyet düzeninin tercih edilmesi önemli haiz bir gelişmeydi. Çünkü bu cumhuriyet laik ve demokratik ilkeler üzerinde tesis edilen ilk Türk devletlerinden birisiydi. Buna ek olarak, XIX. yüzyılın birinci yansında kaybedilen milli devletçilik geleneği bu olayla birlikte yeniden ihya edilmiş oldu.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi), f. 276, say. 1, iş 51, v. 5.
ARPII SSA, f. 276, say. 1, iş 144, sah. vah. 10, v. 12.

2. Gazeteler

Azerbaycan, (6 Dekabr 1919).
Bakinskiy Raboçiy, No. 102 (2 İyun 1918).

3. Kitap ve Makaleler

Balaev, A., **Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie 1917-1918 gg.**, İzdatelstvo Elm, Baku, 1998.
Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)**, Azernesr, Baku, 1993.
İbrahimov, Z. İ., **Sosialist İnkılabı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi**, Azernesr, Baku, 1957.
İbrahimov, Z., **V. İ. Lenin ve Azerbaycanda Sosialist İnkılabının Qelebesi**, Azernesr, Baku, 1970.
İsgenderov, Anar, **1918-ci ilin Mart Qırğınının Tarixşünaslığı**, Mütercim Neşriyyatı, Baku, 1997.

La République de l'Azerbaïdjan du Caucase, Paris, 1919.

Sef, S. E., **Revolyutsiya 1917-go goda v Zakavkaze**, Zakkniga, Tbilisi, 1927.

17 A. Balaev, **Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie 1917-1918 gg.**, İzdatelstvo Elm, Baku, 1998, s. 204.

AZERBAIJAN TARİHÇİLİĞİNDE BAKÜ MART OLAYLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (31 Mart 1918)

Doç.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU*

Giriş

1918 Mart Olayları hakkında değerlendirme yaparken bu konu hakkındaki eserleri çeşitli alt başlıklarla Sovyet hâkimiyetinin kurulmasına kadar olan eserler, Sovyet devri eserleri ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile oluşan bağımsızlık dönemi eserleri şeklinde birkaç devre ayrılarak incelememiz gerekmektedir. Gerçekte Mart Olayları Azerbaycan tarihçiliğinde çok sık araştırılan, tespit ve değerlendirmelerle ortaya konulmaya çalışılan bir konudur. Mart 1918'de, önce Bakü'de başlayıp daha sonra Azerbaycan'ın birçok bölgesinde devam etmiş olan olaylar serisi Ermeni Taşnak-Rus Bolşevik askeri ve siyasi birliğin güçleri tarafından Bakü'de bir program dâhilinde hareket ederek sivil halkı hedef almış siyasetin bir parçasıdır. Bundan dolayı Azerbaycan tarihçiliğinde 1920'den 1980'li yılların ilk dönemlerine kadar kaleme alınan eserlerde Mart Olaylarına daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir. Vaqif Abışov **Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci iller)** adlı çalışmasında bu konu ile ilgili ilk olarak eserlerin kronolojik bir tasnifini devirlere göre değişen tarihçilik anlayışı çerçevesinde açıklamaktadır.¹

Sovyet devri tarihçiliğinde konu ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Ancak bu eserlerde Sovyet ideolojisinin gerekleri yerine getirilerek probleme subjektif bakılmış ve olaylar derinlemesine incelenmemiştir. Abışov bu devri, 1920-1930'lu yıllar ve 1940-1980'li yıllar olarak, iki döneme ayırmaktadır. İlk aşama olayların tek bir hat üzerinde çalışılması, Sovyet toplumuna, rejim prensiplerine hizmet etmesi fikrinin hazırlığıdır. İkinci aşama ise problemin tek bir fikir etrafında geliştirilmesidir.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Güney Kafkasya'da meydana gelen olaylar Sovyetlerin kendi bakış açılan ile değerlendirilerek verilmiştir. Y. Ratgauzer, S. E. Sef, A. Rayevski gibi yazarların eserleri buna örnek olarak verilebilir. Bu eserlerde 1918'in Mart Olayları ile ilgili önemli bilgiler olsa da bu cinayetler sınıf mücadelesi ve vatandaş muharebesi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu yazarların söz konusu eserlerinde komünist ideoloji içinde cinayetlerin haklılığı izah edilirken, ölenlere ithal karışı unsurlar ve bölücüler denerek toplumun ve rejimin nasıl korunabileceği gösterilmektedir.

Sovyetler Birliği dağılına kadar Azerbaycan tarihçiliğinde farklı bir tespit yapılamamıştır. Bu şüphesiz rejimin bütün ilim adamlarından beklentisidir. Stepan Şaumyan², Anastas Mikoyan, Grigori Nikolayevič Kor-

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdür Yardımcısı; Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı Başkanı.

1 Vaqif Abışov, **Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci iller)**, Nurlan Neşriyyatı, Baku, 2007.
2 Stepan Grigoryevič Şaumyan (1878-1918): Tiflis'te doğdu. 1898'de Marks ve Engels'in görüşlerinden etkilenerek Çarlık rejimine karşı mücadele eden gruplara katıldı. 1900'de teknik üniversiteye kaydoldu fakat ihtilâlciler hareketlerinden dolayı üniversiteden atılarak Kafkasya'ya sürgün edildi. Tiflis'e dönüşüne Ermeni Sosyal Demokrat Partisi'ni kurdu. 1902 sonunda Berlin'e gitti ve felsefe eğitimi aldı. 1903'te

ganov (Korganyan) vb.'nin işledikleri cinayetler bütün hatları ile ortaya çıkartılamamıştır.³ Bu durum 1980'li yılların sonuna kadar devam eder. Abışov, problemin daha objektif değerlendirilmesi ve ülke tarihçiliğinde özel bir yer almasını ise "Bunun ilk sebebi eski SSCB denilen bir devletin dağılması ise, diğer sebebi Azerbaycan topraklarına Ermeni tecavüzünün devam etmesidir" demektedir. SSCB dağıldıktan sonra, gerek ilim adamları gerekse halkın bilmesinin, görmesinin istenmediği, yasaklanması arşiv belgeleri ve diğer önemli vesikalar, eserler ortaya çıkartılmıştır. Bundan dolayı Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı devirden bugüne kadar pek çok kitap yayınlanmıştır. Çeşitli gazetelerde ise olayların yıldönümü münasebetiyle hazırlanan birçok makale gerek gündem oluşturmak gerekse kamuoyunu bilgilendirmek adına önemli bir görevi yerine getirmektedir. Bu konu ile ilgili olarak kütüphanelere büyük sorumluluk yüklenmiştir. Özel eylem planı dâhilinde bütün ülke sathına yayılan kütüphaneler genelde soykırım özde ise 1918 Olayları hakkında yayınlanan bibliyografyalara düzenleyerek kataloglar, kartotekseler ve açılan özel bölümlerle neşredilen eserleri belirli sürelerle burada sunmaktadırlar. Söz konusu dönemle ilgili basılmış bütün yayınları düzenli bir şekilde bir arada görme imkânına sahip olan araştırmacılar veya okurlar için bu çalışmalar büyük kolaylık sağlamaktadır. Kütüphanelerdeki çalışmaların benzeri Azerbaycan Arşivlerinde belli prensipler çerçevesinde yürütülmektedir. Son dönemlerde arşivlerin bilhassa soykırım, Ermeni meselesi, Karabağ problemi gibi hususlara ait konularda hassas davrandığı ve bu konularda arşivlerde mevcut belgelerin belge neşri şeklinde yayınlanmasına öncelik verildiğinin belirtilmesi gerekir.

Bakü'de 1918'de yaşanan Mart Olayları hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından oluşturulan Fevkalade Tahkikat Komisyonu (Olağanüstü Soruşturma Komisyonu)⁴ üyelerinin düzenledikleri protokoller, raporlar Azerbaycan Devlet Arşivlerinde (Azerbaycan Cumhuriyet Bağımsızlığı İşleri İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi) mevcuttur. 36 cilt ve 3500 sayfadan meydana gelen belgeler içinde 6 cilt 740 sayfa sadece Bakü ve civarındaki olaylara aittir. Bunlar cadde ve sokaklarda yapılan yağmaların, binaların yakılmasının, işlenen cinayetleri şahitlerin ifadeleri ile aktarmaktadırlar. Devlet Arşivleri Başkanı Atahan Paşayev, Komisyonun Ermenilerin Bakü'de yol açtıkları maddi zararı miktardan, öldürülen ve yaralananların sayısını kesinleştiremediklerini ifade etmektedir. Paşayev, Stepan Şaumyan'ın Moskova'ya hitaben mektubunda ölü sayısını kasten azaltıldığını ve her iki taraftan toplam 3 bin kişinin ölümünden bahsettiğini söylemektedir. Bu devrin bilgi ve belgeleri,

Cenevre'de Vladimir İliç Lenin'le tanıştı ve aynı yıl Kafkasya'ya döndü. 1911'de hapsedilerek Astrahan'a sürgüne gönderildi. 1914'de Bakü'ye geldi ve RSDİP (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi)'nin Bakü Sovyeti'ne Başkan seçildi. 1916'de yeniden hapsedildi ve Saratov'a gönderildi. Şubat İhtilali ile serbest bırakıldı ve Bakü'ye dönerek Bakinskiy Raboçi (Bakü İşçisi) ve Sosyal Demokrat gazetelerini yayınladı. 1918'de Bakü HKS Başkanı oldu. 26 Bakü Halk Komiserlerinden biri olarak 20 Eylül 1918'de İngilizler tarafından yakalanarak öldürüldü. 26'lar ve öldürülmelerinin arka planındaki iddialar ve tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Nesrin Sariahmetoğlu, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 14 (Erzurum 2000), s. 297-301.

3 Aygün Altar, "Rus Albaylar Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Bülteni*, No. 1 (Ankara, Şubat 2003), s. 34-36.

4 Fevkalade Tahkikat Komisyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atahan Paşayev, *Açılmamış Şahifelerin İzi İle, Azerbaycan Neşriyatı*, Bakı, 2001, s. 89-100.

hatıratlar, makaleler, harabeye dönen şehre ait fotoğraflar olayların büyüklüğünü kavramaya yardımcı olmaktadır.⁵

Mart Olaylarını Hazırlayan Sebepler

Şubat İhtilali'nden sonra, bütün Rusya'da olduğu gibi, Azerbaycan'ın siyasi hayatında bir canlanma meydana geldi ve bu dönemde Müsavat Partisi ilk defa yeralından çıkarak açıkça faaliyetlerine başladı. Aslında Müsavat'ın Azerbaycan'ın politik yaşamında çok önemli bir siyasi güce dönüşmesi çok kısa sürede oldu. 22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'nde yapılan seçimler bunun en önemli göstergesidir. Halkın büyük çoğunluğunu farklı milletlerden insanların oluşturduğu Bakü'de Müsavat oyların % 40'ını alırken, Bolşevikler sadece % 15 oy alabildi.⁶ Azerbaycan'da şüphesiz Bolşeviklerin en önemli rakibi Müsavat idi. 17 Kasım 1917'de Bakü Sovyeti, Bakü halkını yeni rejime destek olmaya çağırarak bir bildiri yayınladı. Müsavat Partisi, geçici hükümeti kinayan ve Bolşevizm'in bastırılmasının gayesiz ve zararlı olacağını ifade eden bir açıklama yapmayı uygun gördü. Müsavat'ın Sovyet'e karşı dostane tavır, Bolşeviklerin sözlerini tutacağı ve Rusya Türklerine, çok uzun zamandır özledikleri kendi kaderlerini belirleme haklarını vereceği inancına dayanmaktaydı. Müsavat ayrıca bütün diğer partilerin öfkeyle reddettiği oldukları konularda (Duma'nın dağıtılması, Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın⁷ onaylanması vb.) Bolşeviklerin safında oy kullandı. Ancak Müsavat ile Bolşevikler arasındaki ince çizgi sadece taktik açıysındandı, ama rekabetleri koklu ve gerçekti. Daha sonra Azerbaycan için yapılan iş mücadelede bu iki partinin birbirinin baş düşmanı oldukları su yüzüne çıktı.

Sovyet'i tutarken bile Müsavat bazı kurallar koymuştu. Müsavat'ın bütün yönetim gücünden feragat etmeyi ve İcra Komitesi'nin çalışmalarına katılmayı reddetmesinin, Mehmed Emin Resulzade'nin belirttiği dışında, kuşkusuz, sebepleri vardı. İcra Komitesi bir Rus politikası izliyordu. Stepan Şaumyan Bakü İşçileri, Askerler ve Denizciler Sovyeti vekillerinin bütün Rus kongresinin iradesini zorunlu kabul etiklerini ve Merkez İcra Komitesi ile tam bir uyum içinde hareket ettiklerini söylemişti. Diğer yandan Müsavat merkezileştirmeye karşı çıktı ve muhtariyet için çabaladı.⁸ Gerek Müsavatçılar gerekse Bolşevikler bir ölüm kalım savaşına girmelerinin artık bir an meselesi olduğunu biliyor ve kendi zaferlerini sağlamak için tedbir alıyorlardı. Fakat Bolşevikler etkili bir ordu kurma girişimlerinde ciddi

5 Fevkalade Tahkikat Komisyonu Başkanı Alekber Hasmehmedov'un emri ile Komisyon Üyesi Mirza Cevad Ahundzade fotoğrafçı Litvinov'un yardımıyla Bakü'nün binalarının resimlerini çekmişlerdir. Günümüze kalan yakıtımış İsmailiye binasının vb. fotoğrafları yazılı ifadeleri destekleyen son derece önemli görsel malzemelerdir.

6 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, çev. N. Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 134-135.

7 Brest-Litovsk Barış Antlaşması (1918), yeni Bolşevik hükümetinin talebiyle imzalanan bu antlaşmayla Sovyet Rusya, Baltık ülkeleri Letonya-Litvanya- Estonya, Finlandiya, Beyaz Rusya'nın (Belorusya) bir parçası ve Ukrayna'yı kaybetti. Bu antlaşmayla Kars, Ardahan, Batum Türkiye'ye iade edildi. Bu kayıpların toplamı Rusya nüfusunun % 34'üne, ekili toprakların % 32'sine eşitti. Vladimir İliç Lenin'e göre bu yapılması gereken bir fedakârlıktı ve "Zamandan kazanmak için mekândan kaybediyorum" diyordu.

8 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, s. 67.

zorluklarla karşı karşıya geldiler. Rus işçiler, güvenilmez gördükleri Azerbaycan Türklerini silahlandırmaktan korkuyorlardı. Öte yandan Azerbaycan Türkleri kendilerine bu münasebet gösterilirken Ermenilerin silahlandırılması önerisi karşısında tepkilerini gösterdiler. Bakü sürekli milli ayaklanmaların korkusuyla yaşarken Ruslar da, Kafkas cephesindeki orduların dağıtılmasında, Azerbaycan'daki bütün Rusların sonu olacağına inanıyordu. Sovyet söz konusu olduğunda silahlı bir güç hâlâ zorunluydular. Kafkasya Kızıl Birliklerini kurduklarında, kuvvetli bir muhalefete karşılaştılar, ama buna pek fazla ehemmiyet vermeyip planlarını yürüttüler.

Yeni bir ordunun kurulması emrini vermek, kurmaktan daha kolaydı. Sovyet kuvvetleri gerek Müsavat gerekse Taşnaksutyun kuvvetlerinden çok daha küçüktü. Bunlar cepheyi terk eden birlerce Rus askerinden satın aldıkları silahlar sayesinde, çok iyi teçhiz edilmiş durumdaydılar. Taşnaklar ayrıca Rus ordusunda hizmet ettikleri ve Osmanlı Devleti sınırları içinde çeteler kurdukları için önceden askeri deneyime sahiptiler. Azerbaycan Türkleri hemen hemen Taşnaklar kadar iyi silahlanmışlardı da, onlara kıyasla örgütlenme ve deneyim bakımından zayıftılar. Öte yandan Sovyetler birkaç müfrezeye sahiptiler, ancak bunlar ne yeterince silahlıydılar ne de pek güvenilirlerdi. Bu durumda doğal zorlukları fark eden Stepan Şaumyan, Iosif Vissarionoviç Stalin'e bir mektup yazarak Kafkasya Kızıl Birlikleri⁹ için 10 milyon ruble istedi. Ayrıca Kırım donanmasının yardımı olmadan Bakü'ü tutmanın neredeyse imkânsız olduğunu vurguladı.

Müsavat kuvvetlendikçe Sovyet eli arasındaki ilişkiler kötüleşti. 1917'nin sonunda yapılan Kafkasya-ötesi Müslümanlar konferansında alınan Azerbaycan Türkleri ve Kafkas Dağlarının millet meclisini toplama kararına apaçık bir ayınlıklılık işaretiydi, ama Sovyet bunu görmemezlikten gelmeyi tercih etti. Ocak ayında savaş hatları çizildi ve Bolşevikler Müsavat'ı yok etme hareketine başladılar. Bunu gerçekleştirirken en kolay yolu Müsavat'ı ayaklanmalarla kıskırtmak ve karşı-devrimci olmakla suçlamaktı. Bu tür taktikler arzu edilen sonuçları getirebilirdi. Ancak Sovyet, Azerbaycan Türklerine karşı Ermenilerin yanında yer alıyor görünmemeye dikkat etmediydi. Sovyet'te zaten pek çok Rus ve Ermeni vardı ve eğer bunlar anti-Müslüman bir politika yürütmeye başlasalar, Azerbaycan Türkleri Müsavat'ın çevresinde daha sıkı kenetlenilebilirlerdi. Ermeni taraftan görünmemek için Bolşevikler Müsavat'a hem de Taşnaksutyun'a gazeteler aracılığı ile saldırdılar. Yayınlanan makalelerde saldıranlar hem Müsavat hem de Taşnaksutyun olmakla beraber asıl hedef Müsavat'tı. Sovyet aynı anda bu iki düşmana karşı bir zafer kazanamazdı. Hatta birinin yardımı olmadan diğerine karşı kazanması bile olanaksızdı. Böylece Sovyet, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki milliyetçi mücadelenin içine çekildi ve bir haliki diğerine karşı kullanmaya çalıştı. Mart Olayları ile birlikte doruğa çıkan

9 Kızıl Bayraklı Kafkasya Ordusu, 14 Ağustos 1918'de Kuzey Kafkasya'da kuruldu. 1918'in başlarında Kuzey Kafkasya'da Sovyetli kuran silahlı işçilerin bir bölümü, ihtilâli Kozaklar, askerler ve köylüler bu orduya dâhil oldular. Bu sırada Rusya'dan kovulmuş Beyaz Ruslar, Kuzey Kafkasya'da toplanmaktaydılar. Zengin Kozaklar tarafından yardım alan Beyaz Ruslar Sovyet aleyhine açıkça mücadeleye başladılar. Beyazlar çok sayıda ihtilâli karşıtı zabitan liderliği altında ve yerli burjuvazinin yardımlarıyla güçlendi. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. V. Snegiref, *Qızıl Bayraqlı Kafkasya Ordusu*, Az. Giz., Bakı, 1928, s. 9-26; *Zakafkaziya*, Az. Giz., Bakı 1931, s. 5-6.

Sovyet-Müslüman çekişmesi ve bu olaylarda Taşnaksutyun'un rolü Güney Kafkasya'nın sonraki tarihi bakımından çok önemlidir.¹⁰

Birinci Rus İhtilâli öncesinde sosyal demokratların nüfuzunun Bakü işçileri arasında arttığını gören Taşnaklar bu durumda maharetle istifade ederek derhal sosyal demokratlara yakınlaştılar. Taşnaksutyun Partisi Ermeni işçileri arasında sosyal demokrasi idelerini yayarak kendi nüfuzunu korumaya ve sosyal demokrat fikirlerden kendi amaçları için istifade etmeye çalıştılar.¹¹ Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi'nde kayıtlı bir belge Taşnakların sosyal demokratlarla yakınlaşmasının mahiyetini Yelizavetpol Gubernörü'nün açıklamaları esasında vermektedir. Buna göre, "Milliyetçilik ruhu Ermenilere ait öyle bir özelliktir ki, en kısa zaman için bile Ermenilerin ondan vazgeçebileceğini düşünmek mümkün değildir. Sosyalistler partisine katılmakla Taşnaksutyun, şüphesiz ki, güçlü kurulları olan sosyalistler karşısında vicdansızlık etmişlerdir. Çünkü Ermeniler hiçbir zaman sosyalizm fikirlerini derinden kavrayamaz. Bir Ermeni'yi Tatar (Azerbaycanlı) milletinden olan proleterin Ermeni olan istismarcı burjuva temsilcilerinden daha yakın olduğuna inandırmak mümkün değildir."¹²

1917'de önce Şubat İhtilâli ile Çarlık Rusyası'nın devrilmesinden, Ekim ayında ise Bolşeviklerin ardından imparatorluğun dağılmasından Taşnaklar ve diğer Ermeni milliyetçi teşkilatları geniş çapta istifade ettiler. 1918-1920'de Kafkasya'da bu arada Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Ermeniler Azerbaycanlılara karşı büyük bir katliam, yağma, talan ve terör faaliyetleri hayata geçirdiler. Ermenilerin bu hareketi, 1905'de olduğu gibi, 1918 Mart ayında yine Bakü'de başladı. Olaylar 1905'e göre Ermeniler tarafından daha stratejik hazırlanmış ve bu şekilde hayata geçirilmişti.¹³ Bunun esas sebeplerinden biri Rusya'da Bolşevik hakimiyetinin başansı ve ülkenin Birinci Cihan Savaşı'ndan çıkması neticesinde askerlerin savaş bölge-

10 Kazemzadeh, a.g.e., s. 68-69.

11 XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Bakü'de petrol sanayinin süratle gelişmesi, şehrin dünyanın en büyük petrol sanayi merkezine dönüşmesine ve bu sayede pek çok milletle birlikte Ermenilerin kitleler halinde Bakü'ye gelmelerine sebep oldu. Rusya ile olan ilişkileri temelinde Çarlık hükümetinden Bakü'deki petrol sanayisi için büyük imtiyazlar elde eden Ermeniler kısa süre içinde şehrin esas sermayedarlarından biri haline geldiler. Hatta Bakü Sanayicileri Kurultayı'nın başkanlığı dâhil olmak üzere burada alınan önemli kararlarda en yetkili merci oldular. XX. yüzyılın başlarında Rusya'da sanayinin gelişmesi, proleterler sınıfı meydana gelmesine ve ihtilal mücadelesinin büyümesine sebep oldu. Çarlık Rusyası'nın esas sanayi bölgelerinden olan Bakü'de sosyal demokrat teşkilatları kurulması süreci beraberinde bir işçi sınıfının artışı sağladı. Bakü petrol sanayinde ihtisaslaşan Ermeni sermayedarlar ve işçi sınıfı şehrin petrol sanayindeki Ermeni nüfusunun dikkati çekecek dercece artmasına yol açtı. Onlar Bakü'de kurulan bazı ihtilâli teşkilatların ve bu arada sosyal demokrat teşkilatların en faal üyeleri haline geldiler. Ermenilerin XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarındaki ekonomik ve siyasal gelişmeleri hakkında bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkiler (1905-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 113-127.

12 Paşayev, a.g.e., s. 208-209. (Atahan Paşayev belgenin kaydını RFDTA, f. 821, say. 7, iş 220, v. 41 olarak vermektedir). Ermeni milliyetçiliğinin tarihi kökleri hakkında bkz. Vasilii Lisoviç Veliçko, *Kavkaz. Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosy*, Muretovoy, S.- Peterburg, 1904 / Izdatelstvo Elm, Bakı, 1990; I. G. Çavçavazde, *Armıyanskiye Uçonıye i Vapiyusçıye Kamni*, çev. Aleksiyev, Meshiyev, Tbilisi, 1902 / Izdatelstvo Elm, Bakı, 1990.

13 1905 Olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Memmed Seid Ordubadi, *Qanlı İller: 1905-1907-ci İllerde Qafqazda Baş Veren Ermeni-Müslüman Davasının Tarixi*, yay. haz. Ekrem Bağirov, Qarabağ Xalq Yardım Komitesi, Bakı, 1991; Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı İllərdə Ermeni-Müslüman Davası*, yay. haz. Kamandar Şerifi və Arif Ramazanov, *Azerbaycan Nəşriyyatı*, Bakı, 1993; V. F. Maevskiy, *Armıyano-Tatarskaya Smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armıyanskogo Voprosa*, Tbilisi, 1915.

lerini terk etmeleri idi. Kafkasya cephesindeki Rus askeri birliklerine bağlı Ermeni subay ve erlerin silahlarını tahvil vermeyerek Bakü'ye gelmelerinin ardından, Vladimir İliç Lenin tarafından Güney Kafkasya Fevkalade Komiseri tayin edilen Stepan Şaumyan durumdan maharetle istifade etti. Lenin'in 13. No'lu dekreti (kanun) ile Bakü'ye gelen Stepan Şaumyan, Büyük Ermenistan'a karşılık Azerbaycan'ı Sovyetleştirerek burada Moskova hakimiyetini kurmakla görevlendirilmişti. Siyasi havanın gerginliği fevkalade artarken Şaumyan'ın artık milletler arasında çatışmaların meydana gelmesini sağlayacak görünürde bir gereğe ihtiyacı vardı.¹⁴

Bakü'de Bolşevik ve Ermeni partilerin en güçlü rakibi Müsavat Partisi ve onun temsilcileri olan Müsavatçılardı. Müsavatçıların milli muhtariyeti için mücadelesi ve onların Müslüman halk arasında nüfuzunun artması Bakü Sovyeti'ni rahatsız ediyordu. Ekim 1917'de yapılan 1. Kurultay Müsavat Partisi'nin teşkilatlanmasında büyük rol oynadı. Sadece Azerbaycan'da değil, bütün Güney Kafkasya'da Müsavat'ın nüfuzunun artmasından tedirgin olan Stepan Şaumyan ilk önce Güney Kafkasya'da en zayıf parti olan Müsavat'ın ihtilalin başlangıcında hiçbir teşkilata, parti geleneğine ve yönetime sahip olmadığı halde ihtilalin ikinci yılında nasıl bölgenin en güçlü siyasi partisi haline geldiğini sorgulamakta idi. Şehirde yaşanan gerginliklerin ve daha sonra meydana gelecek olayların bir amacı da Bolşeviklerin Bakü'de Müsavatçıların sosyal temelini ortadan kaldırmaya çalışmak istemeleri idi. Bu şartlar Bakü Sovyeti'ne ortamın elverişli olduğunu gösteriyordu.¹⁵

Güney Kafkasya'da söz konusu yıllarda değişik halklar arasında siyasi ve milli hususlardaki görüşler bir çıkmaza girmişti. Sovyet, Bakü'de bütün kontrolü elinde tutmaktaydı ki, bu da kentten gerçekte Bolşeviklerin elinde bilhassa Stepan Şaumyan'ın olduğu anlamına geliyordu. Fakat halkın çoğunluğu Müsavat Partisi'ne bağlıydı.¹⁶ Gerçi bir ara Bolşevikler ve Müsavatçılar birbirlerini tamamlayıcı güç olarak bir ölüme birlikte çalışmaya hazırlanmışlardı, ama Mart 1918'de ilişkiler hayli gerginleşti.

Ocak 1918'de Müslüman Süvari Alayı'nın (Azerbaycan Vahşi-Cesur Tümeni / Dikaya Diviziyası) kurmayları Bakü'ye geldiler. Kumandanları General Talişinski¹⁷, Ermeni askerlerden ibaret Bolşevikler (Sovyet) tarafından

14 Paşayev, a.g.e., s. 210.

15 Y. B. Yusifov, *XX Esr Azerbaycan Tarixi*, Tehsil Neşriyyatı, Bakı, 2009, c. II, s. 162-163.

16 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Garden City Press, Hertfordshire 1980, s. 251.

17 Talişinski ailesi büyük bir aile. Asker olarak bile tanımlanabilecek beş tane Talişanov var. Ancak bunların üçü doğum ve ölüm tarihleri itibarıyla Mart Olaylarının çağdaşı olabilir. Vaqif Abışov *Azerbaycanlıların Soyqırımını* adlı eserinde Esad Bey Talişinski diyor ve arşiv belgelerine dayandırıyor (Abışov, a.g.e., s. 91). Ancak Esad Bey Talişinski hakkında biyografik bilgi vermiyor. Firuz Kazemzadeh ve Azerbaycan'da Mart Olayları ile ilgili yazan pek çok araştırmacının eserlerinde bu konuda birlik yok. Son dönemlerde Mehman Süleymanov, H. Talişinski diyerek muhtemelen Halil Bey Miralî Han oğlu Talişinski'yi kast ediyor. Bu Talişinski'nin doğum ve ölüm yılları (1859-1920), rütbesi (general-mayor) Mart Olayları ile paralellik gösteriyor. Atahan Paşayev ve pek çok yazar-araştırmacı ise M. K. Talişinski (Mirkazım Han Miralî oğlu Talişanov) diyor. Azerbaycan'ın geçmişten günümüze askeri kadroları hakkında detaylı bilgi veren Şemistan Nezirli ise iki Talişanov'dan bahsediyor (Şemistan Nezirli, *Azerbaycan Generalaları*, Gencilik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s. 37-39). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*'ndeki (2 cilt) Talişinski maddesi 'Talişinski, Xəlil bəy Mirelxan oğlu (1859, Tiflis -)' şeklinde listelenmiş. Kaynak olarak, Şemistan Nezirli ve Mehman Süleymanov kullanılmış (Bkz. 'Talişinski, Xəlil bəy Mirelxan oğlu (1859, Tiflis -)', *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*,

tutuklandı. Subayların çoğunun Çarlık döneminde jandarına olarak görev yapmaları tutuklanma gerekçesi idi. Kentte kuşular artarken Müslümanlar tarafından camilerdeki toplantılarda Sovyet'e karşı ihtiyatlı olunması ve gerektiğinde silahla karşı gelinmesi çağrısında bulunuldu.¹⁸ Ancak halkın bütün bu heyecanına rağmen Azerbaycanlı aydınlar Müslüman halka sakin olmalarını, baskılara ve yaşanan her tür probleme dayanarak sabır göstermelerini ve provokasyonlara aldanmamalarını öğütlemekte idiler. Konuşmacılar halka Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için küçük tahrifatlar yaparak Müslüman halkı olaylara sürükleyebileceklerini öngören açıklamalarda bulunuyorlardı.¹⁹ Talişinski'nin serbest bırakılması ile olay kapanabilirdi. Fakat 24 Mart'ta Sovyet, Lenkeran'a yola çıkan Evelina gemisinin Müslüman ve Müsavatçı mürettebatının silahlarını aldı.²⁰ Sovyet'in bu karar almaya şehirde yayılan bir dedikodu büyük rol oynadı. Ermeniler, gizli olarak Rus Milli Şurası, Hazar Gemicileri, Sosyalist İhtilalciler (Es-Er) ve Menşevik Partileri arasında Evelina ile giden subayların Lenkeran'daki Müslüman askeri birlikleri ile Muğan'daki Rus-Malakın köylerini yok etme görevi aldıklarını yaydılar. Provokasyonlar netice verince Bakü'deki bütün gayri Azerbaycanlı siyasi ve askeri güçler Evelina gemisinin silahlarını bırakmasını istediler. 30 Mart'ta Bakü Sovyeti İhtilalci Komitesi kuruldu. Komiteye, Stepan Şaumyan, Grigori Nikolayevič Korganov, Prokofı Çaparidze, Sako Sahakyan, Melik Yolçuyan vb. katıldı. Neriman Nerimanov ise gıyaben buraya dâhil edilmişti. Komite Evelina'nın Lenkeran'a gidişini durdurdu. Bu olaya cevap olarak mescitlerde toplanan Müslüman halk Sovyet tarafından müsadere edilmiş silahların geri verilmesini talep etti.²¹ Caddeler dolusu kalabalıktan, "Askerlerimizin silahı geri verilsin" sesleri duyulmaya başlandı. Aynı gün saat 11.00'de Cemiyet-i Hayriye binasında (İsmailiye) toplananlardan, "Bugün Rus milli partisinin askerlerimiz silahını geri vermesi, kendilerinin de buradan gitmesi gerekmektedir" sesleri geliyordu.²² Bu toplantıya Bakü'nün eski reisi G. Ter-Mikaelyan gelerek Ermeni Milli Şurası ve Taşnaksutyun adından eğer Müslümanlar Bolşeviklere karşı

Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 396). Buradan hareketle Talişinski'yi, Halil Talişinski olarak vermek kaynaklar çerçevesinde daha uygun olacaktır.

Halil Talişinski (1859-1920): Askeri komutan, Çarlık ordusunda hizmet etti. Birinci Cihan Savaşı'na katıldı. Üstün hizmetlerinden dolayı generallik rütbesine yükseltildi. Aralık 1917'de Müslüman Tümeni 1. Topçu Birliği'nin komutanlığına getirildi. 1918'de yanındaki birkaç subayla Bakü'ye gelince hapsedildi. Halkın tepkisi üzerine serbest bırakıldı ve daha sonra Bakü'yü terk etti. Daha fazla bilgi için bkz. Şemistan Nezirli, *Güllelenmiş Azerbaycan Generaları: Hakayeler, Portreler, Oçerkerler, Meqaleler*, Kooperasiya Neşriyyatı, Bakı, 2006, s. 538; Şemistan Nezirli, *Cümhuriyyət Generaları*, Herbi Neşriyyat, Bakı, 1995, s. 205-206.

18 Kazemzadeh, a.g.e., s. 70.

19 Yusifov, a.g.e., s. 162; Hacı Hacıyev, *İstiqalın Ezablı Yolu*, Azereşr, Bakı, 1996, s. 16; Paşayev, a.g.e., s. 211-212.

20 17 Mart'ta Hacı Zeynelabidin Takiyev'in Lenkeran'da görev yapan oğlu Mehmed Takiyev silahının elinde ateş alması sonucu ölüme Müslüman Tümeni'nin askerleri onun cenazesini Bakü'ye defnetmek amacıyla gelirler. Arkadaşlarına vefa görevini icra eden askerler Evelina gemisi ile Lenkeran'a dönerken geminin herüz limandan ayrılmasından kısa bir süre sonra durduruldu. Bkz. "Mart Soyqırımı", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 175.

21 Veli Hebiboglu, "Azerbaycanda 1918-ci il Soyqırımı, Stepan Şaumyan'ın ve Hemkarlarının Xeyaneti", *Respublika*, No. 70 (2000), s. 4.

22 S. Axundzade, *Mart Hadisesi: 1918 ve yaxud Nurl Paşa Ordusu Tərəfindən Bakırın İşğalı*, Bakı, 1919, s. 4.

bir harekette bulunurlarsa Ermenilerin onlara katılacağını ve Bolşevikleri Bakü'den kovmaya yardım edeceklerini bildirdi.²³ Ancak çok kısa bir süre de Ermenilerin Bolşeviklerle işbirliği yaptığı anlaşıldı.²⁴ Taze Pir Camii etrafına toplanan kalabalık Sovyet taraflından Evelina mürettebatından gasp edilen silahların iadesi kararını aldı.²⁵ Ertesi gün bir Azerbaycan delegasyonu Sovyet'ten silahları geri vermesini istedi.²⁶ Bolşevik liderlerden Prokofi Çaparidze bu isteği yerine getirmeye söz verdi. Fakat 30 Mart 1918'de saat 16.40'da Bakü sokaklarında ilk silahlar patlamaya başladı. İlk kurşunu kimin sıkıdığı bilinmemektedir.²⁷ "Mart Olayları" veya "Mart Günleri" adıyla bilinen bu olaylar çok geçmeden bir iç savaşa dönüştü. Bakü'de siperler kazılmakta, barikatlar kurulmakta, kısacası gerçek bir savaş için hazırlıklar yapılmaktaydı. Topyekun bir savaşı yaklaşmakta olduğunu sezen Sovyet, kendi kuvvetlerinin Müsavat liderliğindeki Azeri gruplar karşısında yetersiz kalacağını çok iyi bildiğinden müttefik aramaya başladı. Bakü Menşeviklerinin lideri Grigori Gustavoviç Ayollo, Sovyeti destekleyeceklerini bildirdi.²⁸ Es-Erlar, Panislamizm ve Doğu sosyalizmine karşı savaşacaklarını taahhüt ettiler. Liberal görüşlü Kadetler, Bolşevikleri desteklemeye söz verdiler. Müsavat tam manasıyla tek başına kaldığını görmezden gelemezdi. Müsavat'ın yayın organı olan *Açık Söz* gazetesi bütün bir yıl boyunca Menşeviklerle savaşan Bolşeviklerin, Taşnaklar ve Kadetler'le birleştiğini bu tür bir işbirliğinin sadece milliyetçi bir temelde açıklanabileceğini ve bir sınıf savaşı sürdürmektense bir milleti diğerine düşman etmenin demokrasinin trajik bir kapitülasyonu olduğunu yazdı.²⁹

Mart Olayları sırasında Sovyeti kurtaran, ne Menşevikler, ne Kadet-

23 Anar İsgenderov, "Taşnak-Bolşevik Birleşmelerinin Türk Müslüman Ehalisine Karşı Soygırımları", *Azerbaycan*, (3 April 2004).

24 Ali Merdan Topçubaşı, A. M. imzasıyla 1919'da İstanbul'da neşrettiği *Azerbaycan'ın Teşekkülü* adlı eserinde Taşnakların Bolşeviklerle olan işbirliğini yorumlamaya çalışmaktadır. Ona göre, Taşnaksutyun Partisi Bolşevik olmak bir yana mitingler dâhil pek çok yerde Bolşeviklerin aleyhinde davranıyordu: "... Hatta Ermeni Şura-i Millisi'ni terlik eden sair Ermeni birkanun misillü, bu firkanın Cenubi Kafkas Müslüman Merkez Komitesi ile müzakere ve mukavelede bulunuyorlardı..." Bkz. A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Ahmediye Matbaası, İstanbul, 1334/1918, s. 36. Bu eserin Latin harflerine aktarılması Vügar İmanov'un *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)* (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006) adlı çalışmasında bir bölüm halinde sunulmaktadır.

25 Nizami Meherremov, *Getsin Gelmesin. Senedli Publisistik Oçerkerler*, Azereşr, Bakı, 1992, s. 47-48.

26 Kazemzadeh, a.g.e., s. 70; Walker, a.g.e., s. 251; Meherremov, a.g.e., s. 5. Azerbaycan delegasyonunun talepleri şunlardır: 1. Biz Bakü şehrinde yaşayan İslâm ahalisi bugün saat 2'ye kadar milli ordumuzdan alınan silahların gönderdiğimiz heyete devredilmesini talep ederiz. 2. Bugünden sonra biz İslâm ahalisini kendi halimize bırakıp, bizim siyasi işlerimize hiçbir sebeple karışmamızı imza ediniz.

27 Cihangir Zeyneloğlu'na göre, Mart olaylarının tek sorumlusu Taşnaklardır. Taşnaklar özel bir program dâhilinde düzenli olarak Bakü'de Azerbaycan Türkleri'ni öldürmüştür. Bu cinayetlere "Bolşevik-Müsavat Partî Mücadelesi" adı verilmiş ve öldürülenlerin malları yağma edilerek, yakılmıştır. 31 Mart'ta başlayan bu katliam üç gün devam etmiştir. Katliamdan kurtulan Azerbaycan Türkleri taraf köylere ve dağlara kaçmışlardır. Azerbaycan istiklâl uğrunda ilk kurbanları burada vermişlerdir. Katiller etrafa hücum ederek Şamahı'yı yakmış, ahalisini öldürmüşlerdir. Bilahere Lenkeran, Salyan, Kuba, Hacıkabul ve Kürdemiş zapt edilmiştir. Bkz. Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihî*, Şems Matbaası, İstanbul, 1924, s. 200-201.

28 Menşevik Ayollo, Mart olaylarından sonra Bakü'de yaşanan olayların milli bir katliam olduğunu ve burada zarar görenlerin tamamının Müslümanlar (Azerbaycan Türkleri) olduğunu teyit etmiştir. Bkz. Y. Ratgauzer, *Bakıda İnqılab ve Vetendâş Muharibesi 1917-1918-cil İller*, çev. H. İbrahim, Azereşr, Bakı, 1928, s. 177.

29 Kazemzadeh, a.g.e., s. 70; Abruşov, a.g.e., s. 93.

ler, ne de Es-Erlar idi. Durumu lehlerine çeviren Taşnaksutyun olmuştur. Çatışmalar Nisan başlarında şiddetini artırarak devam etti. Önce Ermeni Milli Şurası, Müsavat ile Sovyet arasındaki sürtüşmede tarafsızlığını ilan etti.³⁰ Hatta Ermeniler, Müsavat'a Bolşeviklere karşı yardımları olabileceğini belirtmişlerdi. Olaylar başlayana kadar kendilerinin tarafsızlığını ilan eden Ermeni Milli Şurası ve Taşnaksutyun, Stepan Şaumyan başta olmak üzere Bakü Sovyeti'ni müdafaa etti. Sadece Ermeni askerleri değil, Bakü'de yaşayan Ermeni aydınlar da Sovyet tarafından çatışmalara katıldılar.³¹ Eger durum buysa katliamın başlıca sorumlusunu Ermeniler olduğu söylenebilir. Çünkü Müsavat sadece tek bir düşmanı olduğunu düşünerek silahlı çatışmaya girmiş, fakat olaylar bir anda Azeri-Ermeni savaşı haline gelmiştir. Neticede 31 Mart'ta Sovyet bir ultimatum yayınladı. Buna göre, 1. Sovyetin tek otorite olarak kayıtsız şartsız tanınması, bütün emirlerine mutlak olarak uyulması, 2. Azerbaycan Tümeni'nin Bakü bölgesinden çekilmesi, 3. Müslümanlar tarafından kesilen Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk tren yollarının tekrar trafige açılması isteniyordu.³²

Sovyet yayınladığı ultimatomla hemen hemen aynı anda acil durumlar için özellikle kurulan Bakü İhtilâli Savunma Komitesi, Sovyet rejiminin Müsavat önderliğindeki karşı-devrim taraflarından tehlike olduğunu beyan eden bir bildiri yayınladı. Komite halka ihtilâli savunmak için kullandığı son damlasına kadar savaşmaları çağrısında bulundu. Stepan Şaumyan, Prokofi Çaparidze ve Grigori Nikolayeviç Korganov tarafından imzalanan bildiriye, "Müsavat Partisi milliyetçileri ve onları izleyen karşı-devrimci öğeler, Sovyete karşı askeri harekâta başlamış bulunmaktadır" deniyordu. Son anda Sovyet'in ultimatomunu kabul eden Müsavat, Azerbaycan Türkleri'nin sokaklarda çarpışmalarını engellemekten acizdi. Tarafsızlığını yüksek sesle beyan eden Ermeniler, bir anda Sovyet tarafına kaydılar ve Müsavat'a karşı yapılan saldırıya katıldılar.

Tarihe geçen şekliyle Mart Olayları bütün Azerbaycan'da bir dizi katliamın başlamasına sebep oldu.³³ Saldırı haftalarca sürdü. Her iki taraf, birbirlerine aman vermedi. Evler yakıldı, düşman olduğu saptanan herkes öldürüldü. Bu arada pek çok suçsuz Azerbaycan Türkü Ermeniler tarafından öldürüldü. Müsavat ve Sovyet arasında politik bir çekişme olarak başlayan mücadele büyük bir milli ayaklanma karakteri kazandı.³⁴ Taşnak birlik-

30 Walker, a.g.e., s. 251.

31 *Azerbaycan*, No. 67 (17/30 Mart 1919); Axundzade, a.g.e., s. 10; Kazemzadeh, a.g.e., s. 71; Yusifov, a.g.e., s. 162.

32 Kazemzadeh, a.g.e., s. 2; Swietochowski, a.g.e., s. 159; Y. Ratgauzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Bakı*, Azereşr, Bakı, 1927, s. 147-148.

33 Ali Merdan Topçubaşı bu iç savaşa "muharebe-i dahiliye" derken yaşananları "Bu muharebede Müslüman ahali itlaf olunuyordu, av gibi vuruluyordu, ikametgahları topa tutuluyordu, ihrak olunubeydi. Bolşevikler bütün Rusya'da yaptıkları gibi en tahripkâr bir hırs-ı husumetle icra-i vahşet ediyorlardı..." diyerek göstermekte idi. Bkz. A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, s. 35.

34 Ermeniler tarafından Bakü'deki Amerikan misyonerliğine bir mektup yazan Başpiskopos Bagrat, Mart olaylarını açıklamaktadır. Mektup, Azerbaycan Türklerinin Alman taraftarı olmaları sebebiyle güvenilir olmadıkları şeklinde malum suçlamalara başlar. Olayın Azeri yorumunu bir kenara bırakan Bagrat, savaşın Müsavat ve Sovyet tarafından başlatıldığını, Ermenilerin tarafsız kaldığını ifade eder. Bazı Ermeni askerlerinin savaşa katıldığını doğrular, ama bunlar Ermeni Milli Şurası'nın sorumlu tutulmayacağı teker edilmemiş kişilerdir. Başpiskopos bütün suçu Müsavat'a yükler. Sivil Müslüman nüfusun katli söz konusu olduğunda Başpiskopos Bagrat, Ermenilerin bununla bir ilgisi olduğunu reddeder. Azerbaycan Türkleri ise Ermenilerin her ifadesini yâlanladılar. Ermenilerin Bakü'deki sivil

leri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve öldürme hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Azerbaycan Türklerini öldürdüler.³⁵ Diğer yandan Taşnaklar Bakü'de İçerşehir denilen mahallede yaşayan Hıristiyanların can güvenliğinin olmadığını liman polisine bildirdiler. Yayınladıkları bildiriye, "Biz Taşnaklar ajanlarımız vasıtasıyla aldığımız resmi bilgilere binaen Askerî İhtilâl Komitesi'ne yazıp bildirdiyunuz ki, İçerşehir'de yaşayan bütün gayri Müslimler, yerli Müslümanlar tarafından katliama uğramış ve malları yağma edilmiştir. Gerekenin yapılması arz olunur. İmza Bakü Taşnaksutyun Şubesi" denilmektedir. Daha sonra liman polisi bu bilgiye dayanarak Askerî İhtilâl Komitesi imzası ile İçerşehir'in bombardımanına tutulması hakkında bir emir verdi. "Ardağan" ve "Janr" isimli askeri gemiler şehrin Müslüman mahallelerini denizden şiddetli bir top ateşi tutarken Ermenikent tarafından Ermeniler ateş açmaya başladılar. Bütün bu söylenenleri duyan Rus ve Yahudi temsilciler, "Boyle yalan ve iftiralara kulak asıp rahat yaşayan bir halkı rahatsız etmek akılsızlık ve tedbirsizlik olmayıp da ne olabilir? Biz liman polisine son durumumuza bildiren yazıyı takdim ediyoruz. Eğer bu bombardıman devam ederse biz de yerli Müslümanlarla beraber savaşmaya hazırlanacağız" diyerek tepkilerini dile getirdiler. Liman polisi gayri Müslimlerin beyanatına inanmayarak araştırma yapmaya karar verdi. Derhal bir tahkikat komitesi teşkil edilerek İçerşehir'e gidildi ve Ermenilerin planları ortaya çıkartılınca ateş kesildi.³⁶

lyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri top ateşi altında halkı tamamen Azerbaycan Türkleri'nden ibaret olan "Memmedli" ve "Zibil Dere" ve "Kerpiçhane" denilen bölgelere yöndiler. Buradaki halkı kadın, çocuk ve yaşlı demeden çeşitli işkencelerle öldürdüler. Şehrin bu bölgesinden çok az insan kaçıp canını kurtarmayı başarabildi. Daha sonra bulunan mezarlardan çıkan cesetler bu iddiaları doğrulugunu ispatlar mahiyette idi. Nikola caddesine (Bugün İstiklaliyet Caddesi) hücumla geçen Ermeni askerlerine Ermeni aydınlan kumanda ediyorlardı. Evlere girerek pek çok insanı öldüren bu gruplar aynı zamanda şehrin bütün sosyal yapılarını, millî sembollerini, kültür ocaklarını dağıttılar. *Kaspi* ve *Açık Söz* gazetelerinin yayın merkezleri, Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin bulunduğu İsmailiye binası yakıldı. Taşnak-Bolşevik grupların yarattığı terör hareketi şehirdeki Rusların tedirgin olmasına ve bu insanlık dışı katliamlar karşısında itirazlarını bildirmelerine sebep oldu. Kanlı bir karakter alan bu dönem 2 Nisan 1918 gece yansına kadar devam etti. Sağ kalan Müslümanlar Bakü'den ayrıldılar. Üç gün devam eden Mart olaylarında pek çok yazar farklı rakamlar vermiş olsa da resmi kayıtlara göre 12-19 binden, resmi olmayan kayıtlara göre ise 30 binden fazla insan hayatını kaybetmiştir.³⁷

nüfusa saldırıp katletmelerinin ya millî intikam ya da idarenin Bolşeviklerle paylaşma arzusu sonucu olduğunu söylediler. Saldırıların Müsavat'ın askeri birliklerine karşı olduğu kadar sivil halka da yönelik olduğu konusunda kuşku yoktur. Bkz. Kazemzadeh, a.g.e., s. 73-74.

³⁵ *Basiret* gazetesi, "Mescitlerimizi topa tuttular, günahsız kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi bir toplandı yeni olan İsmailiye binasını yıktılar. Cesetler içinde müzik çalıyor, kadın oynattılar. Daha kim bilir neler yaptılar?" demektedir. Bkz. *Basiret*, No. 219 (1919); *Basiret*, No. 221 (1919).

³⁶ Axundzade, a.g.e., s. 12-14; Aboşov, a.g.e., s. 94.

³⁷ Ermenilerin Bolşeviklerle birlikte Azerbaycan Türkleri'ne yönelik cinayetleri hakkındaki arşiv belgeleri Azerbaycan Cumhuriyetliği İşler İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi (ARPII SSA)'ndeki 276 ve

Sovyet tarihçilerinin kabul ettikleri gibi, Bakü'deki iç savaş Ermeni askerî birliklerinin katılımıyla millî bir görünüm kazandı. Söz konusu birliklerin katılımı Sovyet rejimini bariz bir biçimde yaraladı. A. L. Popov, "Iz İstorii Revolutsii v Vostochnom Zakavkaziiye (1917-1918 g.g.) (*Proleterskaya Revolutsiya*, No. II (34), 1924) adlı makalesinde, "Bakü Sovyeti'nin millî bir grubun digerine karşı olan mücadeleden desteğini aramak ve mevcut millî çatışmaları belli bir dereceye dek kullanmaktan başka bir seçeneği yoktu" şeklinde yazdı. Ayrıca savaşın çok şiddetli olduğunu Ermeni ve Sovyet birliklerinin kentin Müslüman kesimindeki her eve saldırdıklarını ve arada bazı kişilerin hapsedilmesini açıkladıklarını ve sivil nüfusun evlerini yağmalayıp yakatıldığını belirtmiştir.³⁸ Popov'un söylediklerinden, Sovyet'in en tehlikeli rakibi Müsavat'ın gücünü kırmak umudunu iç savaş körüklediğini anlamak mümkündür. Ancak bir kez Sovyet, Taşnaksutyun'u Azerbaycan milliyetçilerine karşı mücadelede yardıma çağırınca iç savaş Ermenilerin politik ilişkilerine, ya da sosyal ve ekonomik durumlarına bakmaksızın Azerileri öldürdüğü bir katliama dönüştü. Bolşevik olmayan Ruslar sadece Rus oldukları için ve Müsavat yerine Moskova'ya bağlı olan Sovyet'in zaferini görmek istedikleri için Sovyet'in yanında yer aldılar.

Kazançlarını pekiştirme zamanı geldiğini düşünen Bolşevikler, Bakü'ye tek başlarına yönetme karar aldıklarını açıkladılar. Bunun için önce Ermeni Millî Şurası'nın birliklerini dağıtmasını ve şehrin ikinci bir hükümeti gibi davranmaktan vazgeçmesini istediler. Müsavat'la olan savaş yüzünden yazılı düşmüş olan Ermeni birliklerinin bir kısmı Kızıl Orduya katıldı. Es-Erler, Menşevikler ve Taşnakların hakim olduğu Sovyet'e birkaç kez karşı gelen Bakü Duması³⁹ kapatıldı. Bunu daha sonra sağcı Ermeni gazetesi *Baku* ve RSDİP Bakü Komitesi'nin organı olan Menşevik *Naşe Slovo*'nun (Bizim Sözümler) kapatılması takip etti.⁴⁰

Mart olaylarına daha başka bir açıdan bakacak olursak şu tablo ile kar-

609 no'lu fonlarda mevcuttur. (Bkz. ARPII SSA, f. 276, say. 7, iş. 175, v. 1; ARPII SSA, f. 276, say. 2, iş. 20, v. 44-69; ARPII SSA, f. 276, say. 2, iş. 22, v. 75-77; ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş. 428, v. 16). Azerbaycan'da son dönemlerde bu olaylarla ilgili olmak üzere şahitlerin detaylı ifadeleri gün, ay, yıl ve şehir adları ile birlikte yayınlanmaktadır. Bkz. Mehemed Muradzade, *Mart Hadise-i Elimesi*, yay. haz. Sedaqet Memmedova, Azmeşr, Bakı, 1996; Fazil Qaraoğlu, *Ermeniler ve Heqiqetler (resmî senedlerle)*, Nurlan Neşriyyat Poligrafiya Merkezi, Bakı, 2007, c. I, s. 201 v.dğr.; Fazil Qaraoğlu, *Ermeni Terror ve Quldur Birleşmelerinin Beşeriyete Qarsı Cinayetleri (XIX-XXI. Esrlər)*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2003; Fazil Qaraoğlu, *1918-1920-çi İllerde Azerbaycanlıların Soyqırımı: Senedler ve Materiallar*, Qartal Neşriyyatı, Bakı, 2001.

³⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 74.

³⁹ Bakü Şehir Duması, 1870'de II. Aleksandr'ın yaptığı şehir reformları kararları çerçevesinde 1878'de kuruldu. Bakü Kafkasya Genel Valiliği'nde bu reformun uygulandığı tek şehirdi. Bakü Şehir Duması'nı yöneten yasal şartlar, özellikle Hıristiyan olmayan Azerbaycan Türkleri üzerinde yakın ve sıkı kısıtlamaları öngörüyordu. Özellikle 1906'da Duma seçmelerinde Hıristiyan olmayanlara karşı uygulanan yasal kısıtlamalara rağmen, Azerbaycan Türklerinin oyları büyük oranda Duma'ya yansdı. Ancak Duma, seçim sonuçlarının geçerli sayılmasına izin verilmemesi hususunda Genel Vali'ye başvuruda bulundu. Yeni seçimler 1907'de yapıldı, fakat nedeni teknik bakımdan yasal olmayan Hıristiyan olmayanların çoğunluğu değildi. Nedeni 1906 sonbaharında seçilenlerin çoğunun vergilerini ödemesi ve dolayısıyla seçime haklarının ortaya çıkması idi. İkinci seçimler yapıldığında Azerler yine çoğunlukta idi (78 üyenin 46'sı). Bakü Şehir Duması etki ve gücün ifade edilebilmesi için yasal aracı. Duma şehirdeki üç ana etnik-dini topluluğu içine Azerler, Ruslar ve Ermenilerin çatışma alanı oldu. Bakü Şehir Duması hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Altstadt, "The Baku City Duma-Arena for Elite Conflict", *Central Asian Survey*, c. 5, No. 3/4 (1986), s. 49-66.

⁴⁰ Kazemzadeh, a.g.e., s. 76.

şilaşınız: Bakü Sovyeti ve özellikle onun lideri Stepan Şaumyan halk arasında Müsavat Partisi'nin günden güne artan nüfuzunu göyerek, her durumda bu güçlü siyasi rakibi ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. Bunu Şaumyan dahi itiraf ediyordu.⁴¹ Elbette Şaumyan'ın amacı sadece Müsavat'ın gücünü itiraf etmekle bitmiyordu. Esas mesele kendi güvenliğini temin etmek için bu partinin ortadan kaldırılması yollarını aramaktı. Güney Kafkasya'da millî bağımsızlık hareketinin kuvvetlendiği bir durumda Azerbaycan'ın bütün halk kitlesi Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi talebini ileri sürmekteydi. Fakat Azerbaycan'a muhtariyet verilmesinin karşısında olan Stepan Şaumyan, Azerbaycan halkının kendi kaderini tayin etmesi talebini kasten tahrif ederek bunu "milliyetçilerin kendi kaderlerini tayin etmesi" şeklinde değerlendirdi. Genellikle Güney Kafkasya'da milletlerin kendi kaderlerini tayin etmelerine karşı açıkça düşmanlık besleyen Şaumyan, bunu ihtilâlı Rusya'ya karşı ihanet olarak düşündü. Güney Kafkasya halklarının, gelecekte millî cumhuriyetler kurma çabalarını alaycı bir üslupla "üç millî satraplık" diye adlandırdı. Fakat Şaumyan'ın, Güney Kafkasya topraklarının gelecekteki idare şekli, Ermeni halkının geleceği ve onun payına düşebilecek topraklar konusundaki rahatsızlığı hissediliyordu.⁴²

Güney Kafkasya'yı bu şekilde Ermenistan'ın yaranna bölmekle yetinmeyen Stepan Şaumyan Türkiye Ermenistan'ını unutmuyor ve "Eğer onlar Rusya ile birleşmeye karar verirlerse, Ermenistan'la birleşmelidirler" diyor. Stepan Şaumyan, Azerbaycan Türkleri'nin doğal ve kanunî hakkı olan muhtariyet taleplerini "Azerbaycan milliyetçilerinin Bakü'yü Azerbaycan hanlığının merkezine çevirme" emelleri gibi göstermeye çalışıyordu. Stepan Şaumyan'ın siyasetinin neticeleri 1918'in Mart ayında Bakü'de meydana gelen olaylarda görüldü. Mart 1918'de Bakü-Tiflis demiryolu hattının kapanması ile Bakü'de İran ve Batı cephelerinden geri dönmüş birkaç bin silahlı Ermeni asker toplanmıştı. Bundan başka şehirde Taşnaksutyun Partisi'nin binlerce iyi silahlanmış askeri mevcuttu.⁴³ Taşnakların açıkça milliyetçi ve ihtilâl karşıtı siyaset takip etmelerine rağmen Stepan Şaumyan, onların şehirden kalmalarına asla engel olmadı. Elbette bu şaşınacak bir durum değildi ve Mart olaylarında özellikle bu Taşnak askerleri büyük rol oynadı. Mart olaylarının diğer bir gizli sebebi, Müsavat Partisi'nin, önce belirtildiği gibi, tesir ve nüfuzunun süratle artması idi. Azerbaycan Türkleri'nin büyük bir kısmı, Müsavat Partisi etrafında kenetlenmişti. Dolayısıyla Stepan Şaumyan her vesile ile Müsavat Partisi'ni sıkıştırıp, çıkan bütün olaylarda suçlu bu partinin üzerine atmayı başardı. Neticede uzun süre bu olaylara "Müsavat olayları" denildi.

Mart olayları sırasında Müsavat'ın ne Bakü'de ne de civarında hiçbir güçlü silahlı birliği yoktu. Taşnakların başıbozuk hareketleri şehirdeki durumu son derece gerginleştirmiş ve böylece Azerbaycan Türkleri Bakü'deki

silahlı Ermeni askeri birlikleri karşısında silahsız ve savunmasız kalmışlardı. Böylece Ermeni askeri birlikleri eskiden beri sakladıkları kinlerini tam manasıyla kullanmaya fırsat buldular.⁴⁴ Bunu Stepan Şaumyan'ın, "Bizim süvari bölüğüne yapılan silahlı saldırıyı bahane olarak kullanıp, bütün cephe boyunca hücumla geçtik" ifadesi de kanıtlamaktadır.

Mart olaylarında Bolşeviklerin elde ettiği galibiyetler ilk günlerden itibaren Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması için gereken şartları yaratmış oldu. Çünkü Mart olaylarında kendisi ikinci planda kalan Sovyet, meselenin siyasi olmayıp millî bir savaş olduğunu görünce savaşın sona erdirilmesini sağlayarak, yürüttüğü akıllı siyaset sayesinde bu durumda en az zarar gören taraf oldu. Stepan Şaumyan, Bakü'de yaşananlardan duyduğu memnuniyeti, 13 Nisan 1918'de Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne verdiği malûmatla dile getirirken Müslüman Millî Cemiyetlerinin ve Müsavatçıların dağıtılmasından sonra Bolşeviklerin tamamen Bakü'ye sahip olduğunu yazıyordu.⁴⁵ Stepan Şaumyan, "Kafkasya-ötesi'nde, Sovyet hâkimiyeti için faal olarak yapılan silahlı mücadele sona ermiştir. Üç gün içinde Mart'ın 30, 31 ve Nisan'ın 1'inde Bakü'de şiddetli çatışmalar oldu. Bir taraftan Sovyet Kızıl Muhafız Bölüğü, Kızıl Ordu, bu sıralarda yeniden teşkil ettimiz Kızıl Donanma, Ermeni Millî Bölükleri çarpıştı. Diğer tarafta ise birkaç Rus-subayının iştirak ettiği Azerbaycan Dikaya Dî vizyastı, Müsavat Partisi'nin başkanlık ettiği Müslüman grupları vardı. Çatışmanın neticesi bizim için çok başanlı oldu. Düşman tamamen darmadağın edildi. Biz kendi şartlarımızı ileri sürdük ve bu şartlar görüşme yapılmadan kabul edildi" demektedir.⁴⁶ Görüldüğü gibi, Stepan Şaumyan meydana gelen olayların Azerbaycan Türkleri'ne karşı Ermenilerin millî düşmanlığından değil, onların Sovyet hâkimiyetine sadakatlerinden doğduğunu ifade ediyordu. Gerçek amaçlar gizlenirken yaşananlar Ermenilerin Sovyet hâkimiyeti uğrunda mücadelesi olarak ortaya kondu. Belirttiğimiz gibi Müslümanların Taşnaklarla mukayese edilebilecek silahlı grupları ve silahları yoktu. Stepan Şaumyan'ın belirttiği bütün Sovyet askeri gruplarında savaşanlar arasında Ermeni Taşnaklar ve Bolşevik görünümü Ermeni milliyetçileri idi.

Şaumyan, temelde milliyetçiliğe karşı çıkınsa da rağmen öзде kendi Ermeni milliyetçiliğini gizlemekte idi. Ona göre Müslüman milliyetçi partilerin mukavemeti yüzünden Bakü'de Sovyet hâkimiyeti kurulamıyordu. Stepan Şaumyan, "eğer bu oluşur, iler Bakü'de başan kazansaydılar, şehir Azerbaycan'ın başkenti ilân edilir ve bütün gayri Müslüman unsurların si-

44 Stepan Şaumyan Mart olaylarında yaşananların bir katliam olduğu fikrini kabul ederek şöyle diyor: "Müsavatçılara karşı savaşlara katılmaya kabul eden Taşnak askeri birlikleri savaşların ikinci günü şehirde fitne-fesat, nizamsızlık yaratmaya, millî soykırımı alevlendirmeye çalıştılar. Onlar şehirde sivil halkı, özellikle Azerileri öldürüyor ve mallarını yağmalyorlardı. Bununla Taşnaklar ihtilâl güçlerini soysuzlaştırmak, Bakü'de proleterler ile ihtilâl karşıtları arasında meydana gelen sınıf savaşına millî soykırım mahiyeti vermek istemişlerdi. Taşnakların ve Müsavatçıların çıkardıkları kargaşa sonucunda şehirde vatandaş savaşları kendiğinden, bellir ölçülerde millî bir hal aldı." Bkz. S. G. Şaumyan, *Statî İ Reçî v 1917-1918 gg.*, Azemeşr, Bakü, 1929, s. 251.

45 Hacıbaba Ezimov, *Bakü Soveti Üç İnqilab Dövründe, Elm Neşriyyatı*, Bakü, 1974, s. 33-35.

46 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Mûnasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azemeşr, Bakü, 1993, s. 17; Hilâl Münsî, "31 Mart", *Kurtuluş*, No. 5 (Mart 1935, Berlin), s. 145-146; M. B., "Bakü Katliamının 20. Yıldönümü", *Kurtuluş*, No. 41 (Mart 1938, Berlin), s. 12-13.

41 Vahid Çıraçzade, *İstiqlal Yollarında, Azemeşr*, Bakü, 1992, s. 15.

42 Stepan Şaumyan bu konuda şöyle diyor: "Kafkasya-ötesi'ne gelince, ben idari durumun çok az değiştirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum. Kafkasya-ötesi'nin 1. Batı Kafkasya-ötesi: Gürcistan, Batum eyaletleri ve Tiflis'in bir bölümü; 2. Doğu Kafkasya-ötesi: Erivan ve Tiflis eyaletlerinin bir bölümü; 3. Bakü eyaleti: Yelizavetpol (Gence) eyaletinin bir bölümü ve Dağıstan eyaleti olarak üçe bölmek gerekmektedir." Bkz. Çıraçzade, a.g.e., s. 16.

43 Çıraçzade, a.g.e., s. 44-45.

lahlarını bırakıp öldürülmeleri mümkün olurdu" demektedir.⁴⁷ Milli men-subiyetlere göre işlenen cinayetler için Stepan Şaumyan, "milli grupların katılımı vatandaş muharebesini kısmen milli bir olaya dönüştürmüştür" diyerek bu hareketlere haklılık kazandırmaya çalışıyordu. Buna bilerek izin verdiklerini itiraf eden Stepan Şaumyan'a göre, büyük zarar gören Müslümanlar şimdi Bolşevik ve Sovyetlerin etrafında daha sıkı toplanmışlardı ki, bu da izlenen politikanın başanlı olduğu şeklinde yorumlandı. Şaumyan ayrıca bu olaylar sırasında Ermeni, Müslüman ve Rus işçilerden oluşan Kızıl Ordu'nun bölüklerinin petrol madenlerini, civar Müslüman köylerin baskınlarından koruduğunu söylerken şehrin hem Şaumyan'a tabi olan Ermenilerden ibaret Sovyet askerlerinin hem de Taşnakların kontrolüne geçtiğini belirtiyordu.⁴⁸

Mart Olayları sadece Bakü'yle sınırlı kalmadı. Nisan ayının ilk günlerinden itibaren Bakü'deki cinayetlerin benzeri Şamahı'da, Kuba ve Haçmaz'da, Lenkeran'da, Hacıkabul ve Salyan'da yapıldı. Şamahı ve Kuba en ağır zarar gören bölgeler oldu. Şamahı'da 72 köy tamamen yakıldı, 8 bin Müslüman Türk öldürüldü ve insanlar göçmenlik hayatının zorluklarını yaşamak mecburiyetinde kaldı. Bunu takiben Gence, Karabağ, Zengezur, Vedibasar, Basargeçer vb. olaylar yaşandı.⁴⁹ Olayları sona erdiren bir banış yapılmasına rağmen 15 Eylül 1918'de Bakü, Türk ve Azerbaycanlı askerî güçler tarafından kurtarılan kadar Ermeniler düzenli olarak Bakü sokaklarında, şehirden civar köylere giden yollarda Azerbaycanlı Türkleri'ni öldürme-ye devam ettiler.⁵⁰

Sonuç

Mart olayları ile Bakü'de, daha sonra Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde meydana gelen olaylar resmî tarihte "vatandaş muharebesi" olarak yer almış ve tarihçiler arasında çok farklı yönlerden değerlendirilmiştir. Elbette, bunun objektif veya sübjektif çeşitli sebepleri vardır. Bolşevik olmayan partilerin çoğu bu olayların tamamen milli bir soykırım olduğunu söyleyerek, Bolşevikleri ve Ermeni milliyetçilerini Azerbaycanlı Türklerine karşı işlenen cinayetlerle suçlarken, Bolşevikler ise Mart olaylarını esasen sınıf ayırımı yapan düşman güçlere karşı mücadele, Sovyet hakimiyetinin kuvvetlenmesi için ihtilâl karşıtları üzerinde büyük bir basın ve vatandaş muharebesi olarak kabul etmişlerdir.

Bu olaylardan önce Rusya terkinde milli medeni muhtariyet talebi ile ortaya çıkan Azerbaycan'daki milli demokratik güçler, olaylar sonrasında

47 A. M., a.g.e., s. 36-37; Paşayev, a.g.e., s. 215.

48 Cemil Hesenli, "1918-ci İlin Yazı: Azerbaycan'da Ermeni Terörizmi ve Soygırım", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, No. 110 (Ekim 1997), s. 73-82; Nesrin Sarıahmetoğlu, "Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, No. 123 (Mart 1997), s. 10-14.

49 Şamahı, Kuba, Zengezur ve Karabağ olayları hakkında bkz. Paşayev, a.g.e., s.226-269; V. Arzumani, "1918-ci İli Guba Girgını", *El Turan*, No. 1-2 (1994), s. 2-5; V. Arzumani, N. Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, Qartal Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 82-87; Memmed Rüstembeyli, *Çarpışan Qüvvələr, Maarif Neşriyyatı*, Bakı, 1991, s. 62.

50 Ermenilerin Azerbaycan halkına yönelik cinayetlerinin yıldönümleri Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından 31 Mart 1919 ve 1920'de "Milli Matem Günü" olarak kaydedilmiştir. Sovyetler Birliği zamanında bu anma töreni ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde ise Azerbaycan Cumhuriyetini Haydar Aliyev'in 26 Mart 1998 tarihli "Azerbaycanlıların Soykırımı Hakkında" kararına esasen her yıl 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü ilan edilmiştir.

da kesin olarak düşünce sistemlerini tekrar ele almanın gerektiğini hissettiler. Sovyetleşme düşüncesi Mart Olayları'ndan sonra ciddi bir darbe alarak yerine halkın milli birliğini ve geleneklerini ihtiva eden bağımsız bir devlet yapısı oluşturmaya yöneltmiştir. Çünkü olayların ve cinayetlerin temelinde Ermeni-Bolşevik birliklerin Azerbaycan'ı tamamını ele geçirerek bu coğrafyayı Ermeni yurdu haline getirmek istemeleri vardır. Bütün bu gelişmeler, sonuçta Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi sürecinin bir dönüm noktasıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arxivi), f. 276, siy. 2, iş 20, v. 44-69.
ARPII SSA, f. 276, siy. 2, iş 22, v. 75-77.
ARPII SSA, f. 276, siy. 7, iş 175, v. 1.
ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş. 428, v. 16

RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), f. 821, siy. 7, iş 220, v. 41

2. Gazeteler

Azerbaycan, No. 67 (17/30 Mart 1919).

Basiret, No. 219 (1919).

Basiret, No. 221 (1919).

3. Kitap ve Makaleler

"Mart Soyqırımı", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 178-181.

"Talışinski, Xelil bey Mirelixan oğlu (1859, Tiflis-)", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 396.

A. M. (Ali Merdan Topçubaşı), *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Ahmediye Matbaası, İstanbul, 1334/1918.

Abışov, Vaqif, *Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci iller)*, Nurlan Neşriyyatı, Bakı, 2007.

Alistadt, A., "The Baku City Duma-Arena for Elite Conflict", *Central Asian Survey*, c. 5, No. 3/4 (1986), s. 49-66.

Arzumani, V., "1918-ci İli Guba Girgını", *El Turan*, No. 1-2 (1994), s. 2-5.

Arzumani, V.; Mustafa, N., *Tarixin Qara Səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, Qartal Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Attar, Aygün, "Rus Albaylar Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Bülteni*, No. 1 (Ankara, Şubat, 2003), s. 31-53.

Azundzadə, S., *Mart Hədisəsi: 1918 və yaxud Nuri Paşa Ordusu Tərəfindən Bakının İşğalı*, Bakı, 1919.

Çavçavadze, İ. G., *Armıyanskiye Uçoniye i Vapiyusçıye Kamni*, çev. Aleksiye, Meshiye, Tbilisi, 1902 / İzdatelstvo Elm, Bakı, 1990.

Çıraçzadə, Vahid, *İstiqlal Yollarında*, Azərneşr, Bakı, 1992.

- Ezimov, Hacıbaba, **Bakı Soveti Üç İnkılab Dövründe**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1974.
- Hacıyev, Hacı, **İstiqlalın Ezablı Yolu**, Azərneşr, Bakı 1996.
- Hebiboglu, Veli, "Azərbaycanda 1918-ci il Soyqırımı, Stepan Şaumyan'ın ve Həmkarlarının Xeyanəti", **Respublika**, No. 70 (2000).
- Hesənli, Cəmil, "1918-ci ilin Yazı: Azərbaycan'da Erməni Tərəzizmi və Soyqırım", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, No. 110 (Ekim 1997), s. 73-82.
- Hesənov, Cəmil, **Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində (1918-1920-ci illər)**, Azərneşr, Bakı, 1993.
- İmanov, Vüqar, **Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- İsgəndərov, Anar, "Taşnak-Bolşevik Birləşmələrinin Türk Müsəlman Ehalisinə Qarşı Soyqırımları", **Azərbaycan**, (3 Aprel 2004).
- Kəzəməzadə, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951.
- M. B., "Bakü Katliamının 20. Yıldönümü", **Kurtuluş**, No. 41 (Mart 1938, Berlin), s. 12-13.
- Məvski, V. F., **Armyano-Tatarskaya Smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyanskogo Voprosa**, Tbilisi, 1915.
- Məhərrəmov, Nizami, **Getsin Gəlməsin. Sənədlərlə Nəşr Olunmuş Çərçivələr**, Azərneşr, Bakı, 1992.
- Muradzadə, Məhəmməd, **Mart Hadisə-i Elimesi**, yay. haz. Sədaqət Məmmədova, Azərneşr, Bakı, 1996.
- Münsi, Hilal, "31 Mart", **Kurtuluş**, No. 5 (Mart 1935, Berlin), s. 145-146.
- Nəvvab, Mir Möhsün, **1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası**, yay. haz. Kamandar Şərifli və Arif Rəməzanzadə, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1993.
- Nezirli, Şəmistan, **Azərbaycan Gənəralı**, Gənclik Neşriyyatı, Bakı, 1991.
- Nezirli, Şəmistan, **Cümhuriyyət Gənəralı**, Hərbi Neşriyyat, Bakı, 1995.
- Nezirli, Şəmistan, **Güllənmiş Azərbaycan Gənəralı: Həkayələr, Portretlər, Çərçivələr, Məqalələr**, Kooperasiya Neşriyyatı, Bakı, 2006.
- Ordubadi, Məmməd Səid, **Qanlı illər: 1905-1907-ci illərdə Qafqazda Baş Verən Erməni-Müsəlman Davasının Tarixi**, yay. haz. Ekrem Bağirov, Qarabağ Xalq Yardımı Komitəsi, Bakı, 1991.
- Pəşayev, Ataxan, **Açılmamış Şifələrin İzi ilə**, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 2001.
- Qaraoğlu, Fəzil, **1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlıların Soyqırımı: Sənədlər və Materiallar**, Qartal Neşriyyatı, Bakı, 2001.
- Qaraoğlu, Fəzil, **Erməni Tərəz və Quldur Birləşmələrinin Bəşəriyyətə Qarşı Cinayətləri (XIX-XXI. Əsrlər)**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2003.
- Qaraoğlu, Fəzil, **Ermənilər və Həqiqətlər (rəsmi sənədlərlə)**, Nurlan Neşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2007.
- Ratqauzer, Y., **Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Baku**, Azərneşr, Bakı, 1927.
- Ratqauzer, Y., **Bakıda İnkılab və Vətəndaş Müharibəsi 1917-1918-ci illər**, çəv. H. İbrahim, Azərneşr, Bakı, 1928.
- Rüstəmbəyli, Məmməd, **Çarpışan Qüvvələr**, Maarif Neşriyyatı, Bakı, 1991

- Sarıahmetoğlu, Nesrin, "26 Bakü Halk Komiserləri və Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No. 14 (Erzurum 2000), s. 297-302.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, "Mart Olaylarının Azərbaycan Tarixindeki Yeri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No. 123 (Mart 1997), s. 10-14.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Erməni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Snegiref, V., **Qızıl Bayraqlı Qafqas Ordusu**, Az. Giz., Bakı, 1928.
- Świetochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı**, çəv. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- Şaumyan, S. G., **Stati i Reçii v 1917-1918 gg.**, Azərneşr, Bakı, 1929.
- Veliçko, Vasily Lisoviç, **Kavkaz. Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosi**, Muretovoy, S.- Peterburg, 1904 / Izdatelstvo Elm, Bakı, 1990.
- Walker, Christopher J., **Armenia: The Survival of a Nation**, Garden City Press, Hertfordshire 1980.
- Yusifov, Y. B., **XX Əsr Azərbaycan Tarixi**, Təşkil Neşriyyatı, Bakı, 2009, c. I-II.
- Zakafkaziya**, Az. Giz., Bakı 1931.
- Zeyneloğlu, Cəhangir, **Muhtəsər Azərbaycan Tarixi**, Şəms Matbaası, İstanbul, 1924.

CUMHURİYETİN KURULUŞ DEVRİNDE AZERBAJCAN'DA İSTİKLÂL VE İLHAK TARTIŞMALARI (Ocak-Haziran 1918)

Dr. Qiyas ŞÜKÜROV*

Giriş

1917'nin Şubat ve Ekim aylarında Rusya'da vuku bulan devrimler, sosyo-politik içerikli birçok sorunu su yüzüne çıkardı. Petrograd ve Moskova başta olmak üzere merkezi şehirlerdeki sorunlar sınıfsal nitelikliydi. Kafkasya örneğindeki uç bölgelerde ise sınıfsal sorunlar ulusal boyutlarla kuşatılmış vaziyetteydi. Rus nüfusun çoğunluk konumunda bulunduğu merkezi şehirlerdeki sorunlar genellikle Çarlık düzeninin koruyucuları ile Bolşevikler arasında çatışmalar şeklinde tezahür etti. Gayri Rus milletlerin çoğunluk konumunda bulunduğu bölge ve şehirlerdeki sorunlar ise, 1905-1906 örneğinde olduğu gibi, etnik çatışmalara dönüştü. Çok sayıda etnik grubu bünyesinde barındıran Kafkasya'nın durumu pek müstesna sayılmazdı. Bilhassa 1918'in Mart ve Nisan ayları boyunca Güney Kafkasya'nın Müslüman Türk nüfusuna yapılan saldırılar bu durumun somut örneğini oluşturmaktaydı. Güney Kafkasya'daki olaylar sadece Bakü ile sınırlı kalmayıp Şamahı, Kuba ve Kürdemir gibi şehirler yayılmıştı. Bu bölgelerdeki Bolşevik-Taşnak çeteleri, mümkün vasıtalarla yerel yönetimi ele geçirmeye çalışmaktaydı. Söz konusu dönemde Güney Kafkasya'nın meşru yönetimini elinde bulunduran Mavera-ı Kafkasya Seymi, etnik ve sınıfsal içerikli bu çatışmaları bertaraf edip asayışı sağlayabilecek güçte değildi. Dolayısıyla ortada siyasal bunalım olmakla birlikte, fiili otorite boşluğu ve anarşik durum söz konusuydu.

1917'nin Aralık ayından 1918'in Mart ayına kadar süren Brest-Litovsk görüşmelerinde, Kafkasya meselesi Osmanlı delegasyonu tarafından gündeme getirildi. Konferansın son aşamasında Kafkasya'da bağımsız bir devletin oluşturulmasıyla ilgili politik bir öneri ileri sürüldü. Ancak bu öneri ne mütteliklerce ne de Sovyet Rusya'ca kabul edildi. Doğu Anadolu ile Elviye-i Selase'nin tahliyesi hususundaki Türk taleplerini kabullenen Bolşevik Rusya, ülkedeki diğer milletlere self-determinasyon hakkı tanıdığını deklare etti. Kafkasya'da bağımsız devletin tesisi konusunda Brest-Litovsk görüşmelerindeki tartışmalar ile self-determinasyon deklarasyonunun ilanı; ilerleyen süreçte Kuzey Azerbaycan'da iki önemli akımın ortaya çıkmasına müsaide ortamı hazırladı: 1. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşmesi konusunda entelektüel ve toplumsal düzeyde bazı somut talepler gündeme geldi. 2. Bolşeviklerin self-determinasyon deklarasyonundan hareketle Mavera-ı Kafkasya Seymi'ndeki Müslüman fraksiyonuna mensup mebuslar, uluslararası dengeler paralel olarak, Azerbaycan'ın politik bağımsızlığı yolunda önemli adımlar attılar. Sosyo-politik içerikli bu akımların ikincisinin çeşitli meseleleriyle ilgili Türk tarih yazımında, yüksek lisans ve doktora tezleri olmak üzere, çok sayıda akademik çalışmanın yapıldığı ifade edilebilir.¹

* Gıme Amerikan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: qiyassukurov@gmail.com
1 Azerbaycan istiklâl mücadelesi ve millî hükümet döneminin çeşitli meseleleriyle ilgili Türk bilim

Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklâl ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhaki olarak özetlenen birinci tezle ilgili akademik çalışmalar ise sınırlıdır.² Bununla birlikte, cihan savaşının son aşamasında Osmanlı'nın Kafkasya politikasını konu edinen bazı çalışmalarda ilhak meselesiyle ilgili bazı değerlendirmeler yapılmıştır.³ Bu kategoride ele alınacak çalışmaların temel araştırma objesi farklı meseleleri irdeleme konusu edindiğinden yapılan değerlendirmelerin boyutu sınırlı olmak zorundadır. Dolayısıyla ilhak ve istiklâl tartışmalarını içeren bu konu münferit ve bağımsız bir araştırmayı hak etmektedir. Hatta ilginç olay olmakla birlikte, Çarlık düzeninin çöküşünü izleyen dönemde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhaki konusunda bazı bölgesel taleplerin mevcudiyeti konusunda birtakım bilgi ve belge günümüze ulaşmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye envanterinde muhafaza edilen arşiv belgeleri⁴ ile bazı hatıratlardaki kayıtlar⁵ bu hususa açıklık getirebilecek niteliktedir.

Rusya'daki devrimleri izleyen tarihte Kuzey Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili entelektüeller ile siyasal örgütler ve bölge halkını düşündüren meseleler, başka bir ifadeyle Bolşevizm'e alternatif arayışın bağlamında istiklâl ve ilhak tartışmaları bu makalenin temel araştırma objesini oluşturmaktadır. Böyle bir çalışmada bir takım sorulara yanıtlar aranmaktadır: Cumhuriyetin kuruluş devrinde Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili hangi öneriler mevcuttu? Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili ideler nasıl bir seyir izledi? Azerbaycanlı aydınlar ile siyasal örgütlerin Osmanlı Devleti'ne bakişları nasıldı? Azerbaycanlı aydınlar ile halk muahhaslarının yardım arayışlarına Osmanlı Devleti'nin yanıtı nasıl oldu? Yardım arayışlarını içeren istidanamelemler genellikle hangi dönemde yoğun olarak gönderilmeye başlandı? Gönderilen istidanamelemlerin içeriğinde nelerden bahsedilmektedir? Bu tür istidanamelemlerin düzenlenme nedenleri arşiv belgelerinde nasıl açıklanmaktadır? Bu istidanamelemleri organize eden kesim, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna nasıl tepki gösterdi? İlhak ve istiklâl tezlerinin savunucuları arasındaki politik mücadeleler nasıl gerçekleşti? Konunun bütünlüğü açısından inisicam içinde bulunan tüm bu sorular, çalışmanın ilerlemesine paralel olarak, makul yanıtlarını bulmuş olacaktır.

adamları tarafından yapılan çalışmalara örnek olarak bkz. Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi: 1914-1918*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1996; Mehmet Kaya, *Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasal İlişkileri (1918-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir, 1993; Tahir Sümbül, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi (1905-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 1990; Nuri Özkaya, *Azerbaycan Bağımsızlık Mücadelesi ve Millî Azerbaycan Devleti (1918-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya, 1995.

2 İlhak meselesiyle ilgili çalışmalara örnek olarak bkz. Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, No. 24 (Kasım 1999-2003, Ankara), s. 563-678.

3 Örnek değerlendirmeler için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-ı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 619-620; Nâsir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 55-56.

4 BOA, HR. SYS. No. 2373/1; BOA, HR. SYS. 2398/4; BOA, HR. SYS. 2448/23.

5 Hatıratlara örnek olarak bkz. Ahmed Refik Altınay, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919, s. 72, 75-76; Naki Keykurun (Şeyh Zamanlı), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964, s. 63, 66-67, 76-80.

Osmanlı-Azerbaycan Yakınlaşmasının Tarihi Arka Planı

Osmanlı Devleti ile Gence ve Şirvan eyaletlerini kapsayan Kuzey Azerbaycan'ın siyasal ilişkiler tarihi eskilere dayanmaktadır. XVI.-XVIII. yüzyıllar boyunca bu eyaletlerin Osmanlı-Safevî mücadelesinin odakında bulunan ve sürekli el değiştiren bölgeler olduğu rahatlıkla söylenebilir. I. Petro döneminden itibaren Ruslann Hazar çevresindeki yayılmacı politikalarının sonucu olarak, bu rekabet ortamına Rusya da katıldı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde vuku bulan Rus-İran ve Osmanlı-Rus Savaşları; Güney Kafkasya'nın tamamının Rusya yönetimine geçmesiyle sonuçlandı. Söz konusu dönemde Güney Kafkasya'daki Türk hanlıkların bağımsızlıklarına son verilmesi Ruslann bölgede kalıcı olacıklarının somut işaretleriydi. Bu yeni dönemde geleneksel yönetimlerini kaybeden han ailelerine mensup kişilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne iltica etmek zorunda kalmış, diğer bir kısmı kendi bölgelerindeki yerel direnişi örgütlemeye çalıştı. Mesela; Karabağ bölgesinde yerel direnişi organize eden İbrahim Halil Han'ın kerimesi Tuti Hanım, Arapça olarak Osmanlı'ya gönderdiği mektupta 1225'te (1810) Tiflis'in Rus işgaline uğramasından sonraki 4 sene boyunca mücadele ettiklerini ve Rusları Şeki beldesinden çıkardıklarını anlatmaktaydı. Tuti Hanım'a göre, ellerinde yeterli kadar top ve mühimmat bulunmadığından tekrar Rus işgaline uğrayabilirlerdi. Ruslara karşı Dağıstan hanlarıyla ittifak oluşturduklarını bildiren Tuti Hanım, Osmanlı Sultanı'na itaate hazır olduklarını beyan etmekteydi.⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, yukarıda belirtilen durumda pek bir değişiklik vuku bulmadı ve Osmanlı'ya gönderilen benzer içerikli arzuhallerin sayısında artış meydana geldi. Özellikle II. Abdülhamid Han döneminde Kafkasyalı Müslümanların ilgi odakında bulunan "Hazret-i Hilafet-Penahi", Çarlık düzeninin baskın ve etnik saldıran nedeniyle arayıtlara giren Kafkasyalı Müslümanların yardım alabilecekleri en önemli merci konumuna yükseldi. 1905'te Kafkasya'da patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmalar sırasında savunmasız kalan bölge halkının bu tür eğilimler taşıdıkları hususunda bazı bilgiler günümüze ulaşmıştır. Örneğin, 1906'nın Mart ayında Muhammed Hüseyin Hacı Mirza Halil tarafından gönderilen bir arzuhalde, "kavanin-i beynedduvel ile siyaset-i örfiye" elde rehber tutularak, zor durumda bulunan Kafkasyalı Müslümanların kurtarılması "Hazret-i Hilafet-Penahi"nden yani Osmanlı Sultanı'ndan istida edilmektedir.⁸

Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında benzer durumda gelendiğini ifade etmek gerekir. Bu yakınlaşmanın arka planında; ırksal, dilsel ve dinsel öğeler belirleyici olmakla birlikte, Rusya'da yükselişe geçen Slav mil-

liyetçiliğinin özel önemi vardı. Çünkü mevzubahis dönemde Alman bloğunda bulunan devletlere karşı Rusya'da sert tepkiler söz konusuydu. Bu tepkiler kapsamında İttifak Devletleri bloğundaki devletler tarafından tarih boyunca Slav ırkına yapılan "kötülükler" vurgulanıyor, nefret ve düşmanlık duygusu körükleniyordu.⁹ Bu akıma tepki olarak, Çar yönetimindeki Müslüman Türkler arasında ayaklanmaların vuku bulması ve Osmanlı ile yakınlaşmaların doğal bir sonuçtu. Nitekim 1916-1917 seneleri arasında Fergana'da Rusya karşıtı böyle bir ayaklanma vuku buldu. Buna ek olarak, Ruslara esir düşmüş çok sayıda Türk asker ve subayın esaretten kurtulmasına yardımcı olan Rusyalı Türkler, bu kişilerin Osmanlı sınırlarına ulaşmalarına yardımcı oldular. Böyle bir ortamda, 1917'nin Şubat ayında Rusya'da devrim gerçekleşti ve Çarlık düzeninin sonu geldi. Bu olayın ardından Güney Kafkasya'daki otorite boşluğunu bertaraf etmek amacıyla Maverayı Kafkasya Komitesi oluşturuldu (22 Mart 1917). Müessisler Meclisi toplantısına kadar Güney Kafkasya'daki sosyal ve siyasal sorunların çözümü ile uğraşma görevini üstlenen bu komitede milletlerin temsili meselesi adil sayılmazdı ve Kafkasya'da en kalabalık nüfusa sahip Müslümanlar sadece 1 delege ile temsil olunmuşlardı. Muhtemelen bu nedenledir ki adı geçen kurum, Kafkasyalı Müslümanlar tarafından meşru idare olarak benimsenmedi; yerel örgütlenmeler hız verildi ve kazalarda milli komiteler oluşturuldu. Söz konusu süreçte merkezi şehirlerdeki bazı milli fırkaların, özellikle Müsavat Partisi'nin yıldızı parladı. 1917'nin Ekim devriminden sonra bu parti, fikren ve fiilen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikası ile koordineli politikalar izlemeye başladı.¹⁰ Tüm bu etkenler nedeniyle cihan savaşının son aşamasında Kuzey Azerbaycan'da Osmanlı Devleti'ne sempatik yaklaşan ve Osmanlı ile koordineli çalışan birçok milli örgüt ve siyasal parti tarih sahnesine çıktı.

Azerbaycan'da İstikbal Arayışları

1917'deki Rus devrimlerini izleyen dönemde Kuzey Azerbaycan'da siyasal, toplumsal ve entelektüel düzeyde istikbal arayışlarının yapıldığı ve genel ölçekte fikir ayrılığının tezahür ettiği görülmektedir. Bu süreçte değişime uğraması söz konusu olmayan mutlak politikalar izleyen birkaç siyasal örgüt vardı. Azerbaycan'ın önde gelen sol partilerinden Himmet'in Bolşevik eğilimli radikal grubu buna örnek gösterilebilir. Bu grup üyeleri, milli veya mahalli muhtariyetle ilgili ideleri Rusya'nın üniter yapısına zarar veren politik gelişmeler olarak değerlendiriyorlardı.¹¹ Üniter yapıyla Rusya dışındaki tüm arayışlara şiddetle muhalefet eden bu gruba göre, farklı bir arayışa gereksinim yoktu; Azerbaycan'daki otorite boşluğu ve anarşik ortam Sovyet Rusya bünyesinde bulunmak suretiyle bertaraf edilebilirdi. Ancak bu ide Azerbaycan'daki yegâne istikbal tezi değildi ve hatta siyasal anlamda bu teze ciddi muhalefet söz konusuydu. Bolşevizm'e alternatif arayışları bağla-

6 Örneğin, Osmanlı'ya iltica eden hanlardan sabık Şirvan Hanı Hacı Davud Han'la ilgili arşiv kayıtları için bkz. BOA, C.M.L., No. 349/14334; BOA, C.H.R., No. 137/6850.

7 BOA, HAT, No. 1108/44645-F. Tuti Hanım'ın mektubunun Türkçe çevirisi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Karabağ, yay. haz. Kemal Guralıcan v.dğr., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186-188.

8 BOA, Y.PRK.BŞK., No. 75/102; Oğuz Sükürov, "Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Alınan Önlemler", Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler, ed. İbrahim Erdal ve Ahmet Karacavuş, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 85.

9 Birinci Cihan Savaşı sırasında Rusya'daki anti-Alman propaganda ve Slav milliyetçiliğinin yükselişi hakkında geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 422.

10 Şahin, a.g.e., s. 53.

11 "Himmet'e Ait Tarihi Bir Not", Birleşik Kafkasya, No. 5 [22] (Mayıs 1953, München), s. 30.

mında Azerbaycanlı entelektüeller, istiklâl ile Osmanlı'ya ilhak olmak üzere, iki alternatif düşünce üzerinde durmaktaydılar. Özellikle 1917'nin Şubat ayından 1918'in Haziran ayına değin dönemde bu iki seçenek önemli ölçekte gelişim kaydetti. Ne var ki Azerbaycan politik yaşamı; siyasal vahdet, mahalli muhtariyet ve ademimerkeziyet evrelerini geçerek bu aşamaya ulaşmıştı. 1828'deki kesin Rus istilasından sonra oluşan bu evrelerle ilgili Alman Türkologlardan Gotthard Jäschke'nin tespit ve değerlendirmeleri şöyledir:

"Kafkasyalı Azerbaycanlıların siyasi vahdeti gibi bir fikir, ilk defa olarak, 1895'te Petersburg'da *Azerbaydjanskoje Zemlyançestvo* (Azerbaycan Kolonisi) adı altında tesis edilmiş olan bir Azeri talebe organizasyonunun mevzuunu teşkil ettiği kanatını uyardırıyor. Fakat sonradan bu fikir artık 1905 inkılabı zamanında Azerileri muhakkak surette meşgul etmiştir. Bu devirlerdedir ki, Reşidkızı İbrahimov'un *Avtonomiya ili İdare-yi Muhtariye* nam eseri intişar etmiştir. Müellif bu esere, Kazakistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Türkistan'a mahalli muhtariyet (territorial muhtariyet) verilmesini teklif ediyor ve milli meselelerin bu suretle halledilmesini makul buluyor. Fakat bu ide o zamanlar çok az taraftarlara malik idi."¹²

Yukarıdaki pasajda ifade edilen tespitlerden anlaşılacağı üzere, 1905 tarihli Rus devrimi sırasında muhtariyet tezi entelektüel zeminde tartışmaya açılmış hâldeydi. Bu tezin realitede taraftarları mevcut olduğu söylenebilir. Örneğin, I. Duma'ya seçimler arifesinde Kadetler milli medeni muhtariyet tezini politik malzeme olarak kullanmışlardı. Medeni muhtariyete paralel olarak, üniter yapılı Rusya modelini savunan Kadetler'in Bakü Şubesi tarafından gösterilen adaylar arasında Müslüman/Türk üyelerin bulunmaması bu grubun politik söylemlerinin samimiyeti hususunda kuşklara neden olmuştu.¹³ Ulusal düzeyde ise Rusya Türklüğünün katılımı ile Ali Merdan Topçubaşov başkanlığında kurulan Rusya Müslümanları İttifakı, "vicdan hürriyeti, bütün vatandaşların hukukunu müsavatı ve kültürel alanda milli gelişmeye kanunen müsaade edilmesi" gibi mütevazı demokratik talepler ile sürmekteydi. Bu teşekkülün lideri olan Ali Merdan Topçubaşov, Devlet Duması'ndaki gayri Rus milletlere mensup mebuslar tarafından oluşturulmuş Muhtariyetçiler Birliği'nin ikinci başkanlığı.¹⁴ Dolayısıyla 1905 devriminin ardından Azerbaycan entelektüel ve siyasal çevreleri "kültürel öğelerle zenginleştirilmiş mahalli muhtariyet" tezini tartışmaya başlamışlardı. Fakat bu dönem muhtariyet umutları beşikte boğuldu; Pyotr Stolipin rejiminin kan kusturan baskılan neticesinde birçok siyasal ve kültürel haklar kısıtlanmış oldu.

Milli istiklâl yolundaki en önemli adım, kuşkusuz, 1917'nin 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'ndan

12 Gotthard Jäschke, "Azerbaycan ve Tatar İsimleri Hakkında", *Kurtuluş*, No. 41 (Mart 1938, Berlin), s. 28.

13 Kadetler'in medeni muhtariyet konusundaki görüşleri için bkz. "Xalq Azadlıq Partiyasının (Kadetlerin) Bakü Şubesi", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 8.

14 Mirza Bala, "Azerbaycan İstiklâl Günü", *Kafkasya*, No. 10 (Mayıs 1952, München), s. 7.

sonra atıldı. Kafkasyalı Müslümanlara mahalli muhtariyet temin etmesi gereken "federal yapılı Rusya modeli" bu kurultayın ana gündemini oluşturdu. 1917'nin Mayıs ayında Moskova'da yapılan Rusya Müslümanları Kurultayı'nda tartışmalara neden olan mahalli muhtariyet tezi, kurultay delegelerinin oylarıyla yasallaşmış oldu. Ancak bu tasarıyı kurultayın gündemine taşıyan Müsavat Partisi, sonraki tarihlerde sağ ve sol örgütlerin sert eleştirilerine maruz kaldı. 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun açılış oturumundaki konuşmasında bu hususa ilgili Mehmed Emin Resulzade şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

"Türlü motif ve mülahazalara sağıclar da, solcular da Azerbaycan'ın muhtariyeti tezini reddediyorlardı. Davamızın en yakın merhalesi olan Azerbaycan muhtariyetini müdafaa ettiğimiz zaman sağdan da, soldan da amansız tenkitlere maruz kalıyorduk. Sağdan bize diyorlardı ki, Azerbaycancılık sıranı ile biz Müslümanları tefrikaya ugratıyoruz. Azerbaycancılık bayrağı yükseltmekle - Allah göstermesin - İslamiyet'in temelini bozuyoruz. Soldan ise diyorlardı ki, Azerbaycan muhtariyetini istemekle biz demokratik cepheyi bozuyoruz ve bu vasıta ile han-bey hükümeti teşkiline sebep oluyoruz."¹⁵

Müsavat'ın gündeme getirdiği mahalli muhtariyet talebi, kuşkusuz, Başkurdistan, Tataristan, Türkistan ve Kafkasya'nın tüm Türk illeri için tasarlanıyordu. Bu tezin müteakip aşaması, milli devlet tezine geçişten ibaret olmaydı. Bizzat bu çekinceler nedeniyle Rusya Müslümanları birliğini ve üniter yapılı Rusya tezini savunan sağ ve sol örgütler Müsavat Partisi'ne sert eleştiriler yöneltmişlerdi.¹⁶ Ancak bu eleştiri ve saldırılar Müsavat'ın büyümesine engel olabilecek nitelikte değildi. Somut olarak ifade etmek gerekirse, mevzu bahis kurultaylardan sonra Bakü'de faaliyet gösteren Müsavat Halk Fırkası ile Gence'de faaliyet gösteren Ademi Merkeziyet Fırkası arasında gözle görülür bir yakınlaşma meydana geldi. Söz konusu dönemde Gence Müslüman Milli Komitesi denetimindeki askeri birliklerin organize edilmesinde hizmetleri olan Türk Teğmen Hüsamettin Tuğaç'ın hatıratında bu partilerin genel çizgileri ve yakın ideolojileri şöyle özetlenmiştir:

"Ademi Merkeziyet Fırkası: Nasib Bey Yusufbeyli'nin başkanlığı altında ve Gence'de olan bu parti Bakü'de Mehmed Emin Bey Resulzade'nin başkanlığı ettiği Müsavat Fırkası ile birlikte Azerbaycan'ın istiklâl fikrini güden, en kuvvetli milliyetçi partisi idi. Bu parti Çarlık devrinde ademimerkeziyet usulüyle idareye taraftar, federatif bir görüş sahibi iken, sonraları

15 Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışındaki konuşması için bkz. "Azerbaycan Parlamentosu", *Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)*, No. 9 [33] (Aralık 1954), s. 31-33; Mirza Bala, "Rusya İhtilâlinde Türkler", *Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)*, No. 4 [64] (Temmuz 1952), s. 14.

16 Sözü edilen eleştiri ve saldırıların nedenlerini muhacir Azerbaycan aydınlarından Mirza Bala Mehmedzade şöyle açıklamıştır: "Müsavat Partisi'nin Azerbaycan, Türkistan, Şimali Kafkasya, Başkurdistan ve diğer Türk illeri için talep ettiği ve kabul ettirmeye muvafak olduğu 'Milli Devlet' tezi, şağdıkları 'Müslüman vahdeti' için muzır, soldakileri ise 'Rusya demokrasisine ihanet' telakki ediyorlardı. Onları 'büyük ve parçalanmaz Rusyacılar' desteklemekteydiler." Mirza Bala, "Tarih Bilelim", *Kafkasya*, No. 14 (Eylül 1952, München), s. 12.

Car idaresini devirmeye çalışan sosyalist ihtilalcilerle işbirliği yapmıştır. Daha sonra tam milliyetçi bir şiarla şimdiki sosyal demokrat (Krenski) idaresi devrinde mahalli muhtariyet isteğinde idi.¹⁷

İdeoloji ve kuruluş amaçları benzer olduğundan Müsavat Halk Fırkası ile Ademi Merkeziyet Fırkası ilerleyen tarihte ortak bir kongre düzenledi ve birleşme kararı aldı. Bu olayın ardından biçimlenen yeni parti programında Azerbaycan Mısak-ı Millisi'nin temel çizgileri belirlenmiş oldu.¹⁸ Bu yeni politik ortamda Müsavatçılar mahalli muhtariyet tezinden milli istiklal tezine geçiş yaptılar. Parti etrafında kenetlenen Mehmed Emin Resulzade, Naki Şeyhzamanlı, Nasib Yusufbeyli, Hasan Ağayev ve Şefi Rüstembeyli gibi siyaset adamları, cumhuriyetin kuruluşu öncesinde Azerbaycan'daki istiklalci düşüncenin en önemli savunucuları konumuna yükseldiler. Bu yeni politik tez, Ali Merdan Topçubaşov ve Fethali Han Hoyski gibi ileri görüşlü bağımsız Azerbaycan aydınlarının ilgisine mazhar oldu. İşin ilginç tarafı, yeni siyasal konjonktür, Müsavat örneğindeki birçok milli örgütün hızlı değişim ve evrim kaydetmesine müsait zemin hazırlamıştı. 1921'de İstanbul'da *Azerbaycan ve İnkılâbı* adıyla yayımladığı eserinde Mehmed Şerif Efendizade, Müsavat Partisi'nin mahalli muhtariyetten milli istiklal tezine geçişini karakterize eden evrimini eleştirel bir üslupla şöyle değerlendirmiştir:

"Müsavat Fırkası Rusya'da bulunan sair gayri Müslim anasırıla aynı hukuka malik kılmak ve Rusya'da müsavat nam üzere çalışmayı ve mümkün olduğu takdirde Müslümanlar için muhtariyet temini için idi. Fakat bilahare kendi düşüncüklerinden fazla olarak Rusya'daki müthiş inkılâp üzerine Azerbaycan istiklalini bile temin edince bunlar da programlarını değiştirerek istiklalci olmuşlardı."¹⁹

Rusya'daki devrimler, Müsavat örneğindeki siyasal partilerin programlarındaki değişikliklerin yanı sıra büyük devletlerin Rusya politikasında düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştı. Bolşevik Rusya'nın ilan ettiği self-determinasyon hakları ve Kafkasya'daki Müslüman firkalarının milli istiklal istikametinde evrim içinde bulunmaları Türk kamuoyunu Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletlerin kurulması hususunda çok umutlandırmıştı.²⁰ Bu nedenle Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında, Kafkasya'da bağımsız devlet oluşturulması önerisi gündeme geldi; 24 Şubat 1918'de Enver Paşa tarafından Alman Başkomutanlığı'na gönderilen telgrafta, 93 Harbi'ne göre belirlenen sınırların ötesinde, Kafkasya topraklarındaki Müslümanlara self-determinasyon hakkının tanınmasıyla ilgili siyasal içerikli bir talep ileri sürüldü.²¹ Brest-Litovsk'taki askerî temsilci General Hoffmann'ı bu konuyla ilgili bilgilendiren Alman Başkomutanlığı ise Türk

17 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s. 181.

18 Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, s. 52.

19 Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılâbı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1337/1921, s. 22.

20 Şahin, a.g.e., s. 87-88.

21 Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 343.

taleplerinin gündeme alınmasını istihdam etti. Ancak Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, belirtilen husustaki talepleri aşın buldu. Bu engellemeye mukabele olarak, 27 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'taki Osmanlı Murahhası Hakkı Paşa'ya gönderdiği telgrafta Osmanlı Hariciye-Nezaret-i, Kafkasya milletlerinin mukadderatlarını tayinde serbest bırakılmalarını önerdi. Bunun yanında oluşacak devletlerin iç işlerine müdahalenin söz konusu olmayacağı hususunda taahhüt içeren güvence verdi.²² Böylece, uluslararası bir konferansta ilk kez Kafkasya milletlerinin bağımsız olmaları hususundaki politik bir öneri gündeme taşınmış oldu.

Kafkasya meselesine ilgili ulusal ve uluslararası hesaplaşmaların yapıldığı böylesinde kritik dönemde Güney Kafkasya'nın hukuki yönetimi Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin elindeydi. Ancak Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, ülkedeki asayışı sağlamadığından kazalardaki yerel yönetimi ve ahalinin savunulması gibi işleri milli komiteler üstlenmişti.²³ Bu komitelerden bilhassa Gence Milli Komitesi neredeyse eyaletin tamamının yönetimini ele almıştı. Komite ileri gelenleri ile milli istiklal tezini savunan aydınlar ise istiklal hususunda değişiklik taşımaktaydılar. Çeşitli senaryolar tartışmaya açılmıştı. Bakü'deki Türk subayı Rüştü Bey tarafından hazırlanıp Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderilen rapora göre, söz konusu dönemde İstanbul'a murahhaslar gönderilmesi, Kafkasya'nın ihtiyaçlarının resmen arz edilmesi ve Türkiye ile müşterek istiklal planlarının çizilmesi gibi meseleler gündemdediydi.²⁴ 1918'in Ocak ayında Gence'de Milli Komite ile Ademi Merkeziyet Müsavat Fırkası, İttihad-i İslam Cemiyeti ve Sosyalist delegelerinin katılımıyla yapılan istişare toplantısının gündemini bu mesele oluşturdu; ülkedeki anarşi ortamı, Bolşevik-Taşnak çetelerinin saldırılarının müzakere edildiği bu toplantıda, somut çözüm olarak Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talep edilmesi hususunda mutabakata varıldı. Bu mutabakat taslağının fiyata dönüşmesi için Gence Milli Komitesi'ne özel yetki verildi.²⁵ İstanbul'a gönderilecek murahhas heyetine ise esirlikten kaçtıktan sonra Gence Milli Komitesi denetimindeki askerî kuvvetin oluşturulmasında büyük hizmetleri olan Türk Teğmen Hüsamet-tin Tuğaç ile Naki Şeyhzamanlı dâhil edildiler. Komitenin resmi murahhası Naki Şeyhzamanlı'ya itimat-name takdim eden Nasib Yusufbeyli, şöyle bir açıklamada bulunmuştu:

"Milletimiz müstakil yaşamağa azmetmiştir, bu yolda her türlü fedakârlığı yapmıştır. Azerbaycan'ın dörtte üçü bugün Rusların hâkimiyetinden kurtarılmış vaziyettedir. Onlar noksanımız olan askerî tarafımızı tamamlasınlar. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, istiklâlimizi ilân etmemize yardım etsinler. Ancak bizi kendilerine ilhak etmek isterlerse gelmesinler. Biz kendi yağımızla kavrulur, başımızın çare-

22 BOA, HR.SYS, No. 2296/1, v. 61.

23 Milli Komiteler ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği arasındaki ilişkiler esnek yapıya sahip olduğundan bazı durumlarda merkezi yönetimin birçok direktifine uyulmadığı halter olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Ağaoğlu, "Kafkasya'da", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13315 (17 Mart 1918).

24 BOA, HR.SYS, No. 2448/23.

25 Gence'de düzenlenen istişare toplantısıyla ilgili Hüsamet-tin Tuğaç'ın anıları için bkz. Tuğaç, a.g.e., s. 195-196.

sine bakanz.²⁶

Gence Milli Komitesi'nin itimat-namesini aldıktan sonra yola çıkan Naki Şeyhzamanlı ve Hüsamettin Tuğaç Gence-Tiflis yolunu takip ederek, 1918'in Ocak ayının son günlerinde Batum'a ulaştılar. Ahıska Türkleri'nin dileklerini arz etmek amacıyla İstanbul'a giden Ömer Faik Numanzade ve Ahılkeleki Efraim Bey Batum'da onlara katıldılar.²⁷ 19 Şubat 1918'de Susehri'ne varan murahhaslar, burada Vehip Paşa ile görüştüler ve Kafkasya'nın genel durumu hususunda paşaya bilgiler verdiler.²⁸ Görüşmeler esnasında Türk Tegmen Hüsamettin Tuğaç, Kafkasya'yla ilgili özel raporunu Vehip Paşa'ya sundu.²⁹ Bu olayın ardından Vehip Paşa ile Enver Paşa arasında Kafkasyalı murahhaslarla ilgili yazışmalar yapıldı. Resmî işlemler tamamlandıktan sonra Enver Paşa'dan gelen özel tamim üzerine Kafkasyalı murahhaslardan Naki Şeyhzamanlı ve Ömer Faik Numanzade Sivas, Kayseri ve Ulukışla yoluyla İstanbul'a gönderildiler.³⁰ İstanbul'da Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüşme sırasında Milli Komite murahhası Naki Şeyhzamanlı şöyle bir konuşma yaptı:

"Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor. Milletimiz müstakil olmağa azmetmiştir. Siz kardeş elinizi bize uzatınız, bize yardım ediniz. Müstakil olalım. Siz bizi çekip kendi tarafınıza yıkmayınız, ayakta duralım. Bize büyük askerî kuvvet göndermeyiniz. Bize askerî öğretmenler ve çavuş kadrosu gönderiniz."³¹

Gence Milli Komitesi'nin murahhasına verilen cevabı şimdilik erteleyerek, yukarıdaki pasajda ifade edilen askerî yardım meselesinin 1918'in Mart ve Nisan aylarında Bakü, Kuba ve Şamahî şehirlerinde Müslüman ahalیه karşı yapılan saldırılar sırasında özel önem arz ettiği belirtilmekte yarar vardır. Bu saldırı ve kundaklamaların hedefinde bulunan sivil halk ise "o kardeş millet gelecek ve bizi düşman elinden kurtaracak" şeklinde somut bir Osmanlı yardımını bekler durumdaydı.³² Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, Osmanlı'nın Kafkasya'daki sınırları 93 Harbi'nden önceki sınırları kabul edildiğinden bölgeye doğrudan asker sevki, sözü edilen antlaşmanın ihlali olmakla birlikte, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında onanılması zor siyasî krize yol açabilirdi. Kafkasya'daki sorunları bertaraf etmeyi amaçla-

26 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 57.

27 Tuğaç, a.g.e., s. 198-199.

28 Ömer Faik Numanzade tarafından Sadrazam Talat Paşa ile Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilen mektuptaki kayıtlara göre, Vehip Paşa ile görüşme 19 Şubat 1918'de vuku bulmuştur. Bkz. BOA, DH.EUM.5.Şb., No. 55/26, v. 3/1-3/2.

29 Kafkasyalı murahhasların Vehip Paşa ile görüşmesi ve Hüsamettin Tuğaç'ın raporu konusunda geniş bilgi için bkz. Tuğaç, a.g.e., s. 209-212; Kılıç, a.g.e., s. 262-263.

30 Naki Şeyhzamanlı ile Ömer Faik Numanzade'nin İstanbul seferiyle ilgili bilgiler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlarla teyit edilmektedir. Bilhassa Ömer Faik Numanzade'nin Talat Paşa, Enver Paşa ve Ahmed Ağaoğlu'na gönderdiği mektupların postada gecikmesi üzerine 1918'in Mart ayında Sivas Valiliği ile Kara Hisar Mutasarrıflığı arasında yazışmalar vuku bulmuştur. Sivas'tan gönderilen bir tahriratta Kafkasya'dan gelen murahhasların ahvalinin araştırılması talep edilmiştir. Konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgeleri için bkz. BOA, DH.EUM.5.Şb., No. 55/26, v. 1-2.

31 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 67.

32 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Kayfiyet-i Teşkil ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341, s. 58; Şahin, a.g.e., s. 310.

yan Osmanlı Devleti, ilk aşamada Maverâ-yı Kafkasya'nın istiklâli ile bağmsız hükümet olarak tanınmasını içeren politik bir yol izledi. Bu mesele Trabzon Konferansı'na, belirgin olarak, damgasını vurdu. Somut sonuçta varılmadan sona eren bu konferansın ardından Maverâ-yı Kafkasya Seymi denetimindeki Ermeni ve Gürcü birlikleriyle Osmanlı kuvvetleri arasında kısa süreli bir çatışma yaşandı. Bu savaş esnasında Seym'deki Müslüman fraksiyonuna mensup mebusların karar özel önem arz etmekteydi. Çatışmalara katılmayı reddeden Müslüman fraksiyonuna mensup mebuslar ise Güney Kafkasya'nın istikbali hususunda Osmanlı önerisini uygun buldular ve bu konudaki taleplerini şöyle sıraladılar: "Harp durmalı, sulh akdolunmalı, Maverâ-yı Kafkas istiklâli resmen ilân edilmelidir. Aksi halde biz ayrılır, kendi başımızın çaresine bakız."³³ Realiitede ise bundan önceki safhada yani Trabzon Konferansı'nın son aşamasında Müslüman fraksiyonuna mensup murahhaslar ile Osmanlı murahhasları arasında gerçekleşen görüşmelerde, Güney Kafkasya'nın istiklâli mümkün olmazsa, Azerbaycan'ın istiklâliyle ilgili fikir teatisi yapılmıştı. Seym'den çıkacak her türlü karara hazırlıklı olan Müslüman mebuslar ise Bolşevik-Taşnak çetelerinin saldırganlığıyla oluşan anarşinin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın istikbali açısından tehdit unsuru olduğunun farkındaydılar. Bu nedenle Batum Konferansı öncesinde Azerbaycanlı mebuslardan Nasib Yusufbeyli, bu soruna işaret ederek, şöyle bir öneride bulunmuştu:

"Yalnız Azerbaycan'ı değil, bütün Maverâ-yı Kafkasya'yı istila etmiş büyük, dehşetli anarşiyi biz kendi kuvvetimizle yatıramayız... Felaketin yüzüne cüretle bakarak ve cereyan eden hadiseleri göz önüne almak ve ona göre hareket etmek gerekir. Biz sevinmeliyiz ki, hoş bahtlıktan müdahale edecek harici kuvvet bizimle dost ve kardeş Türkiye'dir... Bizim heyetin Batum'a giderek, Şarki Maverâ-yı Kafkasya Türkleri namından Osmanlı Devleti'nden yardım istemesinin zamanı gelmiştir... Fakat bununla beraber Azerbaycan'ın istiklâl-i idaresini hiçbir vakit unutmamalıyız."³⁴

Yukarıdaki alıntıda anlaşılacağı üzere, Nasib Yusufbeyli örneğinde milli istiklâl tezini benimseyen Azerbaycan aydınları Osmanlı Devleti'nin yardımını almak suretiyle istiklâli pekiştirmek niyetindeydiler; Türk yardımını sayesinde müstakil olacaklarını ve dünyaya "ikinci Türkiye" bahşedeceklerini umuyorlardı.³⁵ Osmanlı Devleti ile ilişkilerde Azerbaycan'ın istiklâline sürekli vurgu yapılması boşuna değildi. Çünkü belirtilen dönemde Osmanlı Devleti ile muhtemel federasyon meselesi gündemdeydi. Bu tezin Azerbaycan'da azımsanmayacak miktarda taraftarı vardı. Rüşti Bey'in raporuna göre, Brest-Litovsk görüşmelerinde Türkiye'nin Kafkasya sınırlarının 93 Harbi öncesindeki duruma göre belirleneceğini duyup esefe kapılan Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ne iletilen söz konusu bildiri için bkz. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 59; Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi: Türkiye Yardımından Rusya İlgaline Kadar: 1918-1920*, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Demeği Yayınları, Ankara, 1998, s. 71; Mirza Bala, "Tarihimizi Bilelim", *Kafkasya*, No. 14, s. 13.

33 Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Demeği Yayınları, Ankara, 1991, s. 87; Hasanlı, a.g.e., s. 87.

35 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 63.

lan Kafkasyalı Müslümanların büyük bir kısmı Türkiye'ye ilhak olunmasını ve Türkiye'nin bayrağı altında federasyon oluşturulmasını istiyorlardı. Bu maksat hâsıl olmak ise Türk ordusunun sulh ile razı olmayıp Kafkasya'ya girmesini talep ediyorlardı.³⁶

Batum Konferansı öncesinde, Seym'in Müslüman fraksiyonuna men-sup mebuslar ile federasyon taraftarları, kuşkusuz, Osmanlı Harbiye Nazırını Enver Paşa'nın bu konuyla ilgili düşüncelerini merak ediyorlardı. Ahıska ile Ahilkelek'in kayıtsız şartsız Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep eden Enver Paşa ise Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türklerinin umumî bir meclis çatısı altında Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkisi olan bir konfederasyon veya federasyon oluşturulmasını öneriyordu. Güney Kafkasya Federasyonu tesis edilmez ise Osmanlı Devleti ile müstakil Azerbaycan Hükümeti, Avusturya-Macaristan modeline benzer şekilde sıkı bir ittifak kurabilirlerdi.³⁷ Dolayısıyla kısa vadeli hedef konumundaki Maverâ-ı Kafkasya Federasyonu oluşturulamazsa, Azerbaycan'ın istiklâli, federasyon ve hatta Osmanlı'ya ilhak gibi seçenekler gündemdediydi. Bu seçeneklerden özellikle Osmanlı'ya ilhaki içeren tezin Azerbaycan'da entelektüel ve toplumsal zeminde savunucuları mevcuttu. Nasir Yüceer ve Selma Yel örneğindeki tarihçilerin tespitlerine göre, Doktor Karabey Karabeyov ve Ahmed Ağaoglu gibi Kafkasyalı aydınlar Müslüman Türklerin çoğunluk konumunda bulunduğu bölgelerin Osmanlı'ya ilhakına olumlu bakıyorlardı.³⁸ Kafkasya basınında önde gelen dergilerinden Molla Nasreddin'in muharrirlerinden Ahıskaî Ömer Faik Numanzade'nin ilhak konusunda pek istikrarlı olmayan düşünceleri vardı.³⁹ Siyasal zeminde ise Güney Kafkasya'nın bazı kazalardaki Milli Komiteler ile İttihatçı oluşumlar ilhak tezini savunuyorlardı. İlerleyen safhada bahsedileceği üzere, İttihatçı örgütlerden özellikle Gence'de faaliyet gösteren İttihad-ı İslam Cemiyeti ile Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın Gökçay ve Samur Şubelerinin bu tür çalışmalarda özel yeri vardı.

Yukarıda adı geçen aydınların ilhak meselesine bakışlarında farklılık söz konusuydu. Ömer Faik Numanzade'ye göre, Sarıkamışta on binlerce şehit veren Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya istiklâl getirmekten ziyade bölgeyi kendine ilhak etmeliydi.⁴⁰ Bu düşünceleri ileri sürmekle birlikte, Gence Milli Komitesi Murahhası Naki Şeyhzamanlı ile birlikte İstanbul'da Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırın Enver Paşa ile görüşmede şöyle bir öneride bulunmuştu:

"Paşam, ben muharririm. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı Türklüklerini bihakkın idrak etmiş bir millettir, istiklâl ile layıktır. Kuvvetli bir edebiyata maliktiler. Ancak benim ricam şu: Bizim kazamız Ahıska tam Türkiye hududundadır. Orasının ilhakını istiyorum."⁴¹

36 BOA, HR.SYS, No. 2448/23.

37 Hasanlı, a.g.e., s. 72.

38 Yüceer, a.g.e., s. 56; Selma Yel, a.g.m., s. 568.

39 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 63.

40 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 63.

41 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 68. 12 Nisan 1918'de Ahıska ve Ahilkelek Millî Komite üyelerinin toplantısında bölgenin Osmanlı Devleti ile birleştirilmesi kararı alınmış

Bazı araştırmacıların çalışmalarıyla ilhak meselesine ilımlı yaklaşıtı ifade edilen Ahmed Ağaoglu⁴², Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesinde Karahisar-ı Sahip mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmaktaydı.⁴³ Brest-Litovsk'taki görüşmelerden umutlu olan Ağaoglu, imzalanan antlaşmada Kafkasyalı Müslümanlarla ilgili somut sonuçlar göremeyince, meclisir⁴⁴ Mart 1918 tarihli celsesinde konuyu gündeme taşımış ve antlaşma imzalanırken Rusya'daki dindâş ve ırktaşların unutulduğunu ve onlarla ilgili herhangi bir teminat alınmadığını ifade etmişti.⁴⁵ Dışişleri Bakanı sıfatıyla Brest-Litovsk görüşmelerini başından sonuna kadar takip eden Halil Menteşe, 1 gün sonra Ağaoglu'nun eleştirilerini mecliste şöyle yanıtlamıştı:

"Hükümet o husustaki vazifesini unutmamış, pekiyi tahattur etmiştir. Yarı tarih, Hariciye Nezareti dosyalarını tetkik eden, hükümetin bu husustaki vazifesini unutmamış olduğunu pekâlâ görecektir ve takdir edecektir. Fakat mümkünül-icra şeyler yapılır. Elden gelen şeyler yapılmıştır."⁴⁶

Brest-Litovsk Antlaşması ile Batum Antlaşması arasındaki süreçte uluslararası konjonktürde Türkiye lehine önemli değişiklikler vuku buldu. Bu gelişmeleri dikkate alarak, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki köşesinde Kafkasya'nın istikbaliyle ilgili değerlendirmelerde bulunan Ahmed Ağaoglu, Osmanlı'nın sınır komşusu olan Kafkasya'daki gelişmelere kayıtsız kalmayacağını vurgulamaktaydı. Bilhassa 1918'in Mart ayında yazdığı makalelerde Kafkasyalı Türklerin mukadderatlarını tayin meselesinde serbest bırakılmasını gerektiğini ve Osmanlı Devleti'nin söz konusu mukadderatla ilgili alınan kararın teyidi vazifesini icra etmekle mükellef olduğunu beyan etmekteydi.⁴⁶ Kafkasyalı Türklerin mukadderatlarının belirleneceği Batum Konferansı öncesinde, arkadaşı Ali Bey Hüseyinzade ile Batum'a giden Ahmed Ağaoglu, burada Şeyhülislam Muhammed Pişnamazade başta olmak üzere çok sayıda Kafkasyalı murahhas heyeti üyeleriyle görüşmeler yaptı. Konferansın çalışmalarını yakından takip eden Ağaoglu, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın istiklâlinin ilân edilmesinden sonra Gence'ye geçti⁴⁷ ve burada Azerbaycan Hükümeti'ne yardım amacıyla organize edilen Kafkas İslam Ordusu'nun komutanı Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri görevine tayin edildi.⁴⁸

ve Harbiye Nazırın Enver Paşa'ya bu hususa ilgili evraklar gönderilmiştir. Enver Paşa ise 25 Mayıs 1918'de yazdığı bir tahrirat ile Sadaret'i bu hususla ilgili bilgilendirmiştir. Bu talepler üzerine Osmanlı Devleti, Ahıska ve Ahilkelek'in ilhaki konusunu Batum görüşmelerinde müzakereye açmıştır. Ahıska ve Ahilkelek'ten gelen ilhak talepleri ve Osmanlı Devleti'nin konuya yaklaşımı için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2303/2, v. 21-22; BOA, HR.SYS, No. 2372/3, v. 41-42, 105; BOA, HR.SYS, 2398/5, v. 71-72.

42 Yüceer, a.g.e., s. 56; Selma Yel, a.g.m., s. 568.

43 Ahmed Ağaoglu'nun Meclis-i Mebusan mebusluğu hakkında bkz. BOA, DH.ŞFR, No. 494/102.

44 Ahmed Ağaoglu'nun Brest-Litovsk Antlaşması'na yaklaşımı için bkz. Kılıç, a.g.e., s. 383, 385; Uygur Kocaboşoğlu, *Metin Berge, Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 132-133.

45 Kocaboşoğlu, *Berge, a.g.e.*, s. 133; Kılıç, a.g.e., s. 385.

46 Ahmed Ağaoglu, "Kafkasya'da", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13315 (17 Mart 1918).

47 Ahmed Ağaoglu, "Kızıl Elmaya Doğru III", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13453 (15 Ağustos 1918). Batum Konferansı sırasında Ahmed Ağaoglu ile Ali Bey Hüseyinzade, 22 Mayıs 1918'de Batum'dan Başkumandan Vekil Enver Paşa'ya Kafkasya'nın istikbali ve sınırları hususundaki endişeleri içeren bir mektup yazmışlardır. Söz konusu mektup için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 19.

48 Samet Ağaoglu, *Babamın Arkadaşları*, Neciboğlu Yayınevi, İstanbul, (t.y.), s. 30-31; Fahri Sakal, *Ağaoglu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 26-27; A. Holly Shissler, *İki*

1918'in Haziran ayında patlak veren hükümet krizi sırasında siyasi müşavir sıfatıyla Azerbaycan Milli Şurası Murahhaslarıyla görüşen Ağaoglu, Birinci Hükümet ile Milli Şura'daki bazı üyelerin Nuri Paşa tarafından tasvip edilmediğini belirtti; Milli Şura'nın feshedilmesini ve yönetimin Nuri Paşa tarafından onaylanan üyelerden oluşan hükümete devredilmesini önerdi.⁴⁹ Ağaoglu'nun böyle bir yaklaşım sergilemesinin arka planında, ileride bahsedileceği üzere, istiklâl tezini savunanlar ile ilhakçılar arasındaki siyasi mücadele vardı. Siyasal krizin ilk aşamasında Ahmed Ağaoglu'nun, istiklâl tezinin savunucularından ziyade ilhak tezinin savunucularının taleplerini gündeme getirdiği net olarak gözükmektedir.

Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhakiyla ilgili Kafkasya'daki İttihatçı oluşumların siyasi amaçlı çalışmalar yürüttükleri hususunda birtakım emarelerin mevcut olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu hususu teyit edecek birçok bilgi ve belge günümüze ulaşmıştır. Örneğin; Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan'a davet edilmesi meselesiyle ilgili Gence'de yapılan istişare toplantısına katılan İttihad-ı İslam Cemiyeti temsilcisinin Azerbaycan'ın istikbalıyla ilgili söylediği cümleler çok ilginçtir: "Türk ordusu gelsin, padişah isterse Azerbaycan'a muhtariyet verir. Dilerse Azerbaycan'ı Türkiye'ye ilhak eder. Kendisi bilir."⁵⁰ Bu örnekte ifade edilen ilhak idesine olumlu bakan diğer bir örgüt ise Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası idi. Çarlık döneminde gizli şekilde teşekkül eden bu fırka, büyük ölçüde Gökçay Şubesi üzerinde filizlenmiştir. 20 Ocak 1918'den itibaren açık faaliyete geçen fırkanın bu şubesi, fırka ve şube reisi Hacı Baba Süleymanzade, üyelerden Alibaba Sadızade, Ebû'l-Kasım Hüseyinzade, Ağamirza Ağamirzazade, Abdülhamid Kadızade ve katip Şerafeddin Veyselzade imzasıyla 15 Ağustos 1918'de Gökçay Kaymakamlığı'na takdim ettiği 96 sayılı tahriratta partinin geçmişi, kuruluş amacı ve parti programı hakkında sarıh beyanatta bulunmuştur.⁵¹ Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın etkin ve kuvvetli diğer bir şubesi ise Samur kazasında tesis edilmişti.⁵² Şubelerin tesisine paralel olarak, istiklâlin ilânı öncesinde Azerbaycan'ın bazı kazalarında Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmiş ilhakçı zihniyete sahip birçok Milli İslam Komitesi mevcuttu. Sosyalist ve ademimerkeziyetçi kılıflara bürünen partileri zararlı bularak toptan reddettilerini beyan eden bu siyasal oluşum, biran önce Anavatan Türkiye'ye ilhakinin gerçekleşmesini talep ediyor-

İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoglu ve Yeni Türkiye, çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 260; Vügar İmanov, **All Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 93; Samet Ağaoglu, "Harbiye Nazirinin Kardeşi: Nuri Paşa", **Azerbaycan (Aylık Türk Kültür Dergisi)**, No. 170 (Mayıs 1966), s. 17.

49 Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 92; Hasanlı, a.g.e., s. 108.

50 Hüsamettin Tuğaç'ın kayıtlarına göre, İttihatçılar namına bu toplantıya katılan Hudadat Refibeyli yukarıda ifade edilen konuşmayı yapmıştır (Tuğaç, a.g.e., s. 195-196). Buna ek olarak, 9 Mayıs 1918 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesine göre Hudadat Refibeyli, ilhak tezini savunan bir tahriratın altına imza atmıştır. Bkz. BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 8-b.

51 Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası Gökçay Şubesi'nin tesis ve parti programı hususunda geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atınur, "Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Programı", **Sosyal Bilimler Dergisi**, No. 15 (2006), s. 42-47, 49-56; "Qafqaz İttihad ve Tereqqi Fırqesi", **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 111-113.

52 1918'in Mayıs ayında Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın Samur (Ahtı) Şubesi tarafından Osmanlı Sadareti'ne Kuzey Kafkasya'nın durumuyla ilgili 2 tahrirat gönderilmiş ve askerî yardım talep edilmiştir. Bkz. HR.SYS, No. 2373/1, v. 53-54.

du. Türkiye'deki İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir şubesi sıfatıyla teşekkül ettiğini beyan eden Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve kazalardaki şubeleri ilhak işleminin süratle ikmalı açısından biran önce seçimler yapılmasını ve Kafkasyalı mebusların İstanbul Meclis-i Mebusan'ına gönderilmesini istiyordu. Bu örgütlerin amaç ve faaliyetlerinin sarıh şekilde anlaşılabilmesi bakımından Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmiş Nuha Milli İslam Komitesi'nin reisi Azak Mustafaoglu imzasıyla 25 Mayıs 1918'de Osmanlı Sadareti'ne gönderilen tahriratı örnek olarak incelemek- te yarar vardır:

"Makâm-ı Cellil-i Sadaret-i Uzmâ'ya, Nezd-i fahtmânelerine gelmekte olan 'Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası' Heyet-i Murahhasası azasından, işbu itimat-nameyi hâmil Emircanzade Abdullâz Bey aynı zamanda kazamızın da vekâletini hâizdir. Kazamız ahalisi, bütün Kafkas Müslümanları gibi, din ve kan kardeşlerimize karışmasını ve sevgili Kafkas'ımızın mukaddes Anavatan'ımıza ilhakını talep etmektedir. Anın için kazamız, Türkiye'deki muhterem İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir şubesi sıfatıyla birkaç aydan beri teşekkül eden ve bütün Kafkas'ın bilâ-kayd ve şart Türkiye'ye ilhakinin için, Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmiş ve bi'l-aks sosyal ve adem-i merkeziyet kılıflarını takip eden muzır fırkaların kemal-ı nefretle reddetmiştir. İlhak muamele-i resmîyesinin sürat-i ikmalı için Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası, derhal intihabata başlamak ve biran evvel Kafkas mebuslarını İstanbul Meclis-i Mebusan'ına göndermek azmindedir. Kazamız, bu muhterem fırkanın mücahadesine bütün mevcudiyetiyle iştirak eder ve mebuslarımızın Meclis-i Mebusan'a kabullerini şimdiden teferrû ve beyan eyler. Ol-babda ve herhalde emr ü ferman hazret-i men lehû'l-emrindir. Reis Azak Mustafaoglu Kâtip Yunus Vahabzade."⁵³

Bu evrakın tahririnden birkaç gün önce, 18 Mayıs 1918'de Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın Samur Şubesi tarafından Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın durumuyla ilgili Sadaret makamına benzer içerikli 2 istidaname gönderildiğini ve askerî yardım talep edildiğini ifade etmekte yarar vardır.⁵⁴

Kafkasya'da örgütlenen İttihatçı örgütler cumhuriyetin kuruluş devrinde bu tarz siyaset benimseyen yegâne politik güç değildi. Cumhuriyet döneminin diğer Azerbaycan fırkalarından Ahrâr Partisi'nin Osmanlı Türkiye'si'ne meyyal bir parti olduğu ifade edilmelidir. İdeolojik açıdan fakir olan Ahrâr üyeleri daha ziyade mevkii kapmak ve işbaşına geçmek amacıyla Sünnilik kavramına sarılmışlardı. Onların fikrine, Müsavat Partisi Türkiye'ye arka çevirmekle birlikte, hükümeti tekeline almıştır, umumiyetle Şialar yönetimi ele geçirmişlerdir. Oysaki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel nüfusu dikkate alınarak, Şia ve Sünnilerden ibaret yeni hükümet

53 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 52.

54 HR.SYS, No. 2373/1, v. 53-54.

oluşturulmalıdır.⁵⁵ Başka bir ifadeyle, kendilerini Sünniliğin savunucuları olarak gören bu fırkaya mensup bazı zevat dahi Azerbaycan Hükümeti'nde görev almaldır.

Cumhuriyetin kuruluş döneminde yukarıda adı geçen ilhakçı zihniyete sahip siyasi örgütler tek başına Azerbaycan toplumunu etkileyip kamuoyu oluşturabilecek güçte değildiler. Bu nedenle halk nezdinde popülerlikleri ile ön plana çıkan ve kazalardaki yerel yönetimi elinde bulunduran Milli Komiteler ile Müslüman Milli Şuralarının tercihleri önem arz etmekteydi. Böyle bir durumda Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Gence'de faaliyet gösteren İttihad-ı İslam Cemiyeti gibi siyasi örgütler Milli Komitelerle koordineli çalışma veya en azından bu komitelerin desteğini edinme gereksinimi hissettiler. Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ile Nuha Milli İslam Komitesi'nin ilhak konusunda koordineli çalıştıklarını gösteren arşiv belgesinden hareketle böyle bir işbirliğinin oluştuğu söylenebilir.⁵⁶ Sonraki sayfalarda üzerinde ayrıca durulacağı üzere, Kürdemir Milli Komitesi, Şuşa Müslüman Milli Şurası, Karyagin Müslüman Milli Şurası, Cavanşir Milli Komitesi ve Zakatala Milli Komitesi murahaslan tarafından takdir edilen istidaname, itimat-name ve itibar-nameler, adı geçen kazalardaki yerel örgütlerin ilhak tezini benimsediklerinin somut kanıtlarıdır. Bahsi geçen örgütlerin ilhak meselesiyle ilgili çalışmaları özellikle Batum Konferansı arifesinde artış kaydetti ve Milli Komitelerden itimat-nameler alan murahaslan Batum'a akın ettiler. Naki Şeyhzamanlı'nın hatıraındaki kayıtlara göre, konferans sırasında Kafkasya Azerbaycan'ından yüzlerce murahaslan Batum'a gelmişti.⁵⁷ *Kafkas Yollarında* adlı hatıraın müellifi Ahmed Refik Altınay ise Batum müzakereleri sırasında sokakların kalabalık olduğunu ve otelleri Kafkasya'dan gelen murahaslanın doldurduklarını belirtmektedir. Ahmed Refik'in izlenimlerine göre, sokaklarda, parklarda, bulvar ve tiyatrodaki Kafkasya'nın en uzak noktalarından gelen ve Osmanlı'yla birleşmeyi talep eden murahaslanlara tesadüf edilmektedir.⁵⁸

Kafkasyalı murahaslanın ellerindeki istidaname ve ilhak-namelerin birçoğunun İstanbul'a ulaştığını söylemek gerekir. Çünkü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye envanterinde muhafaza edilen bazı arşiv belgelerinde Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhakı konusunda bazı taleplerin olduğu hususunda somut bilgilere tesadüf edilmektedir. Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi Tahrirat Kalemi'nden 7 Ağustos 1334 (7 Ağustos 1918) tarihinde Enver Paşa imzasıyla Sadaret'e sunulan 142 numaralı tahriratta bu hususla ilgili şöyle içerikli bilgi verilmektedir:

"Azerbaycanlılardan kendilerinin doğrudan doğruya Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'ye ilhakları temennisinde bulunan ahalinin intihap eylemiş oldukları reis-i ruhani ve milliler tarafından temenniyat-ı vâkıyayı iblag sadedinde itâ kılınan on beş kıta istidaname mestüren huzûr-ı şâmi-i fahimânelerine takdim kılınmış olmakla ol-babda emr ü ferman hazret-i men

55 Efendizade, a.g.e., s. 25.

56 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 52.

57 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 76, 79.

58 Ahmed Refik, a.g.e., s. 72, 75-76; Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 77-78.

lehül-emrindir."⁵⁹

Enver Paşa'nın 7 Ağustos 1918 tarihli bu tahriratu sadece bir defasında 15 civarında istidanamenin gönderildiğini göstermektedir. Batum Konferansı'nın yapıldığı günlerde ise murahaslan ile istidanamelerin sayısında özellikle artış meydana gelmiştir. Bu durumu göz önünde bulunduran Seym'in Müslüman Fraksiyonu'na mensup mebuslar 13 Mayıs 1918'de, Gence Eyaleti'nin çeşitli kazalarından Batum'daki Türk delegasyonu ile görüşmeye giden murahaslanlarla bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda; Batum'da bulunan Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski gibi mebusların Kafkasyalı Müslümanların konferanstaki talep ve isteklerini gündeme getirdikleri vurgulandı ve murahaslanın Batum'a akın etmelerinin bir anlamı olmadığı ifade edildi. Ancak Gence'den gelen murahaslanın ısrarlı talepleri üzerine, Osmanlı askerî yardımının hızlanması için Mehmed Yusuf Caferov, Halil Hasmehmedov ve Nasib Yusufbeyli'den oluşan bir murahaslan heyetinin önce Batum'a, ardından İstanbul'a gönderilmesi hususunda mutabakata varıldı.⁶⁰ Ancak bu görüşme ile mutabakatın pek işe yaradığı ve Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden gelen murahaslanın Osmanlı delegasyonu üyeleri ile bizzat görüşmek amacıyla Batum'a akın ettikleri ifade edilmelidir.

Batum'a akın eden murahaslanın mesleki dağılımı çeşitlilik arz etmekteydi; onlar arasında avukatlar, doktorlar, ruhani liderler, çiftlik sahipleri, münevver öğretmenler ve memurlar vardı.⁶¹ Batum'a murahaslan gönderen kazalar ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen belgeler ile bazı hatıratlardaki kayıtlardan hareketle şöyle kategorize edilebilir: Zakatala, Nuha, Bakü, Kürdemir, Şamahı, Gence, Şuşa, Gazah, Karyagin, Cavanşir, Ağdaş, İrevan ve Nahçıvan.⁶² Kafkasyalı murahaslanın ellerinde genellikle temsil ettikleri bölgelerin Milli Komite veya Müslüman Milli Şurası tarafından verilmiş "itibar-nameler" veya "itimat-nameler" vardı. Bu itibar-namelerin muhteviyatını anlayabilmek amacıyla Şuşa Kazası Müslüman Milli Şurası İcraiye Komitesi tarafından verilen ay-yıldızlı 88 sayılı resmi evrakı örnek olarak sunmakta yarar vardır:

"Şuşa Kazası Milli Müslüman Şurası'nın İcraiye Komitesi, Batum şehrinde inikad edecek konferansın ehemmiyet-i siyasiyesini nazara alarak bu kazada yaşayan Müslümanların ihtiyacı-diniye ve ictimaiyesini lazım gelen mehafil-i siyasiyeye umumen Batum Konferansı'na, hususen alenen maruzatta bulunmak, bu kazada yaşayan Müslümanların menafi hassaten Türkiye Devlet-i Aliyyesi'ne ilhak olunmakla mümkün olacağını şifahen söylemek maksadıyla komite kendi heyet-i sabitesini uzuvlarından Aziz Han Şükrî ve Mirza Davud Ağamirzazade'ni, ahâlidir Mirza Yusuf Alizade, Seymur Hacizade, Huduş Mirzazade, Ali Ekber Alizade'den mürakkebe

59 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 71.

60 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 39-40; Hasanlı, a.g.e., s. 81.

61 Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 77-78.

62 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 52, 55-60, 62-68; BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 1-5, 7-9; Ahmed Refik, a.g.e., s. 72, 75-76; Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları*, s. 76

bir heyet-i vükela izamına karar vermekle bu itibar-nameni mumaileyhim yedine itâ etmiştir.⁶³

Yukarıdaki pasajda kaydı geçen itibar-namenin leffinden anlaşılacağı üzere, Şuşa Müslüman Milli Şurası'nın murahhas heyeti önce Tiflis'e uğramıştır. Fakat Kafkasya Hükümeti icazet-name vermediğinden Seymur Hacizade, Ali Ekber Alizade ve Huduş Mirzazade Batum'a gidememişlerdir. Bu nedenle adı geçen murahhaslar kendi vekâletlerini Mirza Davud Ağamirzazade'ye devretmişlerdir.⁶⁴ Şuşa Kazası'nın murahhaslarından Aziz Han Şükri ile Mirza Davud Ağamirzazade, bu görevlerine ek olarak, Karyagin Kazası Müslüman Milli Şurası'nın 20 Nisan 1918 tarihli toplantısında oluşturulan murahhas heyetine üye seçilmişlerdir. Bu toplantıdan sonra onlara verilen 182 sayılı itibar-name ile adı geçen kazayı Batum Konferansı'nda temsil etmekle mükellef olmuşlardır.⁶⁵ 23 Nisan 1918'de ise Cavanşir Kazası Milli Komitesi'nin toplantısı yapılmıştı. Bu toplantıda; Cemil Lemberanski, Hidayet Tanrıverdiyev ve Kerim Kalabeyov'dan oluşan murahhas heyetine Batum Konferansı'nda Cavanşir Kazası'nı temsil etme yetkisi verilmişti.⁶⁶ Şuşa Kazası'nın temsilcileri gibi, bu murahhaslar da Tiflis'teki müzakere-lerden sonra temsil yetkilerini Şuşa ve Karyagin murahhası Mirza Davud Ağamirzazade'ye devretmişlerdir.⁶⁷

Tiflis engelini aşıp Batum'a varan murahhasların maksatları Azerbaycan'ın istiklâlinden ziyade Osmanlı Devleti'yle birleşmesini temin etmekten ibaretti. Batum'daki Türk delegasyonunun askeri üyesi Vehip Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen tahriratta bu husla ilgili şöyle içerikli bilgiler kayıtlıdır:

"Cenubi Kafkas Müslümanlarının müntahap vekilleri her gün kütle kütle nezd-i acizaneme geldiğinde, onlar, 'biz ancak Türkiye'deki ırk ve din kardaşlarımızla aynı kayda şart altında Devlet-i Osmaniye'ye tabi olmadıkça yaşayamayacağız' diyorlar."⁶⁸

Kafkasyalı murahhaslar, ilhak taleplerine olumlu yanıt alabilmek amacıyla Batum'daki Osmanlı delegasyonu başkanı Halil Menteşe ile görüşmek için çaba sarf ediyorlardı. Naki Şeyhzamanlı'nın hatıratındaki kayıtlara göre, sadece bir görüşmede üzerlerinde binlerle imza bulunan istidana-meleri Halil Bey'e gösteren Kafkasyalı murahhaslar, sözlü olarak şöyle bir talepte bulunmuşlardır: "Muhterem beyimiz, halkımız istiklâl istemiyor. Biz de istemiyoruz. Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmak istiyoruz."⁶⁹ Sözlü taleplerini bu şekilde ileten Kafkasyalı murahhaslar ellerinde, yukarıda ifade edildiği üzere, temsil ettikleri bölge halkının yazılı taleplerini içeren istidana-meler mevcuttu. Bakü Governörlüğü Şamahı şehrinin ahalisinden olup Bolşevik mezalimine uğrayan ve Kürdemir'e göç etmek zorunda kalan göç-

63 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 9.

64 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 9-b.

65 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 1.

66 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 2.

67 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 2-b.

68 Şahin, a.g.e., s. 619.

69 Keykurun, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları, s. 79.

menler tarafından 3 Mayıs 1918'de gönderilen örnek istidana-menin içeriği şöyledir:

"1336 senesinin Recebül-mürecceb ayının 22'nci gününde biz zeyilde imza eden Bakü guberniyasının Şamahı şehrinin Bolşeviklerin dehşet-i mezaliminden hanümanları viran olan kaçkın ve felaketzedeleri Kürdemir kasabasında kendi ruhani ve rüesamız başta olarak mescid-i camiye yığılıp hamımız kemâl-ı hoş-nudî ve temâm-ı razıklık ile meşveret edip böyle taht-ı karara aldık ki Devlet-i Aliye-i Osmaniye'den iltimas-ı acizâne olunsun ki nice ki malumdur bizler hal-hazırda sahipsiz ve hükümsüz yaşamamızdan nâşi memleketimizde iğtişaş ve hercümerçlik hüküm-fermadır. Ve diğer taraftan silahsız olan ahali-i islamiye her bir yerde hususen Bakü guberniyasında Bolşeviklerin ve umumen anarşist partilerin ve milletlerin tecavüz-i gaddaranesine duçar olup canen ve malen büyük ziyat ve telefata uğranamaktadırlar. Merhamet-i şahanelerin bizlerden dirîğ etmeyip alelacele bizleri kendi taht-ı himayesine alıp da ebedi olarak kendi tebaa ve raiyyetliğine kabul buyursunlar."⁷⁰

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye envanteri belgeleri arasında bulunan bu istidana-menin leffinden anlaşılacağı üzere, Ağa Musa Kadırzade, İsmail Güllüoğlu, Muhammed Abdullahoğlu, Ali Eşref Necefzade, Ağa Cebrail Abdurrahmanoğlu, Yusuf İlyasoğlu, İbrahim Yusufoğlu, Murad İlyasoğlu, Merdan Kerimoğlu, İsrail Kadıroğlu, Rahim Azizoglu, Süleyman Hasanoglu, Mustafa Girayoglu, Süleyman Rahimoglu, Şakir Kasımoğlu ve Ali Osman Eyyuboglu gibi bölge ileri gelenleri bu evrakı imzalamışlardır. Ancak anılan isimlerin bu istidana-meyi imzalayan şahısları yalnız birkaçı olduğunu ve 200 civarında şahsın belgede imzası bulunduğunu ifade etmekte yarar vardır. Bu istidana-menin sarahati 11 Mayıs 1918'de Kürdemir Milli Komitesi tarafından onaylanmış ve üzerine mühür basıldıktan sonra komite murahhası aracılığıyla Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye irsal edilmiştir.⁷¹ 1918'in Nisan ayının 29'undan Mayıs ayının 11'ine değin sürede Kürdemir kasabası⁷² ile Ahtaç⁷³, Karakoyunlu⁷⁴ ve Aksu⁷⁵ karyelerinde benzer toplantılar yapılmış ve tahrir edilen istida ve ilhak taleplerini içeren evraklar murahhaslar aracılığıyla Devlet-i Aliye'ye gönderilmiştir.

Batum'da bulunan murahhasların takdim ettikleri evrakların önemli bir kısmı, temsil ettikleri kazaların ahalisinin kendi iradeleriyle Osmanlı'nın egemenliği altına girdiklerini ve Osmanlı tabiiyetini kabul ettiklerini gösteren ilhak-namelerdir. 26 Nisan 1918'de Ağdaş sancığının Alikend nahiyesinden gönderilen bir ilhak-namenin muhteviyatı şöyledir:

70 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 58.

71 Şamahı göçmenlerinin istidana-mesinin leffi için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 58.

72 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 68.

73 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 59.

74 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 65.

75 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 66.

"Bugün biz Ağdaş sancığına tabi Alikend nahiyesi içtima ederek bade'l-müşavere dogrudan dogruya Türkiye tabiiyetini kabul ettik ve bugünden itibaren Türkiye'den başka hiçbir hükümeti tanımamaya karar koyduk. Ve bu kararımızı Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye arz etmek için Ağdaş Millî Müslüman Şurası'nın sadır Muhtar Efendi Efendizade'yi ve Ağdaş Enveriye Taburu doktoru Fikri Bey'i bi'l-intihâb o tarafa gönderiyoruz. Mezkûr vekillerimizin arz edeceklere gibi dört seneden beri uğradığımız felaketlerin nihayetinde uzun zamanlardan beri arzusunda bulunduğumuz Hilafet-i Uzma'ya mülhak olmaz isek mahviyetimiz muhakkak olduğundan Ordu-yu Osmani'nin biran evvel Kafkasya'ya girmesi için emir verilmesini umum ricâl-i devletten bilhassa halife-i musilimin hazretlerinden istirham ederiz."⁷⁶

Osmanlı arşiv kayıtları 26 Nisan 1918'de, Alikend nahiyesine ilaveten, Ağdaş sancığının Hüsrev⁷⁷, Şihl⁷⁸ ve Şekili⁷⁹ nahiyelerinde benzer toplantılar yapıldığını ve Alikend nahiyesinden gönderilen ilhak-nameyle içeriği benzerlik arz eden resmi evrakların tertip edildiğini göstermektedir. İlginç olay olmakla birlikte, kendi istekleri ile Osmanlı tabiiyetini kabul ettiklerini beyan eden ilhak-nameler sadece Ağdaş sancığından gönderilmeyordu. Başka bir örnek olarak, 11 Mayıs 1918'de Zakatala sancığında Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'a müracaat şeklinde tahrir edilen ilhak-name gösterilebilir:

"Sene 1918/1334'te Mays ayının 11'inci gününde bizler Zakatala nahiyesinin ahalişi bugün cem ve ittifak olup bu ilhak-nameni takdim edirik âlt-cenâb Halife-yi rû-yı zemin şevketlü mehabbetlü Sultan Mehmed Reşad halled'e'llahu mulkehü ve edâme devletehü ve kahhara adâehü (âmin) hazretlerinin huzur-ı şâhanelerine ol-hususda ki bizler bugün öz nza ve ragbetlerimiz ile özümüze vacip bilip ilhak olduk Türk Hükümet-i Seniyyelerine ve bugünden itibaren her şahıs kendisini her bir hukuk ile Türk tebaası olmagını hesap edip ve bu hakda ve elimizden sadır olan ve takatimiz yetişen hiçbir fedakârlıktan dala durmamagımızı sükut etmeye hazır olduğunımızı arz etmekle beraber biz keminelelerini tebaalığa kabul etmeye rica edirik."⁸⁰

Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında uluslararası camiadaki gelişmeleri dikkate almak zorunda olan Osmanlı Hükümeti'nin konuya yaklaşımının yapıcı olduğu söylenmelidir. Trabzon Konferansı sırasında Enver Paşa'nın genel düşüncesine göre, Osmanlı'ya mülhak veya müstakil olsun, Kafkasya Müslümanlarının teşekküllerine yardım etmek gerekirdi.⁸¹ Söz konusu dönemde İstanbul'da Sadrazam Talat Paşa ile görüşen Naki

76 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 7.

77 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 3.

78 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 4.

79 BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 5.

80 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 16.

81 Şahin, a.g.e., s. 355.

Şeyhzamanlı'nın izlenimlerine göre, Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusuna sıcak bakıyordu.⁸² Batum görüşmeleri sırasında Türk delegasyonu başkanı Halil Mentşe'nin ilhak talebinde bulunan murahhaslara hitaben yaptığı konuşma, uluslararası camianın tepkilerini dikkate alan Osmanlı Hükümeti'nin bağımsız Azerbaycan'dan yana politik tavır benimsediğini göstermektedir:

"Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemiz ne düşman, ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup, müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihette yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi, sizin vatanımızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurullak istiklaliyeti destekleyiniz."⁸³

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ndeki Müslüman fraksiyonuna mensup mebusların Osmanlı'ya ilhakı engellediklerini düşünen Kafkasyalı murahhaslar, Halil Mentşe'nin bu sözleriyle ikna oldular ve buldukları ilk trenlere binip Gence'ye, Nuri Paşa ile görüşmeye gittiler.⁸⁴

İstiklâlin ilânına paralel olarak, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hükümeti arasında birtakım münferit ve müşterek antlaşmalar imzalandı (4 Haziran 1918). Bu antlaşmalardan Osmanlı-Azerbaycan dostluk muahedesi'nin 4. maddesi ile Azerbaycan'ın istiklali teminat altına alınmış oldu.⁸⁵ İlaveten, Azerbaycan Ordusu'nun teşkilı hakkında ek bir mukavele imzalandı. Bu mukaveleye istinaden Osmanlı Devleti Azerbaycan Ordusu'nun teşkiline ve teçhizine yardım etme taahhüdünde bulundu.⁸⁶

Cumhuriyetin İlânına Yönelik Tepkiler

Azerbaycan'ın istiklâlinin ilânı, içeride ve dışarıda beklenenin ötesinde geniş yankılarına uyandırdı. Her şeyden önce, İstanbul Konferansı gündemdede olduğu günlerde İrânli diplomatlarla birlikte hareket eden Almanya'nın İstanbul'daki diplomatik mümessilleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığına itirazda bulundular.⁸⁷ Bu nedenle ilerleyen süreçteki Osmanlı-Alman ikili görüşmelerinde yeni kurulan cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının tanınması meselesi müzakere konusu oldu. Müzakereler sonunda taraflar arasında varılan mutabakatın sonucu olan 23 Eylül 1918 tarihli Osmanlı-Alman

82 Keykurun, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları, s. 68.

83 Keykurun, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları, s. 79; Şahin, a.g.e., s. 619; Selma Yel, a.g.m., s. 574.

84 Keykurun, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları, s. 80.

85 Osmanlı-Azerbaycan dostluk muahedesi'nin 4. maddesinin içeriği şöyleydi: "Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukusunda Hükümet-i Osmaniye intizam ve asayiş-i dâhilinin temin ve idesi için lede'l-icâb silah kuvvetiyle muavenette bulunacaktır." Bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 124/13, v. 3; BOA, HR.SYS, No. 2373/4, v. 3; BOA, HR.SYS, No. 2297/4, v. 12-a; Salihi Keykurun, "Müstakil Azerbaycan Murahhas Heyetiyle Osmani Devleti Arasında İmzalanan 2 Mühim Tarihi Vesika", Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi), No. 3 (63) (Haziran 1957), s. 13.

86 Azerbaycan Ordusu'nun teşkilinde Osmanlı Devleti'nin rolü için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2373/2, v. 135-140; BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 12.

87 BCA, Dosya: 277-28, Fon Kodu: 930..1.0.0 Yer No: 1.18..1.

Protokolü'nün tanınmayla ilgili kısmı şöyleydi:

"Hükümet-i Seniyye-i Osmaniye Kafkas Azerbaycanı, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerini şimdiden müstakil bir devlet sıfatıyla tanımak üzerinde bulunduğunu beyan eder. Alman Hükümet-i İmparatoriyesi Gürcistan'ı tanımağa amâde olmakla beraber Azerbaycan ve Ermenistan hakkında el-hâletü hazîhi aynı suretle muamele edemeyeceğine teessüf eyler."⁸⁸

Kafkasya Cumhuriyetlerinden sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını kabul eden Almanya⁸⁹, Birinci Cihan Savaşı sonuna kadar Azerbaycan'ın tanınması meselesine olumlu yanıt vermedi. Mümkün vasıtalarla Bakü'nün birleşik Bolşevik-Taşnak çetelerden kurtarılmasını engelledi. Bu işte başanlı olamayınca, küçük bir müfreze ile Bakü operasyonuna katılmak istedi. Almanya İmparatorluğu'nun bu istemi Azerbaycan Hükümeti tarafından reddedilmiş olmasına rağmen, Bakü'nün alınmasından sonra trenle bu müfrezenin şehre gönderilmesi söz konusu oldu. Olayın duyulması üzerine, söz konusu müfreze ahali tarafından Şahhor istasyonunda tevkif edildi.⁹⁰

Güneydoğu Kafkasya'da kurulan bu bağımsız Türk devletinin "Azerbaycan Cumhuriyeti" adını alması ise yelpazesi geniş tartışmaların diğer nedenleri arasındaydı. Bu süreçte bilhassa Kaçar Hanedanı yönetimindeki İran devleti sert protestoda bulundu. İran'ı kaygılandıran en önemli mesele, tarihsel olarak Şirvan ve Gence eyaletleri olarak bilinen bu bölgelerin Azerbaycan adıyla bağımsız bir devlet teşekkülüne dönüşmesinden ibaretti. Oysaki geleneksel anlamda Azerbaycan coğrafi tanımı İran sınırları dâhilinde bulunan bir eyaletin adıydı.⁹¹ Bu yeni devlet söz konusu eyalet üzerinde kurulmama birlikte, istifade edilen terim adı geçen eyaletin bağımsızlığına imada bulunuyormuş gibi genel bir izlenim uyandırmaktaydı.⁹² Bu nedenle İran'ın İstanbul Sefareti, Kafkasya'da Azerbaycan adıyla kurulan devletin topraklarının eskiden İran'a ait olduğu ve tarihte bu ad ile bağımsız bir devlet olmadığı

88 BOA, HR.SYS, No. 2303/14, v. 1.

89 Almanya İmparatorluğu'nun Gürcistan meselesine yaklaşımı için bkz. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 273-279.

90 A. M. (Ali Merdan), *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334/1918, s. 43-44.

91 Azerbaycan terimi ve kapsadığı coğrafi alanla ilgili tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Yusuf Bey Vezirov, *Azerbaycan: Tarihi, Coğrafı ve İktisadi*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1338-1340, s. 7-9; Şerafetin Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 11-12; *La République de l'Azerbaïdjan du Caucase*, Paris, 1919, s. 1-2, 30-31; A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, s. 18-21; Adil Xan Ziyadxan, *Azerbaycan Haqqında Tarihî, Edebi ve Siyasi Melumat*, Hükümet Matbaası, Bakü, 1338/1919, s. 5-8; Efendizade, a.g.e., s. 17-18; Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 3-4; Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Problemi*, çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan Kültür Demeği Yayınları*, Ankara, 1996, s. 9; Mehmet Emin Resul-zade, *Azerbajdzan W Walce o Niepodległość*, Azerbajdzanские Wydawnictwo Narodowe, Warszawa, 1938, s. 25-26; Qiyas Sükürov, "Azerbaycan İsminin Kökeni: Eleştirel Bakış ve Çözüm Arayışı", *Türk Dünyası Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu*, Gayeder Yayınları, İstanbul, 2005, s. 107-117; M. B. Mehmed-zade, "Devlet Oluş Günümüze", *Kurtuluş*, No. 7-8 (Mayıs-Haziran, 1935, Berlin), s. 196; Jäschke, "Azerbaycan ve Tatar İsimleri Hakkında", *Kurtuluş*, No. 41, s. 24-29.

92 Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması meselesine İran devletinin bakışı hususunda geniş bilgi için bkz. Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in A Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 128-129; Jäschke, "Azerbaycan ve Tatar İsimleri Hakkında", *Kurtuluş*, No. 41, s. 29.

ğı hususunda Osmanlı Hükümeti'ne serzenze bulundu.⁹³ Buna paralel olarak, 1918'in Haziran ayında Tebriz'in Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmesi, İran Hükümeti'nin kuşkularını tetikleyen etken olarak beliriverdi. Aslında İran'ın taşıdığı kaygılar boşuna değildi. Çünkü söz konusu dönemde İran Azerbaycan'ıyla ilgili birtakım somut öneriler gündemdediydi. Mesela, 1918 senesi başlarında Talat Paşa, Enver Paşa ve Ahmed Agaoglu'ya mektuplar yazan Kafkasyalı aydınlardan Omer Faik Numanzade, Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında oluşan ortamın, İran Azerbaycan'ı ile Kafkasya'nın birleştirilmesi açısından en müsait zaman olduğunu belirtmiş ve bu fırsatın kaçınılmaması gerektiğini ifade etmişti.⁹⁴ Bu ve benzer nedenlerle Kafkasya'daki yeni cumhuriyetlerin sınırlarının belirlenmesi için yapılması tasarlanan İstanbul Konferansı gündemde olduğu sırada İranlı diplomatlar Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olduklarını alenen ilân ettiler.⁹⁵

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin adı ve coğrafi konumuyla ilgili tartışmalar, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından Bakü'de organize edilen Azerbaycan-İran Konferansı'nın da ana gündemini oluşturdu. Bu konferans, beklenildiği üzere, sert düşünel ve politik tartışmalara neden oldu. Azerbaycan'ı ikiye ayıran ve kuzey kısmını Rusya yönetimine terk eden 1828 tarihli Türkmençay muahedesinde artık hükümsüz olduğunu ilân eden Tahran siyasi çevreleri, bu muahededen evvelki durumun ihyası gerektiğini ileri sürdüler. Azerbaycan siyasi çevreleri ise Sasaniler devrinde bile müstakil devlet hayatı yaşayan bu memleketin, Selçukluların sükutunun ardından Azerbaycan Atabeyleri devrinde müstakil devlet olduğunu, XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında Türk kökenli Safeviler tarafından yönetildiğini, Safeviler'in çöküşüne paralel olarak bu memleket halkının istiklalini ilân ettiğini, aynı asrın ortalarında Avşarlara boyun eğmediğini, Nadir Şah Avşar'ın ölümünden sonra müstakil hanlıklar haline geldiğini ifade ettiler; kuzeyden gelen tehlike karşısında Şehzade Abbas Mirza Kaçar ordulan ile işbirliği yapan Azerbaycan hanlıklarını Rusya devletinin tamamen müstakil halde bulduğu hususunda güçlü bir argüman geliştirdiler. Konferansın üzerinde durduğu diğer bir mesele ise "Azerbaycan" kavramıyla ilgiliydi. Paniranist teze göre, eskiden beri Şirvan ve Arran olarak bilinen bu vilayetlere hiçbir vakit Azerbaycan denilmemiştir. Taberi Tarihi ile Hamdulah Kazvinî'nin *Nüzhetü'l-Kulub* eserlerinden getirilen itibazlarla zenginleştirilmiş karşıt tez ise Azerbaycan teriminin Zencan'dan Derbend'e kadar olan coğrafi alanı kapsadığını ileri sürmüştü. Netice itibarıyla konferanstaki bilimsel ve siyasi tartışmalar işe yaradı ve makul bir çözüm bulundu; Güneydoğu Kafkasya'daki bağımsız bu devletin adının önüne Kafkasya eklenmesi ve "Kafkasya Azerbaycanı" teriminin kullanılması hususunda mutabakata varıldı.⁹⁶ Nitekim bu tür kaygılara son vermek amacıyla sonraki tarihlerdeki çeşitli diplomatik yazışmalarda, yaygın olmamakla birlikte, "Kafkasya Azerbaycanı" terimi kullanılmaya başlandı.⁹⁷

93 BOA, HR.SYS, No. 2456/29.

94 BOA, DH.EUM.5.Şb., No. 55/26, v. 3/1-3/2.

95 BKA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Dosya: 277-28, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 1.18.1.

96 İran-Azerbaycan Konferansı konusunda geniş bilgi için bkz. Mirza Bala, "Azerbaycan-İran Konferansı", *Azerbaycan (Aylık KÜNÜR Dergisi)*, No. 6-7 [30-31] (Eylül-Ekim 1954), s. 4-5, 13.

97 Hasanlı, a.g.e., s. 103. "Kafkasya Azerbaycanı" teriminin cumhuriyet dönemi Azerbaycan

Cumhuriyetin kurulduğu tarihi coğrafya hususundaki tartışmalar, cumhuriyet sonrasında pek izale edilmiş gibi gözüküyor. Mesela, muhacir Azerbaycan basınına usta kalemlerinden Mirza Bala Mehmedzade, 1954'de *Azerbaycan* (Aylık Kültür Dergisi) dergisinin 6-7. sayısında Azerbaycan ve İran ilişkileriyle ilgili yayımladığı makalede, bu konuyu enine boyuna tartışmıştır.⁹⁸ 1968'de Türkiye'de yayımlanan bir kitapta bu konu tekrar ele alınmıştır. Yeni kurulan devlete "Azerbaycan" adı verilmesini şartırcı bulan kitap müellifi, böyle bir adlandırmanın Mehmed Emin Resulzade başta olmak üzere cumhuriyet dönemi politikacılarının hatası olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹ Münferit istisnalar dışında, Güneydoğu Kafkasya'da kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin adı ve coğrafi konumu hususunda Türk kamuoyunun düşünceleri belirgin olmuştur. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 12 Haziran 1918 tarihli sayısında "Kafkasya'da Üç Hükümet" başlığıyla yayımlanan makalede bu konuyla ilgili şöyle bir açıklama verilmiştir:

"Azerbaycan Hükümeti, yalnız sabık Rusya'nın idaresinde olan Azerbaycan'ı ihtiva eylemektedir. İran arazisinden madud olan Azerbaycan kıtası bu hükümete dâhil olmayıp kemâ fi's-sâbık İran'ın taht-ı idaresinde bulunacaktır."¹⁰⁰

Türk kamuoyu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilânı olayını, ana hatlarıyla olumlu karşılamıştır. Azerbaycan istiklâlinin ilânının ardından İstanbul basınında çıkan "Beri tarafta bir Türk İmparatorluğu yıkılırken, ötede bir cumhuriyet doğuyor" meaindeki yazılar oldukça anlamlıdır. Büyük fikir adamlarından Süleyman Nazif Bey'in, "Türk yalnız kendisini değil, aynı zamanda diğer Türk akvamının halası için harp etmiştir" ifadesinden hareketle Osmanlı Devleti'nin savaşın son aşamasındaki inhitatına paralel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğuşunun Türk kamuoyunun ilgisine mazhar olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰¹ 1920'de Türk Ocağı tarafından organize edilen ve Osmanlı münevverlerinin katılımıyla İstanbul Darülfünunu'nun konferans salonunda gerçekleşen Azerbaycan'ın istiklâliyle ilgili kutlama merasiminin açılışında Halide Edip'in konuşmasının içeriği oldukça manidardır:

"Sevgili bayrağımızın yanında duran şu yavru bayrağı selamlayalım... dua edelim, bu yeni bayrağın müveccehlenmesi için ölen evladımız bugün cennette gülsünler, dua edelim, onların aziz kanları yüzü suyu hürmetine çocuk bayrak hiçbir gün Osmanlı bayrağı gibi siyah renklere boyanmasın..."¹⁰²

Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda Osmanlı devlet erkânı ile

aydınların kendi buluşları olduğu ifade edilmelidir. Somut bir örnek vermek gerekirse, 1918'de Ali Merdan Topçubaşov tarafından İstanbul'da *Azerbaycan'ın Teşekkülü* adıyla neşredilen eserde bu kavram rahatlıkla kullanılmış ve İran'ın hak iddiasına yanıtlar verilmiştir. Bkz. A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, s. 25-26.

98 Mirza Bala, "Azerbaycan-İran Konferansı", *Azerbaycan*, No. 6-7 [30-31], s. 4-5, 13. 99 Erel, a.g.e., s. 11-12.

100 "Kafkasya'da Üç Hükümet", *Tasvir-i Efkâr*, No. 2483 (12 Haziran 1918), s. 1; Şahin, a.g.e., s. 798. 101 S. Tekiner, "Azerbaycan'da Fikir Hareketleri V", *Birleşik Kafkasya*, No. 1-2 [18-19] (Ocak-Şubat 1953, München), s. 21.

102 "Türk Ocağında Tezahürat", *Yeni Kafkasya*, No. 17 (25 Şevval 1342/28 Mayıs 1340, İstanbul), s. 9.

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonuna mensup mebusların varmış oldukları mutabakat Türk kamuoyu ile bütünleşmiş gibi gözükmektedir. Fakat istiklâlin ardından Fethali Han Hoyski tarafından oluşturulan ilk kabinenin ömrü pek uzun olmadı. Bu kabine Nuri Paşa tarafından tasvir edilmediğinden Azerbaycan tarih yazımına "Haziran Krizi" olarak geçen meşhur olay vuku buldu. Hükümet krizinin aşılması amacıyla Mehmed Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski ve Mehmed Hasan Hacinski'den oluşan Murahhas heyeti Nuri Paşa ile görüşme talebinde bulundu. Bu talebe olumsuz yanıt veren Nuri Paşa, asker olması hasebiyle böyle konuları siyasi müşaviri Ahmed Ağaoglu'na bıraktığını belirtti. Ahmed Ağaoglu ise murahhaslarla görüşmede şöyle bir açıklamada bulundu:

"Halk sizi istemiyor. Kumandanlık da sizin işinize kaşmak istemiyor. Kendi kuvvetinize güvenerseniz meclisinizi açınız, hükümetinizi kurunuz. Halk size karşı isyan ederse Türk askeri kaşmaz; çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan kurtarmak için gelmiştir, ahaliye kurşun atmak için değil."¹⁰³

Nuri Paşa'nın böyle bir tavır benimsemesinin arka planında neler vardı? Hangi güçler onu ikna etmişlerdi? Mehmed Emin Resulzade ile Mirza Bala Mehmedzade'nin konuyla ilgili değerlendirmelerinde bu olayı gerçekleştirenler; ilhakçı zihniyete sahip "mürteci güçler" ve "kapu kulları" olarak vasıflandırılmışlardır.¹⁰⁴ Cumhuriyetin çöküşünden sonra İstanbul'da *Azerbaycan Cumhuriyeti* adıyla neşrettiği eserinde Resulzade, söz konusu güçleri "kara ve na-pak kuvvetler" ve "şüpheli şahıslar" olarak tanımladıktan sonra, sorunun mahiyetini şöyle değerlendirmiştir:

"Azerbaycan Şura-yı Millisi'nin şu suretle tatili o zaman Gence'de husule gelen birtakım siyasi mübarezeler neticesinde hâsıl olmuştu. Bu mübareze, memleket usul-i idaresine ait demokrasi cereyanlarıyla aristokrat zihniyetler arasında vukua geliyordu."¹⁰⁵

Yukandaki muğlak ifadelerden hareketle Haziran Krizi sırasında Azerbaycan'da bir iç hesaplaşmanın hüküm-ferma olduğu söylenebilir. Bu kadar ince bir üslupla ifade edilen bu güçler, kuşkusuz, olaylar örgüsünün ana temasını oluşturan ve Batum'daki mücadelenin birinci raundunu kaybeden ilhakçı güçlerdi. Naki Şeyh zamanlı'nın ifadesiyle "Batum'da Türk Hükümeti'nin hesabına yiyip içen bu insanlar", Nuri Paşa'nın Gence'ye gitmesini duyunca, trenlere binip Gence yolunu tutmuşlardı. Gence'ye giden Murahhas heyetlerine Ahmed Ağaoglu ve Şeyhülislam Muhammed Pişnamazade gibi önemli isimler eşlik etmişlerdi.¹⁰⁶ Dolayısıyla istiklâlciler ile ilhakçılar arasındaki politik mücadelenin yeni bir safhasının cereyan edeceği beklenir bir durumdu. Ahmed Ağaoglu'nun Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri tayin edilmesi ise ilhakçı güçlerin konumunu güçlendiren önemli bir gelişmeydi. Dolayısıyla ilhakçı güçlerin Nuri Paşa'yı ikna etmeleri pek zor

103 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 92.

104 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62; Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 92, 94.

105 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62.

106 Ahmed Ağaoglu, "Kızıl Elmaya Doğru IV", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13455 (17 Ağustos 1918).

olmadı ve Haziran ayı ortalarında siyasi müşavir Ahmed Ağaoglu'nun lisanıyla Azerbaycan Milli Şurası'nın feshedilmesini talep eden Nuri Paşa, yeni hükümetin kendi nazısıyla oluşturulması hususunda siyasal içerikli talepler bulundu.

Ahmed Ağaoglu ile hükümet temsilcilerinin görüşmesinde Milli Şura'nın feshi meselesinin gündeme gelmesi ilginç bir olaydır. Çünkü bu teklif ile Milli Şura ve ondan güvenoyu almış hükümetin meşruiyeti tartışmaya açılmıştı. Ne var ki bu mesele yeni geldi ve milli devlet tezine geçiş sürecinde bu konu, sürekli olarak, gündemi işgal ediyordu. Örneğin; 1918'in Nisan ayında Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı haberini duyan Gence, Nuha, Zakatala ve Karabağ'daki Müslüman Milli Şuraları bir araya gelip durum değerlendirmesinde bulunmuş ve 9 Mayıs 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya bir mektup göndermişlerdi. Hükümetsizlik nedeniyle oluşan anarşik ortam ile uğradıkları zararlardan bahseden mektup müellifleri, Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ndeki Müslüman mebusların Rus Meclis-i Mebusanı'nın seçim usulüne göre seçtikleri ifade etmekle birlikte, cari durumun ihtiyaçları hususunda milletten dileklerini savunamadıkları gerekçesiyle kamuoyuna tercüman olamayacaklarını bildirmişlerdi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye envanterinde bulunan ve ilhak tezini savunan bu belgenin altında Maverâ-yı Kafkasya Müslüman Milli Merkezi Şurası vekili Hüseyin Sultanov, Gence Milli Şurası vekili Hudadat Refibeyli, İrevan Milli Şurası vekili Abdulhamid Haşimzade, Şuşa, Zengezur, Cebrail ve Cavanşir Milli Şuraları vekilleri Azad Emirov ve Ali Yusufzade, Zakatala Milli Şurası vekili Bayram Niyazi Küçükhanzade ve Gazah Milli Şurası vekili Haydar Cabbarzade gibi önemli isimlerin imzaları vardı.¹⁰⁷

İlhakçı zihniyete göre, tartışmalı seçim sonrasında milletvekili mazbataları elde etmiş şahıslar tarafından oluşturulmuş Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonuna mensup mebusların oylarıyla Azerbaycan Milli Şurası'nın açılması, istiklalin ilanı ve oluşturulan hükümetin Azerbaycan'ın yönetimine talip olması, yasal ve kabul edilir bir durum değildir. İşin ilginç tarafı, durumu protesto amacıyla alternatif öneriler ileri sürerler ve tahriratlara sarılanlar vardı. Kafkasya Şeyhülislamı Muhammed Pişnamazzade ile Bayram Niyazi Küçükhanzade (Zakatala) ve İsmail İsmailzade (Gence) gibi önemli isimlerin imzasıyla 8 Haziran 1918'de kaleme alınan tahrirat bu durumun somut örneğidir:

"Saadetlü Paşam Hazretleri!

334 sene-i maliyesi Mayıs evahirinde Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin siyaseti muktezayâtından olarak Cenubi Kafkasya Türkleri müstakil bir Azerbaycan Hükümeti ilân etmek mecburiyetinde imişler. Halbuki ilân-ı istiklaliyetten akdem halkımızın ahvâl-i rûhiyesini mübeyyin Cenubi Kafkasya'nın muhtelif cihetlerinden ilhakı mutazammın itimat-namelerle gönderilmiş murahhasların imzaları tahudında istidâ-yı muhlisânemizi Cemel Paşa hazretleri vesatıyla huzur-ı aliyelerine takdim etmekle kanaat emeyip telgraf dahi etmekle mütecasir olduk. Mafâhif sulh müzakeresinin imtidadını, dâhilimizde de Bolşevik-

ler işkencelerinin kesb-i şiddet ettiğini görüp, anlayarak milletin tercümanı sıfatıyla gönderildiğimizden bugün kendisinin İslam ve bütün mazisiyle bir Türk olduğunu anlayan... ahalemiz büyük o mukaddes maneviyata malik asırlardan beri kavuşmağına susadığı Türk kardeşlerine ilhaktan başka hiçbir şeyi tanımayacağı gibi bu uğurda bütün mevcudiyetiyle her bir şeyini fedaya amade ve hazır olduğunu, aksi takdirde anarşinin hiçbir vasıta ile önü alınamayıp, Allahu a'lem, milletin istikbali daha ne müncecer olacağını arz etmek mecburiyetinde olduğumuzu ikinci defa olarak Vehip Paşa hazretlerine bir istida daha takdim ettik. Ma'-hâze her nedense hükümete, daha doğrusu kendini itihap etmiş hükümet-i hazireye itimat olunmadığından şimdilik Cenubi Kafkasya Hükümet-i haziresine tâbi olmak, mürru zamanla da ilhaka mümkün olabilmek gibi millete karşı beyanatta bulunup da ikna ettirmek en büyük tehlike teşkil edeceğine imanımız ber-kemal olduğuna arz-ı huzur etmek en mukaddes vazife-i milliyemiz olduğundan şu varak-ı pareyi takdimden kendimizi alamadık. Ol-babda emr ü ferman hazret-i men lehu'l-emrindir."¹⁰⁸

Yukarıda transkripsiyonu verilen evrakın altında imzası bulunan şahıslardan Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzade'nin Haziran Krizi esnasında kritik öneme sahip isimlerden olduğunu belirtmek gerekir. Muhacir Azerbaycan basınının usta kalemlerinden Mirza Bala Mehmedzade'nin üstü örtülü şekilde ifade ettiği üzere, siyasi kriz sonrasında kurulması muhtemel yeni hükümette Çarlık düzeninin kapı kulları ile Şeyhülislam'ın görev alması söz konusuydu.¹⁰⁹ Şeyhülislamın geçişinin araştırılması konuyla ilgili değerlendirmelerin sarahatı açısından önem arz etmektedir. Eski Difaî teşkilatının Gence Komitesi'nin faal üyelerinden olan Şeyhülislam Pişnamazzade, istiklâl öncesinde Gence'de tesis edilen İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin başkanıydı. 1918'in Ocak ayında, Bakü'de faaliyet gösteren Rusya'da Müslümanlık Partisi ile Gence'de faaliyet gösteren İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin "İttihad-ı İslam - Rusya'da Müslümanlık Partisi" adıyla birleşmesinden sonra İttihatçılar Azerbaycan'da politik güç olarak beliriverdiler. Sultan Mecid Gazizade, Mir Yakub Mehdiyev, Beşir Aşurbeyov ve Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzade önderliğinde kazalarda örgütlenmeye çalışan bu parti, kazalardaki diğer İttihatçı oluşumların yanında kazaların yönetimini elinde bulunduran milli komitelerle işbirliği olanaklarını değerlendirmeye başladı. Bu organize çalışmanın sonucu olarak, Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını benimsemiş Nuha Milli İslam Şurası örneğindeki İttihatçı oluşumları ile Milli Komitelerden itimat-nameler alan murahhas heyetleri konferans sırasında Batum'a akın ettiler. Olayların merkezindeki figüran yani Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzade, Ahmed Ağaoglu'nun *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki kayıtlarına göre, konferans sırasında Batum'daydı.¹¹⁰ Konferansın çalışmalarda paralel olarak, verilen Türk ultiमतomundan sonra Güney Kafkasya'da üç cumhuriyetin ilân edilmesi üzerine, Ahmed

108 BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 67.

109 Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 92.

110 Ahmed Ağaoglu, "Kızıl Elmaya Doğru III", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13453 (15 Ağustos 1918).

Ağaoglu ile birlikte Şeyhülislam Pişnamazzade ve Kafkasyalı murahhas he-yetleri Gence'ye azimet ettiler.¹¹¹

Haziran Krizi sırasında Nuri Paşa'nın etrafını çeviren ve onu ikna eden gizli güçlerin kimliği böylece açıklığa kavuşmuş oluyor. İstiklal öncesin-de kazalada istidanameler düzenlenmesinin organize eden Müslüman din adamları ile en yüksek dini otorite konumundaki Şeyhülislam, ilhak tezi-ni savunan İttihatçı oluşumlar ile koordineli çalışan Milli Komitelerin mu-rahhasları Haziran Krizi sırasında yönetime talip olan politik güçlerdi. Bu akım, örgütsel ve ideolojik açıdan Müslüman fraksiyonu bünyesindeki siya-sal partilerle mukayese edilemeyecek düzeyde zayıf konumdaydı. Bunun-la birlikte, kazalann fiili yönetimini ellerinde bulunduran Milli Komitelerin desteğini edinmek suretiyle konumunu pekiştirmiş ve yönetime talip ol-muştu. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonunun temelleri üzerinde tesis edilen Azerbaycan Milli Şurası'ndan güvenoyu alan hükümet-in meşruiyetiyle ilgili tartışılmalı durum, ilhakçı zihniyetin elini güçlendi-ren en önemli argümandı. Bu argümanı ustalıkla kullanan bu çevreler, Nuri Paşa ile siyasi müşaviri Ahmed Ağaoglu'nu kolaylıkla ikna edebilmişlerdi.

İstiklalciler açısından Azerbaycan Milli Şurası'nın meşruiyeti husu-sundaki tartışmalar kabul edilemez durumdu. Çünkü yasama ve yürütme-nin temel felsefesi tartışılır hale gelmişti. Bu nedenle Milli Şura'nın feshi ve Nuri Paşa'nın arzusu doğrultusunda hükümet oluşturulması hususunda ileri sürülen çözüm önerisini, kesin olarak reddettiler. Buna paralel olarak, Nuri Paşa tarafından oluşturulması muhtemel hükümetin uluslararası camiada işgal olarak algılanabileceği şeklinde güçlü bir argüman geliştirdiler. Diğer taraftan ise kazalann fiili yönetimini elinde bulunduran Milli Komite-leri üzerinde otoriteyi sağlayabilmek amacıyla bazı politik tavizler vermele-ri gerektiğinin bilincindeydiler. Bu nedenle Azerbaycan Milli Şurası'nın fesh-i ile yasama ve yürütme yetkisinin yeni kurulacak hükümete devrini içere-n çözüm paketi üzerinde mutabakat sağlandı.¹¹² Ancak bu paket, Azer-baycan Milli Şurası'nın 17 Haziran 1918 tarihli toplantısında sert tartış-malara nedn oldu; Müslüman Sosyalistler (Sosyalist Blok) ile Menşevik-ler (Himmet Partisi) durumu protesto amacıyla Milli Şura'dan çekildikle-rini açıkladılar.¹¹³ Şura'nın geri kalan üyeleri ise kurumun feshi ile yasama ve yürütme yetkisinin yeni hükümete devri hususunda uzlaşmaya vardılar. Ardından Fethali Han Hoyski'ye ikinci hükümeti kurma yetkisi verildi.

Hoyski tarafından oluşturulan ikinci hükümette; Ekber Ağa Şeyhülislamov (Himmet) ve Camo Hacınski (Sosyalist Blok) gibi sol eğilimli iki bakana, milliyetçi eğilimli Mehmed Yusuf Caferov'a görev verilmemişti.¹¹⁴

111 Ahmed Ağaoglu, "Kızıl Elmaya Doğru IV", *Tercüman-ı Hakikat*, No. 13455 (17 Ağustos 1918).

112 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 92.

113 Światocowski, a.g.e., s. 131-132; Yüceer, a.g.e., s. 55-56; İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı*, s. 99.

114 Haziran Krizi ve İkinci Hükümet'in oluşturulması hususunda geniş bilgi için bkz. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62-64; Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 92-96; Hasanlı, a.g.e., s. 108-111; Yüceer, a.g.e., s. 56; Sakal, a.g.m., s. 26-27; Şhisler, a.g.e., s. 260; İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı*, s. 93-103; Vügar İmanov, "Azerbaycan'ın Lider Bir Aydır: Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)", *Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu*, (9 Ocak 2005, İstanbul), yay. haz. Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Demegi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 13-14.

Menşevik Himmet Partisi ile Sosyalist Blok temsilcilerine hükümette yer verilmemesi, doğal bir durumdu. Çünkü bu iki grup Haziran Krizi'ni bahane ederek, Milli Şura'dan çekilmişti. Eski kabinenin 6 bakanı yeni hükümette görev almıştı. Bunların yanında 6 yeni bakana görev verilmişti. Toplam 12 bakanın oluşan yeni hükümette Müsavat Partisi 5 bakan ile temsil olun-muştu. Geri kalan 7 bakan görevine ise tarafsız olarak tanımlanan isimler getirilmişti. Kabinedeki bazı isimler kritik öneme sahipti. Örneğin; Eğitim ve Din İşleri Bakan görevini üstlenen Nasib Yusufbeyli görünürde Müsa-vat Partisi üyesi olarak hükümette görev almıştı. Ademi Merkeziyet Fırka-sı lideri olduğu dönemlerde Gence Milli Komitesi ve İttihad-ı İslam Cemiyeti üzerinde etkin nüfuza sahip olan Nasib Yusufbeyli'nin bu tür örgüt ve kurumlarla koordineli çalışmaları yürüttüğü iyi bilinmekteydi. Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzade gibi etkin isimlerin kabine dışında bırakılması-na paralel olarak, kritik öneme sahip din ve eğitim meseleleriyle ilgilenen bakanlığın başına Nasib Yusufbeyli gibi ılımlı ve nüfuzlu bir ismin getiril-mesi sayesinde muhtemel tepkiler önlenmişti.

Birinci kabinedeki Harbiye Nezareti'ne ikinci kabinede yer verilme-miştir. Zira Nuri Paşa'nın fiili olarak bu görevi yürütmesi nedeniyle böyle bir kuruma gereksinim duyulmamıştı. İlk kabinede Harbiye Nazırı görevini yürüten Hüseyin Sultanov'a ikinci kabinede Ziraat Bakanı görevi veril-miştir. Müsavat Partisi üyesi olarak hükümette görev alan Hüseyin Paşa'nın cumhuriyet öncesinde, Maverâ-yı Kafkasya Müslüman Milli Merkezi Şura-sı vekili sıfatıyla Seym'deki Müslüman fraksiyonunun meşruiyetini tartış-maya açan, ilhak tezini savunan ve bu hususla ilgili Sadrazam Talat Paşa'ya tahrirat gönderen ekibin başında bulunduğunu yukarıda ifade etmiştik.¹¹⁵ Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonu ile birinci ve ikinci Azerbaycan Hükümetlerinde Müsavatçı olarak gözükten Hüseyin Paşa'nın, sonraki süreçte saf değiştirerek, İttihad fraksiyonuna üye olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Tüm bu belirlenlere ek olarak, Hüseyin Paşa; Gence, İrevan, Şuşa, Zengezur, Cebrail, Cavanşir, Nuha, Zakatala, Ağdaş, Ga-zah, Şamahı, Naççıvan ve Borçalı'daki kaza yönetimlerini elinde bulunduru-lan milli komiteler üzerinde etkin nüfuza sahip kritik bir isimdi. İlhakçı-lar ile istiklalcilerin üzerinde ittifak ettikleri böyle bir siyaset adamına ikin-ci kabinede görev verilmesi sayesinde muhtemel itirazlar asgariye indirilmiş oldu. Yine, mevzu bahis tahriratta Gence Milli Şurası vekili sıfatıyla imza-sı bulunan şahıslardan Hudadat Refibeyli'nin ikinci kabinede, tarafsız isim olarak, Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanı görevini üstlenmesi¹¹⁶ de aynı kate-goride değerlendirilebilir.

Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmiş Nuha Milli İslam Komitesi'nin reisi Azak Mustafaoglu imzasıyla 25 Mayıs 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya gönderilmek amacıyla tahrir edilen evrakta, Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası murahhas heyetinin üyesi olduğu ifade edilen ve Nuha Kazası murahhası olarak Kafkasya'nın Anavatan Türkiye'ye ilhakını

115 Söz konusu tahrirat için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 8.

116 Türk Teğmen Hüsamettin Tuğaç'ın hatıratındaki kayıtlara göre, 1918'in Ocak ayında Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a davet edilmesi meselesiyle ilgili Gence'de yapılan istişare toplantısına Hudadat Refibeyli İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin mümessili olarak katılmıştır. Bkz. Tuğaç, a.g.e., s. 195-196.

çıkeren resmi evrakı iletmekle mükellef olan Abdülali Emircanov'a¹¹⁷ ikinci hükümette tarafsız siyaset adamı vasfıyla Maliye Bakanı görevi verilmişti. Böyle bir tercihin, Azerbaycan İttihatçılarıyla koordineli çalışan Müslüman Milli Şuralarının tepkilerini önleme amaçlı olduğu muhtemeldir.

İkinci kabinede, ilginç durum olmakla beraber, eski Dıfai teşkilatı üyeliği bulunan veya bu örgütle organik bağı olan birçok siyaset adamına görev verilmişti. Örneğin, Müsavat Partisi temsilcisi olarak, hükümette görev alan Mehmed Hasan Hacinski eski Dıfai teşkilatının faal üyelerindeniydi. Yine, tarafsız olarak hükümette görev alan Behbud Han Cavanşir eski Dıfai teşkilatı üyesiydi. Müsavat Partisi temsilcisi olarak hükümette görev alan Eğitim ve Din İşleri Bakanı Nasib Yusufbeyli'nin kardeşi H. Yusufbeyli ve Devlet Bakanı Halil Hasmehmedov'un kardeşi E. Hasmehmedov gibi isimler de Dıfai teşkilatının Gence Komitesi üyeleri arasındaydı. Müsavat Partisi üyesi ve tarafsız vasfıyla hükümette görev alan bu bakanlara ek olarak, ilhakçılar ve istiklâlciler şeklinde ikiye ayrılan siyasal fırkaların lider kadrolarında eski Dıfai teşkilatıyla organik bağı olan pek çok siyaset adamı vardı. Netice itibariyle İkinci Azerbaycan Hükümeti; eski Dıfai teşkilatının temelleri üzerinde filizlenen, Şubat devriminden sonra, istiklâlciler ve ilhakçılar olmak üzere, iki karşıt akıma dönüşen siyasal örgüt ve komiteler arasında sağlanan mutabakatın somut ürünüydü.

Azerbaycan Milli Şurası'nın feshi ile yasama ve yürütme yetkisinin yeni hükümete devredilmesi şeklinde özetlenen çözüm yolu, istiklâl taraftarlarının geri adım atılmalarını ve yönetimi paylaşmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Ancak bu tavizlerin karşılığını fazlasıyla aldıklarını belirtmek gerekir. Çünkü oluşturulan yeni hükümette Şeyhülislam Pişnamazza'de başta olmak üzere birçok kritik isim, hükümet dışında bırakıldı. Buna paralel olarak, merkezi yönetime talip olan Milli Komitelerle ilgili sonraki tarihlerde somut adımlar atıldı; merkezi hükümetin etki alanının genişlemesine paralel olarak, kazalardaki Milli Komiteler ile Milli Komiser namlarını taşıyan üyelikler ilga edildi. Bunların yerine mutasarrıflar, kaymakamlar ve nahiye müdürleri tayin edildi.¹¹⁸ Bu gelişmelerin ardından eski milli komite murahhaslarının bir kısmı siyasal yaşama tarafsız olarak devam etti, diğer bir kısmı ise İttihad ve Ahrar Partilerine transfer oldu. Böylece İttihad-ı İslam Partisi, kazalarda örgütlenmekle birlikte, meclis çatısı altında bağımsız bir fraksiyon oluşturdu. 19 Kasım 1918'de kabul edilen "Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'nın Tesisi Hakkında Kanun" a binaen parlamentodaki İttihad fraksiyonuna mensup mebus sayısında artış meydana geldi (13 mebus). İstiklâlin ilanı öncesinde ilhak tezini savunan Cemil Lemberanski ve Karabey Karabeyov gibi isimler İttihad fraksiyonu üyesi olarak parlamento çalışmalarına katıldılar. İlhak tezinin savunucularından Zakatala Milli Şurası vekili Bayram Niyazi Küçükhanzade ve Ağdaş Müslüman Milli Şurası'nın başkanı Muhtar Efendi Efendizade gibi isimler ise Ahrar fraksiyonu üyesi olarak parlamentoya girdiler.

Haziran Krizi sırasında aktif rol oynayan tüm bu isimleri bir araya getirdiğimizde ilhak tezini savunan güçlerle İttihatçı oluşumlar arasında orga-

nik bağ olduğuna hüküm edilebilir. Başka bir ifadeyle Haziran Krizi; istiklâl tezini savunan Müsavatçılar ile ilhak tezini savunan İttihatçı-Milli Komiteci ittifakının politik mücadelesinin ikinci raunduuydu. Azerbaycan'da anarşi ortamına son verilmesi ve 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurulanmasına paralel olarak, ilhakçı zihniyet konumunu güçlendirmiş gibi gözüküyordu. Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı tahliye etmesine paralel olarak, ilhak tezini savunan siyasal fırkaların programlarında değişiklikler yapılması zorunlu hâle geldi. Bu gelişmelerin yakından izleyen Müsavat lideri Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Parlamentosu'nun 7 Aralık 1918'deki açılış oturumundaki konuşmasında, "parlamentoya dâhil bulunan diğer partilerin programlarında vukua gelen değişiklikleri fark etmiyor musunuz?" şeklinde parlamento üyelerine manidar bir soru yöneltmişti.¹¹⁹

Resulzade'nin ifade ettiği üzere, parlamento öncesinde Azerbaycan politik yaşamının genel çehresi köklü değişime uğramış, Mondros Mütarekesi'ni izleyen süreçte birçok fırka siyasal programını revize etmek zorunda kalmıştı. Bundan sonraki aşamada siyasal partiler genellikle hükümette temsil olunma ve yönetimi mümkün mertebe elinde bulundurma çabası içindeydiler. Diğer taraftan ise eski rakiplerin yeni dönemdeki en umde sorunu bağımsız Azerbaycan'ı uluslararası camiada tanıtmaktan ibaretti. Tanıtım meselesinde Azerbaycan siyasal partileri, kısa vadeli ve uzun vadeli hedefler olmak üzere, iki önemli sınavla yüzleştiler: 1. Mondros Mütarekesi sonrasında Bakü'ye zabta memur edilmiş İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı'na cumhuriyetin fiili yönetimini kabullendirmek gerekirdi. 2. Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın çıkarlarını savunarak, genç cumhuriyetin uluslararası camiada fiilen/de-facto tanınmasını sağlamak gerekirdi.

Kısa vadeli hedefin gerçekleşmesi amacıyla Nasib Yusufbeyli (Müsavat), Ahmed Agaoglu (Tarafsız) ve Mehdi Hacinski'den (Müsavat) oluşan murahhas heyeti Enzeli'ye gitti ve İtilaf Kuvvetleri Komutanı General Thomson ile görüşmeler yaptı.¹²⁰ İlk başlarda uzlaşmaz tavrıyla dikkatleri üzerine çeken General Thomson, görüşmeler sonrasında Azerbaycan Hükümeti'nin içtimai ve siyasi kurumlarına dokunulmayacağını, sadece General-Governör sıfatıyla Bakü'ye geleceğini beyan etti.¹²¹ Her ne kadar taraflar arasında böyle bir mutabakat sağlanmış olsa da, Azerbaycan Hükümeti milli istiklâl konusunda çok tedirgindi ve her fırsatta bu hususla ilgili hassasiyet, belirgin olarak, ifade edilmekteydi. Çünkü bu yeni siyasal ortamda İtilaf Kuvvetleriyle koordineli çalışan birtakım İngiltere ve Rusya yanlısı örgütler oldukça şımarmış ve Azerbaycanlılara, "ilan ettiğiniz istiklâlden istinkaf ediniz, sizin için şefaata edelim" şeklinde söylemlerde bu-

119 "Azerbaycan Parlamentosu", Azerbaycan, No. 9 [33], s. 31-33.

120 Azerbaycan murahhaslarıyla görüşmesinde uzlaşmaz tavrıyla akıllarda kalın General Thomson ise Azerbaycan'ın istiklâli hususundaki tereddütlerini şöyle sıraladı: "Bizim bildiğimiz, Azerbaycan halkının ara-yı ummiesinde doğma bir cumhuriyet yoktur. Yalnız Türk kumandanlığının entrikası ile teşekkül etmiş bir hükümet vardır. Madam ki siz bunun aksini iddia ediyorsunuz, o halde gelin, mahallinde tetkik eder, ona göre karar veriniz." Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 70; Koykuron, Azerbaycan İstiklâli Mücadelesinin Hatıraları, s. 82; Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, s. 99.

121 Adil Han Ziyadhan, a.g.e., s. 71.

lunma cesaretini göstermişlerdi. Hatta milliyetperverliklerine şüphe duyulmayan bazı muhterem zatlar da "istiklalden istinkaf" teklifini tetkik etme zaafında bulunmuşlardı. Ancak Başbakan Fethali Han Hoyski'nin cesur duruşu ile Azerbaycan Milli Şurası'nda çoğunluğu elinde bulunduran Müsavat Partisi ve sol grupların paniğe kapılmamaları sonucunda bu badire atlatılmış oldu.¹²² Azerbaycan Parlamentosu'nun açılması ve parlamentoda diğer milletlerin temsili meselesinin adaletli şekilde çözümü kavuşturulması, Fethali Han Hoyski başbakanlığında diğer grupların katılımıyla yeni hükümet oluşturulması gibi politik adımlar İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan politikasında değişikliğe neden oldu. Ardından Azerbaycan sınırları dahilinde yegâne meşru yönetimin Azerbaycan Hükümeti olduğu hususunda önemli bir deklarasyonu kamuoyuna duyuruldu.¹²³

Uzun vadeli hedefin gerçekleşmesi amacıyla parlamento çatısı altında fraksiyonu bulunan partiler koordineli çalışmalar yürüttüler; Ali Merdan Topçubaşov (başkan), Ekber Ağa Şeyhülislamov (üye), Ahmed Agaoglu (üye), Mir Yakub Mehediye (danışman), Ceyhun Hacıbeyli (danışman) ve Muhammed Muharremov'dan (danışman) oluşan murahhas heyetinin bağımsız Azerbaycan'ı temsil amacıyla Paris'e gönderilmesi konusunda karar kabul edildi. Ahmed Agaoglu gibi önemli bir politikacının İstanbul'da tutuklanıp Malta'ya sürülmesi ve vizelerin geç verilmesi türünden engellemelere rağmen, Paris'e ulaşan Azerbaycan delegasyonunun verimli çalışmalarının sonucu olarak, Paris Barış Konferansı'nın Üst Kurulu'nda alınan karar ile 1920'nin Ocak ayında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı fiilen (de facto) tanındı. Böylece uzun vadeli hedef fiilen gerçekleşmiş oldu.

Sonuç

1917'de Rusya'da vuku bulan ihtilallerin ardından oluşan yeni dönemde, Bolşevizm'e alternatif arayışları içinde olan Azerbaycan toplumunda, istiklâl ve ilhak taraftarları olmak üzere, 2 önemli akım beliriverdi. 1918'in ilk 6 ayı boyunca istiklâl ve ilhak savunucuları tüm umutlarını Osmanlı Devleti'ne bağlamışlardı ve Devlet-i Aliye'nin askerî yardımını edinmek amacıyla politik çalışmalar yürütmekteydiler. Osmanlı yardımı sayesinde Azerbaycan'ı Bolşevik-Taşnak çetelerinden temizleyip asayiş temin etme taraftarları olan istiklâlcilerin nihai hedefi bağımsız Azerbaycan'ın tesisinden ibaretti. Osmanlı yardımı ile anarşinin önlenmesini düşünen ilhak taraftarları ise, nihai hedef olarak, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşmesi gerektiği idesini benimsemişlerdi.

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığın ilânıyla birlikte istiklâl taraftarları birinci raundu kazanmış oldular. Fakat bu olay ilhak taraftarlarının tamamen yenilgiye uğradıkları ve siyaset sahnesinden çekildikleri anlamına gelmiyordu. Bilakis, Batum Konferansı'ndaki politik yenilgiyi kabullenmeyen ilhak taraftarları alelacele Gence'ye yöneldiler, Azerbaycan Milli Şurası'nın meşruiyetiyle ilgili söylemleri gerekçelendirerek, Nuri Paşa ile siyasî müşaviri

122 Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 72-74; Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, s. 100.

123 Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 74.

Ahmed Agaoglu'yu ikna edebildiler. Dolayısıyla mücadelenin ikinci raundu başlamış oldu. İlhakçı güçlerin Gence'deki politik mücadelesi neticesinde hükümet krizi oluştu. Konumlarını korumayı amaçlayan istiklâlciler, Azerbaycan Milli Şurası'nın feshi, yasama ve yürütme yetkisinin yeni hükümete devredilmesi ve kabinenin yenilenmesi gibi önemli tavizler vermek zorunda kaldılar. Fakat bu tavizlerin karşılığını fazlasıyla aldılar, milli istiklâl olgusuna hiçbir hâle gelmedi, hükümet krizi aşıldı, taraflar arasında sağlanan mutabakatın ürünü olan hükümet ülkenin yönetimini üstlendi, merkezi yönetime talip olan kazalardaki Milli Komiteler dizginlenmiş oldu. Dahası bir süre sonra kazaların yönetimini elinde bulunduran Milli Komiteler ilga edildi, mutasarrıflar, kaymakamlar ve nahiye müdürleri kazaların yönetimine atandılar.

1918'in Ekim ayında uluslararası konjonktürde vuku bulan değişimler, Azerbaycan politik yaşamının genel çehresini tamamen değiştirdi. Mondros Mütarekesi'ni izleyen tarihte Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'ı tahliye etmesine paralel olarak, ülkedeki siyasal fırkalar parti programlarını revize etmek zorunda kaldılar. Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili iç tartışmaların sona erdiği böyle bir ortamda, siyasal partiler tüm güçlerini iç sorunların çözümüne ve hükümette temsil olunma meselesine verdiler. Diğer taraftan ise parlamentoda fraksiyonu bulunan partilerin üyelerinin katılımıyla oluşturulan Azerbaycan delegasyonu, uluslararası barış konferansında ülkeyi temsil etmek ve bağımsızlığı tescil ettirmek amacıyla Paris'e gitti. Bu heyetin Paris'te yürüttüğü diplomatik çalışmalar neticesinde Barış Konferansı'nın Üst Kurulu'nda 1920'nin Ocak ayında alınan karar ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı fiilen tanınmış oldu.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 970, siy. 1, iş 1, v. 39-40.

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Dosya: 277-28, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 1.18.1.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), C.ML (Cevdet Maliye), No. 349/14334.

BOA, C.HR (Cevdet Hariciye), No. 137/6850.

BOA, DH.EUM.5.Şb. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube), No. 55/26, v. 1-2, 3/1-3/2.

BOA, DH.ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi), No. 494/102.

BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeleri), No. 1108/44645-F

BOA, HR.HMS.İŞO (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstisare Odası), No. 124/13, v. 3.

BOA, HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasî Kısım), No. 2296/1, v. 61.

BOA, HR.SYS, No. 2297/4, v. 12-a.

BOA, HR.SYS, No. 2303/2, v. 21-22.

BOA, HR.SYS, No. 2303/14, v. 1.

BOA, HR.SYS, No. 2372/3, v. 41-42, 105.

BOA, HR.SYS, No. 2373/1, v. 12, 52-60, 62-68, 71.

BOA, HR.SYS, No. 2373/2, v. 135-140.

BOA, HR.SYS, No. 2373/4, v. 3.

BOA, HR.SYS, No. 2398/4, v. 1-5, 7-9, 19.

BOA, HR.SYS, No. 2398/5, v. 71-72.

BOA, HR.SYS, No. 2448/23.

BOA, HR.SYS, No. 2456/29.

BOA, Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı, Mâbeyn Başkitabeti), No. 75/102.

2. Kitap ve Makaleler

"Azerbaycan Parlamentosu", **Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)**, No. 9 [33] (Aralık 1954), s. 30-34.

"Himmet'e Ait Tarihi Bir Not", **Birleşik Kafkasya**, No. 5 [22] (Mayıs 1953, München), s. 29-30.

"Qafqaz İttihad ve Tereqqi Fırqesi", **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 111-113

"Türk Ocagında Tezahürat", **Yeni Kafkasya**, No. 17 (25 Şevval 1342/28 Mayıs 1340, İstanbul), s. 9-13.

"Xalq Azadlıq Partiyasının (Kadetlerin) Bakı Şöbesi", **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 7-9.

A. M. (Ali Merdan), **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334/1918.

Agaoglu, Ahmed, "Kafkasya'da", **Tercüman-ı Hakikat**, No. 13315 (17 Mart 1918).

Agaoglu, Ahmed, "Kızıl Elmaya Doğru III", **Tercüman-ı Hakikat**, No. 13453 (15 Ağustos 1918).

Agaoglu, Ahmed, "Kızıl Elmaya Doğru IV", **Tercüman-ı Hakikat**, No. 13455 (17 Ağustos 1918).

Agaoglu, Samet, "Harbiye Nazınının Kardeşi: Nuri Paşa", **Azerbaycan (Aylık Türk Kültür Dergisi)**, No. 170 (Mayıs 1966), s. 17-20.

Agaoglu, Samet, **Babamın Arkadaşları**, Neciboglu Yayınevi, İstanbul, (t.y.).

Altunay, Ahmed Refik, **Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

Atnur, İbrahim Ethem, "Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Programı", **Sosyal Bilimler Dergisi**, No. 15 (2006), s. 39-61.

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi: 1914-1918**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1996:

Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklâl Ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)

Efendizade, Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılâbı**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1337/1921.

Erel, Şerafettin, **Azerbaycan Politikacılarının Yanışları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Tarihi: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar: 1918-1920**, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

İmanov, Vügar, "Azerbaycan'ın Lider Bir Aydını: Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)", **Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu**, (9 Ocak 2005, İstanbul), yay. haz. Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Danışma Derneği Yayınları, İstanbul, 2005, s. 1-17.

İmanov, Vügar, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağmsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Bogaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.

Jäschke, Gotthard, "Azerbaycan ve Tatar İsimleri Hakkında", **Kurtuluş**, No. 41 (Mart 1938, Berlin), s. 24-29.

Kaya, Mehmet, **Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasî İlişkileri (1918-1920)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir, 1993.

Keykurun, Naki (Şeyh Zamanlı), **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.

Keykurun, Salih, "Müstakil Azerbaycan Murahhas Heyetiyle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan 2 Mühim Tarihi Vesika", **Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)**, No. 3 [63] (Haziran 1957), s. 9-14.

Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

Kocabaşoğlu, Uygur; Berge, Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

La République de l'Azerbaïdjan du Caucase, Paris, 1919.

Mehmed-zade, M. B., "Devlet Oluş Günümüz", **Kurtuluş**, No. 7-8 (Mayıs-Haziran, 1935, Berlin), s. 195-198.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

Mirza Bala, "Azerbaycan-İran Konferansı", **Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)**, No. 6-7 [30-31] (Eylül-Ekim 1954), s. 4-5, 13.

Mirza Bala, "Azerbaycan İstiklâl Günü", **Kafkasya**, No. 10 (Mayıs 1952, München), s. 7-9.

Mirza Bala, "Rusya İhtilâlinde Türkler", **Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)**, No. 4 [64] (Temmuz 1957), s. 3-14

Mirza Bala, "Tarihimizi Bilelim", **Kafkasya**, No. 14 (Eylül 1952, München), s. 11-14.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, yay. haz. Kemal Gurulkan v.dğr., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009.

Özkaya, Nuri, **Azərbaycan Bağımsızlıq Mücadelesi ve Milli Azərbaycan Devleti (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya, 1995.

Resul-zade, Mehmed Emin, **Azərbaydzan W Walce o Niepodległość, Azerbajdzarńskie Wydawnictwo Narodowe, Warszawa, 1938.**

Resulzade, Mehmed Emin, **Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşkilî ve Şimdiki Vaziyeti**, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341.

Resulzade, Mehmet Emin, **Azərbaycan Problemi**, çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1996.

Sakal, Fahri, **Agaoglu Ahmed Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Shissler, A. Holly, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Agaoglu ve Yeni Türkiye**, çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Suny, Ronald Grigor, **Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

Sünbül, Tahir, **Azərbaycan Dosyası**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Sünbül, Tahir, **Azərbaycan İstiklal Mücadelesi (1905-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 1990.

Swietochowski, Tadeusz, **Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in A Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Şahin, Enis, **Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Şükürov, Qiyas, "Azərbaycan İsminin Kökeni: Eleştirel Bakış ve Çözüm Arayışı", **Türk Dünyası Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu**, Gayeder Yayınları, İstanbul, 2005, s. 107-117.

Şükürov, Qiyas, "Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Alınan Önlemler", **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, ed. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 81-104.

Tekiner, S., "Azərbaycan'da Fikir Hareketleri V", **Birleşik Kafkasya**, No. 1-2 [18-19] (Ocak-Şubat 1953, München), s. 19-21.

Tuğaç, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

Vezirov, Yusuf Bey, **Azərbaycan: Tarihî, Coğrafi ve İktisadî**, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1338-1340.

Yel, Selma, "Azərbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, No. 24 (Kasım 1999-2003, Ankara), s. 563-678.

Yüceer, Nâsir, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağstan Harekâtı**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Ziyadxan, Adil Xan, **Azerbaycan Haqqında Tarixi, Edebi ve Siyasi Melumat**, Hökumet Matbaası, Bakı, 1338/1919.

AZERBAJYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE TÜRKİYE VE BATUM ANTLAŞMALARI (Mayıs - Haziran 1918)

Doç.Dr. Enis ŞAHİN*

Rusların Za-Kafkasya, Batılıların Trans-Kafkasya, Türk ve Doğu kaynaklarının Mavera-yı Kafkasya dedikleri Güney Kafkasya'nın en köklü milletlerinden biri olan Azerbaycan Türkleri/Azeriler, Kafkas tarihinin ilk evrelerinden itibaren müstakil yaşama ve bağımsızlık fikirlerini taşımışlar ve bunun mücadelesini tarihin her evresinde vermişlerdir. Müridizm'den Kaçak hareketine, 1905'ten 1917'deki Rus ihtilallerine kadar Azerbaycan coğrafyasında "müstakil millet" ve "müstakil devlet" olma fikri hep var olmuştur. 1905'ten sonra Azerbaycan Türkleri arasında millet olma şuurunu uyandıran ve milliyetçilik duygularını geliştiren en önemli etkenlerden birisi zengin matbuat olmuştur. Hayat, İrşad, Terakki, Hümmet, Füyuzat, İkbâl, İkdâm, Açık Söz, Sadâ, Sadâ-yı Kafkas ve Sadâ-yı Hak gibi gazeteler, bu düşüncelerin savunuculuğunu yapmışlardır. Yine 1905 ihtilâlinde sonra Gürcü ve Ermenilerin başlatmış oldukları muhtariyet mücadelesine Azerbaycan Türkleri de etkin olarak katılmışlardır. Nitekim 1918 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığa taşınmasındaki en önemli siyasi parti durumundaki Müsavat'ın ilk nüvesi, 1911 yılında Bakü'de hayat bulmuştu. Müsavat Fırkası'nın gayreti ve başarılı çalışmaları sonucunda, Balkan savaşlarından hemen sonra Azerbaycan Türkleri arasındaki milli uyanış büyük bir ivme kazanmış, gelişip güçlenmiştir. Sürgünde bulunduğu Türkiye'den, 1913 yılında Romanovlar hanedanının 300. saltanat yıldönümünde çıkarılan aftan yararlanarak ülkesine dönen Mehmed Emin Resulzade'nin bu harekete iştiraki, Müsavat'ı Azerbaycan istikbal ve siyasetinde adeta rhapsiz bir duruma getirmişti.

Müsavat'ın etkin politikaları dünya savaşı sırasında da sürmüştü, Ekim 1917'de Bakü'de yapılan ilk kurultayında, "Azerbaycan'a muhtariyet" şian altındaki düşünceler gelişme göstermiştir. Nitekim bu kurultayda kabul edilen parti programının ilk maddesinde, "Rusya devletinin şekli-i idaresi, milli-mahallî muhtariyetler esası üzerine kurulu federatif halk cumhuriyetlerinden ibaret olmalıdır" ibaresi varken, üçüncü maddesinde, "Azerbaycan ile birlikte Türkistan, Kırgızistan, Başkurdistan gibi Türk ülkeleri ve İdil boyunca ve Kırım'ın Tatarları ve Rusya'da yaşayan başka Türk kavimlerinin, öncelikle mahallî, eğer mümkün olmazsa, milli muhtariyet idaresine kavuşturulmaları" hususları mevcuttu. Bolşevik ihtilâlinde sadece bir hafta önce gerçekleştirilen bu kurultayda, "muhtariyet" hususunun ana gündem maddesi olması şuan derece anlamlıydı. Oyle ki bu "muhtariyet" kavramı, ihtilâlin getirdiği şartlar içerisinde, yerini kısa zaman zarfında "bağımsızlık" kelimesine bırakacaktır¹. Şubat ihtilâlinde sonra Geçici Rus Hükümeti

* Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. e-mail: esahin@sakarya.edu.tr ; Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası. e-mail: enis@ttk.org.tr

¹ Bu konularla ilgili geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı ve İlk Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918)", Omeļjan Pritsak Armağanı/A Tribute To Omeļjan Pritsak, ed. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, s. 723-746.

tarafından kurulan Ozakom'un etkisizliği, onun yerine Bolşevik ihtilali sonrasında Azerî, Gürcü ve Ermenilerin katılımıyla kurulan Zakavkom'un hayata geçirilmesiyle Kafkasya'nın güneyinin Rusya'dan ayrılması konusunda ilk ciddi adımlar atıldı. Zakavkom federatif bir yapıydı ve merkezdeki Bolşevik Sovyet (Sovnarkom) iktidarını tanımıyordu. Onlara göre Rusya'nın gerçek inkılâpçı iktidarı, Çarlık Rusyası'nı yıkan Geçici hükümetti. Bolşeviklere karşı Maverâ-yı Kafkasya'nın bu muhalefeti, bölgenin federatif bir şekilde Rusya'dan bağımsızlığını kazanmalarına kadar devam edecektir.

Azerbaycan Türkleri Zakavkom içerisinde aktif bir biçimde yer aldılar. Zakavkom, Rusya'nın "millî veya mahallî muhtariyet prensibine dayalı demokratik tarzda teşekkülü"nü arzu ediyordu ve kurtuluşu Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanmasında görüyordu. Ancak bu meclisin hayata geçirilmesi Bolşevikler tarafından engellenince, bir hükümet şeklinde teşekkül eden Zakavkom, Maverâ-yı Kafkasya'nın, bu kez kanun yapıcı meclisi durumundaki Seym'in kurulmasını sağladı. Seym'in kurulmasını müteakip Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği olarak da bilinen Zakavkom, Türkiye ile barış müzakerelerine ağırlık vererek, Kafkas cephesinde barışın tesis edilmesi için çalışmaya başladı. Bu suretle Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması ve bağımsızlığı yolunda, belki de farkında olunmadan veya o an için çok fazla istenmeden somut adımlar atılmaya başlandı. Aralarında pek de uyum bulunmayan Azerî, Gürcü ve Ermeniler; Müsavat, Menşevik ve Taşnak fırkalarıyla bölgenin kaderini siyaseten belirleme mücadelesine girdiler.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışının imzalanması ile Komiserliğin Türkiye ile ilişkileri yeni bir boyuta girdi. Çünkü Komiserlik henüz bağımsızlık ilânında bulunmamıştı ve söz konusu Brest barışının kabul etmeye yanaşmıyordu. Türkiye bu şartlar altında Komiserliği dikkate almayabilir ve barışın uygulanmasını hukuken sağlayabilirdi. Ancak Rusya'nın yokluğunda, Komiserliği tamamen karşısına almak istemedi, Kafkasya'nın güneyini askerî olduğu kadar, siyaseten de şekillendirmek istedi. Bu nedenle Brest barışıyla Elviye-i Selase/Üç Sancak üzerinde büyük avantaj elde eden Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, aralarındaki ihtilâflı hususları müzakere etmek amacıyla Trabzon'da bir araya geldiler (14 Mart 1918). Taraflar arasında Trabzon'da yapılan konferans görüşmelerinde sıkı münakaşa ve tartışmalar oldu. Türkiye kendisine uluslararası bir antlaşmayla verilen haklarından vazgeçmek istemiyor, Komiserlik de o an için elinde bulunan Üç Sancak arazisini terk etmeye yanaşmıyordu. Üstelik Kafkas heyetinde Ermenilerin Doğu vilayetlerinde muhayyel bir "Ermenistan" oluşturma düşünceleri, heyetlerarası görüşmeleri çıkmaza soktu. Ayrıca Bolşevik ve Ermeniler tarafından organize edilen Bakü'deki kanlı Mart olayları, tarafların uyuşamamasındaki diğer önemli bir nedendi. Bu yüzden tam bir ay süren Trabzon Konferansı görüşmelerinde, taraflar arasında herhangi bir uzlaşma söz konusu olmadı, ama konferansa katılan kalabalık Kafkas heyeti içerisinde, Azerî heyeti de etkin olarak yer aldı ve müzakereler sırasında Rauf (Orbay) Bey başkanlığındaki Türk heyetiyle önemli ölçüde yakınlaşma içerisine girdiler. Trabzon Konferansı'na kalabalık bir heyetle gelen Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin Gürcü Çhenkeli başkanlığındaki heyetinde şu Müslüman delegeler bulunuyordu: İbrahim Haydarov (murahhas),

Haydar Abaşidze (murahhas), Halil Hasmehmedov (murahhas), Mehmed Hasan Hacinski (murahhas), Ekber Aga Şeyhülislamov (murahhas), Mir Yakub Mehdiyev (murahhas), Mehmed Emin Resulzade (müşavir) ve Ahmed Cevdet Pepinov (katip)². Görüldüğü üzere, Müslüman delegeler arasında Azerbaycan Türkleri çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Konferansın sonuçsuz kalması üzerine, Brest barışının kendisine verdiği hakları elde etmek isteyen Türkiye'nin askerî harekâtı, Maverâ-yı Kafkasya'yı çok zor durumlara karşısında bıraktı. Bu şartlar altında, başlangıçta bağımsızlık ilânını çok ciddi boyutta düşünmeyen ve daha çok muhtariyet prensibine dayalı demokratik bir Rusya'nın kurulmasını arzulayan Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, bu inancını yitirdi. Dahası Türkiye'nin istekleri sonucunda Üç Sancak arazisi üzerindeki iddialarından da vazgeçmek zorunda kaldı. Nihayet Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını ve tampon bir ülke olarak bölgede var olmasını arzu eden Türkiye'nin istekleri sonucunda, 22 Nisan 1918 tarihinde bu bölgenin Rusya'dan resmen ayrıldığını bildirerek, Tiflis merkezli olarak "Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti"nin bağımsızlığını ilân etti. Türkiye, bu bağımsızlığı tanıyan ilk ülke oldu³. Çünkü Rusya ile Türkiye arasına tampon bir devletin girilmesi, öteden beri takip edilen politikaların ana esaslarından birisiydi. Esasında Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık ilânındaki başlıca rolü, federasyon içerisindeki Azerbaycan Türkleri oynamıştı. Nitekim bağımsızlık ilânından iki gün önce Himmet Partisi hariç olmak üzere toplanan Seym'in Müslüman fraksiyonu, çok önemli kararlar almıştı. Kararların esası, bağımsızlığı dayanıyordu. Buna göre, mevcut şartların bölgeyi bir çıkmaza doğru götürmesi sebebiyle Maverâ-yı Kafkasya bölgesi Rusya'dan ayrılmalı ve istiklâlini ilan etmeliydi. Aksi takdirde Seym'in Müslüman grubu, bağımsızlığın ilân edilmesi meselesini gündeme getirecekti. Azerbaycan Türkleri bu konuda fazla aceleci davranmamakla birlikte, Türkiye'nin fikirlerine son derece önem veriyorlardı. Federasyonun Gürcüler tarafından dağıtılması halinde ise, bağımsızlık ilânından geri durmayacaklarını açıkça ifade etmişlerdi⁴. Bu ifadeler, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık konusundaki düşüncelerini ve isteklerini yansıtmaları bakımından çok önemlidir.

22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilân eden bu devlet, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletçiklerinden oluşmaktaydı. Fazla bir kuvveti ve devlet tecrübesi bulunmayan bu küçük devletler, dâhilî işlerinde müstakil davranabilecekler, ancak harici konularda kendi millî meclisleri üzerinde yer alan Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ne tabi olacaklardı⁵. Seym'in böyle cüretli bir karar almasındaki asıl rol, Müsavat Partisi'nin ve Meclisin Müslüman fraksiyonunu temsil eden Azerî milletvekillerinin sayesindeydi⁶. *Rus Azerbaycanı* kitabının yazarı Swietochowski bu durumu destekler mahi-

2 ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi), A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-99; ATASE, A. 4-3671, K. 2916, D. 486, F. 5; Akdes Nimet Krut, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 468.

3 Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 15-503.

4 Şahin, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı", s. 728-729.

5 United States of America National Archives (USA.NA), Paris Peace Conference, No. 184.021/162.

6 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sistemində (1918-1920-ci illər)*, Azərneşr, Bakı, 1993, s. 68-69.

yette şunları kaydetmektedir:

"Gürcüler bağımsızlık konusunda Azerbaycanlılara katılınca, Ermeniler için başka seçenek kalmamıştı. Sonuçta ezici çoğunluk, Seym'in Trans-Kafkasya'yı bağımsız demokratik federatif bir cumhuriyet olarak ilân etmesi yönünde oy kullandı. Ancak bu karar, Müslüman olmayanları pek heyecandırmamıştı"⁷.

Nitekim Ermeni tarihçi Hovannisian da bu bağımsızlık ilânı karşısında Ermenilerin pasif durumlarını çok güzel tarif etmektedir: "Ermeniler bir kez daha çaresizliğe itiliyorlardı. Kederli Ermeni mebusları, Trans-Kafkasya'nın bağımsızlık ilânını acı içerisinde onaylamışlardı"⁸.

Bağımsızlık ilânından sonra 26 Nisan'da Gürcü Menşeviki Akaki İvanoviç Çenkelî başkanlığında kurulan yeni hükümet içerisinde, Azerbaycan Türklerinden beş bakan bulunuyordu. Bunlar; Ulaştırma Bakanı Hudadat Melik Aslanov, Adalet Bakanı Fethali Han Hoyski, Eğitim Bakanı Nasib Yusufbeyli, Ticaret ve Sanayi Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ve Devlet Kontrol Bakanı İbrahim Haydarov idi⁹. Bakanlıkların genel dağılımında beş bakanlık avantaj gibi görünüyorsa da, nüfusa göre değerlendirildiğinde Gürcülerin daha önemli bakanlıkları aldıkları ve aynı zamanda hükümet başkanlığı elde bulundurmaları nedeniyle Azerbaycan Türklerine göre daha avantajlı oldukları muhakkaktır. Ancak Azerbaycan Türkleri Ermenilere göre daha iyi durumda idiler.

Maverâ-yı Kafkasya, hem bağımsızlık ilânında bulunmuş hem de Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabul etmişti. Ama taraflar arasında görüşülmesi gereken başka hususlar vardı. Bu nedenle Trabzon'da çözülemeyen meselelerin yeniden gözden geçirilmesi ve diğer hususların çözümü kavuşturulması için, bu kez Batum'da yeni bir konferansın toplanması kararlaştırıldı. Konferans Halil (Menteşe) Bey başkanlığında 11 Mayıs'ta toplandı. Bu konferansta da Azerbaycan Türkleri etkin bir şekilde temsil ediliyorlardı. Delegeler ve memuriyetleri şu şekildeydi: Mehmed Hasan Hacinski (murahhas), Mehmed Emin Resulzade (murahhas), Fethali Han Hoyski (danışman), Aslan Safikurdski (danışman) ve Ahmed Cevdet Pepinov (kâtip)¹⁰. Konferans çok iyi niyetler ve beklentilerle başlamasına rağmen, federasyon içindeki milletlerin birbirleriyle uyum içerisinde olmamaları, Almanya'nın Kafkasya'da hâkimiyet kurmak amacıyla Gürcistan üzerindeki tahakkümü, Türkiye'nin yeni taleplerinin Maverâ-yı Kafkasya'da oluşturduğu etkiler ve nihayet Batum Konferansı'nın yapıldığı günlerde meydana gelen diğer gelişmeler, Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin sonunu getirdi. Sadece 35 gün kadar yaşamış olan bu genç

cumhuriyetin meclisi olan Seym, 26 Mayıs 1918 tarihinde kendisini feshetti. Bunu müteakiben aynı gün sadece iki saat sonra, Almanya'nın himayesinde elde eden Gürcülerin, Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilân etmeleriyle yeni bir safhaya geçildi¹¹. Artık federasyonun dağılma süreci başlamıştı. İkiser gün arayla Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler de birliği terk edecekler ve federatif cumhuriyet ile birlikte Seym tamamen tarihe mal olacaktı.

Esasında bağımsızlık düşüncesini içinde hep taşıyan, ancak birliğin kendisi tarafından dağıtılmaması için sabır gösteren Seym'in Müslüman fraksiyonu, Seym'in dağılmasından sonra daha fazla beklemenin gereksizliğini idrak etti. Azerbaycan Türkleri böyle bir birliğin uzun süre yaşamasını zaten beklemiyorlardı ki, bu durum, beklentilerinin tecellisinden başka bir şey değildi. Üstelik 26 Mayıs'taki Gürcü bağımsızlığında sonra, Seym'deki Azerî ve Ermeni mebuslar, Tiflis'te Gürcülerin misafiri durumundaydılar¹² ve bir an önce ne yapmaları gerektiğine karar vermek zorundaydılar. Dağılmış olan Seym'in içindeki 44 kişilik Müslüman grubu, 27 Mayıs'ta, Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla ilgili olarak Tiflis'te özel bir toplantı yaptı. Bu toplantının esas amacı, Seym'in dağılmasından sonra, Azerbaycan Millî Şurası/Meclisi'nin yeniden oluşturulması meselesiydi. Toplantı sonucunda Seym'in Müslüman fraksiyonunun Azerbaycan Millî Şurası'na dönüştürülmesi kabul edilmiş¹³ ve meclis başkanlığına, o sırada Türk heyetinde müzakere için Batum'da bulunan Mehmed Emin Resulzade geyaben seçilmişti. Resulzade'nin yardımcılıklarına ise Hasan Ağayev ve Mir Hidayet Seyidov getirilmişlerdi¹⁴. Toplantıya katılan 44 kişiden 30'u Müsavat, 7'si Müslüman Sosyalist Blok, 4'ü Sosyal Demokrat Himmet ve 3 tanesi de Rusya'da Müslümanlık (İttihad-ı İslâm) Partisi'ne mensup mebuslardan oluşmaktaydı¹⁵. Böylece Gürcülerden sonra Azerbaycan Türkleri de hızlı bir şekilde davranmışlar ve idarî mekanizmalarını hızla hayata geçirmişlerdi.

Bu tarihî kararın alınmasını takip eden gün (28 Mayıs 1918), Çarlık Rusyası döneminin Kafkas Genel Valisi Grandük Nikola'nın Tiflis'teki sarayının Müslüman fraksiyonuna ayrılan Mavi odasında Azerbaycan Millî Şurası'nın ilk toplantısı gerçekleşmiştir. Azerbaycan Millî Şurası'nın bu tarihî oturumunun tek gündem maddesi vardı: Seym'in feshinden ve Gürcülerin bağımsızlık ilânından sonra, Azerbaycan Türklerinin ne yapacakları. Millî Şura'ya bir teklif veren Halil Hasmehmedov, son gelişmeler nedeniyle Azerbaycan'ın istiklâlinin hemen ilân edilmesi talebinde bulunuyordu. Teklif üzerine Nasib Yusufbeyli, Ekber Ağa Şeyhülislamov ve Mir Hidayet Seyidov adlı milletvekilleri, bu teklifi desteklemişlerdi. Ancak Fethali

11 ATASE, A. 6-5669, K. 4841, D. 17-5285, F. 5; *The Georgian Messenger*, No. 4 (March 16, 1919); Ati, No. 162 (11 Haziran 1334/1918); Tanin, No. 3414 (11 Haziran 1334/1918).

12 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918*, I. Dünya Savaşı, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 323; W. E. D. Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1953, s. 477.

13 Sergei Afanasyan, *L'Arménie L'Azerbaïdjan Et La Géorgie De L'Indépendance à L'Instauration Du Pouvôir Soviétique (1917-1921)*, Editions L'Harmattan, Paris, 1981, s. 57; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 42; *Azerbaycan Aylık Kültür Dergisi*, No. 2-3 (Mayıs-Haziran 1955), s. 17.

14 Vakıf, No. 248 (26 Haziran 1334/1918).

15 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 259-260.

Han Hoyski, durumun belirsizliğini koruması nedeniyle Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilân edilmesi meselesinde acele edilmemesini ve şimdilik sadece tam yetkili bir hükümetin kurulmasıyla yetinilmesini önermişti¹⁶. Han Hoyski'ye rağmen, Meclisteki genel hava, Azerbaycan'ın bağımsızlığını hemen ilân edilmesini yönündeydi. Konuşmalardan sonra, 28 Mayıs tarihli Meclisin bu ilk toplantısına Resulzade'ye vekâleten başkanlık eden Hasan Ağayev, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilân edilmesi mevzuunu oylamaya sunmuştur. Kısa zaman içerisinde oylama gerçekleştirilmiş ve kullanılan oylar sayılmıştır.

Azerbaycan Millî Şurası Başkan Vekili Hasan Bey o tarihi anı katılanlara şu şekilde duyuruyordu: "Bu saatte yani 8'i 10 dakika geçe, Azerbaycan'ın istiklâliyeti, Millî Azerbaycan Şurası tarafından kabul edilmiştir. Yeni hükümetimizi tebrik ederim"¹⁷. Bu sözler, Azerbaycan'ın resmen bağımsız bir devlet olduğunu ve bağımsızlık ilânını gerçekleştirdiğini haber veriyordu. Oylamaya toplam 26 milletvekili katılmış ve 24'ü kabul oyu vermiş, iki tanesi de çekimser oy kullanmışlardı. 28 Mayıs 1918'deki bu ilk tarihi oturuma katılan milletvekilleri şunlardı: Hasan Ağayev, Mustafa Mahmudov, Fethali Han Hoyski, Halil Hasmehmedov, Nasib Yusufbeyli, Mir Hidayet Seyidov, Neriman Nerimanov, Heybetkulu Mehmedbeyli, Mehdi Hacinski, Aliasker Mahmudbeyov, Aslan Kardaşov, Sultan Mecid Ganizade, Ekber Ağa Şeyhülislamov, Mehdi Hacıbababeyov, Mehmed Yusuf Caferov, Hudadat Melik Aslanov, Rahim Vekilov, Hamid Şahtatlı, Feridun Köçerli, Camo Hacinski, Şefi Rüstembeyli, Hüsrev Sultanov, Cafer Ahundov, Mehmed Muharremov, Cevad Melikyeganlı ve Hacı Molla Ahundzade¹⁸. Bunlardan Sultan Mecid Ganizade ve Cafer Ahundov isimli milletvekilleri çekimser oy kullanmışlardı¹⁹. Millî Şura'nın 44 kişiden ibaret olduğu ve o günkü toplantıya 26 mebusun katıldığı bilindiğine göre, geri kalan 18 kişinin önemli bir kısmının Batum'da devam eden konferans görüşmelerine iştirak ettiği düşünülmektedir.

Oylama sonucunun ilân edilmesinden sonra, sıra Millî Şura'nın Yürütme Komitesi tarafından hazırlanan İstiklal Beyannamesi'nin Meclis tarafından tasdikine gelmişti. Azerbaycan Misak-ı Millisi olarak bilinen ve altı maddeden oluşan bu beyanname şu maddelerden oluşuyordu:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına sahip olduğu gibi, Güney ve Doğu Mavera-ı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi tam hukuklu bağımsız bir devlettir.
2. Bağımsız Azerbaycan devletinin idare şekli, halk cumhuriyeti olarak kararlaştırılmıştır.
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bütün milletlerle ve bilhassa komşu olduğu millet ve devletlerle iyi ilişkiler kurma istegindedir.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf, meslek

16 Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 349; *Azerbaycan Tarihi: En Qedim Dövrlerden XX Esrin Evvellerine Qeder*, Heyet, Bakı, 1993, s. 244.

17 Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 258.

18 Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, s. 43.

19 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, s. 349; *Azerbaycan Tarihi*, s. 244.

ve cins farkı gözetmeden, sınırlar dâhilinde yaşayan tüm vatandaşlara siyasi ve vatani haklarını temin eder.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazisi dâhilinde yaşayan bütün milletlere, serbestçe gelişmelerini temin edecek imkanlar sunar.

6. Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında, halk oylamasıyla seçilmiş Millî Şura ve Millî Şura'ya karşı sorumlu olan geçici bir hükümet bulunmaktadır²⁰.

Beyanname Mecliste okunmasını müteakiben başkan vekili Hasan Ağayev tarafından oya sunulmuş ve katılanlarca tasdik edilmiştir. Böylece o zamana kadar Azerbaycan denilen, ancak herhangi bir bağımsız ülke özelliği ihtiva etmeyen coğrafyada Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla bağımsız bir devlet dünya siyasi haritası üzerindeki yerini almıştı. Azerbaycan artık o coğrafyadaki devletin resmî olarak ismi idi²¹. Bundan sonra hükümetin kurulması ve kuruluşu büyük devletlere ilân etmeye gelmişti. Bu amaçla toplantıların devam ettiren Millî Şura, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesini kurma görevini, Fethali Han Hoyski'ye tevdi etmiştir²². Han Hoyski hiç ara vermeden çalışmalarına başlamış ve tasarlamış olduğu hükümetin üye listesini, onaylanması için Millî Şura'ya sunmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti olarak Meclisce onaylanan ve hemen göreve başlayan bu hükümet²³, şu bakan ve bakanlıklardan meydana geliyordu:

Fethali Han Hoyski	Başbakan ve Dahiliye Bakanı
Hüsrev Sultanov	Harbiye Bakanı
Nasib Yusufbeyli	Maliye ve Maarif Bakanı
Mehmed Hasan Hacinski	Hariciye Bakanı
Hudadat Melik Aslanov	Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı
Halil Hasmehmedov	Adliye Bakanı
Ekber Ağa Şeyhülislamov	Emek ve Ziraat Bakanı
Mehmed Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Bakanı
Camo Hacinski	Devlet Müfettişi ²⁴

Bir koalisyon hükümeti olan bu kabinedeki 8 bakandan 6'sı Müsavat

20 Mirza Bala Mehmedzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, Millî Azerbaycan Neşriyatı, İstanbul, 1927, s. 8-43; Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan a Borderland in Transition*, Columbia University Press, New-York, 1995, s. 68; Arnon Gill, *Die Sowjetisch-Türkischen Beziehungen von der Russischen Revolution 1917 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges und die Selbständigkeitsbestrebungen der transkaukasischen Völker (Georgier, Armenier, Aserbejdjschaner)*, Offenburg/Baden, 1969, s. 83-84; *Azeri Türk*, No. 9 (28 Mayıs 1928).

21 Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 19, s. 150.

22 Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 69.

23 Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, s. 44.

24 *Azerbaycan Tarihi*, s. 245-246.

Partisi'ne mensuptu²⁵. Başbakanlık makamının ilavesiyle bakan sayısı 7'ye çıkıyordu. Diğer iki bakanlıktan bir tanesi Sosyalist Blok'a ait iken, diğeri de Himmet Partisi'ne mensuptu²⁶. Görüldüğü gibi, kurulduğu andan itibaren Azerbaycan'ın tarihinde etkin rol oynamış olan Müsavat Partisi, lokomotif rolünü en üst düzeyde sürdürmekteydi. 26 Mayıs'tan itibaren Azerbaycan Türkleri Tiflis'te Gürcistan Cumhuriyeti'nin misafiri pozisyonunda bulunuyorlardı. Bir an önce Bakü'ye dönmeleri gerekiyordu, ama Bakü Bolşevik Ruslar ve Ermeniler tarafından işgal altında bulunduğu için, Gence şehri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici başkenti olarak kabul edildi²⁷. Müteakiben Azerbaycan Milli Şurası ve hükümeti 16 Haziran 1918 tarihinde Tiflis'ten Gence'ye geldi ve gelir gelmez çok karmaşık iç ve dış problemlerle uğraşmaya başladı²⁸. Dolayısıyla hükümet ilk icraatlarını bu şehirde gerçekleştirecek, Bakü'nün Türk birlikleri tarafından kurtarılmasından sonra, Azerbaycan hükümeti Gence'den Bakü'ye taşınacaktır²⁹.

Milli Şura'dan güvenoyu alan ve resmen görevine başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin ilk önemli icraatlarından birisi, kurulmuş olduğunu ve bağımsızlığını harici devletlere bildirmek olmuştur. 28 Mayıs 1918'de alınan bu karar, Başbakan ve Dahiliye Bakanı Han Hoyski imzasıyla ve Türk hükümeti aracılığıyla, 30 Mayıs'ta başta İstanbul olmak üzere, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, La Haye, Moskova, Stockholm, Kiev, Oslo, Kopenhag ve Tokyo hariciye bakanlıklarına gönderildi. Söz konusu bağımsızlık bildirisinin metni şu şekildedir:

"Maverâ-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, Gürcistan'ın birlikten ayrılması üzerine sona erdiğinden, Azerbaycan Milli Şurası, Mayıs ayının 28. günü, Maverâ-yı Kafkasya'nın doğu ve güney kısımlarından oluşan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tesis etmiştir. Keyfiyeti sizin bilgilerinize sunar ve durumun hükümetinize arz edilmesini sizden rica etmekle şeref duyuyum. Hükümetin geçici başkenti Gence şehri olacaktır"³⁰.

Bu bildiriye, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı milletlerarası sahada tescil ettirilmiş oluyordu. Azerbaycan'ın güney ve kuzey topraklarını kendi bünyesine aldığı ilan etmesiyle bölgedeki diğer komşuların durumundaki Gürcü ve Ermenilere karşı arazi yönünden üstünlük sağlanmış oluyordu. Bu iki komşusunun yanında Azerbaycan'ın diğer komşuları, Kuzey Kafkasya, İran ve Türkiye idi. Ülkenin doğusu ise Hazar denizi ile çevriliydi. Üstelik Azerbaycan Cumhuriyeti, Müslüman âlemindeki ilk cumhuri-

yet olarak tarihe geçmişti³¹. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülke Osmanlı Türkiye'si olmuştur ve bu gelişme Türkiye'de o denli büyük bir memnuniyet uyandırmıştır ki, Türk basını Azerbaycan Cumhuriyeti'ni "Küçük Türkiye" şeklinde alkışlamıştır³². Azerbaycan Milli Şurası'nın açılması ve ilk faaliyetleri, Azerbaycan'da da doğal olarak büyük sevincin yaşanmasına yol açmıştır. Oyle ki bir Azerbaycan Türkü olan Uzeyir Hacıbeyov, "Tarihî Günümüz" adlı makalesinde, "...Bu gün o gündür ki, Azerbaycan Türklerinin Milli Meclisi, Milli Şurası açılıp, Azerbaycan tek mil bir hükümet şekline girdi" demekte ve sevincini şu şekilde okuyucularıyla paylaşmaktaydı: "Yaşasın Türk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genç parlamentosu"³³.

Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Türkiye'si'nin en önemli dostluk göstergelerinden birisi, hiç şüphesiz ki, Batum'da süren başş görüşmeleri ve bu görüşmeler sonucunda imzalanacak olan Batum Antlaşmaları olmuştur. Azerbaycan Türkleriyle Osmanlı Türklerinin temsilci olarak ilk temasları, yukarıda değinildiği üzere Trabzon Konferansı görüşmeleri sırasında gerçekleşmiş, aralarında iyi ve samimi diyaloglar kurulmuştur. Mevcut ırk, din, dil ve ülkü bağları, tarafları birbirlerine iyice yaklaştırmış, konferansın gizli ve açık oturumlarında son derece samimi münasebetler tesis edilebilmiş, daha doğrusu bu samimiyet ortamı pekiştirilmiştir. Rauf (Orbay) Bey heyetiyle Trabzon'da kurulan diyalogların aynı, Batum'da Halil Bey başkanlığındaki Türk heyetiyle rahatlıkla kurulabilmiştir. Seym'in dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Batum'daki müzakereler 26 Mayıs'tan sonra aynı heyetler halinde gerçekleştirilecekti. Yani Türk-Gürcü, Türk-Ermeni, Türk-Kuzey Kafkas heyetleri gibi Türk-Azeri heyetleri de bundan sonraki müzakereleri aynı heyetler halinde yürüteceklerdi. Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında Batum'daki müzakerelere ortamı o kadar dostane bir ortamda yürütülüyordu ki, Türk heyetinin 26 Mayıs saat 20.00'de Maverâ-yı Kafkasya adına göndermiş olduğu ve 11 Mayıs'ta ileri sürülen Türk taleplerinin 72 saat zarfında kabul edilmesini isteyen nihai ultimatomu, heyet içindeki Azerilere önceden haber verilmişti ve onlar tarafından bilinliyordu. Zaten ultimatomonun verilmesinden, Azerbaycan Türklerinin ve bölgenin diğer Müslümanların yardım talepleri son derece etkili olmuştu³⁴. Buna karşılık Azerbaycan Türkleri de Trabzon'da olduğu gibi, tüm konferans süresince, Maverâ-yı Kafkas heyetinin kendi içinde yaptığı müzakerelerden Türk tarafını haberdar etmişlerdi³⁵. Yani Türk ve Azeri tarafları arasında, Batum'daki başş görüşmelerinde ters giden taraf veya çözülmesi gereken herhangi bir problem mevcut değildi.

28 Mayıs'ta Azerbaycan Milli Şurası bir cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Batum'daki delegelerden Mehmed Emin Resulzade gyaben Milli Şura başkanlığına getirilmişti. Milli Şura bu gelişmeyi müteakiben, federasyonun dağılmasından sonra Batum'da müstakim olarak devam ettirilecek müzakereler için, zaten orada bulunan Şura Başkanı Resulzade

25 Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, s. 44.

26 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, s. 350.

27 Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 69; Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e; Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, yay. haz. M. Taylan Sorgun, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1972, s. 221.

28 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, s. 351.

29 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 221.

30 USA-NA, Paris Peace Conference, No. 184.021/162; *Haftalık Gazete*, No. 10 (29 Ağustos 1334/1918).

31 Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti", s. 151.

32 *Azerbaycan Aylık Kültür Dergisi*, No. 2 (Mayıs 1953), s. 1-2.

33 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, s. 350.

34 Zurab Avalov, *Nezavisimost Gruzii ve Mejdunarodny Politika*, Paris, 1924, s. 61.

35 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, s. 114.

ile ilk Azerbaycan kabinesinin Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Haciniski'yi görevlendirmiştir³⁶. Zaten birliğin 26 Mayıs'ta dağılmasından sonra, Gürcü ve Ermeni delegeler, tekrar dönmek üzere Batum'dan ayrılmışlar, Azeri ve Kuzey Kafkasyalı delegeler Batum'da Türk heyetiyle kalıp, samimi ilişkileri sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Türk heyetinin başında ise yine Halil Bey bulunuyordu. Türkler ve Azeriler arasında öteden beri hiçbir düşmanlık ve mücadele bulunmadığı, aksine birçok maddi ve manevi bağlantı olduğundan dolayı, taraflarca Batum'da yürütülen müzakerelerde uzun ve tartışmalı görüşmeler yapılmamış ve bundan sonra da olmayacağı benziyordu. Azerbaycan için Türkiye bir muhasım değil, bir dost ve müttefikti³⁷. Zaten Ermeni ve Gürcülerle yapılan görüşmeler ve sonuçta imzalanan antlaşmalarda hep "barış ve dostluk" teması işlenirken, Azerbaycan Türkleri ve Kuzey Kafkasyalıları ile Türkiye arasındaki müzakerelerde, taraflar arasında "savaş" olmadığı için "barış" müzakeresi de gerekli olmamış, görüşmeler sadece "dostluk" teması üzerine yürütülmüştür. "Dostluk" ilişkilerinin ana gündem maddesi ise Türkiye'den yardım alınması ve bunun şekline dairdi. Yani Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türkleri iki rakip taraf olarak değil, bir millete ait iki devletin tarafları olarak görüşmeleri dostane bir ortamda yürütmekte idiler.

Batum Konferansı'nın devam ettiği günlerde, Batum'a Kafkasya'nın çok farklı şehirlerinden Müslümanlar geliyordu ve Osmanlı temsilcileri ne çeşitli taleplerini iletiyorlardı. Özellikle Seym'in kendisini feshetmesi ve merkezî otoritenin ortadan kalkmasından sonra, bu heyetlerin sayısında önemli artışlar olmuştu. Bu heyetler Osmanlı delegasyonuna müracaat ediyorlar ve çeşitli sebeplerle Türkiye'ye bağlanma taleplerinde bulunuyorlardı. 3. Kolordu Kumandanı ve Batum müzakerelerindeki askeri murahtas olan Vehip Mehmed Paşa, 29 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir yazıda, bu Müslümanların taleplerini İstanbul'a şu şekilde iletiyordu:

"Maverâ-yı Kafkasya Müslümanlarının seçilmiş vekilleri her gün kütle kütle huzuruma geliyorlar ve 'biz ancak Türkiye'deki ırk ve din kardeşlerimizle aynı kayıt ve şartlar altında Osmanlı devletine bağlı olmadıkça yaşayamayacağız' diyorlardı"³⁸.

Vehip Paşa bu istekleri İstanbul'a aynı yazılarla iletiyor ve bu bölgedeki Müslümanların ilhak edilmesi gerektiğini hükümetine tekrar tekrar bildiriyordu³⁹. Heyet Başkanı Halil Bey ise bu konuda Vehip Paşa ile aynı doğrultuda düşünmüyordu. Gelişmelere bakılırsa, onun düşünceleri, aynı zamanda hükümetin düşüncelerini yansıtıyordu. Nitekim binlerce imzanın bulunduğu müracaatlarla, "muhterem beyimiz, halkımız istiklâl istemiyor,

36 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1339/1341, s. 61; Mirza Bala Mehmed-zade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Millî Azerbaycan "Müsavat" Halk Fırkası Tarihi, Müsavat Fırkası Divanı Neşriyatı, Berlin, 1938, s. 137.

37 Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia*, s. 124.

38 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-99, F. 3-27.

39 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-99, F. 3-28.

biz de istemiyoruz. Osmanlı devletinin bir parçası olmak istiyoruz" diyen özellikle Azerbaycan Müslümanlarının taleplerine karşılık Türk heyeti başkanı Halil Bey, kendilerini ikna edici konuşmalar yapıyor ve onlara şu şekilde sesleniyordu:

"Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeyediniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman, ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklâliyet kurup, müstakil yaşamamız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihette yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi, sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak istiklâliyeti destekleyiniz".

Halil Bey'in bu ifadeleri, Türkiye'nin o gün için Kafkasya'da "ilhakçı" bir siyaset izlediğini ortaya koyduğu gibi, cümleler dikkatle gözden geçirildiğinde, konferans sonrasında gerçekleştirilecek olan Türk askeri harekâtına doğrudan işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu mesaj itinayla verilmeye çalışılmıştı. Çünkü Türkiye'nin "yakın" müttefiki Almanya, çok yakın bir zaman zarfında Türk birliklerinin Kafkasya dâhilinde gerçekleştirileceği muhtemel bir askeri harekâta sıcak bakmayacağı gibi, bunu engellemek için her yolu göze alacaktı⁴⁰. Yani Halil Bey bölge Müslümanlarına hitap ederken, Almanya faktörünü göze alarak kelimeleri özenle seçmişti.

Seym'in parçalanmasından sonra Batum'daki Türk-Azeri görüşmelerine hiç ara verilmeksizin devam edildi. Görüşmelerin ağırlık noktası, Azerbaycan'a yapılacak yardımın ne şekilde gerçekleştirileceği konusundaydı. Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Rus ve Ermeni işgaline uğramış, başta Gence olmak üzere diğer şehirler Ermeni tehdidine maruz kalmışlardı. Ermeni ve Gürcüler Rus ordularının enkazından birer ordu kurabilmelerine karşılık, Rusya'ya bağlı buldukları sırada askerlik görevinden uzak ve muaf tutulan Azerbaycan Türkleri, kendi orduların kurma fırsatından faydalanamamışlardı. Bu nedenle Azerbaycan'a karşı yapılacak herhangi bir yeni taarruz ve tecavüz halinde, ülkenin durumu daha kötü hale düşebilirdi. İşte bu durum, Batum'daki Türk-Azeri görüşmelerinin ana gündem maddesini oluşturmuş ve taraflar arasında uzun uzadıya fikir alışverişi yapılmıştır. Azerbaycan 28 Mayıs'ta müstakil hale gelmiş ve bağımsızlığını 30 Mayıs tarihinde harici devletlere duyurarak, bir anlamda kendi üzerine düşeni, yine Türkiye vasıtasıyla yapabilmişti. Ancak bu müstakilligin

40 "Yakın müttefik Almanya", Türkiye'yi Kafkasya'da durdurmanın yollarını aramış ve bunu Sovyet Rusya ile yaptığı bir antlaşma ile sağlama almak istemiş. Nitekim uzun süreli uğraşlarının sonucunda 27 Ağustos 1918 tarihinde Berlin'de Almanya ile Sovyet Rusya arasında, "Brest-Litovsk Antlaşması"na Ek' adını taşıyan bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Almanya, Kafkasya'da Türk ordularının ilerlemesine ve özellikle Kür nehrinin Türk kuvvetleri tarafından açılıp, Azerbaycan arazisine girmesine engel olmaya, Azerbaycan arazisinin Kür nehrine kadar olan kısmının Sovyet Rusya'ya terk edilmesine çalışacağını taahhüt ediyor, buna karşılık olarak Bakü petrolollerinin yarısını kendisine verilmesi söz konusu oluyordu. Rusya bu antlaşmayla Gürcistan'ı tanımayla iktidar etmeyeceğini bildirdiyordu (Türk Tarih Kurumu Tefvik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 32; Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır: Gümrük Görüşmeleri ve Protokolleri - 1918*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 326). İşte Türkiye'nin "yakın müttefiki" olan Almanya'nın izlemiş olduğu gerçek politikalar bunlardı. Almanya Türkiye'nin Kafkasya'da etkili olması durumunda Bakü petrolollerinden pay alamayacağını hesaplıyor ve bu petrolollerini yarısını elde edebilmek amacıyla Rusya'ya Türkiye'ye tercih etmekte tereddüt göstermiyordu.

ilânından çok, korunması daha önemliydi. İşte Türkiye bu aşamada devreye girdi. Nitekim 2 Haziran 1918 tarihine gelindiğinde, görüşmelerde oldukça mesafe alınmış, taraflar arasında yapılacak yardımın esasları kesinleştirilmişti. Hatta her konuda mutabık kalındığı için, bir dostluk antlaşmasının yapılması kararlaştırılmış, buna dair bir metin dahi kaleme alınmıştı⁴¹. Yani Türkler ve Azeriler için görüşmelerde sona gelmiş ve sıra imzaların atılmasına gelmişti.

Bu sırada Batum'da Osmanlı Türklerinin Kuzey Kafkasya, Gürcü ve Ermenilerle ayrı baş ş müzakereleri devam ediyordu. Her heyet ile yapılan müzakereler farklı tarihlerde sonuçlandırdığı için, taraflar arasında vanlı ortak mutabakata göre, 4 Haziran 1918, tüm taraflar için ortak imza günü olarak belirlenmişti. Yani tüm taraflarca anlaşmaya farklı zamanlarda varılmış, ancak imza gününün tarafların tamamının katılımıyla sembolik olarak aynı anda yapılması kararlaştırılmıştı. 2 Haziran tarihinde Türklerle Azeriler tüm konularda anlaşmışlar, sadece antlaşmalara imza koymamışlardı. İşte bu 2 Haziran tarihli görüşmelerin sonunda, Azerbaycan heyeti, üzerinde her türlü konuda anlaşmaya varılmış, ancak henüz imzalanmamış⁴² olan taslak antlaşmanın dördüncü maddesine dayanarak, Türkiye'den, ordusuyla Azerbaycan'a fiili yardımda bulunmasını talep etmiştir⁴³. Bu, Azerbaycan kabinesinin Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski tarafından Türk Heyeti Başkanı Halil Bey'e verilen ve Babıali'ye ulaştırılması istenen bir "yardım çağrısı" idi⁴⁴. "Hükümetimden aldığım açık emir üzerine aşağıdaki dilekçemin mümkün olan en kısa zaman zarfında Osmanlı devletine bildirilmesini rica ediyorum" cümlesiyle başlayan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Türkiyesi'nden yardım talep eden yazısının devamı şu şekildeydi:

"Son günlerde istiklâlini ilân ederek Osmanlı devletiyeli dostluk antlaşması yapan Azerbaycan Cumhuriyeti, Rus ihtilâlinin sonucu olarak dâhilde büyük zorluklarla karşı karşıya bulunmaktadır. Azerbaycan arazisinin büyük bir kısmında isyan eden ve kendilerine Bolşevik adını takan eşkiya çeteleri, memleketin idare merkezi, servet kaynağı ve tek bir kelime ile can noktası durumundaki Bakü'yü, şehriyle birlikte tüm Bakü vilayetini dahi ellerine geçirecek ahaliyi yağma ediyorlar. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetini tanımayanlar, binalarını yıkıyorlar, kendilerine tabi olmayanları ateş ve kılıçla mahvediyorlar, şehirleri yıkıyorlar, imar eserlerini yıkıyorlar, ahaliyi katliama tabi tutarak, servet ve zenginliğini yağmalıyorlar. Vilayet merkezi olan Bakü'den başka Şamahı, Kuba, Lenkeran gibi sancaklarla sancak merkezleri bulunan şehirler dahi, bu eşkiyaların zorlama ve istilasına maruz kalmıştır ve Gence vilayeti de bu şekilde tehdit altında bulunmaktadır. Günden güne kuvvetlenmekte, kuzeyde bulunan müttfikleri ile İran'da entrikalar çeviren İngilizlerden her zaman yardım almakta olan bu bozguncu zümresinin yok edilmesi,

yani kurulmuş olan cumhuriyetin mevcut imkânlarının haricinde olan çok müşkül bir durumdur. Halbuki memleketin huzursuzluğunu arzu eden ve başka arazilerinden faydalanmak isteyen bu bozguncu unsurları baki kaldıkça, büyük müskülâtların çıkmasına vesile olacak ve memleket ihtilâl ortamına sürüklenecektir. Söz konusu bu durumlardan dolayı, Bakü vilayetinin bir an evvel Bolşevik adlı eşkiya çetelerinden kurtuluşu, Azerbaycan hükümetinin ilk vazifesidir. Bu mesele kısa bir zaman zarfında istenildiği şekilde halledilmezse, Cumhuriyetin varlığı şüphe altında kalacak ve milletin hayatı dahi, sonuçları aklıllara şıgmaz felaketlere maruz buluncaktır ki, bu cihetten, çeşitli zamanlarda Azerbaycan ahalişi adına Osmanlı hükümetine yapılan birçok başvurudan bilgimiz olsa gerektir. Yukarıdaki söz konusu tehlikelerin mevcudiyeti ve Osmanlı devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan dostluk antlaşmasının dördüncü maddesine dayanmak suretiyle size müracaatla, Osmanlı hükümetinin, Osmanlı askerî kuvvetleri vasıtasıyla bu eşkiya çetelerinin cezalandırılması hususunda hükümetime yardımda bulunmalarını istemeye cesaret ediyorum. Azerbaycan ahalisinin, kudretli ve hayır sahibi büyük Türk devletine karşı yaptığı bu yardım talebinin kabul edileceğine olan kanaatimin tam olduğunu bildirir, derin hürmetlerimin kabulünü rica ederim"⁴⁵.

Azerbaycan Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ağzından Babıali'ye gönderilen bu müracaat metninden anlaşıldığı üzere, memleket dâhilindeki Bolşevik eşkiyalannın çıkarmış olduğu hadiselerin engellenmesinin Azerbaycan devletinin gücünün üzerinde olduğu, eğer bu zorluklar ortadan kaldırılmazsa memleketin ihtilâl ortamına sürükleneceği, dâhası hükümetin öncelikli görevi olan bu hadiselerin ortadan kaldırılamamasının akıl almaz felaketlere yol açacağı belirtiliyor, taraflar arasında Batum'da imzalanan⁴⁶ dostluk antlaşmasının dördüncü maddesine dayanmak suretiyle Türk silahlı kuvvetlerinin yardımı talep ediliyordu. Batum Antlaşmalarının imzalanmasından sonra Türkiye, bu maddeye dayalı olarak yapılan talep üzerine, Bakü'yü kurtarma savaşını başlatacaktır.

Bu yapı aynı gün Halil Bey tarafından Babıali'ye, Vehip Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâleti'ne iletili. Hatta Vehip Paşa yazısının sonunda, "şan ve şerefle taçlanmış bir tümeni derhal harekete geçirdiğini ve gerektiğinde bunu takviye edeceğini" ilave etmişti⁴⁷. Yani Vehip Paşa İstanbul'un tavrından o kadar emindi ki, sorma gereği duymaksızın, Azerbaycan Türklerinin taleplerinin karşılanması sürecini başlatmıştı. Böyle bir teklifin yapılmasının, Türkiye'yi ziyadesiyle memnun ettiği açıktır. Bunun nedeni, hem Türkiye'nin Kafkas politikalarıyla ve hem de dost, kardeş ve dindeş Azerbaycan'ın Bolşevik çetelerin istilasından kurtarılması konusundadır.

⁴⁵ Metin, anlaşılması zor ve bazı cümle bozuklukları içerdiğinden sadeleştirilmiştir. Orjinali için bkz. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 669-670; Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları, s. 620-621.

⁴⁶ Yukarıda ifade edildiği gibi, antlaşmanın imzalanmasına 2 Haziran 1918'de karar verilmiş, hatta taraflarca bir taslak metin üzerinde mutabık kalmışlardır. Ancak Osmanlı hükümetine bu başvurunun yapıldığı tarihte, söz konusu bu antlaşma taraflarca henüz imzalanmamıştır. Bilindiği ve aşağıda değinileceği üzere bu antlaşma 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da imza edilecektir.

⁴⁷ ATASE, A. 4-3671, K. 2922, D. 512, F. 27; Rüşü, "Bakü Yollarında", s. 7.

41 Emekli Kaymakam Rüşü, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", 93 Sayılı Askerî Mecmu'a'nın Tarih Kısmı, 1 Haziran 1934, s. 7.

42 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. III/4, s. 210.

43 Rüşü, "Bakü Yollarında", s. 7.

44 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 670-671.

ki istekliliğiyle açıklanabilir⁴⁸. Burada, Azerbaycan'a gerekli yardımı yapabilmek amacıyla söz konusu antlaşmanın dördüncü maddesinin antlaşma metnine özellikle konulduğunun altı çizilmelidir.

2 Haziran'da Türk ve Azeri taraflarının tüm konularda mutabık kalması ve bir antlaşma metni taslağı üzerinde anlaşılmasından sonra, sıra imzaların atılmasına gelmişti. Yukarıda ifade edildiği gibi, Batum Antlaşmalarının toplu imza töreni 4 Haziran tarihinde yapılmaktaydı. Sonuçta diğer taraflarla olduğu gibi Türkiye ile Azerbaycan devletleri, 4 Haziran 1918 Salı sabahı bir araya gelerek, imza törenini icra ve Batum Antlaşmalarını imza etmişlerdir⁴⁹. Türkiye-Azerbaycan antlaşmalarının günün ilk antlaşmaları olarak imzalandı. Müteakiben Gürcü ve Ermenilerle Batum Antlaşmalarını imzaladı⁵⁰. Bilindiği üzere bu üç taraflı Türkiye'nin antlaşmalarının tamamı o gün imzalanacak, sadece Türkiye ile Kuzey Kafkasya arasındaki Batum Antlaşmaları 8 Haziran tarihini taşıyacaktır⁵¹. Batum'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile Türkiye arasında imzalanan Batum Antlaşmalarıyla en çok avantaj elde eden ülke, şüphesiz ki, Azerbaycan Cumhuriyeti idi. Zira onlar millettaşları Türklere karşı hiçbir arazi kaybına uğramadıkları gibi, imzaladıkları antlaşmalara dayanarak, memleketlerinin işgal altındaki topraklarının kurtarması için, Türkiye'den yardım isteme ve bu yardıma mazhar olma noktasında bulunuyorlardı. Kurtarılacak yerler arasında Bakü ile birlikte Ermeni gerillalarının bulunduğu Karabağ yer alıyordu⁵².

Türkiye ile Azerbaycan devletleri arasında 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşmalarının biraz daha ayrıntılı incelenmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu ilk günlerini Türkiye ve antlaşmalarla elde ettiği avantajların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti böylelikle ilk olarak Türkiye tarafından tanınmış ve ilk uluslararası antlaşmalarını yine Türkiye ile imzalamıştır. Bu yüzden Türkiye'nin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yaşaması ve dünya tarafından tanınması sürecindeki önemi gerçekten çok büyük olmuştur.

4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları, temelde müşterek ve münferit olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Batum'da Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan müşterek antlaşmalar iki ve münferit antlaşmalar dört tanedir. Müşterek antlaşmaların ilki, "Bakü-Batum Petrol Hatı Antlaşması"dır. Bu antlaşma, petrol boru hattıyla doğrudan ilgili devletler tarafından imzalandığı için Ermenistan bu antlaşmalara dâhil edilmiş, bu antlaşma Türkiye ile birlikte Azerbaycan ve Gürcistan'ın iştirakiyle imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Bakü'de çıkarılan petrolün boru hattıyla Batum'a ulaşabilmesi amacıyla tesis edilmiş olan petrol hatlarının mevcut durumları muhafaza edilecek, taraflar petrolün sürekli akışını sağlamak ve kendi toprakları üzerinde bulunan boru hatlarının muhafazasından sorumlu olacaklardır. Petrolün sağlıklı bir şekilde akışını sağlamak için uygun

bir vergi konulacak ve bu vergi taraflar arasında kendi arazilerindeki hatların uzunluğu ölçüsünde orantılandırılacaktı. Bu konuyla ilgili madde ve hükümlerin ayrıntıların düzenlemek üzere, yukarıda adı geçen üç devletin temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktı⁵³. Batum'daki müşterek antlaşmaların ikincisi Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri arasında imzalanmıştır ve "Maverâ-yı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimine Dair Antlaşma" adını taşımaktadır. Bu antlaşma, daha önce Rusya devletinin tasarrufunda bulunan Maverâ-yı Kafkasya şimendiferlerinin/demiryollarının vagon ve lokomotif gibi hareketli kısımlarının taksimine dairdir. Antlaşmaya göre bu taksimat, adı geçen dört tarafın kendi topraklarındaki şimendifer hatlarının uzunluğuyla orantılı olacaktır⁵⁴.

Türkiye ile Azerbaycan devletleri arasında Batum'da imzalanan dört münferit antlaşmanın ilki, "muhâdenet muahedenamesi/dostluk antlaşması" adını taşımaktadır. Bu konuda öncelikle söylenmesi gereken husus, bu dört münferit antlaşmanın, bağımsız iki Türk devleti arasında imzalanan ve Türkçe kaleme alınan antlaşmalar olduğudur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk uluslararası vesikalari olması hasebiyle de önem arz eden bu antlaşmaların ilki olan dostluk antlaşması, 11 madde olarak düzenlenmişti. 4 Haziran tarihini taşıyan bu antlaşma, taraflar arasında herhangi bir savaş durumu söz konusu olmadığından, sadece dostluk antlaşması olarak tanzim edilmişti. Bu antlaşmayı, Batum'daki diğer tüm Türkiye-Azerbaycan antlaşmalarını imzalamış olan delegeler, yani Türkiye adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Azerbaycan adına ise Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski imzalamışlardır. Antlaşma, taraflar arasında siyasi, hukuki, iktisadi ve fikri sahalarda dostane ve iyi komşuluk ilişkileri kurulması amacıyla tanzim edilmişti. Sürekli bir dostluk kurulması konusunda karşılıklı taahhütlerde bulunan taraflardan Azerbaycan hükümeti, Ermenistan'la hudutlarını tespit için yapacağı protokollerden Türk hükümetini haberdar edecekti. Antlaşma metninin ikinci maddesi, Türkiye'nin İran sınırının kuzeyindeki tüm hududunu ve dolayısıyla Türkiye-Azerbaycan sınırının tüm ayrıntılarını belirliyordu. Bu sınıra göre Azerbaycan, daha önceki arazilerinin tamamını koruyordu. Antlaşmanın en önemli şartlarından birisi, hatta en önemlisi dördüncü maddede bunuyordu. Buna göre, Azerbaycan hükümetinden gelecek bir talep durumunda, Osmanlı hükümeti dâhilî düzen ve asayişin termin ve iadesi için gerektiğinde silah kuvvetiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardımda bulunacaktı. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah edildiği üzere, Azerbaycan Cumhuriyeti 2 Haziran 1918 tarihinde, o tarihte henüz imzalanmamış taslak antlaşmanın bu maddesine dayanarak, Osmanlı hükümetine başvurmuş ve ülkesinin pek çok noktasında faaliyet gösteren Bolşevik çetelerden korunmak ve bu çetelerin faaliyetlerine son verebilmek amacıyla Türk silahlı kuvvetlerinin yardımını talep etmiştir. Bu dördüncü maddeye dayanarak Azerbaycan'a yardıma koşacak

48 Şahin, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı", s. 738.

49 USA,NA, Paris Peace Conference, No. 184.021.02/6; M. B. Mehmed-zade, "Türk Ordusunun Azerbaycan'da Kalması Meselesi", *Kurtuluş*, No. 43 (Mayıs 1938, Berlin), s. 21.

50 Ahmed Rasim, "Ahmed Rasim Bey Kafkasya'da (2)", *Tasvir-i Efkâr*, No. 2488 (17 Haziran 1334/1918).

51 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10; ATASE, A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-69, 27-70, 27-71.

52 Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 69.

53 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 106/8; ATASE, A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-1; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri, yay. haz. İsmet Demir v.dğr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993, c. II, s. 224, 468-469; Rusça metin için bkz. *Dokümenti I Materyali*, belge no. 178, s. 364.

54 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/11; ATASE, A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-2. Rusça metin için bkz. *Dokümenti I Materyali*, belge no. 179, s. 365.

olan Türkiye, ayrıca bu antlaşmaya ek olarak düzenlenen geçici ek antlaşmanın ikinci maddesine göre, bu hareket sırasında Osmanlı ordusunun her türlü askeri nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cephane ve sairinin Azerbaycan demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediliyordu. Bunun için her iki taraf memurlarından teşekkül eden bir komisyon kurulacak ve bununla ilgili işleri düzenleyecekti. Yine bu ek antlaşmanın beşinci maddesine göre, Türkiye, Azerbaycan dâhilindeki diğer yollardan, askeri nakliyat için faydalanabilecekti⁵⁵. Ek antlaşmanın özellikle bu kısımları (ikinci ve beşinci), Türk ordularının Bakü hareketi sırasında, kara ve demiryollarından azami ölçüde istifadesini sağlamak amacıyla metne dâhil edilmişti. Sonuçta Azerbaycan Cumhuriyeti'ni himayesine alan Türkiye, Batum Antlaşmalarının adı geçen maddelerine dayanarak Bakü hareketini başlarıyla gerçekleştirmiş⁵⁶, ülkedeki tüm işgalci güçleri kovarak, başta Bakü

55 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777; ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 302, F. 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, c. II, s. 233-235.

56 Destluk antlaşmasının dördüncü maddesine dayanan Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yardımına koşma konusunda oldukça istekli davranmış, daha doğrusu davranmak istemiştir. Çünkü bu konuda birtakım engeller mevcuttu. Özellikle Türkiye'nin müttefiki durumundaki Almanya, Türk kuvvetlerinin Brest-Litovsk Barışıyla belirlenen sınırlar ötesine geçmesini kesinlikle arzu etmediğinden, Türkiye için frenleyici bir konumda bulunmuştu. Ancak Almanya faktörü, Türkiye için pek kısıtlayıcı olamamıştır. Nitekim Almanya'nın Azerbaycan'da yapılacak bir askeri harekâta olan tepkilerinin minimum seviyesinde tutması için Türkiye tarafından teşkil edilcek ordunun, Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet gibi gösterilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya "Kafkas İslam Ordusu" adının verilmesi, Almanya'yı şüphelendirmek için seçilmiş bir yoldur (Nasir Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 44). Göçkap muharebesinde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti birliklerinin önu kesiditken sonra, Gence'de yapılan askeri bir teşkilatlanmayla (Musa Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 19, s. 131), 15. Kafkas Tümeni, Azeri gönüllülerin katılımıyla İslam ordusuna çevrilmiş ve Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomandan Vekili Enver Paşa'nın üvey kardeşi Binbaşlı Nuri (Kılıçlı) Bey fahri generalliğe yükseltilerek, paşa rütbesiyle bu ordunun başında Bakü'yü Bolşevik ve Ermenilerden kurtarmak için bölgeye gönderilmiştir (Rüşlü, "Bakü Yollarında", s. 198-216). Nuri Paşa, Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarıncı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî ordusunu kurmaya çalıştığından (Sarıhametoğlu, Azeri-Ermeni İlişkileri, s. 355), bu hareket sırasında Azeri gönüllülerden ve mevcut çok küçük miktardaki birliklerden istifade etmeye çalışmıştır. 8.500 kişilik bir kuvveti bulunan bu ordu, Bakü'yü kurtarma savaşını başlatmıştır (Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 41). Bakü hareketi kısa zaman zarfında büyük bir gelişme göstermiş ve Türk birlikleri Kafkasya'da çok başarılı bir askeri harekâta girişmişlerdir. Harekât devam ederken Azerbaycan idarecileri, başlatılan bu harekâtın aksaması için büyük bir ıhtımaç gösteriyorlardı. Mesela Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski, 20 Ağustos 1918 tarihli bir yazıyla şu tehlikeyi haber veriyordu: "Azerbaycanlıların istikbalini temin edecek olan Bakü'nün işgalini geciktirmemek, gelecekte vahim sonuçların ortaya çıkmasına neden olacakları. İngilizler her gün Bakü'ye kuvvet göndermektedirler. Onların parayışı hareket eden Kazaklar, Vitladikafkas'ı işgal ettiler" (BOA, A.VRK, No. 820/63). Han Hoyski'nin endişelerinin kaynağında İngilizler ve Almanlar bulunmaktaydı. İngilizler zaten Bakü'yü askeri yönden takviye ediyorlardı. Türkiye'nin Kafkasya'daki askeri hareketini başından beri tasvip etmeyen Almanya'nın son anda ciddi bir problem çıkaracağından endişe duyuyordu. Tüm bu gelişmelerle rağmen korkuluğu gibi olmaması, güzel Bakü 15 Eylül 1918 tarihinde Türkiye'nin "kardeş kömeği" ile kurtarınmıştır. Bu kurtuluşa Türk birliklerinin büyük gayretleriyle birlikte Azeri gönüllülerinin önemli katkıları olmuştur. İngilizler bu gelişme karşısında sehi terk etmişler, şehirdaki Ermenilerin ise önemli bir kısmı Enzeli'ye çekilmek zorunda kalmışlardı (Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 132). Bakü'nün kurtuluşundan en çok memnuniyet duyanlardan birisi olan Enver Paşa, o sırada İstanbul'da bulunan Azerbaycan Millî Şurası'nın Başkanı Mehmed Emin Resulzade'yi bizzat telefonla arayarak bu müjdeli haberi vermiştir (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 540.). Şehre giren Türk askerleri, Azeri kardeşleri tarafından bir kurtarıcı sıfatıyla karşılanmışlardır (Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s. 262-265). Emekli Kaymakam Rüşlü'nün ifade ettiği gibi, Anadolu Türklerinin, Azerbaycan'ın istiklâl ve

olmak üzere diğer tüm şehir ve kasabaları kurtarmış ve bu genç cumhuriyetin bağımsızlığını tam anlamıyla sağlamış oldu.

4 Haziran tarihli Türkiye-Azerbaycan dostluk antlaşmasının diğer maddelerine bakıldığında, yine çok önemli hususlar ihtiva ettiği görülmektedir. Bu maddelere göre, arazisi dâhilinde hiçbir çetenin kurulmasına ve silahlanmasına imkân tanımamak da, Azerbaycan'ın taahhütleri arasında bulunuyordu. Taraflar demiryolları konusunda birbirlerine mümkün olduğu kadar kolaylıklar tanıyacaktı. Türkiye ile Azerbaycan arasında hiçbir muahede, mukavele, itilâfname vs. bulunmadığından dolayı, antlaşmayı imzalayan taraflar, bir konsolosluk ve ticaret antlaşmasının imzalanması ile hukuki ve iktisadi ilişkilerin düzenlenmesi konularında fikir birliğine varmışlardır. Konsolosluk mukavelesi, bu antlaşmanın onay suretelerinin karşılıklı olarak değiştirilmesinden itibaren iki yıl zarfında yapılacaktır. Karşı taraftaki gayrimenkul mallarda menfaatleri bulunan taraf, bu konuda tasarruf hakkına sahip olacak, sınırdan geçiş ve sınıra yakın yerlerdeki alış-veriş konusunda, karşılıklı olarak kolaylık ve özel izinler tanıyacaktı. Bu maddeler, antlaşmaya bağlı olan iki numaralı ekte düzenlenmişti. Türk hükümeti, Azerbaycan'ın uluslararası posta ve telgraf birliğine girmesine kadar, bu konudaki mevcut haklardan kendisini istifade ettirecekti. Ayrıca Brest-Litovsk Barışı'nun bu antlaşmaya aykırı olmayan hükümleri, taraflar arasında da geçerli olacaktı. 4 Haziran tarihli bu antlaşma, bir ay veya mümkünse daha kısa bir zaman zarfında İstanbul'da karşılıklı olarak onaylanıp değiştirilerek, yürürlüğe girecekti⁵⁷. Görüldüğü üzere, Türkiye ile imzalanan 11 maddelik bu dostluk antlaşmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti, uygar dünyanın gerektirdiği vasıflara ulaşma konusunda büyük avantajlar elde ediyor, en önemlisi tam anlamıyla bağımsızlığını elde etmiş oluyordu.

Türkiye ile Azerbaycan arasında Batum'da imzalanan ikinci antlaşma, "melfof 1/ek 1" adıyla 9 maddede halinde tanzim edilmiştir. Türk ve Azeri ta-

istikbali uğrunda yaptıkları çetin ve kanlı muharebeler ve mücadelelerin nesilden nesle nakledilecek, unutulmaz birer destan haline kalacağı" muhakkaktı (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 543). Bakü'nün kurtuluşunun en önemli sonuçlarından birisi, Millî Azerbaycan hükümetinin, Gence'den Bakü'ye taşınması olmuştur (Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 132). Bu suretle Azerbaycan millî devleti, öz başkentine kavuşmuştu. Bu durum 20 Eylül 1918 tarihinde yine Başbakan Han Hoyski tarafından yayınlanan yeni bir bildiriyle ilân olmuştur (Bildirinin metni için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 539; Şahin, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı", s. 740-741). Bakü'nün kurtuluşundan sonra Türkiye Azeri yaklaşımları bir süre daha devam etmiş, ancak Türkiye'nin 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ve müteakiben bu mütarekeye göre Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalması, bu iki devletin ilişkilerinde bir kesinti meydana getirmiştir (Bu konunun ayrıntılı için bkz. İbrahim Ethem Altın, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 71-86; Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010, s. 270-331). Bu kesinti döneminde Azerbaycan Türkleri bir ara İngiliz, sonra Bolşevik ve Ermeni hücumlarına maruz kalacak ve zor aşamalarından geçecektir. Sonuç itibarıyla 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, tam tamına 23 ay yaşayabilmiş, 27 Nisan 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordunun işgalıyla Sovyet Rusya hakimiyetine girmek zorunda kalmıştır. Bu işgalle birlikte Cumhuriyet döneminde kazanılan tüm haklar iptal edilmiş (Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 133), bu dönem Türkiye için de "Millî Mücadele" yılları olduğu için bölgeye ve Azeri Türklerine karşı ilz sürdülmüşse de (Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 42-43), Türkiye'nin doğudan bir yardımı söz konusu olamamıştır. 27 Nisan 1920'de başlayan Sovyet Rusya dönemi, 1990'lara kadar sürmektedir. 57 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777; ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 302, F. 1-173, 1-174, 1-175; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, c. II, s. 225-229.

raflarının aynı murahhaslarıyla imzalanan bu ek antlaşma, Osmanlı devleti ile mücadele ettiği devletler arasında imzalanacak genel antlaşmaya kadar, Türkiye ve Azerbaycan'dan her birinin, diğer taraf halkına ticaret ve deniz ulaşımı konularında en fazla müsaadeye mazhar olan millet muamelesi yapması gerektiğine dairdi. Eşya değişiminin dâhil olduğu bu antlaşmanın uygulama sahasına konulabilmesi için dostluk antlaşmasının imzasından sonra bir komisyon kurulacak ve hemen görevine başlayacaktı⁵⁸. Yani bu antlaşma, Osmanlı devletinin muhasımlarıyla yapacağı genel barışa kadar, Türkiye-Azerbaycan devletlerinin ticaret, deniz ulaşımı ve eşya değişimi konusundaki ilişkilerinin normal seyrinde gitmesi için imzalanmıştı.

Batum'da Türkiye ile Azerbaycan'ın imzalamış olduğu üçüncü münferit antlaşma "melfuf 2/ek 2" adıyla 3 madde şeklinde tanzim edilmişti. Bu ek antlaşma, tarafların ortak sınırlarına yakın yerlerdeki ticaretlerine dair müsaadeleri ihtiva ediyordu. Her iki tarafın sınırlarının onbeşer km.lik kısımlarında ticareti kolaylaştırmak üzere düzenlenen bu antlaşma, hayvan ve bazı eşyaların bir memleketten diğerine ithal veya ihracatı durumunda, taraflara bunların vergilerinden muafiyet sağlıyordu. Demiryoluyla yapılan nakiller buna dâhil edilmeyecekti⁵⁹.

Türkiye ve Azerbaycan devletlerinin 4 Haziran 1918'de Batum'da imza etmiş oldukları son antlaşma "muvakkat muahede-i munzama/geçici ek antlaşma" adıyla altı madde halinde düzenlenmişti. Bu geçici ek antlaşma, mevcut savaş (Dünya savaşı) nedeniyle ortaya çıkan ve doğrudan doğruya kendilerine ait olan askerî meseleleri halletmek için imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre, Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti ve onun müttfikleriyle savaş halinde bulunan hükümetlerin subay ve mülki idare memurlarını memleketinden uzaklaştırmayı ve savaş devam ettiği sürece bu gibi şahısları ordu ve hükümet hizmetlerine almamayı taahhüt ediyordu. Bunun yanında bu antlaşmanın ikinci maddesine göre, Osmanlı ordusunun her türlü askerî nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cephane ve sairlerinin Azerbaycan demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediliyordu. Bunun için her iki taraf memurlarından teşekkül eden bir komisyon kurulacak ve bununla ilgili işleri düzenleyecekti. Antlaşmanın özellikle bu kısmı, Türk ordularının Bakü'yü kurtarma savaşı sırasında, Azerbaycan demiryollarından azami ölçüde istifadesini sağlamak amacıyla metne konulmuştu. Yine bu antlaşmaya göre, Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti tarafından yapılacak herhangi bir talep durumunda, Bakü limanında ve Hazar denizinde bulunup, kendisine ait olan gemi ve diğer deniz nakil vasıtalarını, askerî amaçlarla kullanması için Türk hükümetinin emrine vermesi taahhüt etmekteydi. Bu madde, Rus ve İngilizlerin muhtemel bir hareketlerine karşı, gerektiğinde müdahale edebilmek amacıyla antlaşmaya dâhil edilmişti. Türkiye bu antlaşmayla elde ettiği haklardan, müttfikli olan devletler de istifade ettirebilecekti. Ancak bu maddenin metne konulması, muhtemelen özellikle Almanya'ya karşı bir sus payı olması amacıyla yapıldı. Çünkü Almanya bu sırada Kafkasya dâhilinde gerçek-

leştirilecek herhangi bir Türk askerî harekâtına kesinlikle izin vermek istemiyor, Türkiye de bu Alman yaklaşımını bildiği için ona karşı bir sus payı ve yumuşatıcı bir faktör olması için bu hususu metne dâhil ediyordu. Yani Türkiye'nin Almanya'yı Hazar denizinde böyle bir avantajdan faydalandırma gibi bir düşüncesi kesinlikle yoktu, bu sadece şekli bir durumdu. Türk hükümetinin, Azerbaycan dâhilindeki diğer yollardan askerî amaçlarla faydalanabileceği olması, antlaşmanın diğer önemli hususlarından birisiydi. Bu madde, Bakü harekâtı sırasında Türk tarafının işini kolaylaştıracak hususlar içermekteydi. İki nüsha olarak düzenlenen bu antlaşma, bir ay veya daha kısa bir süre içerisinde İstanbul'da onaylanmış suretlerinin karşılıklı olarak değiştirilmesi suretiyle yürürlüğe girecekti⁶⁰. Dostluk antlaşmasıyla olduğu gibi, bu antlaşma ile Türkiye, Azerbaycan üzerinde önemli hak ve imtiyazlar elde etmişti. Bu antlaşmanın bir diğer yönü, dostluk antlaşmasını tamamlayıcı ve pekiştirici hususlar ihtiva etmiş olmasıydı.

Sonuç olarak, Türkiye ve Azerbaycan devletlerinin 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da imzalamış oldukları toplam 6 adet antlaşmanın, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişimine olduğu kadar, genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batı dünyasında tanınması ve kabul görmesi konusunda çok önemli adımlar olduğu aşikâr bir gerçektir. Her şeyden önce Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ve onun bağımsızlığını tanıyan, tanımanın ötesinde bunu can-ı gönülden destekleyen ilk ve tek ülke olmuştur. Bu tanıma ve destekleme, sadece 28 Mayıs 1918 tarihi itibarıyla değildir. Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık düşünceleri, en azından federatif bir Kafkasya devleti içerisinde, özellikle Rus ihtilalleriyle birlikte Türkiye tarafından arzu edilmiş ve desteklenmiştir. Erzincan ve Brest-Litovsk Mütarekeleri döneminde ve müteakiben Brest-Litovsk Konferansı'nın yapılması ve aynı isimli başın imzalandığı dönemde, Türkiye, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak ayrı bir devlet olarak yaşamasını istemiş ve buna yönelik politikaları desteklemiştir⁶¹. Türkiye'nin bu politikaları Trabzon Konferansı döneminde daha da belirginleşmiş, ana hatları ortaya çıkmıştı. Bu politikaların sonucunda Türkiye'nin ısrar ve gayretleri sonuç vermiş ve 22 Nisan 1918'de Mavera-ı Kafkasya Rusya'dan resmen ayrılıp, bağımsızlık ilânını gerçekleştirmişti. Artık Kafkasya'da Rusya ile Türkiye komşu ülkeler durumunda değillerdi ki, bu Türkiye'nin uzun süredir Rusya'ya karşı takip etmiş olduğu politikaların gerçekleşmesi demektir. 26 Mayıs'ta bu federatif devletlerin sona ermesinden sonra, Türkiye Kafkasya'daki bu küçük cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını desteklemeyi sürdürdü. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni desteklemesi zaten olagandı. Ama Gürcistan ve özellikle Ermenistan Cumhuriyeti'ni desteklemesi ve bunları ilk tanıyan ülke olması, Rusya'nın yokluğunda Kafkasya'nın güneyini kendi istekleri doğrultusunda şekillendirme gayretlerinin doğal bir sonucuydu. İşte Batum Antlaşmaları bu aşamada Türkiye'nin Kafkasya'daki statüsünü ve prestijini çok kuv-

60 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 1077; ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 302, F. 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, c. II, s. 233-235.

61 Bu politikaların ayrıntıları için bkz. Enis Şahin, "Rus İhtilallerinden Sonra Türkiye'nin Kafkasya Politikasına Genel Bir Bakış", Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdülhalûk M. Çay Armağanı, Işık Ofset Matbaacılık, Ankara, 1998, c. II, s. 881-892.

vetlendirdi, ona büyük avantajlar verdi. Bir anlamda Batum Antlaşmalarına Gürcistan ve özellikle Ermenistan Cumhuriyeti Türkiye'nin himayesi altına girmişlerdi. Ama bu antlaşmaların asıl avantajını Azerbaycan Cumhuriyeti yaşadı. Hem bu antlaşmalar sayesinde devletlerarası hukuk kurallarına göre kendisinin büyük devletler tarafından tanınması sağlandı, hem Türkiye'nin desteğiyle ve tecrübesiyle teşkilatlı bir devlet yapısına kısa zaman zarfında ulaştı, hem Kafkasya'da Türkiye'nin desteğini alarak emsallerine göre önemli avantajlar elde etti ve nihayet hem de en önemlisi Türkiye himayesinde ülkenin Bolşevik ve Ermeni çetelerin işgalinden kurtulması sağlandı. Azerbaycan Cumhuriyeti, bunların tamamına Batum Antlaşmalarıyla ulaştı. Bunun karşılığında Türkiye de Kafkasya'da tabiatıyla Azerbaycan Cumhuriyeti sayesinde - kısa bir süre için de olsa - güçlü bir şekilde bulunabildi. Bunun içindir ki, bu süre zarfında Türkiye için Azerbaycan Cumhuriyeti Kafkasya'daki en önemli müttefiki ve kardeş ülkesi olurken, Azerbaycan Cumhuriyeti için de Türkiye, iç ve dış politikasının ana eksenine ve esası oldu: Bu durum, "bir millet - iki devlet" kavramının, dünyada gerçekleştirilme imkânı bulmuş belki de en güzel örneği idi.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi), A. 4-3671, K. 2916, D. 486, F 5.
 ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 302, F 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171, 1-172, 1-173, 1-174, 1-175.
 ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-99, F 3-27, 3-28.
 ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F 1-99.
 ATASE, A. 4-3671, K. 2922, D. 512, F 27.
 ATASE, A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F 27-1, F 27-2, 27-69, 27-70, 27-71.
 ATASE, A. 6-5669, K. 4841, D. 17-5285, F 5.

BOA, BEO. A.VRK (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bابتالی Evrak Odası Sadaret Evrakı), No. 820/63.

BOA, HR.HMŞ.İŞO (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası), No. 106/8.

BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/7.

BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10.

BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/11.

Türk Tarih Kurumu, Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 32.

USA.NA (United States of America National Archives), Paris Peace Conference, No.184.021/162.

USA.NA, Paris Peace Conference, No. 184.021.02/6.

2. Dergi ve Gazeteler

Atı, No. 162 (11 Haziran 1334/1918).

Azerbaycan Aylık Kültür Dergisi, No. 2-3 (Mayıs-Haziran 1955).

Azerî Türk, No. 9 (28 Mayıs 1928).

Kurtuluş, No. 43 (Mayıs 1938, Berlin).

Haftalık Gazete, No. 10 (29 Ağustos 1334/1918).

Tanin, No. 3403 (31 Mayıs 1334/1918).

Tanin, No. 3414 (11 Haziran 1334/1918).

Tasvir-i Efkâr, No. 2488 (17 Haziran 1334/1918).

The Georgian Messenger, No. 4 (March 16, 1919).

Vakit, No. 248 (26 Haziran 1334/1918).

3. Kitap ve Makaleler

Afanasyan, Sergei, **L'Arménie L'Azerbaïdjan Et La Géorgie De L'Indépendance à L'Instauration Du Pouvoir Soviétique (1917-1921)**, Editions L'Harmattan, Paris, 1981.

Allen, W. E. D.; Muratoff, Paul, **Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge University Press, Cambridge, 1953.

Atınur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Avalov, Zurab, **Nezavisimost Krizis v Mejdunarodnoy Politike**, Paris, 1924.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. III/4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Damırlı, Mehman A., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 19, s. 148-156.

Emekli Kaymakam Rüştü, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", **93 Sayılı Askerî Mecmuası'nın Tarih Kısmı**, No. 34 (1 Haziran 1934).

Gasimov, Musa, "Azerbaycan Cumhuriyeti", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 19, s. 121-147.

Gill, Arnon, **Die Sowjetisch-Türkischen Beziehungen von der Russischen Revolution 1917 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges und die Selbständigkeitsbestrebungen der transkaukasischen Völker (Georgier, Armenier, Aserbejdşchaner)**, Offenburg/Baden, 1969.

Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e; Bitmeyen Savaş, Kutulama-re Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, yay. haz. M. Taylan Sorgun, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1972.

Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)**, Azərneşr, Bakı, 1993.

Hovannisian, Richard G., **Armenia on the Road to Independence 1918**, Berkeley, Los Angeles, 1967.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia**, University of California Press, Los Angeles, 1982, 1971.

Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
 Mehmed-zade, M. B., "Türk Ordusunun Azerbaycan'da Kalması Meselesi", **Kurtuluş**, No. 43 (Mayıs 1938, Berlin), s. 20-23.

Mehmedzade, Mirza Bala, **Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili**, Milli Azerbaycan Neşriyatı, İstanbul, 1927.

Mehmet-zade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi, Milli Azerbaycan "Müsavat" Halk Fırkası Tarihi**, Müsavat Fırkası Divanı Neşriyatı, Berlin, 1938.

Nesibzade, Nesib, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Elm Neşriyatı, Bakı, 1990.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, yay. haz. İsmet Demir v.dğr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993, c. I-II.

Pomiankowski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918, I. Dünya Savaşı**, çev. Kemal Turan, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1990.

Rasim, Ahmed, "Ahmed Rasim Bey Kafkasya'da (2)", **Tasvir-i Efkâr**, No. 2488 (17 Haziran 1334/1918).

Resulzade, Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341.

Saray, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

San, Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010.

Sanahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

Swietochowski, Tadeusz, **Russia and Azerbaijan a Borderland in Transition**, Columbia University Press, New-York, 1995.

Şahin, Enis, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı ve İlk Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918)", **Omeljan Pritsak Armağanı/A Tribute To Omeljan Pritsak**, ed. Mehmed Alpagu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, s. 723-746.

Şahin, Enis, "Rus İhtilallerinden Sonra Türkiye'nin Kafkasya Politikasına Genel Bir Bakış", **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı**, Işık Ofset Matbaacılık, Ankara, 1998, c. II, s. 881-892.

Şahin, Enis, **Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri - 1918**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Şahin, Enis, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Yüceer, Nasir, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağistan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

OSMANLI-RUSYA İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA BAĞIMSIZ AZERBAJYAN (1917-1918)

Dr. Vasif QAFAROV*

Osmanlı-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkıp tarihsel süreçte gelişim kaydeden önemli bir konudur. Birinci Cihan Savaşı sırasında vuku bulan Osmanlı-Rusya çatışmaları esnasında dış politika önceliği olarak Türkçülük ideolojisine önem atfedildi. Osmanlı Devleti'nin askerî kanadını temsil eden Enver Paşa, Rusya'ya açılan savaşın gerçek amacının Rusya esaretinde bulunan Türk uluslarına özgürlüğe kavuşması olduğunu ve bu sürecin sonunda Büyük Turan Devleti'nin kurulacağını düşünmekteydi. Doğu Anadolu'da Ermenilere muhtarıyet vaadinde bulunan Çarlık Rusyası ise idaresindeki bölgelerde yaşamalarını sürdüren Müslüman Türkler ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini koparabilmek için aralarında tampon bir bölge oluşturma eğilimindedi. Milliyetçilik akımının genişleme kaydettiği bu dönemde; Azerbaycan Türkleri'nin milli istiklal mücadelesinden endişe duyan Çar Hükümeti, onları Osmanlı'dan uzak tutmaya, kimliklerini unutturup Ruslaştırılmaya çalışmaktaydı. Egemenliği altındaki diğer Müslüman milletler gibi Azerbaycan Türklerine inanmayan Çar yönetimi, Birinci Cihan Savaşı yıllarında onlara sıkı markaj uygulamakla birlikte, 1916'nın yaz döneminde Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan etmişti. Savaş boyunca Azerbaycan'a hammadde kaynağı ve Osmanlı'ya saldırı açısından stratejik bölge olarak bakılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Azerbaycan ile ilgili planları ise 1914-1917 yılları arasındaki operasyonlara rağmen, başansızlıkla sonuçlandı. 1917'nin Ekim ayında meydana gelen Bolşevik Devrimi, ardından Rus cephelerinin fiilen düşmesi üzerine Osmanlı yöneticileri arasında "Turan Politikası"nın uygulanabilirliği konusunda umutlar yeşermeye başladı. Bu nedenle 1917'nin sonlarına doğru Osmanlı Devleti Kafkasya ve Azerbaycan ile ilgili planlarını yeniden gözden geçirdi.

2 Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk ve 5 Aralık 1917 tarihli Erzincan müzakereleri ile Rusya ile Osmanlı arasındaki askerî operasyonlar sona erdi. 9 Aralık 1917'de Bolşevik Rusya ile İttifak Devletleri arasındaki sorunları çözmek amacıyla Brest-Litovsk'ta konferans çağrıldı. Faaliyetine birkaç kez ara verilen konferans 1918'in 3 Mart tarihine kadar devam etti. Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk görüşmelerinden beklentileri şöyle idi:

1. Rusların elinde bulunan Doğu Anadolu vilayetleri geri alınmalıdır.
2. 93 Harbi'nden sonra belirlenen tazminatın bir kısmı ödenmediği için Rusya'ya verilen Kars, Ardahan ve Batum sancakları Osmanlı'ya iade edilmelidir.
3. Sovyet Rusya'nın ilan ettiği self-determinasyon haklarını kullanan Güney Kafkasya Müslümanları Rusya ile Osmanlı arasında tampon bir devlet kurmalıdırlar.*

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: vasifqafarov@rambler.ru

Yukarıda belirtilenlerin yanında Osmanlı Devleti, bu sıralar filen Rusya'dan kopmuş Mavera-ı Kafkasya Komiserliği'nin bağımsızlığını tanımak suretiyle Sovyet Rusya'nın Kafkaslara nüfus etmesini önlemeye çalışmaktaydı. Osmanlı ile Rusya arasında tampon bir devletin mevcudiyeti Türklerin bölgeyle ilgili politikaları ile uyum içindeydi. Fakat Osmanlı devlet erkânı, Ermeniler ile Gürcülerin söz sahibi olduğu Mavera-ı Kafkasya Komiserliği'nden ziyade Müslüman bir devletin tampon rolü üstlenmesini temenni etmekteydi. Doğu Anadolu'nun bir kısmının Rus işgalinde bulunması Ruslar ile doğrudan temas halinde olmak anlamına gelmekteydi. Böylesine kritik bir ortamda Türk yetkililer Mavera-ı Kafkasya Komiserliği'nin bağımsızlığını tanımak suretiyle bu tehlikeyi bertaraf etme kararına vardılar.¹ Bu meseleni hukuksal zemine taşımaya amaçlayan Osmanlı diplomatları, 16 Ocak 1918'de Mavera-ı Kafkasya Komiserliği'ni resmen Brest-Litovsk Konferansı'na davet ettiler.² Fakat Mavera-ı Kafkasya Komiserliği bu davete icabet edip konferansa katılmadı.

Osmanlı devlet erkânı Brest-Litovsk'taki görüşmelerden çok umutluydu. Bu nedenle Sadrazam Talat Paşa'nın Brest-Litovsk'a gitmesi uygun görüldü. 1918'in Ocak ayından itibaren konferansın çalışmalarına katılan Talat Paşa'yı sürpriz bir Sovyet atığı karşıladı; "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili bir deklarasyon yayımlayan Sovyet Rusya, Doğu Anadolu hususundaki stratejik amaçlarını ayan beyan etti.³ Buna mukabele olarak, 16 Ocak 1918'de Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann ile bir araya gelen Talat Paşa, Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesi meselesi müzakereye açtı. Alman Dışişleri Bakanı ise yakın günlerde ateşkesin sona ereceğini ve bu nedenle Bolşeviklerle barış yapmaya gerek olmadığını belirtti. Dolayısıyla savaş yeniden başladığı ortamda Rus işgalindeki Türk topraklarının geri alınması amacıyla askerî operasyon yapılmasına siyasi bir engel olmayacağını ifade etti.⁴ Görüşmeden sonra Enver Paşa'ya bir telgraf çeken Talat Paşa, Richard von Kühlmann ile görüşmenin içeriği hakkında bilgi verdikten sonra Enver Paşa'nın Almanya Genel Karargâhı ile iletişime geçmesini ve ileri hareket için çalışmaların başlamasını tavsiye etti.⁵ Talat Paşa'nın telgrafının içeriği şöyle idi:

"Ukrayna ile barış antlaşması imzalandıktan sonra Bolşevikleri barışa zorlamak amacıyla Almanya Petrograd üzerine saldırı düzenlemek niyetindedir ve bu amacı gerçekleştirebilmek için hazırlıklara başlamıştır. Türk heyeti, meselenin bu şekilde çözüme kavuşturulmasının bizim lehimize olacağı kanısındadır. Bolşevik propagandalarının arka planında eski Rusya'nı ihya planları vardır. Federatif Rusya Cumhuriyeti oluşturmayı tasarlayan Bolşevikler; Finlandiya ve Ukrayna'nın istiklallerini tanımamak suretiyle bu amaçlarını açığa vurmaktadırlar. Bağımsız Ukray-

1 ATASE, A. 1/2, K. 1366-340, D. 406, F. 1-48; ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.
2 ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-2, 7-3, 7-4, 7-8; *Dokümanları i Materialı po Vnesney Politiki Zakavkazya i Gruzii*, Tipografiya Pravitelstvo Gruzinskoy Respubliki, Tiflis, 1919, s. 52.
3 Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, 1998, s. 241-242.
4 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 368; E. A. Türkgeldi, "Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları", *BTDD*, c. III/13, (Mart, 1986), s. 49-50.
5 Kurat, a.g.e., s. 388.

na teşekkül ederse, Kırım Hükümeti de teşekkül edecektir. Atıyın, Kafkasya'da Müslüman bir devletin teşekkülü mümkün olacaktır."⁶

10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk görüşmelerine ara verildi ve Sovyet delegasyonunun başkanı Lev Davidoviç Trotski Petrograd'a döndü. Sovyet delegasyonunun konferansı terk etmesi Osmanlı Devleti'nin işine yaradı. Çünkü bu döneme kadar Türk delegasyonu taleplerini açık şekilde ileri sürmüyordu. Taleplerin önündeki en önemli engel, müttefik Almanya'nın yürüttüğü politikayı ve Türklerin aşırı talepler ileri sürmesi görüşmeleri tıkaçlıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti taleplerini ertelemek zorunda kalmıştı. Sovyet delegasyonunun konferansın ayrılması Türk delegasyonuna manevra alanı tanıdı ve görüşmeler yeniden başladığında Türkler yeni talepler sunma hakkı elde ettiler.

Konferansın çalışmalarını durdurması üzerine Talat Paşa ile Ahmed Nesimi Bey İstanbul'a döndüler ve son durumu Bakanlar Kurulu toplantısında müzakereye açtılar. Bu toplantıda; Almanların Bolşevik Hükümeti'ne vermeyi tasarladığı ultimatomda Türk taleplerinin eklenmesi ve bu hususla ilgili Almanya'nın bilgilendirilmesine karar verildi. Alman ultimatomuna eklenecek Türk talepleri şöyle idi:

1. 93 Harbi'nden sonra tazminata karşılık olarak Rusya'ya verilen Kars, Ardahan ve Batum sancakları Osmanlı Devleti'ne iade edilmelidir.
2. Eski Rus ordusu ve Kızıl Ordu birlikleri Türklerin çoğunluk konumunda bulunduğu bölgeleri tahliye etmelidir ve asayişin temini için Türk ordusu söz konusu bölgelere sevk edilmelidir.
3. 1878'de çizilen sınırların dışında bulunan Kafkasya Müslümanlarına self-determinasyon hakkı tanınmalıdır."

Bakanlar Kurulu kararın 24 Şubat 1918'de Enver Paşa tarafından Brest'te bulunan Zeki Paşa aracılığı ile Almanya Genel Karargâhı Komutanlığı'na iletili. Başkomutan General Ludendorff ise Brest-Litovsk'taki temsilcisi General Max Hoffmann'dan Türk taleplerini desteklemesini talep etti.⁸ Alman Askerî Komutanlığı'ndan farklı olarak Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, Türk taleplerini olumlu bulmuyordu. Kühlmann'a göre, aşırı talepler içeren bu öneri barışı tehlikeye sokup yeni Osmanlı-Rus savaşına neden olabilirdi. Bununla birlikte, Richard von Kühlmann, Türk taleplerini toptan reddetmeyi münasip bulmuyordu. Sonuç itibarıyla Türk talepleri kabul edildi ve aşağıdaki talepler Alman ultimatomuna eklendi:

1. Rus işgalinde bulunan Doğu Anadolu Vilayetleri hemen tahliye edilmelidir.
2. 93 Harbi'nden sonra tazminata bedel olarak Rusya'ya verilen Kars, Ardahan ve Batum sancakları Osmanlı Devleti'ne iade edilmelidir.
3. Şimdiye değin Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan tüm mu-

6 a.g.e., s. 368-369.

7 Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2296/1A; Selami, a.g.e., s. 343.

8 a.g.e., s. 343.

kaveleler, bilhassa kapitülasyonlar ilga edilmelidir.”⁹

Almanya İmparatorluğu'nun İstanbul Bütükelçisi Bernsdorf, Türk taleplerini şöyle değerlendirmekteydi: “Türk Hükümeti; diğer cephelerde kaybettiği toprakları Kafkasya'daki topraklar ile telafi etmek niyetindedir. Talat Paşa ile Enver Paşa Osmanlı ve Almanya'nın birlikte Batum-Bakü demiryolu aracılığıyla Asya'ya açılacaklarını iddia etmektedirler.”¹⁰ Görüldüğü üzere, Enver Paşa ile Talat Paşa Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından önceki tarihlerde Bakü'yu kontrol altına almak amacıyla Kafkasya hareketini tasarlamışlardı. Ancak bu projenin gerçekleştirilmesi için Kafkasya'daki tüm Müslümanların Osmanlı himayesindeki bir devletin çantası altında birleşmeleri gerekirdi. Projenin realiteye dönüşmesindeki muhtemel zorlukların farkında olan Enver Paşa, Brest'te bulunan Türk temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa'ya gerekenlerin yapılması konusunda birtakım tebliğler gönderdi. İbrahim Hakkı Paşa ise Brest-Litovsk görüşmelerinin 27 Şubat-3 Mart 1918'de yapılan son merhalesinde Osmanlı Devleti'nin taleplerini müzakereye şöyle çıkardı:

“Sovyet Rusya'nın deklare ettiği self-determinasyon hukukuna istinaden Kafkasya'da bağımsız “Kafkas İslâm Devleti” kurulmalıdır. Hakeza, Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının milli devletlerinin bağımsızlıkları tanınmalıdır.”¹¹

Görüldüğü üzere, Brest-Litovsk'taki Osmanlı delegasyonunun bu hususla ilgili istekleri tamamen belirginleşmiş olup, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Müslüman bir tampon devletin kurulması talep edilmekteydi. Tampon devletin Dağıstan ve Azerbaycan toprakları üzerinde kurulması gerekirdi. Fakat görüşmeler sırasında Sovyet delegasyonu bu öneriyi reddetti. Kendi çıkarları açısından böyle bir devletin mevcudiyetini uygun bulmadıklarından Almanlar da Türkleri desteklemediler.¹² Bu nedenle Türk delegasyonunun önerisi kabul edilmedi. Bunun yerine, Sovyet delegasyonu Kafkasya Müslümanlarına geniş özgürlükler tanınacağı vaadinde bulundu.

Brest-Litovsk'taki Osmanlı delegasyonunun talepleri tampon devlet kurulması istemiyle sınırlı değildi. Osmanlı Devleti; Rusya'nın tamamındaki Müslüman Türk nüfus üzerinde Osmanlı hamiliğinin tescillenmesini talep etmekteydi. Öncelikli olarak Rusya Türklerine geniş siyasal ve kültürel özgürlükler tanınmalı ve uygulamaların denetimi Osmanlı Devleti'ne verilmeliydi. Rusya'daki Müslüman Türklere özgürlükler verilmesi meselesi, ilk kez uluslararası bir konferansta bu kadar açık şekilde telaffuz edilmekteydi. Ne var ki bu talep, Almanya delegasyonu tarafından desteklenmedi. Avusturya-Macaristan delegasyonu ise söz konusu talebi barışı bozabilecek etken olarak gördüğünden öneriye destek vermedi. Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın bu konudaki uzlaşmaz tavır Sovyet Rusya'ya ender bulunur

9 Kurat, a.g.e., s. 381-382; Selami, a.g.e., s. 344.

10 Selami, a.g.e., s. 382.

11 G. Jaschke, “Der Turanismus der jungturken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg”, *Die Welt des Islams*, Bd. 23, H. 1/2 (Leipzig, 1941), s. 24.

12 A. Arslan, “I Dünya Savaşı Ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)”, *Kafkas Araştırmaları*, c. IV (İstanbul, 1997), s. 99.

fırsat tanıdı ve Osmanlı delegasyonunun talepleri reddedildi.¹³ Bunun yerine Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Osmanlı Devleti'ne iadesi konusunda mutabakata varıldı. Böyle bir ortamda Sovyet Rusya ile yapılan barışın bozulmasından endişe duyulduğu için Osmanlı devlet erkânı statükoyla razılaşmak zorunda kaldı.¹⁴

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti arasında 14 madde ve leflerden oluşan mukavele imzalandı. Hakeza, İtilaf Devletleri ile Sovyet Rusya arasında münferit antlaşmalar yapıldı.¹⁵ Osmanlı Devleti; Brest-Litovsk Konferansı'nda ileri sürdüğü üç talepten Doğu Anadolu'nun tahliyesi ve Elviye-i Selase'nin iadesini tasarlayan iki talebini olumlu sonuçlandırdı. Brest-Litovsk barışı ile Osmanlı'nın Kafkasya sınırlarının 93 Harbi öncesindeki sınırlar olduğu resmen tescillendi. 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum mukavelesi ise bu Osmanlı-Rus sınırını 1829'daki duruma götürdü. Sınır sorunlarının Osmanlı lehine çözüme kavuşturulmasının Türk ordularının Kafkasya istikametindeki ilerleyişini durdurduğu söylenemezdi. Bilakis, Kafkasya ve Azerbaycan'da vuku bulan olaylar, soydaşlarına ve dindaşlarına yardım amacıyla Türk ordusunun bölgeye sevk edilmesine neden oldu. Türk ordusunun Azerbaycan'a sevkini gerekli kılan diğer bir etken ise zengin Bakü petrolü idi. Bakü'nün kurtarılmasından sonra, 15 Ekim 1918'de Şark Orduları Komutanı Halil Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu hususla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktaydı:

“Bugün Bakü'deki ambarlarda birikmiş petrolün fiyatı yüzlerce milyon lira teşkil eder. Allah'ın lütfüyle elde ettiğimiz bu kaynak tüm mali sıkıntımızı giderebilecek mahiyettedir. Bakü savaşlarında binlerce can kaybettik. Bu nedenle Bakü servetinin en büyük hissesinden fetih hakkı olarak bizim ve Azerbaycan'ın yararlanması gerekir.”¹⁶

Güney cephelerinde kaybedilen bölgelerin telafisi, kuşkusuz, Enver Paşa'nı Kafkas hareketına sevk eden en önemli etkenlerden birisiydi. Böyle bir politika sayesinde Rusya sınırları dahilindeki Türk bölgelerinin kurtarılmasının yanında savaş sırasında Osmanlı'nın kaybolan itibarı onanmış olacaktı.¹⁷

Kafkasya'da vuku bulan gelişmeler ve Türk ordusunun bölgeye yönelmesi Moskova'da endişeyle izlenmekteydi. 15 Mayıs 1918'te Gümürü'nün Türklerin eline geçmesi RSFSC Dışişleri Komiserliği'ni harekete geçirdi. 28 Mayıs 1918'de Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyeviç Çiçerin'in imzasını ta-

13 Kurat, a.g.e., s. 383-384.

14 Brest-Litovsk Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'nın istiklâl talebinden vazgeçmesi hakkında geniş bilgi için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2296/1A.

15 ATASE, A. 4/3671, K. 2928, D. 496-28, F. 1-151; ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28; BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 55/2; BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10; *Mirnie Peregovon v Brest-Litovske*, NKND, Moskva, 1920.

16 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985, s. 425-426.

17 Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 44.

siyan 1888 sayılı nota Moskova'daki Türk temsilcisi Galip Kemal Bey'e iletilti. Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye devredilen Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının Rusya açısından önemini vurgulayan notada, Sovyet Rusya'nın yeni toprak kayıplarına tahammül edemeyeceği şöyle ifade edilmektedir:

"Hâliyen Aleksandropol'un (Gümrü) Türk kuvvetlerince ele geçirildiği ve ordunun Bakü istikametinde ilerlediği hususunda haberler gelmektedir. Sovyet Hükümeti, ağır maddeler içeren Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen barışın bu şekilde bozulmasına itiraz ediyor ve harekâtın durdurulmasını talep ediyor."¹⁸

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı üzere, Sovyet Rusya ilk kez 1918'in Mayıs ayında Bakü meselesini gündeme getirdi ve Bakü'nün Türk kuvvetlerinin eline geçme ihtimalinden duyduğu endişeyi açık şekilde ifade etti. Bununla birlikte, Kafkasya'da yeterli kadar askeri güce sahip olmadığından Osmanlı Devleti ile çatışmayı göze alamadı. Türk kuvvetleri ise 1918'in Haziran ayında Gence istikametinde harekete geçtiler. 5 Haziran 1918'de Mürsel Paşa komutanlığındaki 5. Tümen birlikleri Gence'ye girdi.¹⁹ Türk ordusunun Gence harekati ve sıradaki hedefin Bakü olmasıyla ilgili ihtimaller Sovyet Rusya yönetiminde derin endişe uyandırdığını söylemek gerekir. Zira 24 Mayıs 1918'de Vladimir İliç Lenin, Bakü HKS Başkanı Stepan Şaumyan'a yazdığı mektupta bu endişesini şöyle ifade etmekteydi: "Bakü'nün uluslararası konumu kaotik gözükmektedir. Bu nedenle Noy Jordaniya ile iletişime geçmenizi tavsiye ederim."²⁰

Belirtilen direktif doğrultusunda Bakü HKS Başkanı Stepan Şaumyan, Gürcistan Milli Konseyi Başkanı Noy Jordaniya'ya başvuru yaptı ve Güney Kafkasya'nı Osmanlı hücumlarından korumak amacıyla Sovyet kuvvetlerine yardım yapmasını talep etti. Buna ek olarak, Türk ordusunun Gürcistan'dan geçişinin engellenmesine mukabele olarak, ilerleyen tarihte RSFSC HKS'nin Gürcistan'a özerklik verebileceği ima edildi.²¹ Türk ordusunun Gürcistan'dan geçişinin engellenmesi, söz konusu dönemde Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'nı dahi ilgilendirmekteydi. Türklerin Kafkasya'ya yerleşme planları şiddetli Alman muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Örneğin, 10 Haziran 1918'de Borçalı'da Osmanlı kuvvetleri ile birleşik Gürcü-Alman kuvvetleri birbirlerine silah dayadılar. Büyük savaşın zorluklarına birlikte sine geren Türk ve Alman orduların şimdi önemli bir konuda fikir ayrılığı nedeniyle karşı karşıyaydılar. Borçalı'da meydana gelen ufak çaplı bir operasyon sonucunda, Türk bölüğü birleşik Gürcü-Alman birliğini geri püskürttü ve çok sayıda esir ele geçirdi. Diğer taraftan ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı ve Türk ordusunun Kafkasya harekâtı, bölgede gücünü kaybetmek istemeyen Bolşevik Rusya'da derin endişe uyandırdı. Sovyet Rusya'ya güvenen Bakü HKS ise tüm gücünü Azerbaycan Hükü-

meti ile mücadeleye girişti. 6 Haziran 1918'de Bakü Komünü'nün Ordu ve Donanma İşleri Komiseri Grigori Nikolayeviç Korganov Gence operasyonunu başlattı. Bu operasyonun amacı Türk birliklerinin bölgeye sevkinden önce Gence'deki Azerbaycan Hükümeti'ni devre dışı bırakmaktan ibaretti.²²

Bakü HKS ile Cumhuriyet Hükümeti arasındaki mücadelenin kaderini 27 Haziran-1 Temmuz tarihleri arasında Gökçay yakınlarında vuku bulan savaşlar tayin etti. Gökçay savaşında Bakü HKS birliklerinin Gence istikametindeki ilerleyişi durduruldu ve Kafkas İslam Ordusu Bakü istikametine ilerleyişe geçti.²³ 20 Temmuz 1918'de stratejik konumda bulunan Şamahı Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçti. Sovyet Rusya'nın Almanya aracılığıyla kurdugu baskı Bakü'nün kurtuluşunu erteledi. Bakü HKS kuvvetlerinin Bakü'ye savunamayacağı farkında olan Sovyet Rusya, Almanya'nın bölgeyle ilgili planlarını kendi çıkarlarına alet etmek istiyordu. Bakü petrolünün cilvesi Alman emperyalizminin gözünü boyamıştı. İstanbul Konferansı'na katılan temsilcilerle yapılan görüşmelerde Almanya bu konuyla ilgili duyarlılığını açık şekilde ifade etmekteydi. Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Devleti ise bu konuda Almanya'ya tavizler vermek niyetinde değillerdi. Ancak ilerleyen tarihteki gelişmeler Almanya'nın bölgedeki olaylara müdahil olmasını gerekli kıldı. Örneğin, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü istikametindeki ilerlemesi nedeniyle Sovyet Rusya'nın Berlin temsilcisi Alfred Joffe Almanya'ya nota vererek, Brest-Litovsk Antlaşması ile sağlanan barışın bozulduğunu bildirdi ve Türk ordusunun Kafkasya harekâtını şiddetle protesto etti. Buna ek olarak, Türk ordusunun durdurulmasını talep etti. Zahirde Azerbaycan'da vuku bulan olayların kendisini ilgilendirmedigini beyan eden Almanya, perde arkasında Türk ordusunun durdurulmasına mukabele olarak Bakü petrolünden pay alabilmek amacıyla Sovyet Rusya ile gizli görüşmeler yaptı. Haziran sonuna doğru belirtilen hususla ilgili Alman-Sovyet mutabakatı ortaya çıktı.²⁴ İmzalanan protokole göre, Türk ordusunun ilerlemesinin durdurulmasına mukabele olarak, Bakü petrolünden Almanya'ya pay ayrılması taahhüt edilmişti. Ariyeten, bu görüşmelerin sonucu olarak, 27 Ağustos 1918'de Sovyet Rusya ile Almanya arasında ek mukavele imzalandı. Bu mukavelenin 13. maddesine göre, Gürcistan'ın bağımsızlığının Almanya tarafından tanınmasının öndeki Rusya engeli kalkmış oldu. Azerbaycan'la ilgili 14. maddenin içeriği ise şöyleydi:

"Almanya, Kafkasya'da Gürcistan hudutları dışında vuku bulan savaşlarda herhangi üçüncü bir devleti desteklemeyecektir. Kafkasya'daki üçüncü devletlerin silahlı kuvvetlerinin Kür nehri boyunca Bakü, Şamahı ve Kuba kazalının sınırlarına girmesine engel olacaktır. Rusya ise Bakü'de petrol üretimini artıracak, her ay çıkarılan petrolünü dörtte birini Almanya'ya verecektir."²⁵

22 a.g.e., s. 106.

23 P. G. Darabadi, *Voennie Problemi Politiceskoy İstorii Azerbaydjana v naçale XX veka*, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1991, s. 114.

24 Hesenov, a.g.e., s. 108-109.

25 İkdam, No. 7752 (9 Eylül 1334/1918); *Dokumenti Vneşney Politiki SSR*, ed. İ. N. Zemskov v.dğr., Gospolitizdat, Moskva, 1958, c. I, s. 101; Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 91-92; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*

18 Kurat, a.g.e., s. 529-530.

19 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azmeşr, Bakü, 1993, s. 94.

20 Vladimir İliç Lenin, *Azerbaycan Haqqında*, yay. haz. C. B. Quliyev, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1970, s. 126.

21 Hesenov, a.g.e., s. 95.

Mukavenenin Kafkasya ile ilgili kısmı, her şeyden önce, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ile ilgiliydi. Müttefiklere bilgi vermeden Sovyet Rusya ile mutabakata varan Almanya, Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarını gözetmekle birlikte, Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişti. Mukavelede zımnen ifade edilen "üçüncü devlet" tabiri ile Devlet-i Aliye kastedilmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti, bu mukavenenin sağladığı mutabakata rağmen, mukavenenin imzalanmasından önce kendisi için belirlenen sınırları geçmiş durumdaydı.²⁶

Rusya-Almanya mukavelesinin imzalanmasından bir gün sonra Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernsdorf, konuyla ilgili Osmanlı devlet erkânını bilgilendirdi. Bu haber İstanbul'da infiale yol açtı. 27 Ağustos Mukavelesi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın grup toplantısında ve Osmanlı parlamentosunda geniş şekilde müzakere edildi. Müzakereler sonrasında Sadrazam Talat Paşa Almanya Hükümeti'ne başvurarak, mukavenenin onaylanmamasını talep etti. Buna paralel olarak, diplomatik görüşmeler yapmak amacıyla 3 Eylül 1918'de Berlin'e gitti. Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Rifat Paşa ise Hintze ile görüştü ve mukaveleyle ilgili hükümetinin itirazını ona iletti. Hintze, Osmanlı Devleti'ni Brest-Litovsk Antlaşması'nın maddelerine uymamakla suçladı. Rifat Paşa ise Almanya'nın mevcut durumuyla barışık olması gerektiğini ifade etti. Buna mukabele olarak, Hintze, 27 Ağustos tarihli mukavenenin onaylamama talebini nezaket dâhilinde diplomatik şekilde reddetti.²⁷

27 Ağustos tarihli mukavenenin Osmanlı-Alman ilişkilerini tırmandırdığı açıktır. Ancak söz konusu mukavele ile taahhütler üstlenen devletlerin verdikleri sözleri icra etmeleri fiilen imkânsızdı. Bakü'de üretilen petrolün dörtte birini Almanya'ya vermeye taahhüt eden Sovyet Rusya, 31 Temmuz 1918'den itibaren Bakü'nün kontrolünü kaybetmişti. Dolayısıyla denetim dışındaki petrol rezervlerinin Almanya ile paylaşımı söz konusuydu.²⁸ Almanya ise bu sıralar Bakü'ye yerleşen İngilizleri şehirden çıkaracağına ve şehrin yönetimini Bolşeviklere vereceğine taahhüt ediyordu. Ancak mevcut durum bu planın gerçekleştirilmesine olanak tanııyordu. Durumu göz önünde bulunduran Almanya'nın Gürcistan'daki askeri birliklerinin komutanı Albay Friedrich Kress von Kressenstein, 2 Eylül 1918'de Tiflis'ten gönderdiği tahriratta, Türk silahlı kuvvetleri olmaksızın Bakü'yü ele geçirmenin imkânsız olduğunu belirtmekteydi. Dolayısıyla Eylül ayının birinci yarısında Alman kulisleri Sovyet Rusya'nın Bakü'de vuku bulan olaylara etkisinin sifirle eş değer olduğunu fark ettiler. Bu nedenle Bakü'deki çıkarlarına Osmanlı Devleti aracılığıyla ulaşma yolunu denemeye başladılar. Almanya Genel Karargâhı Bakü'nün kurtarılması için yardıma hazır olduğunu ve şehrin İngilizlerden kurtarılmasına katkı sağlamak amacıyla iki tabur

gönderme niyetinde olduğunu bildirdi. Buna ek olarak, 13 Eylül 1918'de Gürcistan'daki Alman birlikleri komutanı Albay Friedrich Kress'e telgraf çeken General Erich Ludendorff, savaş hazırlıklarına başlanılmasını talep etti. Ariyeten, bölgedeki Alman askeri donanımın durumuyla ilgili rapor istedi.²⁹ Alman Genel Karargâhı, Bakü operasyonunun Eylül ayının ikinci yarısı ile Ekim başlarında gerçekleştirilmesini uygun görmekteydi. Bu operasyon sayesinde hem Bakü ele geçirilmeli hem de Hazar havzası Almanya'nın denetimine geçmeliydi. Ancak Osmanlı erkân-ı harbiyesinin planları Almanlar saf dışı bıraktı. 10 Eylül 1918'de Bakü operasyonunun komutasını bizzat üstlenen Nuri Paşa, 13 Eylül'de Bakü'yü kurtarma operasyonunu yürürlüğe koydu. Eylül'ün 13'ünden 14'ne geçen gece saldırıya geçen Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül'de şehrin denetimini tamamen ele geçirdi. Bu olayın ardından Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi, Gence'den Bakü'ye nakledildi. Netice itibarıyla Bakü ugrunda İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı arasında vuku bulan mücadeleden Osmanlı Devleti muzaffer ayrıldı. Bakü ugrunda mücadele eden Almanya ve İngiltere devletleri, geçici olarak, Türklerin bu zaferini kabullenmek zorunda kaldılar. Sovyet Rusya ise ekonominin can damarı konumunda bulunan Bakü petrolünün kaybını bir türlü kabullenemedi. Türk ordusunun Bakü'ye girişinden bir gün sonra Almanya Hükümeti'ne nota veren Sovyet Rusya'nın Berlin temsilcisi Alfred Joffe, 27 Ağustos tarihli Rus-Alman Mukavelesi'nin şartlarının ihlal edildiğini belirtti.³⁰

Bakü meselesiyle ilgili tartışmalar yaşandığı günlerde, Alman-Osmanlı ilişkilerinin rayına oturtmak amacıyla Sadrazam Talat Paşa Berlin'deki mercileri ziyarete bulundu. Dolayısıyla Bakü sorunu yurtdışında, Berlin'de gerçekleşecek Alman-Sovyet-Türk görüşmelerinde çözülmeliydi. Almanya'nın şiddetli itirazlarına rağmen Osmanlı'nın Kafkasya operasyonu ve Bakü konusundaki katı tutumu, Almanya'nın tek taraflı olarak 27 Ağustos 1918'de Sovyet Rusya ile anlaşmaya varması, savaşın başlanınca Osmanlı'nın Bulgaristan'a vermek zorunda kaldığı Gümüllüce'nin iadesi konusunda Almanya ile yaşanan tatsızlık gibi hususlar Osmanlı-Alman ilişkilerini olumsuz etkilemişti.³¹ 5 Eylül 1918'de İttifak Devletleri'nin Viyana konferansına katılan Talat Paşa, sonraki gün Berlin'e ugradı. 7 Eylül 1918'de Hintze ve General Otto von Lossow ile görüşen Talat Paşa, Almanya'nın Osmanlı devlet erkânına haber vermeden Kafkasya konusunda Sovyet Rusya ile masaya oturup gizli mukavele imzalamasını protesto etti. Hintze ise Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya verdiği vaadin hâlifına olarak Bakü operasyonunu icra etmekle suçladı. Böylece görüşmenin ilk raundu karşılıklı suçlamalar şeklinde cereyan etti.

Berlin görüşmelerinde Osmanlı Devleti açısından hayati öneme sahip iki önemli konu tartışılmaktaydı: 1. Kafkasya konusunda tezahül eden Türk-Alman ihtilafı ortadan kaldırılmalı ve bölgedeki durum normalleşmelidir. 2. Savaşın başlangıcında Bulgaristan'a devredilen Gümüllüce Osmanlı Devleti'ne iade edilmelidir. Gümüllüce meselesi Osmanlı Devleti açısından

29 Baumgart, a.g.e., s. 204; İstoriya Diplomatii, ed. V. L. Potyomkin, Gos. İzd-vo Politiceskoy Literatür, Moskva-Leningrad, 1945, c. II, s. 364.

30 Bihl, a.g.e., s. 122.

31 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. III/4, s. 227.

1905-1920, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 182-183.

26 Sovetskoe-Germanskoe Otnoşeniya ot Peregororov v Brest-Litovskoe do Podolsaniya Rapaliskogo Dogovora, Ç. I., 1917-1918, İzd. Pol. Lit. Moskva, 1968, s. 644.

27 W. Zürer, Kaukasien 1918-1921, Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer, Droste Verlag, Duesseldorf, 1978, s. 114.

28 Winfried Baumgart, Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges, R. Oldenbourg Verlag, Wien-München, 1966, s. 202-203; W. Bihl, Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, c. II, s. 108.

önemli bir konuydu. Bununla birlikte, Osmanlı'nın Kafkasya ve Türkistan politikası Almanya tarafından desteklendiği takdirde Bulgaristan meselesinde tavizler verilebileceği ima edildi. Bu duruma itiraz eden Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann ise Bulgaristan'a verilen topraklar mukabilinde Alman desteğiyle Osmanlı'nın Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını elde ettiğini bildirdi.³²

10 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasıyla ilgili memorandumı Almanya Dışişleri Bakanlığı'na sunuldu. Osmanlı Devleti Kafkasya'da edindiği pozisyonu kaybetmek niyetinde değildi ve bu nedenle Almanya'ya verilecek bir takım ekonomik tavizler sayesinde Kafkasya'daki yeni cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınmasına nail olmak istiyordu. Diplomasi alanında böylesine sert tartışmalar yaşandığı günlerde Kafkas İslam Ordusu'nun gerçekleştirdiği operasyon sonucunda Bakü Osmanlı himayesindeki Azerbaycan Hükümeti'nin eline geçmişti. Bu olay Sovyet Rusya'nın şiddetli protestolarına neden oldu. Berlin'deki Rus Büyükelçi Alfred Joffe, 27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus Mukavelesi'nin geçerliliğini kaybettiğini açıkladı. Buna paralel olarak, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Sovyet Rusya açısından bir anlamı kalmadığını ve anlaşmanın Osmanlı'yla ilgili kısmının iptal olduğunu belirtti.³³ Tüm bu gelişmeler karşısında Almanya, yegâne çözüm yolunun Osmanlı Devleti ile anlaşmaktan geçtiğini fark etti ve 23 Eylül 1918'de 7 maddeden oluşan gizli Osmanlı-Almanya Protokolü imzalandı.³⁴ Talat Paşa ve Hintze tarafından imzalanan bu protokolün temel öznesini Azerbaycan meselesi oluşturmaktaydı. Protokolün içeriği şöyle özetlenebilir:

1. Osmanlı Devleti; Kafkas Azerbaycanı, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerini bağımsız devletler olarak tanıma eğiliminde olduğunu beyan etti. Almanya İmparatorluğu ise yalnız Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımak istediğini bildirdi ve Azerbaycan ile Ermenistan'a konsolosluklar gönderip bu devletler ile ilişkiler tesis ettikten sonra adı geçen cumhuriyetlerin tanınma meselesinin müzakere edilebileceğini ifade etti. Kafkasya Cumhuriyetleri konusunda Osmanlı-Rusya ilişkilerinde meydana gelen gerilimin yatıştırılması için Almanya gerekli diplomatik girişimlerde bulunacağını bildirdi. Osmanlı Devleti ise Ermenistan ve Azerbaycan'daki askerî birliklerini geri çekme konusunda güvence verdi. Buna mukabele olarak, Almanya İmparatorluğu; Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının Sovyet Rusya tarafından tanınmasını sağlanması için çaba harcayacağını bildirdi.

2. Osmanlı Devleti; Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletler oluşturmak ve bu devletler ile ittifaka girip onların askerî potansiyelini müttefiklerin lehine istifade etmek niyetinde olduğunu bildirdi. Almanya İmparatorluğu ise bu meselede Osmanlı'ya yardım edemeyeceğini ifade etmekle birlikte, söz konusu süreçte Osmanlı'ya muhalif konumda olmayacağını beyan etti.

3. Savaş boyunca Osmanlı Devleti ile Almanya Kafkasya'nın ekono-

mik kaynaklarından beraber istifade edecekleri konusunda mutabık kaldılar. Bu paylaşımın icra edilmesi için her iki devlet Kafkasya'daki yeni hükümetler nezdinde girişimde bulunacaklarına taahhüt ettiler. Savaş boyunca Bakü'deki petrol kaynakları ile Bakü-Tiflis demiryolu ve Bakü-Batum petrol kemerinin Almanya'nın kullanımına verilmesi konusunda Azerbaycan Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunacağını taahhüt eden Osmanlı Devleti, bu hususla ilgili elinden gelen her şeyi yapacağını beyan etti. Almanya ise Osmanlı Devleti, Rusya ve Kafkas hükümetlerinin Bakü petrolünden faydalanmalarına müsaade etti.

4. Almanya; Kırm ve Rusya Müslümanlarının ulusal, dinsel ve kültürel haklarının korunmasının Osmanlı Devleti açısından özel önem ve anlamı olduğunu onaylamış oldu.

5. Kara Deniz'deki Rusya donanmasının Osmanlı Devleti'nin güvenliği açısından tehdit olduğu Almanya tarafından onaylandı. Bu tehlikeyi bertaraf edebilmek amacıyla Almanya'nın Osmanlı donanmasının modernize edilmesine yardım yapacağı karara bağlandı.

6. Osmanlı Devleti; Azerbaycan'da yaşayan Alman cemaatinin haklarının korunması için Azerbaycan Hükümeti nezdinde girişimde bulunacağına taahhüt etti.

7. Almanya İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın 7. maddesine binaen İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına taraf olduklarını açıkladılar. Bölgedeki İngiliz askerî birlikleri yenilgiye uğratıldıktan sonra Osmanlı askerî birliklerinin İran'ı tahliye edecekleri hususunda taraflar mutabakata vardılar.³⁵

23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman Protokolü" neticesinde Osmanlı Devleti Batum Antlaşması ile elde ettiği imtiyazların bir kısmını Almanya ile paylaşmak zorunda kaldı, fakat Bakü'nün Azerbaycan Hükümeti'ne ait olduğunu Almanlara kabul ettirebildi. Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının tanınması konusunda ise Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında fikir ayrılığı mevcuttu. Osmanlı Devleti yeni kurulan cumhuriyetlerin tamamının bağımsızlığının tanınmasından yanaydı. Almanya İmparatorluğu ise sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduğunu bildirmişti. Bununla birlikte, Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlıklarının Rusya tarafından tanınması için çaba harcayacağını ifade etmekteydi. Dolayısıyla Almanya ve Osmanlı ortak paydada buluşmuşlardı. Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı tahliye etmesini isteyen Almanya, bölgedeki Türk nüfuzunun güçlenmesinden endişe duymaktaydı. Osmanlı ordusunun tahliye işlemlerine ilgili Talat Paşa'nın düşüncesi ise farklı idi. Batum Antlaşması'ndan sonraki süreçte olduğu gibi, Osmanlı devlet erkânı Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Millî Ordusu aracılığıyla bölgeyi kontrolde tutabileceğini düşünmekteydi.

Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu Kafkasya'nın doğal zenginliklerini eşit kullanma konusunda mutabakata varmışlardı. Savaş ihtiyaçları dolayısıyla Almanya'nın Bakü meselesindeki ısrarlı tutumu Osmanlı'nın taviz vermesine neden olmuştu. Bakü petrol sanayi ile demiryollarının savaş sonuna kadar Almanya'nın kullanımına verilmesini onaylayan Osman-

32 Zürrer, a.g.e., s. 119.

33 Baumgart, a.g.e., s. 122.

34 Osmanlı-Alman Protokolü için bkz. BOA, HR.SYS, No. 2303/14.

35 BOA, HR.SYS, No. 2303/14.

lı Devleti, bu hususla ilgili Azerbaycan Hükümeti'ni ikna edeceği taahhüdünde bulunmuştu. 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Almanya Protokolü", 27 Ağustos 1918 tarihli "Almanya-Rusya Mukavelesi" ile taban tabana zıt maddeler içermekteydi. Bu durum ise Almanya'nın resmi veya gayri resmi şekilde 27 Ağustos tarihli mukaveleden imtina ettiği anlamına gelmekteydi.

Bakü'nün Türk ordusunun eline geçmesi ise Osmanlı-Rusya ilişkilerinde gerilim yaşanmasına neden oldu. 20 Eylül 1918'de Osmanlı Hükümeti'ne Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyevič Çiçerin'in imzasıyla nota gönderen Sovyet Rusya, Bakü operasyonunu Sovyet sınırlarına düzenlenen tecavüz olarak değerlendirdi ve bu duruma şiddetle protesto etti.³⁶ Bakü meselesiyle ilgili gelişmeleri haber alan Talat Paşa ile Ahmed Nesimi Bey Berlin'deki Rusya Büyükelçisi ile görüşüp Bakü meselesini müzakere etme kararına vardılar. Söz konusu tarihte Berlin'deki Sovyet temsilcisi Alfred Joffe, Bakü'nün Sovyetlere teslimi için görüşmeler yapması konusunda RSFSC Dışişleri Komiserliği'nden direktifler almıştı.³⁷ Alfred Joffe ise Türk delegasyonu ile bu konunun müzakere edilebilmesi için 20 Eylül tarihli notanın Osmanlı sefaretine resmen takdim edilmesinin ertelenmesini talep etti. Dışişleri Komiseri Çiçerin'in muvafakatine binaen söz konusu notanın resmen takdimi 3 Ekim 1918 tarihine kadar ertelendi. Mevzu bahis notanın içeriğiyle ilgili bilgiler ise Talat Paşa'ya Alman istihbaratı ve Fransız dilinde yayım yapan bir radyo haberi aracılığıyla ulaşmıştı. Dolayısıyla Berlin görüşmeleri arifesinde 20 Eylül tarihli Sovyet notası Osmanlı mercilerini henüz takdim edilmemişti.

21 Eylül 1918'de Berlin'de Talat Paşa, Ahmed Nesimi Bey ve Alfred Joffe'nin katılımıyla Sovyet-Türk görüşmeleri başladı. Talat Paşa'nın kanısınca, Bakü meselesi sadece diplomasi ve barış yoluyla çözülmeliydi. Alfred Joffe ise Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını ihlâl ettiğini iddia etmekteydi. Bu iddiayı cevaplayan Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Rusya topraklarını ilhak niyeti olmadığını ve Bakü operasyonuna Türk ordusunun iştirakini inkâr etti. Buna ek olarak, Nuri Paşa'nın hiçbir resmi sıfatı olmadığını ve ona hiçbir resmi görev verilmediğini beyan etti. Tarafların kendi konumlarında ısrarcı olmaları üzerine ilk gün hiçbir mutabakat sağlanamadı ve görüşmelerin devam ettirilmesine karar verildi.³⁸ 22 Eylül 1918'de gerçekleşen ikinci raunt sert tartışmalara neden oldu. Rus sefir, Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak Brest-Litovsk Antlaşması ile çizilen sınırları ihlâl ettiğini iddia etti. Rus sefir, kendi tezini şöyle temellendirmekteydi:

"Osmanlı Devleti; Sovyet Rusya'ca bağımsızlıklarını kabul edilmeden Kafkasya Cumhuriyetlerini tanımış ve onlarla sınırlarını tespit etmiştir. Türk ordusu Rusya sınırına nüfuz ederek Rus ordusuyla çatışmalara girmiştir. Bunların her birisi savaş doğurabilecek niteliktedir. Fakat Sovyet Hükümeti bunlara sabretmiştir. Ancak Bakü olayları Sovyet Hükümeti'nin sabınlı taşımıştır."³⁹

36 Dokumenti vneşney politiki SSSR, c. I, s. 490-492.

37 Kurat, a.g.e., s. 525.

38 a.g.e., s. 554.

39 a.g.e., s. 554.

Alfred Joffe'nin iddialarına göre, Osmanlı Devleti Kafkasyalı Müslümanlar etkisi altına alarak kendi devletlerini kurmalarına neden olmuştur. Joffe, Kafkasyalı Müslümanların Şia, Türklerin ise Sünni olduklarını ileri sürüp Şia köylülerin yeni Sünni ağaları istemediklerini iddia ediyordu. Müslümanlar arasındaki mezhep kavgasını körüklemeyi politika haline getiren Rusya'nın iddialarına Talat Paşa'nın yanıtı şöyle olmuştur: "Bakınız, ben bir Türk'üm, aynı zamanda iyi bir Şia'yım."⁴⁰

Uzun süreli görüşmeler sonucunda Osmanlı'nın hiçbir şekilde Kafkasya işlerine müdahil olmayacağı hususunda garanti vermeye hazır olduğunu bildiren Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin hiçbir Rusya bölgesini ilhak niyetinde olmadığını ve Kafkasya'daki Türk ordusunun geri çağrılacağı beyan etti.⁴¹ Talat Paşa'nın taviz verir gibi gözükken konumu, Kafkasya konusunda Almanya ile varılan mutabakata binaen 23 Eylül 1918'de imzalanan "Osmanlı-Almanya Protokolü" ile izah edilmelidir. Yukarıdaki sayfalarda belirtildiği üzere, Sovyet Rusya'nın Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımaya ilgili Almanya'nın girişimlerde bulunacağı konusunda söz alınmıştı. Bu realiteden hareketle Talat Paşa, Sovyet-Türk görüşmelerinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda maksimum derecede çaba gösterdi. Alfred Joffe ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanınmış olmasının bir anlam ifade etmeyeceğini, Sovyetler açısından büyük bir ekonomik pasta olarak görülen Bakü'nün Azerbaycan'a bırakılmayacağını beyan etti.⁴²

Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliye edeceği konusunda Talat Paşa'nın sözleri Rus sefirin ikna olması için yeterli olmadı. Bu nedenle Türk ordusu ile birlikte Azerbaycan Milli Ordusu'nun da Bakü'yi tahliye etmesi talep edildi. Talat Paşa ise Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusya ile barış içinde yaşamak istediğini ve Bakü sorununun diplomasi yolu ile çözülmesi gerektiğini beyan etti. Dolayısıyla Rus sefirin son talebini kabul etmiş gibi gözüktü.⁴³ Alfred Joffe; Osmanlı devlet erkânı ile yapılan görüşmeler ve varılan mutabakat konusunda Moskova yönetimini bilgilendirdi. Fakat RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Talat Paşa'nın sözlü güvencesiyle ikna olmadı. Joffe'ye bir telgraf çeken Çiçerin, Talat Paşa'nın sözlerinin makul olduğunu belirtti, ancak işi garantiye almak amacıyla Bakü'nün Sovyet kurumlarına teslimiyle ilgili anlaşmaya ek bir madde konulmasını talep etti.⁴⁴ Çiçerin'e göre, anlaşmaya böyle bir madde eklenmezse, Türk askerlerinin Azerbaycan ordusu çatısı altında eski mevkiilerini kalacakları kesindi.

24 Eylül 1918'de Alfred Joffe ile Talat Paşa ve Ahmed Nesimi Bey tekrar bir araya geldiler. Bu görüşmede Joffe, Bakü'nün tahliye edilip Sovyet yönetimine teslim edilmesini ve çatışmalar sırasında ortaya çıkan zararın Osmanlı Devleti'nce telafi edilmesini talep etti. Sovyet diplomatın "galip devletin temsilcisi" havasıyla ileri sürdüğü talepler Talat Paşa'nın sabınlı

40 ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-2; *Diplomatçeskie Besedi A. A. Topçibaşeva v Stambule (Zapisi Greçivçaynogo Poslannika i Polnomoçnogo Ministra Azerbaydžskoy Respublikii), 1918-1919 gg.*, ed. Gasana Gasanova, Erygun, Bakü, 1994, s. 9.

41 Kurat, a.g.e., s. 554-555.

42 Bayur, a.g.e., s. 246.

43 Kurat, a.g.e., s. 555; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Millî Mücadele'ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 31-32.

44 Kurat, a.g.e., s. 555.

taşır ve Rusya'ya teslim edilecek herhangi bir bölgeleri olmadığını ve bu hususla ilgili Kafkas Cumhuriyetlerinin işlerine müdahale etmek düşüncesinde olmadıklarını beyan etti. Bakü'nün Sovyet yönetimine teslim edilmesiyle ilgili talebin, dönemin konjonktürü dikkate alındığında, siyasi bir blöf olduğu kesindi. Bu nedenle Talat Paşa, belirtilen taleplere olumsuz görüş bildirdi. Ancak Joffe'nin taleplerde ısrarcı davranması üzerine, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin Osmanlı'ya devredilmesine karşılık Türk ordusunun Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırların gerisine çekilebileceği hususunda bir çözüm önerisi ileri sürüldü.

Ülkedeki genel durumun zor şartlar altında olması ve vuku bulan toplumsal kıpırdamalar nedeniyle Talat Paşa, Sovyet Rusya ile görüşmeler sona ermeden, 24 Eylül 1918'de Berlin'den ayrıldı. Türk-Sovyet görüşmelerini ise Osmanlı Devleti'ni Berlin Büyükelçisi Rifat Paşa yürütmeye başladı. 3 Ekim 1918'de Rifat Paşa, Türk ordusunun Güney Kafkasya'dan çekilmeyle başladığıyla ilgili haberi Alfred Joffe'ye ilettili.⁴⁵ Ancak bu çekilme Sovyet Rusya'nın baskılarından ziyade Bulgaristan cephesindeki ağır koşullarla ilgiliydi. Trakya'yı koruyabilmek amacıyla Osmanlı Devleti diğer cephelerdeki askerî birliklerinin bazısını Bulgaristan cephesine sevk etmekteydi. Aslında ise söz konusu tarihte Türk ordusu Bakü'den Dağistan'a doğru yol almıştı. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen 20 Eylül tarihli Rusya notası 3 Ekim 1918'de Berlin'deki Osmanlı sefaretine takdim edildi. Bu nota ile Türk ordusunun Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırların gerisine çekilmesi, tahliye edilen bölgelerin Sovyet Rusya'ya devredilmesi, Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal eden Türk ordusunun Rusya'ya verdiği zararın belirlenmesi için uluslararası bir komisyon kurulması ve bu hususların icra edilmesini denetlemek amacıyla Almanya İmparatorluğu'nun garantör ülke olması talep edildi.⁴⁶ Buna ek olarak, büyük savaşın sonunun yaklaştığını hissedenen Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti'nin zor durumda bulunmasından faydalanarak, teşebbüsü elâ aldı ve Batum antlaşmaları ile Osmanlı'ya geçen Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü gibi bölgelerin iadesini talep etti. 20 Eylül 1918 tarihli notanın son kısmına şöyle bir düzenleme yapılmıştı: "Sayın Başbakan'ın arzusuna binaen tarafımdan yürütülen görüşmelerin sona erdiğini düşünüyorum. Kendi hükümetimin direktifleri doğrultusunda işçi ve köylü hükümetinin Osmanlı Hükümeti'ne verdiği notayı size gönderiyorum."⁴⁷

3 Ekim 1918 tarihli notanın ardından Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Rifat Paşa'ya İstanbul'dan Sovyet Rusya'ya önermesi tavsiye edilen şöyle içerikli bir protokol metni gönderildi:

"1. Türk ordusu Kafkasya'yı tahliye edecektir. Ancak Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesinin 3. altı başlığında kaydı geçen bölgeler (Kars, Ardahan ve Batum) buna dâhil değildir. Bütün asker ve askerî araçların bölgeden çıkarılması işlemi protokolün imzalanmasını izleyen 4 hafta zarfında tamamlanmış olacaktır. 2. Türk ordusunun Kafkasya hareketi sırasında ortaya çıkmış zararın tazmini, oluşturulacak karma bir komisyonun araştır-

maları sonunda belirlenecek ve sonraki tarihlerde ödenecektir. 3. Rus ve Türk Hükümetleri 1. ve 2. maddelerde belirtilen hususların icra edilmesine ve Türk ordusunun Hazar'dan yapılan İngiliz saldırılarından korunmasına garantör olması için Almanya Hükümeti'ne başvuracaklardır."⁴⁸

Rifat Paşa tarafından Berlin'de Alfred Joffe'ye takdim edilen bu protokol taslağı, 5 Ekim 1918'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyevič Çiçerin'e iletildi. Fakat Çiçerin bu taslak ile ikna olmadı; Bakü ve Güney Kafkasya'da Türk ordusunun elinde bulunan tüm bölgelerin Sovyet Rusya'ya teslim edilmesini talep etti. Talat Paşa ise Bakü ile diğer bölgeleri Azerbaycan Hükümeti'ne teslim etmek niyetindeydi. Sovyet Rusya'ya önerilen protokol ise bu hususla ilgili hiçbir bilgi içermemekteydi. Bu nedenle Sovyet Hükümeti; Berlin'deki temsilcisine Türklerin önerdiği protokolü imzalamama hususunda tebliğde bulundu. Dolayısıyla Osmanlı protokolü imzalanmadı ve taslak olarak kaldı. Bu olayın ardından Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkileri durdurma kararı aldı. Diğer taraftan ise Osmanlı diplomasisinin Berlin'de verdiği bazı tavizler neticesinde Almanya ile mutabakat sağlanmış oldu ve 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Almanya Protokolü" imzalandı. Ama Türk-Sovyet görüşmelerinde aynı başanya ulaşılmadı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusya tarafından tanınmasına mukabele olarak ordusunu Kafkasya'dan çekebileceğini ifade eden Osmanlı Devleti'nin önerisi Bolşevik yöneticiler tarafından kabul edilmedi. Güney Kafkasya'nı kendi toprağı olarak gördüğünü deklare eden Sovyet Rusya, bilhassa Bakü meselesinde kimseye taviz veremeyeceğini açık şekilde belirtti ve sorunun banşçıl yolla çözümünde yapıcı olmayan bir yöntem benimsedi. Sovyet Rusya'nın bu politikası Osmanlı-Sovyet ilişkilerinde gerilim yaşanmasına ve diplomatik ilişkilerin kopmasına neden oldu. Sovyet Rusya'nın böyle katı tutum benimsemesi; Osmanlı-Alman bloğunun savaşın sonuna doğru yenilmek üzere olduğu gerçeğiyle açıklanabilir.

Sonuç olarak, 1917'nin Ekim ayında vuku bulan devrimden sonra Kafkasya'daki Osmanlı-Rusya rekabetinin merkezinde Azerbaycan faktörünün bulunduğu ifade edilmelidir. Sovyet Rusya; Çar egemenliğindeki uluslara self-determinasyon hakkı tanıdığını deklare etmekle birlikte, süreci "teneffüs" olarak gördü, merkeziyetçi ve üniter yapıya dönebilmek için çaba harcadı. Self-determinasyon hakkıyla ilgili deklarasyon ise Sovyet rejiminin üstünü kapatmak için kullanılan naif bir söylem olarak kaldı. Brest-Litovsk Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın deklare ettiği self-determinasyon bildirgesinden hareketle Osmanlı Devleti, Kafkasya'da Osmanlı himayesinde Müslüman bir devlet oluşturmak istedi. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın bu meseleye sıcak bakmaması Sovyet Rusya'nın elini güçlendirdi ve Osmanlı Devleti'nin talebini reddetti. Osmanlı'nın Doğu Anadolu'nun tahliyesi ve Elviye-i Selase'nin iadesini içeren 2 önemli talebi ise kabul edildi. Sağlanan çarşı bozmamak adına Osmanlı Devleti, Kafkasya'da kurulmasını tasarladığı "tampon devlet" projesinden geçici olarak vazgeçti.

1918'in tüm yazı boyunca Bakü petrolüne sahip olmak amacıyla Sov-

45 BOA, HR.SYS, No. 2303/14.

46 Dokumenti Vneşney Politiki SSR, I, s. 509-510.

47 a.g.e., s. 510.

48 Kurat, a.g.e., s. 559-560.

yet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında süren mücadeleden Osmanlı Devleti galip ayrıldı. Cihan savaşında Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya ise Sovyet Rusya ile gizli görüşmeler yaptı ve Osmanlı'nın Kafkasya harekâtını durdurabilmek amacıyla 27 Ağustos 1918'de Rusya ile tek taraflı antlaşma imzaladı. Fakat bu antlaşma Türklerin Bakü istikametindeki ilerlemesini durdurmak için yeterli olmadı ve hiçbir şekilde filiyata dönüşmedi. Bakü uğrunda mücadele halinde olan İngiltere ve Almanya; Osmanlı Devleti'nin bu uğurunu kabullenmek zorunda kaldılar. Bakü'nün kendine ait bir eyalet şehri olduğunu deklare eden Sovyet Rusya ise durumu kabullenmedi. Bakü meselesiyle ilgili Almanya, Osmanlı ve Rusya rekabeti 1918'in Eylül ayında yapılan Berlin görüşmelerine damgasını vurdu. Osmanlı Devleti bu konuda Almanlara ekonomik tavizler vererek, Bakü konusunda Almanya ile mutabakatı sağladı. Bu mutabakat 23 Eylül 1918'de imzalanan "Almanya-Osmanlı Protokolü" ile hukuksal zemine oturdu. Türk-Sovyet görüşmelerinde ise taraflar ortak paydada buluşamadılar. Bu nedenle Türklerin önerdiği protokol Sovyet Rusya tarafından onaylanmadı. Tarafların Bakü ve yeni cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınması konusundaki uzlaşmaz konumları, ilerleyen safhada Sovyet-Osmanlı diplomatik ilişkilerinin inkıtaya uğramasıyla sonuçlandı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Sovyet Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması'nın tamamen kadük olduğunu deklare etti. Ariyeten, Sovyet sınırını 1914 öncesindeki Çar Rusyası sınırlarına ulaştırabilmek amacıyla yeni mücadeleye koyuldu.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi), f. 894, siy. 10, iş 150, v. 1-2.
 ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi), A. 1/2, K. 1366-340, D. 406, F. 1-48.
 ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.
 ATASE, A. 4/3671, K. 2928, D. 496-28, F. 1-151.
 ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28.

- BOA, HR.HMŞ.İŞO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası), No. 55/2.
 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10.
 BOA, HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım), No. 2296/1A.
 BOA, HR.SYS, No. 2303/14.

2. Gazeteler

İkdam, No. 7752 (9 Eylül 1334/1918).

3. Kitap ve Makaleler

- Arslan, A., "I Dünya Savaşı Ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", **Kafkas Araştırmaları**, IV (İstanbul, 1997), s. 93-115.
 Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.

Baumgart, Winfried, **Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges**, R. Oldenbourg Verlag, Wien-München, 1966.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. III/4.

Bihl, W., **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)**, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992.

Darabadi, P. G., **Voennie Problemi Politiceskoy İstorii Azerbaydjana v naçale XX veka**, Izdatelstvo Elm, Bakü, 1991.

Diplomaticeskie Besedi A. A. Topçibaşeva v Stambule (Zapisi Çrezvıçaynogo Poslannika i Polnomoçnogo Ministra Azerbaydjanskoy Respubliki), 1918-1919 gg., ed. Gasana Gasanova, İzd. Ergyun, Bakü, 1994.

Dokumentı i Materialı po Vneşney Politiki Zakavkazi i Gruzii, Tipografiya Pravitelstvo Gruzinskoy Respubliki, Tiflis, 1919.

Dokumentı Vneşney Politiki SSR, ed. İ. N. Zemskov v.dğr., Gospolitizdat, Moskva, 1958, c. I.

Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-cı iller)**, Azərneşr, Bakü, 1993.

İstoriya Diplomatiı, ed. V. L. Potyomkin, Gos. İzd-vo Politiceskoy Literatur, Moskva-Leningrad, 1945, c. I-II.

Jaschke, G., "Der Turanismus der jungturken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (Leipzig, 1941), s. 1-54.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Lenin, Vladimir İliç, **Azerbaycan Haqqında**, yay. haz. C. B. Quliyev, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1970.

Mirmie Peregovori v Brest-Litovske, NKND, Moskva, 1920.

Selami, K., **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke Kitapları, İstanbul, 1998.

Sovetskoe-Germanskoe Otnoşeniya ot Peregovorov v Brest-Litovske do Podoianiya Rapallskogo Dogovora, 1917-1918, İzd.Pol.Lit, Moskva, 1968.

Sünbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

Türkgeldi, E. A., "Brest-Litovsk Konferansı Hatturaları", **BTDD**, c. III/13. (Mart, 1986), s. 46-53.

Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağistan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Zürreer, W., **Kaukasien 1918-1921, Der Kampf der Grobmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer**, Droste Verlag, Disseldorf, 1978.

OSMANLI-AZERBAJYAN İŞBİRLİĞİ VE DOSTLUK İLİŞKİLERİ (1918 - 1920)

Prof.Dr. Atahan PAŞAYEV*

Yüzyılı aşkın süre zarfında Rusya yönetiminde olan Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri milliyet ve din farklılığından dolayı Çarlık düzeni kurumları tarafından takibe ve ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Azerbaycan Türkleri'nin askere alınmaması, askeri eğitim görmemeleri ve ahalinin silaha sahip olmaması gibi etkenler büyük bir tehlike oluşturmuştur. Öte yandan komşuları olan Ermeniler, Çar rejiminin en güvenilir etnik grubu olduklarından Rusya vatandaşlarına tanınan tüm imtiyazlardan yararlanmışlardır. Çar ordusunda hizmete alınan Ermeniler XX. yüzyılın başlarında Taşnaksutyun Partisi'nin organize ettiği 100 bin civarında savaşçıdan oluşan çetelere sahiptiler.¹

1917'nin Ekim ayında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik devriminin ardından Sovyet Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Kafkasya cephesindeki Çar ordusu sıralarında Türkiye'ye karşı savaşan binlerce Ermeni asker ve subay silahlarını alıp Güney Kafkasya'ya döndüler. Bunun ardından oluşan müsaıt ortamda Azerbaycan Türkleri'nin oturdukları bölgelerde vatandaşlara karşı katliam yapıldı ve onların topraklarını ele geçirmeye çalıştılar. 1918'in Mart olayları sırasında Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti'nin çatısı altında Ermeniler; Azerbaycan Türkleri'ne karşı saldırılar yaptılar; Bakü, Şamahı, Kuba, Salyan, Lenkeran, Nevahi ve Kürdemir gibi şehir ve kasabaları tahrip ettiler. Andranik başkanlığındaki Ermeni çeteleri Azerbaycan topraklarının tamamını ele geçirebilmek amacıyla bir plan hazırladılar. Bu nedenle bölgenin gerçek sahibi olan Azerbaycan Türklerini yok edip, bu toprakları Ermenilere aitmiş gibi dünya kamuoyunda propagandalar yapmaya çalıştılar. Azerbaycan halkını böyle bir tehlikeden kurtarabilecek yegâne güç Gence'deydi. Ancak Gence tek başına bu ağır yükün altında ezilebilirdi. Durumun vahametine rağmen, Tiflis'te kurulan Maverâ-yı Kafkasya Seymi olaylara seyirci kalmaktaydı. Böyle vahim bir ortamda Azerbaycan halkı bu ağır durumdan kurtarabilmek amacıyla istidmat arayışına girmişti. Tek çare ise Türkiye idi. Gözler Türkiye'deydi: "O kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak!" Bunun dışında ayrı bir ümit ve seçenek kalmamıştı.²

Bu kritik ortamda Azerbaycan'ın değişik bölgelerinin temsilcileri ile Maverâ-yı Kafkasya Seymi Müslüman fraksiyonu üyeleri, Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Paşa'ya müracaat ederek yardım talebinde bulunmuşlardı. Müslüman fraksiyonun 1 Mayıs 1918 tarihli toplantısında Trabzon'da yapılan barış konferansı hakkında bilgi veren Mehmed Hasan Hacinski, konferansta Enver Paşa ile diğer kişilerle sohbetlerden Azerbaycan'a çok yönlü yardım yapmak için Türkiye'nin ciddi adım atacağını, birkaç gün içerisinde Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın 300 ki-

* Azerbaycan Milli Arşivi Genel Müdürü. e-mail: pashayev@milliarxiv.gov.az

1 RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), f. 821, say. 7, i.ş 290, v. 39.

2 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 37-38.

Osmanlı-Azerbaycan İşbirliği Ve Dostluk İlişkileri (1918 - 1920)

şiden oluşan askeri personelle Tebriz üzerinden geçip Gence'ye gelecekle-
rini beyan etti.³ Gerçekten Mayıs'ın sonunda Nuri Paşa 300 kişiden oluş-
an kadrosuyla Gence'ye geldi. O dönemde müthiş bir anarşinin kol gezdi-
ği, öte yandan Bolşevik ve Ermeni saldırılarıyla tehdit edilen Gence, Nuri
Paşa'yı semadan inen kurtarıcı bir melek gibi karşıladı. Halkın kendisine
gösterdiği ilgi, Gence tarihinde hiç görülmemişti.⁴ Nuri Paşa kısa süre içe-
risinde Gence'de asayiş sağladı.

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilân edilmesinden sonra Azerbaycan
Cumhuriyeti hükümeti ilk devletlerarası anlaşmayı Türkiye hükümeti ile
imzaladı. 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan Cumhuriyeti murahhas-
ları Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski ile Osmanlı Hükü-
meti murahhasları Adalet Bakanı Halil Bey ve Kafkasya Cephesi Baş Ku-
mandanı Vehip Paşa tarafından "Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Cum-
huriyeti Hükümeti Arasında Dostluk Mukavelesi" imzalandı.⁵ Mukavele-
nin giriş kısmında şu satırlar yer alıyordu:

"Bir taraftan Hükümet-i Osmanîye diğer taraftan ahiren ilân-ı
istiklâl eden Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi siyasi, hukuki,
iktisadi ve fikri sahalarda memleketleri arasında münasebat-ı
dostane ve hem-civan tesis hususunda ittifak etiketlerinden mu-
rahhassaları olmak üzere Saltanat-ı Seniyye-i Osmanîye Adliye Na-
zırı ve Şura-yı Devlet Reisi devletli Halil Bey Efendi hazretleriyle
Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik devlet-
lü Vehip Paşa hazretlerini ve Azerbaycan Hükümet-i Cumhu-
riyesi Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Bey Hacinski hazretleriyle
Meclis-i Milli Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey hazretleri-
ni tayin etmişler ve müsarünileyhim ale'l-usul tanzim olunan
ruhsatnamelerini tetkik ve teati ettikten sonra mevadd-ı atıye-
yi kararlaştırmışlardır."⁶

Mukavelelerin 1. maddesinde şu satırlar yer alıyordu: "Hükümet-i Se-
niyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasında daimi musalemet
ve mustakırr muhadenet hükümferma olacaktır."⁷ Mukavelelerin 2. ve 3.
maddeleri Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan, Gürcistan ve Erme-
nistan arasında sınır hatlarının belirlenmesinden, 5. maddesi Azerbaycan
Hükümeti'nin sınır bölgelerinde oluşturulan çeteleri silahsızlandırmaktan,
6. maddesi demiryolu taşımacılığında tarafların yükümlülüklerinden, 7.
maddesi konsolosluk sözleşmesi, ticari antlaşma ve diğer belgelerin hazırlan-
masından, 8. maddesi mukaveleyi imzalayan tarafların vatandaşlarının
birbirinin topraklarında hareket serbestliğinden, 9. maddesi Azerbaycan'ın
uluslararası posta telgraf birliğine alınmasına kadar iki ülke arasında posta
telgraf ilişkilerinden, 10. maddesi anılan mukaveleye aykırı olmayan Brest-
Litovsk Antlaşması'nın taraflar arasında geçerliliğinden söz ediyordu.⁸ Mu-

3 ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi), f. 970, say. 1, i.ş 1, v. 33.

4 Resulzade, a.g.e., s. 39.

5 ARDA, f. 894, say. 2, i.ş 88, v. 1-3.

6 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777, v. 10; ARDA, f. 894, say. 2, i.ş 88, v. 1.

7 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777, v. 10; ARDA, f. 894, say. 2, i.ş 88, v. 1.

8 Söz konusu muahede metni için bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777, v. 10-15; ARDA, f. 894, say. 2, i.ş 88, v. 2-3.

kavelenin Azerbaycan açısından büyük öneme haiz 4. maddesinde ise "Osmanlı Hükümeti, ihtiyaç hâsıl olursa, huzur ve asayişini koruma, ülkenin güvenliğini sağlama amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım yapmayı üstlenir" deniliyordu.

Belirtilen dönemde Grigori Nikolayevič Korganov başkanlığında büyük çoğunluğunu Taşnakların oluşturduğu Sovyet ordusu ile Zengezur'u işgal ederek Karabağ istikametinde hareket eden Andranik'in çeteleri Gence'yi tehdit ediyordu. Tabir yerindeyse, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ölüm kalmı meselesi gündeme gelmişti. Tam bu sıralarda Azerbaycan ile Türkiye arasında imzalanan mukavelenin 4. maddesi gereğince Azerbaycan Milli Şurası Başkanı Mehmed Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek askeri yardım talebinde bulundular.⁹ Sonraki tarihlerde Azerbaycan Parlamentosu'nun açılış oturumunda konuşma yapan Fethali Han Hoyski bu konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmekteydi:

"28 Mayıs'ta Azerbaycan istiklâliyetini ilân ederek kendi hükümetini kurduysa da, bu hükümet kanun ve kaide yaratma, ülkenin savunması işinde çok zavıftı. Çünkü askeri gücümüz ve silahımız yoktu. Türkiye ile yaptığımız mukaveleye göre Azerbaycan, Türkiye'den askeri yardım talebinde bulunabilirdi. Hükümet bununla ilgili olarak Türkiye hükümetine müracaat etti. Bildiginiz gibi Türkiye bize yardım yaptı."¹⁰

Azerbaycan temsilcilerinin müracaatını kabul eden Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a gönderilecek askeri yardımın, Almanya'nın itirazına yol açmamasına gayret gösteriyordu. Bu yüzden Enver Paşa'nın teklifi üzerine Osmanlı ordusu ile Azerbaycan gönüllülerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nun oluşturulması karar alındı. Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa kurulan yeni ordunun kumandanı tayin edildi. Bu amaçla 11-12 Haziran 1918 tarihlerinde Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni Gümürü ve Gazah istikametinde harekete geçti. İki gruptan oluşan bu tümenin birinci grubunda 147 subay, 2812 asker, ikinci grubunda ise 110 subay ve 2763 asker vardı. Türk ordusu Gazah'ta tarihte eşine rastlanmadık bir coşku ve sevinçle karşılandı.¹¹

30 Haziran 1918'de Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü HKS'nin Bolşevik ve Taşnak çetelerinden oluşan güçlerinin Gökçay'a hücumları sırasında bölgedeki Türk kuvvetlerinin takviye etmek amacıyla 3. Kolordunun 65 subay ve 2475 askerden oluşan 38. Alayı Azerbaycan'a gönderildi. Ayrıca 3. Kolordunun 350 yedek askeri de 9 Temmuz 1918'de Gazah'a ulaştı. Osmanlı ordusu tarafından yardım amacıyla Azerbaycan'a gönderilen 5. Tümen ise mücadelenin Bakü civarında yapıldığı sıralarda yetiştirdi. Düşman kuvvetlerle mücadeleleyen Azerbaycan kolordusu da katılmaktaydı. Bu kolorduda Azerbaycan Türklerinden oluşan Nizamiye Alayı, Dağıstan Süvari Ala-

yı ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden gelen gönüllüler vardı.¹² Askerî eğitim verilmesine yeterli kadar vakit olmadığından savaş sırasında bu kolordu askerleri arasında çok sayıda kayıp meydana gelmekteydi. Buna rağmen, askerler savaş meydanından geri çekilmiyor, "Biz buraya ölmek için geldik, dönmek için değil!" diye haykırarak cesurca savaşıyorlardı. Azerbaycan kolordusunun organizasyon işlerinin tamamlanmasından sonra komuta kademesine General Habib Selimov tayin edilmişti.¹³

17 Haziran 1918'de Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi Tiflis'ten Gence'ye nakledildi. Fakat Gence'de hükümeti siyasi kriz beklemekteydi. Çünkü cumhuriyetçilerin demokratik niyetlerinden memnun kalmayan bazı burjuva çevreleri Gence'de Nuri Paşa'yla görüşüp onun zihninde Azerbaycan Hükümeti'ne karşı güvensizlik oluşturmuşlardı. Askerî meselelerde üstün yeteneklere sahip olan Nuri Paşa, politik konularda benzer özelliklere sahip değildi. Nuri Paşa ile görüşüp soruna çözüm üretmek isteyen Mehmed Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski ile Mehmed Hasan Hacinski'ye Nuri Paşa şöyle bir yantı vermişti: "Ben askerim, politikadan anlamam, ordunun siyasi müşaviri Ahmed Ağaoglu'dur, onunla görüşünüz."¹⁴ Ahmed Ağaoglu ile yapılan gergin görüşmelerden sonra Milli Şura'nın feshedilmesi ve yeni hükümetin kurulması konusunda mutabakata varıldı. 17 Haziran günü Milli Şura'nın birleşiminin üç toplantısında bu konu ele alındı. Görüşmeler sonucunda 2 önemli karar alındı: 1. Yeni kurulacak hükümetin hak ve görevleri belirlendi. 2. Azerbaycan Milli Şurası resmen feshedildi. Bu olayın ardından Fethali Han Hoyski başkanlığında ikinci Azerbaycan Hükümeti oluşturuldu. Ülkedeki gergin atmosferi dikte alan ikinci hükümet, ilk iş olarak, 23 Haziran 1918'de Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilân etti.

Gökçay civarındaki çatışmalarda Bakü Sovyeti kuvvetlerini sıkıştırıp geri iten Kafkas İslam Ordusu, Temmuz sonuna doğru Bakü havalisine ulaştı. Temmuz sonunda Stepan Şaumyan başkanlığındaki Sovyet Hükümeti şehir yönetimini Sentrokaspi Diktatörlüğü'ne devretmek zorunda kaldı. Diktatörlük ise kurtuluş yolunu Enzeli'de bulunan General Dunsterville komutasındaki İngiliz kuvvetlerini şehre davet etmekte buldu. Böylece 1.500 asker ve subaydan oluşan İngiliz kuvvetleri Bakü'ye geldi. Fakat İngiliz yardımını alan Sentrokaspi kuvvetleri Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru ilerlemesine engel olamadı. Belirtilen dönemde İstanbul'da bulunan Azerbaycan delegasyonu başkanı Mehmed Emin Resulzade, Mehmed Hasan Hacinski'ye yazdığı mektupta Bakü'nün önemini şu cümlelerle ifade etmekteydi:

"Ne pahasına olursa olsun, Bakü en kısa zamanda ele geçirilmelidir. Aksi takdirde zor durumda kalırız. Bakü'ye doğru hareket, yalnızca Azerbaycan adına olmalı, Bakü'yü Azerbaycan Hükümeti ele geçirmelidir. Başka türlü olursa, zorluklarla karşılaşırız."¹⁵

9 Resulzade, a.g.e., s. 40.

10 ARDA, f. 895, sayı. 1, iş 1, v. 14.

11 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihli, Elm Neşriyatı, Bakı, 1992, s. 236-237.*

12 a.g.e., s. 237.

13 a.g.e., s. 237.

14 ARDA, f. 970, sayı. 1, iş 1, v. 48, 57-61; ARDA, f. 970, sayı. 1, iş 3, v. 12-45.

15 ARDA, f. 894, sayı. 10, iş 154, v. 31.

Çok sayıda İngiliz askerinin Bakü'ye geleceğiyle ilgili söylentilerin de-kodikudan ibaret olduğunu anlayan Kafkas İslam Ordusu, aktif operasyon-lara başladı. Bakü'yü ele geçirmek için yapılan mücadele gergin olduğun-dan Osmanlı ordusunun 15. Tümen Karargâhı, 56. ve 106. Piyade Alayla-rını 1.200 askerle takviye etti. Hacıkarabul üzerinden Elet yoluyla Bakü'ye hareket eden ordu, susuzluktan eziyet çekiyordu. Tüm bu zorluklar ile su-suzluk ve kayıplara rağmen, düşman hücumlarını defederek Bakü'ye yak-laşan Kafkas İslam Ordusu, Gobu köyünde karargâh kurmuştu.¹⁶ Türk su-baylardan Rüşü'nün *Bakü Yollarında* adlı eserinde detaylı olarak belirttiği üzere, Azerbaycan'a beş takım halinde gönderilen Türk askeri güçleri top-lam 10 bin kişiden ibaretti. Kendini yabancı bir ülkede değil, öz kardeşle-ri, dostları arasında hissedilen Azerbaycan askerleri ile Azerbaycan askerleri omuz-a omuz savaşıyorlardı.

Azerbaycan'ı kurtarmaya gelen ve Kafkas İslam Ordusu adı altında birleşen Osmanlı ordusunun kayıpları, Rüşü'nün verdiği bilgilere göre, 800 ile 1000 civarındaydı. Azerbaycan askerlerinin savaş bilgileri az ol-duğundan onların kayıpları Türk ordusu askerlerinin verdiği kayıplardan üç, bazen de beş kat fazla oluyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mü-cadele eden tüm şehitlerimiz bugün Azerbaycan topraklarında yan yana uyuyorlar.¹⁷

15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü ele geçirdi. Azerbay-can Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski 15 Eylül 1918'de Tiflis'teki Azerbaycan temsilcisi Mehmed Yusuf Caferov'a çektiği telgrafta şunları belirtmekteydi: "Bakü, bizim ordumuz tarafından 15 Eylül'de sabah saat 09.00'da alındı. Bunu resmi olarak ilan etmenizi rica ederim."¹⁸ Osman-lı Devleti'nin Tiflis müessili Abdülkerim Paşa ise bu konuyla ilgili Meh-med Yusuf Caferov'a çektiği telgrafta şöyle yazmaktaydı: "Bakü'nün büyük kayıpları pahasına Azerbaycan-Türk askerleri tarafından alınmasıyla ilgili iç-ten tebriklerimi kabul etmenizi rica ederim."¹⁹

15 Eylül 1918'de Gence'de yayınlanmaya başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk devlet gazetesi olan *Azerbaycan*'ın ilk sayısında hem Azerbaycan hem de Rusça olarak Bakü'nün alınmasıyla ilgili yayımlan-an haberler dikkat çekiyor. Bu haberlerin birisinde, "Dün gece Azerbay-can Cumhuriyeti Hükümeti adına Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa Hazretleri tarafından 'Bismillahirrahmanirrahim! Ordumuz, Bakü'yü 15.09.1918 tarihinde sabah saat 8.00 de ele geçirmiştir. Kafkas İslam Or-dusu Kumandanı Ferik Nuri."²⁰ yazısı yer alıyordu.

Bakü'nün ele geçirilmesi vesilesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti Başba-kamı Fethali Han Hoyski tarafından Nuri Paşa'ya şöyle içerikli bir telgraf gönderildi:

"Kafkas İslam Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretleri'ne,
Kumandanlığınız altındaki cesur Türk askerleri tarafından

16 Baykara, a.g.e., s. 238.

17 a.g.e., s. 239.

18 ARDA, f. 897, say. 1, iş 22a, v. 4.

19 ARDA, f. 897, say. 1, iş 22a, v. 4.

20 Azerbaycan, No. 1 (15 Sentyabr 1918).

Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün düşmanlardan geri alınma-sı vesilesiyle milletin zat-ı hamiyet-perveranelerine ve dünya-nın en necip askerleri olan Türk ogullarına minnettar olduğun-u arz ederek iftihar ederim, efendim. Heyet-i Vükela Reisi Fet-hali Han."²¹

Bakü'nün kurtuluşu münasebetiyle Fethali Han Hoyski tarafından Şark Orduları Komutanı Halil Paşa'ya çekilen telgrafta ise şunlar belirtil-mekteydi:

"Bakü'nün, Azerbaycan'ın istikbalini, saadetini, ekonomisini ve politikasını temin edecek ve Türk dünyasının ikinci İstanbul'u adını almaya layık bu merkezin, Türk'ün cesur, namuslu evlatla-rının kahramanca hücumları sayesinde düşman elinden kurtul-ması vesilesiyle zat-ı ali-i hamiyet-perveranelerinizi en samimi şekilde tebrik ederim."²²

Azerbaycan gazetesinin 1. sayısında çıkan diğer haberde ise Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarılması sırasında yaklaşık 30 bin si-lahlı düşman askerinin esir alındığı, çok sayıda ganimetin ele geçirildi-ği ve şehirde huzurun sağlandığı bildirilmekteydi. Gazetede yer alan bir haberde Nuri Paşa'nın Azerbaycan Hükümeti'ne gönderdiği ikinci tel-graf yayınlanmıştı. Söz konusu telgrafta şu satırlar yer alıyordu: "Azerbay-can Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü'yü ziyaret etmek üzere heyet-i vü-kelanın yanı sıra Bakü'ye teşriflerine muntazım, efendim."²³ Gazetenin anı-ları sayısında Azerbaycan şairi Muhammed Hadi'nin Türk askerinin şeca-tini tasvir eden "Türk Nağmesi" şiiri yayınlanmıştı. Türk kardeşlerimizin Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna yaptıkları bu fedakârlığın en yüksek de-gerini Mehmed Emin Resulzade şu ifadelerle vermişti:

"Sonra menhus bir ihtilâl sonucunda mezarları unutulmuş olan Anadolu Mehmetçikleri Bakü'deki şehadetleriyle Türklüğe yeni bir siyasî vücut ita ediyorlardı. Maddeten unutulmuş, fakat manen bütün kalplerde defnedilmiş bu kahraman şehitler yalnız Bakü'de midir? Nahçıvan'dan, Karabağ'dan, Şamahı'dan, Gence'den Bakü'ye kadar böyle bir fedakârlığın olmadığı bir yer var mı?"²⁴

Bakü uğruna şehit düşen Türk ve Azerbaycan askerlerinin naaşla-rın Çemberekend Mezarlığı'na (Şehitler Hiyananı) defnedilmiştir. 15 Ey-lül 1919'da Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmasının birinci yıl-dönümü vesilesiyle Çemberekend mezarlığında düzenlenen anma törenin-de Müslüman Hayriye Cemiyeti tarafından yapılan hatıra abidesinin teme-li atılmıştır. Belirtilen gün, Azerbaycan parlamentosunun özel oturumun-da Bakü'nün kurtuluşunun birinci yıldönümü kutlanmıştır. Toplantıda açılış konuşması yapan Hasan Ağayev şunları belirtmiştir: "Bugünkü bayramın

21 Azerbaycan, No. 1 (15 Sentyabr 1918).

22 Azerbaycan, No. 1 (15 Sentyabr 1918).

23 Azerbaycan, No. 1 (15 Sentyabr 1918).

24 Resulzade, a.g.e., s. 43.

ne kadar şerefli, ne kadar tarihsel olduğunun herkes farkındadır. Bu bayram vesilesiyle Türklük ve İslamcılık yolunda şehit düşen Türk yigitlerini anmak için cümlelerin kıyam etmenizi rica ederim."²⁵ Konuşmasının devamında Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna verilen mücadelede Türk askerlerinin gerçekleri şerefli yoldan bahseden Hasan Ağayev şunları söylemiştir:

"Muhterem efendiler! Bugün bir yıldır Azerbaycan'ın milli merkezi sayılan Bakü, düşmanlar elinden, zalimler elinden kurtulmuştur. Bizim güçlü vücudumuzu açmak ve bedenimizi parçalamak isteyen, bazı haklarımızı çiğnemek isteyen düşmanlar, geçtiğimiz yıl Kürdemir istasyonundan başlayarak yigit Türkler tarafından kovularak Bakü'ye sokulmuşlar ve daha sonra denize dökülmüşlerdi. Böylece kutsal saydığımız başkentimiz Bakü'yü kurtarıp bize teslim etmişlerdir. 28 Mayıs tarihinde istiklâlimiz ilân edildi. 15 Eylül'de ise hak yerini bulmuş, Bakü geri alınmıştır."²⁶

Kardeş yardımından dolayı Türk askerlerine teşekkür eden Hasan Ağayev, konuşmasını şöyle sonuçlandırmıştır:

"Onlar, Türklük ve İslamlık yolunda şehit düştüler, vatanımızı kurtaran Türk yigitlerini anmakla birlikte biz Azerbaycan Türkleri kardeşlerimiz olan Anadolu Türklerinin bu fedakârlığını hiçbir zaman unutamayız ve kan pahasına alınarak bize bahşedilen istiklâlimizi savunmayı üstlenerek, bu görevi her şeyden kutsal tutarak son muradımıza erişeceğiz."²⁷

Hasan Ağayev, konuşmanın son kısmında parlamento üyelerine Müslüman Hayriye Cemiyeti tarafından Bakü'nün kurtuluşunda canlarını feda eden Türk ve Azerbaycan şehitlerinin anısına yapılacak abidenin temel atma törenine katılmaya davet etmiştir. Temeli atılan anıtın büyük bir maketi yapılmıştı. Fakat 1920'nin Nisan vuku bulan Bolşevik istilası nedeniyle bu abide dikilemedi. Bakü'nün kurtuluşu uğrunda şehit düşen Türk ve Azerbaycanlı askerlerin mezarları sökülerek yerle bir edildi. Bunun yerine Bolşeviklerden Sergey Mironoviç Kirov için muhteşem bir anıt yapıldı. Ancak halk, kahramanlarının bu fedakârlığını hiçbir zaman unutmadı, anıların daima kalplerinde yaşattı. Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycan muhacirleri ise şehitleri hep andılar, bu konuyla ilgili muhacir basında zaman zaman yazılar yayımlandı.

Azerbaycan'ın istiklâli uğruna şehit düşen Türk Mehmetçikleri için bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından 1919'de Bakü'de temeli atılan Şehitler Anıtı'nın maketi değişik yayın organlarında birkaç defa yayımlanmıştır. İlk olarak, 1928 yılında *Türk Yurdu* dergisinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümü vesilesiyle yayınlanan 9. sayısında, ikincisi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümü vesilesiyle *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin 1933'te yayımlanan birleşik 21-22. sayında yayımlanmıştır. Bu konuyla ilgili 1998'in Eylül ayında telif ettiğim bir ma-

25 ARDA, f. 895, say. 1, iş 142, v. 1.
26 ARDA, f. 895, say. 1, iş 142, v. 2.
27 ARDA, f. 895, say. 1, iş 142, v. 3.

kalede şunları ifade etmişim:

"Aziz yurttaşlarım, bugün bağımsızlığımıza yeniden kavuştuğumuz bir dönemde o yıllarda yapılması planlanan böyle bir anıtın yapılma zamanı gelmedi mi? Tabii ki geldi. Şunu unutmayalım ki, bu adımız şehitlerimize saygımızla birlikte iki kardeş Türk halkı arasında güven ve dostluğun gelişmesine büyük katkı bulunacaktır."²⁸

Bugün Bakü'de Şehitler Hiyabını denilen Dağüstü Park'ta böyle bir anıt dikilmiştir. Halklarımız ve Bakü'yü ziyaret eden misafirler bu kutsal mekânı saygıyla ziyaret ediyorlar.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Bakü'nün kurtuluşunun ardından 17 Eylül 1918'de Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi Gence'den Bakü'ye nakledildi. Ancak Azerbaycan'ın bu huzurlu ve istikrarlı dönemi çok uzun sürmedi. Azerbaycan'ın kurtarıcısı ve müttefiki olan Osmanlı Devleti Birinci Cihan Savaşı'ndan yenik çıktı ve 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Mütareke şartlarına göre, Osmanlı Azerbaycan'ı tahliye etmeli ve bu bölge İngiltere'nin nüfuz dairesine girmeliydi. İngiliz askerleri, yeniden Bakü'ye gelmeliydi. Azerbaycan büyük bir tehlikeye yüz yüze kaldı. Nuri Paşa ve arkadaşları Azerbaycan vatandaşına gerçek Azerbaycan ordusunun organizasyonu faaliyetlerini devam ettirmek isteseler de, İngiliz birlikleri kumandanı General William M. Thomson, Nuri Paşa başta olmak üzere tüm Türk subayların en kısa zamanda Bakü'den çıkılmalarını talep etti. Böylece Azerbaycan Türkiye'nin askerî yardımından mahrum oldu. Türkiye ise bu gelişmelerden sonra kendi durumunun ağır olmasına rağmen, uluslararası düzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin menfaatlerini her zaman savunmuştur. Ali Merdan Topçubaşov'un İstanbul görüşmeleri ile Paris mektuplarında bu hususla ilgili geniş bilgi verilmiştir.²⁹

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkiler yalnızca askerî alanla sınırlı kalmamış, ekonomik, diplomatik ve kültürel alanlarda bazı ilişkiler gerçekleşmiştir. Türkiye ile yukarıda belirtilen dostluk anlaşmasının ardından ticaret, ulaştırma ve petrol ihracı alanlarında birtakım sözleşmeler imzalandı.³⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilân edilmesinin ikinci günü, bir başka deyişle 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacınski Osmanlı Dışişleri Bakanı Ahmed Nesimi Bey'e müracaat ederek bağımsızlığını daha yeni ilân etmiş olan Azerbaycan'ın Avrupa ülkeleri başkentlerinde büyükelçilik açma imkânı bulunmadığı için Türk Hükümeti'nin Avrupa başkentlerindeki büyükelçiliklerini Azerbaycan'ın menfaatlerini savunmasına izin vermesini rica etmiştir.³¹

11 Temmuz 1918'de Fethali Han Hoyski tarafından İstanbul'daki

28 Hafta, No. 25 (11 Eylül 1998).

29 Diplomatçeskie Besedi A. A. Topçubaşeva v Stambule (Zapisi Çrezviçaynogo Poslannika İ Polnoçnogogo Ministra Azerbaydžanskoj Respublik), 1918-1919 gg., ed. Gasana Gasanova, Eryun, Bakı, 1994.

30 ARDA, f. 970, say. 1, iş 22, v. 66.

31 ARDA, f. 970, say. 1, iş 5, s. 14.

Azerbaycan delegasyonu başkanı Mehmed Emin Resulzade'ye yazılan mektupta, para kesilmesi ve mali işlerinin kontrolü gibi konularda Osmanlı yardımının alınması amacıyla görüşmeler yapması talep edilmiştir. Bu amaçla Selim Behbudov ve Esat Rüstembeyov İstanbul'a gönderilmişlerdir.³² Buna ek olarak, 16 Eylül 1918'de Türkiye ile Azerbaycan arasında ticaret anlaşması yapıldı. Bu anlaşma gereğince Azerbaycan'a 500 bin Osmanlı lirası avans verilmesi karara bağlandı. Anlaşmayı Azerbaycan Hükümeti adına Mehmed Emin Resulzade, Selim Behbudov ve Esat Rüstembeyov, Osmanlı Hükümeti adına ise Askeri Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürü Ferit İsmail Paşa imzaladı.³³

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen ilginç belgelerden diğer biri, 23 Nisan 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti Fevkalade Murahhası Ali Merdan Topçubaşov'un Osmanlı Hariciye Nezaretine sunduğu Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Osmanlı Sefareti'nin açılmasının geciktirilmesiyle ilgili yazısıdır. Bu yazıda Topçubaşov şunları kaydetmektedir:

"Hükümetimiz en kısa zamanda Bakü'de Osmanlı Devleti'nin resmi temsilciliğinin açılması, açılacak temsilciliğin Azerbaycan Cumhuriyeti merkez yönetim kurumlarıyla temasa geçmesini, politik ilişkilerimizin kuvvetlendirilmesini, birbirimizin karşılıklı menfaatlerini korumak için ilişkilerimizin geliştirilmesini istiyor."³⁴

Bu mektubun ardından Yusuf Vezir Çemenzemini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'ndeki diplomatik temsilcisi tayin edilmiştir. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşüne kadar Osmanlı Devleti Azerbaycan'a hiçbir temsilci göndermemiştir.

22 Temmuz 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Nasib Yusufbeyli'nin teklifi üzerine Azerbaycan okullarında ana dilde eğitim veren öğretmenler ve ders kitapları yetmediği için Türkiye'den Azerbaycan okullarına öğretmen davet etme ve ders kitapları temin etme konusu görüşüldü. Bu amaçla İstanbul'a özel bir heyet gönderilmesine karar verildi. Eğitim Bakanı bu işin takibi için Ahmed Agaoglu'na ricada bulundu.³⁵ Diğer taraftan ise parlamentonun 18 Eylül 1919 tarihli oturumunda halk okullarına Türkçe ders kitapları alınabilmesi amacıyla 1 milyon manat para tahsis edilmesi konusunda karar alındı.³⁶

Türkiye'den davet edilen öğretmenlere normal maaştan % 50 fazla ödeme yapılması konusunda Eğitim Bakanı'nın teklifi, görüşülmek üzere 18 Eylül 1919'da Azerbaycan Parlamentosu'na sunuldu.³⁷ 29 Aralık 1919'de Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı'nın Türkiye'den davet edilen öğretmenlere Türkiye'den ayırdıkları tarihten itibaren işe başlayacakları tarihe kadar geçen süre zarfında ortaokul öğretmenlerinin aylık maaşı miktarında

32 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 21, v. 4-5; ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 39-40.

33 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 2.

34 ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 11.

35 ARDA, f. 51, say. 2, iş 185, v. 30.

36 ARDA, f. 51, say. 2, iş 4, v. 85.

37 ARDA, f. 895, say. 3, iş 18, v. 9, 11, 12.

maaş verilmesi teklifi onaylandı.³⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Türkiye'si arasında ilişkilerin geliştiği dönemde, 27 Nisan 1920'de 11. Kızıl Ordu'nun müdahalesi sonucunda Azerbaycan'da bağımsız cumhuriyet dönemi sona erdi. Bu olayın ardından 11. Kızıl Ordu'nun yardımıyla Azerbaycan Şura Hükümeti kuruldu. Dolayısıyla tedricen Güney Kafkasya'yı içine alan Sovyet İmparatorluğu'nun kurulması işine başlandı. 1922'de oluşturulan SSCB yönetimi ise 70 yıl boyunca bu iki kardeş halkı ayrı tutmaya ve dostluk ilişkilerini yok etmeye çalıştı. Özellikle 1930'lu yıllardaki "kırmızı terör" nedeniyle binlerce Azerbaycan vatandaşı Pantürkizm ile suçlanarak kurşuna dizildi veya Sibiryaya sürüldü. Bu işte Moskova, Güney Kafkasya ve Bakü'de büyük nüfuz sahibi Taşnak düşünceli Ermeniler siyasetçilerinin büyük emeği geçti. 1991'de Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ı ilk olarak kardeş Türkiye tanıdı. Bugün Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler tüm alanlarda en yüksek düzeye ulaşmış durumdadır. Netice itibarıyla "tek millet, iki devlet" arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin bundan sonra hiçbir güç tarafından bozulamayacağı ni belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 51, say. 2, iş 4, v. 85.

ARDA, f. 51, say. 2, iş 16, v. 1.

ARDA, f. 51, say. 2, iş 185, v. 30.

ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3.

ARDA, f. 894, say. 10, iş 154, v. 31.

ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 14.

ARDA, f. 895, say. 1, iş 142, v. 1-3.

ARDA, f. 895, say. 3, iş 18, v. 9, 11, 12.

ARDA, f. 897, say. 1, iş 22a, v. 4.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 33, 48, 57-61.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 3, v. 12-45.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 5, s. 14.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 22, v. 66.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 11.

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresi Siyasi Sənədlər Arxivi), f. 277, say. 2, iş 7, v. 39-40.

ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 2.

ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 21, v. 4-5.

BOA, HR.HMŞ.İŞO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hukuk Müşavirliği İstişare Odası), No. 1077, v. 10-15.

RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), f. 821, say. 7, iş 290.

38 ARDA, f. 51, say. 2, iş 16, v. 1.

2. Gazeteler

Azerbaycan, No. 1 (15 Sentyabr 1918).

Hafta, No. 25 (11 Sentyabr 1998).

3. Kitap ve Makaleler

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiqlal Mübarizesi Tarixi*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1992.

Diplomatiçeskie Besedi A. A. Topçibaşeva v Stambule (Zapisi Çrezviçaynogo Poslannika i Polnomoçnogo Ministra Azerbaydjanskoj Respubliki), 1918-1919 gg., ed. Gasana Gasanova, İzd. Ergyun, Bakı, 1994.

Resulzade, Memmed Emin, *Azerbaycan Cümhuriyyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAJYCAN'A ASKERİ YARDIMLARI (1917-1918)

Prof.Dr. İsmayıl MUSA*

1917'deki Rus devrimlerinin ardından Kafkasya'daki sorunların çözümüne çalışan Osmanlı Devleti, çeşitli devletler tarafından desteklenen Ermeni çetelerinin Azerbaycan topraklarına tecavüzüne ilgisiz kalamazdı. Bu durum çeşitli nedenlerle açıklanabilir: 1. Bazı devletler Ermenileri koruma adıyla Güney Kafkasya'da güçlenme amacı güdüyorlardı. Onların bu girişimleri Osmanlı Devleti açısından somut tehlike oluşturmaktaydı. 2. Böylesine kritik bir dönemde açık faaliyete geçen Ermeni çeteleri, Türkiye ve Azerbaycan toprakları üzerinde "Büyük Ermenistan" kurabilmek için çatışmalar çıkarmaktaydılar. 3. Azerbaycan'ın Müslüman Türk nüfusunun Ermeniler tarafından kasıtlı olarak soykırım tabii tutulması, dış askerî yardımı gerekli kilmaktaydı.

1917'nin sonlarına doğru Ermenilerin bölgeyle ilgili amaç ve siyasetlerini açıklamaları ve Azerbaycan'da çatışmalar çıkarmaları üzerine Osmanlı Devleti'nin bazı önlemler alması gerekti. Bu hususla ilgili ilk girişimler, Güney Kafkasya'daki çatışmaları durdurmak ve istikrarı sağlayabilmek amacıyla diplomatik girişimler yapılması şeklinde gerçekleşti. Bu girişimler arasında 5 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi¹ çok önemlidir. Bazı Ermeni yazarları Erzincan Mütarekesi'nin Sovyet Rusya teklifi doğrultusunda kabul edildiğini yazsalar da, aslında bu iş Osmanlı² tarafından teşebbüs edilmiştir. Bu mütareke bir taraftan Ermenilerin destek aldıkları Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesinde, diğer taraftan ise Azerbaycan topraklarının Ermeni tecavüzünden korunmasında önemli rol oynamıştır. Fakat Rusya ile Taşnakların hareketleri yüzünden bu barış uzun sürmemiştir.

1917'nin sonu ile 1918'in başlarında İrevan eyaletinin Müslüman ahalisine karşı yapılan saldırılar³ Osmanlı silahlı kuvvetlerinin askerî operasyonlara başlamalarına neden oldu. Kafkasya Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Mehmed Paşa, Güney Kafkasya'nın silahsız Müslüman ahalisine karşı yapılan saldırılar nedeniyle yardımın zorunlu olduğunu ve bu yardımın başının bozulması anlamına gelmediğini belirtmekteydi.⁴

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: afternoon_1986@hotmail.com

1 *Dokumenti Vneşney Politiki SSR*, ed. İ. N. Zernskov v.dğr. Gospolitizdat, Moskva, 1958, c. I, s. 53-57.

2 Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 33-40.

3 ARDA, f. 28, say. 1, i.ş 185, v. 7, 9; ARDA, f. 28, say. 1, i.ş 186, v. 7-8; ARDA, f. 970, say. 1, i.ş 253, v. 10-11, 18-19; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, ed. İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1994, s. 3-13; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, ed. İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1995, c. II, s. 18-22, 28-31, 34-35, 45-49, 72-74; Türkösü, a.g.e., s. 81-90.

4 *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakafkazyu i Gruzil*, Tipografiya Pravitelstvo Gruzinskoy Respubliki, Tiflis, 1919, s. 41.

1918'in başlarında Güney Kafkasya'nın sosyo-politik durumu kaotik ve istikrarsızdı. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonu üyeleri Azerbaycan'ın istikbali hususunda endişeli olduklarından önlemler alınması için çaba gösteriyorlardı. İlk olarak, sosyo-politik destek ve oryantasyon konuları ön plana çıkarıldı. Bir takım objektif nedenlerle Osmanlı olgusu yeni oryantasyon olarak belirlendi. Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde, bilhassa eski İrevan eyaleti ile Nahçıvan kazasında Ermeniler tarafından yapılan saldırılar Azerbaycan siyasilerini rahatsız etmekteydi. Azerbaycan'ın istikbal ve İrevan eyaletinde vuku bulan olaylar Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonununun 31 Mart, 4 Nisan, 10 Nisan ve 1 Mayıs 1918 tarihli toplantılarında geniş şekilde tartışıldı.⁵ 4 Nisan 1918'de Almanya'nın eski İran konsolosu Schreuder ile yapılan görüşmede yeni siyasi oryantasyon açıklanmış oldu. Bu konuyla ilgili Schreuder'e şunlar iletildi: "Oryantasyon konusunda Güney Kafkasya Türklerinin mevkii bellidir. Bu Alman-Türk oryantasyonudur. Bizim bu kanaatimiz güçlüdür ve komşularımızdan herhangi birisi kabul etmezse pek bir değişime uğramayacaktır."⁷ Ülkedeki muhtemel anarşik ortama karşın meselenin çözüm şeklini merak eden Schreuder'in sorusuna cevap verilirken, bunun sadece Osmanlı kuvvetleri aracılığıyla mümkün olabileceği söylenmiştir.

Seym'in 10 Nisan 1918 tarihli toplantısında Mir Hidayet Seyidov, İrevan eyaletinde Müslümanların katledildiklerini ve tehciire tabi tutulduklarını anlattı. Bu konuşmada 80 bin civarında Azerbaycan Türkü'nün yurtsuz ve yuvasız kaldığı özellikle vurgulandı.⁸ Görüşmeler sonucunda İrevan Müslümanlarıyla ilgili şöyle kararlar alındı: 1. Zor durumda bulunan yurtsuz ve yuvasız göçmenlere yardım gönderilmelidir. 2. Tehciire tabi tutulan Müslüman göçmenlerin eski yurtlarına dönebilmeleri için uygun koşullar oluşturulmalıdır. 3. Göçmenlere acil yiyecek yardımı yapılmalıdır. 4. Müslüman ahaliye saldırılar düzenleyen Ermeni çeteleri ilga edilmelidir. 5. Tehciire tabi tutulan Müslüman göçmenlerin sayılan ve son durumları kesin olarak belirlenmelidir.

Seym'in Müslüman fraksiyonununun 1 Mayıs 1918 tarihli toplantısında Mehmed Hasan Hacinski'nin konuşması tartışmaya açıldı ve Osmanlı-Maverâ-yı Kafkasya çatışmasının önlenmesi için girişimler yapıldı. Bu konuyla ilgili görüşmelerin tutanaklarının içeriği şöyledir:

"Maverâ-yı Kafkasya konusunda uluslararası anlaşmazlığın ortaya çıkacağı kesindir. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti Azerbaycan Türklerinin savunucusu olmalı ve onları korumak amacıyla askerî gücünün bir kısmını Güney Kafkasya'ya göndermeli ve bu yolla bizi soykırımdan kurtarmalıdır. Çünkü o zaman bu-

5 ARDA, f. 28, say. 1, iş 185, v. 7-9; ARDA, f. 28, say. 1, iş 186, v. 7-8; ARDA, f. 970, say. 1, iş 253, v. 10-11, 18-19.

6 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 6, 12, 26, 30.

7 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 12.

8 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 27.

tün cephelelerde düşmanla çevrelenmiş olacağız."⁹

Enver Paşa'nın Ermeni saldırıları ve Ermeni devleti meselesine yaklaşımı önem arz etmekteydi. "Ermenistan'ın bağımsızlığı için neler düşünüyorsunuz?" türünden bir soruya Enver Paşa'nın verdiği cevap ilginçtir: "Eğer Ermeni halkı İngiliz-Rus siyasetine rağmen, Türklere karşı fesat hareketlerine son verirse, Türkiye bağımsız Ermeni Devleti'nin kurulmasına itiraz etmez."¹⁰

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a verdiği destek ile Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerine asker gönderilmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanını ardından gerçekleşmiştir. Bu durumun oluşmasında Azerbaycan Milli Şurası'nın müstesna rolü vardır. Dönemin politik atmosferini doğru değerlendiren Milli Şura, bağımsızlığın korunması yolunda Osmanlı Türkiye'si'nin yardımını değerlendirmek kararına vardı. Diğer taraftan ise Milli Şura'nın 29 Mayıs 1918 tarihli oturumunda Ermenistan ile sınırların düzenlenmesi için Ermeni Milli Şurası ile görüşmeler yapılması konusunda mutabakata varıldı.¹¹ Zira söz konusu dönemde İrevan eyaletinden endişe uyandıran haberler gelmekteydi. Bu konunun enine boyuna tartışıldığı 6. oturumda, 206 köyün tahrip edildiği ve 150 bin Müslümanın tehciire tabi tutulduğu hususunda bir istatistik dile getirilmiştir.¹² 7. oturumda ise Osmanlı'dan askerî yardım talep edilmesi müzakereye açıldı.¹³

Azerbaycan Devleti'nin toprak bütünlüğü ve güvenliği açısından Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında yapılan Batum Konferansı'nın özel önemi vardır. Bu görüşmeler neticesinde 4 Haziran 1918'de imzalanan "Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasında Dostluk Mukavelesi"¹⁴ bir milletin iki devleti arasındaki dostluk ilişkilerinin anlaşılması bakımından tarihte benzeri ender bulunur bir olaydır. Bu mukavele'nin 4. maddesi Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a askerî yardım göstermesini olanaklı kılmaktaydı. Özellikle ülkedeki güvenliği ve asayişini temine ihtiyaç olursa Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan Hükümeti'ne askerî yardım gösterebileceği kayıtlıydı. Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin sınırlarıyla ilgili olan 3. madde, Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Azerbaycan'a ait olduğunu tescillemekteydi. Azerbaycan'ın siyasi çevreleri tarafından bu mukaveleli olumsuz bulunan olduğu gibi, eleştirenler de olmuştur. Mukaveleli eleştirenler özellikle 4. maddenin Azerbaycan'ın bağımsızlığına gölge düşürdüğünü ve Türkiye'ye bağımlı hale getirdiği üzerinde durmuşlardır. Aslin-

9 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 30.

10 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 30.

11 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 51.

12 ARDA, f. 970, say. 1, iş 6, v. 1-2.

13 ARDA, f. 970, say. 1, iş 6, v. 57-61.

14 ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3; ARDA, f. 28, say. 1, iş 33, v. 12-13; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, yay. haz. İsmet Demir v.dğr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993, c. II, s. 225-229.

da bu konuyla ilgili Firuz Kazemzadeh'nin *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)* adlı kitabındaki değerlendirme oldukça ilginçtir: "Azerbaycan bu mukavele ile hiçbir şey kaybetmedi, aksine, Türkiye'nin yardımını kazandı. Kısa sürede Ermenistan ve Gürcistan devre dışı bırakıldı, petrol şehrine karşı Türkler ve Azerbaycanlılar güçlerini birleştirdiler."¹⁵

3. Ordu Karargâhı'ndan gönderilen 19 sayılı mektuba göre, "Batım mukavelesine göre Ermenilerin birtakım bölgelerden çekilmeleri gerekirken, bunu yapmamışlar."¹⁶ Bu durum dikkate alınarak bazı askerî önlemlerin alınması ve Azerbaycan'a askerî yardım gönderilmesi önemli sayılmıştır. Bazı Türk bilim adamlarının tespitlerine göre, Kafkasya Türkleri 1917'nin Kasım ayında Musul'daki 6. Ordu Komutanlığı ile iletişime geçmiş ve Ermeni çetelerinin saldırılarından korunmak amacıyla yardım talep etmişlerdir. Bu başvuru üzerine oluşturulan murahhas heyeti durumu yerinde tetkik etmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilmiştir. 1918'in Nisan ayında ise Mehmed Vehip Paşa Bakü'yü ele geçirmek ve Müslümanları kurtarmak için askerî kuvvet gönderilmesinin gerekliliğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu niyetine mütefiki Almanya olumsuz bakmaktaydı. Söz konusu dönemde Paul von Hindenburg'un Osmanlı Devleti'yle ilgili değerlendirmeleri şöyledir: "Türkiye sifirdir, ama Çanakkale'yi koruyan, Kutu'l-Amare'yi ele geçiren, Mısır'a kadar giden, Ermenistan'a Rus saldırısını durduran, tarihteki Türk İmparatorlukları sırasında yer alan, yüz binlerce düşman birliklerini kuvvetli ordularla yenen, kendine has ve bizim için değerli bir sifirdir."¹⁷

1918'in ilkbaharı ile yaz döneminde Azerbaycan'ın özellikle Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerine askerî yardım gönderilmesine ihtiyaç vardı. Bu nedenle Osmanlı devlet erkânı Mayıs ayında Gümrü-Culfa demiryolunun kullanımına açılması talebinde bulundu. Gümrü'yü ele geçiren Mehmed Vehip Paşa, Osmanlı askerî kuvvetlerinin demiryolu aracılığı ile Culfa'ya geçmek istediği konusunda bölgedeki Ermeni çetelerinin komutanı General Nazarbeyov'a bilgi ilettili. Buna olanak tanınmadığı durumda bu sevkîyatın karayolu ile yapılacağını bildirdi. Türk bilim adamlarından Akdes Nimet Kurat *Türkiye ve Rusya* adlı eserinde bu hususu şöyle değerlendirmiştir:

"İstanbul hükümeti ve Başkomutanlık, acil taleplere göre Azerbaycan'a geç bile olsa bir ordu göndermeği önemli bularak harekete geçti. Almanların müdahale etmemesi için bu orduya Kafkas İslam Ordusu adı verildi. Azerbaycan'da yeni ve düzenli güç olarak bu ordu buradan toplanacak gönüllülerle güçlenecekti. İngilizlerin Tebriz ve Azerbaycan'a girmelerini önlemek için Yakub Şevki Paşa'nın kumandanlığı altında 9. Ordu harekete geçti. İslam Ordusu'nun çekirdeği 9. Ordu'nun 5. Kafkas-

ya Tümeni idi."¹⁸

Kafkas İslam Ordusu'nun Başkomutanı görevine atanan Nuri Paşa, kurmay heyetiyle birlikte Musul'dan yola çıktı ve 9 Mayıs 1918'e Tebriz'e vardı, 16 Mayıs 1918'de Nahçıvan'a ulaştı. Bölgedeki Ermen çetelerinin saldırılarını önlemek amacıyla Nahçıvan'dan birkaç subay ve askerî mühimmat bıraktı. Ancak Andranik komutasındaki Ermeni çetelerinin faaliyetlerinin genişleme kaydetmesi üzerine bu önlemleri yeterli olmadığı ve 1918'in yaz döneminde Kazım Karabekir Paşa komutanlığındaki öncü birlikler Nahçıvan'a sevk edildi.¹⁹ Nahçıvan hareketiyle ilgili Sovyet tarih yazımında bazı taraflı değerlendirmelerin yapıldığı söylenmelidir. Hiç bir arşiv belgesine istinat etmeden Nahçıvan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edildiğini belirten Sovyet tarihçilerinden Karaş Medetov, bu düşüncesini şehirde dalgalanan Türk bayrakları ile kanıtlamaya çalışmıştır. Günümüzde birçok tarihçinin bu tezi tekrarladığını belirtmek gerekir.²⁰ Karaş Medetov; Osmanlı'nın bölgede millî komite ve millî örgütleri feshettiğini, üç gün boyunca talana izin verildiğini, durumu düzeltmek amacıyla alınan önlemleri ve orduya yardım için halktan erzak toplanmasını Azerbaycan'ın işgali ve sömürülmesi olarak değerlendirmiştir. Aslında Osmanlı birlikleri Nahçıvan'a Azerbaycanlıları kurtarmak ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gelmişlerdi. Millî Komite ve yerel yönetim kurumları Türklerin bölgede buldukları dönemde faaliyetlerini aktarmamışlardır. Erzak toplanmasının gerçek nedeni, ordunun bu yardıma ihtiyacı olmasıyla izah edilebilir. Enver Paşa'nın ifadeleriyle söylersek, Azerbaycan'da ordu bulundurmanın Türkiye'ye aylık masrafı 50 bin'lira (1 milyon manat) civarındaydı.²¹

Sovyet tarihçilerden E. A. Tokarjevski Nahçıvan'a sevk edilen Osmanlı kuvvetleri hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "Mezopotamya'daki zor durumuna rağmen, Türk Komutanlığı buradan Azerbaycan'a birlikler göndermekteydi."²² Bu hususla ilgili birkaç soru aktüel olarak arz etmektedir: Mezopotamya'da zor durumda bulunan bir devlet neden Azerbaycan'a askerî kuvvetler sevk etmiştir? Burada Azerbaycan'ı işgal etmek mi, yoksa Müslüman nüfusu soykırımdan korumak mı söz konusudur? 1918'in sonlarında Azerbaycan'da 5 Türk tümeninin bulunması Birinci Cihan Savaşı'nda yenilginin eşliğinde olan Osmanlı Devleti'nin, tüm zor şartlara rağmen, Azerbaycan Türklerine destek olduğunu ispat etmektedir.

Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'a sevkî Bakü HKS'ni oldukça ra-

18 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 530-531.

19 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, c. I, s. 77-79; Fahrettin M. Kırcıoğlu, *Kazım Karabekir: Kendi Eserleri, Hal Tercüme ve Arşiv Belgelerine Göre*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 18-19.

20 Örnekle olarak bkz. Aydın Hacıyev, *Qars ve Araz-Türk Respublikasının Tarixinden*, Azereş, Bakı, 1994, s. 46.

21 ARDA, f. 894, sayı 10, iş 31, v. 3; ARDA, f. 894, sayı 10, iş 153, v. 3.

22 E. A. Tokarjevskiy, *İz İstorii İnotrannoy Interventsii I Grajdanskoy Voynı v Azerbaydjane*, Azereş, Bakı, 1957, s. 133.

15 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, s. 127.

16 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, c. 34, No. 85 (Ekim 1985), s. 195.

17 *İstoriik-Marksist*, Moskva, 1938, c. IV, s. 79.

hatsız etmişti. Bakü Sovyeti'nin 19 Mayıs 1918 tarihli toplantısında Rusya ile Güney Kafkasya'daki genel siyasi durumu değerlendiren Stepan Şaumyan, Bakü'nün bağımsız Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin bir ünitesi olmasında Almanya ile Osmanlı Devleti'nin çıkarları olduğunu bildirmişti.²³ 22 Mayıs 1918'de Stepan Şaumyan tarafından İosif Vissarionoviç Stalin'e çekilen telgrafta ise Türkiye'nin Culfa'ya asker sevk ettiği ve acilen askeri yardıma ihtiyaç olduğu belirtilmekteydi.²⁴ Sovyet Hükümeti'ne çok güvenen Stepan Şaumyan'ın 23 Mayıs ve 24 Mayıs tarihlerinde Rusya HKS'ye gönderdiği telgraflarda Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'a gelmesinin Sovyetler açısından doğuracağı olumsuz sonuçları ve aldığı önlemlerden bahsetmekteydi.²⁵ İkinci telgrafta, özellikle Kuzey İran'ın Türklüğü üzerinde durulmuştur. Buna ek olarak, Osmanlı birliklerinin Aras nehri boyunca uzayan Culfa-Bakü yolu ile ilerlemesinin kolaylığı vurgulanmış, yolun kapatılması amacıyla gerekli önlemlerin alındığı, Hacıkabul'daki askeri birliklere takviye amacıyla Bakü-Culfa yolu ile bir birlik gönderildiği ve demiryolu istasyonlarındaki kıymetli eşyaların alındığı kaydedilmiştir.²⁶ Telgrafın son kısmında müstakbel planlar açıklanmıştır: "Yelizavetpol'a yürümek, önce orada, sonra ise başka yerlerde Ermenilerin isyanını sağlamak gerekir." Bakü HKS üyesi Grigori Nikolayeviç Korganov'un Rusya HKS'nin 22 Mayıs 1918 tarihli toplantısındaki konuşmasında, Osmanlı birliklerinin demiryolu ile Culfa'ya sevk edildiğini ve Culfa'nın Bakü'ye karşı operasyon merkezine dönüştüğünü söylüyordu. Görüldüğü üzere, Bolşevikler dahi Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışıyorlardı.²⁷ Bu planların sonucu olarak, Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin çözülmesine paralel olarak, Şerur ve Nahçıvan gibi bölgelerin Ermenistan'a bırakılması gerektiğini düşünüyorlardı. Ama Ermenistan Hükümeti Batum Antlaşmaları'nı imzalamak suretiyle Güney Kafkasya'da oluşan yeni sınırları kabullenmek zorunda kaldı.

Osmanlı Karargâhı'nın 1 Temmuz 1918 tarihli tahriratına göre, Zengezur ve Karabağ'daki Ermeni çeteleri Culfa ve Ordubad'ın güvenliği açısından tehlike oluşturmaktaydı. Bu yüzden Karabağ'daki Ermeni çetelerinin saldırılarını önlemek amacıyla 3 Temmuz 1918'de Osmanlı Ordusu'nun bir kısmına Culfa-Ordubad istikametinden Şuşa'ya hareket emri verildi. 1918'un Temmuz ve Ağustos aylarında Nahçıvan bölgesinin bazı yerlerinde Osmanlı birlikleri ile Andranik komutasındaki çeteler arasında çarpışmalar meydana geldi. Bu konuyla ilgili *Aşhatavor* gazetesinin 107. sayısında yayımlanan haberde, 3 Ağustos'u izleyen üç gün boyunca Nahçıvan istasyonu havalisinde çarpışmalar vuku bulduğu, 2 Osmanlı birliği ile onlara yardım yapan Azerbaycanlıların Ordubad'ın Aşağı Aza, Aşağı Eylis köylerinin tahrip ettikleri, Yukarı Eylis'e dokunulmadığı, Osmanlı kuvvetleri tarafından takip edilen Andranik'in Elengez'den

geçip Zengezur'a gittiği kayıtlıdır.²⁸

1 Ağustos 1918'de orduda yapılan revizyon neticesinde cepheleerde meydana gelen değişiklikler bağlamında Nahçıvan ve Tebriz bölgelerinin savunması Kazım Karabekir Paşa komutanlığındaki 1. Kafkasya Kolordusu'na verildi.²⁹ Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa 7 Ağustos 1918'de Nahçıvan'da kendi karargâhını kurdu. Bu önlem sayesinde Zengezur havalisindeki Ermeni çetelerinin Nahçıvan'a tecavüzünün karşısı alınmış oldu. Osmanlı Karargâhı'nın 23 Ağustos 1918 tarihli tahriratına göre, Zengezur havalisinde 8 bin kadar adam toplanan Andranik saldırgan fırsat kolluyordu. Buna yol vermemek amacıyla Serdarabad, Sürmeli, İğdir ve Culfa'yı koruyan 9. Tümenin Nahçıvan'a sevk edilmesine karar verildi. Osmanlı Karargâhı'nın 28 Ağustos 1918 tarihli tahriratında söz konusu durumla ilgili şöyle bilgiler verilmekteydi:

"Nahçıvan'ın kuzeydoğu kısmında Andranik 15-45 yaş arasındaki tüm Ermenileri silaha sanlmaya çağırıştır. Andranik 5 bin Ermeni kuvvetiyle Gorus'un 10 kilometre güneybatısında bulunan ve ellerinde 700 piyade, 400 süvari, 4 makineli tüfek ve 2 dag topu bulunan bölgelerin Ermenilerini çatışmalara ve Müslümanları öldürmeye teşvik etmiştir."³⁰

Bu konuyla ilgili diğer bir arşiv belgesinde, bizzat Andranik'in denetim altında Katar'daki bakır ve rafine fabrikalarında Fransızlardan kalan patlayıcı maddelerden istifade edilip askeri malzemeler hazırlandığı belirtilmektedir.³¹ Diğer taraftan ise Andranik denetimindeki çeteler, 1918'in yazında Karabağ'a geçmek³² ve Şuşa'ya ulaşmak amacıyla üç kez girişimde bulundu. Bu girişimleri önleme amacıyla Şuşa'ya giden Osmanlı kuvvetleri, Vali Hasan Basri Bey komutasında şehrin savunmasını oluşturdu; 15-60 yaş arası tüm erkekler kayda alındı, genç yaşta olanlar seferber edildi, 45 yaş üzerindeki erkekler ise yedek kategoriye alındılar. Müslüman ahaliyi organize etmek amacıyla 14 komite ve genel karargâh tesis edildi. Şehrin Ermeni ve Azerbaycanlı yerleşim birimleri arasında sınır çizildi. Buna ek olarak, zenginlerden toplanan parayla buğday satın alındı, pişirilen ekmeğin ucuz fiyatla fakirlere satıldı. Türk subaylar şehirdeki Müslüman gençlere askerî eğitim vermeye başladılar.³³ Tüm bu önlemler Andranik ile Artur Şahnazarov'un Zabık deresi istikametinden saldırıp Şuşa'yı ele geçirme planlarını engelledi. Bu olayın ardından Andranik çeteleriyile birlikte Gorus'a dönmek zorunda kaldı. Belirtilen dönemde iç savaşla başı dertte olan Sovyet Rusya, imparatorluğu ihya amacı güttüğünden Güney Kafkasya'daki bağımsız devletlerin kontrolden çıkmasını pek tasvip etmiyordu. Güney Kafkasya'daki Rusya çıkarlarının korunmasında

23 Bakinskiy Raboçiy, (21 Maya 1918).

24 S. Şaumyan, *Proizvedeniya*, İzd. Nauka, Moskva, 1978, c. II, s. 278.

25 a.g.e., c. II, s. 279, 281-283.

26 a.g.e., c. II, s. 281-282.

27 Azerbaycan Arxivli, No. 1-2 [31-32] (1988), s. 21.

28 Naxçıvan MR Merkezi Devlet Arxivli, f. 314, say. 5, iş 63, v. 199.

29 Kırzoğlu, a.g.e., s. 19.

30 ARDA, f. 100, say. 2, iş 791, v. 92.

31 ARDA, f. 100, say. 2, iş 791, v. 92.

32 Azerbaydjan, (4 Sentyabra 1918).

33 Azerbaydjan, (23 Oktyabra 1918).

Ermeniler araç olarak kullanılıyorlardı. Sovyet politikacılarından Grigori Konstantinoviç Orconikidze tarafından 12 Ekim 1918'de Vladikafkas'tan Vladimir İliç Lenin'e çekilen telgrafta bu husus şöyle değerlendirilmekteydi: "Ermenistan'ın durumu çok kötüdür. Şuşa ve Zengezur kazalan Türklerin eline geçmiştir. Andranik Karabağ'da öldürülmüştür. Ermeni nüfus Sovyet Rusya'dan yardım beklemektedir."³⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'ne verilen Osmanlı desteği, 1918'in sonbaharından itibaren diplomatik düzeyde yürütülmeye başladı. Azerbaycan'ın İstanbul'daki Fevkalade Murahhası Ali Merdan Topçubaşov'un 1918'in Ekim ve Kasım aylarında İstanbul'da yaptığı görüşmeler ve konuşmalar bu ilişkilerin sürdürülmesi açısından hayati öneme sahipti. 2 ve 21 Ekim tarihlerinde Osmanlı Sadrazamları Talat Paşa ve İzzet Paşa, Dışişleri Bakanları Ahmed Nesimi Bey ve Nabi Bey, 3 Ekim'de Adalet Bakanı Halil Bey ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüşmeler yapan Topçubaşov, Güney Kafkasya'da istikrarın oluşumu ve Kafkasya milletlerinin barış içinde yaşamasını gerektiği konusunda Osmanlı telkinlerini algılamış oldu.³⁵ Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa ile 3 Ekim 1918'de yapılan görüşmede, Nuri Paşa'nın Azerbaycan ahalisi tarafından sevinçle karşılandığı, Almanya'nın Kafkasya temsilcisi Albay Friedrich Kress'in bağımsız Azerbaycan'ın kurulmasını savunması gibi konular ele alındı. 21 Ekim 1918'de Sadrazam İzzet Paşa ile yapılan görüşmede Osmanlı Devleti'nin savaşta yenildiği ve zor durumda olduğu bildirildi. Osmanlı Devleti'nin yeni Hariciye Nazırı Nabi Bey ile 27 Ekim 1918'de yapılan görüşmede, Zengezur kazasına Azerbaycan Ordusu'nun sevk edilmesi meselesine Ermeni siyasetçilerinin itirazları müzakere edildi. Konuşmasında bu toprakların Azerbaycan'a ait olduğunu savunan Topçubaşov, bölgedeki istikrarı sağlamak amacıyla Azerbaycan Hükümeti'nin Zengezur'a asker sevk etme yetkisi olduğunu ifade etti. Bu fikir Osmanlı Hariciye Nazırı tarafından olumlu bulundu. Fakat konjonktür uygun olmadığından bu konuda acele davranılmaması tavsiye edildi.

Ali Merdan Topçubaşov'un İstanbul görüşmelerinin ikinci turu İtilaf Devletleri temsilcileri ile yapıldı. Bu görüşmelerde Güney Kafkasya'daki durumu müzakereye açan Topçubaşov, İtilaf Devletleri temsilcilerine birer memorandum sundu.³⁶ Mevzubahis memorandumlarda Güney Kafkasya halklarının tarihteki devlet teşekkülleri kısa şekilde anlatılmış, Çarlık döneminin yönetim özellikleri açıklanmış, Şubat devriminin ardından oluşan siyasî oluşumlar ve etnik yapılar değerlendirilmiştir. Kafkasya Cumhuriyetlerinin sınırlarıyla ilgili önerilen taslakta Nahçıvan kazasının beşte biri ile Şerur-Dereleyez kazasının ikide biri Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları olarak gösterilmiştir.³⁷ Belirtilen bölgelerdeki ahalisinin büyük bölümünü Azerbaycan Türklerinden oluşması bu kazaların Azerbaycan sınırlarına dâhil edilmesini gerekli kılmıştır. Memorandumun diğer

34 İz İstorii Granjdanskoy Voyni v SSSR, Gospolitizdat, Moskva, 1960, c. I, s. 584-585.

35 ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-3, 5-8, 10-12, 151.

36 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 37.

37 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 37, v. 4-5.

kısımlarında ise Andranik'in çetelerinin Zengezur ve Karabağ ahalisine karşı düzenledikleri saldırılar, İran ve Anadolu'dan olan Ermenilerin kullanılmalan ve Müslüman ahalie karşı yapılan saldırılar özetlenmiştir. Bu olaylar nedeniyle Azerbaycan Ordusu'nun bölgeye sevk edildiği ve asayişin sağlandığı ifade edilmiştir.

Belirtilen dönemde Mondros Mütarekesi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve İran'ı tamamen tahliye etmesi gerekirdi. Bu nedenle 22 Ekim 1918'de Kazım Karabekir Paşa'ya Güney Azerbaycan'ı terk ederek Nahçıvan'a çekilme emri verildi. Bu direktif doğrultusunda Türk ordusu 25 Ekim'de Culfa üzerinden Nahçıvan'a çekildi. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi uyanınca Azerbaycan tahliye edildi. 31 Ekim 1918'de 1. Kolordu Karargâhı'nın iptal edilmesi ve İstanbul'a dönməsi konusunda emir alan Kazım Karabekir Paşa, 1 Kasım 1918'de Nahçıvan'dan ayrıldı.³⁸ Osmanlı kuvvetleri ise Ermenistan üzerinden Anadolu'ya geçiş yaptı. 1918'in Kasım ve Aralık aylarında Zengezur ve Karabağ tahliye edildi.

Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin, Sovyet tarih yazımında tek taraflı ve önyargılı olarak kaleme alındığını ve işgal ve sömürge türü değerlendirmeler yapıldığını belirtmek gerekir. Gerçeklik ise tam farklı yödedir. Türk askeri Azerbaycan'a milli hükümetinin daveti ve imzalanmış antlaşmalara uygun olarak gelmiştir. Türk askeri Azerbaycan'ın bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün korunmasına yardım etmiş, bu yolda 1100 askerini ve 30 subayını şehit vermiştir.³⁹ Rakamlar konusunda farklı görüşler de vardır. Örneğin, Hüseyin Baykara'nın tespitlerine göre, 800 ile 1000 asker Azerbaycan'ın kurtarılması yolunda şehit olmuştur.⁴⁰ Osmanlı yardımını objektif olarak değerlendiren Mehmed Emin Resulzade ile Fethali Han Hoyski, Türk askerinin Azerbaycan'ın bağımsızlığına gölge düşürmediğini özellikle vurgulamışlardır. Mehmed Emin Resulzade bu konuyla ilgili düşüncelerini *Azerbaycan Cumhuriyeti* adlı eserinde açıklamıştır.⁴¹ Fethali Han Hoyski ise Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışındaki konuşmasında bu konu ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"Dâhil işlerin düzensiz olduğu bir dönemde hükümet asayişini temin etmekte aciz bir duruma düşmüştü, ne askeri gücümüz vardı, ne de silahımız. Böyle olunca durum dâhilde düzelmeydi. Dış bir güce gereksinim duyuldu ve Türklere müracaat edildi. Osmanlı-Azerbaycan antlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu hâllerde haklarımızın savunulması amacıyla Türklere bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışardan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemedik, etsek bile sonuç alınmazdı, onun için aynı din ve

38 Kırcıoğlu, a.g.e., s. 19-20.

39 E. Kürkçüoğlu, "Türk Ordusunun Baküye Gelişi ve Tenha Türk Mezarı", *Millîyet gazeti*, (30 May 1992).

40 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 265.

41 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemoğlu, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 39-40.

soydan olduğumuz Türklere müracaat edildi.”

Azerbaycan ahalisinin Türk askerinden rahatsız olduklarıyla ilgili Sovyet tarih yazımındaki asılsız iddialar, dönemin arşiv belgeleri ve sözlü tarih materyalleri sayesinde yalanlanmaktadır. Örneğin, Ordubad Millî Komitesi Başkanı Mir Hidayet Seyidov imzasıyla İrevan eyaleti Müslümanlarının temsilcileri adından Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı'na gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli bildiriye şunlar ifade edilmektedir: “Andranik'ten sonra Türklere geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sükkün içinde yaşadı. Türkler Kafkasya'dan gittikten sonra bizim durumumuz öncekinden beter oldu.” Nahçıvan Millî Komitesi Başkanı Caferkulu Han'ın bu konuyla ilgili düşünceleri ilginçtir: “Türkler gittiler, yine Müslüman köy ve kasabalarının yok edilmesi, suçsuz Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve öldürülmesinin kanlı sayfaları tekrar edilmeye başlandı. İrevan'da Ermeniler tarafından ölüme mahkûm edilmiş on binlerce Müslümanın yürekleri parçalayan figanları göklere yükseldi.”⁴² 1918'in Kasım ayında Bakü'yü ziyaret eden İrevanlı Müslümanların temsilcileri Türk askerlerinin bu illeri terk edeceklerine dair haberdar oldukları üzüntüleri ifade etmişlerdir.⁴³ Tüm bu belirtilenlerden anlaşılacağı üzere, Azerbaycan'ın zor gününde kardeş Türkiye'nin siyasi girişimleri ve askeri yardımı sayesinde topraklarımızın bütünlüğünü sağlamış, milletimiz toplu kıyımdan kurtanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 28, siy 1, iş 33, v. 12-13.
 ARDA, f. 28, siy 1, iş 185, v. 7, 9.
 ARDA, f. 28, siy 1, iş 186, v. 7-8.
 ARDA, f. 100, siy 2, iş 791, v. 92.
 ARDA, f. 894, siy 10, iş 31, v. 3.
 ARDA, f. 894, siy 2, iş 88, v. 1-3.
 ARDA, f. 894, siy 10, iş 150, v. 1-3, 5-8, 10-12, 151.
 ARDA, f. 894, siy 10, iş 153, v. 3.
 ARDA, f. 970, siy 1, iş 1, v. 6, 12, 26-27, 30, 51.
 ARDA, f. 970, siy 1, iş 253, v. 10-11, 18-19.
 ARDA, f. 970, siy 1, iş 6, v. 1-2, 57-61.

- ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresi Siyasi Senedler Arxivi), f. 277, siy 2, iş 37, v. 4-5.
 ARPII SSA, f. 277, siy 2, iş 57, v. 2.

Naxçıvan MR Merkezi Dövlət Arxivi, f. 314, siy 5, iş 63, v. 199.

2. Dergi ve Gazeteler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, c. 34, No. 85 (Ekim 1985).

42 ARPII SSA, f. 277, siy 2, iş 57, v. 2.

43 Azerbaydjan, (4 Noyabrya 1918).

- Azerbaycan Arxivi**, No. 1-2/31-32 (1988).
Azerbaydjan, (4 Sentyabra 1918).
Azerbaydjan, (23 Oktyabra 1918).
Azerbaydjan, (4 Noyabrya 1918).
Bakinskiy Raboçiy, (21 Maya 1918).

3. Kitap ve Makaleler

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, ed. İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1995.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakafkazyia i Gruzii, Tipografiya Privatelstvo Gruzinskoy Respubliki, Tiflis, 1919.

Dokumnto Vneşney Politiki SSR, ed. I. N. Zemskov v.dğr. Gospolitizdat, Moskva, 1958.

Hacıyev, Aydın, **Qars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarixinden**, Azərneşr, Bakı, 1994.

İstirik-Marksist, Moskva, 1938.

İz İstoriı Granjdanskoy Voynı v SSSR, Gospolitizdat, Moskva, 1960.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, c. 1-V.

Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951.

Kırzioğlu, Fahrettin M., **Kazım Karabekir: Kendi Eserleri, Hal Tercümelere ve Arşiv Belgelerine Göre**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
 Kürkcüoğlu, E., “Türk Ordusunun Baküye Gelişi ve Tenha Türk Mezan”, **Millet** gazetesi, (30 May 1992).

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), ed. İsmet Binark, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1994.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, yay. haz. İsmet Demir v.dğr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993, c. I-II.

Resulzade, Memmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Şaumyan, S. G., **Proizvedeniya**, İzd. Nauka, Moskva, 1978.

Tokarjevskiy, E. A., **İz İstoriı İnotrannoy İnterventsii i Grajdanskoy Voynı v Azerbaydjane**, Azərneşr, Bakı, 1957.

Türküzü, Halil Kemal, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.

KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAJYAN HAREKATI

Prof.Dr. Anar İSGENDEROV*

1914'ün Haziran ayında başlayan Birinci Cihan Savaşı sırasında, dünyanın paylaşımını tasarlayan batılı devletlerin temel amaçları yeni topraklar ve pazarlar ele geçirmekten ibaretti. Savaşın katılımcıları arasında bulunan Osmanlı Devleti'nin ise iki savaş planı vardı: 1. Cemal Paşa'nın hazırladığı savaş planına göre, Osmanlı Devleti kaybedilmiş hilafet topraklarını ele geçirerek eski itibarını iade etmeliydi. 2. Enver Paşa'nın hazırladığı savaş planına göre, Rusya'nı yenilgiye uğratarak Kafkasya ve Orta Asya'nı ele geçirmek ve böylece Turan hareketini sonuçlandırmak gerekirdi. Savaşın başlarında planını hemen uygulamaya koyan Enver Paşa, 1914'ün Aralık ayında Kafkasya cephesinde askerî hareket başlattı. Sankamış hareketi olarak bilinen bu çatışmalar Osmanlı ordusu açısından olumsuz sonuçlar doğurdu. Ağır hava koşulları, dağ bölgelerindeki dondurucu soğuk, açlık ve veba hastalığı Osmanlı ordusunun durumunu etkiledi ve çok sayıda Türk asker ve subay esir alındı. Esirlerin bir kısmı soğuk hava koşullarında mahvedildi. Ayakta kalan esirlerin diğer bir kısmı ise Bakü'ye gönderildi, Nargin ve Bulla adalarında hapse atıldı. Diğer bir kısmı ise Sibiryaya sürüldü. Böylece Cemal Paşa'nın Sina cephesindeki hareketinde olduğu gibi, Enver Paşa'nın Kafkasya hareketi ilk aşamada başarısızlıkla sonuçlandı.¹

1917'nin Şubat ayında Rusya'da vuku bulan devrim cihan savaşının seyrinde önemli değişiklikler meydana gelmesine neden oldu. Bu olayın ardından 1918'in Mart ayında Sovyet Rusya ile Almanya, Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Antlaşma şartlarına göre, Rus ordusu Doğu Anadolu ile Elviye-i Selase'ni tahliye etmeliydi. Böylece; Brest-Litovsk Antlaşması Enver Paşa'nın planının uygulamaya konulması için müsait ortam oluşturdu. Diğer taraftan ise savaş yıllarında Rus ordusunun yardımlarına yaslanarak, Anadolu'da 100 binin üzerinde Türk'ün yaşamına son veren Ermeni çeteleri, "Büyük Ermenistan Projesi"ni uygulamaya koydular. Fakat bu planlarını gerçekleştiremediler ve geri püskürtüldüler. Bu nedenle planlarını otorite boşluğunun açık şekilde hissedildiği Güney Kafkasya'da uygulamaya başladılar. Tüm bu etkenler, Osmanlı Devleti'ni din, dil ve ırk yakınlığı bulunan Kafkasya uluslarına, bilhassa Azerbaycan Türkleri'ne yardıma sevk etti ve Kafkasya hareketi yeniden gündeme alındı. Söz konusu tarihte Güney Kafkasya'nı yönetimi altında bulunduran Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği ile Osmanlı Devleti'nin ilişkileri pek sıcak sayılmazdı. Trabzon görüşmelerinde Ermeni ve Gürcü delegelerin Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabullenmek eğiliminde olmadıkları ortaya çıktı. Buna ek olarak, Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca duygular beslediklerini açık şekilde ifa-

Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekati

de ettiler. Yalnız Azerbaycan heyeti Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler tesis etmekten yana tavır sergiledi.

26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'te ise Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. Yeni kurulan devletlerden Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan oldu. Azerbaycan'ın başkenti, yani Bakü şehri Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü HKS'nin işgali altında bulunduğundan geçici başkent olarak Gence şehri belirlendi. Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önünde birtakım zorlu aşamalar vardı. Her şeyden önce, cumhuriyeti kurumsal olarak yapılandırmak ve yaşatmak gerekirdi. Yabancı bir devletin topraklarında ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırlarını koruyabilecek ordusu mevcut değildi. Ülkenin büyük bir bölümü 20 bin kişiden oluşan Bakü Sovyeti ordusunun işgali altındaydı. Azerbaycan Hükümeti'nin iktisadi, siyasi ve askerî durumu bu sorunu bertaraf edebilecek durumda değildi. Sovyet Rusya ise tüm olanaklarını kullanarak Bakü'yü elinde tutmaya çalışıyordu. Birinci Cihan Savaşı'nın iki önemli lokomotifi Almanya ve İngiltere'nin Bakü ile ilgili planları vardı. Çarlık döneminde Kafkasyalı Müslümanlar zorunlu askerî hizmete alınmadıklarından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hazır askerî personeli mevcut değildi. Ermeniler ve Gürcüler ise bu konuda şanslı sayılabilirlerdi. Bu realiteyi dikkate alan Azerbaycan Hükümeti, 4 Haziran 1918'de Batum'da Osmanlı Devleti ile dostluk antlaşması imzaladı. Bu antlaşmaya göre, ülkenin güvenliği açısından tehlikeli durumlar oluştuğu zamanlarda Osmanlı Devleti Azerbaycan Hükümeti'ne askerî yardımda bulunabilirdi. Bu olaydan önceki tarihte, 1918'in Nisan ayında Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman delegasyonu ile bir görüşme yapmıştı. Söz konusu görüşmede Enver Paşa tarafından Kafkasya'da Müslüman bir devletin kurulmasıyla ilgili ileri sürülen ide, Müslüman delegelerin ilgisine mazhar olmuştu. Bu görüşmeden bir süre sonra, 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ilan edildi. Kafkasya'daki bu yeni devlet ile yakın ilişkiler tesis eden Osmanlı Devleti; Kafkasyalı Müslümanlara askerî yardım gönderdi. Bu olayın ardından 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti'nin güçlü desteğini aldı. Diğer taraftan ise Kafkasya'nın fiilen Rusya denetiminden çıkması Sovyet Rusya ekonomisine ağır darbeler vurdu. Bu nedenle 30 Mayıs 1918'de Osmanlı Devleti'ne nota veren RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin, yeni kurulan devletlerin tanınması hususunda Osmanlı Devleti'nin girişimlerini protesto etti.² Fakat Osmanlı devlet erkânı bu protestoyu pek dikkate almadı ve Kafkasya ile ilgili planlarını yürürlüğe koydu.

Çar ordusundan arda kalan subay ve askerlerin başına buyruk hareketleri ile Taşnak çetelerinin Azerbaycan'da yaptıkları soykırım, yerel halkı Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etti. Bu amaçla Kafkasya Türkleri'ni temsil eden bir heyet 1917'nin Ekim ayında Musul'da 6. Kolordu

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: anar-igenderov@mail.ru
1 Akdes Nimet Kural, *Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1990, s. 266.

2 Bolşevikler ve Borbe za Pobedu Sotsialistiçeskoj Revalyutisi v Azerbaydjane, *Dokumenti i Materiali, 1917-1918 gg.*, ed. Z. I. İbragimova, Azerneşr, Bakü, 1957, s. 98.

Komutanı'nı ziyaret etti. Ordu komutanı olayları tetkik amacıyla 3 subaydan oluşan bir heyeti Kafkasya'ya gönderdi. Bölgede incelemelerde bulunan Osmanlı subayları, geri döndükten sonra izlenimlerini rapora dönüştürdüler ve kolordu komutanına sundular.³ Rusya, Güney Kafkasya, Dağıstan ve Türkistan Müslümanlarına yardımı organize edecek bir teşkilatın kurulması hususundaki kararname 16 Şubat 1918'de Enver Paşa tarafından imzalandı.⁴ Bu kararnameye göre, teşkilatın merkezi Tahran'da yerleşmeliydi. Teşkilat organizasyonunda adı geçen bölgelere vatansever ve dirayetli subaylar gönderilmeliydi. Bu düzenlenme bağlamında Enver Paşa'nın üvey kardeşi Yarbay Nuri Bey'in Tahran'a, Yarbay Şevket Bey'in Dağıstan'a, Binbaşı Nazım Cevat Bey'in Afganistan'a, Halil Paşa'nın önerdiği bazı subayların ise Kafkasya ve Türkistan'a gönderilmeleri hususunda öneriler ileri sürüldü ve bu görevlere atamalar yapıldı. Buna ek olarak, Enver Paşa'nın önerisiyle Nuri Bey'e fahri general rütbesi verildi ve Kafkasyalı Türk ve Müslümanlardan oluşturulması tasarlanan Kafkas İslam Ordusu'nu kurmakla görevlendirildi. Nuri Paşa ile birlikte Azerbaycan'a sevk edilen subaylar bir üst rütbeye terfi ettiler.⁵ 5 Nisan 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun nizamnamesini onaylandı. Bu nizamnamede ordunun teşkil amacı şöyle açıklanmaktaydı:

"Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilinde maksat Kafkasyalıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı askerlere talim vermek ve Kafkasya'da yüksek İslâm menfaatlerini ve hukuk-i mukaddesi-⁶ Hilafet-i Devlet-i Osmaniye ile revabıt-ı siyasiye ve askeriyeni tesis etmek idi."⁶

Enver Paşa Kafkasya hareketini gizli tutmakta ve bu hususla ilgili müttefik Almanya'nı dahi bilgilendirmemekteydi. Zira Almanya'nın Bakü petrolüyle ilgili planları Osmanlı'nın bu hareketini engelleyebilecek nitelikteydi. Bu nedenle Enver Paşa, söz konusu operasyonları Osmanlı tarafından düzenlenmesinden ziyade yerel güçlerin oluşturduğu bir ordunun düzenlediği intibahı uyandırmak istiyordu. Kurulması tasarlanan bu orduya Kafkas İslam Ordusu adının verilmesi ise Almanya'nın kuşkulandırmaya niyetiyle gütmemekteydi.

Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili görevini üstlenen Nuri Paşa, Musul'daki 6. Kolordu'dan 149 subay, 488 askerî personel seçti. Bu askerleri 20-30 kişiden oluşan gruplara ayırarak, 1918'in Nisan ayında Azerbaycan'a gönderdi.⁷ Nuri Paşa ise 9 Mayıs 1918'de 20 kişiden oluşan kurmay heyetiyle birlikte bu sıralar Osmanlı Devleti'nin denetiminde

3 Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918*, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 55.

4 W. E. D. Allen, R. Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harpleri Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 401.

5 Yüceer, a.g.e., s. 57.

6 ATASE, K. 1, D. 1, F. 19.

7 ATASE, K. 1, D. 1, F. 29-30.

bulunan Tebriz'e gitti. Tebriz'de bulunduğu günlerde, bu sıralar Bakü'ye yerleşmek için çaba sarf eden İngiliz kuvvetlerinin planları konusunda istihbarat bilgileri derlenmesini emretti. Nuri Paşa'nın direktifi doğrultusunda Urmiye gölü çevresindeki İngiliz kuvvetleri hakkında bilgi toplanan İbrahim Kemal Bey, buradan Gilan'a geçti ve bölgenin hâkimi Küçük Han ile işbirliği olanaklarını görüştü.⁸

12 Mayıs 1918'de Savuçbulak-Tebriz-Alacütce rotası ile harekete geçen Nuri Paşa, 20 Mayıs 1918'de Araz nehrine ulaştı. Buradan Zengezur'a giriş yaptı ve bölge halkı tarafından sevinçle karşılandı. Zengezur'daki Ermeni saldırılarına bertaraf amacıyla bölge halkını organize etmek için bölgede birkaç Türk subayını bıraktıktan sonra, Nahçıvan ve Ordubad istikametinde ilerledi.⁹ Ardından Cebrail-Ağdam-Terter rotasını takip ederek Yevlah'a ulaştı. 24 Mayıs 1918'de Yevlah'ta Nuri Paşa şerefine mutanant bir karşılama merasimi düzenlendi. Kafkas İslam Ordusu'nun Genel Karargâhı'nın Nuha'da kurulması tasarlanmıştı. Ancak Nuha'nın coğrafi konumu ve transit yollardan uzak bulunması nedeniyle bu fikirden vazgeçildi ve karargâh şehri olarak Gence tercih edildi. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye giren Nuri Paşa, bölgelerde direniş kuvvetlerinin oluşturulmasına start verdi. Kısa süre zarfında Gence, Gazah, Zakatala, Nuha, Ağdam, Ağdaş, Cebrail, Karabağ ve Zengezur'da Kafkas İslam Ordusu'nun birlikleri oluşturuldu. Nuri Paşa'nın elinde eğitimli askerî personel az olduğu için bu birliklere komutanlar tayininde sorunlar yaşamaktaydı. Bu nedenle Birinci Cihan Savaşı yıllarında Rusya tarafından esir alınıp Azerbaycan'a gönderilen, Çarlık düzeninin çöküşünden sonra serbest kalan ve Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı yerel halkı organize eden Türk subaylarının bilgi ve birikimlerinden faydalanmaya çalıştı. Nuri Paşa denetimindeki 1000 civarında asker ve subayın yanya kadandaki Türklerden oluşmaktaydı.¹⁰ Ancak bu miktar yeterli değildi. Bu nedenle Enver Paşa'ya bir telgraf çeken Nuri Paşa, takviye kuvvetleri olmadan Bakü operasyonunu gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu ona bildirdi. Azerbaycan'daki genel durumun ne kadar ağır olduğunu Nuri Paşa, ülkede faaliyete başladıktan sonra öğrenebilmişti. Bolşevik ve Taşnak saldırılarına karşısında Azerbaycanlı Türkleri savunmasız hâledeydiler. Rus ordusundan arda kalan "Vahşi Tümen" gerçek bir askerî ünite olmaktan uzaktı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin gönderdikleri subayların oluşturdukları bölükler Azerbaycan'ı Taşnaklar ile Bolşeviklerden kurtarabilmek için yeterli değildi.

Nuri Paşa'nın Gence'den gönderdiği bilgiler üzerine Enver Paşa, Şark Orduları Grubu'ndan 257 subay ve 5575 askerden oluşan 5. Piyade Tümeni Kafkas İslam Ordusu'na yardıma gönderdi.¹¹ Ne var ki gönderilen bu yardım kuvvetleri birleşik Bolşevik-Taşnak kuvvetlerini bertaraf

8 Kurat, a.g.e., s. 385.

9 Yüceer, a.g.e., s. 57.

10 Emekli Kaymakam Rüşüt, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", *93 Sayılı Askerî Mecmuu'nun Tarih Kısmı*, No. 34 (1 Haziran 1934), s. 89.

11 a.g.e., s. 92.

edebilecek güçte değildi. Bu nedenle 20 Haziran 1918'de Enver Paşa'ya mektup gönderen Nuri Paşa, 20 bin tüfeğe, askeri araç ve gereçlere ve eğitimli subaylara ihtiyacı olduğunu bildirdi.¹² Kafkas Harekâtı'nı önemseyen Enver Paşa ise Süleyman İzzet Bey komutasındaki 157 subay ve 7636 askerden oluşan 15. Piyade Tümeni Kafkas İslam Ordusu'nun yardımına gönderdi.¹³ Ardından 106. ve 107. tümenler Kafkasya'ya sevk edildi. Kafkas İslam Ordusu'nun karşısındaki Bakü Sovyet Ordusu ise yaklaşık 20 bin civarında askerden oluşmaktaydı.¹⁴

Gence etrafındaki psulu havayı dağıtmak ve şehirdeki Ermeni çetelerinin silahlarını toplayıp Müslüman ahalinin güvenliğini sağlamak henüz oluşum aşamasında bulunan Kafkas İslam Ordusu'nun temel görevleri arasındaydı. Zira Gence'nin doğu mahallelerinde oturan ve 600 kişilik bir çete oluşturan Ermeniler Gence ahalisi ve cumhuriyet hükümeti açısından tehlike kaynağına dönüşmüştü. Onların arka cephede tehlike oluşturduklarının farkında olan Nuri Paşa, 10 Haziran 1918'de anılan çetenin silahlarının toplanmasını emretti. Muhasara edilen Ermeni mahallesinde nöbet tutan 4 çete üyesi esir alındı, ardından 2 Türk subayı mahalleye girerek Ermenilere silahlarını bırakma teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul etmeyen Ermeniler, Türk subaylarına ateş açtılar. Çatışmalar sırasında 13 kişi katledildi, 7 kişi ağır yara aldı. Bu ilk çatışmaların ardından, teslim olmazlarsa Ermeni mahallelerinin topa tutulacağı hususunda Ermenilere bir ultimatom verildi. Bu tehdit işe yaradı, öglene doğru 1 Ermeni subay ile 1 papaz Türk ordusunun karargâhına gelerek silahı bırakmak istediklerini ifade ettiler. Fakat Ermeniler sözlerini tutmadılar. Bu nedenle 12 Haziran 1918'den itibaren 3 gün süren operasyon sonucunda Gence ahalisini ve Azerbaycan Hükümeti'ni tehdit eden tehlike bertaraf edildi.¹⁵

Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumunu tamamlaması ve ardından Gence havalisinde vuku bulan olaylar Stepan Şaumyan başta olmak üzere Bakü HKS yönetiminde derin endişeler uyandırdı. Gence'deki Azerbaycan Hükümeti'ni bertaraf etmeyi amaçlayan Grigori Nikolayevič Korganov komutasındaki Bakü Sovyeti ordusu Gence istikametinde harekete geçti. Bu ordunun askerlerinin % 70'i, subayların tamamı Ermenilerden ibaretti. Gence seferine katılan dört komiserin üçü ise Ermeni milletindendi.¹⁶ Komutan Korganov, Gence operasyonuna katılan askerlere şöyle bir müracaatta bulunmuştu:

"Siz, Güney Kafkasya'daki işçi ve köylü devriminin kaderini çözmelisiniz. Türk generalleri Baküye girerlerse Sovyet yönetimini mahvedeceklerdir. Bu nedenle petrol şehri Bakü'yü Sovyet Hü-

kümeti için muhafaza etmelisiniz. Kuzey Kafkasya ve Rusya'dan size gereken yardım gönderilecektir."¹⁷

16 Haziran 1918'de Karameryem mevkiinde Bakü Sovyeti birlikleri ile Kafkas İslam Ordusu'nun öncü birlikleri karşı karşıya geldiler. Sabahleyin saat 9'da başlayıp 7 saat süren savaş sonucunda Bakü HKS birlikleri Karameryem mevkiini ele geçirdiler. Bu olaydan büyük sevinc duyan Grigori Nikolayevič Korganov, hemen Bakü HKS'ye askerler bir telgraf çekti: "Savaş sırasında 5 askeri kaybettik, 49 askerimiz ağır yara aldı. Türkler ise savaş meydanında 400 asker kaybettiler." Karameryem savaşının sonuçları Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhında ciddi şekilde müzakere edildi. Durumu yerinde incelemek amacıyla Nuri Paşa, Aliaga Şihlinski ve Rüstü Bey cephe hattına yollandılar. Gökçay'da askerlerle birlikte sivil halkla görüşmeler yapan Nuri Paşa, yerel halkın Kafkas İslam Ordusu'na yardımda bulunması hususundaki temennilerini açıkça ifade etti. İncelemeler sonucunda cephedeki teşebbüsün ele alınabileceği kanısı oluştu. Buna ilaveten, cephe hattında yeni savaş hazırlıkları başladı. Kafkas İslam Ordusu'ndaki bu hareketlenmeleri fark eden Bolşevik istihbaratçılar, konuyla ilgili merkezi bilgilendirdiler. Bolşevik ve Taşnak komutanların görüşmesinde konu müzakere edildi ve Kafkas İslam Ordusu toparlanmadan onun üzerine saldırı düzenleme kararı alındı. 27 Haziran sabahı başlayan çatışmalar sonucunda Bakü Sovyeti birliklerinin saldırılarını başlatan durduruldu. Kafkas İslam Ordusu'nda hizmet eden askerler açısından bu olayın büyük önemi vardı. Zira söz konusu çatışmalar sırasında Bolşevik ve Taşnak güçlerin yenilebilirliği kanıtlandı. Psikolojik açıdan motivasyonu üst düzeyde olan Kafkas İslam Ordusu 29 Haziran sabahı karşı saldırıya geçti ve Sovyet kuvvetlerini şehrin 5-6 kilometre dışına itti. 1 Temmuz'da Bolşevik kuvvetlerin durumu kendi lehlerine dönüştürme amaçlı saldırılarını geri püskürtüldü.¹⁸ Böylece, 1918'in Haziran ayı boyunca Karameryem ve Gökçay mevkiilerinde vuku bulan savaşlar sonucunda Kafkas İslam Ordusu avantajlı duruma geçti ve Bolşevik-Taşnak kuvvetlerini Aksu havalisine çekilmeye zorladı. Sovyet birlikleri bu savaşın sonra saldırından savunmaya geçmek zorunda kaldılar. Kafkas İslam Ordusu ise avantaj yakaladı ve karşı saldırıya geçti. Diğer taraftan ise Kafkas İslam Ordusu ile Bolşevik-Taşnak birliklerinin Salyan yakınlarında çatışma hâlindeydiler. Muğan'ın tahıl ambarlarını kontrolde tutabilmek için her iki taraf bu bölgeyi elinde bulundurmak istiyordu. Bolşeviklerin Yevlah'tan geçmek suretiyle Gence'ye ulaşma planları Gökçay'da engellendiğinden Salyan havalisindeki operasyona önem verdiler ve Hazar Denizi'nden Kür nehrine geçip Yevlah yakınlarındaki köprünü patlatarak Kafkas İslam Ordusu'na takviye kuvvetler gönderilmesini engellemeye tasarıladılar. 16 Haziran-2 Temmuz 1918'de vuku bulan Salyan savaşlarına katılan Sovyet birlikleri 2 bin asker, 12 taramalı tüfek, 6 top, 2 sa-

17 Sur. Şaumyan, Bakinskaya Kommuna, Az. Giz. Baku, 1927, s. 54.

18 Niiğün Erdaş, Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 39.

12 Tahir Sünbül, Azerbaycan Dosyası, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 141.

13 a.g.e., s. 146.

14 A. B. Kadışev, Interventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaze, Voenizdat, Moskva, 1960, s. 189.

15 Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964, s. 59.

16 Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, p. 131.

vaş gemisi ve 1 nakliye gemisinden oluşmaktaydı. Böylesine donanımlı bir güce sahip olmalarına rağmen, onların Salyan havalisindeki saldırılarını geri püskürtüldü.¹⁹

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü istikametinde ilerlemesi İngiltere, Almanya ve Sovyet Rusya'da derin endişe uyandırdı. Sovyet Rusya; Bakü Sovyeti'ne malî ve askerî yardım göstermek suretiyle Bakü petrolünü elinde bulundurmaya çalışıyordu. İngiltere ise İran'da bulunan askerî kuvvetleri aracılığıyla Bakü'yü tehdit altında tutup imal edilen petrole ortak olmak istiyordu. Onların söz konusu dönemde Bakü petrolüyle ilgili planlarını bozan en önemli etken Osmanlı ordusunun Kafkasya hareketiydi. Almanya İmparatorluğu ise Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya'nı baskı altında tutarak petrolden pay almaya çalışıyordu. Diğer taraftan ise Osmanlı ordusunun Bakü istikametindeki ilerleyişini durdurmaya çalışıyordu. Bakü operasyonu durdurulamaz ise Osmanlı ordusunda hizmet eden Alman subayların geri çağırılması gündeme geldi. Ariyeten, Osmanlı devlet erkânı üzerindeki diplomatik baskı artırıldı. Bu girişimler sonuç veremediğinden Almanya alternatif bir çözüm buldu; Kafkas İslam Ordusu'nun bir Alman müfrezesi ile takviye edilmesini önerdi, fakat bu öneri Osmanlı kurmaylarınca kabul edilmedi. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı devlet erkânı üzerindeki baskılar şiddetlendi ve Kafkasya hareketi devlet düzeyinde savunulamaz hâle geldi. Enver Paşa üzerindeki baskının dozu, 4 Ağustos 1918'de 3. Kolordu Komutanı'na gönderilen tamimdeki şu pasajdan net olarak anlaşılabilir: "Nuri Paşa'ya iletin, Bakü'ye hiçbir saldırı düzenlememeliyiz."²⁰

Kafkasya hareketinin fikir babası ve organizatörü olan Enver Paşa'nın gerçekte böyle bir düşünceye sahip olması mümkün değildi. Bu nedenle gizli şekilde Nuri Paşa ile iletişim kurup resmî tamimlere uymaması ve Bakü operasyonunu sonuçlandırmaması konusunda onu bilgilendirdi. Dolayısıyla Almanya'nın uyguladığı sıkı markaj ve baskılar pek işe yaradı ve Osmanlı Devleti Bakü operasyonundan vazgeçmedi.²¹ Tüm bu şartlar altında 5 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu Aksu istikametinde saldırıya geçti. 6 Temmuz'da ise Aksu'yu Bolşevik ve Taşnak kuvvetlerinden geri aldı. Cephe boyunca yenilgiye uğrayan Sovyet güçleri Kürdemir'e çekildiler.²² 7 Temmuz 1918'de başlayan Kürdemir savaşları, 10 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu'nun kesin zaferiyel sonuçlandı ve Kürdemir şehri birleşik Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinden temizlendi. Kafkas İslam Ordusu'nun elde ettiği en önemli başarı ise Şamahı'nın kurtarılması oldu. Bakü istikametinde ilerleyen ordu için Şamahı'nın stratejik önemi büyüktü. Bu önemin farkında olan ordu komutanlığı operasyonların kısa sürede tamamlanması için gereken önlemleri almıştı. Hazırlıkların ikmalî üzerine 19 Temmuz 1918'de Şamahı operasyonunun başlaması için emir imzalandı. Güçlü yağmur ve çamurlu yolların engel-

19 Yüceer, a.g.e., s. 95.

20 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, Yedigün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 198.

21 a.g.e., s. 201.

22 Yüceer, a.g.e., s. 96.

lemelerine rağmen, 10 ve 13. ayların çaba ve fedakârlıkları sayesinde Bolşevik-Taşnak kuvvetleri yenilgiye uğradılar ve Şamahı'ya çekilmek zorunda kaldılar.²³ 20 Temmuz'da tüm gün boyunca devam eden savaş sonucunda Şamahı şehri Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçti. Şamahı'daki 3. Alayın komiseri Anastas Mikoyan, başarısızlıklardan dolayı 3. Alay komutanı Amazasp Srvantstyan'ı suçladı ve durumla ilgili Vladimir İliç Lenin ile İosif Vissarionoviç Stalin'e acil telgraflar çekti. Ancak Sovyet ordusunu takviye amacıyla gönderilen kuvvetler Şamahı savaşlarının kaderini değiştirmeydi.²⁴ Bakü HKS başkanı Stepan Şaumyan tüm umutlarını Rusya'dan gönderilecek takviye kuvvetlerine bağlamıştı. Sovyet Rusya ise Grigori Konstantinoviç Petrov komutanlığında 780 kişiden oluşan bir bölüğü yardıma gönderdi. 19 Temmuz 1918'de Bakü'ye varan Petrov, şehir komiseri tayin edildi. Petrov'un bölüğü ile Bakü'yü savunmanın imkânsızlığını Stepan Şaumyan da biliyordu. Bu nedenle Bakü'nün gayri müslim ahalisine müracaatta bulunan Bakü Sovyeti, onları Bolşevik-Taşnak kuvvetlerine celp etmeye çalıştı.²⁵

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşmasına paralel olarak, Bakü Sovyeti'ni savunan siyasal güçler arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı. Azerbaycan halkına karşı saldırı ve baskılar düzenleyen bu kurumun etrafına toplanmış diğer siyasî düşünceye sahip kişiler birleşik Azerbaycan-Türkiye kuvvetlerinin Bakü'ye girmesini önleyebilmek amacıyla çeşitli yollara başvurdular ve kurtuluşu İngilizleri Bakü'ye davette buldular. Bakü Sovyeti'nin 25 Temmuz 1918 tarihli toplantısında Bolşeviklerin çabalanna rağmen, Taşnaklar ile Es-Erler ve Menşeviklerin oyları ile İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi hususunda karar alındı.²⁶

Çatışmalar sırasında asker kaybını önlemeyi amaçlayan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı 31 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti ile görüşmelere bir delegasyon gönderdi. Bu delegasyon şehrin savaşız teslimine mukabele olarak, şehirdeki Ermenilerin serbestçe istedikleri yere gidebileceklerine teminat verdi. Bu konuyla bizzat ilgilenen Enver Paşa, şehrin banş yolu ile teslimi mümkün olursa Ermenilerin Ermenistan'a göç etmeleri için gereken kolaylıkların sağlanması hususunda ordu komutanlığına telgraf çekmişti. Ermeniler ise davete icabeten Bakü'ye teşrif buyurarak İngiliz birliklerinin kendilerini kurtaracağı kanısındaydılar.²⁷ Söz konusu tarihte Bolşevikler yönetimlerini kaybetmemek adına son çabalarını harcadılar ve Taşnaklarla pazarlık masasına oturdular. Varılan mutabakata göre, tüm askerî personelin cephe hattına sevkî gerekirdi. Fakat cephe hattına sadece 320 asker ve subay sevk edildi. Bakü Sovyeti kuvvetlerinin Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesini durduramayacağını fark

23 Rüştü, a.g.e., s. 149.

24 Sur. Şaumyan, *Bakinskaya Kommuna*, s. 69.

25 E. A. Tokarjevskiy, *İz İstorii İnotrannoy Interventsii I Grajdanskoj Voiny v Azerbaydjane*, Azemeş, Bakü, 1957, s. 190-191.

26 a.g.e., s. 198.

27 L. Denstervil, *Britanskiy İmperializm v Bakü I Persil v 1917-1918: (Nospominaniya)*, çev. B. Rudenko, İzd-vo Sovetskiy Kavkaz, Tiflis, 1925, s. 89.

eden Stepan Şaumyan iktidan bıraktığını açıkladı ve 1 Ağustos 1918'de Sentrokaspi Diktatörlüğü yönetimi ele aldı. Es-Erler, Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan Diktatörlük Hükümeti'nde tüm yetkiler Taşnaksutyun Partisi'nin elindeydi.²⁸

Ağustos'un ilk günlerinde Hırdalan ve Bileceri arasında Kafkas İslam Ordusu ile Sentrokaspi Diktatörlüğü birlikleri arasında ufak çapta çatışmalar vuku buldu. 3 Ağustos'ta 3. Kolordu Komutanı Mürsel Paşa, Bakü Ermeni Milli Şurası Başkanı'na Rusça ve Türkçe olarak gönderilen mektubun içeriği şöyleydi:

"Sayın Ermeni-Millî Şurası Başkanı, Bakü havalisinde Türk ordusunun bulunduğuyla ilgili bilginiz vardır. Şehri savaşız teslim etmeği kabul eder iseniz, ırk ve dinine bakmaksızın tüm insanlara can ve mal güvenliği verilecektir. Fakat bu iş savaş yolu ile mümkün olur ise, akıtılacak kan ile oluşacak maddî hasarın sorumluluğu size aittir."²⁹

Ermeni Milli Şurası ile Sentrokaspi Hükümeti bu mektubu yanıtız bıraktı ve Kafkas İslam Ordusu ile çatışmayı tercih ettiler. Buna paralel olarak, 4 Ağustos 1918'de Albay Stoks komutasında küçük bir İngiliz bölüğü Enzeli'den Bakü'ye geldi. Bu yardım Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün liderlerinin morallerini yükseltti. Taşnakların bu durumdan mutluluk duydular. Sentrokaspi Diktatörlüğü ise yakın günlerde İngilizlerin 30 bin askerden oluşan kuvvetle yardıma gelecekleri konusunda propagandalar yaymaya başladılar.

5 Ağustos sabahı Kafkas İslam Ordusu tüm cephe boyu hücumla geçti. Bu operasyon sunucunda Bayıl ve Kurt Kapısı tepelikleri boyunca uzayan savunma hattı Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçti. Bu esnada toparlanan diktatörlük kuvvetleri karşı saldırıya geçip, Kafkas İslam Ordusu kuvvetlerini 4 kilometre geriye itti. 5 Ağustos çarpışmalarında diktatörlük kuvvetleri 2 bin, Kafkas İslam Ordusu kuvvetleri ise 139 asker ve 9 subay kaybetti. Ariyeten, 463 asker ağır yara aldı.³⁰ Bu olay ile General Dunsterville kuvvetlerinin şehre gelmesi diktatörlük kuvvetlerine moral oldu. Diğer taraftan ise seferberlik ilân edildi, eli silah tutan 16-65 yaş arası şehir ahalisi orduya çağrıldı. Seferberlik çağrısına olumlu yanıt vermeyen 600 civarında Müslüman yargısız infaz edildi.³¹ Karşı cephede ise Kafkas İslam Ordusu'na takviye yapıldı, askerlerin morallerini yükseltmek ve onların zafere olan inançlarını artırmak amacıyla psikolojik propagandalar yapıldı. Bu amaçla ordu mensuplarına dağıtılan bir müracaatın içeriği şöyle idi:

"Türk Ordusuna!
Bu zenginlik ve altın ile dolu şehri ele geçiremez iseniz, sevgi-

li vatanımıza en değerli hediyeği sunmamış olursunuz. Yeşil denizin bu önemli şehri ele geçiremez iseniz, Kafkasya Türkleri ve Türkistan Müslümanları "Eyyvah, Türkler imdadımıza yetişmedi" söyleyeceklerdir. Kafkasya feryat edecek, Türkistan göz-yaşı dökülecektir.

Ey Türk Askeri!

Bu şehri ele geçiremez isen, Bakü'de senin için hazırlanmış sofralar misafirsiz kalacaktır, senin için imal edilmiş elbiseleri düşman giyecektir, senin için kesilmesi gereken kurbanlıklar düşmana nasip olacaktır. Bu şehri almaz isen, Müslüman kız, gelinlerin duvaklarını kâfirler yırtacak, mübarek İslâm kanı kırmızı şarap gibi akacaktır, senin zaferin için dua yapan elleri düşman kesecektir. Bu sarı ışıklı şehri ele geçiremez isen, kadınlar saçlarını yolacak, akıllarını kaybedeceklerdir. Şimdiye değin akıtılmış kanlar boşa gitmiş olacaktır. Fakat sen, ey Türk askeri, kendi gücünle İngilizleri Çanakkale'de durdurdu, en büyük savaş gemilerinin kurşunlarına göğüs gerdin. Kutü'l-Amare'de 14 bin esir aldın. Türk adını yücelten Çanakkale, Kutü'l-Amare, Galiciya ve Romanya'dan sonra Kafkasya gelecektir. Bakü şehri ise yigilitik tacının değerli bir elması olacaktır. Bakü'yü ele geçir ve vatanına altın bir armağan götür!"³²

Bakü'nün kurtarılmasının Azerbaycan halkı açısından özel önemi vardı. Bu nedenle bu olay sabırsızlıkla beklenmekteydi. Belirtilen tarihte İstanbul'da bulunan Mehmed Emin Resulzade, bu olayla ilgili Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacınski'ye şöyle bir telgraf çekmişti: "Neyin pahasına, hangi yolla olur ise olsun, Bakü yakın günlerde ele geçirilmelidir. Aksi takdirde vuku bulanlardan dolayı zor durumda kalabiliriz. Bakü alınmaz ise her şey sona erer. O halde bize, "Elveda, Azerbaycan!" söylemek kalır."³³

5 Ağustos çatışmalarından sonra, bir süre boyunca Bakü havalisindeki çatışmalara ara verildi. Bu süre boyunca Sentrokaspi Diktatörlüğü şehirde propagandalar yapmanın yanında, savaşa hazırlanmaktaydı. Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesini durdurmak amacıyla Bakü Sovyeti'nden arda kalan silahları ve askerî kuvvetleri cepheye sürmekteydi. Ancak bu hazırlıklar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü operasyonunu bertaraf edilecek nitelikte değildi. Üç taraftan kuşatma altında bulunan şehre kardan hiçbir yardım mümkün değildi. Sadece deniz yolu ile Lenkeran ve Enzeli limanlarından Sentrokaspi Diktatörlüğü'ne askerî yardım gönderilebilmekteydi.

Bakü havalisindeki kısa süreli çarpışmalar sonucunda Novhanı, Goradil, Pırşığı, Kürdehanı ve Fatmayı köyleri Kafkas İslam Ordusu'nun denetimine geçti. Maştağa ve Hökümali köylerinde istihkamlar oluşturulan ordu komutanlığı, yerel halkın Bakü operasyonuna katılımını sağlamak amacıyla çalışmalar başlattı. 25 Ağustos-13 Eylül tarihleri arasında vuku bulan çarpışmalar sonucunda Bakü çevresindeki çember daraldı.³⁴ Buna

28 a.g.e., s. 114.

29 Halil Paşa, a.g.e., s. 213.

30 Yüceer, a.g.e., s. 120.

31 Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993, s. 122-123.

32 ATASE, K. 5309, D. 51, F. 72.

33 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 154, v. 16.

34 Yüceer, a.g.e., s. 137.

ek olarak, takviye yapıldı ve Bakü operasyonuna katılan asker ve subay sayısı 14 bine ulaştı. Bu miktarın 8 binini Osmanlı, 6 binini Azerbaycan askeri oluşturmaktaydı.³⁵

14 Ağustos 1918'de ordu komutanı Nuri Paşa kurtarma operasyonunu içeren emri imzaladı. Temel hedefi Bakü'yü ele geçirmek şeklinde belirlenen savaş planına göre, 5. Piyade Tümeni Ermenikend'in güneyinden geçerek şehre girmeliydi. 15. Piyade Tümeni ise şehrin kuzeydoğu istikametinde ilerleyip Kardeşir bölgesinin kontrolünü ele almalıydı. Azerbaycanlılardan oluşan bir bölük, Sabuncu'dan hareket edip şehre giren demiryolu hattı boyunca ilerlemeli ve Keşle istasyonunu ele geçirmeliydi. Karayazı ve Lezgi bölükleri ile Azerbaycanlılardan oluşan diğer bir bölük ise Ahmedli şemtinden şehre giriş yapmalıydı. Sabahleyin saat 5.30'da tüm istikametlerde eşzamanlı başlayan operasyonlar sonunda Kardeşir, Ahmedli ve Ermenikend mevkiilerinde önemli başarılar kazanıldı. Bu gelişmeler nedeniyle çarpışmalara faydasız olduğunu fark eden Sentrokaspi Diktatörlüğü, 5 Eylül sabahı beyaz bayraklar çekti ve baş görüşmeleri başlatmak istediğiyle ilgili 5. Tümen Komutanlığı'na bilgilendirdi.³⁶ Bu başvuruya binaen diktatörlük yöneticilerine şöyle içerikli bir taleplama gönderildi:

1. Şehir kayıtsız şartsız teslim edilmelidir.
2. Şehirdeki tüm kuvvetler teslim olmalıdır.
3. Top ve silahları kapsayan tüm askerî mühimmat teslim edilmelidir.
4. Nargin adasında tutulan tüm Alman, Türk ve Avusturyalı esirler serbest bırakılmalıdır.
5. Silah ambarları ve erzak depoları teslim edilmelidir.³⁷

Bakü operasyonu sırasında 17 Ermeni, 9 Rus ve 10 Gürcü subayı ile 1151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve 113 gayri milletlerden asker esir olarak ele geçirildi. Ağustos ayı başlarından 15 Eylül'e kadar devam eden çarpışmalarda 5. Tümen 1130 şehit verdi. Kafkas İslam Ordusu ise toplamda 4 bin civarında asker ve subay kaybetmişti.³⁸ Çarpışmalar sırasında gönüllü Azerbaycan bölükleri de bazı kayıplara uğramıştı.

15 Eylül 1918'de öğleden sonra 3 sulanında Bakü şehri Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçti. Osmanlı Harbiye Nazırın Enver Paşa ile Gence'deki Azerbaycan Hükümeti, bu müjdeli haberi Nuri Paşa'nın çektiği telgraflar sayesinde öğrenmiş oldular. Ariyeten, Nuri Paşa şehirdeki asayişin temini için Azerbaycan Hükümeti'nden polis kuvvetleri talep etmişti.

Bakü'nün kurtarılması Azerbaycan ve Türk kamuoyunda sevinçle karşılandı. Bu olayla ilgili Halil Paşa'ya çektiği telgrafta Enver Paşa şunları söylemekteydi: "Bakü'deki başarılı operasyondan dolayı gözlerinizden

35 Allen, Muratoff, a.g.e., s. 458.

36 Rüştü, a.g.e., s. 212.

37 Süleyman İzzet, 15 Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekatı ve Muharebeleri, Askeri Matbaa, Ankara, 1936, s. 49.

38 a.g.e., s. 49.

öperek, seni tebrik ederim."³⁹ Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta içeriği bir hayli ilginçti:

"Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısındaki zengin bir konak yeri olan Bakü'nün kurtarılmasından büyük sevinç ve mutluluk duydum. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimizin ruhuna fatiha okurum."⁴⁰

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Mehmed Emin Resulzade'nin bu olayla ilgili anıları şöyledir:

"15 Eylül, Azerbaycan halkının tarihinde 28 Mayıs kadar önemli bir gündür. 28 Mayıs'ta istiklâl dünya kamuoyuna duyurulmuştur. 15 Eylül'de ise söz konusu istiklâl fiiliyata dönüşmüştür. 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün kurtarılması sayesinde baş ile beden birleşmiş oldu. Bakü baş, beden ise Azerbaycan'dır."⁴¹

Başbakan Fethali Han Hoyski'nin Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta içeriği şöyledir:

"Cesur Türk askerlerinin Azerbaycan'ın başkentini düşmandan kurtarması dolayısıyla milletim adına dünyanın en cesur ve soyulu askeri olan Türk oğullarına minnettar olduğumuzu iftiharla beyan ederim. Millet size minnettardır."⁴²

Azerbaycan halkının "el atası" adıyla anılan Hacı Zeynelabidin Takiyev, Bakü'nün kurtarılmasını organize eden Nuri Paşa, Halil Paşa ve Mürsel Paşa'nın şerefine ziyafet vermiş ve komutanları misafir olarak ağırlamıştı. Buna ek olarak, günümüzde Azerbaycan Tarihi Müzesi olarak kullanılan Bakü'nün merkezindeki iki katlı villasını Türk komutanların istifadesine sunmuştu.⁴³ Bakü'nün kurtarılmasından birkaç gün sonra Kafkas İslam Ordusu'nun bazı bölükleri, Karabağ'da ayaklanıp yerel halka mezalim uygulayan Taşnak çetelerini bertaraf etmek amacıyla bölgeye sevk edildi. Ordunun diğer bir kısmı ise kuzey rotasını takip ile Dağıstan halkını kurtarmak amacıyla operasyonlara katıldı.

39 ATASE, K. 3820, D. 12, F. 3.

40 ATASE, K. 3820, D. 12, F. 12.

41 Azerbaycan Jurnalı, No. 9, (Bakü, Sentyabr-Okyabr 1993), s. 80.

42 Azerbaycan, No. 7 (Okyabr 1918, Bakü).

43 Nizamettin Onk, "Yeni Azerbaycan Kurularken", Türk Dünyası Tarihi Dergisi, No. 64 (İstanbul, Nisan 1992), s. 34.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 894, siy. 10, iş 154, v. 16.
 ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi), K. 1, D. 1, F. 19, 29-30.
 ATASE, K. 3820, D. 12, F. 3, 12.
 ATASE, K. 5309, D. 51, F. 72.

2. Gazeteler

Azerbaycan, No. 7 (Oktyabr 1918, Bakı).
Azerbaycan Jurnalı, No. 9, (Sentyabr-Oktyabr 1993).

3. Kitap ve Makaleler

Allen W. E. D.; Muratoff, R., **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harpleri Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sotsialistiçeskoj Revalyutsii v Azerbaydjane, Dokumenti i Materialı, 1917-1918 gg., ed. Z. I. İbragimova, Azernesr, Bakı, 1957.

Denstervil, L., **Britanskiy İmperializm v Bakı i Persii v 1917-1918: (Vospominaniya)**, çev. B. Rudenko, İzd-vo Sovetskiy Kavkaz, Tiflis, 1925.

Emekli Kaymakam Rüstü, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", **93 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, No. 34 (1 Haziran 1934).

Erdaş, Nilgün, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, Yedigün Yayınları, İstanbul, 1972.

İzzet, Süleyman, **15 Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekâtı ve Muharebeleri**, Askeri Matbaa, Ankara, 1936.

Kadişev, A. B., **İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkazje**, Voenizdat, Moskva, 1960.

Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, New-York, 1951.

Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hauraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Onk, Nizamettin, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarihi Dergisi**, No. 64 (İstanbul, Nisan 1992), s. 32-36.

Saray, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993.

Sünbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Şaumyan, Sur, **Bakinskaya Kommuna**, Az.Giz., Bakı, 1927.

Tokarjevskiy, E. A., **İz İstorii İnotrannoy İnterventsii i Grajdanskoy Voynı v Azerbaydjane**, Azernesr, Bakı, 1957.

Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

PAYLAŞILAMAYAN ŞEHİR: BAKÜ UĞRUNDA SOVYET-İNGİLİZ-TÜRK REKABETİ VE ŞEHİR YÖNETİMİNİN AZERBAJYAN HÜKÜMETİ'NE GEÇMESİ

Prof.Dr. Sevdâ SÜLEYMANOVA*

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin 26 Mayıs 1918 tarihli oturumunda Gürcü milletvekillerinin Seym'den ayrılmasını ve bağımsız devlet kurduklarını ilân etmeleri üzerine Azerbaycan milletvekilleri 27 Mayıs 1918'de toplanarak Azerbaycan Milli Şurası'nı kurdular. Milli Şura'nın 28 Mayıs 1918 tarihli ilk oturumunda Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya kamuoyuna duyuran "İstiklal Beyanname" kabul edildi. Bu olayın ardından Fethali Han Hoyski başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti oluşturuldu. Buna ek olarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân etmesiyle ilgili haberler İstanbul'daki konsolosluklar aracılığıyla dünya devletlerine duyuruldu. Söz konusu duyuru; cumhuriyet döneminin aydınlarından Ali Merdan Topçubaşov'un 1918'in Kasım ayında İstanbul'da yayımlanan *Azerbaycan'ın Teşekhülü* adlı kitabında şöyle kayda geçmiştir:

"Gürcistan'ın ittihadattan çıkması üzerine Maverâ-yı Kafkas Muvaahhid Cumhuriyeti inhilâl eylemiştir. Şehr-i hâlin 28. günü akl-i içtimai eden Azerbaycan Şura-yı Millisi Maverâ-yı Kafkas'ın cenubi-şarkısında vaki olan Azerbaycan'ın istiklalini ilân ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil eylemiştir. Keyfiyetten hükûmât-i metbûnin haberdar edilmesini suret-i mahsûsede rica eyler ve ihtiram-ı faikemi takdim ve kesb-i şeref ederim. Hükûmetin şimdilik makarr-ı muvakkati Yelizavetpol'dur.

30 Mayıs 1918

Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis-i Nüzzar Reisi
 Fethali Han Hoyski."

Yukandaki alıntudan anlaşılacağı üzere, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti resmen kurulmuştur. Topçubaşov'un eserinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları ve eyaletleriyle ilgili kayıtlar şöyledir: 1. Bakü eyaleti: Bu eyalete Bakü, Cevat (Salyan), Gökçay, Şamahtı, Kuba ve Lenkeran kazaları dâhildir. 2. Gence eyaleti: Bu eyalete Gence, Cavanşir, Nuha (Şeki), Ereş, Şuşa (Karabağ), Cebrail, Gazah ve Zengezur kazaları dâhildir. 3. İrevan eyaleti: Bu eyalete Nahçıvan kazasının beşte biri, Novo-Bayezid kazasının beşte biri ve Şehrdere-Alagöz kazası dâhildir. 4. Tiflis eyaleti: Bu eyalete Borçalı, Tiflis kazasının beşte biri ve Sıgnah kazası dâhildir. 5. Zakatala sancağı.²

Rus kaynaklarına istinaden Azerbaycan'ın nüfusunun 2.653.000 civarında olduğunu belirten Topçubaşov, ülkenin demografik durumuyla ilgili şunları söylemektedir: "Bunun en büyük ve kesretli kısmını Azer-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: sevdasuleymanova@mail.ru
 1 Herbi Bilik Jurnalı, No. 4 (1995), s. 83.
 2 a.g.m., s. 84.

baycan Türk Müslüman unsuru teşkil eder. Bunların içinde pek ehemmiyetsiz bir miktarda Lezgi, İranlı ve sair Müslüman ve kezalik heyet-i mec-mueye nazaran ehemmiyetsiz bir miktar Ermeni bulunmaktadır.³

Sovyet tarih yazımında "iç savaş"⁴, Ekim devriminin eşdeğeri ve Bolşeviklerin zaferi⁵ olarak nitelendirilen Mart devri sonrasında Bakü şehri ve havalisinin yönetimi Bakü Komünü'nün eline geçti. Bu nedenle cumhuriyete geçici başkent olarak Gence şehri seçildi. Böyle bir ortamda Azerbaycan Hükümeti'nin başlıca görevi; Bolşevik istilası altında olan Bakü şehri ile havalisini kurtarmaktan ibaret oldu.⁶ Amerikalı tarihçi Tadeusz Swietochowski, *Rus Azerbaycanı: 1905-1920'li Yıllar* adlı eserinde konuyu şöyle değerlendirmektedir:

"Bakü petrolü Lenin düzeninin ayakta kalabilmesi için hayati öneme sahipti. Bu nedenle Bakü Komünü söz konusu mesele-ye özel önem vermektedir. Bakü HKS'nin oluşumuyla birlikte birkaç aydan beri birikip kalmış petrolün nakli artış kaydetti."⁷

Bakü HKS'nin toplım katında sosyal tabanı mevcut değildi. Bu kurum, Bakü petrolünün sevkini elinde bulunduruyordu. Bakü petrolünün önemine atıfta bulunan Bakü Sovyeti önderlerinden Stepan Şaumyan, konuşmalarından birisinde Bakü'yü "Sovyet Rusya'nın bir ünitesi" olarak gördüğünü ifade etmekteydi.⁸ Olay bununla sınırlı değildi. Bakü Komünü'nün sukutundan sonra RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georği Vasiliyevič Çiçerin, Londra'ya gönderdiği notada Bakü'yü Rusya'nın önemli bir şehri olarak tanıtmaktaydı.⁹ Rus ve Ermenilerin yanı sıra ABD, İngiltere ve Almanya gibi dünya devletleri Bakü'nün stratejik öneminin farkındaydılar ve bundan dolayı cihan savaşı sırasında bu şehri ele geçirmeyi tasarlamaktaydılar. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Ali Merdan Topçubaşov'un Bakü ile ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

"Petrol gibi menaf-i servetiyle bütün cihanın marufu olan Bakü şehri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tabii payitahtıdır. Hatta Rusların hâkimiyeti zamanında bile Bakü bütün Kafkasya Müslümanları için iktisadî olduğu kadar irfanî ve siyasî merkez teşkil ediyordu ve el-ân da öyledir. Müessesat-ı hayriye, müessesat-ı irfanîye ve siyasiye, medaris-i emmüzeceye, matbuat ve ilah gibi Azerbaycan Türkleri'nin az çok ehemmiyet-i haiz ne kadar teşkilatları varsa, cümlesi işte Bakü'de tesis edilmiş ve bu şehirde payidar olmaktadır. Türklerin en mühim kuva-yı irfanîyesi muallimler, tabipler, dava vekilleri, mühendisler ve muharrirler bi-

tab burada toplanmışlardır. Pek kadim bir şehir olan Bakü da-ima bir Müslüman medinesi idi ve bütün inkılabat-ı siyasiye-ye rağmen, daima Türk ve Müslüman yurdu olarak kalmıştı ve bu güne kadar beka-pezir kalan kadim abideler, mesela, hanların sarayını ve türbelerini ihtiva eden şehir kalesi, hakkında birçok menakıb mevcut olan Kız Kalesi bu halin müessesatının bir kısm-ı mühimi dahi bunların elinde bulunuyor. Fakat maddiyattan sarfı nazarla meselelerin bir de mühim olan manevî ciheti vardır... Bu esaslara binaen Azerbaycan Türkü Bakü'yü kendisi için irfanî, siyasî ve iktisadî merkez ittihaz etmiş ve yeni Azerbaycan Hükümeti'nin ümid-i istikbalini bu şehre rabt eylemiştir. İşte bundan naşi Azerbaycan Hükümeti'nin mukadderatı mezkûr şehrin mukadderatına öyle kavi alakalarla merbuttur ki, başsız bir beden gibi Bakü'den böyle bir payitahtın mahrum Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vücudunu tasavvur bile imkân haricindedir."¹⁰

17 Haziran 1918'de Tiflis'ten geçici başkent Gence'ye taşınan Azerbaycan Hükümeti, ilk siyasî krizle karşılaştı. Her taraftan düşman güçlerle çevrelenmiş memlekette böyle bir durumun ortaya çıkması gayet doğaldı. Millî çıkarları parti çıkarlarından ve kürsüden üstün tutan Mehmed Emin Reszade Milli Şura'yı toplantıya davet etti. Bu toplantıda Milli Şura'nın feshedilmesiyle ilgili önemli bir siyasî karar alındı. Milli Şura'nın toplantısında Mehmed Emin Reszade bu kararın gerekçesini şöyle açıklamaktaydı:

"Evet, Efendiler, Azerbaycan'ın muvakkati payitahtı olan Gence'de nakis de olsa hâkimiyet-i milliyeyi temsil eden bir müessesenin şu suretle meydandan çekilmek mecburiyetinde kalması, hiç şüphesiz, demokrasinin bir ricatı ve kuva-yı mürtecinin bir muvaffakiyettir. Bu ricat ak ve pak kuvvetlere mukabil kara ve na-pak kuvvetleri takviye edecektir... Biliyorum ki, efendiler, Azerbaycan; Rusya inkılabının vazetmiş olduğu müspet nazariyelerle ilân ettiği eganım-i hürriyetten son derece istifade edecektir. İşte müstakbil bir Azerbaycan: Siyasetin kesb-i hürriyet ve istiklâl edecek Azerbaycan'da içtimâî hürriyetler ve hukuk-i beşere ait düsturlar herhalde müstebit Rusya zamanından daha geniş, daha müsait olacağına şüphe etmem... Azerbaycan Kafkasya'da en hürriyet-perver ve inkılâpçı tasavvur olunan Gürcistan'dan daha mesuttur. Çünkü burada bizim dâhilî hürriyetlerimiz icra-ı müfuz eden ve edeceği mutasavvir bulunan kuvvet yabancı bir kuvvet değil, 'öz kuvvemizdir'... Buradan istikbal, büyük ve şanlı milletin muhtelif şube ve budaklarını tevhide doğru gideceği aynı maksadımızdır... Pek de na-ümit olmayalım. Tarihin, âmâl-i milliyemiz nokta-yı nazardan, mü-sait bir zamanda olduğumuzu, Türk ittihadı için fırsat ele geç-

3 a.g.m., s. 84.

4 Bu teze örnek çalışmalar için bkz. Ya. Ratgauzer, *Revolyutsiya I Grajdanskaya Voyna v Bakü, Azemeşr, Bakü, 1927.*

5 Bu iki teze örnek çalışmalar için bkz. S. E. Sef, *Revolyutsia 1917 goda v Zakavkazi, Zakkniga, Tiflis, 1927; S. E. Sef, Kak Yubolşeviki Prişli k Vlasti v 1917-18 gg. Bakinskoy Rayone, Azemeşr, Bakü, 1927; S. E. Sef, *Borba za Oktyabr v Zakavkazi, Zakkniga, Bakü, 1932.**

6 *Herbi Bilik Jurnalı*, No. 5 (1996), s. 74.

7 a.g.m., s. 133.

8 S. G. Şaumyan, *Statı I Reçli v 1917-1918 gg.*, Azemeşr, Bakü, 1929, s. 243-244

9 *ARPII SSA*, f. 276, sıy. 4, iş 19, v. 6.

10 *Herbi Bilik Jurnalı*, No. 5 (1996), s. 74-75.

tiğini unutmayalım. Bütün mesaimizi bu hürriyet-i siyasiyenin tespitine sarf edelim. Bunun için her türlü fedakârlığa amâde bulunalım."¹¹

Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşısında birçok önemli sorunlar vardı. Bunların en önemlisi, Bakü ile havalisinin düşman işgalinden kurtarılmasıydı. %70'i Ermenilerden oluşan Bakü Sovyeti, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı haberini alır almaz acil toplantı yaptı. Azerbaycan'ın istiklâlinin perde arkasında Müsavat Partisi'nin bulunduğu kavrayan Stepan Şaumyan, toplantıda söz alarak, adı geçen parti aleyhinde konuşma yaptı. Şaumyan'a göre, Müsavat Partisi'nin nüfuzundaki artış sosyo-politik nedenlerden ziyade Gürcistan Menşeviklerinin himayesi ile Müslüman demokratların bilgisizliğinden kaynaklanmaktaydı. Stepan Şaumyan'ın 29 Mayıs 1918 tarihli toplantıda mevcut siyasi ortamı suçlayıcı konuşmasının içeriği şöyle idi: "İktidarı elinde bulunduran Gürcistan Menşevikleri ile Taşnaksütun Ermeni Partisi'nden oluşan Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti, işçi ve köylülerin çıkarlarını savunup devrimin bekçiliğini yapmış olsaydı, Müsavat Partisi gül gibi açmadan soluverirdi."¹² Bu toplantıda Stepan Şaumyan, kızılın Gence üzerine yürümeye ve Müsavat Hükümeti'ni beşinginde boğmaya davet etti.

Sovyet tarih yazımında "burjuva sahtekân" olarak görülen Ronald Grigor Suny *The Bakı Commune 1917-1918* adlı kitabında, Yelizavetpol'u hedef alan 10 Temmuz 1918 tarihli saldırının Şaumyan'ın çağrısı üzerine gerçekleştiğini kaydetmektedir.¹³ Şaumyan ise bu adının Bakü'yü Türk saldırılarından korumak amacıyla atıldığını belirtmekteydi. Bakü Sovyeti'nin 7 Haziran 1918 tarihli toplantısında bu husustaki düşüncelerini şöyle açıklamaktaydı: "Biz, düşmanı onun istediği yerde değil, bize en elverişli yerde karşılamalıyız. Saldırı en iyi ve en doğru taktiktir."¹⁴ 11 Haziran 1918'de Grigori Nikolayevič Korganov ve Fyodr Solnitsev komutanlığındaki Sovyet birliklerinin Kürdemir istikametinde ilerlediği hakkında bilgi alan Stepan Şaumyan, bu müjdeli haberi Vladimir İliç Lenin'e ulaştırdı. Şaumyan'ın rüyası neredeyse gerçekleşmek üzereydi, 12 Haziran 1918'de Kürdemir Sovyet birliklerinin eline geçmişti. Bundan sonraki safha Gökçay'ın temizlenmesinden ibaret olmalıydı. Sovyet dönemi tarihçilerinden Püste Azizbeyova *26 Bakü Komiseri* adlı kitabında Gökçay havalisindeki çatışmalar hakkında şunları yazmaktadır: "Düşman 500 asker kaybederek, düzensiz halde Gökçay taraflarına çekilmek zorunda kaldı."¹⁵ Stepan Şaumyan ise bu "müjdeli haberi" Vladimir İliç Lenin'e şöyle aktarmaktaydı: "Düşman geri püskürtüldü ve vahamete kapılarak kaçmaya koyuldu. Mahrumiyetler içinde bulunan kızıl askerle-

11 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 40-42.

12 *Siyasi Tarih*, ed. S. Qendilov, Şur Neşriyyatı, Bakı, 1995, c. I, s. 165.

13 Adı geçen eserin Türkçe çevrisi için bkz. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

14 P. A. Azizbekova, *Bakinskiy Komissarov*, Azemeş, Bakı, 1978, s. 85.

15 a.g.e., s. 85.

rin metanetleri dikkate şayandır."¹⁶ Konuyu RSFSC HKS'nin toplantısının gündemine taşıyan Vladimir İliç Lenin, bu toplantıdan Bakü Sovyeti'ne askerî teçhizat gönderilmesiyle ilgili önemli bir karar aldı. Bu teçhizat Fevkalade Komisyon Başkanı Sahak Ter-Gabrielyan ile Bakü'ye gönderildi. Açlık içinde kıvranan Bakü'ye buğday yerine silah gönderilmesi Stepan Şaumyan'ı gereğinden fazla mutlu etmişti. Mutluluğunu izhar edebilmek için hemen Lenin'e şöyle bir mektup yolladı:

"Sayın Vladimir İliç!

Bugün, nihayet Sahak Ter-Gabrielyan Bakü'ye ulaştı. Bize 4 zirhlı otomobil, 14 uçak ve diğer silahlar göndermişsiniz. Bütün bunlar için size çok minnettarız."¹⁷

26 ve 27 Haziran tarihlerinde Petrograd Sovyeti'nin başkanının direktifleri doğrultusunda Bakü'ye yeni askerî araç ve gereçler gönderildi.¹⁸ Buna ek olarak, Stepan Şaumyan'ın Berlin'deki Rus Büyükelçi ile iletişime geçmesi talep edildi. Bu teşebbüsün neticesi olarak, Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumundaki Almanya'ya Türklerin Bakü istikametindeki ilerleyişini durdurma mukabilinde Bakü petrolünden dörtte biri oranında pay önerildi. Dolayısıyla burjuvazinin alternatifi olduğunu iddia eden Sovyetler, Bakü proletaryasından ziyade Bakü petrolüyle ilgilenmekteydiler.

Sovyet Rusya'nın, sürekli olarak, Bakü'ye askerî araç ve gereçler sevk etmesi, cumhuriyetin gerçek başkentinin kurtuluşunu ertelemektedir. Daha önemlisi; Haçmaz ve Derbend taraflarında ilerleme kaydeden Sovyet birlikleri Samur köprüsü yakınlarında kesin bir zafer kazandılar. Bakü'de ise işler yolunda gitmiyordu. Yeni siyasal ve ekonomik kriz nedeniyle Bakü Komünü aleyhinde gelişmeler vuku bulmaktaydı. İngiltere'nin Bakü Konsolosu McDonnell'in anılarına göre, söz konusu tarihte devrim karşıtı güçler isyan hazırlığı içindeydiler. İsyanı 1.500 civarında eski Rus ordusu subayları, muhalif Bolşevik grupları, Es-Erlere ve Taşnaklar organizasyonları desteklediler. Bu dönemin araştırmacılarından Püste Azizbeyova *26 Bakü Komiserleri* adlı kitabında muhalif Bolşevik grupların isyanın organizatörleri arasında yer almasıyla ilgili tezi reddetmektedir. Azizbeyova'ya göre, isyanın gerçek organizatörü Konsolos McDonnell'dir ve bu şahıs isyanın alt yapısının oluşturulması için Çunkovski'ye bir çanta dolusu para vermiştir. *İstiklalin Azaplı Yolu* adlı kitabın müellifi, araştırmacı yazar Hacı Hacıyev ise bu olaya şöyle açıklık getirmektedir:

"6 bin işçinin katılımıyla Es-Erlerin düzenlediği mitingde Bakü Sovyeti'ne yeni seçimler yapılması ve bu seçimlere, Müsavat örneğindeki millî duygulan baskın partiler hariç, diğer tüm sosyalist partilerin katılması talep edildi. Mitinge katılan kişiler Stepan Şaumyan'ın Bakü Sovyeti Başkanlığı görevinden alınması-

16 a.g.e., s. 94.

17 a.g.e., s. 94.

18 a.g.e., s. 95.

ni talep ettiler. Şehirde gerçek anlamıyla büyük bir gıda sorunu vardı. Yerel halk Mayıs, Haziran ve Temmuz ayları boyunca sadece ceviz ve fındık ile geçimini sağlamaya çalışıyordu. Çünkü şehrin ekmeğ rezervleri askeri birliklerin ihtiyaçları için sevk edilmişti.¹⁹

Bakü Komünü karşıtı eylemler Bakü ile sınırlı kalmadı ve kısa sürede diğer kazalara yayıldı. Ayaklanmaları engellemeyi amaçlayan Bakü Sovyeti Yürütme Kurulu ise kazalardaki kaza yönetim birimlerine diktatör yetkileri tanıdı. Bakü şehir askeri komutanı Bağdasar Avakyan şehir halkını seferberlik çağrısı yaptı. Fakat bu çağrı halk arasında olumlu yanıt bulamadı. Böyle bir ortamda ülkenin tamamını denetimine almayı amaçlayan Azerbaycan Hükümeti, seferberlik ilân etti, Milli Ordu'nun oluşumu ve askeri personel yetiştirme işine hız verdi. Fakat söz konusu hazırlıklar Bolşevik ve Taşnak birliklerinin uhdesinden gelmek için yeterli değildi. Bu nedenle Başbakan Fethali Han Hoyski Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etti. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan mukavelenin 4. maddesi böyle bir yardım için yasal zemin oluşturmaktaydı.²⁰ Fakat Sovyet Rusya ile Brest-Litovsk'ta anlaşmaya varan Almanya, Türklerin Bakü istikametinde ilerlemesini engellemeye çalışıyordu. Azerbaycan Hükümeti'ne yardıma gönderilen Mürsel Paşa komutanlığındaki 5. Kafkas Tümeni Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu savaşla geçmek zorunda kaldı. Nazmi Bey komutanlığındaki 15. Tümen Gence'ye geldi. Burada Nuri Paşa komutanlığında reorganize edilerek Azerbaycan askeri birlikleriyle birleştirildi ve böylece Kafkas İslam Ordusu oluşturuldu. 27 Haziran-1 Temmuz 1918'de Gökçay havalisinde vuku bulan savaşta Kafkas İslam Ordusu, Bolşevik-Taşnak birliklerini yenilgiye uğrattı. Bununla yetinmeyip karşı saldırıya geçti ve düşman kuvvetlerini Bakü'ye kadar takip etti. Bakü çevresindeki olaylardan rahatsızlık duyan Sovyet Rusya yönetimi, Berlin Büyükelçisi Alfred Joffe aracılığıyla Brest-Litovsk Anlaşması'nın şartlarının ihlâl edildiğini duyurdu ve Bakü istikametindeki ilerlemenin durdurulmasını talep etti. Bu girişime binaen 4 Ağustos 1918'de Alman Orduları Genel Karargâh Komutanı General Erich Ludendorff, Enver Paşa'ya bir telgraf çekti ve operasyonların durdurulmaması durumunda Osmanlı ordusunda hizmet eden Alman subayların geri çağırılacağı konusunda ihtarda bulundu. Alman general, temsil ettiği devletin Bakü politikasını şöyle kamufle etmekteydi: "Türkiye'yi yönetenlerin baş antlaşmasına muhalif hareket edip Rusya ile yeni savaş tehlikesi oluşturmalarına tahammül edemem."²¹

Diplomasi alanında böylesine kritik tartışmalar yaşandığı günlerde Bakü havalisinde ilerleme kaydeden Kafkas İslam Ordusu bir süreliğine operasyonları durdurmak zorunda kaldı. Savaş meydanında yenilgi alan Bakü HKS birlikleri ise Bakü'ye doğru çekildiler. Şamahı'da kat-

liamlar yapan Taşnak cete reisi Amazasp Sravantsyan, Bakü HKS yöneticilerine haber vermeden şehri tahliye etti ve 70 kilometre geriye çekildi. Ardından Sovyet birlikleri Elet istasyonuna kadar çekilmek zorunda kaldılar. Çatışmalar sırasında Taşnak çeteleri yerel ahaliye karşı gaddar muamelede bulundular. Söz konusu olayları hata olarak gören Suren Şaumyan, 1926'da yayımlanan bir makalesinde şunları yazmaktaydı:

"Kendi çıkarları nedeniyle yerel halka nefret duyan, onları düşmanın hayna çalışmakla suçlayan ve yerel Müslüman ahaliye derin nefret duyan Sovyet ordusundaki Ermeni komutanlar, yerel halkın ancak nefretini edindiler. Bu nedenle Kızıl Ordu adına yapılan tüm faaliyetler başından beri hatalıydı."²²

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaştığını gören Es-Erler, Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan önemli bir grup, çözümü Enzeli'de bulunan İngiliz kuvvetlerini Bakü'ye davette buldular. Ermeni Milli Şurası üyesi Ter-Gazarov, İran'daki İngiliz Komutanı General Dunsterville ile görüşmeler yapmak amacıyla Enzeli'ye gitti. Amerikalı tarihçi Tadeusz Swietochowski bu görüşmeyle ilgili şunları kaydetmektedir:

"Şehirin Britanya kuvvetleri ile savunulması uzunca süre Bakü'de tartışıldı. Fakat bu öneri Bolşeviklerin mukavemeti ile karşılaştı... 25 Temmuz'da Taşnaklar, Es-Erler ve Menşeviklerin çoğunlukta olduğu Bakü Sovyeti toplantısında Stepan Şaumyan yenilgiye uğradı ve Britanyalılardan yardım alma önerisi oy çokluğu ile kabul edildi. Bakü HKS çoğunluğun kararna uymak zorunda kaldı."²³

Yukarıda belirtilen durumu kabullenmeyen Bakü Komünü, 31 Temmuz 1918'de sukut etti. Onun yerine Sentrokaspi Hükümeti kuruldu. Bu hükümet Bakü'nün savunmasını teşkil edebilecek güce olmadığından İngilizlerden yardım talep etti. Kendi hatıratında "Bakü çıkarılması"nu konu edinen İngiliz General Dunsterville, temel görevinin Alman-Türk kuvvetlerinin Bakü'ye girişini engellemek olarak belirlendiğini bildirmektedir. General Dunsterville'e göre, İngilizler bu işte Ermenilere gereğinden fazla güvenmekteydiler. Ancak İngiliz general bu konuyla ilgili endişe ve tepitlerini şöyle ifade etmekteydi: "Ermeniler daima yardım istemeye hazır dırlar, kendilerinden bir şey beklenince onu kolay kolay yapmazlar."²⁴ Diğer taraftan ise Azerbaycan Türkleri ile İranlılar arasındaki sıcak ilişkiler General Dunsterville'de endişeler uyandırmaktaydı: "Bakü Tatarları ile Enzeli cengelileri birleşerek İngiltere aleyhine bir teşkilat oluşturabilirler... Şimdi Bolşeviklerden ziyade Panislamistlerden çekinmekteyiz."²⁵

22 Proletarskaya Revolyutsiya, No. 12 (1926), s. 18.

23 Azerbaycan, No. 11 (1989), s. 134.

24 L. Densterville, Britanski İmperializm v Bakü i Persil, 1917-1918: (Vospominaniya), çev. B. Rudenko, Izd-vo Sovetskij Kavkaz, Tiflis, 1925, s. 38.

25 a.g.e., s. 57.

19 Hacı Hacıyev, İstiklalın Ezablı Yolu, Azemeş, Bakü, 1991, s. 18.

20 Nesib Nesibzade, Azerbaycan Demokratik Respublikası, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1990, s. 57.

21 Azerbaycan, No. 11 (1918), s. 132.

Bakü etrafında puslu hava oluştuğunu belirten General Dunsterville, sorunun Kafkasya'nın geneliyle ilgili olduğunu düşünmekteydi:

"Şimdi Ermeni kolonisi ve Bolşevikler; Kafkas İslam Ordusu'nun saldırılar karşısında savunma pozisyonundadırlar. Ermenilere derin nefret duyan Gürcüler onlara yardım etmiyorlar. Peki, biz onlara nasıl yardım edebiliriz? Böyle bir durumda başarılı olmak mümkün müdür? Ben bunu imkânsız buluyorum."²⁶

Filhakika İngilizlerin bölgede kalıcı olup zafere ulaşabilmeleri için yeterli askerî kuvveti mevcut değildi. İran'da bulunan askerî personelin miktarı oldukça az idi. General Dunsterville'e göre, Güney Kafkasya milletleri birbirleriyle çarpışıp takatken düştükten sonra İngilizler bölgeye girip arayı temin etmişlerdir.²⁷ General Dunsterville'e izlenimlerine göre, İngiltere desteğini edinmek, "altın yumurtlayan tavuk" ele geçirmek kadar önemli bir meseledir. Diğer taraftan ise petrolü kral, Bakü'yü ise bu kralın tacı adlandıran İngilizler, şehrin Türklerin eline geçmesini istemiyorlardı. General Dunsterville'e göre, "Bakü'nün kaybı demiryolu ve deniz taşımacılığı açısından zaruri olan bütün petrol rezervlerinin düşmanın eline geçmesine neden olabiliirdi."²⁸ Bu durum, karşı tarafın Hazar havzasını egemenliği altına alması anlamına gelmekteydi. General Dunsterville'e göre, "Bakü'yü elinde bulunduran güç, Hazar'ın gerçek sahibidir, bu nedenle İngilizler Bakü'yü işgal etmişlerdir."²⁹ Hatıratında bu planı gerçekleştirmek amacıyla Bakü Sovyeti'nden 50 bin sterlin değerinde petrol aldıklarını belirten General Dunsterville, buna mukabele olarak Bakü Sovyeti'ne 10 Ford otomobili vereceklerini bildirmektedir. Fakat Bakü Sovyeti'nin düşmesi üzerine İngilizler bu otomobilleri ilgiliilere ulaştırılamamışlardır.³⁰ Belirtilen süreçte Bakü'deki Es-Erler ile İngiliz komutan arasında dostluk ilişkilerinin tesis edildiği görülmektedir. General Dunsterville'in kayıtlarına göre, Bolşevizm aleyhinde faaliyet gösteren eski Çar ordusunun asker ve subayları onları yakından desteklemektedirler. Fakat bu yeterli değildir, çünkü Kafkas İslam Ordusu Bakü istikametinde ilerlemektedir. Bu orduyla ilgili General Dunsterville'in izlenimleri şöyledir: "Türk Kafkas İslam Ordusu 12 bin iyi eğitim görmüş askerden ibarettir. Onların yansıması bölgeden katılan Müslüman gönüllüler oluşturmaktadır."³¹

General Dunsterville'in 7 Ağustos 1918'de Ermeni Milli Şurası üyesi Dr. Araratyan'a gönderdiği mektubun içeriği oldukça ilginçtir. Bu mektuptaki bilgilere göre, Ermeniler; İngilizlerin Bakü savunmasını teşkil etmekte birlikte İrevan ve Culfa'ya müdahil olmalarını istihram etmişlerdir. Bu talepleri yerine getirmenin imkânsız olduğunu bildiren General Duns-

terville, İtilaf Devletleri'nin nihai zaferi sonrasında Ermenistan'ın istikbalinin net olarak belirleneceğini şöyle ifade etmektedir: "Bu durum, eninde sonunda Ermenistan'ın ihyası ile sonuçlanacaktır. Hâlen ümitsiz gibi gözüken ortam; sizin için 'karanlık gecenin tan yıldızı' rolünü oynayabilir."³² İngiliz General; Güney Afrika Cumhurbaşkanı'nın adını taşıyan Sırp bandrollü gemiyle Ermenileri Türk tehdidinden kurtarmak amacıyla Enzeli'den Bakü'ye çıkarma yapmayı boş hülya olarak görmektedir.³³

Bakü'nün önemini İngilizler kadar kavrayan Vladimir İliç Lenin, 9 Ağustos 1918'de Astarhan Sovyeti Başkanı Animasov'a gönderdiği telgrafta Bakü'nün durumunu, yönetimin kimin elinde olduğunu ve Stepan Şaumyan'ın nerde olduğunu merak etmektedir. Azerbaycan Sovyet tarih yazımının önemli isimlerinden Zulfuli İbrahimov *Sosyalist İnkılabı Uğruna Azerbaycan İşçi ve Köylülerinin Mücadelesi* adlı kitabında, Lenin tarafından Bakü'ye bir takviye birliği gönderildiğini, ama bu birliğin Astarhan'dan geç hareket etmesi üzerine Bakü'ye ulaşmakta geç kaldığını belirtmektedir.³⁴ Tüm bu veriler, Bakü Sovyeti'nin sukutundan sonraki tarihte şehir yönetimini ele alabilmek amacıyla Bolşeviklerin ek çaba sarf ettiklerini göstermektedir. Buna paralel olarak, 12 Ağustos 1918'de Bakü'de 2. parti kongresi çağrıldı. Bu kongrede şehir yönetimini ele geçirmenin yolları müzakere edildi. Kongrede söz alan Stepan Şaumyan, mevcut durumla ilgili karamsarlığını ifade ederek, Sovyet yardımının geç kaldığını ve İngilizlerin Bakü'ye gireceğini bildirdi. Her ne kadar Bakülü Komünistler açısından şehri terk etmek zor bir karar olsa da, geçici olarak Bakü'den ayrılmayı önerdi.³⁵ Parti ileri gelenlerinden Meşhedî Azizbeyov öneriyi şiddetle muhalefet etti ve Bakü'yü terk etmeyeceğini açıkladı. Elbette ki Bolşevik ideolojisine mensup olmasına rağmen, Bakü'de doğup büyüyen birisi için aniden verilen bir kararla şehri terk etmek kolay kabul edilmez bir durum değildi. Netice itibarıyla Meşhedî Azizbeyov'un muhalefeti karar değiştirmede ve partililer Astarhan'a gitme kararını aldılar. Bununla birlikte, Stepan Şaumyan ve taraftarları şehrin gerçek sahiplerinin kendileri olduğunu düşünmekteydiler ve bir gün yeniden Bakü'ye döneceklerine olan umutlarını şu cümlelerle ifade etmekteydiler: "Bakü'nün kaybedilmesi tüm Sovyet Rusya açısından çok ağır sonuçlar doğuracaktır... Buna rağmen, işçi ve köylüler idaresindeki Rusya'nın bir gün tekrar Bakü'ye geleceği ve şehri yeniden yönetimi altına alacağı kesindir."³⁶

Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün muvafakatını aldıktan sonra Bakü Komiserleri tüm askerî araç ve gereçleri 17 gemiye yüklediler ve 14 Ağustos 1918'de Astarhan istikametinde yol aldılar. Ancak diktatörlük gemileri 16 Ağustos 1918'de onları çevirdi ve silahlarını aldı. Kendileri ise hapishaneye tıkıldılar. Komiserler 10 gün zarfında 2 kez kaçma teşebbüsün-

26 a.g.e., s. 107.

27 a.g.e., s. 107.

28 a.g.e., s. 122.

29 a.g.e., s. 123.

30 a.g.e., s. 148.

31 a.g.e., s. 147.

32 a.g.e., s. 190.

33 a.g.e., s. 193.

34 Z. İbrahimov, *Sosyalist İnkılabı Uğruna Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi*, Azemeş, Bakı, 1957, s. 531.

35 a.g.e., s. 533.

36 Şaumyan, a.g.e., s. 243-244.

de bulundular, fakat başaramadılar. Artık komiserlerin istikbalı tartışılır hale gelmişti. Azerbaycan'ın Sovyet dönemi tarihçilerinden Püste Azizbeyova ile Zulfali İbrahimov; şehirdeki Es-Erler, Menşevikler ve Taşnakların şehre giren İngiliz komutanları ile anlaşarak komiserleri katletmeyi tasarladıklarını iddia etmektedirler.³⁷ General Dunsterville'in hatıraındaki bu konuyla ilgili kayıtlar ise şöyledir:

"Silahları alındıktan sonra Bolşevik askerleriyle birlikte 13 gemide Astarhan'a gitmeleri talep edildi. Bizim himayemizdeki hükümetin bu kadar çok sayıda Bolşevik esiri elinde bulundurması imkânı mevcut değildi. Dolayısıyla onların Astarhan'a gitmeleri sorunun en optimal çözüm yolu idi."³⁸

11 Eylül 1918'de, iddianameleri hazır olduktan sonra, Bakü Komiserleri askeri mahkemeye çıkarıldılar. Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçilerinden Zulfali İbrahimov, 7 Eylül 1918'de yapılan mahkemenin düzmece olduğunu şu cümleleriyle ifade etmektedir: "İngiliz sömürgecilerinin emriyle Sentrokaspi Diktatörlüğü Bakü Komiserlerini idam etme kararını almıştı."³⁹ Sovyet tarih yazımında İngilizlerin Bakü'yü zaptı ve Türklerin bu esnadaki faaliyetleri konusundaki genel kanı ise şöyledir:

"Kafkasya'ya henüz yeteri kadar asker gönderemeyen İngiltere, Bakü Sovyeti aracılığıyla Sovyet Rusya'ya petrol nakline engel olmak için Bakü'nün Türklerin eline geçmesini görmezden gelmek zorunda kaldı. Bu nedenle 14 Eylül 1918'de Türkler Bakü operasyonunu başlatıldıkları gün, İngilizler ve onların Menşevik, Eser ve Taşnak yardımcıları petrol şehrinde ele geçirdikleri serveti ararak alelacele şehri terk ettiler."⁴⁰

General Dunsterville tahliye kararıyla ilgili 31 Ağustos 1918 tarihli mektubunda Sentrokaspi Hükümeti'ne şöyle bir açıklama yapmaktaydı: "Bakü'yü ele geçirebilmek için 6 ay süre ayırdık, şehirdeki Sovyet yönetimi düştükten sonra bu amacımıza ulaşabildik."⁴¹ 15 bin kişiden oluşan savunmacıların hiçbir askeri hazırlığı olmadığı hususunda yerli komiteleri bilgilendiren General Dunsterville, "şimdi hiçbir kuvvet Bakü'yü Türklerden kurtaramaz" diye itirafta bulunmaktadır.⁴² Şehrin savaş yoluyla Türk ve Tatarların eline geçmesini beklemek yerine onlarla işbirliğine girmeyi öneren İngiliz General⁴³, olaylar sırasında Ermenilerin tutumunu şöyle özetlemektedir:

"Bir gün öğleden sonra Türkler mevkilerinden çıktılar ve ilerlemeye başladılar. Benim subaylardan birisi Ermenilere saklandıkları yerden çıkıp saldırıya geçmelerini emretti. Fakat onlar emre

37 İbrahimov, a.g.e., s. 534; Azizbeyova, a.g.e., s. 119.

38 Densterville, a.g.e., s. 215.

39 İbrahimov, a.g.e., s. 537.

40 a.g.e., s. 537-538.

41 Densterville, a.g.e., s. 241.

42 a.g.e., s. 246.

43 a.g.e., s. 247.

uymadılar, 'Oraya nasıl gidelim? Orası Türklerin elindedir' diye bağırıyorlar."⁴⁴

İngiliz General, kritik anlarda Ermenilerin mevkilerinde bulunmadıklarını ve Albay Gazarov'un bu konudaki savunmacı yaklaşımına rağmen, korudukları mevkileri terk ettiklerini bildirmektedir.⁴⁵ Generalin izlenimlerine göre, Türk askerleri ise olağanüstü cesaretle savaş meydanına yürümektedirler. İngilizlerin sağ ve sol cenahlara yerleştirdikleri Ermeni birliklerinin savaş meydanından firar etmeleri Bakü'nün kurtuluşunu hızlandırmaktaydı. Böyle bir kritik ortamda ihanetle suçlanan General Dunsterville, Sentrokaspi Hükümeti'ne şöyle bir açıklama gönderdi:

"Diktatörler! İngilizlerin Bakü'yü yönetenlere ihanet ettikleri söylenmektedir. Bu, kabul edilemez bir iftiradır. Sizinle aynı milletten olup aranızda karşı tarafla çalışan casuslar vardır. Lütfen, tahliye kararımızın ihanet olmadığını hükümet üyelerine iletiniz."⁴⁶

Bakü havalisindeki çatışmalardan endişe duyan Rusya'nın Güney Kafkasya Fevkalade Komiseri Grigori Konstantinoviç Orconikidze, 15 Eylül 1918'de Vladimir İliç Lenin ile İosif Vissarionoviç Stalin'e şöyle içtenlikli bir telgraf çekti:

"Bakü'nün üstüne felaket çökmüştür. Şehir Türk ordusunun kuşatması altındadır. Türkler şehrin önkoşulsuz teslim edilmesini talep etmektedirler. İşbirlikçiler, Menşevikler ve Taşnaklar ihanet ettiler ve şehri teslim etmeye hazırlanmaktadırlar. İngilizlerin vaatleri Bakü proletaryasına ihanetle sonuçlandı."⁴⁷

Orconikidze'nin telgrafı geç kalmıştı. Çünkü Kafkas İslam Ordu kuvvetleri 13 Eylül 1918'de başlayan havan atışları sonrasında saldırıya geçtiler ve 15 Eylül 1918'de zafere ulaştılar. Sentrokaspi Diktatörlüğü üyeleri ile Taşnaklar ise buldukları gemilere doluşup Enzeli ve Astarhan'a kaçtılar. Amerikalı tarihçi Tadeusz Swietochowski, Osmanlı askerlerinin Bakü sokaklarından resmi geçişini ve zafer çığlıklarını Turan idealinin doruk noktası olarak değerlendirmektedir.⁴⁸ Cumhuriyetin çöküşünden sonra Türkiye'ye yerleşen Azerbaycanlı tarihçi Cihangir Zeyneloğlu ise *Muhtasar Azerbaycan Tarihi* adlı kitabında bu konuyu şöyle değerlendirir:

"Mart olaylarından beri soyguncuların elinde bulunan Bakü şeh-

44 a.g.e., s. 231.

45 a.g.e., s. 233.

46 a.g.e., s. 253.

47 İbrahimov, a.g.e., s. 538.

48 a.g.e., s. 135.

ri, nihayet 15 Eylül 1334 (1918)'de kurtuldu. Azerbaycan'ın diğer bölgeleri de tamamen düşmandan temizlendi. Sonra Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi Gence'den Bakü'ye nakledildi."⁴⁹

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Mehmed Emin Resulzade *Azerbaycan Cumhuriyeti* adlı kitabında olaya bakışını şöyle özetlemektedir:

"Nihayet, kanlı ve uzun bir mukabeleden sonra kardeş hilasına can atan kahraman Mehmetçik'in Türk vahdet-i tarihine altın harflerle yazılacak bir fedakârlığı sayesinde Azerbaycan kuva-yı milliyesi kendi payitahtına giriyor. Altı ay tamam hun-i ciğer yiyen ahval-i islâmiyenin yüzü gülüyor. Kurban bayramı gibi mesut bir günde Bakü tekrar kendi sahiplerinin eline geçiyor."⁵⁰

Bakü havalisinde savaşlar tüm şiddetiyle devam ettiği günlerde İstanbul'da bulunan Mehmed Emin Resulzade, şehrin kurtarıldığı haberini telefonda Enver Paşa'dan duymuş ve uzun süre boyunca bu haberin etkisi altında kalmıştır.⁵¹ Türk basınına verdiği demeçte ise "Bakü'süz Azerbaycan, başsız beden gibidir!" söylemiştir.⁵² Bakü'nün kurutulduğu ile gıyotinin makinesinden başını kurtaran insanın haletiruhiyesi arasında benzerlik kuran Mehmed Emin Resulzade, kurtuluş olayında Türk askerinin rolünü şöyle değerlendirmektedir:

"Sonralar vuku bulan menhus bir istila neticesinde mezarları münsi kalan Anadolu Mehmetçikleri Bakü'deki şahadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı. Maddeten münst, fakat manen bütün kalplerde medfun bulunan bu kahraman şehitler yalnız Bakü'de midirler? Nahçıvan, Karabağ, Şamahı ve Gence'den Bakü'ye kadar var mıdır öyle bir yer ki orada böyle bir fedakâr uyumasın!"⁵³

1918'in Mart olayları sırasında şehrin gerçek sahiplerinin bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, diğer bir kısmı ise kaçarak kurtulabilmişti. Söz konusu sancılı günlerde parlak yıllara pek ümidi olmayan bu insanları açısından 15 Eylül 1918 tarihinin önemini ifade edebilmekte kalem acizdir. *Azerbaycan* gazetesinin 19 Eylül 1918 tarihli sayısında, yeni başkentine yerleşen Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin günümüzde dahi önemini kaybetmeyen şöyle bir demeci yayınlanmıştı:

"Bizim de yaşamak, hür yaşamak hakkımız vardır. Hiçbir zırlı araç, jiletli tel ve mayın gibi askeri araç ve gereçler, hiçbir İngiliz, hiçbir yabancı güç ve onların yardımcıları tarihin tabii aka-

49 Cahangir Zeynalıoğlu, *Müxteser Azerbaycan Tarixi*, Azereşr, Bakı, 1992, s. 117.

50 Resulzade, a.g.e., s. 42.

51 a.g.e., s. 42.

52 a.g.e., s. 43.

53 a.g.e., s. 43.

nna engel olamazlar. Bakü'nün 50 bin askerden ve askeri donanımdan oluşan kuvvetle birlikte küçük bir askeri gücün hamlesi karşısında düşüşü başkalarının felaketi üzerinde kendi mutluluğunu kurmak isteyenlere ibret olmalıdır."⁵⁴

Yukarıda verilen manidar demeçten hareketle 15 Eylül 1919 tarihli kurtuluş olayının Azerbaycan Türklerinin milli istiklâl tarihinde önemli yere sahip olduğunu ve bu tarihi olayın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci doğuşu anlamına geldiğini ifade etmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARPLI SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi Siyasi Senedler Arxiv), f. 276, say. 4, iş 19, v. 6.

2. Dergi ve Gazeteler

Azerbaycan, (19 Sentyabr 1918).

Azerbaycan, No. 11 (1918).

Azerbaycan, No. 11 (1989).

Herbi Bilik Jurnalı, No. 4 (1995).

Herbi Bilik Jurnalı, No. 5 (1996).

Proletarskaya Revolyutsiya, No. 12 (1926).

3. Kitap ve Makaleler

Azizbekova, P. A., *Bakinskiy Komissarov*, Azereşr, Bakı, 1978.

Denstervil, L., *Britanskiy İmperializma v Bakü i Persii, 1917-1918 (Vospominaniya)*, çev. B. Rudenko, İzd-vo Sovetskiv Kavkaz, Tiflis, 1925.

Hacıyev, Hacı, *İstiklâlın Ezablı Yolu*, Azereşr, Bakı, 1991.

İbrahimov, Z., *Sosialist İnkılabı Uğruna Azerbaycan Zehmetçilerinin Mübarizesi*, Azereşr, Bakı, 1957.

Nesibzade, Nesib, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Raevskiy, A., *Angliyskie "Druzya" i Musavatskie "Patrioti"*, Azereşr, Bakı, 1927.

Ratgauzer, Ya., *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Bakü*, Azereşr, Bakı, 1927.

Resulzade, Memmed Emin, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Sef, S. E., *Borba za Oktyabr v Zakavkazi, Zakkniga*, Bakı, 1932.

Sef, S. E., *Kak Yubolşeviki Prişli k Vlasti v 1917-18 gg. Bakinskoy Rayone*, Azereşr, Bakı, 1927.

Sef, S. E., *Revolutsia 1917 goda v Zakavkazi, Zakkniga*, Tiflis, 1927.

Siyasi Tarix, ed. S. Qendilov, Şur Neşriyyatı, Bakı, 1995.

Suny, Ronald Grigor, **Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

Şaumyan, S. G., **Stati i Reçi v 1917-1918 gg.**, Azereşr, Bakı, 1929.

Zeynalovlu, Cahangir, **Müxteser Azərbaycan Tarixi**, Azereşr, Bakı, 1992.

İNGİLTERE'NİN ERMENİSTAN-AZERBAYCAN SORUNUNA YAKLAŞIMI (1918-1920)

Prof.Dr. Sevinc YUSİFZADE*

1918-1920 seneleri arasında Azerbaycan'da yönetimi elinde bulunduran cumhuriyet hükümetinin karşılaştığı en önemli dış tehdit, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan topraklarına yaptığı saldırgan politikadır. Önceki yıllarda Ermeni çeteleri tarafından yürütülen bu politika Ermenistan'ın bağımsız olmasıyla birlikte devlet politikasına dönüşmüştür; Türkiye'ye karşı toprak iddialarında bulunan Ermenistan, Gürcistan'la savaşa girmiş, Azerbaycan'la çatışmalar başlatmıştır.¹ Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerinde normalleşme süreci yaşanırken, Ermenistan'ın saldırgan politikaları yüzünden bu devlet ile normal ilişkiler tesis edilememiş ve barış ortamı sağlanamamıştır. Bilakis, Ermenistan-Gürcistan savaşı tüm şiddetiyle devam etmiştir. Ermenistan-Gürcistan savaşında Azerbaycan Hükümeti barışçıl politika benimsemiştir. 21 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerine gönderdiği müracaatın içeriği şöyleydi:

"Tüm dünya ulusları kanlı savaştan sonra silahı bırakıp sorunları barış yolu çözme girişiminde bulunduğu bu günlerde, Güney Kafkasya'nın yeni bağımsız cumhuriyetlerinin barış ortamında yaşamaları gerekirken, komşu Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri arasında vuku bulan kanlı çatışmaları derin endişeyle izlemekteyiz."²

Bu konu parlamentoda görüşüldüğü sırada Azerbaycan siyasileri Güney Kafkasya'daki gelişmelerden rahatsız olduklarını ve bağımsızlık ile özgürlüklerin mahvolmaması için savaşın durdurulmasını talep etmişlerdir.³ Bu talepler bir taraftan Ermenistan-Gürcistan çatışmasıyla ilgili olur iken, diğer taraftan Ermenistan silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan devleti ve halkına karşı yaptıkları saldırılarla doğrudan ilintiliydi. Dönemin süreli yayınları ile arşiv belgelerinde bu konuyla ilgili yeterli kadar malzeme vardır. Buna paralel olarak, İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi konusunda sergiledikleri yaklaşım, her halükarda ilgi uyandırmaktadır. Bu nedenle söz konusu yaklaşım bu makalenin temel araştırma konusunu oluşturmaktadır.

Azerbaycan Hükümeti'nin merkezinin Gence'ye taşındığı günlerde, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına saldırmak amacıyla çeteler oluşturdukları hususunda bazı duyurular alınmıştır. Konuyla ilgili Azerbaycan

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: skutz@mail.ru

¹ Azerbaycan, (3 İyun 1919).

² Azerbaycan, (22 Dekabr 1918).

³ Azerbaycan, (22 Dekabr 1918).

Hükümeti'nin soru önermesine Ermenistan Hükümeti'nin şöyle yanıt vermişti: "Andranik'in başını çektiği hareket ile Ermenistan Hükümeti arasında hiçbir ilişki mevcut değildir."⁴ Bu söylemlere rağmen, Andranik'in Ermenistan'daki taraftarları Zengezur kazasının Şuşa kazasına geçtiler ve burada çatışmalar çıkardılar. Azərbaycan merkezli hükümetine süreklilik olarak Zengezur, İrevan ve Karabağ'dan Ermeni çetelerinin soygun ve saldırılarıyla ilgili haberler ulaşmaktaydı. Azərbaycan basınında söz konusu bölgelerden gelen haber ve mektuplar yayımlanmaktaydı. Bu mektuplardan birisinin içeriği şöyleydi: "Karabağ'da Ermeniler Müslüman köylerini yakmaktadırlar. İrevan'dan Şuşa'ya kadar olan bölgelerin Müslüman ahalisi ziyet görmekte, soyguna uğramakta ve katledilmektedir."⁵ Konuyla ilgili istatistiksel rakamlar durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Örneğin, Aralık 1917'den Haziran 1918'e kadar olan sürede sadece İrevan eyaletinde 200 civarında Müslüman köyü tahrip edilmişti.⁶ İlk başlarda Ermenistan Hükümeti bu olaylarla ilgisi olmadığını belirtmekteydi. Fakat vuku bulan olaylar Andranik'in çeteleri ile hükümet kuvvetlerinin koordineli çalıştığını göstermektedir. Zira "Büyük Ermenistan" tasarlayan Taşnakların en belirgin silahı Andranik ve ekibiydi. Amaçları ulaşabilmek amacıyla propaganda, terör ve gerilla savaşı gibi her türlü yöntemi meşru kabul ediyorlardı.⁷

Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda İngiltere'nin rolünü ele alan Fransız araştırmacı George de Maleville'in konuyla ilgili tespitleri şöyledir: "İngiltere'nin iradesi ile Çar İmparatorluğu'nun harabeleri üzerinde yükselen Ermenistan Cumhuriyeti, tarihte kendine özgü tarzı olan yegâne bağımsız Ermeni devletidir."⁸ İtilaf Devletleri bu devletin oluşumunu tasarladıkları sırada, somut bir sınırın varlığı söz konusu değildi. Ermenilerin azınlık konumunda bulunduğu bölgelerde bir Ermeni devletin kurulması projelendirildiğinden bu bölgelerde etnik temizlik yapılması amacıyla şiddet ve teröre başvuruldu. Bölgedeki gelişmelerle ilgili Ordubad Milli Komitesi'nin Başkanı Mir Hidayet Seyidov'un Azərbaycan Hükümeti'ne gönderdiği tahriratın içeriği şöyledir:

"Ermenilerin amacı Zengezur kazasını Ermenistan ile birleştirmekten ibarettir. Bu nedenle Zengezur, Şerur, Ordubad ve Nahçıvan kazalarının tüm Müslüman ahalisini kılıçtan geçirerek, etnik temizlik yapma eğilimindedirler. Böylece söz konusu bölgelerde çoğunluk durumunda olduklarını dünya kamuoyuna göstererek, bu bölgeleri Ermenistan devletinin sınırlarına dâhil etmeği tasarlamaktadırlar. Onların amacı Türkiye sınırlarından Şuşa'ya kadar uzanan bölgede bir Ermenistan kurmak ve burada Müslüman Türk ahali barındırmamaktan ibarettir."⁹

Ermenistan'ın siyaseti Azərbaycan Hükümet üyeleri ve kamuoyu tarafından yakından takip edilmekteydi. Parlatonun Karabağ konusuyla ilgili gizli oturumunda Ahmed Cevdet Pepinov Andranik'in faaliyetlerini şöyle değerlendirmekteydi: "Taşnaksutyun Partisi'nin Gence eyaletini dağlık bölgelerini sanal şekilde Ermenileştirme politikasını hatırlar isek, her şey açıklığa kavuşmuş olur."¹⁰ Müsavat Partisi Merkez Yürütme Kurulu'nun Karabağ'daki olaylarla ilgili toplantısında ise şöyle bir memorandum kabul edilmişti:

"Karabağ Ermenileri, cumhuriyetimizin kuruluşundan itibaren bütün hak ve imtiyazlardan faydalanmalarına rağmen, hunharca saldırılar düzenlemeleri ve asayiş bozmaları halkımızın hiddet ve rahatsızlığına neden olmuştur. Partimizin üyelerini, bütün güç ve araçlarıyla vatanımızın bağımsızlığı için mücadele eden hükümete yardıma çağırıyoruz."¹¹

Azərbaycan Hükümeti, Kafkasya'daki tüm sorunlara barış yolu ile demokratik ilkeler doğrultusunda çözüm bulunmasını talep etmekteydi. Bunun aksine bir çözüm yolunun kabul edilmez olduğunu ve demokratik düzen açısından yıkıcı bulduğunu belirtmekteydi.¹² Fakat Kafkasya'daki sorunları barış yolu ile çözmeye çabaları sonuçsuz kaldı. Bu nedenle Azərbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı 1919'un Şubat ayında şöyle bir nota vermek zorunda kaldı: "Ermenistan Hükümeti Azərbaycan'ın bağımsızlığına yönelik saldırıları durdurmazsa, ortaya çıkacak sonuçlardan Azərbaycan Hükümeti sorumlu olmayacaktır."¹³

İtilaf Devletleri; Kafkasya uluslarının güvenliğini sağlamak amacıyla bölgedeki İngiliz Askeri Komutanlığı'na görevlendirmişti. Bu nedenle Azərbaycan Hükümeti, sürekli olarak, İngiliz Askeri Komutanlığı'na Ermeni çetelerinin faaliyetleriyle ilgili raporlar ile Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen notaların örneklerini sunmaktaydı. İngiliz Askeri Komutanlığı, ilk başlarda Azərbaycan'ın konumunu savunuyor ve Ermenistan'ın saldırılarını yargılıyor gibi gözükmekteydi. Andranik denetimindeki çetelerin saldırılarıyla ilgili Azərbaycan Hükümeti'nin beyanatından sonra, General William M. Thomson'un teşebbüsü ile İngiliz, Ermeni ve Azərbaycanlılardan oluşan murahhas heyeti Karabağ'a gönderildi. Buna ek olarak, Ermeni çete reislerine bölgedeki Müslüman ahaliye saldırılardan sakınmalarını ilgili tamim ve telgraflar çekildi. General Thomson'un benzer içerikli telgrafi Andranik'e de sunuldu. İngiliz komutanının bu faaliyetleri sorunun kesin çözümün olmaktan ziyade saldırıların geçici olarak durdurulabilirdi. Ayrıca, çatışmalarla ilgili arşiv belgeleri, İngiltere'nin Ermenistan-Azərbaycan sorunu konusunda çifte standart izlediğini göstermektedir. Örneğin, General William M. Thomson

4 Azərbaycan, (22 Dekabr 1918).

5 Azərbaycan, (7 Yanvar 1918).

6 Azərbaycan, (7 Yanvar 1918).

7 Jorj de Malevil, *Armyanskaya Tragediya 1915 goda*, Moskva, 1924, s. 7.

8 a.g.e., s. 7.

9 Azərbaycan, (22 Dekabr 1918).

10 Azərbaycan, (24 Dekabr 1918).

11 Azərbaycan, (3 Aprel 1920).

12 Azərbaycan, (22 Dekabr 1919).

13 Azərbaycan, (12 Fevral 1919).

sonunun banışıl yolla çözümünü için çaba sarf ediyor gibi gözükmekteydi. Tahran'dan Londra'ya çekilen bir telgrafta ise İngiltere'nin Tebriz'deki konsolosunun Ermeni temsilcileri ile görüştüğü kayıtlıydı.¹⁴ Bazı durumlarda Londra'ya çatışmalarla ilgili telgraflar çekildiği görülmektedir. Örneğin, 1919'un Nisan ayında gönderilen bir telgrafın içeriği şöyledir: "Ermeniler Nahçıvan yakınlarında yenilgiye uğradılar. Fakat yeni onarılmış bir köprüyü tahrip edebildiler."¹⁵

Çeşitli ulusları bünyesinde bulunduran Güney Kafkasya'ya müdahale sırasında İngiltere'nin etnik sorunları bilinçli olarak körüklediği ifade edilmektedir. Günce Governörü İbrahim Vekilov'un İngiltere'nin konuyla ilgili düşünceleri durumu şöyle özetlemektedir:

"İlk başlarda İngiltere bölgedeki sorunları çözebilmek amacıyla bölgeye delegeler göndermek suretiyle çatışmaların önünü kesmiş gibi gözüküyordu. Fakat Ermeniler seferberliği sürdürüyorlardı. Açıkçası bu işte İngiliz temsilcilerin desteğini alıyorlardı."¹⁶

Taşnaklar tarafından oluşturulan politikalar, kuşkusuz, İngiltere'nin bölgesel politikasıyla uyumlu halde yürürlüğe konulmuştu. Andranik'in Verende, Dizak, Haçin ve Cavanşir'de bulunan komutanlarına gönderdiği tamimler ile Ermeni halkına gönderdiği 19 Kasım 1918 tarihli 640 sayılı emirle bu durumu sezmek mümkündür. Bahsi geçen tamimin içeriği şöyledir:

"Emri alır almaz Türk ve Tatarlara karşı yapılan tüm operasyonlar durdurulsun. İtilaf Devletleri operasyonları hemen durdurmamızı talep etmektedirler. İtilaf Devletlerinden İngiliz ve Fransız binbaşılar bana geldiler ve Kafkasya'daki savaşların durdurulmasıyla ilgili tebligde bulundular. Yalnız bu şekilde Türk kuvvetleri bölgeden uzaklaşabilir. Bakü ve Batum İngilizlerin elindedir ve İngiliz birlikleri Tiflis istikametinde ilerlemektedirler. Bundan sonra tüm meseleler Paris Başış Konferansı'nda çözümlenecektir. İtilaf temsilcilerinin General Thomson adından bana sundukları mektupta, bundan sonra İtilaf Devletleri'nin bilgisi dışında yapılan herhangi bir eylemin Ermeni meselesinin çözümünü olumsuz etkileyeceği kayıtlıdır."¹⁷

Bu tamim Andranik'in bölgedeki İngiliz Askeri Komutanlığı ile koordineli çalıştığını ve İngiltere'nin her vecihle Taşnakları kullanma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'daki etnik sorunlar, İngilizler tarafından hem körüklenmekte hem de normalleşmesi için çaba sarf edilmekteydi. Başka bir ifadeyle bölgesel jandarma rolünü üstlenen İngiliz Askeri Komutanlığı, Taşnakları kontrol altında tutuyor, gerektiğinde şiddete başvurulmasına müsaade ediyor, gerektiğin-

de ise onların eylemlerini dizginliyordu. Yukarıdaki tamimde belirtildiği üzere, 1920'nin başlarında çatışmaların durdurulması talep edildi. Çünkü Paris Başış Konferansı çalışmalarına başlamıştı. Güney Kafkasya'daki yeni devletlerin istikbali ve Ermeni meselesinin çözümünde dünya kamuoyunu tatmin edecek kararların alınması gerekirdi.

İngiltere'nin çetecilere verdiği desteğin operasyonların genel anlamda yönetilmesiyle sınırlı kalmadığını, onlara maddi ve tekniksel teçhizatının sağlanması konusunda bazı müzakerelerin yürütüldüğünü belirtmek gerekir. Konuya münhasır birçok arşiv belgesi bu tezi destekler niteliktedir. Örneğin, 22 Haziran 1918'de İngiltere'nin Meşhed konsolosu ile Ermeni İnkılap Komitesi temsilcilerinin görüşmesinde, "İngiltere Hükümeti Ermenilere yardım edecek mi?" sorusu müzakere edilmiştir. Konsolosun bu müzakerelerden pek memnun kalmadığı ifade edilmektedir. Çünkü müzakerelerin sonuçlarıyla ilgili Londra'ya çektiği telgrafın içeriği şöyledir:

"Ermenilerle ilgili düşüncem pek olumlu değil. Onlara tam destek vermek, kanımca, para ve silahımızı savurmak anlamına geliyor. Bazı kişileri veya küçük partileri kendi amaçlarımız için kullanabiliriz. Ama tüm Ermeniler ile işbirliği yapma eğiliminde olan generalleri anlayamıyorum."¹⁸

Hindistan'daki İngiliz Askeri Komutanı'nın İngiltere Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraf İngiliz-Ermeni ilişkilerini açıklığa kavuşturacak niteliktedir: "Türkistan İttifakı'na ve Ermenilerle yardım etmiyoruz. Çunkovski'ye 2 bin ruble harçlık verilmesi için vekalet bıraktım."¹⁹ Bu pasajdaki bilgilere göre, yardım yapılması gerekenler Andranik ve detimindeki çetelerdi. Andranik ile Lazar Biçerahov arasındaki mektuplaşmalar bu durumu teyit eder niteliktedir. 10 Aralık 1919 tarihli bir arşiv belgesi Andranik'in söz konusu ilişkilere yaklaşımını şöyle açıklamaktadır:

"Zengezur Ermeni Milli Komitesi üyeleri Arşak Şiranyan ve Nikolay Osipov Bakü'den geldiler ve beraberlerinde 1 milyon ruble para getirdiler. Bu nedenle bize bir iltizam-name bıraktılar. Komite üyeleri, bu paraların General Bagratuni aracılığıyla gönderildiğini belirttiler. Çetemizi ve bedbaht göçmenlerimizi unutmadığınız için size samimi şükranlarımı sunarım. General Andranik."²⁰

İngiltere'nin Güney Kafkasya politikası, bölgedeki Ermeni örgütlerinin temsilcileri ile Çar ordusundan arda kalan askerlerin çabalanna dayanmaktaydı. Bununla birlikte, İngiltere, bölgedeki devletlerin hiçbirine

14 RIA ŞEA, ser. A-38, iş 96, v. 44.

15 RIA ŞEA, ser. A-38, iş 108, v. 53.

16 ARDA, f. 894, sayı 10, iş 104, v. 2.

17 Azerbaycan, (22 Yanvar 1919).

18 RIA ŞEA, ser. A-39, iş 157, v. 35.

19 RIA ŞEA, ser. A-39, iş 269, v. 17.

20 Gürcistan, (2 Fevral 1919).

tam siyasi bağımsızlık vermek niyetinde değildi.²¹ Bu nedenle İngiltere'nin Ermenistan diplomasisi çifte standart içermekteydi. İngiliz kaynaklarının birisinde Kafkasya'daki söz konusu durum şöyle karakterize edilmektedir: "Ermenilerin neden olduğu eylemler hem suç hem de akılsızlıktır. Her türlü tedbiri elden veren Ermenistan sadece nefret kazanmaktadır."²²

İngiltere'nin Ermenistan ile ilişkilerinin biçimlenmesinde yurtdışında bulunan Ermeni diasporasının faaliyetlerinin önemli rolü vardı. İngiliz bir muhabirin Tiflis'ten verdiği bilgilere göre, "Londra'da bir Ermeni bürosu vardır, böyle kurumlar Fransa ve ABD'de de mevcuttur. Onların en sevdiği iş, politik olarak, "Hıristiyan" kavramını sürekli gündemde tutmaktan ibarettir."²³ Böyle bir yöntem, kuşkusuz, İngiliz dış politikasını Ermenistan'ı savunmaya itmekteydi. Fakat Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırgan politikası İngiltere'nin İtilaf Devletleri arasındaki konumunu zayıf düşürmekteydi. ABD Hükümeti'nin Güney Kafkasya'daki konumunu ise iddialı hale getirmekteydi. Bu gelişmelere paralel olarak, 1919'un Temmuz ayında Paris'te toplanan İtilaf Devletleri temsilcilerinin toplantısında Amerikalı Albay William N. Haskell, İtilaf Devletleri'nin Ermenistan Baş Komiseri tayin edildi. Böyle bir tayinin nedeni, muhtemelen perde arkasında yapılan ABD-Ermenistan görüşmeleriydi. Galiba Ermenistan, İngilizleri Güney Kafkasya'da sıkıştırılmayı amaçlayan ABD'nin askerî üssü konumunu üstlenmişti.

Güney Kafkasya ziyaretinden sonra William N. Haskell, bölgedeki kaotik durumu şöyle tasvir etmekteydi: "Her üç cumhuriyet tek bir çatı altında birleştirilmeyinceye kadar, bölgede hiçbir somut değişikliğe nail olmak mümkün değildir."²⁴ ABD Hükümeti, kuşkusuz, Azerbaycan'ın bölgesel gücünün farkındaydı. Nahçıvan kazasının geleceğiyle ilgili Amerikalıların önerileri bu olgunun somut örneğidir. Zira Albay William N. Haskell, 1919'un Ağustos ayında Bakü ziyareti sırasında Nahçıvan, Şerur ve Dereleyez'den oluşan bölgeye, Amerikalı bir general-governör denetiminde özerk ve tarafsız statü verilmesi önerisini getirdi. 20 Ağustos 1919'da Bakü'de yapılan konferansta "tarafsız bölge"nin sınırları belirlendi. 1 Eylül 1919'da Haskell'in taslağı son halini aldı. 27 Eylül 1919'da ise Azerbaycan Hükümeti'ne, yani Bakanlar Kurulu'na takdim edildi.²⁵

Albay Haskell tarafından iki versiyon hâlinde düzenlenen taslağa bakıldığında bazı farklar olduğu görülmektedir. Örneğin, birinci versiyonun üçüncü şıkında, "yerel yönetim Tatarlara mahsus olacaktır. Ermeni ahalinin çoğunluk konumunda bulunduğu yerler müstesnadır" cümlesi kayıtlıydı.²⁶ İkinci versiyonda ise yerel yönetim meselesiyile ilgili kısımda şöyle bir değişiklik yapılmıştır: "Ahalinin sayısına mu-

vafık olarak Ermeni ve Tatar temsilcilerden oluşan Merkezi Yönetim Kurumu oluşturulacaktır."²⁷ Haskell'in taslağının ikinci versiyonundaki değişiklik ile eklemelerin, Taşnak çetelerinin saldırıya geçip bölgedeki Müslüman ahaliyi bölgeden ihraç edilebilmek amacıyla faaliyete başlamalarına neden olmuştur denilebilir. Zira taslağın ikinci versiyonuna şöyle bir ek madde konulmuştu: "Belirtilen bölgedeki kazaların ahalisi silahsızlandırılmayacaktır."²⁸ Bu madde ile bölgedeki Ermeni çetelerinin faaliyetlerine son verilmeyeceği açık şekilde beyan edilmekteydi. Dolayısıyla söz konusu durum yeni çatışmalar için uygun olanaklar sunmaktaydı.

Amerikalılara ek olarak, bazı İngiliz komutanların Taşnakları destekleme eğilimi Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarına zarar vermekle birlikte, İngiltere'nin konumunu zayıflatarak, Azerbaycan Hükümeti katındaki güvenilirliğini sarsmaktaydı. Bununla beraber, Azerbaycan'da görev yapan İngiliz komutanlardan bazıları, örneğin, General Digby Shuttleworth, Ermeni çete reislerinin çok ileri gidip Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmalarına pek müsaade tanımıyorlardı. Bu hususa ilgili Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçı grupların lideri Artur Şahnazarov ile General Shuttleworth arasında ilginç bir tartışma yaşanmıştı. Ayrılıkçı lider İngiliz komutanına, "Azerbaycan'ın kendi evinde asayışı sağlamaya muktedir olmadığını, Ermenilerin kültürel olarak Azerbaycan Türklerinden üstün olduğunu ve kültürlü bir milleti kültürsüz bir millete tabi kılmanın doğru olmayacağını" kanıtlamaya çalışmaktaydı. General Digby Shuttleworth'un bu yaklaşıma yanıtı ise şöyle olmuştu: "Kültürel düzey konusunda size katılmıyorum, Müslümanlar ile Ermeniler aynı kültür düzeyindedirler. Gerçekten sizin ulus barış istemiyor mu? Gerçekten onlar asayışı bozma eğilimi taşımaktadırlar mı?" Bu görüşmede General Shuttleworth, Azerbaycan Hükümeti ve onun general-governörlüğüne karşı baş kaldırmanın İngiltere'ye baş kaldırma anlamına geleceğini ve İngilizlerin ise bu baş kaldırını ezmek için yeteri kadar askerî güce sahip olduğunu belirtmiştir.²⁹

Karabağ ve Zengezur General-governörü Hüsvet Sultanov ile General Shuttleworth arasında 25 Haziran 1919'da gerçekleşen görüşmede, İngilizlerin bölgedeki normalleşme için üstlendikleri görevler ile Azerbaycan Hükümeti'nin yaptığı icraatlar müzakere edilmiştir. Görüşmede 6 önemli konuyla ilgili fikir alış veriş yapılmıştır; Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalan Ağdam-Fuzuli ve Şuşa-Fuzuli yollarında asayişin sağlanması konusundaki gelişmeler bu toplantıda tartışılan ilk konu olmuştur. Hüsvet Sultanov ile İngiliz Askerî Komutanlığı tarafından hazırlanan, ama Ermeni Milli Komitesi tarafından reddedilen "modus vivendi" formülünün gerçekleşme şansı ele alınan ikinci konu olmuştur. Üçüncü konu Bakü'deki merkezi yönetimin Karabağ'ı egemenliği altına alması meselesine odaklanmıştır. Görüşmelerin dördüncü tema-

21 *İstoriya Vnesney Politiki SSSR, Gospolitizdat, Moskva, 1976, c. I, s. 98.*

22 ARDA, f. 894, say. 10, iş 8, v. 9-10.

23 ARDA, f. 894, say. 10, iş 8, v. 9-10.

24 *Paris Peace Conference, 1919, US Government Printing Office, Washington, 1947, c. IX, s. 167-168.*

25 ARDA, f. 894, say. 10, iş 99, v. 10-14.

26 ARDA, f. 894, say. 10, iş 99, v. 10-14.

27 ARDA, f. 984, say. 10, iş 99, v. 13.

28 ARDA, f. 984, say. 10, iş 99, v. 13.

29 İ. Şahidin, *Dağnakstyan Qafqazda Ağqvardiyacı ve İngilis Komandanlığının Xidmətində, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 19.*

sını Andranik yönetimindeki çetelerin silahsızlandırılması ve Andranik'in Azerbaycan'dan ihracı gibi konular oluşturmuştur. Tartışılan beşinci konu İngiliz birliklerinin Gorus'a yerleşmeleri hususunda olmuştur. Altıncı konu ise Ermenistan'ın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi ve bunun önlenmesiyle ilgili olmuştur. Tüm bu konular ayrıntılı olarak görüldükten sonra, Azerbaycan tarafının söz konusu sorunların çözümü esnasında üzerine düşen görevleri icra ettiği, ama İngiltere'nin kendi görevlerini tamı tamına yerine getirmediği tespit edilmiştir.³⁰ Netice itibarıyla tüm bu olaylar Karabağ'da durumun karmaşık hal almasına ve Ermeni çetelerinin aktif faaliyete geçmesine neden olmuştur. Dolayısıyla İngiltere Güney Kafkasya'da şeffaf ve belirgin olmaktan ziyade çifte standarda dayanan bir politika izlemiştir.

Sonuç olarak, İngilizler; Güney Kafkasya'da tutunabilmek için tek bir devlete yönelik politika izlemekten ziyade her üç devlete mesafeli dayanmış, genelde ise sınır çatışmalarını önlemeye çalışmışlardır. Buna ek olarak, Andranik denetimindeki çetelerin Batı Azerbaycan'dan ihracına yardımcı olmuşlardır. İlk başlarda İngilizlerin denetiminde bulunan Andranik'in böyle bir itibar kaybına uğraması kendi ifrat istekleri ve uluslararası alanda Ermeni meselesinin barışçıl yolla çözümü için çaba sarf edildiği esnada Karabağ ve Zengezur bölgelerine saldırılar düzenlemesi ve kontrolsüz güce dönüşmesi ile doğrudan ilgili olmuştur. Böylesine bir gelişme, muhakkak ki, İngiltere'nin konuyla ilgili uluslararası camiada izlediği politikayı etkilemiştir. Bu nedenle bizzat İngiliz Askeri Komutanlığı'nın taleplerinin sonucu olarak, Andranik 1919'un Martı'nda silahı bırakıp İran'a firar etmek zorunda kalmıştır.³¹ Ermenistan-Azerbaycan sorununun çözümü konusunda İngiltere, silahları bırakıp beklemek gerektiğini tavsiye etmiştir. İngiliz askeri çevrelere göre, Paris Barış Konferansı'nda Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin sınırları kesin olarak belirlenince, bölgedeki sınır çatışmaları ve etnik sorunlar kendiliğinden sona ermiş olacaktır. Bunun aksi, yani Ermenistan Hükümeti ile Ermeni çete reislerinin Azerbaycan topraklarıyla ilgili iddiaları ve İngilizleri buna inandırmak için sarf ettikleri çabalar, barış konferansında sorunlara diplomatik yolla çözüm arayışlarının hız kazandığı günlerde İngiltere'nin ulusal ve uluslararası çıkarları ile çatışmaktaydı.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi), f. 894, siy. 10, iş 8, v. 9-10.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 99, v. 10-14.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 104, v. 2.
 RIA ŞEA (Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Arşivi), ser. A-38, iş 96, v. 44.
 RIA ŞEA, ser. A-38, iş 108, v. 53.

30 İsmayıl Musayev, *Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyet ve Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 334.

31 a.g.e., s. 334.

- RIA ŞEA, ser. A-39, iş 157, v. 35.
 RIA ŞEA, ser. A-39, iş 269, v. 17.

2. Gazeteler

- Azerbaycan**, (7 Yanvar 1918).
Azerbaycan, (22 Dekabr 1918).
Azerbaycan, (24 Dekabr 1918).
Azerbaycan, (22 Yanvar 1919).
Azerbaycan, (12 Fevral 1919).
Azerbaycan, (3 İyun 1919).
Azerbaycan, (22 Dekabr 1919).
Azerbaycan, (3 Aprel 1920).
Gürcistan, (2 Fevral 1919).

3. Kitap ve Makaleler

- İstoriya Vneşney Politiki SSSR**, Gospolitizdat, Moskva, 1976.
 Malevil, Jorj de, *Armyanskaya Tragediya 1915 goda*, Moskva, 1924.
 Musayev, İsmayıl, *Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyet ve Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1996.
Paris Peace Conference, 1919, US Government Printing Office, Washington, 1947, c. IX.
 Şaxdin, İ., *Daşnakstyun Qafqazda Ağqvardiyaçı ve İngilis Komandanlığının Xidmətində*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

EMPERYAL GÜÇLERİN ERMENİSTAN LEHİNE NAHÇIVAN'IN İSTİKLALİNE EL KOYMA ÇABALARI (1919-1920) (İngiltere-Amerika-Sovyet Rusya)

Doç.Dr. İbrahim Ethem ATNUR*

1917'de Çarlık Rusyası'nın yıkılışı, Kafkasya'da dengelerin değişmesine yol açtı. Rusların boşalttığı hakimiyet, bölge halkları tarafından dolduruldu. Tiflis merkezli olup Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerden oluşan Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti, her ne kadar bölgedeki boşluğu kısmen doldursa da, bir taraftan Kafkaslara doğru askeri hareket yürüten Osmanlı Devleti'nin baskısı, diğer taraftan birliği oluşturan milletlerin hedeflerinin farklılığı, hükümetin dağılmasını, ardından her üç milletin ayrı cumhuriyetler şeklinde bağımsızlık ilân etmesine sebep oldu. Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918 tarihinde her üç devletle Batum'da antlaşmalar imza etti ve bölgenin şekillenmesinde önemli bir rol üstlendi.¹ Ancak Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte, Osmanlı Kuvvetleri Kafkasya'yı boşaltmaya çalışırken, onun yerine İngilizler almaya başladı. Kısa sürede Kafkasya'daki önemli merkezler, İngiliz etkisi altına girdi ve onlar Kafkaslardaki sorunlar ile yüz yüze geldiler.

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, her biri bir diğerrinin toprakları üzerinde hak iddia etmekte ve dolayısıyla sorunlar kartopu misali günden güne büyümektedir. Özellikle bu dönemde Osmanlı Kuvvetlerinin çekilmesi üzerine Nahçıvan ve Sürmeli bölgesinde oluşturulan Aras Türk Hükümeti ve onun yıkılması sonucu kurulan Nahçıvan Şura Hükümetleri Ermenistan ile ciddi bir askeri mücadele içerisindeydi. Nahçıvan'ın stratejik konumu, ekonomik açıdan zengin yapısı ve özellikle bölgedeki herhangi bir devlete bağlı olmaması, Ermenileri bu anlamda harekete geçiren en önemli unsurdur. Nüfusunun çok büyük bir kısmı Türk olması dolayısıyla Türkiye ve Azerbaycan'da bölgeye dışardan müdahale etmek zorunluluğu duymakta, fakat her ikisi de sınır sorunu ve içerisinde buldukları şartlar dolayısıyla bunu pek başaramamaktadır.²

Nahçıvan, İğdir, Kamerli, Uluhanlı, Vedibasar, Şerur ve Ordubad'ı içerisine alan ve 18 Kasım 1918'de kurulduğunu gördüğümüz Aras-Türk Hükümeti, bölge üzerinde gözü olan Ermenilerin saldırıları sonucu yıkılmış³ ve onun yerine Nahçıvan'da oluşturulan Mahalli Hükümet, bölgenin istiklalini korumak amacıyla Ermenistan'la savaşa devam etmişti. Ermeniler, başlangıçta Dehne Boğazı'ndan Nahçıvan topraklarına girmiş:

* Türk Tarih Kurumu (Ankara/Türkiye), e-mail: ibrahim@ttk.org.tr

1 Dönem hakkında bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
2 Konu hakkında bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001; İbrahim Ethem Atnur, *Muxtarlıyât Erefesinde Nahçıvan*, çev. Ç. Esgerova, NDU-Qeyret, Nahçıvan, 1999.
3 İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Birliklerinin Aras Vadisinde Çökmesi ve Aras-Türk Hükümetinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918)", *Osmanlı: Siyaset*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. II, s. 651-659.

Emperyal Güçlerin Ermenistan Lehine Nahçıvan'ın İstiklaline El Koyma Çabaları (1919-1920)
(İngiltere-Amerika-Sovyet Rusya)

se de müteakiben mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmışlar, hatta daha önce işgalleri altına aldıkları bir kısım toprakları terk etmişlerdi.⁴ Ermenistan'ın Şerur ve Nahçıvan'sız yaşayamayacağına inanan Ermeniler için⁵ bu durum kabul edilemez bir şeydi. Dolayısıyla Nahçıvan ve Vedi'ye yönelik saldırılarına devam ettiler fakat başan elde etmeleri mümkün olmadı.⁶

Türklerle Ermeniler arasında bahsi geçen mücadeleler devam ederken, Nahçıvan, İngiliz temsilcileri ile tanışmaya başladı. İlk gelen W. D. Gibbon isimli bir İngiliz idi ve Nahçıvan'ı yetkililerce 14 Ocak 1919'da çok samimi bir şekilde karşılanmasına karşın, maksadını açıklayınca sakin havayı birden bire değiştirmişti. Gibbon, Nahçıvan'dan ayrılmak zorunda kalan mültecilerin geri dönmesi işini organize etmeye çalışmaktaydı. Ancak Ermeni hücumları ve katliamlarından kaçarak Nahçıvan ve İran'a sığınan on binlerce Müslüman'ın acıklı durumu ortada iken böyle bir teklif sınırların gerilmesine ve Gibbon'un eli boş olarak Nahçıvan'dan ayrılmasına sebep oldu.⁷ 19 Ocak 1919 tarihinde Nahçıvan'a gelen bir diğer İngiliz grubu Yüzbaşı Frederick Eastfield Laughton başkanlığında idi. Ertesi gün Milli Şura üyeleri ile İngiliz heyeti arasında yapılan toplantı sonucu bir takım kararlar alındı. Buna göre; hemen hemen Nahçıvan'ın bugünkü sınırları Türklerin kontrolünde olacak, ulaşım ve telgraf hatları kullanıma açılacak, Nahçıvanlılar Amerika Yardım Heyeti'ne buğday satacağı. İngilizlerin bölge ile ilgili bir diğer hamlesi 26 Ocak tarihinde gerçekleşti ve Laughton, yarbay rütbesi ile Nahçıvan'a vali olarak atandı.⁸

Laughton'un göreve başladiktan sonra yaptığı ilk icraatlar, Türk ve Ermeni tarafı için gayet adaletli gözükmektedir. Nahçıvan sınırları ve hudut dışında kalmış ancak Ermeni kontrolünde olmayan Müslüman bölgelerine karşı vuku bulan Ermeni saldırılarına durdurmak için gayret sarf eden Laughton, bu anlamda amirleri olan General George T. Forrester Walkher ve General Verney Asser ile Baş Noreşen'de 6 Şubat'ta yaptığı toplantıyı müteakiben önemli kararlar alınmasını sağladı ve bu kararları 11 Şubat itibarıyla Nahçıvanlılara ilân etti. Buna göre; Nahçıvan Valiliği'nin sorumluluk sahası Sederek ve Kurt Kapısı'ndan kuzeye doğru Vediçay'a kadar genişletildi. Bu bölge Nahçıvan'ın İngiliz valisinin kontrolü altında "tarafsız saha" olarak ilân edildi. Ahalisi çoğunlukla Türk olan bölge, İngiliz kuvvetleri tarafından korunacak, memurlar Müslüman olacaktı. Sederek'ten Culfa ve Ordubad'a kadar olan kısım ise Nahçıvan Hükümeti sınırları içerisinde yer alacak, ancak İngiliz Valiliği kontrolünde kalacaktı. Yuva köyünden eski İrevan uyezdi sınırına kadar olan kısım Ermenistan Hükümeti'ne ait kalacak, fakat İngiliz kontrolünde olacaktı.⁹

4 ARDA, f. 970, say. 1, sah. vah. 54, v. 45, 46; Atnur, *Nahçıvan*, s. 136-137.

5 Ov. Kaçaznuni, *Daşnaksutyun Bölge Niço Vəzo Delat*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 18.

6 ARDA, f. 970, say. 1, sah. vah. 54, v. 47-50.

7 Mirze Bağır Eliyev, *Qanlı Günürlümüz (1918-1920 Nahçıvan)*, yay. haz. Terlan Quliyev, Azmeşq, Bakı, 1993, s. 104-106; Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919*, University of California Press, Los Angeles, 1971, c. I, s. 190.

8 Eliyev, *Qanlı Günürlümüz*, s. 105-107; Hovannissian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 230-231.

9 ARDA, f. 970, say. 1, sah. vah. 54, v. 46-47; M. B., "Nahçıvan-Şerur Meselesi II", *Azerbaycan*, No.

İngiliz makamlarının son düzenlemesi; Türklerin çoğunlukta olduğu ve hâkimiyet altında tuttukları bölgeyi, kendi idarelerine alarak Ermeni saldırılarının önünü almaya yönelikti. Onlar, Nahçıvan ve Ermenistan hükümetleri arasında bir fark görmediklerini ve tarafsız olduklarını gösteriyor, "tarafsız saha" ilân ettikleri bölgede Müslüman memurlara görev vererek Türkleri memnun etmek istiyorlardı. Ancak İngilizlerin yaptığı işlem bir aldatmacadan başka bir şey değildi. Başlangıçta yeterli askeri gücü olmayan İngilizler, askeri teşkilatı güçlü olan Nahçıvan Hükümeti'nden çekinmekteydi ve onlar siyasi davranarak Türkleri kontrol altına almaya çalışmaktaydı. Ermeniler Nahçıvan'dan büyük bir mağlubiyetle çıkarıldıkları gibi, "tarafsız saha" ilân edilen bölge, Türklerin hâkimiyetindeydi. Ermeni saldırıları mağlubiyetle neticelenmekte, üstüne Ermeniler toprak kaybetmekteydiler. Onları Türkleri düşünmek gibi bir niyeti yoktu, zira bu dönemde Ermeni işgali altında olan Kamerli, Uluhanlı ve Iğdır'da Müslümanlara karşı yapılan katliamlara seyirci kalmaları, çoğunluk olmalarına karşın onların müstakilliklerini düşünmemeleri, bunun en bariz ispatı olmaktadır. Bu durum Antonie Poidebard'ın ifade ettiği gibi, İngilizlerin "yaşayabilecek Ermenistan" oluşturma endişesinden kaynaklanmaktaydı.¹⁰

Nahçıvan'da İngiliz yönetimi gayet hoş karşılandı. Halkın ve idarecilerin şikâyeti yok gibiydi. İngilizlerin tarafsız davrandıkları izlenimi, Ermeni saldırılarını durdurmaları, yıllardır ezilen insanların hoşuna gitmekteydi. Başlangıçta yeterli güce sahip olmayan Vali Frederick Eastfield Laughton, Nahçıvan Hükümetinin onaylamadığı işlere yönelmiyor, yapacağı faaliyetlerde görüş soruyordu. Aynı dönemde diğer İngiliz yetkililerde benzer uygulamalar yapıyor, Ermeni kuvvetlerinin Sürmeli ve Nahçıvan sınırlarına yakın bölgelerde yığınak yapmasını yasaklıyordu. Bu durum ise her zaman olduğu gibi Ermenilerin batılı başkentler nezdinde acı yakınmalarına sebep olmaktadır.¹¹ Ermeni tarafı yakınmalarını her zamanki gibi abartmaktaydı. Bu dönemde Nahçıvan'a gelen Azerbaycan subayları ise askeri teşkilatlanma gerçekleştirmekte,¹² Amerikan ve Fransız istihbarat kaynakları da Nahçıvan'daki teşkilatlanmaya işaret etmekteydi.¹³ İngilizler bu dönemde yoğun olarak Ermenistan'daki Ermeni mülteciler için gıda maddesi tedariki ile uğraşmakta¹⁴, Nahçıvanlılar ise geleceğe güvenli bakmak için teşkilatlanmaya çalışmaktadır.

Nahçıvan Hükümeti ve Milli Şura üyeleri, Azerbaycan'dan gelen ve askeri teşkilatlanma faaliyeti başlatan subayların etkisi ile 25 Şubat 1919 tarihinde Azerbaycan'la birleşme kararı aldığı dönemde, bir takım söy-

229 (20 Temmuz 1919); Atnur, *Nahçıvan*, s. 154-155.

10 Antoin Poidebard, *İran Yolları Mültehasında Seyahat*, çev. Binbaşı Nazmi ve Emin, Matbaa-ı Osmanîye, İstanbul, 1341/1925, s.112.

11 USA NA (United States of America, National Archives), Paris Peace Conference, 184.021/7; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 235.

12 ARDA, f. 894, say. 10, sah. vah. 70, v. 5.

13 USA.NA, Paris Peace Conference, 184.021/10; USA.NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100.

14 ARDA, f. 894, say. 10, sah. vah. 70, v. 2; USA.NA, Paris Peace Conference, 184.021/10; *The Trans-Caucasian Post*, No. 2 (25 February 1919); *The Trans-Caucasian Post*, No. 3 (28 February 1919).

lentiler hem yetkilileri hem de Nahçıvan halkını oldukça rahatsız etmişti. Söylentiye göre; Nahçıvan Ermenistan'a verilecek ve bölgeden ayrılan Ermeniler dönecekti. Bundan dolayı hemen Nahçıvanlı yetkililer Vali'ye bir mektup göndererek, bölgenin Ermenilere verilmesini protesto ettiler. Vali her ne kadar bölgenin Ermenilere verilmeyeceğini ifade etse de,¹⁵ tarafları arası açılmaya başladı.

Türk-İngiliz ilişkilerinin bozulmaya başlamasında en önemli etken, General William M. Thomson'un 10 Mart'ta Bakü'den Tiflis'e gelmesi oldu. Generalin Tiflis'te oluşu, elbette Ermenilerin daha etkili bir şekilde propaganda yapmalarını sağlamaktaydı ve bu dönemden itibaren ansızın ve muhtemel plana hazırlık yaparcasına Kars, İrevan, Ahilkelek, Nahçıvan ve civar bölgelerdeki İngiliz yetkililer Türklerden yakınmaya başladılar. Nahçıvan Valisi Frederick Eastfield Laughton, Şura'yı acımasızca eleştirmekte ve sahip olgunu zannettiği otoritenin kaybolduğuna inanmaktaydı.¹⁶ Otoriteyi sağlamanın etkili yolu, bölgeye askeri birlik göndermekti ve Thomson da kısa sürede bunu gerçekleştirdi. Nahçıvan'a İngiliz birlikleri sevk edildi ve ardından Rajputların komutanı Yarbay John Chalmers Simpson, Laughton'un yerine vali olarak atandı.¹⁷ Artık Nahçıvan'da dengeler değişmeye başlıyordu.

28 Mart 1919 da Tiflis'ten İrevan'a giden General Thomson, burada Ermeni istekleri ile karşılaştı. Ermeniler Nahçıvan'ı içeren isteklerine cevap beklerken, Thomson, onların taleplerini aşan kararlar aldı. İrevan-Culfa demiryolunu Ermeniler için vazgeçilmez gören Thomson, yol güzergâhında bulunan Türklerin başka bölgelere sevk edilmesini gerektiriyor kabul ettikten sonra, Güney Kafkasya'da yaptığı bölüşümleri açıkladı. Buna göre; Paris Barış Konferansı kararına kadar Karabağ ve Zengezur Azerbaycan'ın, Kars, Sürmeli, Şerur ve Nahçıvan ise Ermenistan'ın kontrolüne bırakılıyordu.¹⁸

İngiliz askeri makamlar Kafkasya'da böyle bir taksimat yaparken, hem Ermenileri memnun edip yaşayabilecek Ermenistan'ı oluşturmak hem de bölgede, geçici de olsa kendi kontrollerini sağlamlaştırmayı amaçlıyorlardı. Onlar adil davrandıklarını düşünse de durum hiç te öyle değildi. İngilizler Müslüman ahalinin güvenliğini kaybedip, düşmanlığını kazanmak yanında, bölgede nispeten oturmuş dengeleri bozup, yeniden kanlı günlerin daha şiddetli şekilde geri gelmesini sağladılar. Bu dönemde Karabağ zaten Azerbaycan Türkleri'nin kontrolü altındaydı, Zengezur'da ise hâkimiyet mücadelesi devam etmekteydi. Diğer bölgelere karşın ikinci derecede öneme sahip olan Zengezur'un Azerbaycan'a verilmesi çok önemli değildi. Üstelik Barış Konferansına gönderilen haritalarda Zengezur, Ermenistan sınırları içerisinde yer almaktaydı.¹⁹ Onlar bölgenin tamamen Azerbaycan'a katılması hususunda ise hiçbir çaba sarf etmeyecekti.

15 USA.NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100.

16 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 235-236

17 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 236-237.

18 Atnur, *Nahçıvan*, s. 162-163.

19 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 237.

İngilizlerin asıl hedefi Kars²⁰ ve Nahçıvan'ı Ermenistan ile birleştirmek, İrevan'ın güneyinde yani Sürmeli, Uluhanlı, Kamerli ve Vedi Türklerini etkisizleştirerek yaşayacak Ermenistan'ı teşkil etmekte. Diğer taksimatla uğraşmaya niyetleri yoktu. Bundan dolayı hemen Nahçıvan'daki askeri valiliğin kaldırılması ve işlemlerin 30 Nisan'a kadar bitirilmesi kararlaştırıldı.²¹ Ancak Nahçıvan'ın yeni Valisi John Chalmers Simpson halka durumu ilân etmedi. Önce bölgedeki güç odaklarını etkisizleştirecek faaliyetler yapıldı. Nahçıvan'da bulunan Osmanlı vatandaşları valiliğe çağrıldı, Azerbaycanlı subayların hemen bölgeyi terk etmeleri istendi. Nahçıvan'a yönelik Ermeni saldırılarını durdurmakla ünlenen Vedililerin silahsızlandırılmasına başlandı. Bölgeye zirhlı tren yanında yeni askeri birlikler sevk edildi. İngiliz ve Ermeni yetkililer bir araya gelerek Nahçıvan'da uygulanacak stratejiyi görüştü. Bu anlamda bir takım planlar kabul edildi.²² Artık bölgenin Ermeni hakimiyetine girmesi için zaman tükleniyordu.

Nahçıvan ve Şerur'süz Ermenistan yaşayamaz inancında olan Ermeni yönetimi için, aynen Kars'ta olduğu gibi, bölgenin savaşız kendilerine teslim edilmesi, bulunmaz bir lütf olmuştur. Onlar özellikle Karabağ konusunda yakınsalar da²³, Nahçıvan ve Kars hususunda oldukça mutluydular ve hemen bölgeyi Ermenistan'a bağlayacak çalışmaya başladılar. Şerur, Nahçıvan ve Ordubad'dan oluşan bölgeye Ermenistan tarafından vali olarak Gevorg Varshamyan atandı. Ardından askeri işgalin planları oluşturuldu.²⁴ Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a verileceği meselesi ise İngiliz yetkililer tarafından halktan gizlendi, ısrarlı sorulara bu işlemin olmayacağı söylendi, garantiler verildi. Bu yapılırken, bölgede İngiliz otoritesi yerleştirildi. Ancak bu dönemde halk içerisinde konu hakkındaki söylenti ve tedirginlik devam etti. Bölgeyi işgal planları netleşince 28 Nisan tarihi itibarıyla halk söylentisinin gerçeğe dönüştüğünü fark etmeye başladı, yapılan toplantılar sonucunda bölgenin Azerbaycan'a ilhakı kararı alındı.²⁵ Ancak yapacak bir şey kalmamıştı, 3 Mayıs 1919'da İngiliz Generali Keith Maitland Davie ve İrevan Müfrezesi Kumandanı Dro (Drastamat Kanayan)²⁶ imzalarıyla Nahçıvan halkına bir beyanname neşredildi. Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a verildiği resmen ilân edildi ve halka uymaları gereken kurallar hatırlatıldı.²⁷ Halkın heyecanı, tepkisi, görüşmeleri, protestoları ve özellikle Azerbaycan'dan yardım istekleri netice vermeyecekti.²⁸

20 Kars'ın Ermenistan'a devri için bkz. İbrahim Ethem Atnur, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", *Ermeni Araştırmaları*, No. 29 (2008), s. 45-54.

21 Hovannisian, *The Republic of Armenia I*, p.215, 237.

22 Atnur, *Nahçıvan*, s. 165-167.

23 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 62, v. 19, 19-1, 20; Artin H. Arslanian, "Britain and the Question of Mountainous Karabagh", *Middle Eastern Studies*, No. 16/1 (Jan., 1980), s. 92-104.

24 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 238-239.

25 Eliyev, *Qanlı Günlerimiz*, s. 119.

26 Birinci Cihan Savaşı sırasında ve sonrasında başında olduğu çete ile Türkiye'nin doğusu ve Kafkasya'da Müslümanlara karşı korkunç katliamlar yapmıştı.

27 USA-NA, Paris Peace Conference, 184.021/15.

28 Atnur, *Nahçıvan*, s. 169-180.

Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a ilhakı sürecinde bu işleme kararlı koyan en önemli kişilerden biri, Azerbaycan'ın İrevan'daki elçisi Mehmed Han Tekinski'dir. Mart 1919'dan itibaren bölge hakkında Azerbaycan Hükümeti'ni bilgilendiren Tekinski, Nahçıvan ve Şerur üzerindeki baskıyı azaltmak için Azerbaycan'ın Ermenistan sınırına askeri yığınak yapmasını teklif etmekteydi. İngilizlerin Nahçıvan'ı 3 Mayıs'ta Ermenilere devredeceğini ifade eden Tekinski, Müslüman halkın gönüllü görünüşü altında silahlandırılıp, silahlandırılmayacağını, işgal karşısında Nahçıvanlıların ne yapmaları gerektiğine ve Azerbaycan'ın bu anlamda yardım edip etmeyeceğine hükümetine sormaktaydı. Ermenistan Hükümeti'ne konu hakkında protesto notası veren Tekinski'nin ifadelerine göre, Nahçıvanlılar makineli tüfeklerle Kurt Kapısı'nı kontrol etmekte ve Ermeni işgaline karşı koymaya kararlıydı. Ancak onlar, İngilizlerin müdahalesinden çekinmekteydi.²⁹ Hükümetinden tatmin edici cevaplar alamayan Tekinski, 13 Mayıs 1919'da anlamlı bir telgraf daha gönderdi ve 14 Mayıs'ta Nahçıvan'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesinin beklendiğini, bu anlamda hiç olmazsa Nahçıvan meselesinin Azerbaycan Hükümeti'ni ilgilendirip ilgilendirmediğinin bildirilmesini talep etti.³⁰

Mehmed Han Tekinski'nin Azerbaycan Hariciye Nezaretinden aldığı cevaplar ne onu, ne de Nahçıvanlıları memnun edecek türden değildi. Buna göre; Karabağ sorunu ve hâlihazırdaki siyasi durum nedeniyle Azerbaycan askeri anlamda Nahçıvan'a yardım yapamayacaktı.³¹ Ancak Azerbaycan Hükümeti, Nahçıvan'ın işgalini İngiliz makamları, Ermenistan Hükümeti ve Paris Barış Konferansı nezdinde protesto etti.³²

Hazırlanan plan gereği, İngiliz korumasındaki Ermeni askeri birlikleri Nahçıvan bölgesine girerken, 14 Mayıs 1919'da Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan, General Keith Maitland Davie ve Ermeni Vali Gevorg Varshamyan Nahçıvan şehrine geldiler.³³ Müteakip günlerde Ermeni askeri güçleri önemli ölçüde kontrolü eline alacak, artık Nahçıvan bölgesi, Ordubad hariç³⁴ olmak üzere Ermeni idaresine girecekti. Ermeniler saşarak ele geçiremedikleri bölgeyi İngilizler sayesinde ele geçirmişlerdi. Ermeni askeri birlikleri yanında, Ermeni müteciler başta Nahçıvan şehri olmak üzere, bölgeye gelmeye başlamışlardı. Ermeni idareciler başlangıçta halkla iyi geçinip, hakimiyetlerini tam olarak sağlamayı düşünmekteydiler. Ancak Ermenilerin işi hayli zordu. Zira bir taraftan İngilizler bölge-

29 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 80-85. Tekinski, konu hakkında Azerbaycan Hükümeti'ne çok sayıda telgraf göndermiş ve cevap almıştır. Biz bunları konuyu dağıtmamak adına özetlere eklemeyiz.

30 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 3; Halil Bal, "Ermenistan Hükümeti'nin Güney Kafkasya'da Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezallı (1918-1920)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, yay. haz. Şenol Kantarcı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, c. I, s. 407.

31 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 86.

32 A. Raevskiy, *Musavatskoye Pravitelstvo na Versalskoy Konferentsii*, Az. Giz., Baku, 1931, s. 67; Atnur, *Nahçıvan*, s. 168.

33 Eliyev, *Qanlı Günlerimiz*, s. 122.

34 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 92.

den çekilme karar alıp, gerçekleştirmeye başlarken,³⁵ diğer taraftan başta Vedi ve Ordubad olmak üzere, ana yollarındaki bölgelerde Ermeni hâkimiyetini sağlamak pek mümkün olmayacaktı.

Nağçıvan'ın işgaline fiili müdahale edemeyen Azerbaycan, Ermenistan'daki elçisi Mehmed Han Tekinski vasıtasıyla bölge ile ilgisi- ni devam ettirmektedir. Tekinski'nin ilettiği bilgiler bölge için iç açıcı değildir. Zira hâkimiyet sağlamak isteyen Ermeni güçleri silah toplama, bütün bölgeyi kontrol etme ve Ermeni mülteci yerleştirme başta olmak üzere bir takım faaliyetler yürütmekte, Nağçıvan'ın ileri gelenlerini tutuklamakta ve İrevan'a göndermektedir. Ermeniler bölgeye uzun vadeli hâkim olabilmek için Müslümanlara zulüm etmekte, onları bölgeden kaçtırmak istemektedir. Azerbaycan Hükümeti, Tekinski'den bölgedeki silahlı grupların miktarnı sormakta, nasıl para yardımı yapılabileceğini araştırmaktadır. Nağçıvan'ın tekrar bağımsız olabilmesi için büyük bir gayret gösteren Tekinski, bölgedeki mevcut durum hakkında hükümetini bilgilendirmek yanında, çaresizlikten ilginç bir teklifte bulundu. 29 Haziran 1919 tarihli telgrafında İranlı Kürt lider Simko'dan³⁶ yardım istenmesi hususunda kendisine izin verilmesini talep etti.³⁷ İzin verilip verilmeye dair bir kayıta rastlanılmamakla birlikte, Simko bölgeye gelmediğine göre, böyle bir faaliyet söz konusu olmamıştır.

Ermenilerin Nağçıvan'a tam anlamıyla hâkim olabilmeleri için Vedi ve Ordubad'a sahip olması gerekmekteydi. Onlar bu anlamda bütün askeri müdahalelerine karşın başan elde edemedi.³⁸ Fakat hem adı geçen bölgelerdeki hem de hâkimiyet alanındaki Türklere yönelik baskı ve kanlı uygulamalar halkı perişan etmiş, dayanacak güç bırakmamıştır. Bundan dolayı Nağçıvan halkı, bir taraftan küçük çaplı direniş hazırlıklan yaparken, diğer taraftan Türkiye ve Azerbaycan'dan yardım istemeye başladı. Feryat içeren, "ağladık sızladık" diye başlayan mektuplar,³⁹ kısa sürede etkisini gösterdi. Özellikle Türk makamları arasında yazışmalar yapıldı. Bölgeyi çok iyi bilen ve ilgilendiği görülen Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, bu anlamda harekete geçti, İngilizler ve Amerikalılara durumu aktarıp, hükümeti bilgilendirdi. Daha önemli si bölgeyi Ermenilerden kurtarma hususunda ciddi bir adım atıp, Birinci Cihan Savaşı sonlarında Nağçıvan'ı Ermeni katliamlarından kurtarıp teşkilatlandırmış olan Yüzbaşı Halil Bey'i birkaç arkadaşı ile birlikte bölgeye gönderme karar aldı.

Nağçıvan'ı Ermenilere teslim eden ve onların stratejik noktaları işgal ettiklerine inanan İngilizler, bölgeyi terk etmeye başladılar. 7 Haziran itibarıyla Nağçıvan şehrindeki bir İngiliz askeri heyeti dışında böl-

35 Atnur, *Nağçıvan*, s.180.

36 İsmail Ağa Şikaki. İran, Kotur Şikaki Kürtlerinin lideri. Bkz. *Tribes and Personalities of Western Persia*, Government Press, Baghdad, 1918, s. 118.

37 Ayrıntılı bilgi için bkz. ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 16, 19, 50-56, 93-105.

38 Ayrıntılı bilgi için bkz. ADMA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 12, 46-47, 57-60, Atnur, *Nağçıvan*, s. 192-198.

39 BOA, DH-KMS, No. 53-2/56; ATASE, A. 1/2, K. 82, D. 304-210, F. 32-3-9; ATASE, A. 1/2, K. 78, D. 291-118, F. 35-13-18.

gedeki tüm İngiliz kuvvetleri çekilmişti.⁴⁰ İngiliz birliklerinin çekilmesi, Vedi'de başlayan savaş ve Türk halkının elde ettiği başan, Nağçıvan'da Ermeni yönetiminin baskısından bunalan insanlar için umut ışığı oluşturdu. Ağır ağır teşkilatlanmaya başladılar. Eskiden olduğu gibi yeniden gönüllü birlikleri oluşturulmaya başlandı ve abartılı gözükse de,⁴¹ Azerbaycan kayıtlarına yansdığına göre, toplu ve makineli tüfekler ile silahlanmış 6.000 kişiye yakın gönüllü bir araya geldi. Savaş zamanı bunların sayısının 10.000 kişiye ulaşması beklenmekteydi.⁴² Azerbaycan adına Mehmed Han Tekinski'nin faal çalışmaları⁴³ ve Hovannisian'ın ifadesi ile Azerbaycan Hükümeti'nden gelen cephaneye ve para⁴⁴ bölgede bir askeri yapılanma meydana getirilmesine katkı sağladı.

Temmuz ayı ortalarında Vedi savaşlarının etkisi ile Nağçıvan'da ortam gerilmeye başladı. Ermeni yönetimin güçsüzlüğünden, Nağçıvan'daki İngiliz temsilci F. L. Schwind 18 Temmuz'da, bölgenin kontrolünü üzerine aldığı ifade etse de, üst makamlar bu durumu kabul etmedi. Onun İrevan'a çekilmesi istendi.⁴⁵ İngilizler savaşa dâhil olmak istemiyordu. Ancak Schwind çekilmeden beklenen an gelmiş ve 20 Temmuz günü Nağçıvan şehrinde savaşın fitili ateşlenmiş, çarpışmalar başlamıştı. 19-20 Temmuz gecesi Halil Bey'in beraberinde 3 subay ve 7 erle Yenice'ye gelip, Şerur kuvvetlerinin başına geçmesi, çarpışmalara yeni boyut kattı. Ertesi gün Halil Bey komutasında Şerur'daki Ermeni güçlerine yönelik başlayan taarruz kısa sürede Türklerin galibiyetiyle sonuçlandı. Aynı anda Nağçıvan şehrinde iki taraf arasında savaş sürmekte, kanlı çarpışmalar olmaktadır. Fakat Ermeniler asıl askeri dayanak noktaları olan Şahtahtı ve Baş

40 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 246-247. Taşnak Partisi yayın organı (Aiaştam) Aştalavor gazetesinin 141 nolu sayısında, muhtemelen İngilizlerin Nağçıvan ve müteakiben Ermenistan'dan ayrılışı üzerine yaşadıkları hayal kırıklığının etkisi ile bir yazı yayımladı. Taşnaklar açısından İngilizlerin Kafkasya politikasını inceleyen yazı özette şöyleydi: İngilizler, Ermenilere güvenmemekte ve onların beceriksiz olduğuna dair suçlamalarda bulunmaktadır, bu ise, Ermenilerin isteklerinden vazgeçmesini amaçlamaktadır. Bu anlamda yazı kaleme alan yazarlar, Ermenilerin kendi kendini yönetemeyeceğini göstererek Avrupa nezdinde itibarını düşürmeyi hedeflemekte, onların sonu gelmez istekleri ile Kafkasya'daki Müttefiklerin işini zorlaştırdığını ispata çalışmaktadır. İngiliz komutası, Kafkasya'daki Ermeni sorununu basite indirgemektedir. Azerbaycan'ı ("Küçük Türkiye") her şekilde destekleyen İngilizler, Nağçıvan ve Kars'ta ikiye bölünmüş politikaları izlemektedir. Sonuç olarak, şayet İngilizler, Ermenilerin dostuysa, Ermenistan'ın parçalarını birleştirmeli, açığa ve salgın hastalıklara çözümler bulmalıdır. Geniş bilgi için bkz. ARDA, f. 970, say. 1, sah. vah. 62, v. 19, 19-1, 20, 20-1.

41 Ermenilerle karşı askeri mücadelelerin komutanı Halil Bey, bu savaş esnasında emrine 600 mevcutlu 1 milis taburu, 500 piyade, 80 süvari ve bir miktarda silahlı ahalî olduğunu ifade etmektedir. (Bkz. *Cumhuriyet*, No. 3244 (20 Mayıs 1933)). Aynı dönemde Türk kayıtlarına yansdığı şekliyle Nağçıvan'da bulunan Ermeni kuvvet sayısı ise yine Halil Bey'in ifadesi ile 9.000 mevcutlu bir tümeni. Bkz. ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-1; *Cumhuriyet*, No. 3244 (20 Mayıs 1933).

42 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 89.

43 Aydın Hacıyev, *Qars ve Araz-Türk Respublikasının Tarixinden*, Azmeşr, Bakı, 1994, s. 71-72.

44 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia: From Versailles to London, 1919-1920*, University of California Press, Los Angeles, 1982, c. II, s. 68. Amerika ve Azerbaycan kayıtları Azerbaycan'dan gelen paradan bahsetmekte, Amerikalılar, bölgedeki teşkilatlanmada Azerbaycan'ın etkili rol oynadığını iddia etmektedir (USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/85; *Azerbaycan*, No. 232 (23 Temmuz 1919)). Ancak, Ermeni ve Batılı kaynaklar bölgedeki her askeri başarıdan Azerbaycan ve Türk subayları sorumlu görmekte, hem çok abartıya kaçmakta hem de her iki tarafın içinde bulunduğu durumu göz önüne almamaktadır. Sanki Ermeni başarısızlıkları gölgelenmek istenmektedir.

45 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 69.

Noreşen'i kaybettiklerinden, General Şelkovnikov 24 Temmuz akşamı Nahçıvan'ı boşaltmak zorunda kaldı. Diğer bölgelerdeki savaşlarda Türklerin galibiyeti ile neticelenmiş ve Halil Bey komutasındaki Nahçıvanlılar İrevan'a yönelmişlerdir.⁴⁶ Ermeniler çok büyük zayıyata uğramış ve her zamanki gibi onları kurtarmak Batılı güçlere düşmüştü.

Aldığı ağır yenilgi üzerine genel seferberlik ilan eden Ermenistan, İngilizlerden acil askerî yardım talebinde bulunmuş ve ancak İrevan'a 2 Pencap Müfrezesi gönderilmişti. İngilizler açıkça Ermenilere, koruyamayacakları yerlerden çekilmeleri gerektiğini ifade ediyorlardı. Daha fazla kuvvet göndermek istemeyen İngilizler yerli Türklerle Ermenistan arasında bir müteareke yapmak istiyorlardı ve bu anlamda ilk olarak Tegen Charles beyaz bayrak açarak savaş alanına girmiş fakat Türk milislerinin ateşine maruz kalıp, emir eri tutuklanınca çekilmek zorunda kalmıştı. 1 Ağustos 1919'da İngiliz Albay Gratten-Bellew, J.C. Plowden ile Fransız askerî temsilci Yüzbaşı Antoine Poidebard, Baş Noreşen'de Halil Bey tarafından kabul edildiler. Halil Bey, hadiselerin isyan değil, çoğunluğu oluşturan Türklerin kendilerini savunma hakkı olduğunu söylüyordu. Ermeni hâkimiyeti asla tekrar hoş görülmecekti.⁴⁷

Yapılan görüşme, Müttefik temsilcilerine göre soruna çözüm olma-
mıştı. Bundan dolayı Ağustos ortalarında Yarbay Plowden, Yüzbaşı Antoine Poidebard, Amerikan yardım kuruluşu temsilcilerinden Binbaşı Stewart Forbes ve Dr. Clarence D. Usher'den oluşan grup Nahçıvan'a giderek Müslüman Konseyi ile buluştu. Fakat üç gün sonra Nahçıvan'dan sarsılmış olarak dönmüşlerdi. ABD ve İngiltere'ye karşı çok sert konuşan Halil Bey tarafından sözlü ve fiziki hakarete uğramışlar, hatta birkaç saat tutuklu dahi kalmışlardı.⁴⁸ Nahçıvanlılar artık Müttefiklerin iyi niyetine güvenmiyor, Ermeniler lehine faaliyette bulunmalardan rahatsızlık duyuyorlardı. Artık Ermenilerin Nahçıvan serüveni bitmişti. Onlar Hovhannes Kaçaznuni'nin ifadesi ile kendilerine hediye edilen bölgeye hâkim olamamışlardı.⁴⁹ Müttefik temsilcileri de Ermeniler için Nahçıvan rüyasının bittiğine inanmışlardı. Nitekim 22 Ağustos tarihli bir Amerikan raporunda; Ermenilerin artık Nahçıvan'ı işgal etmelerinin imkânsız olduğu ve onların yapacakları en iyi şeyin kontrolü altındaki sınırlarla yetinmek olduğu ifade ediliyordu.⁵⁰

Nahçıvanlı Türkler İngiliz destekli Ermeni güçlerini mağlup etmiş, bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Halil Bey ve elbette ki bölge insanı, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ilhakını uygun gördüğünden, Ordubad'da

46 Atnur, *Nahçıvan*, s. 209-215. Nahçıvanlıların zaferi Han Tekinski'yi oldukça mutlu etmişti. Ancak o Türk milislerin harekâtı durdurmamalarını ve İrevan'a girmelerini istemektedir. Bu anlamdaki telgrafları Müttefiklerin eline geçen Tekinski, hükümetinin isteği ile 8 Ağustos'ta İrevan'ı terk etti. Bkz. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 76.

47 ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-2; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 74-75. 48 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 74-75; Akaby, *Republic, Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Palgrave Macmillan, New York, 1984, s. 164. USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/15.

49 Kaçaznuni, *Bolşe Neçevo Delat*, s. 33.

50 USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/85.

Azerbaycan temsilcisi olarak bulunan Samed Cemillinski Nahçıvan'a getirilerek vali ilan edildi. Halil Bey "Nahçıvan Havalisi Umum Kumandanı", Kelbali Han ise yardımcısı ve Milis Kumandanı idi.⁵¹ Ancak çok geçmeden bölgeden çekilen İngilizlerin yerini başka bir emperyal güç aldı. Birinci Cihan Savaşı ve sonrası Kafkasya ve özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde yardım çalışmaları ile mevcudiyetlerini sürdüren Amerikalıların bu anlamda Nahçıvan'da bir hastane ve 200 çocuğun barındığı bir yetimhane açtığı görülmektedir. Amerikalılar, Ağustos 1919'dan itibaren bölgede siyasi güç olarak etkinliklerini artırmaya başladılar. Paris Barış Konferansı'nın Müttefikler adına Amerikan ordusundan Albay William N. Haskell'i Temmuz 1919'da Ermenistan Yüksek Komiseri olarak atanması⁵² ve onun Ağustos 1919'dan itibaren bölgede etkili olması, bu anlamda önemlidir.

Ermenistan Yüksek Komiseri olmasına karşın Tiflis'te karargâh kurulan Haskell'in, bölgede en etkili icraatlarından birisi Nahçıvan hakkındaydı. O da, İngilizlerin yolundan gitmekteydi ve bölgede bir Amerikan Valiliği oluşturma amacındaydı. Böylece hem akan kan duracak, hem de yoksullara rahat bir şekilde yardım yapılacaktı.⁵³ Bu dönemde Ermenistan üzerinde mandater devlet olmanın şartlarını araştırmak maksadıyla Amerikan ordusundan General James Harbord'un bölgeye gelecek olması, Valilik projesinin gündeme gelmesi açısından önemli olmalıdır. Elbette ki, üzerine alacağı Ermenistan manda yönetimi ile kendi kontrolünde olan Nahçıvan'ı birleştirmek çok kolay olacak, bu durumda Ermeniler için bulunmaz bir fırsat teşkil edecekti.⁵⁴

Ermenilerin abartılı ifadelerinin etkisi ile olsa gerek, Nahçıvan üzerinde gerçek hâkimin Azerbaycan olduğunu düşünen Albay William N. Haskell, 28 Ağustos'ta Bakü'ye gidip, ertesi günü planı hususunda Azerbaycan Hükümeti ile anlaştı. Yapılan anlaşmaya göre; Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalığında geçici valilik kurulacak, vali, Albay Haskell tarafından Amerikan vatandaşları arasından seçilecekti. Kazalar, eşit ve gizli oylama esasına göre seçilen Milli Şuralar tarafından yönetilecek, mahkemeler ve idari işlemler onun yetkininde olup, valilikçe denetlenecekti. Mahalli idare, valiliğin atadığı Şura tarafından çoğunluk hâkim temsilcilerinden seçilecekti. Valilik sınırları içerisinde basın, yayın, vicdan, kişi dokunulmazlığı ile fikir ve ulaşım serbestliği olacaktı. Resmi para, Azerbaycan parası olacak ve bütçe Azerbaycan tarafından temin edilecekti. Yapılmaması düşünülen Bakü-Culfa demiryolu inşası Azerbaycan kontrolünde olacak, asayişin sağlanması hususunda iki müşavir valiye yardım edecek, si-

51 Atnur, *Nahçıvan*, s. 223.

52 Thomas A. Bryson, "John Sharp Williams: An Advocate for the Armenian Mandate, 1919-1920" *The Armenian Review*, No. 26/3 (Autuma, 1973), s. 25; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 55-56.

53 USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/85; USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1047.

54 Amerikalıların Nahçıvan'daki faaliyetleri, bölgedeki Fransız ve İngiliz birimleri tarafından üst makamlara bildirilmekteydi. Geniş bilgi için bkz. AMAE (Archives du Ministère des Affaires étranères Françaises), *Levant Arménien 1918-1929*, Vol. 7, Fol. 132.215,282-283,314; USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1047.

lahlar toplanmayacak ve toprak ve siyasi meselelerden kaynaklanan bütün cinayetler affedilecekti.⁵⁵

Azerbaycan'ın hukuki olarak hem Nahçıvan ve hem de Türklerin elinde olmayan Dereleyez bölgesinde varlığını tespit eden bu antlaşma, daha mürekkebi kurumadan Tiflis'e dönen Albay William N. Haskell tarafından değiştirildi. Ermenistan lehine bir takım ilaveler yapılarak 1 Eylül 1919'da onaylanması şartıyla Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerine gönderildi.⁵⁶ 21 maddeden oluşan ve ilkinin aksine "tarafsız saha" deyimini geçtiği yeni tasarıma göre değişiklik içeren maddeleri şunlardı: Mahalli yönetim Müslümanların elinde olacak, Ermenilerin çoğunlukta oldukları yerlerin yönetimini Amerikalı vali tayin edecekti. Her iki hükümette valilik sahasından asker, temsilci vb. adamlarını geri çekecekti. Azerbaycan ve Ermenistan kendi vatandaşlarının birbirleri aleyhine 1 Eylül 1919 tarihine kadar işlemiş oldukları suçları affedecek, İngiliz askerî iktidarına karşı işlenen suçlar bu affa dâhil olmayacaktı. Tarafsız sahadaki yerli memurlar, Amerikalı vali tarafından atanacak, suç işleyen memurları vali görevden alabilecekti. Azerbaycan tarafsız saha ve İrevan'daki Türk ahaliyi, Ermenistan ise Zengezur'daki Ermeni halkı yatıştırarak, her iki hükümete vatandaşlarının can ve mallarını koruyacaktı. İrevan ile İran sınırı arasında demiryolu ve telgraf hattı onarıp işletmeye açılacak, valinin kontrolünde olacak demiryolunda, Türk ve Ermeni personel çalışacak ve millet ayrımı yapmadan hizmet görecekti. Ermeni demiryolu şebekesine bağlı bulunacaktı. Azerbaycan Hükümeti Şuşa ve Gorus'taki Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin (Near East Relief) faaliyetlerini kolaylaştıracak, ülkesinde bulunan Ermeni mültecilerin Ermenistan'a dönmesi hususunda bütün tedbirleri alacaktı. Büyük Vedi ahali, Amerikan valisinin gözetiminde tarafsız sahaya yerleştirilecek ve onlara bütün mallarını götürme izni verilecekti. Azerbaycan kontrolünde inşa edilmekte olan demiryolu boyu ve tarafsız sahanın sınırı Kurt Kapısı civarı olacaktı. Tarafsız sahanın bütçesi yerli vergilerden temin edilecek olup, Azerbaycan'dan para istenmeyecekti. Okullar, mabetler mevcudiyetini devam ettirecek ve ibadet serbest yapılacaktı. Tarafsız sahadaki valinin emri ile ayırım yapmaksızın yoksullara yardım yapılacaktı.

Albay William N. Haskell'in ortaya koyduğu yeni şartlar, önceki antlaşmanın aksine, Azerbaycan'ın Nahçıvan'daki hukukî statüsünü ortadan kaldırıyordu, bölge ile hiçbir bağı kalmamış Ermenistan'ı planın içine sokuyordu. Ermenistan'ın Nahçıvan'a yönelik saldırılarında bir set görevi oluşturan Vedi Türkleri, yerlerinden alınıp başka bölgeye nakledilerek Ermenistan rahatlatılmak isteniyordu. Albay Haskell, İngilizlerin yaptığı gibi savaş meydanında kaybeden Ermenistan'ı avantajlı duruma getirme çabasıydı. Ermeni liderler Aleksandr Hatisyan ve Ruben Ter-

Minasyan 6 Eylül'de Albay Haskell ile buluşmak amacıyla Tiflis'e gittiler. Onlar tarafsız saha konusunda Haskell'e kendi tekliflerini ilettiler. Buna göre; Nahçıvan'a dâhil olmayan Dereleyez bölgesi tarafsız sahadan çıkarılmamalı, tarafsız sahadaki Ermenistan'ı imtiyaz tanınmalı, Azerbaycan'ın bölgeye para nakli engellenmeli, Azerbaycan'ın inşa etmeyi düşündüğü Bakü-Culfa demiryolu projesi engellenmeli veyahut iki taraf arasında konu hakkında antlaşma yapılmalı ve "Ermeni bölgesi olan" Zengezur'a dokunulmamalıydı. Albay William N. Haskell, Ermeni liderlerin fikirlerini mantıklı buldu ve onlar, fikirlerini kabul ettirmenin mutluluğuyla 14 Eylül'de İrevan'a döndüler. Böylece Amerikan Valiliği planı yine Azerbaycan aleyhine olmak kaydıyla değiştirilmiş oldu.⁵⁷

Albay William N. Haskell'in Ermeni isteklerini dikkate alarak yeniden değiştirdiği tasarıya göre; Dereleyez, tarafsız sahadan çıkarılıyordu, Vedi Türklerinin naklinden vazgeçilerek silahsızlandırılıyor ve tarafsız sahadaki oluşturulacak demiryolu konusunda Azerbaycan ve Ermenistan'ın anlaşması şart koşuluyordu. Albay Haskell hazırladığı yeni tasarıya 26 ve 30 Eylül'de Azerbaycan Hariciye Nazırı Mehmed Yusuf Caferov'un iki telgrafı bildirdi. Azerbaycan Hükümetini tehdit etmeyi ihmal etmeyen Haskell, tarafsız saha kabul edilmezse, Azerbaycan ile Denikin kuvvetleri arasında tampon bölge oluşumuna katkı vermeyeceğini ve yakında gideceği Paris'te, Azerbaycan'ın diğer sorunları ile ilgilenmeyeceğini ifade ediyordu.⁵⁸

Tiflis'te bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Nasib Yusufbeyli, Eylül ayı başlarında, Albay Haskell'in Ermeni liderler ile kararlaştırdığı şartlara sert tepki göstermiş, Azerbaycan parasının tarafsız sahadaki geçmesini, Dereleyez'in tarafsız saha içerisinde kalmasını, yoksa Ordubad'ın Azerbaycan'a bağlanmasını, Amerikalı Valinin yalnızca dış kontrolü sağlamasını ve iç yönetimde mahalli yetkililerin söz sahibi olmasını ve Bakü-Culfa demiryolu konusunda taviz verilmeyeceğini ifade etmişti. Ancak görüşmelerden sonuç alınmayınca Bakü'ye dönmüştü.⁵⁹ Nasib Yusufbeyli'nin ardından Albay Haskell ile Tiflis'te bulunan Azerbaycan Harbiye Nazırı Samed Mehmandarov ve Gürcistan'daki Azerbaycan Elçi yardımcısı Faris Vekilov'un 26 Eylül'de görüştüğü görülmektedir. Samed Bey, Albay Haskell'den İtalya'dan askerî teçhizat alınması konusunda yardım istemiş, ancak o, bu istek ve Dağıstan'da tarafsız saha oluşturmaya vereceği destek karşılığında Nahçıvan ve Şerur'da bir an önce Amerikan Valiliğinin kurulmasını sağlamasını gerektiğini ifade etmişti. Faris Vekilov'un görüşmedeki izlenimine göre, Haskell bu plana, Azerbaycan'ın engel olduğunu düşünmekte ve gitikçe Ermeni görüşüne yakınlık duymaktadır. Ayrıca konu hakkında Tiflis'te çalışan bir Ermeni heyeti mevcut olduğu halde Azerbaycan'ı temsil edecek kimse yoktu. Bu

55 ARDA, f. 894, say. 10, sah.vah. 94, v. 9-15; ARDA, f. 894, say. 10, sah.vah. 146, v. 7; ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 93, v. 5; İsmail Musayev, "1919-cu İlde Nahçıvan Bölgesinde Vaziyet ve ABD'nin Siyaseti" (Basılmamış bildiri), s. 1.

56 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 93, v. 3-4; ATASE, A. 1/2, K. 89, D. 142-327, F. 49-1-7; *Albayrak*, No. 41 (2 Teşrin-i sani 1335/2 Kasım 1919).

57 USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1047; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 200-202.

58 ARDA, f. 970, say. 1, sah.vah. 54, v. 113-115.

59 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 201-202.

amaçla bir an önce Tiflis'e bir heyet gönderilmeliydi.⁶⁰

Albay William N. Haskell'in tarafsız saha konusundaki baskısı ve sık sık değiştirdiği şartlar Azerbaycan'da sıkıntı yaratıyordu. Başbakan Nasib Yusufbeyli konu hakkında İngiliz temsilcisi John Oliver Wardrop'a yakınıyor ve tarafsız saha hususunda hükümetinin hazırlık yaptığı bir dönemde Albay Haskell'in planı değiştirdiğini ve Dağıstanlıların kaderi ile oynadığını ifade ediyordu.⁶¹ Diğer yandan Mehmed Yusuf Caferov da, Albay Haskell'e 29 ve 1 Ekim tarihlerinde cevap verdi ve konu hakkında görüşlerini açıkladı. 29 Ağustos 1919 tarihinde iki tarafın uzlaştığı metni sık sık Azerbaycan aleyhine değiştirdiği için sitemlerini Albay Haskell'e ileten Caferov, Ermenistan idaresindeki Azerbaycanlılar ve istiklalini kendi güçleri ile kazanmış Nahçıvanlıların hukukundan bahsetti. Ancak tarafsız saha konusunda Amerikalı Valiyi destekleyeceklerini ve bu anlamdaki emirlerine karşı çıkmayacaklarını ifade etti. Albay Haskell'in tehditleri karşısında oldukça alttan alan bir tavır sergileyen Caferov, gönderdiği telgrafları yeterli görmeyerek Tiflis'e gidip onunla görüştü. Fakat Haskell değişiklik kabul etmiyor, tarafsız sahada tam yetkili Amerikan Valiliği kurulmasını istiyordu. Zira bölgeye 17-25 Eylül tarihleri arasında bir gezi düzenleyen Amerikan heyeti;⁶² Türkler ile Ermenilerin bir diğerini yönetmesinin mümkün olmadığını ve her iki halkın da Amerikan veya İngiliz idaresini istediğini tespit etmişti. Bölgedeki Halil Bey ve Kelbali Han gibi idareciler böyle bir yönetimle sıcak bakmayabilirdi, ancak Azerbaycan'a bir an önce baskı yapıp valilik oluşturulmalıydı. Aksi takdirde bölgede durum kontrolden çıkabilirdi.⁶³

Albay William N. Haskell bölgeden gelen ve elbette kendi bakış açılarını yansıttığı çok açık görülen raporlarında etkisi ile Azerbaycan üzerindeki baskısını artırdı. Ermenistan, Nahçıvan üzerindeki haklarına rağmen Amerikan Valiliği projesine desteğini sündükten sonra, Azerbaycan'ın şartlarını kabul etti ve Haskell, iki hükümet arasında 4 Ekim 1919 tarihinde bir antlaşma imzalanmasını sağladı.⁶⁴ Böylece Şerur ve Nahçıvan bölgesinde Amerikan Valisi yönetiminde tarafsız bir saha oluşturuluyordu. Buna göre; Amerikalı Vali'ye yardımcı olmak üzere danışma kurulu oluşturulacak ve bunları vali seçecekti. Mahalli yöneticiler nüfusun duru-

60 ARDA, f. 970, s. 1, sah. vah. 93, v. 6; *Borba za Pobedu Vlasti v Azerbaydjane: Dokumenti i Materialy*, ed. Z. İ. İbragimova, Azemesr, Baku, 1957, Belge no: 344, s. 287-288; Hacıyev, Qars ve Araz-Türk Respublikaları, s. 90.

61 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 203.

62 Harbord Heyeti'ne mensup General Van Horn Mosely ve Yüzbaşı Gustave Villaret bu dönemde Nahçıvan'ı ziyaret edip, Halil Bey ve diğer liderlerle görüşmüşlerdir. (Geniş bilgi için bkz. USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/15; ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-2; George Van Horn Mosely, *Mandatory Over Armenia Report*, Government Printing Office, Washington, 1920, s. 18-19; Atnur, *Nahçıvan*, s. 263-266). Amerikan kayıtlarında, Nahçıvan'a giden Amerikalılara karşı Halil Bey'in çok sert davrandığı özellikle vurgulanmaktadır.

63 Söz konusu gezi, Dr. C. D. Ussher ve M. Carlton Ayer tarafından yapılmıştır. Bkz. USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/285-286, 286.02102/15; USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100; USA,NA, Paris Peace Conference, Microcopy, 820, Roll. 130, Document no. 286; Atnur, *Nahçıvan*, s. 229-230.

64 USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100, 867.00/1047. Antlaşma, Gürcü ve özellikle Ermeni gazetelerinde geniş yer buldu. Bkz. Atnur, *Nahçıvan*, s. 230n.

muna göre Türk ve Ermenilerden oluşacaktı. Taraflar valilik bölgesinden askerlerini çekecek, İrevan-Culfa demiryolu onarıp ulaşımına açılacak ve telgraf ile telefon hatları valilik kontrolünde bulunacaktı.

Antlaşma metninden anlaşıldığı üzere, Azerbaycan hemen hemen bütün imtiyazlarını kaybetmiş, Haskell'in tehditleri işe yaramıştı. Azerbaycan, ülkesinin tanınması ve Denikin'e karşı tampon bölge oluşturulması meselesine daha öncelik vermiş ve ilginçtir ki bu hususun sağlanmasında Haskell'e hak etmediği bir güç vehmetmiş, böylece, Ermenistan'ın kuvvetle çıkarıldığı bölgeye yine başka bir Batılı emperyalist güc tarafından ikinci kez sokulmasına kağıt üstünde de olsa müsaade etmişti. Albay William N. Haskell, Ermenistan ve Azerbaycan'ı bir masa etrafına toplamış, tehditle de olsa kendince Amerikan kontrolünde olacak tarafsız saha oluşturmuştu. Ancak tarafların ihmali ettiği ama asıl dikkate alınması gereken, Nahçıvanlılar ve buradaki güç odakları idi. Haskell, yanlış yönlendirmeyle olsa gerek Azerbaycan'ın evet dediği oluşumu, bölgenin onaylayacağını düşünüyor olmalıydı. Oysa bu dönemde Azerbaycan'ın bölgede ciddi bir otoritesi söz konusu değildi, ekonomik yardımlarla ve pek yetkisi olmayan Vali Samed Cemillinski ile hâkimiyeti elde tutmak mümkün değildi. Bölgenin asıl güç otoritesi, bir anlamda Türkiye'yi de temsil eden, 1918 ve 1919'da Nahçıvanlıları Ermeni katliamlarından kurtaran Halil Bey'di. Nahçıvan Hanları ile evlilik yoluyla akrabalık bağı kuran Halil Bey, maiyetinde Türkiye'den getirdiği az sayıdaki subay ve askerle bölgenin askerî otoritesiydi. Elbette Nahçıvan hanları bölgesel otorite anlamında çok etkiliydiler ve bunları güçlerini kaybetmemek için Azerbaycan hâkimiyetine çokta sıcak bakmamaktaydılar. İşte bu ortamda elbette ki yeni oluşuma, bölgenin bakışı önemli olacaktı. Bu anlamda ilk bilgi, Nahçıvan'daki güç odakları ile ne kadar bağlantısı olduğunu tespit edemediğimiz bir takım kişilerin, Tiflis'te Azerbaycan Harbiye Bakanı Samed Bey ve Albay Haskell ile yaptığı görüşmelerdir. Kayıtlardan anlaşılabilir, bu temsilcilerin Haskell'in Azerbaycan'la yaptığı ilk antlaşma çerçevesinde Amerikan Valiliği fikrine sıcak baktıklarıdır. Ancak Haskell'in konu hakkındaki ilk antlaşmayı Ermenistan lehine değiştirmesi, Aras Vadisi Müslümanlarının serleşmesine ve Amerikan Valiliği fikrine olumsuz bakmalarına sebep olmuştur.⁶⁵

Albay William N. Haskell, konu hakkında Nahçıvan'daki güç odaklarının ne düşündüğünü anlamak için temsilcisi Yarbay Donald A. Robinson'u bölgeye gönderdi. 1 Ekim'de Halil Bey, Kelbali Han, Samed Bey ve Yarbay Robinson'un katılımı ile bir toplantı yapıldı. Yarbay Robinson'a, bölgede Amerikan Valiliği kurulması hususunda Nahçıvanlıların görüşlerini içeren 12 maddelik bir mektup verildi. Mektuba göre; Nahçıvan, Şerur, Dereleyez, Vedibasur ve Milistan ahâlisi büyük oranda Türk'tü ve onlar kendilerini Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası görmekte idiler. Kendi kanı ile özgürlüğünü kazanan bölge halkı, Azerbaycan kanun-

65 ARDA, f. 894, s. 10, sah. vah. 94, v. 9-15; *Albayrak*, No. 40 (30 Teşrin-i evvel 1335/30 Ekim 1919); Atnur, *Nahçıvan*, s. 231; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 203.

lan ile kendini idare etmekte ve Wilson prensiplerine göre buna da hakkı vardı. Amerika temsilcisi bölgede bulunabilir ancak vali olarak değil. Hiç kimse bölge insanını istemediği bir idareye mecbur edemez ve bölge halkı da bunu kabul etmez. Olduğu taktirde tekrar silaha sarılmaktan çekinilmeyecekti.⁶⁶

Nahçıvanlılar olası bir oldubittiye karşın sınırlarda savunma tertibatı alırken, Amerikalı yetkililer Kafkasya'da kendi hâkimiyetlerinde olacak ve elbette onlara her açıdan güç katacak tarafsız saha oluşturmamanın sevincini yaşamaktadırlar. Nitekim bu dönemde Tiflis'te bulunan General James Harbord, 6 Ekim'de Azerbaycan Hariciye Nazırı Mehmed Yusuף Caferov'a gönderdiği telgrafta; Nahçıvan'da tarafsız saha oluşumundaki akıllı kararından dolayı onu kutladı, bu durumun Azerbaycan için iyi bir izlenim oluşturucağını ifade etti.⁶⁷ Haskell ise artık tarafsız saha oluşumunu garanti görmüş olacak ki, emeğinin sonucunu görmeden General Harbord ile birlikte İstanbul üzerinden Paris'e hareket etti.⁶⁸

Albay Haskell'in yokluğunda Nahçıvan bölgesinde Amerikan Valiliği oluşumuna son noktayı koyma görevi Albay James C. Rhea tarafından yerine getirilecekti, bu anlamda ilk olarak 16 Ekim 1919'da Nahçıvanlı yetkililere hitaben bir mektup yazdı ve Yarbay Robinson ile bölgeye gönderdi. Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin bölgede Amerikan Valiliği kurulması hususunda anlaşmıştı, Amerikan ordusundan Albay Edmund L. Daley'in, vali olarak atandığını bildirdi. Yeni vali, 23 Ocak'ta Azerbaycan ve Ermenistan yöneticilerinin hazır bulunduğu bir törenle görevine başlayacaktı. Albay James C. Rhea 18 Ekim'de Bakü'ye hareket etti. Ancak Azerbaycan'da karşılaştığı manzara onu şok etmişti. Azeri yetkililer, tarafsız saha hakkındaki şartların sık sık değiştirilmesi ve Nahçıvan halkının kabul etmemesi nedeniyle valilik projesine iştirak edemeyeceklerdi. Rhea, üzüntülü bir şekilde Tiflis üzerinden Irevan'a gitti. Fakat Ermenistan, Azerbaycanlı yetkili gelmediği gerekçesiyle yapılacak törene temsilci göndermeyi reddediyordu. Çaresiz olarak Rhea yanına Nahçıvan'ı vali olarak atanmış Daley'i alarak maiyetiyle birlikte 24 Ekim'de bölgeye hareket etti.⁷⁰

Semalarında Azerbaycan Bayrağı ile birlikte Türk Yıldız ve Hilalinin yan yana dalgalandığı Nahçıvan'da, Halil Bey ve diğer yetkililerle görüşen

66 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 203-204; Hacıyev, *Qars ve Araz-Türk Respublikaları*, s. 92; Musayev, "ABD'nin Siyaseli", s. 6.

67 USA,NA, Paris Peace Conference, 184.021/309. Haskell, Paris'e gidiş ve dönüşte İstanbul'da Türk gazetelerine mülakat vermiş, yaptıklarını anlatmıştır. Gidişin temel sebebi Ermenistan idi. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No. 2869 (13 Teşrin-i evvel 1335/ 13 Ekim 1919; *Tasvir-i Efkâr*, No. 2916 (29 Teşrin-i sani 1335/29 Kasım 1919).

68 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 203.

69 Albay Haskell, Azerbaycan'ın anlaşılmasını reddetmesini, onların Halil Bey üzerinde etkili olmasına bağlıyordu. (Bkz. USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1108). Azerbaycan'ın anlaşılmasını reddetme sebeplerinden biri diğeri, Ermenilerin Zengezur'daki faaliyetlerini durdurulmasını ve bölgeye yedek kuvvetler göndermesidir. Bkz. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 206.

70 USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100, 867.00/1047; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. II, s. 204-205; Atnur, *Nahçıvan*, s. 233.

Rhea, onlara valilik oluşumunu tebliğ etti. Ancak ona da Robinson'a verilen 12 maddelik metin verildi. Amerikalılara göre Halil Bey çok gaddardı ve şu konuşmayı yapmıştı: "Biz bu ülkeyi kılıçlarımızla fethettik, kılıçlarımızla elde tutmalıyız. İngilizler buraya geldiklerinde, Aras Vadisine sahip olacağımızı söylediler. Fakat üç ay sonra bölgeyi Ermenilere verdiler. O bizimdi ve biz onu geri aldık ve elimizde tutacağız." Ona göre, Amerikalıların Ermenilere verdiği açık desteğe karşın Müslümanlara hiçbir şey yapmadıkları ortada iken, Türklerin Amerikalılara güvenmesi için hiçbir sebep yoktu. Azerbaycan Hükümeti dahi kendilerine istemedikleri bir antlaşmayı dayatamazdı. Nahçıvan ve Şerur'a kendileri hâkimdi. Azerbaycan veya Barış Konferansı ne karar verirse versin mevcut durumlarını devam ettireceklerdi.⁷¹ Halil Bey yardımsever olduğunu da göstermiş, Albay Edmund L. Daley'in Barış Konferansı temsilcisi olarak bölgede kalabileceğini, ayrıca yardım çalışmaları hususunda Amerikalılara yardımcı olacağını ifade etmişti.⁷²

Halil Bey ve diğer Nahçıvanlı liderlerle yaptığı görüşmelerden bir sonuç almayan Albay James C. Rhea, halk temsilcileri ile görüşmek istemiş ve bu izin kendisine verilmişti. Ancak temsilciler de liderleri gibi kararlıydı, "ölmek var bağımsızlıktan dönmek yoktu". Kendi görüşleri dışında karar alan hiçbir hükümeti tanımayacaklardı.⁷³ Ortam çok gerginleşince Rhea, konuyu değiştirmek ve yardım çalışmalarını gündeme getirmek zorunda kaldı. Halk da, Halil Bey gibi yardım çalışmalarına destek vereceklerini ifade ediyordu. Rhea bölgeye yardım amacıyla un gönderceğini ve adaletili dağıtılacağı sözünü alıp, Daley'i Müttefik Yüksek Komiserinin temsilcisi ve Amerikan Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün yöneticisi olarak bölgede bırakma kararından sonra, Amerikan Valiliği oluşturma planını gündemden kaldırmış olarak 28 Ekim'de Nahçıvan'dan ayrıldı.⁷⁴

Albay James C. Rhea başkanlığındaki heyette sessizlik ve üzüntü hâkimdi. Planları tutmamış, Amerika ve yetkilileri Kafkasya'da saygınlık kaybına uğramıştı. Onlar bu durumdan dolayı Azerbaycan'ı suçluyor, Mehmed Yusuf Caferov ise bunu reddediyordu. 3 Aralık tarihinde Kafkasya'ya dönen Albay William N. Haskell, hükümete gönderdiği raporunda Nahçıvan'daki başarısızlığın sebebini Azerbaycan olarak gösteriyordu. Ayrıca Halil Bey ve Rhea suçlanıyordu. Amiral Mark Bristol ise Rhea'nın başarısızlığından bahsediyordu. Başlangıçta durumu kurtarmak amacıyla yapılan suçlu arama psikolojisi zamanla asıl sebebi ortaya çıkarmakta gecikmedi. Amerikalılar, Müslümanların kendilerine güvenmediğini görmüşü. Amerikan raporlarında açıkça ifade edildiği üzere, bu-

71 USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100.

72 AMAE, Levant Armenia 1918-1929, Vol. 7, Fol. 314; USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100, 867.00/1047; ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-3; Atnur, *Nahçıvan*, s. 235.

73 Paxton Hibben, "Keeping the Peace in Transcaucasia", *Asia (American Magazine on the Orient)*, (August 1920), s. 725-726; Musayev, "ABD'nin Siyaseli", s. 7.

74 ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-3; USA,NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1100, 867.00/1047.

nun sebebi, onların Ermenilere aşırı ilgi ve destekleri idi. Yardım yalnızca yoksullara yapılmıyor, Ermenistan ordusu da nasibini alıyor, cephane ve ayakkabı vs. veriliyordu. Hatta onlar, Ermenistan kuvvetlerinin Türklere zulüm ettiğini ve kendilerinin bu duruma yardımcı olduklarını itiraf ediyorlardı. Olayların şahidi olan Türklerin onlara elbette güvenmesi mümkün değildi. Bundan dolayı Amerikalılar Nahçıvan başansızlığında dolayı Müslümanlarla arayı düzeltmek için çok çaplı olamamak kaydıyla bir takım yardım faaliyetlerine giriştiler.⁷⁵

Aynı dönemde, Nahçıvan'da, Amerikan Valiliği kurulamaması dolayısıyla Nahçıvanlıları tebrik eden Azerbaycan Hariciye Nazırı Mehmed Yusuf Caferov, Samed Bey'in Amerikalılarla iyi ilişkiler kurması gerektiğini söylüyordu. Nahçıvan Umumi Kumandanı Halil Bey de Amerikalı temsilci Albay Edmund L. Daley ile iyi ilişkiler kurmuş, Amerikalıların yoksullara yardım yapmasını sağladığı gibi, İngiliz-Hindistan telgraf hatını da tamir ettirmişti. Ancak Albay Daley'in Ocak 1920 itibarıyla Nahçıvan'dan ayrılması üzerine,⁷⁶ bölgedeki Amerikan varlığı ve siyaseti son buldu.

Amerikalıların Nahçıvan'la ilgili planlarının tutmaması ve müteakiben bölgeden ayrılması, Nahçıvan'ın bağımsızlığı üzerinde dolaşan kara bulutların şimdilik kaydıyla dağıtılmasını sağlamıştı. Böylece Ermenistan'ın, kısa vadede bu sefer Amerikalılar yardımıyla elde etmeyi düşündüğü Nahçıvan rüyası son bulmuş oldu. Onlar kendi güçleri ile hayallerini gerçekleştiremediğine göre bölgeye başka bir emperyal gücün gelmesini bekleyecek ve yatırımlarını ona göre yapacaklardı.

Görünüşte Azerbaycan'a bağlılık ifade etmesine karşın gerçekte kendi bağımsızlığını elinde tutan Nahçıvanlılar, elbette bölgeye yönelik Ermeni saldırganlığından kurtulmuş değillerdi. Ancak Halil Bey'in diğer yetkilerle birlikte oluşturduğu güçlü yönetim ve askerî teşkilat sayesinde Ermenistan hedefine ulaşamamış, harekete geçtiğinde mağup olarak geri çekilmişti. Vedi Türkleri bu anlamda Nahçıvan'ı Ermeni saldırılarından koruyan bir set görevi üstlenmişti. 1920 yılına girildiğinde durum aynen korunmuş, Ankara'da TBMM'nin açılması, Türkiye'nin bölge ile daha rahat ilgilenmesini sağlamıştı. Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de Sovyetleşmesi ve gelişen Türk-Sovyet ilişkileri açısından Nahçıvan, üs konumuna getirildi. Kazım Karabekir'in bölgeye gönderdiği Veysel Bey Komutasındaki Türk Müfrezesi ve 28 Temmuz'da Nahçıvan'a gelen Kızıl Alay'ın buluşması, yürüttükleri siyasi ve askerî faaliyetler, Türk ve Sovyet tarafının birbirini tanıması, anlaması açısından çok önemlidir. Ancak bu dönemde iç karışıklıklardan yararlanan Ermeniler Şahtıhtı'ya kadar olan bölgeyi işgal ettiğinden, Kazım Karabekir'in 27 Eylül'de Ermenistan'a yönelik başlattığı askerî harekatta Nahçıvan önemli bir merkez oldu. Bölgedeki güçler Ermenileri mağup ederek İrevan'ın varoşlarına kadar girdiler, böylece

Nahçıvan'ın istiklalini yeniden tam olarak sağlamış oldular.⁷⁷

TBMM ile Ermenistan arasında 2-3 Aralık gecesi imzalanan Gümürü Barış Antlaşması, bölgeye yönelik Ermeni iddia ve saldırganlığını tamamen ortadan kaldıracak türdendi. Zira Türkiye Nahçıvan'ı himayesine almış⁷⁸, böylece bölgeye yönelik Sovyet beklentilerini ortadan kaldırmak istemişti. Zira Sovyetler Ermenistan'ın Bolşevikleşmesine yardımcı olması amacıyla Ermenilere hayallerini sunmak istiyor, bu hususta ilk faaliyet olarak 10 Ağustos 1920 tarihli antlaşma ile Ermenistan'a, Şahtıhtı-Nahçıvan-Culfa demiryolunun işletme hakkını veriyorlardı.⁷⁹ Nahçıvan'daki "Türk Kızıl Müfrezesi" Kumandanı Veysel Bey'in sayesinde Ermeniler bu kullanımı gerçekleştirememişti. Ancak Gümürü müzakereleri başladığı dönemde Sovyet Rusya, Taşnak Hükümeti'ne istediği şartları kabul ettirmek üzere olan Türkiye'nin önünü kesecek bir faaliyete kalkıştı. Buna göre, Taşnakların yıllardır savaşarak ve emperyal devletlerin yardımıyla ele geçiremediği Nahçıvan ve nispeten kontrolü ele geçirdikleri Zengezur onlara hediye edilecekti. Böylece bir türlü ele geçirilemeyen ve çok arzu edilen topraklar kaleme hediye edilerek Taşnaklar gözden düşürülecek, halkın Sovyetlere ısınması sağlanacak ve tabii ki Ermenistan zorlanmadan Bolşeviklerin eline geçecekti. Bu anlamda konu, 30 Kasım 1920'de yapılan Azerbaycan Komünist Partisi'nin siyasi ve teşkilat bürosunun ortak toplantısında gündeme getirildi. Sovyet Ermenistan'ı ile sınırların kaldırılması, askerî ittifak yapılması, petrol işbirliği kurulması, Ermenistan'a karşı yapılan askerî faaliyetlerin durdurulması, Karabağ'a kendi geleceğini tayin hakkı verilmesi ve Nahçıvan ile Zengezur'un Ermenistan'a hediye edilmesi kararlaştırıldı. Alınan kararın ilan etme görevi Neriman Nerimanov'a havale edildi.⁸⁰ O da, Bakü Sovyet'inin 1 Aralık tarihli toplantısında durumu ilân etti. Artık Nahçıvan ve Zengezur Ermenistan'ın ayrılmaz parçası olmuştu.⁸¹ Nerimanov'un beyanatı, halkın tepkisinden çekinildiği için 2 Aralık tarihli *Kommunist* gazetesinde Rusça olarak yayınlanmıştı.⁸²

Sovyet Rusya yetkilileri ve Komünist Ermeni liderler çok sevinçliydi. 11. Kızıl Ordu Kumandanı Grigori Konstantinoviç Orconikidze, bu mutlu haberi hemen Ermeni Komünist liderlerden Nazaretyan'a ilettiği ve o da cevabi yazısında, "bravo Azerbaycanlılar" diye halka gerekli ha-

77 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Atnur, *Nahçıvan*, s. 239-400.

78 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Iskender Yılmaz, *Gümürü Antlaşması*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.

79 Söz konusu antlaşma için bkz. ATASE, A. 4/14282, K. 588, D. 118-36, F. 6-3; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, yay. haz. Faruk Özerengin, Timaş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 266; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri "Ekim Devriminden Milli Mücadele"ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 165; Atnur, *Nahçıvan*, s. 375-376; Nassibian, *Armenian Question*, s. 205.

80 Nesib Nesibzade, "AKP ve Vetenin Bütövlüğü Problemi", *Azadlıq*, (9 Avust, 1991). Nesib Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan*, Ay-Ulduz Neşriyatı, Bakı, 1997, s. 119-121.

81 ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-18; Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşkkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341; "Azerbaycan: Sovyet Devri", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, yay. haz. İsmail Hakkı İzmirli v.dğr., Asar-ı İlimiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1941, s. 734.

82 K. Rehimov, S. Sadiqov, "Heqiqeti Bilmeli: Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", *Dirçeliş*, No. 1 (Bakı, 1992), s. 45.

75 Atnur, *Nahçıvan*, s. 236-237.

76 Atnur, *Nahçıvan*, s. 237-238.

beri ulaştıracaklarını bildirmişti.⁸³ Diğer taraftan Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ilân eden Sovyet Ermenistan'ı Revkom⁸⁴ Reisi Kasyan, Revkom üyeleri Avis ve Bekzedyan 26 Aralık'ta yayınladıkları beyanname, Azerbaycan'ın kendilerine hediye ettiği Nahçıvan'ı Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ilân etmişlerdi.⁸⁵

5 Aralık tarihinden itibaren bölgenin Ermenistan'a hediye edildiği haberi Nahçıvan'da kulaktan kulağa duyulmaya başlandı. Halk aynı İngilizlerin bölgeyi Ermenilere devrettiği günlerdeki gerginlik ve korku hali geri gelmişçesine, İnkılâp Komitesi'ne doluşmakta, işin aslını öğrenmek istemektedir. 15 Aralık'ta Nahçıvan'a gelen Azerbaycan İnkılâp Komitesi üyesi Behbud Şahtahlı halka gerçeği söyledi: Nahçıvan Ermenistan'a verilmiştir.⁸⁶ Halk, Behbud Bey ve Azerbaycan tarafından Nahçıvan Fevkalade Komiserliği'ne atanmış olan Bahadur Velibeyov'un katılımıyla⁸⁷ Nahçıvan, Şerur ve Ordubad'da durumu protesto eden mitingler yapamaya başladı.⁸⁸ Bölgenin Ermenistan'a bağlanmasını reddeden halkın temsilcileri Veysel Bey'i ziyaret etti. Veysel Bey'in konu hakkındaki 19 Aralık tarihli telgrafına göre, yüz kişiden fazla Nahçıvan temsilcisi kendisini ziyaret ederek, bölgenin Ermenistan'a devrini kabul etmediklerini, üç yıl boyunca bu uğurda kan akıttıklarını, gerekirse yine yapacaklarını, olmazsa tamamen Türkiye'ye göç edeceklerini bildirmişlerdi. Ordubad ve Şerur temsilcileri de yolda olduklarını Veysel Bey'e ilemişlerdi.⁸⁹ Nahçıvan halkı istiklâlî uğruna kan dökmeye kararlıydı, ancak destek alması şartı. Tek yardım alınacak güç ise yıllardır bölgenin istiklâlî için birlikte kan döktükleri Türkiye'dir. Bundan dolayı Nahçıvan bölgesi adına temsilci tayin edilen Hacı Cabbar Şeyhzade, Şark Cephesi Kumandanlığı vasıtasıyla TBMM'ye duygusal cümlelerle yüklü, yardım talep eden bir telgraf gönderdi.⁹⁰ Bu telgrafta özetle şöyle diyordu:

"Savaşın son senelerinde Türk Ordularını karşıladık ve bagnımız bastık. Felek çok gördü, onları uğurladık. Fakat Ermeni zümlü bize kadın gibi ağlamaktan bir fayda olmadığını anlattı. Erkek gibi dövüştük, istiklâlimizi aldık, istikbalimizi kurtardık, siyaset icabı Türkiye ile birleştik, Azerbaycan'a el uzattık. Muhacir olduk, açlıktan öldük, fakat elhamdülillah Ermeni olmadık. Rus ve Azerbaycan Sovyet Hükümetleri biz fukara-yı kasibeyi inkılâp esasatına, inkılâp hayatına ve ahlaka külliyyen mugayir olarak, hayvanat sürüsü gibi bunca senelik düşmanımız olan Ermenilere nasıl peşkeş çektiler? Bilemiyoruz. Nahçıvan, Şerur, Ordubad ve Vedibasarı'nı gözyaşı dökən ahalisini gözden çıkar-

83 Nesibzade, "Vetenin Bütövlüyü Problemi".

84 Revolyutsionny Komitet. (İnkılâp Komitesi).

85 Rehimov, Sadiqov, "Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", s. 41.

86 S. Sadiqov, "Heqiqeti Bilmeli: Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", Azerbaycan Kommunisti, No. 11 (Bakı, 1992), s. 71; Rehimov, Sadiqov, "Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", s. 45-46.

87 Velibeyov'un halk lehine olan tavır sonra tamamen değişecektir.

88 Sadiqov, "Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", s. 71.

89 ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-2.

90 Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM,ZC), TBMM, Ankara, 1945, Devre I, c. I, s. 62.

mayın ve bize yardım edin."

Türkiye'nin bu durum karşısında tavır netti. 3 Aralık tarihinde Gümrü'de, Sovyet Temsilcisi Midivani, Nahçıvan'ın Ermenistan'a devredilmesi teklifinde bulunmuş ve Türk Heyeti bunu reddetmişti.⁹¹ Nahçıvan'da bulunan Veysel Bey, Kazım Karabekir'den aldığı emirler doğrultusunda bölge sınırlarında tedbirler almış ve 20 Aralık günü, bölgedeki İnkılâp Komitesi reislerine ve maiyetindeki birliklere yönelik bir beyanname neşretmişti. Beyannameye göre; Gümrü Antlaşması'na göre Nahçıvan bölgesi Türkiye'nin himayesine alınmış olup, Türk askerleri sınırları muhafaza altında tutmaktadır. Veysel Bey, TBMM, bölgeye Fevkalade Komiser gönderinceye kadar bu görevi yürütecekti.⁹² Kazım Karabekir de Azerbaycan ve Ermenistan'ın Nahçıvan'a kanşamayacağı bildiren Veysel Bey'e destek olmaktaydı.⁹³ Behbud Şahtahlı ise Azerbaycan tarafından bölgeye gönderilen Bahadur Velibeyov'u görevden aldığı ifade ediyor, halka Türk askerine güvenmelerini tavsiye ediyordu.⁹⁴ Halk oldukça rahatlamış, sınırların güvenliğini onları sevindirmişti. Diğer taraftan ise Nahçıvan konusu TBMM gündemine geldi. Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey tarafından konu hakkında sorulan soruya Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey cevap verdi: Nahçıvan Türkiye'nin himayesinde idi ve Türk askerleri bölgede kontrolü ellerinde tutuyordu.⁹⁵ Diğer taraftan Ahmed Muhtar Bey, RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyevič Çiçerin'e gönderdiği mesajda, sebeptsiz yere Ermenistan'a devredilen Nahçıvan ve Karabağ halkının protestolarından bahsediyordu.⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa ise bu dönemde Moskova'ya hareket eden Türk Heyeti Başkanı'nı Nahçıvan'ın Türk Kapısı olduğunu hatırlatarak, gereğinin yapılmasını emrediyordu.⁹⁷

Türkiye Nahçıvan'ı elden bırakmak istemiyordu. Bu anlamda Sovyet Rusya ile yapılacak görüşmelerin önemli bir ayağı Nahçıvan meselesi olacak, diğer yandan bölgede Veysel Bey, Nahçıvan'ı Ermenistan'a katma çabalarına karşı faaliyet yürütecekti. Azerbaycan adına bölgede bulunan fakat Sovyet Rusya ve Sovyet Ermenistan adına faaliyet yürüten Velibeyov, Veysel Bey'in en önemli rakibidir. İkisi arasındaki mücadele aslında Nahçıvan'ın kime ait olacağı meselesidir. Veysel Bey bölgedeki etkin mücadelesi ile bir oldubitti sonucu Nahçıvan'ın Ermenistan'a dâhil edilmesini engellemiş, Moskova ve ardından Kars Antlaşmaları soruna

91 Halit Eken, Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 598.

92 ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-3, 24-4; ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 5-3, F. 92-3.

93 ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-2.

94 ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-5, 24-10; Rehimov, Sadiqov, "Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", s. 46.

95 TBMM,ZC, Devre I, c. VIII, 1945, s. 62; TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, Devre I, c. I, s. 440-441.

96 Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1923), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, c. I, s. 242-244.

97 Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk Kapsidir" (Dinleyip nakleden Faruk Sümer), Türk Dünyası Tarih Dergisi, No. 64 (Nisan 1992), s. 5-6.

son noktayı koymuştur.⁹⁸ Türkiye bu antlaşmalarla bölgenin özerk yönetim⁹⁹ olarak Azerbaycan'a dâhil olmasını sağlamış,¹⁰⁰ ancak Sovyet Azerbaycanı Hükümeti'nin Sovyet Rusya baskısı altında bir daha Nahçıvan'ı hediye etmemesi için hem kendisi garantörlüğü olmuş hem de Kars Antlaşması ile bölge ülkelerine Nahçıvan'ın hukukunu onaylatmıştır. Böylece bölgeyi yine bir dış güç vasıtasıyla Ermenistan'a katma operasyonu önlenmiş, Nahçıvan Türkleri bugünkü mevcudiyetlerini devam ettirme imkânına sahip olmuşlardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

AMAE (Archives du Ministère des Affaires étranères Françaises), Levant Armènie 1918-1929, Vol. 7, Fol. 132, 215, 282-283, 314.

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivı), f. 894, siy. 10, sah. vah. 70, v. 2, 5.

ARDA, f. 894, siy. 10, sah.vah. 94, v. 9-15.

ARDA, f. 894, siy. 10, sah.vah. 146, v. 7.

ARDA, f. 970, siy. 1, sah.vah. 54, v. 3, 12, 16, 19, 45-56, 80-86, 89, 92-105, 113-115.

ARDA, f. 970, siy. 1, sah.vah. 62, v. 19, 19-1, 20, 20-1.

ARDA, f. 970, siy. 1, sah.vah. 93, v. 3-6.

ATASE, A. 1/2, K. 78, D. 291-118, F. 35-13-18.

ATASE, A. 1/2, K. 82, D. 304-210, F. 32-3-9.

ATASE, A. 1/2, K. 89, D. 142-327, F. 49-1-7

ATASE, A. 4.1/4282, K. 588, D. 118-36, F. 6-3;

ATASE, A. 5/2793, K. 814, D. 5-9, F. 128-1; 128-2; 128-3.

ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 5-3, F. 92-3.

ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 24-2; 24-3; 24-4; 24-5; 24-10; 24-18.

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Bakanlar Kurulu Kararları, 30.18.1.1/7.18.13.

BOA, DH.KMS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Kalemli Mahsus Evrakı), No. 53-2/56.

USA NA (United States of America, National Archives), Paris Peace Conference, 184.021/7; 184.021/10; 184.021/15; 184.021/85; 184.021/285-286; 184.021/309.

USA NA., Paris Peace Conference, Microcopy. 820, Roll. 230, Document no. 286.

USA NA, Near Eastern Affairs, 867.00/1047; 867.00/1100; 867.00/1108.

2. Gazeteler

Albayrak, No. 40 (30 Teşrin-i evvel 1335/30 Ekim 1919).

Albayrak, No. 41 (2 Teşrin-i sani 1335/2 Kasım 1919).

Azerbaycan, No. 232 (23 Temmuz 1919)

98 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Atnur, *Nahçıvan*, s. 413-416.

99 Sovyet Azerbaycan Hükümeti, 27 Şubat 1923'te Nahçıvan'ın özerk yapısını bozacak karar almış, ancak Türkiye'nin müdahalesi ile bölgenin hukuku devam etmiştir. Bkz. BCA Bakanlar Kurulu Kararları, 30.18.1.1/7.18.13.

100 Türkiye Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'ı himayesine almak istemiş, olmayınca Azerbaycan'a devrini sağlamıştır. Sovyet Rusya temsilcileri görüşmelerde bölgenin Ermenistan'a bağlanmasını önermiş fakat Türk tarafı ısrarla kabul etmemiştir.

Cumhuriyet, No. 3244 (20 Mayıs 1933).

Tasvir-i Efkâr, No. 2869 (13 Teşrin-i evvel 1335/ 13 Ekim 1919).

Tasvir-i Efkâr, No. 2916 (29 Teşrin-i sani 1335/29 Kasım 1919).

The Trans-Caucasian Post, No. 2 (25 February 1919).

The Trans-Caucasian Post, No. 3 (28 February 1919).

3. Kitap ve Makaleler

"Azerbaycan: Sovyet Devri", **İslam-Türk Ansiklopedisi**, yay. haz. İsmail Hakkı İzmirli v.dğr., Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1941, s. 733-742.

Arslanian, Artin H., "Britain and the Question of Mountainous Karabagh", **Middle Eastern Studies**, No. 16/1 (Jan., 1980), s. 92-104.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1923), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Atnur, İbrahim Ethem, "Osmanlı Birliklerinin Aras Vadisinden Çekilmesi ve Aras-Türk Hükümetinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918)", **Osmanlı: Siyaset**, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. II, s. 651-659.

Atnur, İbrahim Ethem, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", **Ermeni Araştırmaları**, No. 29 (2008), s. 45-54.

Atnur, İbrahim Ethem, **Muxtariyyat Erefesinde Naxçıvan**, çev. Q. Esgerova, NDU-Qeyret, Nahçıvan, 1999.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Bal, Halil, "Ermenistan Hükümeti'nin Güney Kafkasya'da Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, yay. haz. Şenol Kantarcı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, c. I, s. 401-410.

Borba za Pobedu Vlasti v Azerbaydjane: Dokumenti i Materyalı, ed. A. I. İbragimova, Azərneşr, Bakı, 1957.

Bryson, Thomas A., "John Sharp Williams: An Advocate for the Armenian Mandate, 1919-1920" **The Armenian Review**, No. 26/3 (Autuma, 1973), s. 23-46.

Eken, Halit, **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Eliyev, Mirze Bağır, **Qanlı Günlerimiz: 1918-1920 Naxçıvan**, yay. haz. Terlan Quliyev, Azərneşr, Bakı, 1993.

Hacıyev, Aydın, **Qars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarixinden**, Azərneşr, Bakı, 1994.

Hibben, Paxton, "Keeping the Peace in Transcaucasia", **Asia (American Magazine on the Orient)**, (August 1920), s. 723-730.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia: From Versailles to London, 1919-1920**, University of California Press, Los Angeles, 1982, c. II.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919**, University of California Press, Los Angeles, 1971, c. I.

Kaçaznuni, Ov., **Daşnaksutyun Bolşe Niçevo Delat**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, yay. haz. Faruk Özerengin, İstanbul, 1991.

M. B., "Nahçıvan-Şerur Meselesi II", **Azerbaycan**, No. 229 (20 Temmuz 1919).

- Mosely, George Van Horn, **Mandatory Over Armenia Report**, Government Printing Office, Washington, 1920
- Musayev, İsmail, "1919-cu İlde Nahçıvan Bölgesinde Vaziyet ve ABD'nin Siyaseti" (Basılmamış bildiri), s. 1-6.
- Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk Kapsıdır" (Dinleyip nakleden Faruk Sümer), **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No. 64 (Nisan 1992), s. 5-6.
- Nassibian, Akaby, **Britain and the Armenian Question 1915-1923**, Palgrave Macmillan, New York, 1984.
- Nesibzade, Nesib, "AKP ve Vetenin Bütövlüyü Problemi", **Azadlıq**, (9 Avqust, 1991).
- Nesibzade, Nesib, **Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997.
- Poidebard, Antoin, **İran Yolları Mültekasında Seyahat**, çev. Binbaşı Nazmi ve Emin, Matbâa-ı Osmaniye, İstanbul, 1341/1925.
- Rayevski, A., **Musavtskoye Pravitelstvo na Versalskoy Konferentsii**, Az. Giz., Bakı, 1931.
- Rehimov, K.; Sadiqov, S., "Heqiqeti Bilmeli: Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", **Dirçeliş**, No. 1 (Bakı, 1992), s. 40-56.
- Resulzade, Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşkkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341.
- Sadiqov, S., "Heqiqeti Bilmeli: Naxçıvan 1920-inci İllerin Burulğanında", **Azerbaycan Kommunisti**, No. 11 (Bakı, 1992), s. 70-80.
- Şahin, Enis, **Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, Devre I, C. I.
- Tribes and Personalities of Western Persia**, Government Press, Baghdad, 1918.
- Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM,ZC)**, Devre I, C. VIII, TBMM, Ankara, 1945.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri "Ekim Devriminden Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- Yılmaz, İskender, **Gümrü Antlaşması**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.

BATI AZERBAJYAN'DA ERMENİSTAN DEVLETİNİN KURULMASI VE BÖLGESEL SONUÇLARI

Doç.Dr. Cebi BEHRAMOV*

Azerbaycan, jeopolitik konumu nedeniyle eskiden beri büyük imparatorlukların mücadele alanı olmuş, toprakları işgal edilmiş, belli aşamalarda devletinden mahrum bırakılmış, halkı tehcire, etnik temizliğe ve soykırıma maruz kalmıştır. İnsanlık açısından ağır suç olarak nitelendirilen tüm bu olaylar, XVIII.-XX. yüzyıllarda Rusya, ABD, İngiltere ve Fransa'nın elinde politik araca dönüşen Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. XVIII. yüzyılın birinci yarısında Rusya'nı imparatorluğa dönüştüren I. Petro'nun dış siyasetinin en önemli yönlerinden birisi, Türkiye ve Kafkasya'yı ele geçirmekten ibaretti. Bu projenin gerçekleştirilmesi amacıyla Rusya İmparatorluğu'na bu topraklarda askerî ve siyasi kuvvet, başka bir ifadeyle ileri karakol gerekiyordu. Bu rolü ise Türkiye ile Kafkasya'nın Hıristiyan ahalisi oynayabilirdi.

XVIII. yüzyılın başlarında İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, tüm umutlarını Batı Avrupa'ya bağlamışlardı.¹ 1678'de Azerbaycan'ın Culfa şehrinde Katalikos Akop başkanlığında Ermeni Gregoryen Kilisesi üyeleri ile tüccarların özel toplantısı yapılmış, 7 kişiden oluşan temsilci grubu Avrupa'ya gönderilmiştir. Avrupa'da hiçbir sonuç elde edemeyen Ermeni temsilciler, Avusturya İmparatoru'nun tavsiyesi ile Rus Çarı I. Petro'ya başvurmuş ve Çar tarafından memnuniyetle karşılanmışlardır. Avusturya Kralı'nın Çar I. Petro'ya yazdığı mektupta Ermenilerin asıl amaçlarını şu şekilde açıklanmaktadır: "Ermeniler yanıma Beros soyundan olan Uri adlı bir şehzadeyi ve Vartapet Minas'ı göndermişler. Onların asıl amacı Ermenistan'ı İran zulmünden kurtarmaktır."² Böylesine bir fırsatı epey bir zamandır bekleyen I. Petro, Kafkasya'nın işgali için stratejik planların çizilmesine 21 yıl gibi uzun bir zaman harcadı. Çizilen bu planın asıl mahiyeti, Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmı ile İran'ın kuzeyini kapsayan Azerbaycan'ı ele geçirerek, buraya Türkiye ve İran'dan Ermeniler nakletmek ve Rusya İmparatorluğu'nun Ön Asya, Orta Doğu ülkelerine ve Hint Okyanusu'na çıkışını engelsiz temin edecek Ermeni devletini kurmaktan ibaretti. Ancak I. Petro'nun vefat etmesi üzerine bu plan ertelendi. Azerbaycan topraklarının Rusya ve İran arasında 10 Şubat 1828'de imzalanmış Türkmençay Antlaşması'na dayanılarak ikiye bölünmesinden sonra bu süreç yeniden hız kazandı. Bu antlaşmanın 15. maddesine göre, İran ve Türkiye'deki Ermeniler Kuzey Azerbaycan topraklarına nakledilmeye başladılar. 1826-1828 yılları arasındaki Rus-İran savaşları sırasında Kuzey Azerbaycan'ın İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarının topraklarına 18.000 Ermeni aile nakledildi. 1828-1830 yıllarında ise Güney Kafkasya'ya İran'dan 40.000, Türkiye'den 84.000 Ermeni

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdür Yardımcısı. e-mail: djabibaxramov@mail.ru
1 Severny Kavkaz, No. 55-56 (München 1938), s. 24.
2 a.g.m., s. 24.

nakledildi.³ Yelizavetpol (Gence) ve İrevan eyaletlerinin en verimli topraklarına yerleştirilen bu insanlara 200.000 dönüm hazine toprağı tahsis edildi.⁴ Çar Hükümeti tarafından yürütülen bu siyaset, XIX. yüzyıl boyunca devam etti. 1911'de Çar memuru N. Şavrov, "Güney Kafkasya'da yaşayan 1 milyon Ermeninin 1 milyonu yerli halktan olmayıp, tarafımızdan nakledilenlerdir"⁵ şeklinde verdiği istatistiksel bilgi, yüzyıl boyunca bölgede iskân ettirilen Ermenilerin sayısının 1 milyonun üstünde olduğunu göstermektedir. 12 Ekim 1912'de Çar II. Nikola'ya tahrirat gönderen Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov Ermeniler hakkında şunları kaydetmekteydi: "Her zaman bize büyük hizmetlerde bulunmuş Ermenileri himaye etmekle güvenilir müttefik kazanmışızdır."⁶

1917'deki Şubat devriminden sonra, imparatorluğun çözülmesine paralel olarak, uç bölgelerdeki milletler mukadderatlarını tayin etme hakkı kazanmışlardı. 1917'nin Mart ayında 26 Mayıs 1918'e kadar olan sürede Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve 1804-1813, 1826-1830 seneleri arasında Kuzey Azerbaycan'a nakledilmiş Ermeniler Maverâ-yı Kafkasya Federasyonu çatısı altında birleştiler. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nden ayrılmasından sonra, Müslüman fraksiyonuna mensup milletvekilleri Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda beyanname imzaladılar.⁷ İşin ilginç tarafı şudur ki, Ermeniler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hangi topraklarda ilân edileceğini bekliyorlardı. Onlar Azerbaycan Milli Şurası'na başvurarak Gümrü'nün Türk ordusu tarafından ele geçirildiğini kaydetmiş ve İrevan'ın siyasi merkez olarak Ermenilere verilmesini teklif etmişlerdi. Milli Şura'nun toplantısında bu konu müzakere edildi ve mebuslar İrevan'ın Ermenistan'a verilmesinin bir zaruret olduğu kanısına vardılar. Bu konuyla ilgili Başbakan Fethali Han Hoyski, 29 Mayıs 1918'de Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye gönderdiği mektupta şöyle diyor: "Biz Ermenilerle tüm tartışmalı konuları bitirmişiz, onlar bizim notamızı kabul edecekler ve savaş bitecektir. Biz İrevan'ı Ermenilere verdik."⁸

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2008 senesi başlarında Ağdam iline yaptığı gezi sırasında 1918'de Azerbaycan Milli Şurası tarafından verilen bu kararın hatalı ve yanlış bir adım olduğunu belirtmiştir. Cumhurbaşkanı, bu düşüncesiyle tarihi bir gerçeği yeniden gündeme taşımıştır. Peki, bu tarihi gerçek arşiv belgelerine nasıl yansımıştır? Bu olaylar nasıl vuku bulmuştur? Bu soruların cevaplamak için arşiv belgelerine başvurulmuştur. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası'nın 4. toplantısının

da iki kez İrevan'ın Ermenilere verilmesi konusu müzakere edilmiştir. Birinci müzakere sırasında toplantıya Milli Şura'nın 28 üyesi katılmış, oylama zamanı 16 üyenin lehte, 1 üyenin aleyhte oy kullandığı, 3 üyenin ise tarafsız kaldığı kaydedilmiş, 8 üyenin hangi yonde oy kullandıkları belirtilmemiştir. Aynı gün yapılan ikinci toplantıda öngere veren İrevanlı mebuslar Mir Hidayet Seyidov, Bağır Rızayev ve Nerimanbey Nerimanbeyov, İrevan'ın Ermenilere verilmesine itiraz etmişlerdir, fakat toplantıya katılan 26 mebus konuyla ilgili açıklama yapmadan alınan kararın yürürlüğe girmesine razı olmuşlardır.⁹

Milli Şura üyelerinin konuyla ilgili takındıkları tutum nedeniyle şöyle bir soru aktüellik arz etmektedir: İrevan şehri Ermenilere verilirken, şehir halkı ve onların temsilcilerinin düşüncesi öğrenilmiş mi? Belgelerden anlaşıldığı üzere, hiçbir kamuoyu yoklaması yapılmamış veya bu doğrultuda herhangi bir adım atılmamıştır. Tüm bunlar söz konusu kararın siyasi ve hukuki açıdan sorunlu olduğunu gözler önüne sermektedir. Öte yandan bu şehrin Ermenilere verilmesi meselesi Ermeni Milli Şurası tarafından Azerbaycan Milli Şurası'na yapılan başvurudan sonra müzakere edilmiştir. Burada haklı olarak bazı sorulara yanıt aranmalıdır: Müzakereler sırasında Milli Şura üyeleri oluşmuş durumu dikkate alarak bu talebi reddedebilirler miydi ve bu mümkün müydü? Başka ulusların tarihlerinde buna benzer bir olay yaşanmış mıdır? XIX. yüzyıl Fransa tarihinde meydana gelmiş önemli bir olay, Milli Şura üyelerinin toprak meselesinin müzakeresi sırasında böyle bir adım atmayabildiklerini düşünmemize hak vermektedir. Çünkü onların ekseriyeti Avrupa ve Çar Rusyası üniversitelerinde eğitim gördüklerinden, Avrupa tarihini ve uluslararası hukuku güzel biliyorlardı. Bu yüzden 1815'te Napolyon Bnapart yenildikten sonra Viyana Kongresi'nde bir araya gelen galip gelmiş devletlerin başkanları, Fransa ile birlikte tüm Avrupa'nın kaderini tayin etmeliydiler. Fransa'nın ağır duruma düşüğünü gören Dışişleri Bakanı Taleyran, çıkış yolu olarak uluslararası ilişkilerde kabul görmüş meşruiyet ilkesine dayanan diplomatik araçtan yararlanmaya karar vermiştir. Meşruiyet ilkesinin temel özelliği, galip gelmiş devletlerin Avrupa halklarının kaderini belirlerken Fransa'nın 1792'ye kadar olan doğal sınırlarına dokunmaması gerektiğiydi. Bu başanlı diplomatik araçtan yararlanan Taleyran, kongreden önce galip devletlerin başkanları ve dışişleri bakanları ile görüşmüş, neredeyse istediğini elde etmiştir. Böylece ülkenin toprak bütünlüğünü korumayı başarmıştır. Kanaatimizce, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurana ekseriyeti bu tarihi olayı iyi biliyorlardı. Öte yandan 1918'in Mayıs ve Eylül aylarında Güney Kafkasya'da oluşan siyasi durum, Azerbaycan'ın faydasına olduğu halde, onlar bu durumdan yararlanarak İrevan konusunda taviz vermeyebilirlerdi.¹⁰

3 İrevan Xanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaqlarına Köçürülmesi, ed. Yaqub Mahmudov v.dğr., Bakı, 2009, s. 300-303, 403.

4 a.g.e., s. 403.

5 N. N. Şavrov, Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodçam, SPb, 1911, s. 63.

6 A. Y. Bahturina, Okraini Rossıyskoy İmperii: Gosudarstvetnoe Upravlenie i Naçionalnaya Politika v Godi Pervoy Mirovoy Voiny (1914-1917 gg.), Moskva, 2004.

7 Zaqaqazıya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclasiarının Protokolları, ed. Ataxan Paşayev, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2006, s. 31, 130, 132.

8 a.g.e., s. 132.

9 a.g.e., s. 132.

10 Yukarıda belirtilenlere ek olarak, İrevan'ın Ermenilere verilmesi konusunda Azerbaycan Milli Şurası'nda alınan kararla ilgili Azerbaycan tarih yazınında bazı önemli çalışmalar yapıldığını ifade etmek gerekir. Bu açıdan genç bilim adamı Vasif Qafarov'un "Kuzey Azerbaycan Sonunu Rusya-Türkiye İlişkilerinde (1917-1922)" konulu doktora tezi değerli bir eser olarak dikkat çekmektedir. (Bkz.

Oluşum esnasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 99.908.86 km. kare idi. 13.983.10 km. karelik arazi ise sorunlu araziler olarak kabul edilmiş ve ilerideki müzakerede bunların çözümü planlanmıştı.¹¹ Diğer taraftan ise Birinci Cihan Savaşı sırasında muhalif konumda bulunan İtilaf Devletleri ile İttifak Devletleri dünyanın paylaşımını tasarlamışlardı. İtilaf Devletlerinden İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD'nin temel amacı ise Osmanlı Devleti'ni parçalayıp paylaşmak olarak belirlenmişti.¹² 1890'dan itibaren Amerikan misyonerler tarafından ABD kamuoyuna Türk toplumuyla ilgili yalan haberler servis edilip ve tahrif edilmiş bilgiler ışığında yanlış kamuoyu oluşturuluyordu. ABD Başkanı Woodrow Wilson, İtilaf Devletleri müşaviri Albay House'un Türkiye büyükelçisi tayin edilmesiyle ilgili teklife, "kısa zamanda Türkiye denen bir devlet olmayacaktır" şeklinde cevap vermişti. 1915'te İngiltere Başbakanı David Lloyd George ile görüşen Albay House, şunları kaydetmekteydi: "Bazı iyi durumlarda hem Asya'da hem de Avrupa'da yerleşen Türkiye'yi paylaştık, fakat müzakerelerimiz yalnız Konstantinopol'ün gelecek kaderinden dolayı epey uzadı."¹³

Osmanlı topraklarının paylaşımı meselesi 1915'te İngiltere-Rusya, 3 Ocak 1916'da İngiltere-Fransa, Nisan ve Mayıs 1916 tarihlerinde ise İngiltere-Rusya görüşmelerinde müzakere edilmisti.¹⁴ Bu görüşmelerin tümünde Ermeniler, kullanılması gereken obje olarak, ele alınmışlardı. İngiltere, Rusya ve Fransa gibi İtilaf Devletleri büyük savaşta Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı'ya karşı askeri planlarında Ermenilerden baskı aracı olarak yararlanma düşüncesine sahiptiler. 24 Nisan 1915'te 2.345 Ermeni teröristin Osmanlı tarafından hapsedilmesini "soykırım" olarak kaleme veren Ermeni Gregoryen Kilisesi ve ulusal örgütleri, Türk halkına çok büyük bir iftira atmakla birlikte, kendilerini himaye eden Rusya, İngiltere ve Fransa'nın tahriki ile hayali planları uğrunda kanlı elleri ile 302 bin Ermeni'yi katlettiler. 1907'de Eçmişdzin Kilisesi görevlisi Frenkel'in Rus Ortodoks Kilisesi'ne takdim ettiği gizli raporda şunlar yazılmaktaydı:

"Ermeni halkının tarihi kaderi yalanlanamaz bir şekilde bu hal-kin tam olarak devletini, devlet kurumunu oluşturmaya ve si-

Vasif Qafarov, *Şimali Azerbaycan Meselesi Rusiya-Türkiye Münasibetlerinde (1917-1922-ci iller)*, Tarix Emleri Namizedi Alimlik Derecesi Almaq Üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 2009). Onun Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın haricive belgelenden edindiği son derece faydalı belgeler ve bu belgelerden maharetle yararlanarak kaleme aldığı tezi yukarıda kaydedenlere açıklık getirmektedir. Vasif Qafarov tarafından "Tarih ve Onun Problemleri" dergisinde yayımlanan "Batum Konferansı ve Azerbaycan" başlıklı makedale Türkiye ve yeni bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcileri arasında yürütülen görüşmeler ve bu görüşmelerin sonuçları kapsamlı şekilde incelenmiştir. Bu makedale Batum Antlaşması'nı oluşturan 11 maddenin her birisi tek tek tarihi ve bilimsel açıdan analiz edilmiş ve Azerbaycan bilim çevrelerine bu konuyla ilgili kapsamlı bilgiler verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Vasif Qafarov, "Batum konferansı ve Azerbaycan", *Tarix ve Onun Problemleri*, No. 1-2 (Bakı, 2009), s. 81-89.

11 İsmayıl Musayev, *Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vezilyet ve Xarici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci iller)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 265.

12 K. Gyurun, *Armyanskoe Dosye*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1993, s. 279.

13 Aynı eser.

14 Aynı eser.

vil insanlığın ortaya koyduğu yüce beşeri değerleri kabul etmeye muktedir olmadığını ispatlamıştır... Nesep sevgisi, komşularla düşmanlık, ihanet, riyakârlık ve alçaklık, galiba bu kabileye has en temel milli özelliklerdir."¹⁵

1918-1920 seneleri arasında yeni topraklar elde edemeyen Ermeniler, Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesiyle birlikte Bolşeviklerin himayesini edindiler ve yeni topraklar elde etmeyi başardılar. Gürcistan ve Ermenistan ile sınır meselelerinin müzakeresi Azerbaycan'ın yönetimini elinde bulunduranlardan gizli yürütülmekteydi. İşin en korkunç tarafı ise Azerbaycan'ı temsil edenler milliyetçe ya Ermeni ya da Gürcü murahhası. Azerbaycanlılar ise ne Ermeni ne de Gürcü murahhas heyetine alınıyorlardı. 10 Ağustos 1920'de İrevan'da Sovyet Rusyası ile Ermenistan arasında imzalanan protokollerden anlaşılacağı üzere Azerbaycan'ın ulusal çıkarları zarara uğratılmış, Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi tasarlanmıştı. Bu konuyla ilgili Grigori Konstantinoviç Orconikidze'nin düşünceleri şöyleydi:

"... malum siyasi durumda Ermenistan bize gerekebilir. İrevan'daki görüşmeler tarafları gelecek barış antlaşması imzalamaya zorlayan protokolün imzalanmasıyla bitti. Söz konusu sözleşmeyle Ermenistan Karabag'dan vazgeçmeli, yalnız Zengezur ve Nahçıvan'ı almalıydı."¹⁶

Azerbaycan'ın tarihi topraklarının Ermenistan'a verilmesiyle ilgili bu plan, Vladimir İliç Lenin'in rızasıyla İosif Vissarionoviç Stalin tarafından hazırlanmıştı. Stalin'e göre, bu topraklar tedricen Ermenistan'a verilmeli ve ahalisi ise tehirci tabi tutulmalıydı. 4 Kasım 1920'de İosif Vissarionoviç Stalin, Grigori Konstantinoviç Orconikidze, Sahak Ter-Gabrielyan ve Ali Haydar Karayev'in katılımıyla yapılan toplantıda bu proje tartışmaya açıldı ve netice itibarıyla şöyle bir karara imza atıldı: "Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi konusunda teklif edilen madde ne siyasi ne de stratejik açıdan faydalı değildir ve yalnız son çare olarak gerçekleştirilebilir."¹⁷ Bu toplantıda Politbüro'nun Nahçıvan ve Zengezur konusundaki düşüncesinin temellendirilmesi görevi Neriman Nerimanov'a verildi. Stalin'in bu mesele ile ilgili RK(b)P Merkez Yürütme Kurulu ile yapacağı görüşmelere kadar Ermenistan'a takdim edilen sözleşme ile ilgili olarak kesin karara varılmaması konusunda anlaşmaya varıldı. Bu karar Azerbaycan topraklarının açık şekilde ihaleye çıkarıldığını göstermektedir. Vladimir İliç Lenin'den sonra SSCB'nin yönetimini ele alan İosif Vissarionoviç Stalin, "ben Azerbaycan'ın bağımsızlığının taraftan değilim" diyerek, Azerbaycan'a olan üvey yaklaşımını açıkça ortaya koymuştu. Söz konusu kararın B maddesine, "Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında herhangi bir sınır bulunmamakta-

15 Azerbaycan SSR Emler Akademiyasının Xeberleri: *Tarix, Felsefe ve Hüquq Seriyası*, No. 3 (Bakı, 1989), s. 145-147.

16 Musayev, a.g.e., s. 265.

17 a.g.e., s. 307.

dır" cümlesi yazılmıştı. Kararın G maddesinde Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi, D maddesinde ise Karabağ'ın dağlık kesimine kendi mukadderatını tayin etme hakkı verildiği kayıttı.¹⁸

Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi yolundaki en önemli adım, 1 Aralık 1920'de atıldı. Diğer taraftan ise Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması hususunda Bakü'de yapılan toplantıda Neriman Nerimanov tarihî bir konuşma yaptı. Neriman Nerimanov'un açıklamaları İrevan'da Ermenice yayımlanan *Kommunist* gazetesinin 7 Aralık 1920 tarihli sayısında tahrif edilmiş şekilde neşredildi. Bu olayın ardından Neriman Nerimanov konuşmasının çarpıtılması hususunda tezkip yayımlandı. Fakat söz konusu tezkip Azerbaycan topraklarının kaybını önleyecek nitelikte değildi. Zira 1 Aralık 1920'de Bakü'de yapılan toplantıyla ilgili İosif Vissarionoviç Stalin şöyle bir açıklamada bulunmuştu: "1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycanı sorunlu bölgelerden kendi rızasıyla el çekmiş, Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ına verileceğini açıklamıştır."¹⁹

Görüldüğü üzere 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edilen Azerbaycan toprakları İosif Vissarionoviç Stalin tarafından ihaleye çıkarılmıştı. Stalin tarafından "Azerbaycan Fatihi" adlandırılan Orconikidze, 2 Aralık 1920'de Vladimir İliç Lenin'e Bakü'deki toplantıda alınan karar metnini ulaştırdı. Fakat Zengezur ile Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi hemen gerçekleştirilemedi. Çünkü bu devir teslimin önünde Neriman Nerimanov engeli bulunmaktaydı. Vladimir İliç Lenin'e yazdığı mektupta Neriman Nerimanov şöyle bir ifade kullanmıştı: "Azerbaycan'ın tamamen sorunsuz toprakları Ermenistan'a verilmektedir. Bu ise tamiri imkânsız ve geri dönüş olmayan bir hatadır."²⁰ Ermenilerin Zengezur'un diğer kısımlarını ele geçirmelerini kolaylaştırmak amacıyla Aşağı Zengezur'da Kürdistan devleti kurulması fikri ortaya atılmıştı. Aslında asıl maksat Azerbaycan'ı zayıflatmak ve Zengezur'un tedricen Ermenistan'a verilmesine nail olmanın ibaretti. Ancak Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi kolay gerçekleşmedi. 12 Ocak 1921'de AK(b)P Merkez Yürütme Kurulu toplantısında Zengezur'un Müslüman ahalisinin yaşadığı kısmında idari taksimat oluşturulması konusu müzakerelere açıldı. Uzun müzakerelerden sonra Zengezur kazasının eski idari taksimatının korunmasına karar verildi. Dolayısıyla Zengezur'la ilgili belirsizlik 1927'ye kadar devam etti. Maverâ-yı Kafkasya Sovyeti Merkez Yürütme Kurulu'nun 1 Ocak 1927 tarihli toplantısında Mehri-Cebrail kazasının 24 köyünün, 20 Haziran 1927 tarihli toplantısında ise Zengezur kazasının 1.065 dönüm arazisinin diğer kazalara devredilmesi meseleleri tartışıldı. Yasal hükümetin 18 Şubat 1929'da Dadaş Bünyatzade, Mir Cafer Bağirov ve S. Yakubov'un katılımıyla yapılan toplantısında Mehri'de Ermeni kazası oluşturulması amacıyla Zengilan kazasının Nüvedi, Ernezir ve Tuğut köyleri Ermenistan'a verildi.

1939'da Ernezir kolhozuna bağlı Nüvedi ve Tuğut köyleri Ermeni nüfusun çoğunluk konumunda bulunduğu Astazur kolhozuyla birleştirildi. Bu iki köyün ahalisi ata yurtlarından Aldere ve Astazur'a nakledildi. Böylece Zengezur'un güneybatı kısmındaki toprakların Ermenistan'a verilmesiyle birlikte Mehri kazası kuruldu ve Azerbaycan ile Nahçıvan'ın arasında tampon bir bölge oluşturuldu. Zengezur'un bir kısmının Ermenistan'a verilmesi neticesinde Kuzey Azerbaycan toprak kaybına uğradı, Türkiye ile Azerbaycan'ın doğrudan bağlantısı engellenmiş oldu ve toprakların sonraki işgali için zemin oluşturuldu.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin sınırları ise Kars Antlaşması ile belirlenmişti. Söz konusu antlaşmaya göre Nahçıvan topraklarının garantör devleti olarak hareket eden Türkiye'nin nâsi olmadan Maverâ-yı Kafkasya Sovyeti Merkez Yürütme Kurulu'nun 18 Şubat 1929 tarihli kararına bölgenin 657 kilometre karelik kısmı Ermenistan'a verildi. Bu kurulumun 5 Mart 1938 tarihli toplantısında verilen karara göre Şerur'un Sederek ve Kerki köyleri civarındaki bazı bölgeler de Ermenistan'a verildi.²¹

XX. yüzyılın 40'lı yıllarının ikinci yarısında merkezi hükümetteki temsilcilerine güvenen Ermeni milliyetçileri, Azerbaycanlıların Ermenistan'daki tarihî topraklarından kovulması ve ilk etapta Yukarı Karabağ'ın koparılarak Ermenistan'a verilmesini talep ettiler. Yukarı Karabağ'la ilgili talepler 1945'in sonbaharından itibaren gündeme taşındı. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Başkanı Mir Cafer Bağirov, 10 Aralık 1945'te Politbüro Genel Sekreteri G. M. Malenkov'a göndermiş olduğu mektupta Sovyet hâkimiyeti yıllarında kaybedilmiş Azerbaycan toprakları ile ilgili sorunu gündeme getirdi ve Ermeni milliyetçi çevrelerinin planlarını suya düşürdü. Bununla birlikte, 19 Ekim 1946'da SSCB Ali Sovyeti Yönetim Kurulu'ndan yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan topraklarına nakledilmesi hususunda ferman çıkarılmış oldu. Yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a nakledilmesi meselesi Taşnakçuyun Partisi'nin 1947'nin Haziran ayında yapılan 14. Kongresi'nde alınan kararlarla doğrudan bağlantılıydı. Bu kararlarda nüfus naklinin "Azerbaycanlıların yaşadıkları toprakların boşaltılması ve Ermenistan sınırlarının genişlendirilmesi" durumunda meydana geldiği iddia edilmekteydi. Bu iş Gregoryen Kilisesi'nin hayır duası ile mümkün olmuştu.²² Böylece Azerbaycanlıların Ermenistan'daki ata yurtlarındaki kovulmasının yeni aşaması başladı. 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu tarafından "Ermenistan'daki Azeri kolhozcuların Azerbaycan'ın Kür-Aras ovasına nakledilmesi" konusundaki 4083 sayılı karar imzalandı. 10 Mart 1948'de SSCB Bakanlar Kurulu tarafından imzalanan "Ermenistan'dan Azeri kolhozcuların Azerbaycan'ın Kür-Aras ovasına nakliyle ilgili tedbirler hakkında" karar bu işi gerçekleştirebilmek için kesin tedbirler planı belirledi. Bu karara göre, 1948'de 10 bin, 1949'da 40 bin, 1950'de 50 bin

18 a.g.e., s. 266.

19 a.g.e., s. 267.

20 ARPİİ SSA, f. 609, İis. 1, iş 456.

21 Musayev, a.g.e., s. 315.

22 Azerbaycan Tarixi: VII Cildde (1900-1920-ci İllər), ed. Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2008, c. V, s. 351.

kişi "gönüllülük prensibine göre" Azerbaycan'a nakledilmeliydi. Belirtilen yıllarda Ermenistan'da 400 binden fazla Azerbaycanlı yaşamaktaydı. 1948'de Ermenistan'dan göç ettirilenlerin sayısı 10.504, 1949'da 15.713, 1950'de 12.332, 1953'te 13.760, 1956'da ise 5.876 kişi olmuştur. Özetle belirtilen dönemde Ermenistan sınırları dâhilindeki 22 ilden 100 bin kişiden fazla Azerbaycan Türkü zorunlu göçte tabi tutulmuştur.²³

XX. yüzyılın 80'li yıllarında SSCB'deki "yeniden yapılanma" sürecinde imparatorluğu dağıtmak isteyen devletler Ermeni etkeninden faydalanmaya çalıştılar. Bu bağlamda 18 Temmuz 1987'de Avrupa Parlamentosu'nda Ermeni meselesi görüşüldü ve bu olayın kurbanlarını anma günü tesis edildi. Böylece SSCB ile Avrupa devletlerinin himayesini edinen Ermeni milliyetçileri "Büyük Ermenistan" idelerini gerçekleştirme çabalarını yeniden etkinleştirdiler. Ermenilerin talebine binaen 1984'ün Ekim ayında Azerbaycan'ın Gazah ve Gedebev illerinden birlerce hektar arsa Ermenistan'a verildi. Fakat yerel halk direniyor ve toprakları elden vermek istemiyordu. Bu sıralar Sovyetler Birliği'nde etkin konumda bulunan Haydar Aliyev bu kararın uygulanmasına imkân vermiyordu. Fakat 1987'nin Ekim ayında Haydar Aliyev'in Politbüro'dan uzaklaştırılması, Ermenilere kendi niyetlerini gerçekleştirme olanağı sağladı. Moskova Hükümeti, 1987'nin Kasım ayında akademisyen Abel Aganbekyan'ın dili ile Karabağ meselesinde Ermenilere sempatik yaklaşığını gayri resmi olarak tüm dünyaya açıklamaktan çekinmedi. Aganbekyan, *Humanite* gazetesinin 18 Kasım 1987 tarihli sayısında yayınlanmış röportajında, Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda devlet başkanına teklifte bulunduğunu açıkladı.

Ermeni taşkınlığı, bir grup Ermeni ırkının faaliyetlerinden ziyade Komünist ve Taşnaklar ile KGB ajanları tarafından tasarlanmaktaydı. Moskova'da Ermenilerin "Milli Mukadderatını Bağımsız Olarak Belirlemesi Birliği" ve "Siyasi Tutukluların Savunması Üzere Ermeni Komitesi", bu doğrultuda etkin olarak çalışmaktaydı. Karabağ Komitesi'nin Azerbaycan'da gizli faaliyette bulunan yerel kuruluşu olan Krunk örgütü açık ve etkin mücadeleye başlamıştı. Bu arada Miatsum (Birleşme) denilen hareket genişlemekteydi. 2 Mart 1988'de "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni Ermenistan'la Birleştirilmesi Üzerinde Mücadele Komitesi", büyük kurumların yöneticilerini bir araya getiren 55'ler komitesi oluşturdu.²⁴

1988'de Ermenistan'daki 185 köyden ve diğer yaşayış bölgelerinden 230 bin Azerbaycan Türkü tehirci tabi tutuldu, onlara ait 31.000 ev ve şahsi mülk, 165 kolhoz emlakı talan edildi, 214 kişi katledildi, 1.154 kişi yaralandı, yüzlerle insan işkenceye maruz kaldı.²⁵ 1992'nin Şubat ayında Karabağlı köyüne saldırıda bulunan Ermeniler, köyü ele geçirip, 92 savucusunu ve 54 sakinini vahşice katlettiler ve cesetlerini kuyulara attılar.

Geride kalan ahaliyi ise esir aldılar. 8 Ocak 1992'de Krasnovodsk-Bakü yolcu feribotunda gerçekleştirilen terör saldırısında 25 kişi öldü, 88 kişi ağır yaralandı. Rusya'nın Hankendi'deki 366. alayı ile işbirliği yapan Ermeni çeteleri 25 Şubat 1992'de gece saat 21 00'da Hocalı'ya saldırdı. Sivil halka yapılan bu saldırı sonucunda 106 kadın, 83 çocuk ve 70 yaşlı olmak üzere 613 kişi katledildi. 1000'den fazla insan ağır yaralandı. 1.275 kişi esir alındı, 8 aile tamamen yok edildi. 56 kişi vahşice yakıldı, başlarının derisi soyuldu, gözleri çıkarıldı, başları kesildi, hamile kadınların karnları süngü ile delindi.²⁶ Bu olayları kameralara kayda alan gazetecilerden Seyidaga Mövsümlü ve Çingiz Mustafayev, "öldürülenler arasında 2 yaşından 15 yaşına kadar çocuklar çoğunlukta" söylemektedirler. Facianın şahidi olan Fransız gazeteci Jean Genet sunları kaydetmekteydi: "Ben savaşlar, Alman faşistlerinin gaddarlığı hakkında çok şeyler duymuştum. Fakat Ermeniler, 5-6 yaşlı çocukları ve masum halkı katletmekle Almanları ötüp geçtiler."²⁷

Ermeni çeteleri, bölgedeki Rus askerî kuvvetlerinin yardımına güvenerek, 1993'te Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebail, Kubadlı ve Zengilan rayonlarını işgal ettiler. İşgale paralel olarak, adı geçen rayonlarda etnik temizlik yapıldı, 1 milyon üzerinde Azerbaycan vatandaşı zorunlu göçte tabii tutuldu. Askerî tecavüz sonucunda 100 bin kişi yaralandı, 50 bin kişi sakat kaldı, 4.853 kişi kayboldu, 439 kişi esirlikte öldürüldü, 783 kişi ise halen esirdir. Bunlara ilaveten, Azerbaycan topraklarında 946 mülk, 6 bin sanayi kuruluşu, 9 milyon kilometre kare alanı kapsayan 150 bin ev, 4.366 sosyo-kültürel kurum, 690 ortaöğretim okulu, 850 anaokulu, 665 sağlık ocağı, 927 kütüphane, 22 müze, 4 resim galerisi, 6 tiyatro, 44 kutsal mekân ve 9 camii tahrip edildi. Bu askerî saldırı sonucunda Azerbaycan'a 60 milyar dolar değerinde zarar verilmiş oldu.²⁸ Sonuç olarak, 1918-1929 seneleri arasında Azerbaycan'a karşı yürütülen soykırım ve saldırılar neticesinde 29,8 bin kilometre kare toprak kaybedildi. 1991-1993 yılları arasındaki saldırılar sonucunda Azerbaycan topraklarının % 20'si işgal edildi. Böyle bir durumda ne yapılabilir? Her şeyden önce, çağdaş Azerbaycan Milli Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varisi olma hakkından kullanarak, 29 Mayıs 1918'den 1991'e kadar topraklarımız konusunda Azerbaycan aleyhine alınan tüm kararları iptal etme yetkisine sahiptir. Şüphe yoktur ki, bu doğrultuda atılan adımlar Azerbaycan kamuoyu tarafından tasvip edilmiş olacaktır.

23 Azerbaycan Tarihi: VII Ciltde (1941-2002-ci iller), ed. Tahir Qaffarov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2008, c. VII, s. 134.

24 a.g.e., s. 136.

25 a.g.e., s. 137.

26 a.g.e., s. 299.

27 a.g.e., s. 329.

28 a.g.e., s. 331.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası İşler İdaresi Siyasi Senedler Arxivi), f. 609, lis. 1, iş 456.

2. Gazete ve Dergiler

Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Xeberleri: Tarix, Felsefe ve Hüquq Seriyası, No. 3 (Bakı, 1989).
Severnıy Kavkaz, No. 55-56 (München 1938).

2. Kitap ve Makaleler

Azerbaycan Tarixi: VII Cildde (1900-1920-ci iller), ed. Mahmud İsmayılov, Nigar Maksvell, Tahir Qaffarov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2008, c. V, VII.

Bahturina, A. Y., **Okraim Rossiyskoy İmperii: Gosudarstvennoe Upravlenie i Naşionalnaya Politika v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)**, Moskva, 2004.

Gyurun, K., **Armyanskoe Dosye**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1993.

İrevan Xanlığı: Rusya İşğalı ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaqlarına Köçürülmesi, ed. Yaqub Mahmudov v.dğr., Bakı, 2009.

Musayev, İsmayıllı, **Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyet ve Xarici Dövlətlərin Siyaseti (1917-1921-ci iller)**, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Qafarov, Vasif, "Batumi Konferansı ve Azerbaycan", **Tarix ve Onun Problemleri**, No. 1-2 (Bakı, 2009), s. 81-89.

Qafarov, Vasif, **Şimali Azerbaycan Meselesi Rusiya-Türkiye Münasibətlərində (1917-1922-ci iller)**, Tarix Elmləri Namizədi Alimlik Derecesi Almaq Üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 2009.

Şavrov, N. N., **Novaya Ugroza Ruskomu Delu v Zakavkaz: Predstoyashaya Rasprodaja Mugani İnorodçam**, SPb, 1911.

Zaqafqazyaya Seyminin Müsəlman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları, ed. Ataxan Paşayev, Adiləli Neşriyyatı, Bakı, 2006.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE
KARABAĞ'DA SİYASİ DURUM (1918-1920)

Dr. Havva MEMMEDOVA*

Ulus devlet tarihimizde özgün yere sahip Azerbaycan Cumhuriyeti, kaotik bir dönemde kurulmuştur. Cumhuriyetin kuruluşu öncesinde Azerbaycan'da anarşik düzen hüküm sürüyordu. Buna ek olarak, XIX. yüzyılın ikinci yansından itibaren faaliyete başlayan aşırı uçlu Ermeni çeteleri Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan kazalarını ele geçirmeye çalışıyordu. Azerbaycan'ın iç durumundaki kargaşa ortamı ile uluslararası kaotik durumdan faydalanan Ermeni milliyetçileri, "Büyük Ermenistan" idelerini gerçekleştirilebilmek amacıyla faaliyetlere başlamışlardı. Onların ilk hedefi, Zengezur ile Karabağ'ı ele geçirmekten ibaretti. Azerbaycan Hükümeti'nin bu hususla ilgili faaliyetleri ise onların amaçlarının fiiliyata dönüşmesini engelleyecek nitelikteydi.¹ Güney Kafkasya'da stratejik konuma sahip olan Karabağ ise Rusya, İran, Türkiye ve Ermenistan gibi komşu devletler ile Fransa, İngiltere ve ABD gibi dış ülkelerin merak dairesindeydi. Azerbaycan açısından zorlu dönemi oluşturan 1918'de yukarıda adları zikir olunan devletlerden sadece Türkiye, Azerbaycan'a yardım elini uzattı ve sorunların çözülmesi için çaba gösterdi. Bu askeri yardım ile siyasi destek sayesinde Ermeni milliyetçileri ile yardımcıları olan Bolşeviklerin Azerbaycan'ın istikbalini karartma çabaları boşa çıktı.

XIX. yüzyılda planlı şekilde Kafkasya'ya göç ettirilen Ermeniler, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycanlıları tarihî topraklarından kovmaya ve katletmeye başladılar.² Bilhassa 1918'in Mart ayında Andranik denetimindeki çeteler Karabağ'da, Stepan Şaumyan'ın çeteleri ise Bakı'de çatışmalara girdiler ve silahlı ahaliyi katletmeye başladılar. Söz konusu tarihte Stepan Şaumyan'ın Andranik'e çektiği telgraf, adı geçen kişilerin koordineli çalıştıklarını göstermektedir. Telgrafta şunlar kayıtlıydı: "Sizin telgrafınızı aldım. Tam metnini Moskova'ya Merkezi Hükümet'e ilettim. Kendi adıma sizin gibi bir halk kahramanını alkışlıyorum."³ Azerbaycan'ın tarihî toprakları olan İrevan ve Gökçe kazalarının Ermenistan'a devredilmesi, Ermeni milliyetçilerinin entrikalarını arttırmış gibi gözükmektedir. Çünkü bu amaçlarına ulaşan çete reisleri, bir süre sonra aynı planı Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ bölgesinde uygulamaya ve bölgeyi Ermenistan ile birleştirmeye çalıştılar. Cumhuriyetin kuruluşu sırasında gerçekleşen Batum Konferansı'nda sınır sorunları diplomasi yolu ile çözülmeye çalışıldı. Konferansın kararlarından pek memnun gözükmeyen Ermeni tarihçisi Goloyan'ın sınırların tespiti konusundaki görüşü şöyledir:

* Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Üyesi (Milletvekili).

1 Azerbaydžanskaya Respublika (1918-1920 gg.): Dokumentı i Materialı, ed. Cemil Guliyev, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 249.

2 Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası, yay. haz. S. Esedov, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1995, s. 28.

3 A. Mikoyan, Dorogoy Borbi, Moskva, 1971, c. I, s. 42.

"4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması ile Ermenilere bırakılan topraklar topyekün 8 bin km² alanı kapsamaktaydı."⁴

Güney Kafkasya'da, bağımsız cumhuriyetlerin kuruluşuna paralel olarak, İrevan yönetiminin propaganda ve tahrikleri sonucunda Yukarı Karabağ Ermenileri Azerbaycan Hükümeti'ne tabiiyeti reddettiler ve 1918'in Temmuz ayında yaptıkları I. Kurultay'da Yukarı Karabağ'in sözde bağımsızlığını ilân ettiler. Onların bu adımı Ermenistan Hükümeti tarafından desteklendi ve Yukarı Karabağ'a Ermeni silahlı kuvvetleri gönderildi.⁵ Dolayısıyla Ermenistan Hükümeti, Karabağ'ı savaş yolu ile ilhak etmek istiyordu. Bu amacı gerçekleştirmek amacıyla Andranik'in silahlı çeteleri Karabağ'a sevk edildi. Bu kuvvetler Karabağ'da önlere çıkan köyleri yıkıp yakular, ahaliyi katletmeye başladılar. Bölgedeki asayiş sağlamayı amaçlayan Azerbaycan Hükümeti, Karabağ'a askeri birlikler gönderdi. Buna ek olarak, Zengezur, Şuşa, Cavanşir ve Cebrail kazalarını kapsayan Karabağ General-Governörlüğü oluşturuldu. Bu yeni yapılanmanın merkezi Şuşa şehri, general guvernörü ise Hüsrev Sultanov tayin edildi.⁶ Karabağ'ın Müslüman Türk ahalişi bu atamayı memnuniyetle karşıladı.

12 Şubat 1919'da Şuşa'ya giden Hüsrev Paşa, resmen göreve başladı. Hüsrev Paşa'nın ilk işi Zengezur ve Karabağ'daki durumu müzakere etmek amacıyla Azerbaycan, İngiliz ve Ermeni temsilcilerinin katılımıyla istişare toplantısı yapmak oldu. Toplantı tutanaklarına göre, General-governör işini ciddiye almış ve bölgeledeki durumun incelenmesi için talimatlar vermiştir. Karabağ'daki ayrılıkçı eğilimin başını çeken Ermeni Milli Şurası temsilcileri ise bu toplantıya katılmadılar ve Azerbaycan Hükümeti'ni protesto etmek istediler. Buna mukabele olarak, Hüsrev Sultanov, Ermeni Milli Şurası'nın 5 üyesini Karabağ'dan sürdü.⁷

Konuya münhasır arşiv belgeleri ile çağdaş araştırmalara göre, Hüsrev Paşa'nın Karabağ General-governörü tayin edilmesi Ermenistan'ı terdirgin etmiş ve Yukarı Karabağ konusundaki toprak iddialarına son vermiştir. ABD'de yaşayan Ermeni tarihçisi Richard G. Hovannisian bu hususu şöyle değerlendirmektedir: "Sinir krizine giren Ermeniler hakarete uğradıklarını düşünüyorlardı. Ayrıca meşhur Ermeni düşmanı Hüsrev Sultanov'un, General Thomson'un onayı ile guvernörlük görevine tayini onları ürkütmüştü."⁸

Azerbaycan Hükümeti, doğal olarak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının ihlâl edilmesini kabullenemezdi. Sorunu silah yolu ile çözmeye muktedir olmasına rağmen, önceliği barış yolu ile çözmekten yanaydı. Bu nedenle diplomatik çalışmalara hız verdi ve litfal

4 G. Goloyan, *Raboçee Dvijenie i Natsionalnuyu Vopros v Zakavkazje*, Erevan, 1969, s. 21.

5 B. Necefov, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1992, s. 39.

6 H. Memmedova, *Qarabağın General Qubernatorluğunun Ermeni Tecavüzüne Qarşı Mübarizesi Tarixindən Səhifələr*, Sırvanşer, Bakı, 1999, s. 25-27.

7 H. Memmedova, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Qarabağda Siyasi Vəziyyət, Ermeni Terrorizminin Güclənmesi (1918-1920)*, Nağliç evi, Bakı, 2006, s. 69.

8 İsmayil Musayev, *Azerbaycanın Naxçıvan və Zengezur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 115.

Devletleri'nin desteğini edinmeye çalıştı. Uzun süreli çalışmaların sonucu olarak, İngiliz Askeri Komutanlığı Ermenilerden Karabağ ve Zengezur üzerindeki Azerbaycan Hükümeti egemenliğini kabul etmelerini talep etti. Diğer taraftan ise Karabağ General-governörü Hüsrev Sultanov, bölgede asayiş temini için elinden gelen her şeyi yapmaktaydı.⁹ 1919'un Şubat ayında Zengezur, Cavanşir, Şuşa ve Cebrail kazalarının ahalişine müracaat-name yayımlayan Hüsrev Paşa, General-governörlüğün kurulma nedenlerini açıklamaktaydı. General-governör, Karabağ'daki durumun düzleşme çıkabilmesi için yaptıkları ve yapacaklarıyla ilgili düşüncelerini *Azerbaycan* gazetesine aracılığıyla kamuoyu ile paylaşmaktaydı. Fakat Hüsrev Paşa'nın tek başına faaliyetleri Karabağ'daki ayrılıkçı kuvvetlerin tamamen bertaraf edilmesi için yeterli değildi. Hüsrev Paşa gibi etkin bir ismin bölgenin yönetimine tayin edilmesi, yukarıda ifade edildiği üzere, Ermenilerde endişe uyandırmıştı. Bu nedenle Ermenistan Hükümeti'nden aldıkları askeri yardım için mevzuillerini güçlendirdikten sonra, 4 Haziran 1919'da Şuşa havalisindeki bir Azerbaycan karakoluna saldırı düzenlediler. Ancak bu saldırı başıyla geri püskürtüldü.

Konuya münhasır arşiv belgelerinin birçoğunda, Yukarı Karabağ'da oturan bazı Ermenilerin ceticelik faaliyetlerini uymadıkları ve Hüsrev Sultanov'un icraatlarını takdir ettikleri görülmektedir. Yukarı Karabağ'da asayişin temin edilmesi bahsi geçen kesimi rahatlatığından temsilcilerini General-governör'e göndererek, ona kendi teşekkürlerini ilemişlerdir.¹⁰ Bu olayı izleyen gelişmeler bir hayli ilginçtir; 1919'un Ağustos ayında Yukarı Karabağ Ermenileri olağanüstü kurultay yaptılar ve Azerbaycan Hükümeti yönetimini tanıdıklarını deklare ettiler. Buna ek olarak, Karabağ General-governörü Hüsrev Paşa'ya temsilciler gönderdiler ve aldıkları karar ona tebliğ ettiler. Ermeni din adamları ve kurultay temsilcilerinin katılımıyla yapılan görüşmeler iki gün sürdü ve sorunu banşıl yöntemlerle çözmeyi amaçlayan antlaşma taslağı hazırlandı. Dolayısıyla Hüsrev Paşa, Ermenilerce "istenmeyen adam" olarak görülmesine rağmen, bir süre sonra onun bölgede yürüttüğü banşıl politikayı kabul etmek zorunda kaldılar.

Yukarı Karabağ Ermenilerinin temsilcileri, Hüsrev Paşa ile görüştükten sonra, 28 Ağustos 1919'da Bakı'yı ziyaret ettiler ve burada Başbakan Nasib Yusulbeyli ile görüşmeler yaptılar. Azerbaycan Hükümeti'nin Karabağ meselesini banşıl yolla çözüme girişimlerini takdirle karşıladıklarını ifade eden temsilciler, bu çabalardan dolayı Başbakan'a teşekkürlerini ilettiler.¹¹ Bu teşekkür; Azerbaycan Hükümeti'nin Karabağ'daki etnik sorunları banşıl yolla çözüme girişimlerinden kaynaklanmaktaydı. İç sorunları banşıl yolla çözen yeni devletin uluslararası camiada kabul görmesi ve bağımsızlığının onaylanması daha kolay olurdu. Cumhuriyet hükümetinin temel dış politika meselesine dönüşen bu konu-

9 *Azerbaydžanskaya Respublika*, s. 249.

10 ARDA, f. 970, say. 1, iş 163, v. 22.

11 *Azerbaydžanskaya Respublika*, s. 288.

nun gerçekleştirilmesi için birçok cumhuriyet aydını ve diplomat seferber edilmişti.¹² Bu çalışmalar sayesinde 8 Ocak 1919'da Ali Merdan Topçubaşov başkanlığındaki Azerbaycan delegasyonu Paris Barış Konferansı'na gönderildi. Barış konferansında Azerbaycan konusu Üst Kurul'un 2 Mayıs 1919 tarihli toplantısında görüşüldü. Bu toplantıda ABD Başkanı Woodrow Wilson, Azerbaycan delegasyonunun görüşmelere katılımını talep etti. 28 Mayıs 1919'da Azerbaycan delegasyonu ABD Başkanı ile görüştü ve ona bir memorandum takdim etti. Altı maddeden oluşan memorandum; Azerbaycan'daki siyasal ve toplumsal olaylar ile toprak bütünlüğü gibi konulara kapsayan talepleri içermektedir. Woodrow Wilson ise delegasyonun memorandumuna 4 maddeden oluşan bir bildiri ile yanıt verdi. Bu görüşmelerin ardından Azerbaycan delegasyonu barış konferansına 14 bölümden oluşan bir memorandum takdim etti. Memorandumun en önemli bölümleri Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, sınırları ve demografik durumuyla ilgiliydi. Ermeniler ile Gürcüler ve İranlıların konferansa sundukları memorandumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları hususunda Üst Kurul'da tereddütler oluşturmuştu. Memorandumu Kafkas Azerbaycan'ının sınırlarıyla ilgili 7 maddeden oluşan bir açıklama eklenmişti.¹³

Azerbaycan sınırlarıyla ilgili Ermeni iddiaları konusunda Ali Merdan Topçubaşov'un açıklamaları oldukça ilginçtir: "Ermeniler ile ilgili söylediklerimi duyan Batılı diplomatlar bunların tamamen yeni bilgiler olduğunu itiraf etmekteydiler."¹⁴ Bu alıntıda ifade edildiği üzere, Ermenistan delegasyonunun konferans öncesi ve sırasındaki propagandaları Azerbaycan delegasyonunun faaliyetlerini zorlaşmaktaydı. Kafkasya bölgesiyle ilgili tüm meselelerin konferansta çözüme kavuşturulacağını düşünen Ermenistan delegasyonu, konferansta görülecek konularla ilgili hazırlıklıydı. Konferansa iki delegasyonla katılan Ermenistan Cumhuriyeti; Akdeniz ile Kara Deniz ve Hazar Denizi arasında bulunan bölgeleri kapsamasını tasarladıkları "Büyük Ermenistan Projesi"ni konferans katılımcılarına sundu. Ali Merdan Topçubaşov başkanlığındaki Azerbaycan delegasyonu üyelerinin Paris'te yürüttükleri faaliyetler, yabancı devlet başkanları ve temsilcileriyle yaptıkları görüşmeler, dışişleri bakanlıklarına gönderdikleri notalar sonucunda, "Ermeni sahtekârlığı" ifşa edildi ve olayların gerçek yüzü açıklığa kavuştu. Bununla birlikte, Ermenistan delegasyonunun talepleri dinlemek bilmiyordu, Karabağ'da ortaya çıkan tabloyla ilgili Ermenistan'ın körükleyici rolünü inkâr ediliyor ve bu hususta Azerbaycan Hükümeti'ni suçlayıcı propagandalar yapıyorlardı. Bu propagandalar karşısında Azerbaycan Hükümeti'nin önerisiyle Ermenistan-Azerbaycan sorununu araştırmak amacıyla uluslararası tahkikat komisyonu kurulması fikri ileri sürüldü. Ermenistan delegasyonu başlangıçta komisyon kurulmasına olumlu yaklaşmasına karşın, sonra-

12 Nesib Nesibzade, *Azerbaycanın Harici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-ılduz, Bakı, 1996, s. 203-204.
13 C. Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azmeşr, Bakı, 1993, s. 203.

14 *Bakinskiy Raboçiy*, (27 May 1993).

dan bu karardan vazgeçti ve komisyon kurulmasını engelledi. Bununla birlikte, 1919'ın yaz döneminde Karabağ'da meydana gelen gelişmeler; barış konferansındaki Azerbaycan delegasyonunun elini güçlendirdi. Söz konusu tarihte Azerbaycan Hükümeti tarafından Paris'teki delegasyon başkanı Ali Merdan Topçubaşov'a iletilen bilginin içeriği şöyle idi:

"Karabağ sorunu denilen meseleye kesin çözüm bulundu. Yukarı Karabağ Ermenilerinin VII. Kurultayı'na katılan mümissiller Azerbaycan Hükümeti'ni tanıdılar ve bu hususta ilgili General-gubernör Hüsrev Sultanov ile mukavele imzaladılar."¹⁵

Bu haber, Ali Merdan Topçubaşov tarafından hemen Versailles Konseyi'ne sunuldu. Yukarı Karabağ Ermenilerinin gâilesi bu şekilde çözüme kavuşmuş olmasına rağmen, belirtilen dönemde doğrudan Ermenistan tehdidi söz konusuydu. 8 Ocak 1920'de Parlamento Başkanı'nın kürsüden yaptığı konuşma bu konuya açıklık getirecek niteliktedir: "1917'nin Aralık ayından 1919'un Haziran ayına kadar Ermeni çeteleri tarafından İrevan Eyaleti'nde 200'ü aşkın Azerbaycan köyü tahrip edilmiştir. Boşaltılan Azerbaycan köylerine Türkiye Ermenileri iskân ettirilmektedir."¹⁶ Bu olaylarla ilgili Başbakan Fethali Han Hoyski Ermenistan Hükümeti'ne nota verdi ve Ermenistan'daki Azerbaycanlılara karşı uygulanan baskı ve saldırılara son verilmesini talep etti.¹⁷ Fakat bu girişimler somut sonuç vermedi ve Ermenistan'daki Azerbaycanlıların malları ve mülkleri soyguna uğradı, evleri yakılmaya devam etti. Söz konusu dönemde tüm bu işlemlerin devlet düzeyinde icra edildiği ifade edilmelidir. Örneğin, Zengibasar bölgesi tahrip edildikten sonra devlete kalan 82 civarında gayrimenkul emlak Maliye Bakanlığı'nın direktifiyle satışa çıkarılmış ve satıştan elde edilen para bütçeye devredilmişti.¹⁸ Bu ve benzer bilgiler Ermenistan'daki Müslüman Türklerle karşı devlet düzeyinde baskılar uygulandığını ve mülklerinin müsadere edildiğini göstermektedir.

Ermenistan-Azerbaycan sorununda ABD'nin taraf olduğu, hem hükümet düzeyinde hem de örgütler aracılığıyla Ermenistan'a yardımda bulunduğu görülmektedir. Örneğin, ABD'nin İstanbul Baş Komiseri Amiral Mark Bristol 28 Mart 1921'de Doktor Barton'a yazdığı mektupta ABD Hükümeti'nin Ermenistan'a verdiği borçlarla ilgili şunları kaydetmekteydi:

"Sizin mektuptan Ermenistan'a borç para verilmesi amacıyla kampanya başlatıldığını duydum ve doğrusu çok şaşırđım. Şimdiye değin Ermenistan'a 50 milyon dolar kredi vermişiz ve bu para kaybedilmiştir. Böyle borçların verilmemesini öneriyorum.

15 K İstoriil Obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR, 1918-1925, (Dokumenti i Materiali), Azmeşr, Bakı, 1989, s. 232; Azerbaydjanksaya Respublika, s. 23.

16 K İstoriil Obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR, s. 232; Azerbaydjanksaya Respublika, s. 136-137.

17 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)*: Parlament, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, c. I, s. 153.

18 A. Memmedil, *Ermenilerin Gerçek Tarih*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2005, s. 331.

Büyük meblağlar genellikle kötü amaçlar için sarf ediliyor.¹⁹

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı üzere, yurtdışından Ermenistan'a tahsis edilen krediler çoğunlukla askeri amaçlar için kullanılmıştır. Taşnaklar propagandacılar yoluyla Türklere aleyhinde her türlü olumsuz izlenimi oluşturmaya çalışmışlardır.²⁰ Radikal Ermeniler "Ermeni meselesi"nin yalnız kan ile çözülebileceği kanısındaydılar. Onlara göre bu amacı gerçekleştirebilmek için Ermenistan'ı kan ile sulamak gerekir.²¹ Söz konusu proje kapsamında 1918-1920 yılları arasında Ermenistan'da 156 köyün tamamında, 67 köyün ise bir kısmında "temizleme operasyonu" gerçekleştirilmiştir. Genel olarak, 1828'den 1920'ye kadar devam eden süreçte Ermenistan'daki 738 Müslüman Türk köyünün ahalisi yurtlarından tehcir edilmiş ve yerlerine Ermeni nüfus iskân ettirilmiştir.

1918-1920 seneleri arasında Yukarı Karabağ'da bulunan ayrılıkçı güçler, bölgenin Müslüman Türk halkına benzer muamelede bulunmuşlar, köyleri yakıp yıkmışlar, insanları yurtlarından çıkarmışlardır. Nuri Paşa Komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu ile Karabağ General-governörü Hüseyin Sultanov'un faaliyetleri neticesinde bölgede asayiş temin edilmiştir.²² Ancak bölgeye sevk edilen Rus-Ermeni birlikleri 15 Haziran 1920'de Şuşa'yı ele geçirmiş ve Karabağ'da Sovyet düzeni kurmuşlardır.²³ Bu olayı ardından Karabağ General-Governörlüğü ilga edilmiştir.²⁴ Türkiye ile Azerbaycan'ın ilişkilerini kesmeyi amaçlayan Sovyet Rusya, tarihi Ögüz Türk yurdu İrevan ve Nahçıvan topraklarının büyük bir kısmı ile Zengezur ve Gökçe kazalarını Ermenistan'a vermiştir. Buna ek olarak, Karabağ bölgesi, "Aran Karabağı" ve "Dağlık Karabağ" olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Bu olayın ardından Azerbaycan'ın Sosyalist Hükümeti, "Dağlık Karabağ"ı özerk statü vermek zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi), f. 970, siy. 1, iş 163, v. 22.
ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi Siyasi Senedler Arxivi), f. 27, siy. 2, iş 54, v. 43-44.

2. Gazeteler

Bakinskiy Raboçiy. (27 May 1993).

- 19 A. Uimz Semyuel, *Ermenistan-Terrorçu «Xristian» Ölkenin Gizlinleri, Ermenilerin Büyük Fırıldaq Seriyaları*, çev. Zeydulla Ağayev, Azereşr, Bakı, 2004, c. 1, s. 244.
20 M. Koçaş, *Tarixde Ermeniler ve Türk-Ermeni Münasibetleri*, Azerbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı, 1998, s. 160.
21 *Herbi Bilik*, No. 3 (Bakı, 1996), s. 98-101.
22 *Azerbaycanlıların Soyqırımı Haqqında*, Azereşr, Bakı, 1998, s. 33; *Azerbaycan SSR-in 40 İlliyi*, Azereşr, Bakı, 1960, s. 72.
23 R. İmanov, *Azerbaycanın Erazi Bütövlüyüne Qesd-Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayeti*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2005, s. 80.
24 ARPII SSA, f. 27, siy. 2, iş 54, v. 43-44.

Herbi Bilik Jurnalı, No. 3 (Bakı, 1996)

3. Kitap ve Makaleler

- Azerbaycan SSR-in 40 İlliyi*, Azereşr, Bakı, 1960.
Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998.
Azerbaycanlıların Soyqırımı Haqqında, Azereşr, Bakı, 1998.
Azerbaydjanskaya Respublika, Dokumenti i Materialı, 1918-1920 gg., ed. Cemil Guliyev, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998.
Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası, yay. haz. S. Esedov, Gencilik Neşriyyatı, Bakı, 1995.
Goloyan, G., *Raboçee Dvijenie i Natsionalnuyu Vopros v Zakavkaze*, Erevan, 1969.
Hesenov, Cemil, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azereşr, Bakı, 1993.
İmanov, R., *Azerbaycanın Erazi Bütövlüyüne Qesd-Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayeti*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2005.
K İstorii Obrazovaniya Nagorno-Karabahskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoj SSR, 1918-1925, (Dokumentı i Materialı), ed. Cemil Guliyev, Azereşr, Bakı, 1989.
Koçaş, M., *Tarixde Ermeniler ve Türk-Ermeni Münasibetleri*, Azerbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı, 1998.
Memmedli, A., *Ermenilerin Gerçek Tarixi*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2005.
Memmedova, H., *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründe Qarabağda Siyasi Veziyyət, Ermeni Terrorizminin Güclenmesi (1918-1920)*, Nagil evi, Bakı, 2006.
Memmedova, H., *Qarabağın General Qubernatorluğunun Ermeni Tecavüzünə Qarşı Mübarizəsi Tarixindən Schifeler*, Şirvanneşr, Bakı, 1999.
Mikoyan, A., *Dorogoy Borbi*, Moskva, 1971.
Musayev, İsmayıl, *Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyət ve Xarici Dövlətlərin Siyaseti (1917-1921-ci iller)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1996.
Necefov, B., *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1992.
Nesibzadə, Nesib, *Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-üldüz, Bakı, 1996.
Semyuel, A. Uimz, *Ermenistan-Terrorçu «Xristian» Ölkənin Gizlinləri, Ermenilerin Böyük Fırıldaq Seriyaları*, çev. Zeydulla Ağayev, Azereşr, Bakı, 2004.

AZERBAJCAN-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ZAKATALA SORUNU

Şamil REHMANZADE*

Azerbaycan ile Gürcistan'ın istiklallerinin ilanı arifesinde Zakatala sancağı özerk yapıya sahipti. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin 18 Nisan 1918 tarihli toplantısında Zakatalalılar temsilen bir konuşma yapan Aslan Kardeşov, Zakatala sancağı ahalisinin Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ne gönderdiği 5 Şubat 1918 tarihli tahriratu gündeme getirmiş ve ahalinin talebine yeteri ihtimam sarf edilmediğinden sancağın otonom bir yönetim anlayışını benimsediğini belirtmiştir.¹ Bu konuşmanın ardından Seym'deki Gürcü fraksiyonu sancağın Tiflis Güvernörlüğü ile birleştirilmesi için çaba göstermiştir. Belirtilen dönemde sancağın yönetimini elinde bulunduran milli komitenin başkanı Bayram Niyazi Küçükhanzade'nin verdiği bilgilere göre, sancağa uğrayan Gürcü Knez Çavçavadze'nin bu hususla ilgili vaatleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve knez Zakatala'yı terk etmek zorunda kalmıştır.²

Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin çözülmesinin ardından Zakatala sancağının statüsüyle ilgili sorun Azerbaycan ile Gürcistan arasında sert tartışmalara neden oldu. Bu mücadeleye belli ölçüde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti dahi katılmış oldu. Gürcistan Cumhuriyeti konuya tarihsel açıdan yaklaşır iken, Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya sancağın etnik yapısını ön plana çıkarmaktaydı. Zira 1917'de yapılan nüfus sayımına göre, Zakatala sancağında 93 bin 600 kişi oturmaktaydı. Bu ahalinin 49.056'sını (% 54) Avarlar ile diğer Dağlı halkları, 26.230'nu (% 28,3) Azerbaycan Türkleri, 9.850'sini (% 9,6) İngilizler, 4.664'nü (% 5) Hıristiyan Gürcüler, 2.530'nu (% 2,7) Ermeniler, 368'ni (% 0, 4) Ruslar oluşturmaktaydı.³ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi ile Kafkas Takvimi'nden alınan tüm bu veriler, belirtilen dönemde Zakatala sancağının kozmopolit nüfus yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte genel nüfusun % 92 gibi büyük bir oranının Müslüman olduğu dikkat çekmektedir. Sancaktaki Müslüman ahalinin 1917 ve 1918'deki olaylar sırasında yekvücut hâline geldiği görülmektedir. Böyle bir durum büyük olasılıkla din olgusunun konsolidasyon ve entegrasyon niteliklerine sahip olmasıyla ilgilidir. Başarılı bir performans olarak ele alınan bu örnekte Zakatala ahalisinin karan çok önemlidir. Zira 26 Haziran 1918'de Zakatala Müslüman Milli Şurası'nın toplantısına katılan delegeler, sancak ahalisinin istikbali açısından önemli bir karar aldılar ve Zakatala sancağının Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleştiğini açıkladılar.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Uzman Araştırmacı. e-mail: shamil-rahman@mail.ru
1 Zakavkazskiy Seym: Stenografiçeskij Otçet, Sessiya Pervaya, Zasedanie Dvatsat Trete, Tiflis, 10 Aprelya 1918 g., s. 9-11.
2 Azerbaycan, No. 89 (16 Yanvar 1919).
3 ARDA, f. 970, sıy. 1, iş 227, v. 44; Kavkazskiy Kalendar na 1917 g., ed. N. P. Stelmaşuka, Tiflis, 1916, s. 178-221.

Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri Bağlamında Zakatala Sorunu

dılar. Bu karan inceleme konusu edinen bu makalede, sosyo-kültürel ve politik açılardan karan gerekli kılan motif ve konjonktürün açıklığa kavuşması amaçlanmıştır. Böyle bir yaklaşım izlenmesi belirtilen dönemdeki Azerbaycan yönetim modelinin kazalardaki tezahürlerinin araştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Zira Azerbaycan tarih yazımında birinci cumhuriyet dönemindeki (1918-1920) bu tarz konuların gerçek ilmi tahlihi henüz tam anlamıyla yapılmamıştır. Dolayısıyla bu makale cumhuriyet yönetiminin bölgelerdeki tezahürünü tetkik açısından özel önem arz etmektedir.

26 Haziran 1918'de yapılan toplantıda alınan karar metni kısa ve anlamlıdır.⁴ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasî Evraklar Arşivi'nde muhafaza edilen bu belgede mevzubahis olan toplantı katılımcıların siyasî tercihlerinin perde arkasındaki motifler özel önem arz etmektedir. Söz konusu motifler şöyle sıralanabilir:

1. Son yüzyılda yukanda adı geçen cumhuriyetlerinden hiçbirisinin idarî taksimatına dâhil olmayan ve özerk yapıya sahip olan bu sancak ahalisi şimdi seçim karşısındadır ve yeni kurulan cumhuriyetlerinden birisiyle birleşmesi gerekir.

2. Gürcistan'ın Zakatala sancağıyla ilgili iddialar tarihî verilerle dayanmaktadır. Gerçekte ise Zakatala sancağı son iki yüzyıl boyunca Gürcistan'a bağlı idarî birim olmamıştır. Dağıstan ile Azerbaycan ise etnik ve ulusal etkenler nedeniyle sözü edilen bölgenin kendilerine ait olduğunu ileri sürmektedir.

3. Müslümanların çoğunluk konumunda buldukları sancak ahalisi Gürcistan'a pek sempatik yaklaşmamaktadır ve Gürcistan'ın bu meyandaki girişimleri sancak ahalisi tarafından şiddetle protesto edilmektedir.

4. Zakatala sancağı ile Dağıstan arasında açılması zor dağ silsileleri mevcuttur.

5. Kültürel, ekonomik, dilsel ve dinsel açılardan Zakatala sancağının ahalisi Azerbaycan Cumhuriyeti ahalisiyle benzerdir.

6. Azerbaycan ile birleşmek Zakatala sancağının çıkarlarına daha uygundur.

Yukanda kaydı geçen tüm bu motifler Zakatala Milli Şurası'nın siyasî tercihi belirleyen etkenler olmuştur. Böyle bir kararın alınmasında enformasyon gibi ek bir etkenin varlığı inkâr edilemez. Ünlü metodoloji uzmanı İ. D. Kovalçenko bu gibi durumlarda enformasyonun belirgin ve belirsiz şekillerini şöyle özetlemektedir:

"Semantik açıdan enformasyonun iki şekli vardır: Birincisi sùje tarafından bilinçli olarak elde edilen açık ve kullanılabilir enformasyondur. İkincisi ise kaotik, sùje tarafından net olarak algılanamayan ve kullanılamayan enformasyondur. Enformasyonun bu iki nevinin belirgin ve belirsiz enformasyon adlandırmak da mümkündür."⁵

4 ARPII SSA, f. 277, sıy. 2, iş 17, v. 58a-b.

5 İ. D. Kovalçenko, *Metodi İstoriceskogo İssledovaniya*, Nauka, Moskva, 1987, s. 110.

Yukarıda ifade edilen teorik ve metodolojik tezden yararlanılarak birtakım kanaatlere varmak mümkündür. Zakatala Müslüman Milli Şurası'nın aldığı karar bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü hiyerarşik düzende herhangi bir bölge ulusal eğilimlerin yanında yerel eğilimler taşıyabilir. Hatta yerel eğilimler tarihsel fonda ulusal eğilimlerden önce gelmektedir.⁶ Belirsiz enforsasyon şeklinde kaleme alınan karar metninde yerel düzeyin önemi vurgulanmıştır. Başka bir ifadeyle Çarlık döneminde özerk yönetime sahip olan sancak ahalisi bu yeni tarihi dönemde Kafkasya cumhuriyetlerine pek güvenmemektedirler. Buna paralel olarak, karar metninde milli etkenler belirgindir. Bu durum daha ziyade Azerbaycan ile birleşmek motifleri üzerinde kurulmuştur. Kararın nedenlerini ise politik ve sosyo-kültürel kısımlara ayırmak mümkündür. Diğer taraftan ise bu karar, etno-poliolojide kullanılan enstrümantal ve konstruktif paradigmlar çerçevesinde açıklanabilir.⁷ Max Weber'in ideallerine istinat eden enstrümantal paradigma savunucuları bir etnik grubu çözümlenebilirlik için onun fiziki ve medeni niteliklerini araç olarak kullanmaktadırlar. Onlara göre, söz konusu nitelikler yardımıyla belli insan topluluğu çıkarlarını açığa vurup gerçekleştirebilir. Bu paradigmanın savunucuları bir etnik grubun mevcudiyetini doğal varoluş olarak algılamakta ziyade politik ve rasyonel tercih olarak yorumlamaktadırlar. Böyle bir yaklaşım Zakatala ahalisinin politik tercihinin tefsirini kısmen vermektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz 6. şıktan anlaşılacağı üzere, bölge ileri gelenleri meseleyi enstrümantal paradigma çerçevesinde değerlendirmiş ve Azerbaycan ile birleşmenin sancak ahalisinin çıkarlarına uygun olduğunu düşünmüşlerdir. Fakat etnik kimlik ile etno-politik bakış gibi olguların enstrümantal paradigmanın zayıf yönlerinden olduğu ifade edilmelidir. Zira sözü edilen dönemde Zakatala ahalisinin etnik haritası bu durumu açıklığa kavuşturur niteliktedir. Böyle bir durumda konstruktif paradigma devreye girmektedir. Bu yaklaşım tarzı etnik farklılığı onaylamakla birlikte kültürel olguların bütünleştiği etkenler olarak öne çıkarmaktadır. Böylece 5. şıkta ifade edilen ideler açıklığa kavuşmuş olur. Zira Zakatala ahalisinin tercihinde sosyo-kültürel etkenler önemli rol üstlenmiştir.

Yüzyıllar boyunca Zakatala sancığı Azerbaycan'ın sosyo-politik ve sosyo-kültürel yöreğinde bulunduğundan sancak ahalisi üzerinde Türk ve İslâm kültürünün izleri gözlemlenmektedir. Azerbaycan kültür dairesinin nüfuz edici etkilerinin sonucu olarak, Avarlar, İngilizler ve Şahurlar arasında kültürel etkileşim meydana gelmiş⁸, bio-kültürel ve bio-etnik olgular nedeniyle Azerbaycan Türkçesi kolaylıkla sancak ahalisi

arasında ortak iletişim aracı haline gelmiştir. Aslında Azerbaycan Türkçesi eskiden beri güney ve merkezi Kafkasya'da yayılma alanı bulmuş ve bölgedeki çeşitli ulusların tarihsel ve etnografik literatürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁹ Azerbaycan Türkçesi'nin Kafkasya halkları arasında kullanımıyla ilgili birçok tarihsel verilere başvurulabilir. Çar ordusunun albaylarından M. A. Kotsebu 1826'da kendi anılarında bu konuyla ilgili şöyle yazmaktadır: "Çar mülklerinin üçte ikisini oluşturan Müslümanlar Tatarca¹⁰ konuşmaktadırlar. Onların bir kısmı milliyetçe Lezgi'dir."¹¹ 1830'un Şubat ve Mart aylarında Car-Balaken cemaati üzerine seferler düzenleyen General Paskeviç'in kayıtlarına göre, sancak ileri gelenlerinin sundukları evraklar Azerbaycan Türkçesi'nde düzenlenmişti.¹² 1840'da Kahetiya ve Car-Balaken'de bulunan D. Zubarev, sancak ahalisinin ortak dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu bildirmektedir. Bunun yanında, "Allahverdi" ve "yaşlı yol" gibi birçok Azerbaycan Türkçesi'ndeki kelimelerin Kahetlerin günlük konuşmalarında sık sık kullanıldığını ifade etmektedir. Zubarev'in kaydettiği "bozbaş", "kabab" ve "plov" gibi birçok yemek adı Azerbaycan mutfağının bölgede yaygın olarak istifade edildiğini göstermektedir.¹³ A. Poserbski'nin 1865'te kaleme aldığı makalede Avarlar ile İngilizlerin Azerbaycan Türkçesi'ni iyi derecede bildiklerini kaydedilmektedir.¹⁴ Bu hususu Gürcü müelliflerden D. Bakradze şöyle ifade etmektedir:

"Sancak'taki Mugallan¹⁵ dili tüm Güneydoğu Kafkasya ile İran'ın kuzeyinde geniş şekilde kullanılmaktadır. Bu dilin sancak ahalisi arasında ortak iletişim aracı olduğunu ifade etmeliyiz. Bütün sancak ahalisi, hem Lezgiler hem de İngilizler bu dili bilmektedirler."¹⁶

Azerbaycan Türkçesi'nin Kafkasya'da yaygın olarak kullanıldığıyla ilgili diğer bir kayıt Gürcüce yayım yapan *Sahalho-Purseli* adlı gazetede 1916'nın Şubat ayında neşredilen ilginç bir makalede yer almıştır. Gürcüce neşrinin hemen akabinde Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilip *Açık Söz* gazetesinde "İngiloda" adıyla yayımlanan bu makalede Gürcü misyo-

9 Geniş bilgi için bkz. A. G. Balaev, *Etnoyazıkovie Protssesi v Azerbaydjane v XIX-XX vv.*, Nurlar Neşriyatı, Baku, 2005, s. 23-35.

10 Kotsebu'nun kayıtlarındaki Tatarca kavramı ile Azerbaycan Türkçesi kastedilmektedir. Çünkü bahsi geçen dönemde Çar memurları Azerbaycan ahalisine Tatarlar, konuştuıkları dile ise Tatarca söylemekteydiler.

11 M. A. Kotsebu, "Svedeniya o djarskih vladeniyah 1826 g.", *İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagistana: XVIII-XX vv. Arhivnie Materiali*, ed. M. O. Kosvena, H. M. Hamsaeva, İzd. Vost. Lit., Moskva, 1958, s. 257.

12 *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheograficeskoy Komissii (AK AK)*, ed. A. Berje, Tipografiya Konselari Namesnika Kavkasskogo, Tiflis, 1878, c. VII, s. 962.

13 D. Zubarev, "Poedzka v Kaheliyu, Tuşetiyu, Pşaviyu, Hevsuretiyu i Djaru-Belokanskuyu Oblast", *Russkii Vestnik*, c. II, No. 6 (1841), s. 538, 553-555.

14 A. Poserbskiy, "Oçerk Zakatalskogo Okrug-Kavkazskiy Kalendar n 1866 g.", *Literaturny Otdel*, Tiflis 1865, s. 57.

15 Bakradze'nin kayıtlarındaki Muğallar kavramı ile Azerbaycan Türkleri kastedilmiştir.

16 D. Z. Bakradze, "Zametki o Zakatalskom Okruge", *Zapiski KOIRGO*, Tipografiya Konselari Glavnonaçalstvuyuşego na Kafkaze, Tiflis, 1890, c. XIX/1, s. 252.

6 V. A. Kolosov, T. A. Gaikina, A. D. Krindaç, "Territorialnaya İdenitiçnost i Mejneterişkie Otnoşeniya (Na Primere Vostoçnih Rayonov Stavropolskogo Kraja)", *Polis*, No. 2 (2001), s. 63.

7 Bu paradigmalara ilgili geniş bilgi için bkz. A. R. Aklaev, *Etnopolitiçeskaya Konfliktologiya: Analiz i Menedjment*, Delo, Moskva, 2005, s. 63-71; V. A. Kolosov, N. S. Mironenko, *Geopolitiika i Politiceskaya Geografiya: Uçebnik dlya Stud. Vuzov - 2-oe izd.*, ispr. I dop., Aspekt-Press, Moskva, 2005, s. 316-318.

8 Bio-kültürel ve bio-etnik olgular konusunda geniş bilgi için bkz. T. G. Stefanenko, *Etnopsihologiya: Uçebnik dlya vuzov - 3-oe izd.*, ispr. I dop., Aspekt-Press, Moskva, 2004, s. 267-268, 327.

nerlerin İngilizler arasındaki başsuz faaliyetleri ve bölgedeki İngilizlerin sosyo-lengüistik durumu şöyle ifade edilmektedir:

"Maalesef günümüzde Müslüman İngilizler ile Hıristiyan İngilizler arasında kardeşlik ve birlik yoktur. Onlar birbirlerinden çok uzaklaşmışlardır. Müslüman İngilizler dillerini, gelenek ve göreneklerini unutmaya gayret etmektedirler... Bizim ekmeklerden pişirmiyorlar, Türkleşmeye çalışıyorlar. Kendilerine eş olarak Nuha havalisindeki Türk kadınları seçiyorlar... Ne yerli Türkler ne de Lezgiler bizim İngilizler kadar mutaassıptırlar... Kardeşler birbirlerinden uzaklaşmışlar. Uzaklaşmanın düzeyi şu örnek aracılığıyla daha net algılanabilir: Amcaogluna Gürcüce 'Kamar coba!' dersin, sana Türkçe 'Sağ ol!' der. Gürcüce 'Nasilsin amcazade?' dersin, sana Türkçe 'İyiyim!' der. Velhasıl seninle Gürcüce konuşmaz. Bu nedenle Müslüman İngilizlerin büyük bir bölümü Gürcüce'yi unutturmuştur. Muteakip on sene boyunca Müslüman İngilizler arasında Gürcüce bilen ender bulunur."¹⁷

Azerbaycan entelektüellerinden M. A. Mirbağırzade'ye göre, Müslüman İngilizler 1917'den sonra çocuklarını Azerbaycan Türkçesi'nde eğitmeye üstünlük vermeye başlamışlar. Mirbağırzade'nin İngilizlerle ilgili tespitleri ilginçtir:

"Kötüklü köyünün yerel halkını İngilizler oluşturmaktadırlar... Onlar kendi aralarında Türkçe'nin Mugal ağzını konuşmaktadırlar. Türkçe konuşmaları öylesine fasih ki onların sonradan İngilizleştiklerine hüküm edilebilir."¹⁸

Yukarıda belirtilen tüm bu tarihsel kayıtlar, sosyo-politik ve sosyo-kültürel etkenlerin Zakatala ahalisinin 1918'deki siyasi tercihinde önemli rol oynadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle bölge halkının karmaşık etnik kimliği Zakatala sancağının Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesi için uygun siyasal ve sosyal zemin hazırlamıştır. Bizzat bu nedenle Gürcistan Cumhuriyeti ile birleşme idesi sancak ileri gelenleri tarafından, herhangi bir tereddüde mahal olmaksızın, reddedilmiştir.

Zakatala Müslüman Milli Şurası, almış olduğu bu karar, 28 Haziran 1918'de çekilen telgraf ile Azerbaycan Hükümeti'ne tebliğ edilmiştir. Bu telrafa binaen 30 Haziran 1918'de Bakanlar Kurulu toplantısında alınan karar ile Zakatala sancağı Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ilhak edildi.¹⁹ Zakatala'ya gubernörlük statüsü verildi ve Aliyar Haşımbeşev Zakatala'nın ilk gubernörü tayin edildi. Haşımbeşev bu görevi 1919'un Nisan ayına kadar icra etti.²⁰ Azerbaycan cephesinde bu gelişmeler yaşanırken, Gürcistan karşı atığa geçti ve 2 Ağustos 1918'de Gürcistan Parlamentosu'nda

17 Açık Söz, No. 118 (23 Fevral 1916).

18 M. A. Mirbağırzade, "Yengilolar", Maarif İşçisi, No. 6-7 (1926), s. 92.

19 Azerbaydžanskaya Demokratikçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatelnıy Aktı, (Doküment i Materialı), ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 203.

20 ARDA, f. 894, say. 2, iş 66, v. 11-12; ARDA, f. 894, say. 2, iş 102, v. 2.

onaylanan yeni idari taksimat düzenlenmesinde Zakatala Gürcistan sınırları dâhilinde gösterildi ve buranın yönetimine bir komiser tayin edildi.²¹ Buna ek olarak, 1918'in tüm yazı boyunca Zakatala'nın Gürcistan ile birleştirilmesi için çaba gösterildi. Ancak Gürcülerin bu çabaları sonuçsuz kaldı. Durumun böyle bir hâl almasının temel nedeni Zakatala ahalisinin tercihi Azerbaycan'dan yana kullanması ve Gürcistan'a ilhakı reddetmesiyle yakından ilgiliydi. Diğer taraftan ise Zakatala'da bulunan Osmanlı müfrezesi sancağın Gürcistan'a ilhakını engellemekteydi. Buna mukabil, Zakatala'ya Azerbaycan egemenliğinin yerleşmesi pek zor olmadı. İlk başlarda Gubernör Aliyar Haşımbeşev tarafından görevden alınan bazı kişiler Dağistan ile birleşmek amacıyla propagandalar yürüttüler. Fakat alınan önlemler sayesinde bu tehlike bertaraf edildi.²²

Zakatalalılar Azerbaycan'ı Taşnak ve Bolşevik çetelerinden kurtarmaya gelen Kafkas İslam Ordusu'nun faal katılımcıları arasında yer aldılar. Bu hususla ilgili milli komite başkanı Bayram Niyazi Küçükhanzade şunları yazmaktadır:

"Köylerimizde bulunan Türk subayların askeri bilgi ve birikimlerinden istifade edilerek 20-25 yaş arası gençlerimiz silâh altına alındılar... Bir alay oluşturuldu, Tiflis'ten askeri araç gereç getirildi. Bir taraftan askeri teşkilatımız tanzim olundu, diğer taraftan onların işleri icra ve tertip olundu. Köylüler iane olarak erzak ve hayvanlar getirdiler... Bakü üzerine yürüyen ordumuzun arka cephesini sığlama almak ve anarşik ortamı bertaraf etmek amacıyla bin askerden oluşan bir süvari bölüğü teşkil edildi. Bu askerlerin genel masrafını oluşturan 4 milyon ruble meblağındaki para, günümüzde tehirci maruz kalmış köylüler tarafından temin edilmişti."²³

Sonuç olarak, Zakatala ahalisi ve ileri gelenlerinin siyasi tercihleri sayesinde bu önemli bölge Azerbaycan ile birleştirilmiş oldu. Diğer taraftan ise birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) çöküşünün ardından hızlı şekilde Sovyetleştirilen Güney Kafkasya'daki idari taksimat bağlamında bu yapıda pek bir değişiklik yapılmadı ve Zakatala bölgesi Sovyet Azerbaycan'ının sınırları dâhilinde bırakıldı.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivı), f. 894, say. 2, iş 9, v. 36.

ARDA, f. 894, say. 2, iş 66, v. 11-12.

ARDA, f. 894, say. 2, iş 102, v. 2.

ARDA, f. 970, say. 1, iş 227, v. 44.

21 A. M. Mentəşayvli, Oktyabrskaya Revolyutsiya i Natsionalno-Osvoboditel'naya Dvijenie v Gruzii (1917-1920), Ganatleba, 1987, Tbilisi, s. 108.

22 ARDA, f. 894, say. 2, iş 9, v. 36.

23 Azerbaycan, No. 117 (19 Fevral 1919).

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi Siyasi Senedler Arxivi), f. 277, siy. 2, iş 17, v. 58a-b.

2. Gazeteler

Açıq Söz, No. 118 (23 Fevral 1916).
Azerbaycan, No. 89 (16 Yanvar 1919).
Azerbaycan, No. 117 (19 Fevral 1919).

3. Kitap ve Makaleler

Aklaev, A. R., **Etnopolitiçeskaya Konfliktologiya: Analiz i Menedjment**, Delo, Moskva, 2005.

Aktı, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiy (AK AK), ed. A. Berje, Tipografiya Konselarii Namesnika Kavkasskogo, Tiflis, 1878, c. VII.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatelnie Aktı, (Dokumenti i Materialı), ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998.

Balaev, A. G., **Etnoyazıkovie Protsepsi v Azerbaydjane v XIX-XX vv.**, Nurlar, Baku, 2005.

D. Z. Bakradze, "Zametki o Zakatalskom Okrugı", **Zapiski KOIRGO**, Tipografiya Konselarii Glavnonaçalstvuyuşego na Kafkaze, Tiflis, 1890, c. XIX/1, s. 248-281.

Kavkazskiy Kalendar na 1917 g., ed. N. P. Stelmaşuka, Tiflis, 1916.

Kolosov, V. A.; Galkin, T. A.; Krındaç, A. D., "Territorialnaya İdentıçnost i Mejetniçeskie Otnoşeniya (Na Primere Vostoçnıh Rayonov Stavropolskogo Kraya)", **Polis**, No. 2 (2001), s. 61-77.

Kolosov, V. A.; Mironenko, N. S., **Geopolitika i Politıçeskaya Geografiya: Uçebnik dlya Stud. Vuzov – 2-oe izd., ispr. İ dop.**, Aspekt-Press, Moskva, 2005.

Kotsebu, M. A., "Svedeniya o djarskih vladeniya 1826 g.", **İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagistana: XVIII-XX vv. Arhivnie Materialı**, ed. M. O. Kosvena, H. M. Hamşayeva, İzd. Vost. Lit., Moskva, 1958.

Kovalçenko, I. D., **Metodi İstoriçeskogo İssledovaniya**, Nauka, Moskva, 1987.

Menteaşvili, A. M., **Oktyabrskaya Revolyutsiya i Natsionalno-Osvoboditelnaya Dvijenie v Gruzii (1917-1920)**, Ganatleba, Tbilisi, 1987.

Mirbagırzade, M. A., "Yengilolar", **Maarif İşçisi**, No. 6-7 (1926), s. 92.

Poserbıskiy, A., "Oçerk Zakatalskogo Okrugı-Kavkazskiy Kalendar n 1866 g.", **Lite-raturniy Otdel**, Tiflis 1865, s. 3-60.

Stefanenko, T. G., **Etnopsihologiya: Uçebnik dlya vuzov – 3-e izd., ispr. i dop.**, Aspekt-Press, Moskva, 2004.

Zakavkazskiy Seym: Stenografiçeskiy Otçet, Sessiya Pervaya, Zasedanie Dvatsat Trete, Tiflis, 10 Aprelya 1918 g.

Zubarev, D., "Poezdka v Kahetiya, Tuşetiya, Pşaviya, Hevsuretiya i Djaru-Belokanskuyu Oblast", **Russkiy Vestnik**, c. II, No. 6 (1841), s.509-558.

AZERBAJCAN CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NIN OLUŞTURULMASI VE KURUMSAL YAPISI

Dr. Rabil SÜLEYMANLI*

Birinci Cihan Savaşı yıllarında güç kaybeden Rusya İmparatorluğu 1917'de vuku bulan devrimin ardından çöküşe geçti. Bu gelişmeyle birlikte Kuzey Azerbaycan'da 118 yıl süren sömürge dönemine son verildi. Uzun yıllar boyu gizli ve açık şekilde sürdürülen milli mücadele başarıya ulaştı, Azerbaycan tarihinin en şanlı sayfaları yazılmaya başlandı. Mehmed Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov, Ahmed Agaoglu ve Fethali Han Hoyski örneğindeki aydınların çabasıyla Azerbaycan Türkleri ulus devletlerine kavuşmuş oldular. 23 ay süren bağımsızlık dönemi boyunca Azerbaycan tarihinin altın sayfaları yazılmış oldu. Bununla birlikte cumhuriyetin kuruluşu zor bir süreçten geçmekteydi. Ülkenin güvenliğini tehdit eden iç ve dış saldırılar, zor sosyo-ekonomik koşullar hızlı kurumsallaşmanın önündeki en büyük engellerdi. Cumhuriyet döneminin aydınlarından Mehmed Emin Resulzade bu durumu şöyle değerlendirmektedir:

"Parişan ve düşkün bir halde bulunan Azerbaycan'ı iç ve dış etkenler tehdit etmekteydi. Sağdan ve soldan ortaya çıkan kabuslar bin türlü hile, fitne ve kötü niyetlerle Azerbaycan'da kaşıklik oluşturuyor, onu rahat bırakmıyordu. Birisi elinde Denikin bayrağı, diğeri ise Lenin'in kanlı pençesi ile Azerbaycan'ın ağ gününü karaya, mavi semasını kana boyamayı hayal ediyordu. Nihayet bu iki kuvvet Azerbaycan'a karşı düşmanlıkta işbirliğine girerek dünya milletleri arasında eşit hukuku ile yaşamak isteyen bu güzel memleketin aydın hayatını bunaltarak muhitini kara ve kırmızı bulutlarla örttüler."¹

Yukarıda belirtilen sorunlara rağmen, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde parlamenter sistem, çok partili hükümet, ordu ve para birimi gibi simgelerin oluşumunda önemli aşamalar kaydedilmişti. Parla-mentonun aldığı kararlar ile hükümetin cesur adımları sayesinde hem ülke içerisinde hem de uluslararası alanda büyük işler başarılmış oldu. Cumhuriyetin dış politikasını belirlemek ve yürütmek amacıyla Dışişleri Bakanlığı çatısı altında kurumsal bir yapının oluşturulması gerekiyordu. 28 Mayıs 1918'de ilân edilen "İstiklâl Beyanamesi"nde uluslararası camianın üyeleri ve komşu devletler ile dostluk ilişkileri kurulacağı belirtilmişti. Nitekim oluşturulan birinci hükümette bu görevin icrası Dışişleri Bakanlığı'na verildi. Komşu devletlerle dostluk ilişkilerinin tesisinin yanında uluslararası camiada Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ulusal çıkarlarının savunulması bu kurumun diğer görev alanları arasındaydı. Ariyeten,

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: amuradkhanli@mail.ru
 1 Mehmed Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, yay. haz. A. Rüstev, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 112.

yurt dışında diplomatik temsilcilikler açmak suretiyle konsolosluk işlerinin teşkili ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda tanıtılması bu kurumun ek görev alanları olarak belirlenmişti.

Doğrudan hükümete bağlı çalışan Dışişleri Bakanlığı diğer bakanlıklar gibi parlamento karşısında sorumluluk taşımaktaydı. Dışişleri Bakanlığı, sürekli olarak parlamento ve hükümeti bilgilendirdiği konular şunlardı: 1. Ülke içindeki faaliyetler bağlamında Dışişleri Bakanlığı, büyükelçiler ile ülkeyi ziyaret eden dış ülke temsilcileri ile görüşmeler yapıyor, protokol kurallarına göre çeşitli etkinlikler düzenliyor, yabancı gazetelere demeçler veriyor ve dış politikayla ilgili haberler yayınlıyordu. 2. Yurtdışındaki faaliyetler bağlamında Dışişleri Bakanlığı, yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlarla diplomatik ilişkiler kuruyor, konsolosluk çalışmalarının faaliyetlerini denetliyordu. Buna ek olarak, ulusal çıkarlardan dolayı yabancı devletlerle diyalog kuruyor, uluslararası konferans ve toplantılara delegeler gönderiyor, uluslararası mukaveleler imza atıyor, bu mukavelelerden ileri gelen yükümlülüklerin uygulanmasına nezaret ediyordu; Hükümet kurumlarında çalışan memurların görevlerine binaen gittikleri yurtdışı seferleri organize ediyor ve bu seferlerin sorunsuz gerçekleşmesi için çalışmalar yapıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nun diğer bir görevi ise uluslararası konjonktürü, yabancı ülkelerin iç ve dış politikalarını, uluslararası kuruluşların durumunu öğrenip, uluslararası camiada yaşanan gelişmelerle ilgili Azerbaycan Hükümeti'ne bilgiler vermek ve ulusal çıkarlara uygun olarak atılacak adımları belirlemekten ibaretti.² Dolayısıyla tüm bu dış politika projelerini gerçekleştirmek amacıyla cumhuriyetin kuruluşunun hemen akabinde Dışişleri Bakanlığı oluşturuldu. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarihsel deneyimler üzerinde kurulmaktaydı. Zira Azerbaycan'ın XV. ve XVI. yüzyıllardan beri Batı Avrupa ülkeleri ile diplomatik ilişkileri mevcuttu.³ Diğer taraftan ise kurumsallaşmada politik ve ekonomik zorluklar vardı. Diğer kurumların oluşturulmasında Azerbaycan aydınlarının bilgi ve deneyimlerine başvurulabilirdi. Örneğin, Milli Ordu'nun oluşturulmasında eski Çar ordusu generallerinden Samed Mehmandarov ile Aliaga Şihlinski'nin bilgi ve birikimleri oldukça yararlı olmuştu. Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsallaşmasında ise durum farklılık arz etmekteydi. Bakanlıkta görev yapacak bilgili ve deneyimli diplomat sayısı pek fazla değildi.

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen tarihte "Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın Tesisi Hakkında Nizamname" yayımlandı. Bu nizamname ile Dışişleri Bakanlığı'nın yetki ve görevleri şöyle sıralandı: "1. Yabancı ülkelerle sosyo-politik ve sosyo-kültürel ilişkilerin kurulmasına yardım göstermelidir. 2. Yabancı ülkelerin ticarî meraklarını korumasına yardım etmelidir. 3. Yabancı devletlerle sanayi ve ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi için çaba göstermelidir. 4. Yurtdışında yaşayan Azerbaycan

vatandaşlarının hak ve hukuklarını korumalıdır. 5. Ülkedeki yabancı vatandaşlarla ilgili sorunların çözülmesine yardım yapmalıdır."

Bu nizamname ile Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal yapısı iki kısma ayrıldı: 1. Merkezi Ofis, 2. Yurtdışı Ofisleri.

Merkezi Ofis'e bağlı kurumlar şunlardı: 1. Üst Düzey Bürokratlar Birimi, 2. Bakanlık Defterhanesi, 3. Departmanlar.

Departmanlar çatısı altında şu kurumlar mevcuttu: 1. Yurtiçi İşler Kurumu, 2. Yurtdışı İşler Kurumu, 3. Arşiv, 4. Bakanlık Defterhanesi.

Yurtiçi İşler Kurumu'na bağlı birimler şunlardı: Büyükelçilik ve Temsilcilikler.

Yurtdışı İşler Kurumu'na bağlı birimler ise şunlardı: Başkonsolosluk, konsolosluk ve konsolos yardımcılar.

Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde; arşiv müdürü, müdür yardımcısı, özel görevler yürüten 2 memur çalışmaktaydı.

Yukarıda belirtilenlerin yanında Bakanlık çatısı altında Diplomatik Şube, Umumi İşler Şubesi, Bakanlık Hizmetleri Şubesi, Evrak Kayıt Şubesi ve Tercümanlar Şubesi vardı.

Dışişleri Bakanı'nun direktifi doğrultusunda Diplomatik Şube'de yabancı ülkelere verilecek notalar hazırlanmaktaydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yurtdışında tanıtılması, elçilik ve konsolosluk teatisiyeli ilgili öneriler, sınır sorunlarının çözümüne ilgili paketler ve diplomatik mektuplar bu şubede hazırlanmaktaydı.

Dışişleri Bakanlığı'nın yurtiçi ve yurtdışı harcamaları ve muhasebe işlemleri Bakanlık Hizmetleri Şubesi aracılığıyla denetlenmekteydi. Şubenin yönetimini muhasebeci yürütmekteydi. Arşiv görevlileri, hizmetçiler bu şube başkanına bağlı çalışmaktaydılar. Şubenin görev ve yetkileri şöyle sıralanabilir: 1. Dışişleri Bakanlığı'nın bütçesini oluşturuyordu. 2. Dışişleri Bakanlığı'nın yurtiçi ve yurtdışı mülklerini denetliyordu. 3. Dışişleri Bakanlığı'nın muhasebe işlemlerini yapıyordu. 4. Dışişleri Bakanlığı'nın harcamalarını denetliyordu.⁴

Dışişleri Bakanlığı'nda işlem gören tüm evraklar önce Evrak Kayıt Şubesi'nde kayda alınmaktaydı. Buna ek olarak, kurye işlerini yürütmekteydi. Tercümanlar Şubesi ise sırf çeviri işlemlerinin yürütüldüğü özel birimdi. Bu şubede çalışan tercümanlar hukuksal ve diplomatik evrakların çevirilerini yapmakla yükümlüydüler. 1918'in Eylül ayında ise Dışişleri Bakanlığı'nın özel arşivi kuruldu. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasıyla ilgili tüm evraklar Arşiv Şubesi'nde toplanmaya başlandı. Defterhane biriminde ise cumhuriyetin siyasi gündemi ve bakanlığın diğer şubeleriyle ilgili evraklar depolanmaktaydı.

Bilindiği üzere Tiflis'te oluşturulan birinci Azerbaycan Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı görevini Mehmed Hasan Hacinski üstlenmişti. 17 Temmuz 1918'de Gence'de oluşturulan ikinci hükümette Hacinski yeniden aynı göreve tayin edildi.⁵ Ancak 6 Ekim 1918'de kabinede yapılan re-

2 A. Mammedalızade, *Osnovi Diplomatıçeskoj Službi i Diplomatıçeskojo Protokola*, Bakı, 2001, s. 58-59.

3 E. Satou, *Rukovodstvo po Diplomatıçeskoj Praktike*, Politizdat, Moskva, 1961, s. 31.

4 ARDA, f. 970, siy. 2, iş 35, v. 2.

5 *Sobranie Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitelstva Azerbaydžanskoj Respublikı*, No. 8 (15

vizyon sonucunda bu göreve Ali Merdan Topçubaşov getirildi.⁶ Ancak Ali Merdan Topçubaşov belirtilen dönemde Azerbaycan'da değildi. Çünkü Azerbaycan Hükümeti'nin 20 Ağustos 1918 tarihli kararıyla fevkalade temsilci olarak İstanbul'a gönderilmişti.⁷ Bu nedenle Dışişleri Bakanlığı görevini Adil Han Ziyadhanlı yürütmeye başladı. 26 Aralık 1918'de oluşturulan üçüncü hükümette Fethali Han Hoyski Başbakanlık görevine paralel olarak Dışişleri Bakanı görevini üstlendi. Onun döneminde bakanlığın kurumsal yapısı ve faaliyet alanı sınırlıydı. Ancak 1919'un Nisan ayından itibaren bakanlığın yetki alanı ve çalışmalarında artış meydana geldi. Bundan sonra bakanlık tüm Avrupa devletleri ile politik ilişkilerin yanında ekonomik ilişkiler kurulması, sınır sorunlarının barışçıl yollarla çözülmesi için çaba göstermeye başladı. Bu durum bakanlığın kurumsal yapısının revize edilmesini gerekli kıldı. 8 Nisan 1919 tarihli Başbakanlık genelgesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın merkezi ofisi 4 şubeye ayrıldı: 1. Yurtdışı İşler Şubesi, 2. Yurtiçi İşler Şubesi, 3. Bakanlık Hizmetleri Şubesi, 4. Defterhane. Fakat taslak halinde olan bu genelge parlamentoya sunulmadı. Çünkü arşiv kurumu örneğindeki birçok birimin yetki alanları ve memur sayısı kesin olarak belirlenmediğinden yeni taslak kurumsal kargaşaya neden olabiliirdi.

14 Nisan 1919'da oluşturulan dördüncü Azerbaycan Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı görevi Mehmed Yusuf Caferov'a verildi. Caferov'un 9 ay süren bakanlık dönemi Azerbaycan Cumhuriyeti açısından zor günler olarak nitelendirilebilir. Çünkü söz konusu dönemde, Denikin tehlikesi gündemdedeydi. Bunun yanında Azerbaycan'ın batı sınırları Ermenistan saldırılarına hedef olmaktaydı. Tüm bu meseleler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tehdit eden unsurlardı. Mehmed Yusuf Caferov'un göreve başlamasının ardından merkezi ofisin kurumsal yapısında bazı değişiklikler meydana geldi. Diğer taraftan ise yurtdışında açılan diplomatik temsilciliklere atamalar yapıldı. 15 Nisan 1918'de Mehmed Yusuf Caferov tarafından imzalanan atama kararnamesinin içeriği şöyleydi:

"Mir Yusuf Vezirov Azerbaycan Cumhuriyetinin Ukrayna, Polonya ve Kırım'daki diplomatik temsilcisi olarak atanmıştır. Doktor Mahmud Efendiyev Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batum konsoloslu olarak atanmıştır. Mehmed Han Tekinski Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan Cumhuriyeti'nde diplomatik temsilcisi görevine atanmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlılar Federasyonu'nda diplomatik temsilcisi görevine atanmıştır. Doktor Cafer Rüstembeyov Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuban Hükümeti'nde diplomatik temsilcisi görevine atanmıştır. Ekber Ağa Sadıkov Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zakaspi Hükümeti'nde diplomatik temsilcisi görevine atanmıştır."

meti konsolosu görevine atanmıştır."⁸

Mehmed Yusuf Caferov'un önceki dışişleri bakanlarından farkı onun dış politika açısından uygun kurumsal yapı oluşturma yolunda gayret göstermesi idi. Böylesine bir yaklaşım, hükümetin dış politika alanında atık davranmasına olanak sağlamaktaydı. 18 Mayıs 1919'da Dışişleri Bakanı Mehmed Yusuf Caferov tarafından bir kararname imzalandı. Bu kararnamenin içeriği şöyleydi:

"Arşiv müdürünü bakanlığın işiyle ilgili günlük haberleri toplamak, kopyalarını diplomatik temsilcilik ve konsolosluklarımızla göndermek üzere görevlendiriyorum. Bunun yanında ülkenin diplomatik temsilcileri bulundukları ülkelere günlük siyasi yaşamıyla ilgili bilgileri bakanlığa ulaştırmalıdır. Bu bilgiler birçok ekonomik ve mali meseleyi de kapsamalıdır."⁹

19 Temmuz 1919'da Mehmed Yusuf Caferov'un teşebbüsü üzere Dışişleri Bakanlığı memurlarının görev çizelgesi oluşturuldu. Bu çizelge defterhane müdürünün denetiminde hazırlandı. Çünkü tüm şubeler ile iç tüzüğün uygulanmasını defterhane birimi kontrol etmekteydi. Defterhane müdürünün yardımcısı görevini müşavir icra etmekteydi. Müşavir defterhanenin diplomatik çalışmalar dışındaki tüm yazışmalarına başkanlık yapıyordu. Diplomatik şube ile bakanın tüm yazışmalarının denetimiyle genel sekreter görevliydi.¹⁰

Tercümanlar Şubesi'nde mütercimler, bakan tarafından görevlendirilen memurlar çalışıyorlardı. Arşiv kurumu üç şubeden oluşmaktaydı: 1. Diplomatik Şube, 2. Umumi İşler Şubesi, 3. Bakanlık Hizmetleri Şubesi. Evrak Kayıt Şubesi, Umumi İşler Şubesi, Bakanlık Hizmetleri Şubesi gibi birimler bakanlığın kurumsal yapısının çatısını oluşturmaktaydı. Bu kurumlar şube müdürleri tarafından yönetilmekteydi. Şube müdürleri doğrudan defterhane müdürü tabi olup çalışmalarını ilgili ona bilgi verme yükümlülükleri vardı.¹¹

1 Kasım 1919'daki bilgilere göre, Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan üst düzey bürokratların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Bakan	1
2	Bakan Yardımcısı	1
3	Müşavir	1

Tablo 1. Dışişleri Bakanlığı'nın Üst Düzey Bürokratları
Belirtilen tarihte Dışişleri Bakanlığı Defterhanesi'nde çalışan üst düzey

⁸ Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Vneşnyaya Politika, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydžan, Baku, 1998, s. 202-203.

⁹ a.g.e., s. 223.

¹⁰ ARDA, f. 970, siy. 2, iş 80, v. 33.

¹¹ ARDA, f. 970, siy. 2, iş 80, v. 33-34.

Noyabr 1919), s. 2.

⁶ Azerbaycan, No. 6 (8 Oktyabr 1918).

⁷ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 112, v. 1-3.

zey memurların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Müdür	1
2	Müdür yardımcısı	1
3	Bakanlık sekreteri	1
4	Özel işler üzere uzman	1

Tablo 2. Defterhanede Çalışan Memurların Listesi

Belirtilen dönemde Diplomatik Şube'de görev yapan memurların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Şube müdürü	1
2	Defterdar	2
3	Defterdar yardımcısı	2
4	Defterhane hizmetçisi	3
5	Kâtip	3

Tablo 3. Diplomatik Şube Memurlarının Listesi

1 Kasım 1919'da Dışişleri Bakanlığı'nın Muhaberat Şubesi'nde çalışan memurların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Şube müdürü	1
2	Harita ve İstatistik Uzmanı	1
3	Daire başkanı	1
4	Defterdar	2
5	İstatistik uzmanı	1
6	Harita çizim uzmanı	1
7	Defterhane hizmetçisi	2
8	Kâtip	2

Tablo 4. Muhaberat Şubesi Memurlarının Listesi

Bahsi geçen tarihte Umumi İşler Şubesi'nde çalışan memurların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Şube müdürü	1
2	Defterdar	2
3	Defterdar yardımcısı	2
4	Defterhane hizmetçisi	2
5	Kâtip	3

Tablo 5. Umumi İşler Şubesi Memurlarının Listesi
Belirtilen dönemde Bakanlık Hizmetleri Şubesi'nde çalışan memurların listesi ise şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Şube müdürü	1
2	Muhasebeci	2
3	Güvenlik görevlisi	1
4	Defterhane hizmetçisi	1

Tablo 6. Bakanlık Hizmetleri Şubesi Memurlarının Listesi
Söz konusu dönemde Arşiv Şubesi'nde ise toplam 1 memurun çalıştığı görülmektedir:

	Görev	Personel sayısı
1	Arşiv uzmanı	1

Tablo 7. Arşiv Şubesi Memurlarının Listesi

1 Kasım 1919'da Dışişleri Bakanlığı'nın Tercümanlar Şubesi'nde çalışan memurların listesi şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Baş Mütercim	1
2	Mütercim	2
3	Defterdar	1

Tablo 8. Tercümanlar Şubesi Memurlarının Listesi
Belirtilen dönemde Evrak Kayıt Şubesi'nde çalışan memurların listesi ise şöyledir:

	Görev	Personel sayısı
1	Kayıt uzmanı	1
2	Kayıt uzman yardımcısı	2
3	Kurye	6
4	Güvenlik	1
5	Hizmetçi	3

Tablo 9. Evrak Kayıt Şubesi Memurlarının Listesi

Netice itibarıyla 1 Kasım 1919'da Dışişleri Bakanlığı'nın merkezi ofisinde 60 devlet memuru çalışmaktaydı.¹²

Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın temel kurumlarından diğer birisi Konsey idi. Konsey bakanın başkanlığında toplanıyordu. Bakan, bakan yardımcısı, müşavir, departman müdürü ve müşavirler konsey üyeleriydi. Gerekli görüldüğü hallerde şube müdürleri de konsey toplantılarına katılabiliyorlardı. Konseyin gündemini bakan belirliyordu. Bakanın

toplantıya sunduğu konu toplantıda tartışılıp uygun çözümü bulunuyordu. Koney yanında Hukuk Bürosu oluşturulmuştu. Bu büro birtakım hukuksal sorunların çözümünüyle uğraşmaktaydı.

Dışişleri Bakanlığı'nın Muhaberat Şubesi yabancı basında Azerbaycan'la ilgili yayımlanan haberleri toplamaktaydı. Ariyeten, yabancı dillerde Azerbaycan'ı tanıtan broşürleri neşre hazırlamaktaydı. Muhaberat Şubesi'nin görevleri şöyle sıralanabilir: 1. Yerel basın ile Kafkasya basınında yabancı ülkelerin Azerbaycan'la ilgili dış politikalarıyla ilgili tüm bilgileri toplamaya gerekir. 2. Yabancı diplomatlarla yapılan yazışmalar ve verilen bilgiler bu kurum aracılığıyla gerçekleşir. 3. Yabancı gazetecilere Azerbaycan'la ilgili bilgileri bu kurum iletir. 4. Bakü ve Tiflis basınında önemli günlük haberleri toplayarak Başbakan ve Dışişleri Bakanı'na ulaştırma görevini icra eder. Günlük hazırlanan bu haberlere Avrupa, Türkiye ve İran basınında yayımlanan haberler de dâhil edilmektedir. 5. Uluslararası politikalarla ilgili raporlar hazırlamak bu kurumun görevleri arasındaydı. 6. Azerbaycan'ın yurtdışındaki temsilciliklerini Azerbaycan ve yabancı ülkelerdeki durumu ilgili bilgilendirme görevini bu kurum icra eder. 7. Siyasî olaylarla ilgili istatistiksel bilgiler, siyasî ve etnografik haritaları bu kurum hazırlamaktadır. 8. Yurtdışında basılan gazete ve dergilerden alınmış bilgileri Muhaberat Şubesi aracılığıyla bakanlığa bağlı kurulan kütüphanede toplanmalıdır. 9. Azerbaycan'ın dış politikası ile ilgili kitap ve broşürler Muhaberat Şubesi tarafından basılmaktadır. 10. Dışişleri Bakanlığı'nın **Haberler** adlı dergisi Muhaberat Şubesi tarafından yayımlanmaktadır. **Haberler** dergisinde şöyle içerikli yazıların yayımlanması gerekirdi: 1. Dışişleri Bakanın emirleri, Hükümet'in dış politikayla ilgili kararları, diplomatik yazışmalar ve konsolosluk bilgileri, siyasî olayların kronolojisi ve yerel basını hılasası. **Haberler** dergisinin ayda bir kere olmak üzere yayımlanması tasarlanmıştı.¹³

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 23 ay süren mevcudiyeti boyunca dış politika alanında başarılı sonuçlar alındı. Tabi ki, bu başarının yakalanmasında Dışişleri Bakanlığı'nın özel yeri vardır. Kuruluşunun ardından Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasını yürütmekle birlikte diğer kurumlarla koordineli çalışmıştır. Diğer taraftan ise sürekli değişen uluslararası konjonktür atık dış politika izlenmesini gerekli kılmaktaydı. Bu nedenle Dışişleri Bakanlığı'nın merkezi ofisinde sürekli bir kurumsal değişim söz konusuydu. Uluslararası konferans ve toplantılarda Azerbaycan'ın çıkarlarını savunan bu kurumun stratejik çözümlemelere ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacı gidermeyi amaçlayan Dışişleri Bakanlığı, diğer bakanlıklarla koordineli çalışmalar sonucunda Azerbaycan temel dış politika parametrelerini belirlemiş oldu. Bu konuyla ilgili birincil kaynakların araştırılması neticesinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının bağımsızlık, toprak bütünlüğü, komşu devletlerle dostluk ve işbirliği tesisi, diğer devletlerin iç işlerine müdahale etmemek gibi temel parametreler üzerinde kurulduğunu göstermektedir.

Bağımsız ve güçlü devlet oluşturma idesini gerçekleştirmeye mükte-

dir milli kadrolara ihtiyaç duyulduğu böyle bir dönemde Azerbaycan'ın dış politika uzmanları sadece diplomatik çalışmalarla yetinmiyorlardı. Bakanlıkta çalışan birçok uzman personel diğer devlet kurumlarının oluşturulması ve kanun taslaklarının hazırlanması gibi işlere yardım yapıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan memurlar genç cumhuriyetin uluslararası camiada tanıtılması için mümkün tüm girişimleri yapmaktaydılar. Diğer taraftan ise büyük devletler tarafından dünyanın paylaşımı için çabalar gösterildiği böylesine kritik bir dönemde deneyimsiz, gelişmemiş ekonomi ve orduya sahip bir devlet, General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu ile Bolşevik ve Ermeni çetelerinin tehdidi altındaydı. Bu durumun farkında olan cumhuriyet aydınlarından Mehmed Emin Resulzade yurttaşlara şöyle bir çağrıda bulunmaktaydı:

"Azerbaycan'ın istiklâli ile cumhuriyet idesinin geçici olduğunu ve Bolşevik istilasının yıkıcı kuvveleriyle kahrolacağını zannediyorsunuz. Bakü'nün hararetili topraklarında kök salmış kutsal ateşi Hazar Denizi'nin dalgaları söndürmeye aciz olduğu gibi Azerbaycan Türkleri'nin aklına gelen fikir ile kalbine yerleşen istiklâl hissini öldürmeye Bolşevik cellâtlarının gücü yetmez. Evet, vatandaşlar! Ve sizler, ey gelecek nesil! Senden önceki nesil bir bayrak, kutsal bir simge edindi. Birçok müşkülâtı bertaraf ettikten sonra şöyle söyledi: Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez! Elbette ki, sen onun bu umudunu kırmayacaksın, bugün türkölere mevzu olmuş yürekleri inmiş o bayrağı tekrar parlamento binası üzerine dikeceksin."¹⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Bolşevik istilasına uğramasının ardından söylenen bu iyimser içerikli nutukta ifade edilen ülkü, 70 sene sonra gerçekleşen dönüştü. Atalarımızın bağımsızlık simgesi olarak belirledikleri üç renkli kutsal bayrağımız yeniden başımız üzerinde gururla dalgalanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi), f. 894, say. 10, iş 112, v. 1-3.
ARDA, f. 970, say. 1, iş 154, v. 1.
ARDA, f. 970, say. 2, iş 35, v. 2.
ARDA, f. 970, say. 2, iş 80, v. 33-34.
ARDA, f. 970, say. 8, iş 174, v. 7-69.

2. Dergi ve Gazeteler

- Azerbaycan**, No. 6 (8 Oktyabr 1918).
Sobranie Uzakoneni i Rasporyajeni Pravitelstva Azerbaydjanskoj Respubliki, No. 8 (15 Noyabrya 1919).

3. Kitap ve Makaleler

- 14 Memmed Emin Resulzade, **Esrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarixi**, ed. A. Acalov, Gençlik Neşriyatı, Bakı, 1991, s. 111.

Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika, 1918-1920: Vneşnyaya Politika, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydžan, Baku, 1998.

Mammedalızade, A., **Osnovi Diplomatıçeskoy Služby i Diplomatıçeskogo Protokola**, Baku, 2001.

Resulzade, Memmed Emin, **Azerbaycan Cümhuriyyeti**, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Baku, 1990.

Resulzade, Memmed Emin, **Esrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azerbaycan Edebiyyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarixi**, ed. A. Acalov, Elm Neşriyyatı, Baku, 1991.

Satou, E., **Rukovodstvo po Diplomatıçeskoy Praktike**, Politizdat, Moskva, 1961.

CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJYCAN DIŞ POLİTİKASI (1918-1920)

Prof.Dr. Cemil HESENLI*

Güney Kafkasya'nın uluslararası camianın ilgi odağına dönüşmesi Azerbaycan'ın istiklâlinden önce vuku bulmuştur. Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında savaşa katılan devletlerin petrol ihtiyacı Bakü'yü cazip merkez hâline getirmişti. Buna paralel olarak, 1917'de Rusya'da vuku bulan devrimler Güney Kafkasya'daki siyasi süreci hızlandırdı ve 9 Mart 1917'de Maverâ-yı Kafkasya Komitesi oluşturuldu. IV. Devlet Duması'nda Azerbaycan'ı temsil eden milletvekili Mehmed Yusuf Caferov komite üyeliğine seçildi. Buna paralel olarak, Çar yönetiminin bertaraf edildiği Şubat devrimi Azerbaycan entelektüelleri arasında olumlu intibalar uyandırdı. Örneğin, Mehmed Emin Resulzade'ye göre, "1917 devrimi mahkûm sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere muhtariyet vermeliydi."¹ Bu süreçte Bakü'de açık faaliyete geçen milli örgütler ise yeni Rusya'nın mahalli muhtariyet prensibi üzerinde oluşturulması amacıyla çalışmalar yürütmekteydiler. Mahalli muhtariyet idesi ilk kez 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda müzakereye açıldı. Kapsamlı görüşmeler sonucunda bu hususla ilgili şöyle bir karar kabul edildi: "Federal ve demokratik prensiplere göre oluşturulacak cumhuriyet, Rusya Müslümanlarının çıkarları açısından en uygun yönetim şeklidir."²

Mahalli muhtariyet taraftan olan Türkçüler ile medeni muhtariyet taraftan olan İslamcılar ve Sosyalistler arasındaki politik mücadele 10 gün sonra Moskova'da çalışmalara başlayan Rusya Müslümanları 5. Kurultayı'nda şiddetli tartışmalara neden oldu. Kurultayın 3 Mayıs tarihli toplantısında söz alan Mehmed Emin Resulzade, mahalli muhtariyet tezi ni tutarlı delillerle temellendirdi. Onun ileri sürdüğü ideler hararetli tartışmalara neden oldu.³ Netice itibarıyla yapılan oylamada Resulzade'nin önerisi 271 oya karşı 446 oyla kabul edildi.⁴

1917'nin Ekim ayında Rusya'da vuku bulan Ekim devrimi ise Rusya milletlerinin özgürlük ülkülerine büyük bir darbe vurmuş oldu. Petrograd'daki devrimin ardından 15 Kasım 1917'de Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği oluşturuldu. Böyle bir ortamda Kafkasya cephesinde bulunan Rus ordusu Osmanlı Devleti ile savaşı devam ettirmeye muktedir

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi; Milli Meclis Üyesi (Milletvekili). e-mail: jhasanli@yahoo.com

¹ Memmed Emin Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyyeti**, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Baku, 1990, s. 26.

² ARDA, f. 970, say. 1, 18, v. 3.

³ A. M. b. Topçibaşı, **Musulmanskiye Sezdiv Rossii**, Paris, 1932. Bu eserin yazma nüshası Paris'te muhaceret yaşamı süren Akaki İvanoviç Çenkeli'nin özel arşivinden temin edilmiştir.

⁴ S. M. İshakov, **Roslyskie Musulmane i Revolyutsiya (Vesna 1917 g.-leto 1918 g.)**, Moskva, 2004, s. 176.

değildi.⁵ Bu nedenle 5 Aralık 1917'de Erzincan'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 14 maddeden oluşan mütareke imzalandı.⁶ Bu mütareke ile Kafkasya'da Osmanlı kuvvetlerinin önünde dayanabilecek pek bir kuvvet kalmadı. Böyle bir ortamda İttifak Devletleri Osmanlı kuvvetlerini bölgeye bırakmak amacıyla gönüllü askerî birlikler oluşturmaya çalıştılar. Bu işte bölgedeki Hıristiyan milletlere önem verildi ve askerî birliklerini oluşturabilmeleri için onlara mali yardım yapıldı. Bakü'deki Britanya Konsolosu McDonnell'in raporlarından görüldüğü üzere, İngilizlerin yardım kampanyasından yeterli kadar faydalanan Ermeniler edindikleri bu paraları Bakü ve Gence eyaletlerinin Müslüman ahalisi aleyhine saldırılar düzenlemeye harcadılar.⁷ Bu durumun farkında olan İngilizler Azerbaycan meselesine ihtiyatlı yanaşmaya başladılar. Bölgeye gönderilen Britanya mümessili E. Noel 1917'nin Aralık ayında Tahran'daki Britanya mümessili Koks'a yazdığı tahriratta bölgenin istikbaliyle ilgili şöyle bir öneride bulunmaktaydı:

"İngilizler; mutedil Azerbaycan Müslümanları ile Hindistan ve Mezopotamya Müslümanlarını birleştirip Türkiye ve İran'daki Alman taraftarı gruplar aleyhinde organize etmek hakkında düşünmelidirler. İngilizler buna nail olurlarsa, İran'ın Azerbaycan eyaletinin ahalisi Kafkasya Federasyonu ile birleşmeyi temenni eder ve İran'a bağlılıktan kurtulabilirler. Bu, İran meselesinin çözülmesinde önemli bir araç olabilir."⁸

İran Azerbaycan'ına muhtariyet verilip Güney Kafkasya ile birleştirilmesi konusundaki diplomatik yazışmalar 1908'den itibaren başlamıştır. Bu sıralar Rusya'nın Tahran'daki Muvakkat İşler Vekili görevini yürüten Vladimir Fyodoroviç Minorski, Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov ile halefi Mihail İvanoviç Tereşenko'ya yazdığı mektuplarda "Azerbaycan'ın Muhtariyeti Meselesi"nin Rusya'da yapılan Müslüman Kurultayları ile Tebriz'deki gösterilerde birçok kez gündeme geldiğini ifade etmiştir. Bu tür siyasî eğilimlerin ne tür sonuçları olabirdi? Minorski'ye göre, Azerbaycan'ın muhtariyet edinmesi ile İran'dan ayrılmış Güney Kafkasya ile birleşmesinin özel önemi vardır. Çünkü bu etnik grup İran'daki en güçlü ve sağlam bir kuvvettir. Diğer taraftan ise İran'dan ayrılan Azerbaycan eyaleti, doğal olarak, Rusya sınırlarındaki Güney Kafkasya'ya yaklaşmış olur.⁹

1918'in başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki ipleri eline alması, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin siyasî krize girmesine neden oldu. Bu krizi atlatamayınca, yerini 23 Şubat 1918'de tesis edilen Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ne bıraktı. Seym'in oluşumunun ardından müzakereye açılan ilk konu, Osmanlı Devleti'yle barış görüşmelerini başlatmak oldu.

5 Zurab Avalov, *Nezavisimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike (1918-1921)*, Paris, 1924, s. 30

6 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1990, s. 332-333.

7 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti: Böyük Britaniyanın Arxiv Senedleri*, yay. haz. Nigar Maksvell, Bakı, 2009, s. 68.

8 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti: Böyük Britaniyanın Arxiv Senedleri*, s. 69.

9 S. M. Aliiev, *İstoriya İrana, XX Vek*, Moskva, 2004, s. 90-91.

Her üç milletin temsil olunduğu Güney Kafkasya delegasyonuna Akaki İvanoviç Çenkeli başkanlık etmekteydi. Müslüman fraksiyonu adına Mehmed Hasan Hacinski, Halil Hasmehmedov, Mir Yakub Mehdiyev, İbrahim Haydarov ve Ekber Aga Seyhülislamov gibi mebuslar Trabzon Konferansı'na gönderilmişlerdi.¹⁰ Böylece Seym'deki Müslüman fraksiyonuna mensup mebuslar ilk kez uluslararası camiada taraf olarak temsil olunma hakkı elde etmişlerdi.

Trabzon görüşmeleri arifesinde, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın sonucu olarak Kars, Ardahan ve Batum'un tahliyesi kararlaştırıldı ve böylece Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki sınır hattının 93 Harbi'nden önceki sınırlar olarak çizilmesi Sovyet Rusya tarafından onaylanmış oldu.¹¹ Bu olayın ardından 14 Mart 1918'de Trabzon Konferansı çalışmalarına başladı. Açılış konuşmasını yapan Türk delegasyonu başkanı Rauf Orbay, Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkasya ile uzun süreli barış mukavelesi imzalamak niyetinde olduğunu bildirdi. Görüşmeler sırasında Maverâ-yı Kafkasya delegasyonunun Gürcü ve Ermeni delegeleri Batum ve Kars konusunda ısrarcı davrandılar ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını deklare ettiler. Müslüman fraksiyonuna mensup delegeler ise Kars ve Ardahan ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluştuğu için bu iki sancığın Osmanlı Devleti'ne devredilmesi gerektiğini ifade ettiler. Netice itibarıyla Trabzon görüşmeleri olumsuz sonuçlandı ve taraflar arasında kalıcı barış sağlanamadı.

Fraksiyonlar arasındaki fikir ayrılığı Seym'in çalışmalarını olumsuz etkilemiş oldu. Bilhassa 1918'in Mart ayında Taşnaklar ile Bolşeviklerin işbirliği yapıp Güney Kafkasya'nın Müslüman ahalisine karşı saldırılar düzenlemeleri bu uçurumu derinleştirdi. Bu sıralar Bakü'den alınan haberler derin infiale yol açmıştı. Haberler vahimdi ve 1918'in 30 Mart tarihini izleyen 3 gün zarfında Bakü'de 12 bin Müslüman Türk katledilmişti.¹² Bu olayın ardından Şamahı'da 7 bin Müslüman Türk öldürülmüştü. Katledilenlerin 1.653'ü kadın, 965'i çocuktur.¹³ Mart olaylarının ardından Müslüman fraksiyonuna mensup mebuslar Taşnaklar ile Bolşeviklerin dizginlenmesini Seym'den talep ettiler. Güney Kafkasya'da neden oldukları olaylardan ilham alan Taşnaklar ise 13 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ni Osmanlı Devleti ile savaşa ikna edebildiler. 1 hafta süren çatışmalar sonucunda Ermeni ve Gürcü birlikleri kesin yenilgiye uğradı ve Batum Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti. Osmanlı Devleti'nin teşvikleri sayesinde 23 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti ilan edildi.¹⁴ Böylece Güney Kafkasya'nın Sovyet Rusya'dan

10 *Azerbaycan Tarixi: VII Cildde (1900-1920-ci iller)*, Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell, Elm Nesriyyatı, Bakı, 2001, c. V, s. 296.

11 Yu. Klyuçnikov, A. Sabanin, *Mejdunarodnaya Politika Noveyego Vremeni v Dogovorah, Notah i Deklaratsiyah*, Litizdat NKİD, Moskva, 1926, c. II, s. 123-127.

12 ARPII SSA, f. 227, say. 2, iş 27, v. 18; *La République de l'Azerbaïdjan du Caucase*, Paris, 1919, s. 22.

13 ARDA, f. 1061, say. 1, iş 108, v. 7.

14 Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: Borderland Transition*, Columbia University Press, New-York, 1985, s. 66.

ayrılma süreci tamamlanmış oldu. Bu yeni cumhuriyet 28 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti tarafından resmen tanındı. Ardından Batum'da barış görüşmelerinin yapılması konusunda karar alındı. Batum'da Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti adına görüşmeleri yürüten delegasyon üyeleri arasında Mehmed Emin Resulzade, Mehmed Hasan Hacinski, Akaki Ivanoviç Çenkeli, Nikolay Nikoladze, Hovhannes Kaçaznuni ve Aleksandr Hatisyan gibi siyaset adamları vardı.¹⁵

11 Mayıs 1918'de çalışmalarına başlayan Batum Konferansı'nın ilk toplantısında 12 madde ve 3 ekten oluşan "Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti Arasında Sulh ve Dostluk Mukavelesi"nin taslağı müzakereye açıldı. Bu taslağa göre, savaşta dökülen kana mukabele olarak Osmanlı Devleti ek toprak talebinde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin talepleri Gürcistan ile Ermenistan'ın ulusal çıkarlarına zıt maddeler içermekteydi. Azerbaycan'ın ise bu talepler dolayısıyla bir kaybı söz konusu değildi. İlaveten, Bakü, Gence ve İrevan eyaletlerinde Bolşevikler ile Taşnakların işbirliği içinde Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliam, Müslüman fraksiyonuna mensup mebusları, doğal olarak, Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmıştı.¹⁶ Kafkasyalı Müslümanların zor durumda buldukları farkında olan Osmanlı delegasyonu başkanını Halil Menteşe ise 26 Mayıs 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti'ne şöyle bir memorandum takdim etti:

"Zât-ı âlilerine malum olduğu üzere Kafkasya'nın vaziyeti kritik ve kaşşıktır, hatta çözülmeye muhtaçtır. Bakü havalisinde sayısı yüz binlere ulaşan Müslüman Türk, kendilerini inkılâpçı adlandıran haydutların pençesinde inlemektedir. Bu zavallıların tehdit eden felâket gümbegün artış kaydetmektedir. Çok sayıda çetelerin saldırısına maruz kalan Kafkasya'nın diğer bölgelerinin Müslüman Türk ahâlisinin durumu pek umut verici değildir. Reis hazretleri, takdir edersiniz ki, hiçbir hükümet komşu olduğu bir bölgede böylesine cinayetlerin cezasız kalmasına tahammül edemez."¹⁷

Bu memorandumun ardından Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti çözüldü ve Gürcistan'ın ardından 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan istiklâlini ilân etti. Bu olayın önemini Mehmed Emin Resulzade şöyle değerlendirmektedir:

"28 Mayıs 1918'de bir beyanname neşretmekle Azerbaycan Şura-yı Millisi, sözün siyasi manası ile bir Azerbaycan milletinin varlığını tespit etmiştir. Şöyle ki; Azerbaycan kelimesi coğrafi, etnografik ve lügüvistik bir kelime olmaktan çıkarak siyasi bir âlem olmuştur."¹⁸

15 a.g.e., s. 125.

16 Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 83.

17 a.g.e., s. 83-84.

18 İstiklâl, (28 Mayıs 1933).

28 Mayıs 1918'de Fethali Han Hoyski tarafından oluşturulan birinci Azerbaycan Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı görevini Mehmed Hasan Hacinski üstlendi. 17 Haziran 1918'de oluşturulan ikinci hükümette bu görev yine Mehmed Hasan Hacinski'ye verildi. Hacinski, 1918'in Ekim ayına kadar bu görevi yürüttü ve bağımsız Azerbaycan'ın ilk Dışişleri Bakanı olarak tarihe geçti.

Azerbaycan Cumhuriyeti, kuruluşunun akabinde uluslararası camiaya dâhil olmak amacıyla diplomatik hamleler yaptı. 30 Mayıs 1918'de Başbakan Fethali Han Hoyski imzasıyla tüm devletlerin dışişleri bakanlıklarına bir telgraf çekildi.¹⁹ Diğer taraftan ise Azerbaycan Hükümeti Batum'daki görüşmelerde müstakil taraf olarak temsil olundu. Varılan mutabakat sonucunda 4 Haziran 1918'de "Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Arasında Dostluk Mukavelesi" imzalandı. Bu mukavele Osmanlı Devleti adına Adalet Bakanı Halil Menteşe ve Kafkas Cephesi Komutanı Mehmed Vehip Paşa, Azerbaycan Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmed Emin Resulzade imzaladılar. Bağımsız Azerbaycan'ın uluslararası camiada imzaladığı ilk sözleşme olan bu mukavenenin giriş kısmı şöyleydi:

"Bir taraftan Hükümet-i Osmanîye diğer taraftan ahiren ilân-ı istiklâl eden Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi siyasi, hukuki, iktisadi ve fikri sahalarda memleketleri arasında münasebat-ı dostane ve hem-civan tesis hususunda ittifak etiklerinden muvafak olmak üzere Saltanat-ı Seniyye-i Osmanîye Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi devletlü Halil Bey Efendi hazretleriyle Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik devletlü Vehip Paşa hazretlerini ve Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Bey Hacinski hazretleriyle Meclis-i Milli Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey hazretlerini tayin etmişler ve müşarunileyhim ale'l-usul tanzim olunan ruhsatnamelerini tetkik ve teati ettikten sonra mevadd-ı atiyeye kararlaştırmışlardır."²⁰

11 maddeden oluşan bu mukavenenin dördüncü maddesi istikrar ve asayiş sağlama ve ülkenin güvenliğini temin etme ihtiyacı husule geldiği durumda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hükümeti'ne askerî yardım yapmasını gerekli kılmaktaydı. Amerikalı tarihçi Firuz Kazemzadeh bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "Komşularından farklı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti bu mukavele ile hiçbir şey kaybetmiyordu. Bilakis Osmanlı yardımına istinat ederek Bakü'yü kurtarmayı umuyordu."²¹ Bu mukavenenin dördüncü maddesini kılavuz edinen Batum'daki Azerbaycan muvafakları Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski Osmanlı Hükümeti'nden Azerbaycan'a yardım yapılması hususunda

19 ARDA, f. 970, say. 1, iş 4.

20 BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 10777, v. 10; ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1.

21 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, s. 128.

istirhamda bulundular.²² Azerbaycan delegasyonun talebini kabul eden Osmanlı Hükümeti ise Türklerin Kafkasya'daki ilerlemesine muhalefet eden Almanya İmparatorluğu'nu kuşkulandırmamak amacıyla kamufle edilmiş bir planı yürürlüğe koydu. Görünürde Kafkasya'daki operasyonlar Kafkas İslam Ordusu adıyla Azerbaycan vatandaşlarından oluşturulmuş bir ordu yürütülmeliydi. Harbiye Nezareti Vekili Enver Paşa'ya göre, operasyonların önündeki Almanya engeli böylece devre dışı bırakılmış olurdu.²³ Aslında ise Mürsel Paşa komutasında 257 subay ve 5.575 askerden oluşan bir Türk tümeni 1918'in Haziran ayında Gence'ye geldi. Amerikalı tarihçi Swietochowski'nin tabiriyle bu Türk tümeninin gelişti şehrin Müslüman ahalisi arasında büyük sevinç uyandırdı.²⁴ Bu olayın ardından Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa başkumandan sıfatıyla Gence'ye gönderildi. 23 Haziran 1918'de Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilanı edildi ve oluşumunu tamamlayan Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü kurtarma operasyonlarına başladı.²⁵

17 Haziran 1918'de oluşturulan ikinci hükümetin ilk işi, İttifak Devletleri ile Kafkasya Cumhuriyetlerinin katılımıyla İstanbul'da yapılacak uluslararası konferansa gönderilecek delegasyonun üyelerini belirlemek ve bu hususla ilgili resmi evrakları onaylamak oldu. Azerbaycan delegasyonu Mehmed Emin Resulzade, Halil Hasmehmedov, Aslan Safikurdski, 4 danışman ve 1 teknik yardımcıdan oluşmaktaydı. Delegasyon üyelerine Osmanlı Devleti, Almanya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan Hükümeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Dağlılar Federasyonu ile siyasi, iktisadi, mali ve askeri konularda görüşmeler yapmak ve mukaveleler imzalamak yetkisi verilmişti. Buna ek olarak, Azerbaycan delegasyonu İstanbul'da Osmanlı Devleti ve Dağlılar Federasyonu ile gizli görüşmeler yapma, gizli içerikli askerî ve siyasi mukaveleler imzalama yetkisine sahipti.²⁶

24 Haziran 1918'de İstanbul'a ulaşan Azerbaycan delegasyonu Osmanlı devlet erkânı ile görüşmeler yaptı ve Azerbaycan'ın istiklâlinin savunulmasıyla ilgili hükümet mektubunu ilgili mercilere: "etti. Mektupta kaydedilenlere göre, bağımsız ve güçlü bir Azerbaycan idesi Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında önemli bir yere sahipti. Fakat bu sınırlar Bakü ve İrevan eyaletlerindeki Bolşevik ve Taşnak çeteleri Müslüman ahalیه karşı katliamlar yapmaktaydılar. Müslümanların maddi ve manevi zenginliğinin kaynağı konumunda bulunan Bakü şehri ise Bolşeviklerin elinde olup akıl almaz düzeyde tahribata uğramıştı. Böyle bir ortamda yeteri kadar askerî kuvvete sahip olmayan Azerbaycan Hükümeti, Bakü'nün kurtarılması konusunda Osmanlı yardımını istirham etti."²⁷

22 Kurat, a.g.e., s. 530.

23 Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi: 1913-1923*, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1986, s. 164.

24 Swietochowski, a.g.e., s. 131.

25 *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 g.*, ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respubliki, Bakü, 1920, s. 22.

26 ARDA, f. 970, sayı 1, iş 138, v. 3-5.

27 ARDA, f. 970, sayı 1, iş 7, v. 4.

İstanbul'da yapılan görüşmelerdeki genel izlenimleriyle ilgili delegasyon başkanı Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye şöyle bir tahrirat göndermişti:

"Haziran'ın 24'ünde İstanbul'a ulaştık ve Pera Palas'a yerleştik. Bir gün sonra Sadrazam Talat Paşa ile görüştük. Bu görüşmede Hariciye Nazır Halil Bey, Harbiye Nazır Enver Paşa, Şeyhülislam ve diğer nazırlar vardı. Enver Paşa'nın önerisiyle hudutları kesin olarak belirtmemiz gerekirdi. Bu konuyla ilgili istirhamımızı hükümete ilettik ve hudutları biran önce belirleyip ilân edemezlerse bizim bunu hazırlayıp ilân edebileceğimizi söyledik. Sonra Almanya sefiri Bernsdorf ile görüştük. Tüm ülkelerin mutahhasları buradaydı. Bernsdorf bizi kapıda karşıladı, hükümetimizin teşkili, Millî Şura ve siyasi partiler hakkında sorular sordu. Bunun yanında ordumuzun durumu ve hangi kuvvet ile Bakü'yü Bolşeviklerden kurtaracağımız hususunda bilgiler edinmeye çalıştı."²⁸

Bakü Petrolü konusunda Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile ikili görüşmeler yapan Almanya Sefiri, sonuçta Bakü'ye giden yolun Kafkasya Cumhuriyetlerinden ziyade Moskova'dan geçtiği kanısına vardı.²⁹ Bakü HKS'nin Sovyet Rusya tarafından desteklenmesi Almanya'nın böyle bir kanıya ulaşmasına neden olmuştu. Temmuz ayında Sovyet Rusya ile Almanya arasında Bakü meselesiyle ilgili görüşmeler başladı. Diğer taraftan ise Ukrayna ve Don Kazakları komutanı Spada Krasnov ile Kayzer II. Wilhelm arasında gizli bir görüşme yapıldı. Görüşmeler sırasında Bakü istikametinde ilerleyen Türkler ile İngilizlerin engellenmesinde Kazakların gücünden istifade edilmesi hususunda mutabakata varıldı.³⁰ 1918'in yaz dönemi boyunca Azerbaycan meselesiyle ilgili uluslararası camiadaki görüşmeler Bakü'nün biran önce kurtarılmasının zorunlu olduğunu ortaya çıkardı. Bakü petrolü Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında Almanya, İngiltere, Sovyet Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki mücadelelerin temel objesine dönüşmüştü. Gönüllü Ordu Generali Anton Denikin'in tabiriyle ifade etmek gerekirse, Bakü petrolü Asya ve Avrupa'daki siyasi çevrelerin aklılarını başlarından almış, gönüllerini fethetmişti. Bu nedenle 1918'in yaz döneminde büyük devletler Bakü'ye ulaşabilmek için birbirleriyle adeta yarış hâlindeydiler. İngilizler Enzeli, Türkler Azerbaycan, Almanlar Gürcistan üzerinden Bakü'ye ulaşmak istiyorlardı.³¹ Belirtilen dönemde Britanya'nın Yakındoğu'da görevli özel uzmanı Peter Hopkirk şöyle bir değerlendirmede bulunmaktaydı:

"Geçen yüzyılın son yıllarında itibaren Bakü dünyanın en zengin şehirlerden birisine dönüşmüştür. Rusya İmparatorluğu'nun

28 ARPII SSA, f. 277, sayı 2, iş 7, v. 52-53.

29 W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars and Turco-Caucasian Border (1828-1921)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1953, s. 481.

30 a.g.e., s. 481.

31 A. İ. Denikin, *Oçerki Russkoy Smuti*, Moskva, 1991, s. 35.

bu uç şehrinde petrol bulunması çeşitli uluslardan çok sayıda kişinin buraya akışmasına neden olmuştur. Uzmanların verdikleri bilgilere göre, Bakü petrolü tüm dünyayı aydınlatmaya ve ısıtmaya yeterlidir. Bir süre önce Bakü'de tüm ABD'de üretilen petrolden daha fazla petrol çıkarılmıştır.³²

Boyle bir ortamda Bakü'de konuşlanan Ermeni ve Bolşevik kuvvetleri Gence üzerine yürüyüp milli hükümeti beşikte boğma kararı aldılar. 12 Haziran 1918'de Vladimir İliç Lenin ile İosif Vissarionoviç Stalin'e telgraf çeken Stepan Şaumyan, Bakü Sovyeti kuvvetlerinin Gence üzerine yürüdüğünü belirtti. Gence operasyonu sırasında sivil Müslüman ahalisi katliam ve soygunlara tabi tutuldu. Bu durum Bakü Sovyeti ordusunu oluşturan güçlerden kaynaklanmaktaydı. Zira söz konusu dönemde bu ordunun % 70'i³³ ve kurmay heyetinin neredeyse tamamı Ermenilerden ibaretti.³⁴ Sovyet ordusunun Gence istikametindeki ilerlemesi 1918'in Haziran ayının son günlerinde Gökçay havalisinde durduruldu. 27 Haziran-1 Temmuz tarihleri arasında vuku bulan savaşlar sonucunda Sovyet kuvvetleri geri püskürtüldü. 20 Temmuz 1918'de Şamahı şehri işgalden kurtarıldı. Temmuz ayının son günlerinde Bakü etrafındaki çember daraldı. Bu sıralar şehrin kurtarılmasını engelleyen en önemli etken, uluslararası camiada hız kazanan diplomasi trafiğiydi. Örneğin, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi, 1918'in Temmuz ayında Bakü meselesiyle ilgili hazırladığı raporda şunları belirtmekteydi:

"Bolşeviklerle anlaşılabilir isek, Bakü petrol kuyuları ve petrol rezervleri tamamen selamet hâlde elimize geçebilir. Anlaşamaz isek, şehri terk etmek zorunda kalan Bolşevikler petrol kuyularını tahrip edebilirler. Böyle bir durumda ne biz ne de Türkler petrol kuyularından istifade edebiliriz. Petrol olmadan Kafkas demiryolu faaliyetini kısa sürede durdurmuş olur."³⁵

Alman diplomat bu düşüncelerini İstanbul Konferansı sırasında Mehmed Emin Resulzade ile paylaşmış ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü operasyonları sırasında Bolşeviklerin petrol kuyularını yakabilecekleri konusunda imada bulunmuştu.³⁶ Bakü konusunda diplomatik mücadelenin hız kazandığı bu günlerde İstanbul'da bulunan Mehmed Emin Resulzade Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye şöyle bir mektup göndermişti:

"Almanlar Bakü'ye saldırı düzenlenmesinin aleyhindedirler. Onlara göre, şehre savaş yolu ile girilirse, Bolşevikler petrol kuyularını yakabilirler."

32 Peter Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire*, John Murray, London, 1994, s. 331-332.

33 Swietochowski, a.g.e., s. 137.

34 Kazemzadeh, a.g.e., s. 131.

35 G. Papiya, *Politika Germanii v Zakavkaze v 1918 g.*, Sabçota Sakartvelo, Tbilisi, 1971, s. 58-59.

36 ARDA, f. 894, say. 10, iş 31, v. 2.

larını ve petrol rezervlerini yakabilirler. Oysaki petrol savaş yapan müttefikler açısından su gibi önemlidir. Bu nedenle Almanlar Bakü meselesini başka yolla, başı yolu ile çözüme kavuşturmak istiyorlar... İstihbarat kaynaklarından bize ulaşan bilgilere göre, petrol meselesiyle ilgili Almanlar ile Bolşevikler arasında gizli bir mukavele imzalanmıştır. Petrol meselesinin Almanya-Azerbaycan sorunu olmaktan ziyade Türkiye-Almanya sorunu olduğunu bilmeniz gerekir. Nitekim Batum Antlaşması'na göre petrolden arda kalan kısım Türkiye'nin payına düşmüştür. Görüldüğü üzere, Türkler petrol meselesinde Almanlarla anlaşamaya çalışıyorlar."³⁷

Belirtilen dönemde Osmanlı Hükümeti ile koordineli çalışmalar yapan Azerbaycan Hükümeti, Bakü meselesinin başlıklarla çözüme kavuşturulması işine hız verdi. Resulzade'nin talebine binaen Mehmed Hasan Hacinski, şehri savaştan teslim etmeleri konusunda Bolşevikler ile görüşmeler yapmak amacıyla 24 Temmuz 1918'de Bakü cephesine gitti ve ilk izlenimleriyle ilgili İstanbul'daki Azerbaycan delegasyonu başkanı Mehmed Emin Resulzade'ye şöyle bir tahrirat gönderdi:

"Bakü cephesinde işler bizim lehimize. Kuvvetlerimiz, demiryolu hattı boyunca, Karrar istasyonuna kadar ilerlemiştir. Edindiğimiz bilgilere göre, Bolşevikler moral ve motivasyon açısından çökmüşlerdir. Kürdemir ve Salyan'da 18 Temmuz 1918 tarihli Bakü'de neşredilen birkaç gazete elimize ulaştı. Bu gazetelerdeki kayıtlara göre, Bakü'de Bolşevikler ile diğer parti üyeleri arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Bu fikir ayrılığı daha ziyade etnik düzeydedir. Ellerinde bulunan bölgelerde Ermeniler kanlı eylemler gerçekleştirmektedirler, bu hâl Rusların itirazına neden olmuştur. Kürdemir'deki söylentilere göre, Müslümanların camilerde yakılmasına, çocuk ve kadınların toplu hâlde katledilmelerine tepki olarak 800 Rus askeri silahı bırakmıştır. Bu askerler hapsedilerek Nargin adasına gönderilmişlerdir. Bakü'de genel seferberlik ilan edilmiştir. Buna itiraz eden Ruslar savaşmak istemiyorlar. Bakülü Müslümanlar da benzer eğilimler taşıyorlar. Şamahı-Bakü yolu kontrolümüzdedir. Ermeni çeteleri Bakü'ye çekilmektedir. Bakü etrafında şiddetli çatışmaların yaşanacağı muhtemeldir."³⁸

31 Temmuz 1918'de Başbakan Fethali Han Hoyski ise Resulzade'ye şöyle bir telgraf çekti:

"İki gün önce Mehmed Hasan cepheye gitti. Bu akşam ben de gideceğim. Bizim ordu Bakü havalisindedir; Gobi, Hırdalan ve Sumkayı kontrolümüzdedir. Demiryolu hattı boyunca Hacikabul ile Elet arasındaki bölgeler de elimizdedir. Olağanüstü bir

37 ARDA, f. 894, say. 10, iş 31, v. 2.

38 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 41-42.

olay vuku bulmazsa, en kısa sürede Bakü bizim kontrolümü-
ze geçecektir."³⁹

Karşı cephedeki kurmay heyetine mensup subaylardan bu noktadan sonra mücadelenin anlamsız olduğunu fark eden birçok asker vardı. Örneğin, 30 Temmuz 1918'de Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinin komutanlarından Avetisov, Bakü Sovyeti yöneticilerine mücadeleyi devam ettirmenin pek bir önemi kalmadığı konusunda rapor sundu. Bu olayın ardından Bakü HKS'ni basan Ermeni Milli Şurası yöneticileri Bolşeviklerden yönetimi kendilerine devretmelerini talep ettiler. 31 Temmuz 1918'de Bakü HKS kendini feshetti ve yönetimi Hazar donanması subaylarının katılımıyla Es-Erler, Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan Sentrokaspi Diktatörlüğü'ne devretti. 1 Ağustos 1918'de oluşturulan Sentrokaspi Hükümeti'nde Hazar donanması subaylarından Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemleyn, Yermakov, Es-Erlerden L. Umarski, A. Veluns, Menşeviklerden Grigori Gustavoviç Ayollo, M. Sadovski, Taşnaklardan A. Arakelyan ve Melik Yolçuyan gibi isimler görev aldılar. Sentrokaspi Hükümeti'nin ilk icraatı Enzeli'de bulunan İngilizleri Bakü'ye davet etmek oldu. Böylece 4 Ağustos 1918'de Albay Stoks komutasında 240 askerden oluşan bir İngiliz müfrezesi Bakü'ye geldi.⁴⁰ 9-17 Ağustos tarihleri arasında ise Bakü'deki İngiliz kuvvetleri 3 bölük, 1 topçu birliği, birkaç zırhlı araç ile takviye edildi. Britanya'nın Yakındoğu işleri uzmanı Peter Hopkirk söz konusu dönemde Bakü'deki genel durumu şöyle tasvir etmektedir:

"1918'in 17 Ağustos'unda İngilizler uykuya dalmış Bakü limanına yaklaştıkları sırada bir zamanların zengin şehirden tatlı hatıraların gölgesi akıllarda dolaşmaktaydı. Savaş ve devrim atlatan Bakü'nün durumu, 1949'da Komünistlerin eline geçen Şanghay'ın hâlini anımsatmaktaydı."⁴¹

Bakü'de İngiliz vesayeti tesis edildiği günlerde Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumunda bulunan Almanya İmparatorluğu Bakü'nün Azerbaycan Hükümeti'nin denetimine geçmesini engellemektedir. 1918'in Temmuz ayında Bakü'yü askeri açıdan elinde tutamayacağını anlayan Sovyet Rusya, Almanya ile yaptığı gizli görüşmeler neticesinde diplomatik yolla şehri elinde tutmaya çalışmaktaydı. Bakü petrolünü Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Hükümeti ile paylaşmak niyetinde olmayan Almanya İmparatorluğu, 1918'in Ağustos ayından itibaren Bakü havalisindeki gelişmelere doğrudan müdahil oldu. 4 Ağustos 1918'de Enver Paşa ile iletişime geçen General Erich Ludendorff, Bakü havalisindeki operasyonlar durdurulmazsa, Osmanlı Genel Karargâhi'ndeki Alman subayların geri çağınacağı hususunda tehdit içeren bir uyandı bulundu. Erich

Ludendorff'a göre, Osmanlı devlet erkânının Brest-Litovsk Antlaşması'na zıt eylemleri desteklemeleri Sovyet Rusya ile barışın tehlikeye girmesiy-le sonuçlanabilirdi.⁴² Almanya'nın bu muhalefeti hususunda Nuri Paşa'ya telgraf çeken Enver Paşa, Almanya ile yapılan görüşmelerin olumsuz sonuçlanacağını ve Bakü operasyonun durdurulması konusunda Alman politikacıların ısrarlı olduklarını ifade etmekteydi. Bu hususla ilgili Enver Paşa'nın önerisi şöyleydi:

"Almanlar Bakü'nün Azerbaycanlılara bırakılmasını kabul etmezlerse, teşekkür eden Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü olmaksızın vücut bulamayacağını iddia etmeliyiz ve bu konuda ısrarcı olmalıyız."⁴³

Almanya ve Osmanlı görüşmelerindeki böyle tartışmalar yaşandığı günlerde İstanbul'daki Azerbaycan delegasyonunun başkanı Mehmed Emin Resulzade Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye bir tahrirat gönderdi ve Bakü operasyonunun hızlandırılmasını talep etti. Resulzade'yi endişelendiren olay Batı cephesinde Alman kuvvetlerinin uğradıkları yenilgilerdi. Bu olayın siyasi sonuçlarından kaygı duyan Resulzade'nin Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye gönderdiği mektupta şöyle bir yol haritası izlenmesi önerilmektedir:

"Hangi yolla ve ne pahasına olursa olsun Bakü biran önce kurtarılmalıdır. Aksi olduğu halde oluşan yeni konjonktürde zor durumda kalabiliriz. Bakü operasyonu yalnız Azerbaycan adından yapılmalıdır ve şehri yalnız Azerbaycan Hükümeti ele geçirmelidir. Başka türlü olursa ileride zorluklar yaşayabiliriz."

Uluslararası alanda vuku bulan yeni gelişmeleri tahlil eden Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Hükümeti'nin bu konuda acele ve tedbirli davranması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Acilen Bakü'yü ele geçirmelisiniz. Dünya kamuoyu böyle bir olayla yüzleşmelidir. Böyle olursa ilerideki gelişmeler farklı şekilde biçimlenmiş olacaktır. Bolşevikler savaş yapacakları hususunda tehditte bulunabilirler. Bana göre, bu bir blöf tür ve onlar savaşmayacaklar."⁴⁴

Bakü'nün kurtarılmasıyla ilgili gerekli önlemlerin alınacağını ifade eden Başbakan Fethali Han Hoyski ise şehrin kurtuluşuyla ilgili gerekli siyasi ortamın oluşturulması amacıyla Mehmed Emin Resulzade'nin İstanbul'da diplomatik girişimleri hızlandırmasını talep etmekteydi.⁴⁵

39 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 37.

40 ARPII SSA, f. 276, say. 2, iş 20, v. 20.

41 Hopkirk, a.g.e., s. 332.

42 Swietochowski, a.g.e., s. 134.

43 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. III, s. 225.

44 ARDA, f. 894, say. 10, iş 154, v. 9.

45 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 22.

1918'in Ağustos ayında Berlin'de yapılan Sovyet-Alman görüşme-sinde Türklerin Bakü istikametinde ilerleyişinin durdurulması konusu müzakere edildi. İngilizlerin Sovyetler tarafından Bakü'den çıkarılması-na mukabele olarak, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni engelleyeceği hususunda mutabakata varıldı. 23 Ağustos 1918'de F. I. Kolesov'a gönderdiği telgrafta Vladimir İliç Lenin, varılan mutabakat konusunda şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Bakü operasyonunun durdurulması konusunda Almanya'dan teminat alınmıştır. Biz ise buna mukabele olarak İngilizleri Bakü'den çıkarmalıyız."⁴⁶ Berlin'deki görüşmeler ile varılan mutabakat 27 Ağustos 1918'de Sovyet-Alman protokollerinin imzalanmasıyla sonuçlandı. Protokolün 6. bölümü Kafkasya ile ilgiliydi. 13. maddede Gürcistan'ın bağımsızlığının Almanya tarafından resmen tanındığına Sovyet Rusya'nın itiraz etmediği kayıtlıydı. 14. madde Gürcistan sınırları dışındaki herhangi bir üçüncü devletin yürüttüğü savaşlara Almanya'nın katılmayacağını bildirmekteydi. Buna ek olarak, Bakü'de üretilen petrolün miktan artırılmalı ve çıkarılan petrolün dörtte biri Almanya'ya verilmeliydi.⁴⁷ Bakü meselesiyle ilgili gizli Alman-Sovyet protokolüyle ilgili istihbarat bilgilerini edinen Mehmed Emin Resulzade 1 Eylül 1918'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na şöyle bir telgraf çekti:

"Berlin'den alınan bilgilere göre Sovyetler ile Almanlar arasında gizli bir protokol imzalanmıştır. Kafkasya Cumhuriyetlerinin yalnız Gürcistan'ın bağımsızlığı Bolşeviklerce tanınmıştır. Almanlar Bakü petrolünün bir kısmını alma mukabilinde Sovyetlerin Bakü'yü ellerinde bulundurma temennilerine itiraz etmemişlerdir. Bu haber hepimizi sarımsıştır. Gazetelerde tepkiler yayınlanmaktadır. Talat Paşa Berlin'e gitmek için hazırlıklar yapmaktadır. Ne pahasına olursa olsun, Bakü'yü ele geçirmek, ele geçirmek gerekir."⁴⁸

Bu malumatı alan Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne takdim edilmek üzere şöyle içerikli bir nota hazırlandı: "Alman sefir, Ruslarla imzalanan protokolün Azerbaycan halkının çıkarlarına zıt olduğunu kendi hükümetine ilet-melidir. Azerbaycan halkı ve hükümeti bu hususla ilgili rahatsızlığını ifade etmektedir. Bu olayı teessüfle karşılamaktayız."⁴⁹ İstanbul'daki Azerbaycan delegasyonu, bu notayı 12 Eylül 1918'de Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne takdim etti. Notanın birer örneği Osmanlı Hariciye Nezareti ile Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın İstanbul Büyükelçiliklerine ve tarafsız devletlerin İstanbul temsilciliklerine gönderildi.⁵⁰ Azerbaycan Hükümeti'nin çıkarları açısından böylesine olumsuz maddeler içeren

bu protokol, 1918'in Eylül ayında uluslararası camiada İtilaf Devletleri lehinde oluşan hava nedeniyle kadük oldu. Diğer taraftan ise İstanbul'daki Azerbaycan delegasyonunu kabul eden Enver Paşa, İngilizlerin Bakü'ye girmeleriyle birlikte Bakü operasyonu önündeki Alman engelini bertaraf edilmiş ifade etti. Uluslararası camiada böylesine uygun fırsatın oluştuğu bir dönemde, 15 Eylül 1918'de Bakü operasyonu başladı. Bu olayı izleyen tarihte İngilizler Bakü'yü terk ettiler. İngiltere Harbiye Nezareti'nin direktiflerine göre, İngilizler Bakü'den ayrıldıkları sırada petrol depoları ile boru kemer hatlarını imha etmeliydiler. Ancak operasyonun hızı onlara bu fırsatı tanımadı.⁵¹ Mart olayları sırasında şehir Müslüman ahali-sine soykırım yapan Ermeni çeteleri de onların peşine takıldılar.⁵² 17 Eylül 1918'de şehirdeki asayışı sağlayan Azerbaycan Hükümeti ise etnik çatışmalardan önüne geçmiş oldu. 18 Eylül'de muzaffer Türk askerleri şehrin yol ve caddelerinden resmigeçit yaptılar. Kurtarıcı rollerinden dolayı bu askerler halktan büyük alkış aldılar. Bakü'nün kurtarılması 28 Mayıs Beyannamesi'nin ardından Azerbaycan Türkleri'nin ikinci zaferiydi. Bu olayın ardından Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi Bakü şehrine nakledildi. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı kurumlarına Metro-pol etelinin birkaç odasında ofisler tahsis edildi. Azerbaycan zenginlerinden Mir Taki Mirbabayev'in Sahil sokağındaki evi bakanlığın merkez ofisine dönüştürüldü.⁵³

6 Ekim 1918'de Bakanlar Kurulu toplantısında bağımsız Azerbaycan'ı uluslararası camiada tanıtmak amacıyla Avrupa'ya özel bir delegasyon gönderilmesi konusunda karar kabul edildi. Delegasyonun oluşturulması işi ile İstanbul'da bulunan fevkalade temsilci Ali Merdan Topçubaşov görevlendirildi.⁵⁴ Buna ek olarak, Kasım ayında Tiflis'te yapılması tasarlanan Mavera-ı Kafkasya Konferansı'na delegasyon gönderilmesiyle ilgili karar alındı. Mehmed Yusuf Caferov ile Mustafa Vekilov bu delegasyonun üyeleri olarak belirlendiler.⁵⁵ Batum'un Azerbaycan açısından hayatı önemini dikkate alan Bakanlar Kurulu'nun 10 Kasım 1918 tarihli toplantısında Mahmud Efendiyev Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batum temsilcisi olarak atandı.⁵⁶ Aynı Mir Yusuf Vezirov Ukrayna ve Kırm, Abdurrahim Bey Hakverdiyev Dağlar Federasyonu, Cafer Rüstembeyov Kuban Hükümeti, Ekber Aga Sadıkov Zakaspi Hükümeti nezdinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcileri tayin edildiler.⁵⁷ Böylece hükümet merkezinin Bakü'ye naklinin ardından Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsallaşması ve komşu devletlerde diplomatik temsilcilikler oluşturulması işi tamamlanmış oldu.

51 Britanskiy Obşestvenniy Arhiv, delo FO 371.3411, s. 161a.

52 Alfred Rowlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Andrew Melrose, London, 1923, s. 92.

53 Azerbaycan, (5 Noyabr 1918).

54 Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): *Zakonodatelnie Akti* (1918-1920), ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 240.

55 Azerbaydjan, (11 Noyabrya 1918).

56 Azerbaydjan, (10 Noyabrya 1918).

57 Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): *Vneşnyaya Politika*, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 156, 195-196.

46 Vladimir İliç Lenin, *Azerbaycan Haqqında*, yay. haz. C. B. Quliyev, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970, s. 147.

47 *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, ed. İ. N. Zemskov v.dğr., Gospolitizdat, Moskva, 1957, c. I, s. 443-444.

48 ARDA, f. 970, siy. 1, iş 16, v. 2.

49 ARPII SSA, f. 277, siy. 2, iş 8, v. 60.

50 ARDA, f. 970, siy. 1, iş 8, v. 8-9.

Belirtilen dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının karşısında duran diğer önemli görev, Birinci Cihan Savaşı'nın son aşamasında değişim kaydeden konjonktüre göre Azerbaycan'ın bağımsızlığını uluslararası alanda kabul ettirmekten ibaretti. 1918'in güz döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik görüşmelerde bu hususla ilgili hızlı trafik yaşandı. 6 Eylül 1918'de Berlin'e giden Sadrazam Talat Paşa, Hintze ve Lossow ile yaptığı görüşmelerde gizli Sovyet-Alman protokolünü tartışmaya açtı ve Osmanlı devlet erkânının haberi olmaksızın böyle bir protokolün imzalanmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etti. Almanya mercileri ise Osmanlı Devleti'ni Başı-Litovsk Antlaşması'nı ihlâl etmekle suçladılar.⁵⁸ Buna mukabele olarak, 10 Eylül 1918'de Almanya Dışişleri Bakanlığı'na Talat Paşa tarafından bir memorandum takdim edildi. Bu memorandumda göre, Bakü ahalisinin % 85'i Müslümanlardan ibaret olduğundan şehrin yalnız Azerbaycan Hükümeti'ne ait olması gerektiği deklare edilmiş oldu.⁵⁹

Diplomasi alanında böylesine hareketli günler yaşadığı dönemde Bakü şehri Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldı. Bu gelişme, doğal olarak, Berlin'deki Türk diplomatların elini güçlendirdi. Yeni dönemdeki görüşmelerde bölgeyle ilgili Almanya'nın ekonomik çıkarları müzakere edilmekteydi. Bu fiil gelişmeyi kabullenmek zorunda kalan Almanya, 18 Eylül 1918'de Türk heyetine yeni bir mukavele taslağı sundu. Bu taslağın müzakereleri sırasında Türk ordusunun Azerbaycan'da uzun süre kalmayacağı konusu üzerinde mutabakat sağlandı. Böylece 27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Sovyet Protokolü resmen kadük oldu. Buna ek olarak, gelecekte Azerbaycan'ın bağımsızlığının Almanya tarafından tanınabileceği konusunda demeçler verildi ve Almanya bir süre sonra Bakü'de konsolosluk açabileceğini bildirdi. Türk ordusunun Azerbaycan ve Ermenistan'dan çekilmesine mukabele olarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması amacıyla Sovyet Rusya katında girişimde bulunacağını vaat etti.⁶⁰ Osmanlı Devleti ise petrol sektöründe Almanya'ya bazı imtiyazlar tanınması ve Azerbaycan'daki Almanların hukuklarının korunması amacıyla Azerbaycan Hükümeti katında girişimlerde bulunacağını taahhüt etti.

Berlin'deki görüşmeler ve Bakü'nün kurtarılması Sovyet Rusya'nın şiddetli itirazına neden oldu. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyeviç Çiçerin 19 Eylül 1918'de Almanya Hükümeti'ne nota gönderdi ve "Rusya'nın esas şehirlerinden birisinin kaybı"na sert itirazını bildirdi. Benzer içerikli diğer bir nota ise Osmanlı Devleti'ne sunulmak üzere düzenlendi. 20 Eylül 1918 tarihli bu notada, "Tatar çetelerinin yardımı" ile Bakü'nün Türk ordusunun eline geçmesi Rusya sınırlarının ihlâli anlamına geldiği bildirildi.⁶¹ Buna ek olarak, Berlin'deki Sovyet temsilcisi Alfred

Joffe'ye şöyle bir görev verildi: "Bakü meselesini müzakere etmek amacıyla Almanya'da bulunan Sadrazam Talat Paşa ve Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey ile görüşmeler yapın ve Bakü'nün başı yolu ile Sovyet Rusya'ya teslimini temin edin."⁶² 24 Eylül 1918'deki Türk-Sovyet görüşmelerinde Alfred Joffe Bakü'nün Sovyet Rusya'ya teslimi konusunda hükümetinin talebini Sadrazam Talat Paşa'ya iletti. Talat Paşa ise bu konuda bir taahhütte bulunamayacağını ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin iç işlerine müdahale etmek niyetinde olmadığını açık şekilde ifade etti.⁶³ 2 Ekim 1918'de İstanbul'da Azerbaycan Hükümeti'nin fevkalade temsilcisi Ali Merdan Topçubaşov ile görüşen Talat Paşa, Berlin görüşmeleri sırasında Azerbaycan'ın çıkarları için gereken her şeyin yapıldığını belirtti.⁶⁴

1918'in güz döneminde İttifak Devletlerinin cihan savaşından yemlik çıkacağı ayan beyan olunca, İstanbul'dan Başbakan Fethali Han Hoyski'ye acil şifreyle telgraf çeken Mehmed Emin Resulzade, uluslararası camiada bazı değişiklikler vuku bulduğunu ve Wilson ilkelerine göre baş görüşmelerinin yapılması amacıyla konferans düzenleneceğini belirtti. Resulzade'ye göre acilen Milli Şura'nı toplamak ve Avrupa'da propagandalara başlamak gerekir.⁶⁵ Nitekim cihan savaşı İttifak Devletleri aleyhinde sonuçlandı ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Mondros Mütarekesi bağımsız Azerbaycan'ın kaderini de etkilemiş oldu. Çünkü mütarekenin birinci maddesine göre, Osmanlı kuvvetleri acilen İran ve Kafkasya'nı tahliye etmeliydi. Azerbaycan'da bulunan Osmanlı ordusunun 1 hafta zarfında Bakü'yü, 1 ay zarfında ise Azerbaycan'ı tahliye etmesi hususunda ultimato verilmişti. Mütarekenin 15. maddesine göre Batum Atlaşmaları ile Osmanlı Devleti'nin kullanımına geçen demiryolları İttifak Devletleri devredilmeliydi. Diğer taraftan ise Batum ve Bakü'nün İttifak Devletleri tarafından zapt edilmesinin öünde hiçbir siyasal ve yasal engel kalmamıştı.⁶⁶

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla ilgili açıklama yapıldıktan sonra, 4 Kasım 1918'de Azerbaycan Hükümeti'nin İstanbul'daki fevkalade temsilcisi Ali Merdan Topçubaşov, mütarekenin Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilgili kısmı hususunda Osmanlı Hariciye Nazırı Yardımcısı Reşad Hikmet Bey'e serzenişte bulundu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti konumunda bulunan Bakü şehrinin uluslararası hukuka zıt olarak mütareke metninde yer almasına ilişkin Azerbaycan Hükümeti'nin itirazını içeren notanın son kısmında Topçubaşov şahsi kanaatini şöyle ifade etmekteydi: "Bu madde Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına zıt olduğunun farkında olmakla birlikte bu maddeye itirazımı bildirmek zorundayım."⁶⁷

62 Kurat, a.g.e., s. 525.

63 a.g.e., s. 555.

64 ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-2.

65 ARDA, f. 970, say. 1, iş 5, v. 2.

66 Yu. V. Klyuçnikov, A. Sabanin, *Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni v Dogovorah, Notah i Deklaratsiyah*, Litizdat NKİD, Moskva, 1926, c. II, s. 188.

67 ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 2.

58 Kurat, a.g.e., s. 517.

59 Musa Qasımov, *Birinci Dünya Mühâribesi İlllerinde Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasət, Qanun Neşriyatı*, Bakı, 2001, c. II, s. 271-281.

60 Swietochowski, a.g.e., s. 140.

61 Dokumenti Vneşney Politiki SSR. C.I, s. 491-492.

Mondros Mütarekesi'nin yukarıda bahsi geçen maddeleri tartışma-
lı içeriğe sahip olmasına rağmen, 10 Kasım 1918'den itibaren Osman-
lı Devleti Bakü'yü tahliye etmeye başladı. Olayların böyle bir boyuta ula-
şacağını önceden sezen Topçubaşov, 31 Ekim 1918'de Başbakan Fetha-
li Han Hoyski'ye gönderdiği mektupta, biran önce Enzeli ve Reşt'e bu-
lunan İngilizlerle görüşmeler yapılmasını önermektedir.⁶⁸ Bu öneriden
hareketle Nasib Yusufbeyli, Ahmed Ağaoglu ve Musa Refiyev'den olu-
şan Azerbaycan delegasyonu Enzeli'ye gitti ve Büyük Britanya'nın Kuzey
Iran Ordulan Komutanlığı ile görüşmeler yaptı.⁶⁹ İngiliz General Willi-
am M. Thomson ile yapılan görüşmelerde başlangıçta mutabakat sağlana-
madı. Çünkü İngiliz General Azerbaycan adlı bir cumhuriyetin varlığını
inkâr etmekteydi. Uzun soluklu müzakereler sonucunda General Thom-
son umutlan yeşerten şöyle bir açıklama yaptı:

"Bize malum olduğu üzere, Azerbaycan kamuoyunun tasvibiyle
oluşmuş bir cumhuriyet mevcut değildir. Türk Komutanlığı'nın
entrikaları sayesinde teşekkül bulmuş bir hükümet mevcuttur.
Madam siz bunun aksini iddia ediyorsunuz, durumu yerinde
denetleyip münasip bir karar veririz."⁷⁰

17 Kasım 1918'de Hintli askerlerden oluşan ilk İngiliz müfrezesi
Bakü'ye giriş yaptı. Resmi karşılama törenine İçişleri Bakanı Behbud Han
Cavanşir, Dışişleri Bakanı Vekili Adil Han Ziyadhanlı ile Bakanlığın üst
düzey bürokratları ve millî örgütlerin temsilcileri katıldılar.⁷¹ General Wil-
liam M. Thomson'un Bakü limanında yaptığı konuşmanın içeriği şöyley-
di:

"Cihan savaşının sona ermesi münasebetiyle sizleri tebrik ede-
rim. Birleşik İngiliz, Fransız ve Amerikan Kuvvetlerinin Genel
Komutanı sıfatıyla sizlere şunu belirtmek isterim: Buraya Türki-
ye Hükümeti ile imzalanmış mukaveleye binaen geldik ve sizin sını-
rlarınızı koruyan Osmanlı askerlerinin yerine görev almak ni-
yetindeyiz. Ne şimdi ne de gelecekte sizin iç işlerinize müdahale
etme düşüncemiz mevcut değildir. Ümit ederim sıkı işbirliği sa-
yesinde her şey iyiliğe doğru ilerler."⁷²

İtilaf kuvvetlerinin Bakü'ye geldiğiyle ilgili Azerbaycan Hükümeti'nin
bildirgesi 18 Kasım 1918'de yayımlandı. Bu bildirmede verilen bilgilere
göre, İtilaf kuvvetleri Azerbaycan'a geçici olarak gelmiştir. İtilaf Devlet-
leri Komutanlığı yalnız askerî işleri elinde toplamıştır, varılan mutabaka-

ta binaen hiçbir şekilde ülke ve başkentini iç işlerine müdahale edilmeye-
cektir. Tüm hükümet kurumları eski düzen üzere faaliyetlerini devam et-
tireceklerdir. Netice itibarıyla eski Rusya uluslarının mukadderatıyla ilgili
son karar uluslararası baş konferansında verilmiş olacaktır.⁷³

Bakü'ye gelişini izleyen birkaç gün boyunca durumu denetleyen Ge-
neral Thomson, Rus Kadetlerin "Azerbaycan bazı çıkarıcı siyasilere uy-
durdugu bir kurumsal yapıdan ibaret" düşüncesinin hayal ürünü oldu-
ğu kanısına vardı. Bunun ardından Büyük Britanya'nın Azerbaycan Hü-
kümeti ve Başbakanı'na saygısını ifade eden General Thomson, Başba-
kan Hoyski ile ilgili şöyle bir düşünce taşıdığını belirtti: "...Bakü'deki en
becerikli kişilerden birisidir. Yeni koalisyon hükümeti oluşturulana ka-
dar onun hükümeti Azerbaycan'daki en etkin yönetim kurumudur..."⁷⁴
1918'in Kasım ayında Londra'ya bir rapor gönderen General William M.
Thomson, Başbakan Fethali Han Hoyski'yle ilgili şunları kaydetmektey-
di: "O, akıllı bir adamdır, hukukçudur. Kendi becerisiyle Kafkasya'da
bize malum tüm eski devletlerden daha mükemmel bir devlet yapısı
oluşturmuştur."⁷⁵

7 Aralık 1918'de parlamentonun faaliyete başlaması, uluslararası
camianın Azerbaycan Hükümeti'ne güvenini pekiştirdi. Parlamentonun
birinci oturumunda Ali Merdan Topçubaşov başkanlık görevine seçildi.
Topçubaşov ise belirtilen dönemde olağanüstü yetkilere sahip temsilci sı-
fatıyla Osmanlı devlet erkânı ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilci-
leriyle görüşmeler yapmaktaydı. Topçubaşov bu görüşmeler bağlamın-
da 3 Kasım'da Mondros görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil eden
delegelerden Rauf Orbay, 4 Kasım'da Osmanlı Hariciye Nazır Yardımcısı
Reşad Hikmet, 4 Kasım'da Osmanlı Hariciye Nazır Mehmed Nabi Bey,
8 Kasım'da Osmanlı Maliye Nazır Hüseyin Cavid, 15 Kasım'da Ukray-
na temsilcisi Sukovçin, 16 ve 18 Kasım tarihlerinde yeni Osmanlı Ha-
riciye Nazır Mustafa Reşad Paşa, 18 Kasım'da Sadrazam Tevfik Paşa ve
İstanbul'daki İngiliz Konsolos Temple, 25 Kasım'da yeni Osmanlı Mali-
ye Nazır Abdurrahman Bey ve Harbiye Nazır Abdullah Paşa, 7 Aralık'ta
İstanbul'daki Rusya temsilcisi Pavel Nikolayevič Milyukov, 23 Aralık'ta
İstanbul'daki ABD temsilcisi Browne, 31 Aralık'ta İtalya'nın İstanbul tem-
silcisi Graf Sfors ile bir araya geldi.⁷⁶ Bu görüşmeler sırasında savaş sonrası
dünya düzeni ve Azerbaycan'ın istikbal müzakere edildi.

26 Aralık 1918'de oluşturulan yeni kabinede Başbakan ve Dışişle-
ri Bakanı görevlerini Fethali Han Hoyski üstlendi. 28 Aralık 1918'de İtilaf
kuvvetleri adına açıklama yapan General William M. Thomson, yeni
hükümete güven duyduklarını belirtti. General Thomson'a göre, Baş-
bakan Hoyski tarafından oluşturulan bu yeni kabine Azerbaycan'daki

68 ARDA, f. 894, say. 10, iş 34, v. 17.

69 Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Haqqında Tarixi, Edebi ve Siyasi Melumat, Hükümet Matbaası, Bakü, 1338/1919*, s. 59.70 Mirza Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi, Müsavat Fırkası Divanı Neşriyatı, Berlin, 1938*, s. 99.71 *Azerbaydjan*, (18 Noyabrya 1918).72 28 May 1918: *Azerbaycan Cümhuriyyəti İstiqlalının Birinci Sene-i Devriyesi*, Bakı, 1919, s. 13-14.73 *Azerbaydjan*, (19 Noyabrya 1918).

74 Swietochowski, a.g.e., s. 142.

75 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Böyük Britanyanın Arxiv Sənədləri*, s. 77; Qasimov, a.g.e., c. III, s. 437.76 *Diplomaticheskie Besedi A. M. Topçubaşeva v Stambule 1918-1919 gg.*, Ergun, Bakü, 1994, s. 33-88.

yegâne meşru yönetim kurumudur ve Azerbaycan'daki İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı bu hükümete gereken her türlü yardımı yapmaya hazırdır.⁷⁷ Thomson'un açıklamasından sonra Bakü'ye gelen Kafkasya ve Balkanlar'daki İngiliz Orduları Genel Komutanı General George Miln de İngiltere Hükümeti'ne göre, bölgedeki yegâne meşru yönetim kurumunun Azerbaycan Hükümeti olduğunu beyan etti.⁷⁸

28 Aralık 1918'de Hoyski kabinesi Paris Barış Konferansı'na gidecek Azerbaycan delegasyonunun statüsünü ve üyelerini belirleyip parlamentonun onayına sundu. Ali Merdan Topçubaşov delegasyon başkanlığı görevine getirildi. Mehmed Hasan Hacinski başkan yardımcısı tayin edildi. Ahmed Agaoglu ile Ekber Ağa Şeyhülislamov üye olarak seçildiler. Mir Yakub Mehdiyev, Mehmed Muharremov ve Ceyhun Hacıbeyli danışman olarak belirlendiler.⁷⁹ Delegasyon üyelerine Amerika ve Avrupa devletlerinin iş adamlarıyla ticaret alakaları tesis edilmesi gibi ek görevler de verilmişti.⁸⁰ Azerbaycan delegasyonu 18 Ocak 1918'de İstanbul'a hareket etti. Söz konusu dönemde İstanbul'da bulunan Ali Merdan Topçubaşov ise boş durmayıp İtilaf Devletleri ve tarafsız devletlerin İstanbul'daki temsilcileri ile görüşmeler yapmaktaydı. Topçubaşov'un görüştüğü diplomatlar arasında Rusya'dan gelen murahhaslar dahi vardı. Örneğin, 5 Ocak 1919'da General Anton Denikin ile Amiral Aleksandr Kolçak'ı Paris Barış Konferansı'nda temsil edecek Rus diplomat Sergey Dmitriyevič Sazanov ile Ali Merdan Topçubaşov arasında Pera Palas otelinde bir görüşme gerçekleşti.⁸¹ 6 Ocak 1919'da Amerikalı diplomat Heyk ile buluşan Topçubaşov, Başkan Woodrow Wilson ilkelerinin Azerbaycan'ı da kapsamasını ve Azerbaycan'ın istiklâlinin tanınmasına ABD'nin yardım göstermesini talep etti.⁸² Azerbaycan delegasyon başkanı 10 Ocak 1919'da Hollanda'nın İstanbul temsilcisi Van Der Does de Villeuba ile görüştü.⁸³ Ertesi gün, yani 11 Ocak 1919'da huzur-ı şahaneyle çıkan Topçubaşov, Osmanlı Sultanı ile görüştü.⁸⁴ 11 ve 15 Ocak tarihlerinde İstanbul'da Topçubaşov ile İran Dışişleri Bakanı arasında iki görüşme gerçekleşti.⁸⁵ 16 Ocak 1919'da İstanbul'da Ermenistan delegasyonu ile görüşen Topçubaşov, Güney Kafkasya'daki gelişmeler, Ermeni-Gürcü savaşları ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri hakkında Ermenistan delegasyonu başkanı Avetis Aharonyan ile fikir alışverişinde bulundu.⁸⁶ Görüldüğü üzere, Azerbaycan delegasyonu gelinceye kadar İstanbul'da yoğun diplomasi trafiği yaşandı ve delegasyon başkanı Ali Merdan Topçubaşov İtilaf Devletleri ile tarafsız devletlerin temsilcileri katında destek arayışlarında bu-

lundu.

Azerbaycan delegasyonu 20 Ocak 1919'da İstanbul'a ulaştı. Buradan Paris'e gidebilmeleri için onlara vize verilmesi gerekirdi. Fakat Azerbaycan'ın konferansa katılımını istemeyen güçlerin engellemeleri neticesinde Azerbaycan delegasyonu 1919'un Nisan ayına kadar İstanbul'da beklemek zorunda kaldı. Bu zorluğa rağmen Azerbaycan delegasyonu yılmadı ve Paris'e gidebilmek için çeşitli yollar denedi. Belirtilen dönemde Topçubaşov'un İstanbul'dan Bakü'ye gönderdiği telgraf ve mektuplarda vize alınması için büyük emek harcadığı görülmektedir.⁸⁷ Netice itibariyle Mayıs 1919'da Paris'e ulaşan Azerbaycan delegasyonu, 28 Mayıs 1919'da ABD Başkanı Woodrow Wilson ile görüştü. Bu görüşmede ABD Başkanı, konferanstaki egemen güçlerin dünyayı küçük devletlere bölme-ye sıcak bakmadıklarını ifade etti. Bu nedenle Azerbaycan gibi devletlerin meselesi Rusya sorunu çözüme kavuştuktan sonra incelenebilirdi. ABD Başkanı böyle bir yaklaşım sergilemekle birlikte umut içeren şöyle bir tahhütte bulundu: "Bundan böyle Azerbaycan halkı bağımsızlığını koruma ve pekiştirme gibi kutsal işinde büyük Amerika yardımı ve desteğini edinmiş olacaktır."⁸⁸ Bunlara ek olarak, Woodrow Wilson, Güney Kafkasya uluslarının bir federasyonda birleşmesinden yana olduğunu açık şekilde ifade etti. Wilson'a göre, oluşturulacak bu federasyonu kolaylıkla büyük devletlerden birisinin mandası olabilirdi.⁸⁹ ABD Başkanı'nın böyle bir yaklaşım sergilemesine rağmen, görüşme sırasında Azerbaycan delegasyonu, Paris Barış Konferansı'na sunulmuş olan memorandum ile diğer evrakların bir örneğini Başkan Woodrow Wilson'a takdim etti.⁹⁰ Wilson'a takdim edilen dosyada şu evraklar vardı: 1. Azerbaycan'ın sınırlarını gösteren siyasi harita ve bağımsızlıkla ilgili memorandum. 2. Azerbaycan'ın ekonomik durumunu gösteren harita ve maliye meseleleriyle ilgili memorandum. 3. Etnografik harita ve Azerbaycan'daki etnik gruplarla ilgili memorandum.⁹¹

1919'un güz döneminde Paris Barış Konferansı'nın karar ile Albay William N. Haskell Ermenistan'daki Amerikan kuvvetlerinin komutanı tayin edildi. Güz döneminde ise Woodrow Wilson'un direktifi ile General James Harbord özel bir görev ile Güney Kafkasya'ya gönderildi. Amerikalı general yerinde incelemelerde bulundu ve Güney Kafkasya'da bağımsız yaşamaya muktadir yegâne devletin Azerbaycan Cumhuriyeti olduğu kanısına vardı. Amerikalı General Kafkasya'dan ayrıldığı sırada Başbakan Nasib Yusufbeyli'ye çektiği telgrafta şunları ifade etmekteydi:

"Ben ve benim misyonumu icra eden subaylar ülkeniz ve halkı-

87 ARDA, f. 894, say. 10, iş. 66. v. 42; ARDA, f. 894, say. 10, iş. 152, v. 16; ARDA, f. 894, say. 10, iş. 66, v. 9; MAE (Archives Diplomatique) Correspondance politique et commerciale, 1914-1940 Série «Z» Europe 1918-1940 Sous-Série USSR Russia-Caucase (Azerbaïdjan) Direction des Affaires Politiques et Commerciales 11 janvier 1919 – 31 mars 1920. Vol.638, folio 9, folio 11, folio 15 bis.

88 ARDA, f. 970, say. 1, iş. 143, v. 7.

89 A. M. Topçubaşov, *Plama İz Parlıja, Azereşr*, Baku, 1998, s. 38.

90 Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan, No. 1 (1 Septembre, 1919, Paris), s. 6-7.

91 ARDA, f. 970, say. 1, iş. 143, v. 38.

77 *Naşe Vremya*, (30 Dekabrya 1918).

78 *28 May 1918: Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstiqlalının Sene-i Devriyesi*, s. 18.

79 *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki na 1920 g.*, s. 24.

80 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş. 22, v. 18.

81 ARDA, f. 894, say. 10, iş. 151, v. 39-42.

82 ARDA, f. 894, say. 10, iş. 151, v. 45.

83 ARDA, f. 894, say. 10, iş. 151, v. 52-53.

84 ARDA, f. 970, say. 1, iş. 158, v. 3.

85 ARDA, f. 894, s. 10, iş. 151, v. 54-55, 58-59.

86 ARDA, f. 894, say. 10, iş. 151, v. 60-62.

niz hakkında en iyi anıları kendi beraberlerinde götürmektedirler. Umanz komşularınızın büyük devletler katında sizin aleyhinize yürüttükleri propagandalar gelişmenize engel olmaz."⁹²

Benzer kanı Ali Merdan Topçubaşov'un ABD'nin İstanbul Konsolosu Henry Morgenthau ve Paris Barış Konferansı'na katılan ABD delegasyonu üyesi Buchler ile görüşmelerinde daha belirgin şekilde hasıl olmuştur. Amerikalı yetkililere Azerbaycan hakkında yanlış bilgi iletildiğini Amerikalı diplomat Buchler şöyle ifade etmekteydi: "Sizi emin ederim, melek sanmadığımız komşularınızı sizden daha iyi tanıyoruz. Özel misyon ile sizin ülkenize gönderdiğimiz delegasyonun raporlarını beklemekteyiz."⁹³ Amerika Kongresi'nin üyelerinden Walther Chandler ile Amerikalı vekil Max Rabinov'un çabaları sayesinde ABD'de Azerbaycan lehine olumlu hava oluşmaya başlamıştı.⁹⁴ Paris'te bulunan Azerbaycan delegasyonu üyeleri ise İngiliz ve Fransız dillerinde yayınlar yaparak, konferans katılımcılarına dağıtmaktaydılar.⁹⁵ Ali Merdan Topçubaşov, Mehmed Hasan Hacinski, Mir Yakub Mehdiyev, Mehmed Muharremov, Ceyhun Hacibeyli ve Ekber Ağa Şeyhülislamov tarafından hazırlanan bu kitaplar aracılığıyla Avrupalı ve Amerikalı siyasiler ile okuyucuların Azerbaycan konusunda bilgilendirilmesi amaçlanmıştı.⁹⁶ Buna ek olarak, Avrupa kamuoyuna Azerbaycan hakkında enformasyon vermek amacıyla 1 bülten neşredilmeye başlanmıştı. 1 Eylül 1919'tan 1 Nisan 1920 tarihine kadar olan sürede bu bültenin 12 sayısı neşredilmiştir.⁹⁷

Paris Barış Konferansı'na katılan yeni cumhuriyetlerin murahhaslarının belli aralıklarla görüştüğü, fikir alışverişinde buldukları ve bazı durumlarda koordineli çalışmalar yürüttükleri ifade edilmelidir. Örneğin, Amiral Aleksandr Kolçak'ın Rusya'daki yüksek hâkimiyetinin tanınmasıyla ilgili 13 Temmuz 1919'da David Lloyd George, Woodrow Wilson, Georges Benjamin Clemenceau, Vittorio Emanuele Orlando ve Baron Makino Nobuaki imzalarıyla yayımlanan deklarasyona tepki olarak, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Estonya, Letonya, Beyaz Rusya

92 Azerbaydjan, (21 Oktyabrya 1919).

93 ARDA, f. 970, say. 1, iş 146, v. 11.

94 ARDA, f. 970, say. 1, iş 145, v. 59; ARDA, f. 970, say. 1, iş 145, v. 80.

95 Yukarıda belirtilen yayınlara örnek olarak bkz. *Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference in Paris*, Paris, 1919; *La Republique de l'Azerbaïdjan du Caucase*, Paris, 1919.

96 *L'Azerbaïdjan en chiffres*, Paris, 1919; *Composition Anthropologique et Ethnique de la Population de l'Azerbaïdjan du Caucase*, Paris, 1919; *Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan*, Paris, 1919; *La Premiere Republique Musulmane: L'Azerbaïdjan*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1919.

97 *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 1 (1 Septembre 1919, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 2 (8 Septembre 1919, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 3 (13 Octobre 1919, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 4 (18 November 1919, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 5 (15 December 1919, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 6 (1 Janvier 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 7 (17 Janvier 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 8 (1 Fevrier 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 9 (15 Fevrier 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 10 (1 Mars 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 11 (15 Mars 1920, Paris); *Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan*, No. 12 (1 Avril 1920, Paris).

ve Ukrayna temsilcileri bir araya gelmiş ve hazırladıkları müşterek notalarını 17 Temmuz 1919'da Konferans Başkanı'na sunmuşlar.⁹⁸ Yeni cumhuriyetlerin böyle sert tepki vermeleri, istikballerinin Rusya meselesiyle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktaydı. Böyle bir yaklaşım yeni cumhuriyetlerin uluslararası camiada taraf olarak kabul edildikleri anlamına gelmekteydi. Bu nedenle 8 Ekim 1919'da Azerbaycan, Gürcistan, Letonya, Lituanya, Kuzey Kafkasya ve Ukrayna temsilcileri yeniden bir araya geldiler ve Konferans Başkanı Georges Benjamin Clemenceau'ya bir mektup hazırladılar. Bu mektupta büyük devletlerin Rusya meselesiyle ilgili aldıkları karar protesto edilmekle birlikte, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından bir taraftan Bolşeviklerin Komünist diktatörlüğü, diğer taraftan ise mütecilerin askeri sulta oluşturarak ulusları özgürlüklerini kısıtlama eğiliminde oldukları ifade edilmekteydi.⁹⁹ Yeni cumhuriyetlerin temsilcileri ise kendi ülkelerinin biran önce uluslararası camiada taraf olarak tanınmalarını talep etmekteydiler. Zira bu prosedürün ertelenmesi bağımsızlığı can atan uluslar açısından olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Clemenceau'ya sunulan mektupta 2 mesele gündeme taşınmıştı: 1. Yeni cumhuriyetlerin bağımsızlığı biran önce onaylanmalıdır. 2. Yeni cumhuriyetlerin sınırları, malî ve ekonomik durumlarıyla ilgili kararlar alınmalıdır.¹⁰⁰

Söz konusu dönemde ufukta beliriveren Bolşevik tehlikesi İtilaf Devletlerini pratik çözümler üretmek zorunda bıraktı. Çünkü genişleme kaydeden Bolşevik propagandasının Yakındoğu ülkelerine nüfuzu söz konusuydu. Böyle bir ortamda İtilaf Devletlerinin yöneticileri Azerbaycan ile Gürcistan'ı askeri yönden kuvvetlendirmek suretiyle Bolşevik ilerlemesini durdurmayı tasarladılar. Fakat uluslararası camiada bağımsız devlet olarak tanınmayan bu devletlere askeri yardım yapılmasında teknik engeller mevcuttu. Diğer taraftan ise bu devletlerin tanınmasının önündeki en büyük engel, yani üniter yapıyı Rusya idesi, Bolşeviklerin başını olmalarına paralel olarak, resmen kadük olmuş durumdaydı. Böylesine kaotik bir ortamda 10 Ocak 1920'de Büyük Britanya'nın önerisiyle konferansın üst kurulunun toplantısında bu konu gündeme alındı. İngiltere, Fransa ve İtalya Başbakanları ve Dışişleri Bakanları, ABD ve Japonya temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşen toplantıda Kafkasya'nın genel durumu ve Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin istikbali kapsamlı olarak müzakere edildi.¹⁰¹ Toplantıda söz alan Büyük Britanya Başbakanı David Lloyd George, General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu yenilgiye uğradığından Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya inmek üzere olduklarını ve Türklerin onların yardımını alabileceklerini ifade etti. Bu gelişmeni izleyen süreçte durumun kritik hâle geleceğini belirtti. Güney Kafkasya

98 ARDA, f. 970, say. 1, iş 143, v. 50-51; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Russia, 1919*, US Government Printing Office, Washington, 1937, s. 380-381.

99 ARDA, f. 970, say. 1, iş 13, v. 8.

100 ARDA, f. 970, say. 1, iş 13, v. 9.

101 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, US Government Printing Office, Washington, 1947, C.IX, s. 837-838.

Cumhuriyetlerini silah ve askeri araç gereçle temin edip Bolşeviklere karşı organize etmenin bu sorunun en pratik çözüm yolu olduğunu bildirdi. David Lloyd George'un düşüncelerine katılan Georges Benjamin Clemenceau, "Kafkasya Cumhuriyetlerine Yardım Yapılması Hakkında Memorandum" hazırlanmasını önerdi. Oylamaya sunulan bu öneri taraflarca olumlu bulundu ve Kafkasya Cumhuriyetlerine yardım yapılması hususunda karar alındı.¹⁰²

Paris Barış Konferansı Üst Kurulu'nun toplantısının ardından Dışişleri Bakanları bir araya geldiler. İngiltere Dışişleri Bakanı George Curzon'un önerisiyle meselelerin siyasi tarafları tartışmaya açıldı. İngiltere Dışişleri Bakanı Gürcistan ile Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının tanınması meselesinin Üst Kurul'un gündemine alınmasını talep etti. George Curzon'a göre, Ermenistan meselesi Türkiye meselesiyle birlikte çözüme kavuşturulmalıydı. George Curzon'un önerisini tasvip eden diğer Dışişleri Bakanları Kafkasya Cumhuriyetlerinin kıskaç altında buldukları kanısına vardılar.¹⁰³ İtilaf Devletlerinin Dışişleri Bakanlarını endişelendiren hususlar şunlardır: 1. Bolşeviklerin hızla güneye inmektedirler. 2. Bolşevikler karşısında yenilgiye uğrayan Denikin kuvvetlerinin genç cumhuriyetlere saldırı düzenleme ihtimalleri vardır. 3. Anadolu'da İtilaf kuvvetlerine karşı mücadele başlatan Mustafa Kemal Paşa taraftarlarının faaliyetleri söz konusu cumhuriyetleri kapsama alanabilir.

Azerbaycan ve Gürcistan Hükümetlerinin başvurularına binaen bağımsızlıklarının tanınması hususunda İngiltere Dışişleri Bakanı oldukça istiyaklı davrandı ve konuyu Paris Barış Konferansı Üst Kurulu'nun gündemine taşıdı.¹⁰⁴ 11 Ocak 1920'de bu konuyu görüşen Üst Kurul şöyle bir karar aldı: "İtilaf Devletleri ile konferansa katılan müttefik devletler Azerbaycan ile Gürcistan Hükümetlerinin bağımsızlıklarını fiilen tanıdıklarını beyan ederler."¹⁰⁵ ABD ve Japonya delegasyonları ise Azerbaycan ile Gürcistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının tanınması konusunda kendi hükümetlerinin bakışlarını öğreneceklerini açıkladılar.¹⁰⁶ Bu olayın ardından 15 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan müessesileri Fransa Dışişleri Bakanlığı'na davet edildiler. Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Jül Kambon, İngiltere temsilcisi Philip Kerr ve İtalya temsilcisi Marque de la Torreta tarafından karşılandılar.¹⁰⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının Üst Kurul üyeleri ve müttefik devletler tarafından fiilen tanındığı konusunda bilgi veren Jül Kambon, Paris Barış Konferansı'nın tanıma kararını Ali

102 a.g.e., IX, s. 838.

103 a.g.e., IX, s. 958-959.

104 Mir-Yacoub, *Le probleme du Caucase*, Paris, 1933, s. 121.

105 MAE (Archives Diplomatique) Correspondance politique et commerciale, 1914-1940 Série «Z» Europe 1918-1940 Sous-Série USSR Russia-Caucase (Azerbaïdjan). Direction des Affaires Politiques et Commerciales 11 janvier 1919 – 31 mars 1920. Vol. 638, folio 183; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919*, IX, s. 959.

106 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*. Azneşr, Bakı, 1993, s. 320.

107 Mir-Yacoub, a.g.e., s. 122; Avalov, a.g.e., s. 241.

Merdan Topçubaşov'a takdim etti.¹⁰⁸ Azerbaycan ve Gürcistan müessesilerini tebrik eden Jül Kambon, bundan böyle Azerbaycan ile Gürcistan'ın bağımsız devletler olarak belli sorunların çözümü konusunda konferansa başvurabileceklerini beyan etti. Bu açıklamayla birlikte Azerbaycan ve Gürcistan müessesileri doğrudan Üst Kurul ile iletişim kurma ve konferansın çalışmalarına diğer devletlerle eşit statüde katılma hakkı elde ettiler. Bunun yanında adı geçen devletlerin hukuki tanınmasını Rusya meselesinin tamamen çözüme kavuşmasından sonra gerçekleşeceği ifade edildi.¹⁰⁹ Kambon'un konuşmasının ardından söz alan Ali Merdan Topçubaşov, Azerbaycan'ın siyasi düzeni hakkında bilgi verdi ve Azerbaycan Hükümeti'nin İtilaf Devletleriyle hukuki tanınması ve yardım alması konusunda beklenti içinde olduklarını ifade etti.

15 Ocak 1920'de Versailles'de toplanan Yüksek Askerî Şura, Azerbaycan ile Gürcistan'a askeri yardım yapılması meselesini tartışmaya başladı. Şuranın toplantılarına Fransız ve İtalyan generallerin yanında Büyük Britanya Harbiye Bakanı Winston Churchill, Büyük Britanya Orduları Genel Karargâh Reisi Mareşal Henry Maitland Wilson, birinci Amiral Lord W. Lang ve Amiral Lord A. Bitti gibi İngiliz komutanlar katıldılar.¹¹⁰ Askerî Şura'nın toplantılarına başkanlık yapan Georges Benjamin Clemenceau, bir gün önce Azerbaycan ve Gürcistan müessesileri ile görüşen Jül Kambon'dan Kafkasya'nın durumuyla ilgili bilgi vermesini istiham etti. Jül Kambon ise Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin askeri ve mali yardıma ihtiyaçları olduğunu belirtti. Bu bilgilerle ikna olmayan Clemenceau, Azerbaycan ve Gürcistan müessesilerinin katılımıyla Mareşal Henry Maitland Wilson başkanlığında bu konunun müzakere edilmesi hususunda direktif verdi.

17 Ocak 1920'de Claridge otelinde Mareşal Henry Maitland Wilson başkanlığında Amiral A. Bitti, İngiltere Dışişleri Bakanlığının müessesili Robert Vansittart, Azerbaycan ve Gürcistan müessesilerinin katılımıyla istişare toplantısı yapıldı. Güney Kafkasya'da beliriveren Bolşevik tehdidinin müzakere edildiği bu toplantıda, bölgeye İtilaf kuvvetlerinin gönderilmesinden ziyade Azerbaycan ile Gürcistan'a askeri teçhizat ve erzak yardımı yapılması meselesine temas edildi. Dış yardım olmaksızın Hazar kıyılarını koruyabilmek amacıyla Azerbaycan'ın deniz kuvvetleri oluşturma gücüne ilgili Amiral A. Bitti'nin sorusuna Ali Merdan Topçubaşov'un yanıtı menfi oldu.¹¹¹

19 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı Üst Kurul toplantısında hükümet başkanları Güney Kafkasya Cumhuriyetleri meselesini kapsamlı olarak ele aldılar. Bu toplantıya Azerbaycan delegasyonu üyeleri de katıldılar.¹¹² Toplantıda İngiliz uzmanların hazırlamış oldukları memo-

108 Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan, No. 7 (17 Janvier 1920), s. 1.

109 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, IX, s. 866-868.

110 Avalov, a.g.e., s. 243-244.

111 Avalov, a.g.e., s. 245.

112 Bulletin d'Information d L'Azerbaïdjan, No. 8 (1 Fevrier 1920, Paris), s. 1-2.

randum ilân edildi. Bu memorandumun içeriği şöyleydi: 1. Azerbaycan ile Gürcistan'ın bağımsızlıkları tanınmalıdır (11 Ocak 1920'de fiilen tanıma gerçekleşmişti). 2. General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu'ya verilmek üzere Poti'ye gönderilmiş askerî teçhizat Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a verilmelidir. 3. Azerbaycan ve Gürcistan'a ek silah, erzak ve maliye yardımı gösterilmelidir. 4. Bakü'nün savunulması için ek önlemler alınmalıdır. 5. Hazar kıyılarının savunulması güçlendirilmeli ve Bolşevik kuvvetleri Hazar denizi ile Hazar kıyılarına bırakılmamalıdır.¹¹³ Memorandumun okunmasının ardından askerî uzmanların ardından Mareşal Ferdinand Foch söz aldı ve Kafkasya'ya birkaç tümen göndermek suretiyle yeni cumhuriyetlere askerî destek verilmesini önerdi. Mareşal Ferdinand Foch'un önerisine destek veren Mareşal Henry Maitland Wilson, Hazar'a İngiliz donanması girmezse Kafkasya'nın elde tutulmasının mümkün olamayacağını ifade etti. İngiltere Harbiye Nazırı Winston Churchill de bu öneriyi sıcak baktı.¹¹⁴ Fakat bu önerilere itiraz eden İngiltere Başbakanı David Lloyd George askerî uzmanlara şöyle bir soru yöneltti: "Asker gönderilmezse, gönderilen silahların Bolşeviklerin eline geçme ihtimali büyüktür. O halde yardım göndermekten imtina etmek gerekir. Askerî uzmanların konuşmalarını bu bağlamda ele alabilir miyiz?"

Mareşal Ferdinand Foch'un konuyla ilgili düşünceleri netti ve Kafkasya'nın ensesinde bulunan Bolşevik istilasının yalnız bölgeye asker göndermek yolu ile engellenebileceğini düşünmekteydi.¹¹⁵ Dolayısıyla toplantıda asker gönderilmesi konusunda fikir ayrılığının husule geldiği görülmektedir. Toplantı katılımcılarından Georges Benjamin Clemenceau ile Winston Churchill asker gönderilmesine sıcak bakıyorlardı. David Lloyd George ile Francesco Nitti ise yardımın askerî teçhizat gönderilmesiyle sınırlı kalmasını öneriyorlardı. Diğer taraftan ise Lloyd George yeni cumhuriyetlere yapılacak askerî yardımın kullanım şeklinde açıklık getirmek istiyordu. Denikin örneğinde olduğu gibi, bu konuda bir fiyasko yaşanmasını ve gönderilen silahların Bolşeviklerin eline geçmesini arzu etmiyordu. Konuyla ilgili Azerbaycan ve Gürcistan delegasyonunun fikrini sorma gereksinimi hisseden konferans başkanı Clemenceau, yeni cumhuriyetler açısından oluşmuş tehlikeler ve yapılacak silah yardımının kullanım şekli hakkında sorular sordu.¹¹⁶ Her iki cumhuriyet adına konuşma yapan İraklı Georgiyeviç Sereteli, Azerbaycan ile Gürcistan'ın askerî yardımına ihtiyaç duyduklarını bildirdi. Clemenceau'nun "asker gönderilmesini ister misiniz" sorusuna ise "bu çok iyi olur, çünkü Bolşevikler er veya geç Kafkasya'ya girecekler" diye yanıt verdi.¹¹⁷ Ondan sonra Lloyd George Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri hakkında sorular sordu. İn-

giltere Başbakanı'nın sorularını yanıtlayan Azerbaycan delegasyonu danışmanı Mehmed Muharremov, gerekli askerî donanım sağlandığı takdirde kısa süre zarfında Azerbaycan'da 100 bin askerden oluşan bir ordunun kurulabileceğini ifade etti. Toplantıda söz alan Azerbaycan delegasyonu başkanı Ali Merdan Topçubaşov Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusya'nın iç işlerine karışmak niyetinde olmadığını ve sadece kendi sınırlarını korumak amacıyla İtilaf Devletlerinin yardımı dâhil tüm imkanları kullanma azminde olduğunu bildirdi. Topçubaşov'a göre, Enzeli'de bulunan İngiltere donanması Hazar kıyılarının korunmasında Azerbaycan Hükümeti'ne yardım gösterebilirdi. Diğer taraftan ise Sovyet Rusya ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında tampon bölge rolünü üstlenen Dağlılar Federasyonu'nun bağımsızlığının tanınmasında yarar vardı.

Toplantı sonunda söz alan David Lloyd George, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine silah ve teçhizat gönderilmesinin gerekliliğini vurguladı. Azerbaycan ile Gürcistan'a asker göndermenin imkânsız olduğunu belirten Lloyd George, bu cumhuriyetlerin kendi imkânları ile sınırlarını koruması gerektiğini söyledi.¹¹⁸ Ariyeten, Dağlılar Federasyonu'nun fiilen tanınmasıyla ilgili öneriyi olumlu bulduğunu bildirdi.¹¹⁹ Netice itibarıyla Üst Kurul toplantısında müzakere edilen meselelere ilgili şöyle kararlar alındı: 1. Ermenistan ve Dağlılar Federasyonu fiilen tanınmalıdır. Ermenistan'ın sınırları Türkiye meselesinin müzakere edildiği toplantıda belirlenmelidir. 2. İtilaf Devletlerinin Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine yardım amacıyla asker gönderme imkânları mevcut değildir. 3. İtilaf Devletleri Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine erzak, silah ve teçhizat göndermek şeklinde yardım etmiş olacaktırlar. 4. Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine gönderilecek askerî malzemelerin türü ve miktarını Mareşal Ferdinand Foch ile Mareşal Henry Maitland Wilson belirleyeceklerdir.¹²⁰

Paris Barış Konferansı'nın 11 Ocak 1920 tarihli Üst Kurul toplantısında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin fiilen tanınması Bakü'de olumlu tepkiler uyandırdı. 12 Ocak 1920'de yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında 14 Ocak tarihinde tüm Azerbaycan'da resmi kutlamaların yapılması, başkentte miting ve gösterilerin düzenlenmesi, Milli Ordu birliklerinin resmigeçidinin yapılması ve parlamentonun özel oturumunun yapılması hususunda hükümet karar alındı. 14 Ocak tarihi Azerbaycan sınırları dâhilinde tatil ilân edildi. Başbakan Nasib Yusufbeyli tarafından yayımlanan ulusa sesleniş bildirgesinde hükümet olarak bu gelişmeden duyulan kıvanç vurgulandı.¹²¹

Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlık serüveninin Üst Kurul'da onaylanmasının ardından uluslararası camianın dikkati Azerbaycan'a yöneldi. Bilhassa Belçika, İsviçre, Hollanda, Çek Cumhu-

113 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, c. IX, s. 903-904.

114 a.g.e., c. IX, s. 903.

115 a.g.e., c. IX, s. 891.

116 a.g.e., c. IX, s. 893.

117 Hesenov, a.g.e., s. 324.

118 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, c. IX, s. 901-902.

119 Mir-Yacoub, a.g.e., s. 123.

120 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, c. IX, s. 902.

121 İstiklal, (18 Yanvar 1920).

riyeti ve Slovakya gibi devletler Azerbaycan'da konsolosluk açma kararı aldılar. Onları İtalya'nın diplomatik temsilciliğinin açılması izledi.¹²² Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan delegasyonu görevini başarıyla sonuçlandırdığından ilga edildi. Buna ek olarak, komşu İran ve Gürcistan ile dostluk ilişkileri tesis edildi. 20 Mart 1920'de İran ile Azerbaycan arasında dostluk ve işbirliği mukavelesi imzalandı. Bu mukavele ile İran Hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını hukuken tanımış oldu. Karşılıklılık ilkesine istinaden Tahran'da Azerbaycan Büyükelçiliği, Bakü'de İran Büyükelçiliği'nin açılması konusunda kararlar alındı.¹²³ İran ile Azerbaycan arasında gümrük, ticaret, posta, telgraf ve konsolosluk ilişkilerinin tesis edilmesi hakkında protokoller imzalandı.¹²⁴ Protokollerin imzalanmasından kısa süre sonra Tahran'da büyükelçilik, Tebriz'de konsolosluk açıldı.¹²⁵

1920'nin Nisan ayında Azerbaycan Parlamentosu'nda Batı Avrupa ülkeleri ile ABD'de diplomatik temsilciliklerin açılmasıyla ilgili yasa tasarısı görüşülmeye başlandı. Müzakereler sonucunda Büyük Britanya, Fransa, İtalya, ABD, İsviçre, Polonya, Letonya, Lituanya, Estonya, Finlandiya, Romanya, Almanya ve Rusya'da diplomatik temsilcilikler açılmasıyla ilgili tasarı kabul edilmiş oldu.¹²⁶ Görüldüğü üzere, Nisan istilası öncesinde Azerbaycan uluslararası camiada bağımsız devlet olarak kabul edilmiş, Azerbaycan'da 20'nin üzerinde yabancı devletin diplomatik temsilcilikleri açılmıştı. Buna paralel olarak, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batı Avrupa ve ABD'de diplomatik temsilciliklerinin açılması amacıyla yasal düzenlemeler yapılmıştı. Fakat 1920'nin Nisan ayında vuku bulan Bolşevik saldırısı bu süreci inkıtaya uğrattı. Bolşevikler Azerbaycan Hükümeti'ni düşürmeye doğrudan müdahil olmadıklarından Azerbaycanlı komünistlerin eliyle bu işi yapmaya yeltendiler. Bu amaçla 1920'nin Şubat ayında AK(b)P oluşturuldu ve bu partinin kullanımına para ve silah tahsis edildi. Diğer taraftan ise Bakü'nün savunmasını zayıflatmak amacıyla Karabağ'daki Ermenilerin merkezi hükümete başkaldıranları organize edildi. Belirtilen dönemde RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyevič Çiçerin'in Vladimir İliç Lenin'e yazdığı tahrirat doğrudan müdahale konusundaki çekinceler şöyle ifade edilmektedir:

"Azerbaycan'a karşı güç tatbik edilmesi uluslararası camiadaki dostlanımızı bize karşı ayaklandırabilir. Bu günlerde Lounsbery gibiler küçük Azerbaycan'ın varlığından vecde gelmişlerdir. Kenvörsi, bizim aziz dostumuz 'küçük ve bağımsız Azerbaycan' hakkında ateşli ve coşkun yazılar yazmaktadır. Bizi emperyal güç olarak tanımlamaları için onlara kanıt sunmamalıyız."¹²⁷

122 ARDA, f. 970, say. 1, iş 221, v. 3.

123 İran-Azerbaycan mukavelesi için bkz. ARDA, f. 970, say. 1, iş 137, v. 27-29.

124 İran Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan protokoller için bkz. ARDA, f. 970, say. 1, iş 101, v. 8-10; ARDA, f. 970, say. 1, iş 131, v. 69-73; ARDA, f. 970, say. 1, iş 137, v. 2-7; ARDA, f. 970, say. 1, iş 137, v. 8-9; ARDA, f. 970, say. 1, iş 137, v. 10-11.

125 ARDA, f. 970, say. 1, iş 221, v. 30.

126 ARDA, f. 970, say. 1, iş 224, v. 4.

127 B. Refiyev, *Aysberqin Sualtı Hissesi*, Azemeş, Bakı, 1995, s. 8.

Yukarıda ifade edilenlere rağmen, zayıf durumda bulunan AK(b)P Sovyet Rusya'nın Azerbaycan politikasını gerçekleştirmeye ve hükümeti ele geçirmeye muktedir değildi. Bu nedenle 27 Nisan 1920'de Bakü'yü istila eden 11. Kızıl Ordu birlikleri bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin varlığını son verdi.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 894, say. 2, iş 88, v. 1.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 31, v. 2.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 34, v. 17.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 66, v. 9, 42.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-2.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 151, v. 39-42, 45, 52-55, 58-62.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 152, v. 16.
 ARDA, f. 894, say. 10, iş 154, v. 9.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 4.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 5, v. 2.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 7, v. 4.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 8, v. 8-9.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 13, v. 8-9.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 16, v. 2.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 18, v. 3.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 2.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 101, v. 8-10.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 221, v. 3, 30.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 224, v. 4.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 131, v. 69-73.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 137, v. 2-11, 27-29.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 138, v. 3-5.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 143, v. 7, 38, 50-51.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 145, v. 59, 80.
 ARDA, f. 970, say. 1, iş 146, v. 11.
 ARDA, f. 1061, say. 1, iş 108, v. 7.
 ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresi Siyasi Senedlər Arxivi), f. 276, say. 2, iş 20, v. 20.
 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 22, 37, 41-42, 52-53.
 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 8, v. 60.
 ARPII SSA, f. 277, say. 2, iş 22, v. 18.
 ARPII SSA, f. 227, say. 2, iş 27, v. 18.
 Britanskiy Obşestvennyy Arhiv, delo FO 371.3411, s. 161a.

BOA, HR. HMŞ.İŞO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası), No. 1077, v. 10-15.

MAE (Archives Diplomatique) Correspondance politique et commerciale, 1914-1940 Série «Z» Europe 1918-1940 Sous-Serie USSR Russia-Caucase (Azerbaidjan) Direction des Affaires Politiques et Commerciales 11 janvier 1919 – 31 mars 1920. Vol. 638, folio 9, folio 11, folio 15 bis.

MAE (Archives Diplomatique) Correspondance politique et commerciale, 1914-1940 Série «Z» Europe 1918-1940 Sous-Serie USSR Russia-Caucase (Azerbaidjan) Direction des Affaires Politiques et Commerciales 11 janvier 1919 – 31 mars 1920. Vol. 638, folio 183.

2. Gazeteler

Azerbaycan, (5 Noyabr 1918).

Azerbaydjan, (10 Noyabrya 1918).

Azerbaydjan, (11 Noyabrya 1918).

Azerbaydjan, (18 Noyabrya 1918).

Azerbaydjan, (19 Noyabrya 1918).

Azerbaydjan, (21 Oktyabrya 1919).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 1 (1 Septembre 1919, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 2 (8 Septembre 1919, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 3 (13 Octobre 1919, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 4 (18 November 1919, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 5 (15 December 1919, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 6 (1 Janvier 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 7 (17 Janvier 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 8 (1 Fevrier 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 9 (15 Fevrier 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 10 (1 Mars 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 11 (15 Mars 1920, Paris).

Bulletin d'Information d L'Azerbaidjan, No. 12 (1 Avril 1920, Paris).

İstiklal, (18 Yanvar 1920).

İstiklal, (28 Mays 1933).

Naşe Vremya, (30 Dekabrya 1918).

3. Kitap ve Makaleler

28 May 1918: Azerbaycan Cümhuriyeti İstiqlalının Birinci Sene-i Devriyesi, Baki, 1919.

Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respubliki, Baku, 1920.

Aliiev, S. M., **İstoriya İrana, XX Vek**, Moskva, 2004.

Allen, W. E. D.; Muratoff, Paul, **Caucasian Battlefields: A History of the Wars and Turco - Caucasian Border (1828-1921)**, Cambridge University Press, Cambridge, 1953.

Avalov, Zurab, **Nezavisimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike (1918-1921)**, Parij, 1924.

Azerbaycan Tarixi: VII Cildde (1900-1920-ci iller), ed. Mahmud İsmayilov ve Nigar Maksvell, Elm Neşriyyatı, Baki, 2001, c. V.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Böyük Britaniyanın Arxiv Sənədləri, yay. haz. Nigar Maksvell, Baki, 2009.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika, 1918-1920: Vneşnyaya Politika, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika: Zakonodatelnie Aktı (1918-1920), ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. I-III.

Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference in Paris, Paris, 1919.

Composition Antropologique et Ethnique de la Population de l'Azerbaidjan du Caucase, Paris, 1919.

Denikin, A. I., **Oçerki Russkoy Smuti**, Moskva, 1991.

Diplomatiçeskie Besedi A. M. Topçibaşeva v Stambule 1918-1919 gg., Baku, 1994.

Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, ed. I. N. Zemskov v.dğr., Gospolitizdat, Moskva, 1957.

Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan, Paris, 1919.

Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)**, Azərneşr, Baki, 1993.

Hopkirk, Peter, **On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire**, John Murray, London, 1994.

İshakov, S. M., **Rosiyskie Musulmane i Revolyutsiya (Vesna 1917 g.-leto 1918 g.)**, Moskva, 2004.

Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951.

Klyuçnikov, Yu. V.; Sabanin, A., **Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni v Dogovorah, Notahi Deklaratsiyah**, Moskva, 1926, c. I-II.

Klyuçnikov, Yu.; Sabanin, A., **Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni v Dogovorah, Notah i Deklaratsiyah**, Litizdat NKİD, Moskva, 1926.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

L'Azerbaidjan en chiffres, Paris, 1919.

La Premiere Republique Musulmane: L'Azerbailjan, Editions Ernest Leroux, Paris, 1919.

La République de l'Azerbaidjan du Caucase, Paris, 1919.

Lenin, Vladimir İliç, **Azərbaycan Haqqında**, yay. haz. C. B. Quliyev, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970.

Mehmet-zade, Mirza Bala, **Milli Azərbaycan Hərəketi**, Müsavət Fırkası Divanı Neşriyyatı, Berlin, 1938.

Mir-Yacoub, **Le probleme du Caucase**, Paris, 1933.

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Meselesi: 1913-1923**, Aydınlar Ocacı, İstanbul, 1986.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Russia, 1919, US Government Printing Office, Washington, 1937.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, US Government Printing Office, Washington, 1947

Papiya, G., Politika Germanii v Zakavkaze v 1918 g., Sabçota Sakartvelo, Tbilisi, 1971.

Qasimov, Musa, **Birinci Dünya Müharibesi İllerinde Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti**, Qanun Neşriyyatı, Bakı, 2000-2001, c. I-III.

Refiyev, B., **Aysberqin Sualtı Hissəsi**, Azərneşr, Bakı, 1995

Resulzade, Memmed Emin, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, yay. haz. A. Rüstəmov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Rowlinson, Alfred, **Adventures in the Near East 1918-1922**, Andrew Melrose, London, 1923, s. 92.

Sünbül, Tahir, **Azərbaycan Dosyası**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Swietochowski, Tadeusz, **Russia and Azerbaijan: Borderland Transition**, Columbia University Press, New-York, 1985.

Topçibaşev, A. M., **Pisma iz Parija**, Azərneşr, Bakı, 1998.

Topçibaşı, A. M. b., **Musulmanskie Sezdiv Rossii**, Paris, 1932.

Ziyadxan, Adil Xan, **Azərbaycan Haqqında Tarixi, Edebi ve Siyasi Melumat**, Hökümet Matbaası, Bakı, 1338/1919.

RUSYA-AZƏRBAYCAN İLİŞKİLERİ VE NİSAN İSTİLASI

Dr. Vasif QAFAROV*

Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin ilanının Sovyet Rusya'da derin endişe uyandırdığı və mümkün yollarla bu bağımsızlıq olgusunun engellenməyə çalışıldığı görülməkdədir. Çünki Bolşeviklər idarəetməndəki, Rusya, quruluşundan itibaren "üniter yapılı Rusya" tezini savınmaqta idi. 1918'in yaz dönmə boyunca Sovyet Rusya, Güney Kafkasya'daki gəlişmələrə doğrudan müdaxilə etməyindən sadəcə Bakı'yü elində tutabilmək için çəba göstərməkdəydi. Fakət bu emelində başanlı olamadı və 15 Eylül 1918'də Kafkas İslam Ordusu Bolşevikləri Bakı'dən ihraç etti. Bakı'nün kaybını Sovyet Rusya sınırlarına təcavüz olaraq deklare edən Moskova Hükümeti, 1918'in Eylül və Ekim aylarında Berlin'də yapılan Rus-Alman və Rus-Türk görüşmələrində Osmanlı qüvvələrinin Bakı'yü təhliyə etməsini və Brest-Litovsk Antlaşması'na görə belirlənən sınırların arkasına çəkilməsini tələp etti. Fakət bu tələp Berlin'deki Türk diplomatlar tərəfindən geri çevrildi. Böylə bir ortamda Sovyet Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiyə'ylə ilgili kısmının kadük olduğunu açıkladı və Osmanlı Dövləti ilə diplomatik ilişkileri kesti. 1918'in Kasım ayında isə Avusturya-Macaristan ilə Almanya'nın Birinci Cihan Savaşı'ndan çəkilməsi üzərində Brest-Litovsk Antlaşması'nın tamamen fəshedildiyini açıkladı. Dolayısıyla Sovyet Rusya'nın emperyal politikalar izləməsinin öndündəki yasal engeller kalkmış oldu. Fakət söz konusu dövəmdə başlan iç savaş kaşa Bolşeviklərin, bağımsızlıklarını ilan edən çevre ölkələrlə uğraşacak hāl və vakitləri yoxtu. Bu nədnlə bahsi gəçən ölkələrdəki komünistlər hərəketə gəçirip milli hükümetlərə baskı uygulama politikasını bənimmişlərdi.

Azərbaycan Hükümeti bir taraftan ölkənin bağımsızlığını təhlükəyə sokan Sovyet təhdidini bətaraf etməyi amaçlarken, digər taraftan Sovyet Rusya ilə iyi komşuluk ilişkileri tesis etməyə çalışıyordu.¹ Ne var ki ilişkilerin tesisinin öndündə yasal engeller mevcuttu və Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin bağımsızlığı Sovyet Rusya tərəfindən tanınmamıştı. Bununla birlikdə, Başbakan Nasib Yusufbəyli Azərbaycan Hükümeti adından 1919'un yaz dönməndə Sovyet Rusya'ya ekonomik və ticarət ilişkilerin gəliştirilməsi amacıyla işbirliyi önerisində bulundu.² Fakət Rusya'nın içində bulunduğü iç savaş ilə anarşi ortamı və Bolşeviklərin Azərbaycan'ın bağımsızlığını hazmedemələri ekonomik ilişkilerin tesisinə engel oldu. İlişkileri gəliştirmək yerinə Sovyet Rusya, Azərbaycan'da kendi destek qüvvələri oluşturma yolunu tercih etti. Bu plana uygun olaraq Himmet Partisi iki gruba ayrıldı: 1. İstiklāl ilkesini kabul edən Sosial Demokrat İşçi Partisi Himmet açıq faaliyyətini sürdürdü və hükümetdə bazı bakan-

* Bakü Dövlət Universiteti Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: vasifqafarov@rambler.ru

¹ Azərbaycan, (9 Dekabr 1918).

² Azərbaycan, (16 Aprel 1919).

liklar aldı. 2. Bolşeviklerin baskın olduğu Himmet grubu silahlı ayaklanma yolunu tercih etti ve gizli faaliyetler yürütmeye başladı. Himmet Partisi'nin ikinci grubu Astarhan'daki komünistler aracılığıyla RK(b)P (Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi) ile siyasi alakalar tesis etti. RK(b)P Azerbaycan'daki Bolşevikleri tamamen kendi safına çekebilmek amacıyla somut adımlar attı. Örneğin, 19 Temmuz 1919'da RK(b)P'nin üst kurulu konumunda bulunan Politbüro toplantısında Azerbaycan'da bağımsız sovyet cumhuriyeti tesis edilmesine sıcak bakıldığıyla ilgili siyasi amaçlarla kamufle edilmiş bir karar alındı.³ Buna karşın RK(b)P'nin Kafkasya Komitesi Himmet'in ikinci grubunun bağımsız bir parti olmasını sıcak karşılamadı. Ancak bu olay Azerbaycanlı komünistlerin sert itirazlarına neden oldu. Örneğin, parti ileri gelenlerinden Mirza Davud Hüseyinov bu hususla ilgili çekincelerini şöyle ifade etmekteydi:

"Eski Himmet Partisi'nin RK(b)P'nin bir kolu olmasına sıcak bakmıyoruz. Çünkü bu adımla hem Müsavatçılar hem de Himmet'ten dışarı attığımız sağ cenahın eline ender bulunur bir koz vermiş oluruz... Müsavatçılar şimdiden bizi Rus ajanları olarak itham etmektedirler. Onlara göre, biz Himmetçiler satılmış insanları ve Rusları buraya davet etmek suretiyle milli hükümeti düşürmek istiyoruz... Diğer taraftan ise AK(b)P idesinden önceki merhalede Himmetçiler ile Es-Erler'in bir kısmı Azerbaycan'daki bu yeni partinin bağımsız bir parti olmaktan ziyade formel ve RK(b)P'nin bir kolu olmasını ve RK(b)P Merkez Yürütme Kurulu ile Kafkasya Vilayet Komitesi'nin direktifleri doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini savunmaktadırlar."⁴

Nitekim RK(b)P'nin 2-9 Aralık 1919'da yapılan 8. Kongresi'nde bu konu enine boyuna tartışıldı. Kongrede alınan karara göre, bundan böyle tüm milli Bolşevik örgütleri bağımsız çalışmalayını son vermeli ve RK(b)P'nin yerel örgütü olarak faaliyetlerini yürütmeliydi.⁵ Yeni oluşturulan RK(b)P Bakü Komitesi Başkanı Anastas Mikoyan'ın teşebbüsüyle Bakülü Bolşevikler "Sovyet Azerbaycanı" (bazı belgelerde "Bağımsız Sovyet Azerbaycanı") sloganıyla harekete geçtiler. RK(b)P Kafkasya Vilayet Komitesi'nin 2. toplantısında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da sovyet cumhuriyetlerinin kurulması, ardından bu cumhuriyetlerin Kafkasya Federasyonu oluşturulması ve Sovyet Rusya ile birleşmeleri hususunda kararlar alındı. Bu bağlamda Azerbaycan'daki Bolşevik örgütleri ise RK(b)P'nin yerel örgütlerine dönüşmüş oldular.

1919 senesi boyunca Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a doğrudan müdahalesi mümkün değildi. Bununla birlikte çeşitli yöntemlerle Azerbaycan Hükümeti'ne baskılar uygulanmaktaydı. Bu işte Neriman Nerimanov gibi Azerbaycan toplumunda kabul gören entelektüellerden istifa-

de edilmekteydi. Dünya sosyalist devrimiyle ilgili Bolşevik idelerine kendini kaptıran Neriman Nerimanov ise Sovyet Rusya tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne açılan politik ve ideolojik savaşa ilımlı yaklaşmaktaydı. Neriman Nerimanov tarafından 16 Temmuz 1919'da Başbakan Nasib Yusufbeyli'ye gönderilen mektupta şunlar belirtilmekteydi:

"Amiral Aleksandr Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu tamamen yenilgiye uğramıştır. Yakın günlerde General Anton Denikin'in sonu gelecek ve o vakit Sovyet Rusya'nın kudretli kolları her tarafa uzanacaktır. Önceki gibi sağır ve kör iseniz, Versailles barışından sonra dünyada neler olup biteceğini fark etmiyor iseniz, Sovyet Rusya sizin açınızdan bir anlam ifade etmiyor... Şimdiye değin yürütmüş olduğunuz politika nedeniyle Güney Kafkasya Müslüman İşçi ve Köylüleri Mahkemesi'nin önünde cevap verme gününüz yaklaşmaktadır... O mahkemede size sorulacaktır: Azerbaycan ile Bakü şehrinin Sovyet Rusya açısından önemini bilmiyor muydunuz? Ermenistan ile Gürcistan Sovyet Rusya açısından pek önemli değildir. Ama Bakü şehri Sovyet Rusya'nın can damarıdır. Siz ileri görüşlü Müslümanlar ise bu ciddi olayla alay ederek Rus işçi ve köylülerine karşı nankörlük yapmış oldunuz... Rus devriminin karakterini anlamadığımızı, emperyal amaçlı savaşın sonuçlarını kestiremediğinizi, meydana Sovyet hükümetine bırakmanız gerektiğini açıkça söyleyin. Bu adımla Rus proletaryası önündeki suçlarınızı hafifletmiş olduğınıza eminim."⁶

1919'un son aylarında Rusya'daki iç savaş son aşamasına geldi ve durum Bolşevikler lehine değişti. Böyle bir ortamda Gönüllü Ordu Generali Anton Denikin Kafkasya politikasını gözden geçirmek zorunda kaldı. 11 Şubat 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni resmen tanıyan General Anton Denikin, Kovalyev başkanlığında bir delegasyonu Azerbaycan ile Gürcistan'a gönderdi ve işbirliği önerisinde bulundu.⁷ Fakat bu adım General Denikin'in siyasi ve askeri tasfiyesini önleyemedi. Olay bununla sınırlı kalmadı, General Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu'nun güneşe sıkıştığını arından Bolşeviklerin Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesinde artış meydana geldi. Örneğin, belirtilen dönemde Vladimir İliç Lenin tarafından oluşturulan 14 düşman devlet listesine Azerbaycan Cumhuriyeti de dâhil edilmişti. Azerbaycan'a müdahale etmeyi amaçlayan Sovyet Rusya, diplomatik yola başvurdu ve Azerbaycan Hükümeti'ni Rusya'daki iç savaşa katmaya çalıştı. 2 Ocak 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyeviç Çiçerin, Azerbaycan Hükümeti'ne bir nota verdi. Aslında bu evrak nota olmaktan ziyade müracaat idi. General Nikolay Yudeniyç ile Amiral Aleksandr Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu'nun yenilgiye uğradığını bildiren Çiçerin, Azerbaycan Hükümeti'ne Anton Denikin'e karşı savaşa işbirliği önerisinde bulunmaktaydı. Nota-

3 Nesib Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan, Ay-Ulduz Neşriyyatı*, Bakı, 1997, s. 107.

4 A. G. Karaev, *İz Nedavnego Proşlogo*, Bak. Raboçiy, Bakı, 1923, s. 241.

5 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 229-230.

6 Neriman Nerimanov, *İzbrannie Proizvedeniya, Azemeşir*, Bakı, 1989, c. II, s. 202-206.

7 İsmayıl Musayev, *Azerbaycanın Xarici Siyaseti (XX Esr)*, İqisad Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2001, c. I, s. 209.

nın son kısmı uyarılar içermektedir:

"Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan halkını ne kadar geç değil Anton Denikin ile mücadelede işbirliğine davet ediyoruz. Azerbaycan işçi ve köylü sınıflarının çıkarlarını iyi değerlendiren Azerbaycan Hükümeti bizimle anlaşmak zorundadır."⁸

Azerbaycan Devlet Savunma Konseyi'nin 6 Ocak 1920 tarihli toplantısında değerlendirilen Çiçerin'in notasıyla ilgili şöyle bir karar alındı: 1. Bolşeviklerin önerisini Gürcistan Hükümeti ile istişare edildikten sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, bağımsız bir devlet olarak Sovyet Rusya ile karşılıklı ilişkiler tesis edilmesi amacıyla görüşmeler yapmaya hazır olduğunu bildirmelidir. 2. İngiltere'nin son olaylara yaklaşımı açıklığa kavuşturulmalı ve İngiltere'nin bölgedeki nüfuzu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çıkarları lehine kullanılmalıdır.⁹

Söz konusu dönemde Sovyet Rusya'nın gerçek amacı Azerbaycan Hükümeti'ni General Anton Denikin ile savaşa çekip askeri gücünü zayıflatmaktan ibaretti. Bu durumun farkında olan Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'e gönderdiği cevap notasında Denikin meselesinin Rusya'nın iç sorunu olduğunu ve Azerbaycan Hükümeti'nin Sovyet Rusya'nın iç işlerine kaşmak niyetinde olmadığını açıkça ifade etti.¹⁰ Buna ek olarak, ikili görüşmeler yapılabilmesi için Azerbaycan'ın bağımsızlığının resmen tanınmasını önkoşul olarak ileri sürdü. Fakat Sovyet Rusya tanınma olayına sıcak bakmıyordu. Politbüro'nun 17 Ocak 1920 tarihli toplantısında Vladimir İliç Lenin'in önerisi doğrultusunda şöyle bir karar alınmıştır:

"Dışişleri Komiserliğimizin Azerbaycan Hükümeti ile ilişkilerde mesafeli durması gerekmektedir. Çünkü bu hükümet General Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu'ya karşı birlikte mücadele etme önerimize sıcak bakmamıştır. Dışişleri Komiserliği Azerbaycan Hükümeti'nin bu tavrını şiddetle protesto etmelidir."¹¹

Yukarıda belirtilen karardan hareketle RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, ikinci notayı Azerbaycan Hükümeti'ne gönderdi. Bu nota ile RSFSC Hükümeti Azerbaycan'ın bağımsızlığını fiilen tanınmasını kabul etmediğini göstermiş oldu. Bunun yanında Azerbaycan Hükümeti'nin Rusya'nın iç işlerine müdahalede bulunmama düşüncesi Denikin ile mücadeleden imtina etme şeklinde değerlendirilmiş oldu.¹² 5 Şubat 1920'de Fethali Han Hoyski imzasıyla gönderilen cevap notasında ise şunlar ifa-

8 ARDA, f. 894, say. 1, iş 86, v. 1; ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 1, 3; ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 5; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 44.
9 ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 8.
10 ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 7; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 42; *Azerbaydjan*, No. 9 (14 Yanvarya 1920).
11 Vladimir İliç Lenin, *Azerbaycan Haqqında*, yay. haz. C. B. Quliyev, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970, s. 160.
12 ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 7-8.

de edilmektedir:

"Rusya Halk Dışişleri Komiseri'nin gündeme taşıdığı meselelerin bir kısmı mevcut değildir. Diğer bir kısmı ise doğru yorumlanmamıştır. Bu durum Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da vuku bulanlarla ilgili gerçek malumata sahip olmamasıyla açıklanabilir. Azerbaycan Hükümeti Rusya'da meydana gelen olaylar hususunda tarafsız kalmıştır. Örneğin, General Prejelavski'yi Bakü'den çıkarmıştır. Eski Çar ordusu subaylarının Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu'ya katılmalarını engellemiştir. Hatta General Prejelavski'nin Çar subaylarını orduya davet etme konusunda gazetelerde vermek istediği ilanlara sansür uygulamıştır. General Denikin ile Dağıstan ve Kuzey Kafkasya ahalisi arasında vuku bulan çatışmalarda Dağıllara yardımcı bulunmuştur. Dolayısıyla Gönüllü Ordu'yla Azerbaycan Hükümeti arasındaki ilişkiler konusunda Çiçerin'in varsayımlarının sağlam temeli mevcut değildir. Çünkü Denikin ideolojisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi arasında büyük farklar vardır. Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'in çektiği telgraflarda Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınmasıyla ilgili hiçbir kayıdın bulunmaması teessüf uyandırmaktadır. Oysaki Sovyet Hükümeti Polonya, Finlandiya ve Estonya gibi devletlerin bağımsızlığıyla ilgili düşüncesini açıklamıştır. Sovyet Rusya ile Azerbaycan Hükümeti arasındaki bu ve benzer konularla ilgili görüşmeler Azerbaycan'ın bağımsızlığının kayıtsız ve şartsız tanınmasını sonra yapılabilir."¹³

Azerbaycan Hükümeti'nin bu notasının ardından RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınması konusunda RK(b)P Kafkasya Vilayet Komitesi ile RK(b)P Bakü Komitesi'ne soru önergesi gönderildi. 11 Şubat 1920'de Sergey Mironoviç Kirov imzasıyla Moskova'ya iletilen Kafkasya Vilayet Komitesi'nin kararı şöyleydi: "Kafkasya Vilayet Komitesi'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına sıcak baktığını ifade etmek isterim."¹⁴ Bu gelişmelerin ardından 11 ve 12 Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist örgütlerinin 1. kongresi yapıldı. Vladimir İliç Lenin'in orursal başkan seçildiği bu kongrede, RK(b) Bakü Komitesi ile Himmet Partisi'nin Bolşevik grubu ve İranlı işçilerin komünist örgütü olan Adalet Partisi; AK(b)P (Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi) adıyla tek çatı altında birleştiler. Bu kongrede AK(b)P'nin RK(b)P yerel örgütü şeklinde faaliyet göstermesi hususunda karar kabul edildi. Dolayısıyla yeni tesis edilen AK(b)P, RK(b)P'nin Kafkasya Vilayet Komitesi'nin bir koluna dönüşmüş oldu.¹⁵ Bunların yanında Azerbaycan Hükümeti'nin silahlı ayaklanma yoluyla düşürülmesi için gereken hazırlıklardan yapılması bu kongrede müzakere edildi. Diğer taraftan

13 ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 9-10; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 88; *Azerbaydjan*, No. 26 (11 Fevralya 1920).
14 Nesib Nesibzade, *Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 243-244.
15 *Azerbaycan Tarixi: III Cildde*, ed. İ. A. Hüseynov, v.dğr., Elm Neşriyyatı, Bakı, 1973, c. III/1, s. 230-231.

ise Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına gerek olmadığı konusunda RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'e bir müracaat-name gönderildi.¹⁶ Fakat belirtilen dönemde Moskova'nın bu konudaki politikası kesin olarak belirlenmemiştir. Bu sıralar Moskova'da bulunan Hundadze başkanlığındaki Gürcü Menşevik delegasyonu Azerbaycan ile Gürcistan'ın bağımsızlıklarının tanınması konusunda Vladimir İliç Lenin'i ikna etmeye çalışmaktaydı. Diğer taraftan ise Himmet Partisi'nin Bolşevik kanadı bu iki cumhuriyetin bağımsızlığının tanınmasına karşı çıkmaktaydı. Bu gizli mücadele ikincilerin zaferiyle sonuçlandı ve Sovyet Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına sıcak bakmadı. Georgi Vasilyeviç Çiçerin'in 20 Şubat 1920 tarihli üçüncü notasında bu husus şöyle ifade edilmektedir: "Azerbaycan istiklâlinin tanınması, Sovyet Rusya ile Azerbaycan Hükümeti arasındaki birçok meselelerin çözüme kavuşturulmasından sonra mümkün olabilir."¹⁷ Fethali Han Hoyski ise 7 Mart 1920'de Sovyet Rusya notasına şöyle bir yanıt verdi:

"Eger ulusların mukadderatını tayin etme hukuku Sovyet Rusya açısından önemli bir ilke olarak kabul edilmiş olsaydı, birçok karmaşık konuyla ilgili uzun süreli görüşmelere ihtiyaç olmazdı. Çünkü bu tür görüşmelerin sonucu farklı olabilir. Bir ulusun bağımsızlık ilkesi diplomatik görüşmelere konu edilemez. Aksi halde bu olgu ilke karakterini kaybeder ve emperyal amaçlar güden devletlerin aracına döner. Azerbaycan Hükümeti, önceleri belirttiği üzere, Sovyet Rusya ile eşit statüde dostluk ilişkileri tesis etmekten yanadır. Fakat Sovyet Hükümeti şimdiye değin Azerbaycan'ın bu taleplerine olumlu yanıt vermemiştir. Bu nedenle Sovyet Rusya'nın eşit statüde ve bağımsızlık ilkesi bağlamında Azerbaycan Hükümeti ile görüşmeler yapmak isteyip istemediği merak konusudur."¹⁸

Azerbaycan Hükümeti'nin bu notası yanıtız bırakıldı. Çünkü tutarız ve mantıksız gerekçeler ileri süren Sovyet Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak niyetinde değildi. Dolayısıyla ulusların kaderlerini belirleme hakkıyla ilgili Sovyet deklarasyonu sadece formel karakterli olup Rusya'nın uçlardaki sömürgeci politikasının üstünü örtme amacı gütmektedir. Bolşevikler yönetimindeki yeni Rusya'nın gerçek niyeti ise 1914 öncesindeki sınırları ihya etmekten ibaretti. Bu nedenle Azerbaycan'da milli hükümeti düşürmeyi tasarlayan AK(b)P'ye silah ve mali yardım tahsis etti.¹⁹ Sovyet Rusya'nın tüm bu maddi ve askeri desteğini edinen Bakülü Bolşevikler 1920'nin Mart ayında darbe girişiminde bulundular.²⁰ Fakat bu girişimde başarısız olduklarından 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a müda-

halesini bekleme zorunda kaldılar. RK(b)P Kafkasya Vilayet Komitesi ile AK(b)P Merkez Yürütme Kurulu'nun toplantılarında 11. Kızıl Ordu'nun Petrovsk'a ulaşmasına kadar beklenip, Rusya donanmasının Hazar'a çıkmasına paralel olarak, silahlı ayaklanma başlatma ve hükümeti ele geçirme planları yapıldı. Dolayısıyla tüm bu tarihsel veriler, Bakü merkez olmak üzere bütün Azerbaycan meselesinin Bolşeviklerin ilgi odağında olduğunu göstermektedir. Bu hususla ilgili Vladimir İliç Lenin 17 Mart 1920'de Kafkasya İnkılap Şurası üyelerinden İ. T. Smilga ile Grigori Konstantinoviç Orconikidze'ye çektiği gizli telgrafta şunları belirtmekteydi:

"Bakü bizim açımızdan hayati öneme sahiptir. Bu nedenle biran önce zapt etmemiz gerekir. Bütün çabalarınızı buna sarf edin, ancak diplomatik üslup kullanmayı ve Sovyet devrimi için yerel hazırlığı tamamlamayı ihmal etmeyin. Bölgeye askeri güç sevki için genel komutanla anlaşın."²¹

11. Kızıl Ordu'nun güneye inmesi Azerbaycan'da hükümet krizine neden oldu. Sovyet politikalarında değişiklik yapan Batı devletleri ise 16 Ocak 1920'den itibaren Rusya'ya uyguladıkları ekonomik ambargoyu kaldırdılar ve serbest ticarete izin verdiler. Böylesine kritik bir ortamda Sovyet Rusya ile ilişkiler konusunda Azerbaycan Hükümeti'nde iki farklı çizgi tezahür etti. İçişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'nin başını çektiği birinci gruba göre, Sovyet Rusya'ya bazı tavizler vermek suretiyle Azerbaycan'ın istiklâlinin tanınmasına nail olmak mümkündür. Başka bir ifadeyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temel dış politika oryantasyonunun Sovyet Rusya ile uyumlu hale getirilmesi gerekirdi.²² Fethali Han Hoyski'nin başını çektiği ikinci grup ise çözümü ülkede güçlü rejim kurmak ve bağımsızlığı silahlı mücadele yolu ile savunmakta görüyordu. Hoyski'nin evinde yapılan toplantıda şöyle bir karar alınmıştı:

1. Mehmed Hasan Hacinski İçişleri Bakanı görevinden alınmalı ve onun yerine Komünistlerle mücadele edebilecek birisi tayin edilmelidir.
2. Mehmed Hasan Hacinski'nin görevden alınmasına tepki olarak bazı bakanların istifalarını sunmaları durumunda boşalan bakanlıklara yeni tayinler yapılmalıdır.
3. Parlamento feshedilmeli ve hükümete olaganüstü yetkiler verilmelidir.
4. Müteakip 6 ay zarfında Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılmalıdır.²³

Yukarıda belirtilenlere ek olarak, Denikin tehlikesiyle kıyaslamada Bolşevik tehlikesi hususunda Azerbaycan'daki partiler arasında somut konsensüs söz konusu değildi. Örneğin, Sosyalistler ile İttihatçılar Sov-

16 Nesibzade, *Bölmüş Azerbaycan*, s. 111.

17 ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 53, 60; ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 9-10.

18 ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 57; ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 13-14; *Azerbaydjan*, No. 48 (9 Mart 1920).

19 E. A. Tokarjevskiy, *İz İstorii İnostrannoy İnterventsii İ Grajdanskoj Voyni v Azerbaydjane*, İzd. AN Az. SSR, Bakü, 1957, s. 257.

20 ARDA, f. 894, say. 10, iş 139, v. 1-6; ARDA, f. 894, say. 10, iş 188, v. 1-1.

21 Lenin, *a.g.e.*, s. 164.

22 ARDA, f. 894, say. 10, iş 98, v. 25-26.

23 ARDA, f. 894, say. 10, iş 98, v. 18-19; ARDA, f. 894, say. 19, iş 107, v. 5.

yet Rusya ile anlaşmaktan yana tavır sergilemekteydiler. Bununla birlikte, beşinci hükümetin kurulmasında Müsavat Partisi İttihatçılara koalisyon önerisinde bulunmuştu. İttihad-ı İslam Partisi ise koalisyon hükümetine katılım için üç koşul ileri sürmüştü: 1. Bütün Müslüman partiler koalisyon hükümetinde temsil olunmalıydılar. 2. İçişleri Bakanı görevi Mehmed Hasan Hacinski'ye verilmelidir. 3. Devlet Müfettişi görevine İttihad-ı İslam Partisi'nden bir kişi tayin olunmalıdır. İttihad-ı İslam Partisi örneğinde parlamentodaki sağ partileri kendi safına çekmeyi amaçlayan Müsavat Partisi bu koşulları kabul etti. Ancak İttihad-ı İslam Partisi tarafından Devlet Müfettişi görevine önerilen şahıs, hükümet kurumlarındaki yolsuzluk ve sorunlarla mücadele etmek yerine Müsavat Partisi aleyhine kampanya yürütmeye başladı.²⁴ Partinin *İttihad* adıyla yayımlanan gazetesine ise İslam dini ile Sosyalizm arasında pek bir fark olmadığı konusunda makaleler neşretti.²⁵ Sovyet Rusya'nın emperyal güçlere karşı savaş açtığını vurgulayan İttihad-ı İslam Partisi Bolşeviklerle ittifak kurulmasını ve İtilaf Devletlerine karşı kurtuluş savaşı yürüten Türkiye'ye yardım yapacağını deklare eden Sovyet ordusunun Azerbaycan'dan geçmesine müsaade tanınmasını talep etmekteydi.²⁶ İstiklâl döneminin entelektüellerinden Mirza Bala Mehmedzade, İttihatçılar ile Komünistlerin işbirliğini şöyle değerlendirmektedir: "Kuran'a istinat eden şeriat yanlılarıyla Kapital'e secde eden Marksistler iki canda tek kalp gibiydiler."²⁷

Görüldüğü üzere Nisan istilası öncesinde Sovyet Rusya ile ilişkilerde sert politika savunan Fethali Han Hoyski taraftarlarıyla ılımlı politika izlenmesini savunan Mehmed Hasan Hacinski taraftarları arasındaki uçurum derinleşmişti. Hoyski taraftarlarının faaliyetleri sonucunda Mehmed Hasan Hacinski 1920'nin Şubat ayında İçişleri Bakanı görevinden alındı. Onun yerine bu göreve Müsavat Partisi'nden Mustafa Vekilov tayin edildi.²⁸ Dolayısıyla Mehmed Hasan Hacinski taraftarları ilk merhalede yenilgiye uğramış oldular. Bununla birlikte pes etmediler ve 1920'nin Mart ayında diğer parti temsilcilerinin katılımıyla yapılan konferansta kendi önerilerini kabul ettirdiler. Böylece belirtilen konferansta sert politika yanlılarının teklifleri reddedilmiş oldu. Bu gelişmelerin yanı sıra Azerbaycan'ın iç işlerine birtakım dış müdahaleler vuku buldu. Örneğin, Moskova'dan alınan direktifler doğrultusunda Azerbaycanlı Bolşevikler halkı meşru hükümete karşı ayaklandırmaya ve ülkedeki partiler arasındaki tefrikayı derinleştirip siyasal bunalım oluşturmaya çalıştılar.²⁹ Böylesine kritik bir ortamda görevi devralan İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov ile yardımcı Şefi Rüstembeyli devlet aleyhine faaliyet gösteren örgütler üzerine gitmeye başladılar. Netice itibarıyla şahin kanadı temsil eden

24 *Azerbaycan Tarihi: VII Ciltde (1900-1920-ci iller)*, ed. Mahmud İsmayilov ve Nigar Maksvell, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2001, c. V, s. 505.

25 Swietochowski, a.g.e., s. 232.

26 ARDA, f. 894, say. 10, iş 98, v. 18.

27 Mirze Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Nicat Neşriyyatı, Bakı, 1992, s. 142-143.

28 *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki na 1920 g.*, ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydžanskogo Respubliki, Bakı, 1920, s. 27.

29 Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan*, s. 112.

bazı Bolşevikler tutuklandı, işçi kulüpleri ile irticai ve muhalif yayımlar yapan bazı gazeteler kapatıldı. Ancak bu önlemler parlamentoda grubu bulunan diğer partilerin sert tepkilerine neden oldu. İttihad-ı İslam Partisi, Ahrır Partisi ve Sosyalist Blok Hükümet'ten çekilme kararı aldılar. Dolayısıyla fiilen bir hükümet krizi teşekkül etti.

1920'nin Mart ayında tüm partilerin temsilcilerinin katılımıyla yapılan konferansın önemli bir özelliği vardı; Bu konferansta Hacinski taraftarlarının önerisi ile Azerbaycan'ın Sovyet Rusya oryantasyonuna dâhil olmasını içeren yeni iç ve dış politika parametreleri belirlenmişti. Konferansta alınan karar protesto eden Başbakan Nasib Yusufbeyli 30 Mart 1920'de istifasını sundu. Fakat bu adım sorunu çözebilecek nitelikte değildi ve yeni konjonktürle ilgili üç versiyon ufukta belirmişti: 1. Yeni hükümet yalnız Müsavat Partisi üyelerinden oluşturulmalıdır. 2. Mart konferansının belirlediği ilkeler doğrultusunda diğer siyasi partilerin katılımıyla koalisyon hükümeti oluşturulmalıdır. 3. Müsavat Partisi iktidardan çekilmeli ve diğer partiler koalisyon hükümeti kuralmalıdır. Fakat bu versiyonların herhangi birisinin ülkedeki istikrarı temin edeceği hususunda net bir güvence verilemezdi. Müsavat Partisi'ni iktidardan uzaklaştırmayı amaçlayan İttihad-ı İslam Partisi, yukarıda bu versiyonlardan üçüncüsünü uygulamaya çalışıyor, aksi halde koalisyon hükümetine katılmayacağı hususunda tehditler savuruyordu.³⁰ Bu kadar ince hesapların yapıldığı böylesine kritik bir dönemde tek parti iktidarı söz konusu değildi. Çünkü parlamentoda en büyük gruba sahip Müsavat ile tarafsızlar fraksiyonunun safalarında bölünmeler meydana gelmişti. Bu bölünmüşlüğü izale etmek amacıyla parlamentonun diğer fraksiyonları ile görüşme ve hükümet kurma görevi Mehmed Hasan Hacinski'ye verildi. Çeşitli bahaneler ileri süren Hacinski ise yeni hükümetin kurulmasını erteledi ve Bolşevikleri kabineye katılmaya davet etti. Ancak onun bu çağrısı Bolşeviklerce reddedildi.³¹ Bu politikanın başarısızlığını fark eden Hacinski, Müsavat Partisi'nden istifa edip AK(b)P'ye katıldı. 22 Nisan 1920'de parlamentoda yaptığı konuşmasında ise hükümet kurma görevinden imtina ettiğini açıkladı.³²

30 Mart 1920'de istifasını sunan Nasib Yusufbeyli Hükümeti, yeni hükümet kuruluncaya kadar görevi icra etmek zorundaydı. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti hükümet krizinin yanında dış tehditle yüzleşmiş durumdaydı. Zira General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu'nun 4 Nisan 1920'de bertaraf edilmesi üzerine 11. Kızıl Ordu'nun güneye ilerlemesinin önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştı. Böyle bir ortamda ilerleme kaydeden 11. Kızıl Ordu 1920'nin Nisan ayının ortalarına doğru Dağıstan'ı ele geçirdi. Dolayısıyla Sovyet tehdidi Azerbaycan sınırlarına dayanmış oldu. Bu durumla ilgili derin değişiklik taşıyan Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, 15 Nisan 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri'ne şöyle bir nota gönderdi:

30 *Azerbaycan Tarihi*, c. V, s. 513-514.

31 ARDA, f. 970, say. 1, iş 224, v. 5.

32 Karaev, a.g.e., s. 115-116; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951, s. 282; Swietochowski, a.g.e., s. 239.

"Dağıstan'ın General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu kuvvetlerinden temizlenmesinden sonra Azerbaycan halkı kuzeydeki tehlikenin bertaraf edildiğini ve Dağlı halklarıyla Rus halkı arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edileceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan sınırlarındaki Derbent yakınlarında Kızıl Ordu kuvvetlerinin yığınak yaptıkları görülmektedir. Sovyet Hükümeti'nin gerçek niyetinden habersiz olan Azerbaycan Hükümeti, bu hususa açıklık getirilmesini istihram etmektedir."³³

Notanın son kısmında Azerbaycan Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri tesis edilmesinde meraklı olduklarını ifade eden Fethali Han Hoyski, diplomatik görüşmeler için yer ve vakit belirlenmesini önermekteydi.³⁴ Fakat Azerbaycan Hükümeti'nin bu notasına yanıt verilmedi. Bununla birlikte, belirtilen dönemde Sovyet Rusya temsilcileriyle Azerbaycan Hükümeti arasında ekonomik ve ticarî ilişkiler konusunda birtakım görüşmeler yapılmaktaydı.³⁵ Komisyon çalışmalarının sonucunda 30 Mart 1920'de Azerbaycan Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında ticaret mukavelesi imzalanması hakkında ön protokol imzalandı. Moskova'ya çektiği telgrafta mukaveleyle ilgili bilgi veren komisyon üyesi S. I. Selavri, müteakip işler konusunda direktifler verilmesini istihram etmekteydi. 17 Nisan 1920'de bu telgrafa yanıt veren RSPSC Halk Dışişleri Komiseri Yardımcısı Lev Mihailoviç Karahan, prensip olarak, bu mukaveleye karşı olmadıklarını belirtti. Bu olayın ardından petrol meselesiyle ilgili görüşmeler başlandı. Bu görüşmeler 27 Nisan 1920'deki Sovyet istilasına kadar sürdürülmüş oldu.³⁶

Yaklaşan Bolşevik tehlikesinin ciddiyetini fark eden Fethali Han Hoyski tarafından Evgeni Gegeçkori'ye çekilen telgrafta, 16 Haziran 1919'da Denikin tehlikesine karşı Gürcistan Hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti arasında imzalanan savunma pakturnun içeriğinin genişletilmesi önerildi. Ancak Azerbaycan Hükümeti ile askerî işbirliği perspektiflerini somutlaştırmak Gürcistan Hükümeti'nin işine gelmiyordu. Çünkü Gürcistan temsilcisi G. Uragadze Moskova'da Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda görüşmeler yapmaktaydı.³⁷ Bu nedenle Bolşevik tehlikesine karşı Azerbaycan-Gürcistan savunma pakturnun oluşturulması hususundaki girişimler sonuçsuz kaldı. Buna ek olarak, 1920'nin Nisan ayında Tiflis'te Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin katılımıyla yapılan konferansta, konfederasyon oluşturulması ve sınırların ortak savunulması hususundaki Azerbaycan Hükümeti'nin önerisi Gürcistan ve Ermenistan tarafından olumlu bulunmadı. Diğer taraftan ise Azerbaycan'ın isti-

la edilmesinde Sovyet Rusya'nın Ermenilerden istifade ettiği söylenebilir. İstiklâl döneminin yazarlarından Mirza Bala Mehmedzade'nin bu hususla ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

"Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin General Anton Denikin komutasındaki Gönüllü Ordu tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından Kara Deniz kıyısındaki Gürcistan ile Hazar kıyısındaki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcudiyeti tehlikeye gir-miş oldu. Bu olayın ardından Denikin, Hazar'da Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait herhangi bir geminin dolaşımına müsaade etmeyeceğini açıkladı. Böyle bir ortamda Ermenistan Cumhuriyeti kendi ordusunun Denikin kuvvetlerinin bir birimi olduğunu ilan etti. Denikin tehlikesi ortadan kalkınca Ermenistan, Kızıl kuvvetlerle anlaştı ve komşularının esareti üzerinde kendi saadetini kubarabileceğini varsaydı."³⁸

1920'nin başlarında Moskova'yı ziyaret eden Ermenistan murahhasları Pirumov ile Zaharyan, verilecek bazı tavizlere mukabele olarak, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından istilasına yardımcı olabileceklerini ifade ettiler.³⁹ Bu görüşmelerin sonucu olarak, Sovyet istilasından önceki yani 20 Mart 1920'de Karabağ Ermenileri Azerbaycan Hükümeti'ne karşı baş kaldırdılar. Bunun ardından Ermenistan silahlı kuvvetleri Azerbaycan sınırlarına saldırdılar düzenlediler. Bu saldırılar yüzünden Azerbaycan ordusunun 20 bin askerden oluşan büyük bir kısmı General Habib Selimov komutanlığında Karabağ'a sevk edildi. Netice itibarıyla Karabağ'daki Ermeni ayaklanması bertaraf edildi ve 26 Nisan 1920'de Ermenistan ateşkes talebinde bulundu.⁴⁰ Ancak bu saldırının bertaraf edilmesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığını tehdit eden tehlike tam anlamıyla atlatılmış değildi. Kuzeyde harekete geçen 11. Kızıl Ordu birlikleri hızla başkent Bakü istikametinde ilerlemekteydi. Meselenin uluslararası camiada yandıracağı tepkilerden ihtiyat eden Georgi Vasiliyeviç Çiçerin 1920'nin Mart ayında Vladimir İliç Lenin'e gönderdiği tahriratta şunları kaydetmekteydi: "Azerbaycan'a karşı güç tatbik edilmesi uluslararası camiadaki dostlarımızın itirazına neden olabilir. Bizi emperyal güç olarak algılamalarına olanak tanımamalıyız."⁴¹ Ancak uluslararası camianın tepkileri Sovyet yöneticilerin pek umurunda değildi. Zira Bakülü Bolşevikler kendilerine yüklenen görevi icra edememiş ve hükümeti ele geçirmeyi başaramamışlardı. Böyle bir ortamda geri kalan tek seçenek doğrudan müdahaleden ibaretti. Bu nedenle Vladimir İliç Lenin 17 Mart 1920'de Kafkasya İnkılap Komitesi'ne gönderdiği şifreli telgrafta Bakü'nün zabu için hazırlıklar yapılması hususunda direktifler verdi.⁴² Diğer taraftan ise Azerbaycan'a doğrudan müdahale amacıyla bahaneler aranmaya başlandı. Sovyet Rusya'nın güney sınırlarının savunmasız olmasına ilaveten Anadolu'da emperyal güçlere karşı

33 ARDA, f. 894, say. 10, iş 149, v. 73; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 66; *Azerbaydjan*, No. 77 (20 Aprely 1920).

34 ARDA, f. 894, say. 10, iş 149, v. 73; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 66; *Azerbaydjan*, No. 77 (20 Aprely 1920).

35 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 65.

36 Swietochowski, a.g.e., s. 239-240.

37 *Azerbaycan Tarihli*, c. V, s. 516.

38 Memmedzade, a.g.e., s. 134.

39 Resulzade, a.g.e., s. 65.

40 Nesibzade, a.g.e., s. 139.

41 B. Refiyev, *Aysberqin Sualtı Hissesi*, Azereşr, Bakı, 1995, s. 8.

42 Lenin, a.g.e., s. 164.

özgürlük mücadelesi veren Türklere yardım gönderilmesi gibi gerekçeler ileri süren Bolşevikler, 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesi için yasal zemin oluşturmaya çalışıyorlardı.⁴³

1920'nin Nisan ayında E. A. Kvantaliani başkanlığında Petrovsk şehrine giden AK(b)P Murahhasları, 11. Kızıl Ordu'nun hareket planına paralel olarak, silahlı ayaklanma başlatılması konusunda Grigori Konstantinoviç Orconikidze ile görüşmeler yaptılar. Silahlı ayaklanmanın başlamasını izleyen 24 saat zarfında 11. Kızıl Ordu'nun sınıır geçmesi konusunda taraflar mutabakata vardılar.⁴⁴ E. A. Kvantaliani'nin Bakü'ye dönmesinin ardından 22 Nisan 1920'de RK(b)P Kafkasya Vilayet Komitesi Bakü Bürosu, AK(b)P Merkez Yürütme Kurulu ve Bakü Komiteleri delegelerinin katılımıyla istişare toplantısı yapıldı. Bu toplantıda, 27 Nisan 1920'de hükümete ultimatom verilmesini müteakiben silahlı ayaklanma başlaması ve ardından 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırlarını geçmesi hususunda kararlar alındı.⁴⁵ Belirtilen dönemde 30 bin askerden oluşan Azerbaycan ordusunun büyük kısmı, yukarıda ifade edildiği üzere, Karabağ'da Ermeni çetelerine karşı savaşmaktaydı. Dağıstan sınırında 3 bin, Bakü'de 2 bin civarında asker ve subay mevcuttu.⁴⁶ Ordunun geri kalan kısmı ise ülkenin diğer bölgelerinde konuşlanmıştı. Kafkasya Cephesi Komutanlığı'ndan 11. Kızıl Ordu Komutanlığı ile Volga-Hazar Filosu Komutanlığı'na gönderilen 21 Nisan 1920 tarihli 490 sayılı direktifte Azerbaycan Ordusu birliklerinin baıda Ermenilerle savaştığı kayıtlıydı. Bu nedenle Grigori Konstantinoviç Orconikidze ve Mihail Nikolayeviç Tuhaçevski imzasıyla 11. Kızıl Ordu'ya gönderilen direktifte 27 Nisan 1920'de sınıır geçip 5 gün zarfında Yalama-Bakü operasyonunun gerçekleştirilmesi ve Bakü'nün kontrol altına alınması emredildi. 23 Nisan'da gönderilen 5969/s sayılı direktifle bu görev şöyle genişletildi: "11. Kızıl Ordu sadece Bakü'yü değil, tüm Azerbaycan'ı zapt etmelidir."⁴⁷

27 Nisan 1920'de AK(b)P, RK(b)P Kafkasya Vilayet Komitesi Bakü Bürosu ve Merkezi İşçi Konferansı tarafından parlamentoya sunulan ultimatomda iktidarı Komünistlere devredilmesi talep edildi.⁴⁸ Bolşeviklerin uyanlarına göre, 12 saat zarfında yönetim teslim edilmezse silahlı ayaklanmanın vuku bulması muhtemeldir. Böylesine kritik bir ortamda 11. Kızıl Ordu'nun Haçmaz'dan Bakü istikametinde ilerlediği hususundaki haberler Azerbaycan Hükümeti'nde şaşkınlığa neden oldu. Çözüm yolu olarak Harbiye Bakanı Samed Mehmandarov'a olağanüstü yetkiler verilmesi önerildi. Ancak milli ordu birliklerinin Karabağ'da Ermeni çeteleriyle savaştığını belirten Mehmandarov'un Bakü'yü savunmanın imkansızlığı konusundaki düşünceleri infiale yol açtı.⁴⁹ Fethali Han Hoyski ve Şefi Rüs-

tembeyli örneğindeki silahlı mücadele taraftan bazı bakanlar başkentini Gence'ye nakledilmesini önerdiler.⁵⁰ Fakat demiryolu garlarının kontrol dışında olması nedeniyle hükümet üyeleri başkenti terk edemediler.⁵¹ Çünkü 27 Nisan sabahı Bolşevik çeteleri demiryolu garı, posta ve telgraf büroları, polis muntakaları ve petrol rafinerileri gibi şehrin önemli muntakalarını ele geçirmişlerdi. Ardından Bakü ile Gence arasındaki telefon ve telgraf direkleri yıkılmış ve kazalara ulaşım engellenmişti. Bu nedenle gün boyunca kazalarda hükümete sadık kuvvetlere bir türlü ulaşılamadı.⁵² Bunun yanında şehirdeki "Yardım Alayı" ve 7. Piyade Tümeni Bolşeviklerin safına geçti. Kızıl bayraklarla kuşanmış donanma kuvvetlerinin toplanması hükümet binalarını hedef almıştı.⁵³ 27 Nisan akşamı Kızıl Donanma Komutanı Cengiz Yıldırım tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne şöyle bir ultimatom verildi:

"Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kızıl Donanması, yönetimin bir an önce yoldaş Neriman Nerimanov başkanlığındaki işçi ve köylü hükümetine devredilmesini talep etmektedir. Kızıl Donanma ırkına bakmaksızın tüm ahalinin güvenliğini ve savunmasını temin edeceğini beyan eder. Bu evrakın ulaşımını izleyen 2 saat zarfında yanıt verilmelidir. Aksi halde ateş açılacaktır."⁵⁴

Ultimatomun ardından 27 Nisan 1920'de akşam saat 20.45'te parlamentonun son oturumu açıldı. Yönetimin Bolşeviklere devredilmesi hususundaki ultimatomun müzakere edileceği bu oturum, Mehmed Emin Resulzade'nin çabaları sayesinde açık yapıldı.⁵⁵ Ultimatomu okuyan Mehmed Hasan Hacinski teslimiyetçi mevkiini şöyle açıkladı:

"Kuzeyden gelen herhangi bir tehlike söz konusu değildir. Orada yaşayanlar Azerbaycan köylüleri gibi köylülerdir. Azerbaycan köylülerin razılığı olmazsa kimse Azerbaycan'a giremez. Onların görevleri Azerbaycan'dan geçip Türkiye'yi zalim emperyalistlerin pençesinden kurtarmaktan ibarettir. Bu kuvvetler Türkiye'ye yardıma gidebilmek amacıyla Azerbaycan'a giriş yapmışlardır."⁵⁶

Ultimatomun okunmasının ardından Samed Ağamalioğlu (Himmet Partisi), Aslan Safikurdski (Sosyalist Blok), Karabey Karabeyov (İttihad-ı İslam Partisi) ve Aslan Kardaşov (Ahrâr Partisi) birer konuşma yaptılar ve yönetimin Bolşeviklere devredilmesi hususunda Mehmed Hasan

26-27; Swietochowski, a.g.e., s. 241.

50 Swietochowski, a.g.e., s. 241.

51 A. N. Heyfets, *Sovetskaya Rossiya i Soprodelnie Strani Vostoka v godi Grajdanskoj Voyni*, Nauka, Moskva, 1964, s. 108.

52 *Azerbaycan Tarixi*, c. V, s. 518.

53 Resulzade, a.g.e., s. 66; *Azerbaycan Tarixi*, c. III/1, s. 241.

54 Cemil Hesenli, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Garisma Neşriyyatı, Bakı, 2009, s. 499.

55 Ziya Buniyotov, *Sbornik Dokumentov "Za Semyu Peçatyami"*, Şerq-Qerb Neşriyyatı, Bakı, 1992, s. 3-4.

56 a.g.e., s. 4-5.

Hacinski'nin önerisini savundular.⁵⁷ Onlardan sonra Müsavat fraksiyonu adına söz alan Mehmed Emin Resulzade şöyle bir konuşma yaptı:

"Kardeşler, karşımızda bir ultiimat vardır. Burada teslimden bahsedilmektedir. Fakat kardeşler, teslim ne anlama gelmektedir? Konumumuzu kime devretmeliyiz? Bize diyorlar ki sınırlarımızdan geçen ordunun başında Necari adlı bir Türk komutan vardır. Rusya'dan gelen bu tecavüzkâr ordu, tahminlere göre, ölüm ve kalmı mücadelesi veren Türkiye'ye yardıma gitmektedir. Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın kurtancısıdır. Milletimizin âmalını yücelten kutsal bir memleketidir. Onun yardımına giden bir kuvveti biz büyük memnuniyetle uğurlarız. Fakat bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü ve bağımsızlığımızı tehlikeye sokmamalıdır. Hâlbuki kardeşler, bize sormadan sınırlarımıza giren herhangi bir kuvvet dost değil, düşman kuvvetidir. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi aldatmaktadırlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun amacı 1914 öncesindeki sınırları yeniden oluşturmaktan ibarettir. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle sınırlarımıza giren bu kuvvetler yurdumuzu tahliye etmek istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümetin Bolşeviklere devredilmesiyle ilgili ultiimatı kabul etmemize ihtiyaç yoktur. Bu ultiimatı kemal-ı nefretle reddediyoruz. İstiklâlimizi göz bebeği gibi savunmaya karar veren bu meclis, dinlediği bu ultiimatı kabul etmek ve hükümeti kendi eliyle dost cildine girmiş düşmana teslim etmektedir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve sünn çıkarmalıdır."⁵⁸

Mehmed Emin Resulzade'nin yukarıda bahsi geçen nutkuna rağmen, iç savaş tehlikesini göz önünde bulunduran Müsavat fraksiyonu Azerbaycan'ın bağımsızlığının ihlâl edilmemesi koşuluyla ultiimatın kabulüne onay vermek zorunda kaldı.⁵⁹ 27 Nisan akşamı saat 23.45'te hükümetin Azerbaycan İnkılap Komitesi'ne devredilmesiyle ilgili karar kabul edildi.⁶⁰ Parlamento Başkan Vekili Mehmed Yusuf Caferov ile İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov tarafından imzalanan bu kararın içeriği şöyledir:

1. Rus ordusu Baküye girmeyip doğrudan Anadolu'nun yardımına gitmelidir.
2. Azerbaycan'ın istiklâli ve toprak bütünlüğü her türlü tecavüz ve küyuddan müstagni olmalıdır.
3. Azerbaycan Ordusu'nun birlikleri ilga edilmemelidir.
4. Azerbaycan'daki siyasi partilerin hürriyet ve serbest faaliyetleri kısıtlanmamalıdır.
5. Eski devlet ricali, hükümet üyeleri ve milletvekilleri siyasi bakılara maruz kalmamalıdır.

57 a.g.e., s. 5-9.

58 Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azemeşr, Bakı, 1993, s. 358-359.

59 Buniyatov, a.g.e., s. 7.

60 Resulzade, a.g.e., s. 66-67; Buniyatov, a.g.e., s. 7-9.

6. Özgürce toplanan Azerbaycan Şuraları yeni hükümetin şeklini belirlemelidirler."⁶¹

Azerbaycan Parlamentosu'nda alınan bir karar 1 hafta sonra *Komünist* gazetesinde tahrif edilerek neşredildi.⁶² Kararın Bolşevik versiyonunda 11. Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya gitmesi ve Azerbaycan'daki siyasi partilerin durumu hakkında hiçbir ifade bulunmamaktaydı. Fakat bu kararın hiçbir maddesi realiteye uygulanmadı. Çünkü Azerbaycan Parlamentosu'na ultiimatı verilmesinden 12 saat önce 11. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarını ihlâl edip Bakü istikametinde ilerlemeye başlamıştı. 28 Nisan 1920'de saat 4-5 sularında Bileceri'ye ulaşan 11. Kızıl Ordu birlikleri şehre giriş yaptı. Böylece 23 ay boyunca Azerbaycan'ı yöneten Milli Hükümet'in varlığına son verildi ve Azerbaycan fiilen Sovyet Rusya işgaline uğradı. Bu olayın ardından 28 Nisan 1920'de Moskova'ya telgraf çeken Geçici İnkılap Komitesi, Kızıl Ordu birliklerinin yardıma gönderilmesini talep etmekteydi.⁶³ Oysaki telgrafın gönderimi sırasında 11. Kızıl Ordu birlikleri fiilen Bakü'yü işgal etmişti. Dolayısıyla telgraf olayı göstermelik olup işgali kamufle etme amacı gütmekteydi. Bakü'den çekilen telgrafın düzmece olduğunu gösteren diğer bir olgu ise telgrafın altında Neriman Nerimanov'un imzasının bulunmasıydı. Oysaki Neriman Nerimanov belirtilen tarihte Bakü'de değildi ve onun Bakü'ye geliş tarihi 16 Mayıs 1920'de gerçekleşmişti. Geçici İnkılap Komitesi'nin 28 Nisan 1920 tarihli toplantısında Neriman Nerimanov'un gyaben başkanlığında Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti oluşturuldu. Komünist parti dışındaki diğer tüm partilerin faaliyetleri durduruldu. Azerbaycan'ın istiklâlini savunan siyasilere karşı baskılar uygulanmaya başlandı ve bazı kişiler tutuklandı. Netice itibarıyla 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921'e kadar olan süre zarfında Azerbaycan'da 48 bin kişi kırmızı terörün kurbanı oldu.⁶⁴

Sonuç olarak, 1920'nin birinci yansında Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı ele geçirebilmek amacıyla diplomatik ve askeri düzeyde atık politika yürüttüğü görülmektedir. Özellikle ülkedeki iç savaşın sona ermesinin ardından Bolşevikler bu amacı gerçekleştirilmeye çalıştılar. Çünkü iç savaş yıllarında çöküş geçiren Rusya ekonomisini ihya edebilmek açısından Bakü petrolü lokomotif olarak görülmekteydi. Bu nedenle Bolşevikler Azerbaycan'ın zabtına öncelik verdiler. Bu süreçte önemli görev

61 Resulzade, a.g.e., s. 66-67.

62 *Komünist* gazetesinin 6 Mayıs 1920 tarihli sayısında tahrif edilerek neşredilen karar nüshasının içeriği şöyledir: "1. Sovyet Hükümeti tarafından idare edilecek Azerbaycan'ın bağımsızlığı korunacaktır. 2. AK(b)P'nin oluşturduğu hükümet geçici olarak görev yapacaktır. 3. Azerbaycan'ın mütsakbel yönetim şekli Azerbaycan İşçi, Köylü ve Asker Vekilleri Sovyeti tarafından herhangi bir etki altında kalmaksızın serbest şekilde belirlenecektir. 4. Hükümet kurumlarında çalışan memurlar görevlerine devam edeceklerdir, üst düzey bürokratik görevlerde ise değişiklik yapılacaktır. 5. Hükümet üyeleri ile milletvekillerine can ve mal güvenliği verilecektir. 6. 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye savaşla girmesi için gerekli önlemler alınacaktır. 7. Yeni hükümet Azerbaycan'ın bağımsızlığına son veremeyi amaçlayan tüm güçlere karşı elindeki tüm araçları kullanarak mücadele edecektir." Bkz. *Kommunist*, (6 Mayıs 1920).

63 *Azerbaycan Arxiv*, No. 1-2/31-32 (1988), s. 193.

64 İbrahimli, a.g.e., s. 32.

üstlenen Bakülü komünistler 11. Kızıl Ordu'nun hareket planına uyumlu faaliyetler yürüttüler. Bu etkenden hareketle Azerbaycanlı işçi ve köylülerin ayaklanarak Müsavat Hükümeti'ni düşürdükleri hususundaki Sovyet tezinin tutarsız olduğunu ve 11. Kızıl Ordu'nun müdahalesi sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcudiyetine son verildiğini ifade etmek gerekir. Dolayısıyla Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti'nin oluşturulmasıyla ilgili alınan karar bağımsız Azerbaycan Sosyalist Hükümeti'nin onaylanmasından ziyade taktik icabı olup, uluslararası camianın tepkilerini dindirmek ve işgali kamufle etmek amacı gütmektedir. Bolşevik yönetiminin pekişmesine paralel olarak böyle bir kamufle ihtiyacı kalmadı ve Sosyalist cumhuriyetlerin formal bağımsızlığına son verilmeğe başlandı. 30 Eylül 1920'de RSFSC ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında askeri ve siyasî işbirliği antlaşması imzalandı. 1922'nin Mart ayında oluşturulan Maverâ-yı Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne Azerbaycan da katıldı. 1922'nin sonlarına doğru oluşturulan SSCB'ye katılım sonrasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti örneğindeki tüm cumhuriyetlerin formal bağımsızlığı ilga edildi. Azerbaycan'ı yöneten AK(b)P ise RK(b)P'nin yerel kolu statüsüne tenzil edildi.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 894, siy. 1, iş 86, v. 1.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 18-19, 25-26.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 106, v. 1, 3, 7-10, 13-14.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 139, v. 1-6.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 188, v. 1-1.
 ARDA, f. 894, siy. 19, iş 107, v. 5.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 149, v. 73.
 ARDA, f. 970, siy. 1, iş 112, v. 5, 7-8.
 ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 42, 44, 53, 57, 60, 66, 88.
 ARDA, f. 970, siy. 1, iş 224, v. 5.

2. Dergi ve Gazeteler

- Azerbaycan**, (9 Dekabr 1918).
Azerbaycan, (16 Aprel 1919).
Azerbaycan Arxivi, No. 1-2/31-32 (1988).
Azerbaycan, No. 48 (9 Marta 1920).
Azerbaycan, No. 9 (14 Yanvarya 1920).
Azerbaycan, No. 26 (11 Fevralya 1920).
Azerbaycan, No. 77 (20 Aprelya 1920).
Kommunist, (6 Maya 1920).

3. Kitap ve Makaleler

- Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki na 1920 g.**, ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respubliki, Baku, 1920.
Azerbaycan Tarixi: III Cildde, ed. I. A. Hüseyinov v.dğr., Elm Neşriyyatı, Bakı, 1973.
Azerbaycan Tarixi: VII Cildde (1900-1920-ci iller), ed. Mahmud İsmayilov ve Nigar Maksvell, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2001, c. V.
 Buniyatov, Ziya, **Sbornik Dokumentov "Za Semyu Peçatyami"**, Şerq-Qerb Neşriyyatı, Bakı, 1992.
 Hesenli, Cemil, **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Garisma Neşriyyatı, Bakı, 2009.
 Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sistemində (1918-1920-ci iller)**, Azərneşr, Bakı, 1993.
 Heyfets, A. N., **Sovetskaya Rossiya i Sopredelnie Stran Vostoka v godı Grajdanskoj Voynı**, Nauka, Moskva, 1964.
 İbrahimli, Xələddin, **Azerbaycan Siyasi Mühacireti (1920-1991)**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1996.
İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane: Dokumenti i Materialı, 1920-1921 gg., Azərneşr, Bakı, 1989.
 Karaev, A. G., **İz Nedavnego Proşlogo**, Bak. Raboçiy, Bakı, 1923.
 Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library Inc., Birmingham, 1951.
 Lenin, Vladimir İliç, **Azerbaycan Haqqında**, yay. haz. C. B. Quliyev, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970.
 Memmedzade, Mirze Bala, **Milli Azerbaycan Herekatı**, Nicat Neşriyyatı, Bakı, 1992.
 Musayev, İsmayıl, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (XX Esr)**, İqtisad Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2001.
 Narimanov, Nariman, **İzbrannie Proizvedeniya**, Azərneşr, Bakı, 1989, c. I-III.
 Nesibzade, Nesib, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Yayınları, Bakı, 1996.
 Nesibzade, Nesib, **Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997.
 Refiyev, B., **Aysberqin Sualtı Hissesi**, Azərneşr, Bakı, 1995.
 Resulzade, Memmed Emin, **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, yay. haz. A. Rüstəmov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.
 Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
 Tokarjevskiy, E. A., **İz İstorii İnostrannoy İnterventsii i Grajdanskoj Voynı v Azerbaydjane**, İzd. AN Az. SSR, Bakı, 1957.

CUMHURİYETİN ÇÖKÜŞÜNÜN ARDINDAN AZERBAJYAN'DA SİYASAL BASKI VE TUTUKLAMALAR

Prof.Dr. Fezail İBRAHİMLİ*

28 Mayıs 1918'de istiklâlini ilân eden Azerbaycan devleti, bağımsız olarak 23 ay yaşadı. Bu kısa süre boyunca dünya demokrasi tarihine nâdide bir örnek sundu. 27 Nisan 1920'de Sovyet işgaline uğradı. 27 Nisan olayı Azerbaycan'ın ikinci kez Rusya egemenliğine geçişini sembolize etmekteydi. İkinci esaret yaşamı birincisinden pek farklı değildi. Yegâne fark, "hâkim-i mutlak"ın ismindeki değişiklikten ibaretti. Birinci cihangir Çar II. Nikola olur iken, ikincisi Vladimir İliç Lenin idi. İlk işgal dönemindeki esaretin rengi siyah, ikincisinde ise kırmızı idi. 27 Nisan olayından sonra Azerbaycan'da Sovyet düzeni kuruldu. Yeni rejim ise Azerbaycan tarihi, kültürü, dili ve dinîyle ilgili yeni düzenlemeleri yürürlüğe koydu. "Yeni toplum eskisinin harabeleri üzerinde kurulur" ilkesiyle hareket eden Bolşevikler, eski olarak karakterize ettikleri her şeyi tahrip ettiler. Tüm bunları ise kitlesel baskı ve tutuklamalar sayesinde gerçekleştirdiler. Cumhuriyetin çöküşü sonrasında Azerbaycan'da uygulanan kitlesel baskı ve tutuklamalar üç merhalede icra edildi: Birinci merhale 27 Nisan 1920 işgalinden 25 Mayıs 1920 tarihli Gence isyanına kadarki tarihî dönem kapsamaktadır. Bu dönemin baskı ve tutuklamalarının hedefinde cumhuriyet döneminin siyasileri, aydınlar ve din adamları vardı. İkinci merhale 25 Mayıs 1920 tarihli Gence isyanından başlayıp 1922'de SSCB'nin oluşumuna kadarki tarihî dönem kapsamaktadır. Bu süreçte Milli Ordu personeli ve ahalinin düşünen kesimi baskı ve tutuklamalara maruz kaldı. Üçüncü merhale SSCB'nin oluşumundan sonraki tarihî dönem kapsamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan göreceli bağımsızlığını tamamen kaybetti, toprak bütünlüğüne kastedildi, millî mefkûreye sahip komünistler ile düşünürlerin birçoğu tutuklandı, Moskova'nın Azerbaycan üzerindeki otoritesi sağlanmış oldu.

Her üç merhale, bizzat proletarya diktatörlüğü tarafından yönetildi ve tarihe kırmızı terör olarak geçti. Azerbaycan'da bu terör faaliyetlerini gerçekleştirmek amacıyla "Fevkalade Komisyon" adıyla bir kurum tesis edilmişti. Bu kurum, kuruluşunun hemen ardından Bakü ile kazalarda siyasî bakışı ve ideolojisi konusunda kuşkulu olan tüm bireyleri tutuklamaya başladı. Önceki dönemde Komünist Parti üyeliğini bırakmış kişiler, işadamları, beyzadeler ve aydınlar "şüpheli şahıslar" listesine alındıktan sonra haklarında tutuklama emri çıkartılmakta, hapiste ise çoğu kez kurşuna dizilmekteydiler. Azerbaycan'da baskıcı düzenin ilk dalgası siyasî partileri vurdu. Kendileri dışında başka bir siyasî yapının varlığını kabullenmeyen Bolşevikler, işgalin hemen ardından diğer siyasî partileri yasadışı ilân ettiler ve onların faaliyetlerini durdurdular. Müsavat, İttihad

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi; Milli Meclis Üyesi (Milletvekili).e-mail: ibrahimli_ff@yahoo.com

Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar

ve Ahrâr gibi partileri "işçi ve köylülerin düşmanı" ilân edildi. Yapılan taktik ve tutuklamalar sonucunda, eski başbakanlar Fethali Han Hoyski ve Nasib Yusufbeyli, parlamento başkan yardımcılar Hasan Ağayev ve Selim Behbudov, hükümet üyeleri Hudadat Refibeyli ve İsmail Han Ziyadhanlı, ünlü bilim adamı ve pedagoğ Feridun Köçerli gibi birçok devlet adamı ve aydın katledildi.

İşgalin ardından Azerbaycan İnkılap Komitesi, mukavemet gösterenlere karşı sert davranacaklarıyla ilgili bir bildirme yayımladı. Zira 25 Mayıs 1920'de Gence'de çıkan isyan onların bu faaliyetleri için uygun ortam oluşturdu. Aslında 27 Nisan olayları sırasında, Milli Ordu ve halk düzeyinde işgale karşı pek bir direnç söz konusu değildi. Halk kitleleri şaşkına döndüğünden neler baş verdiğini tam anlamıyla idrak edememişti. Olayın mahiyetini fark edenler ise güçler nispeti eşit olmadığından boşuna insan kayıplarına mahal tanımadılar. Bu nedenle olaylar çatışmasız ve kansız savuşmuş gibiydi. Fakat sükûnetin ömrü uzun olmadı. 11. Kızıl Ordu'nun başıbozuk ve başına buyruk faaliyetleri, soyguncu eylemleri, suçsuz kişileri kurşuna dizmesi ve açlık gibi etkenler halkın öfkelenmesine neden oldu. Söz konusu öfke ise isyan ile sonuçlandı. İsyanın ilk tecessümü olan Gence olaylarının darbe kuvvetlerini Milli Ordu birlikleri oluşturmaktaydı. Belirtilen dönemde Bolşevikler Milli Ordu'dan ardan kalan birliklere pek itimat etmemekteydiler. AK(b)P yüksek tribününden seslenen bir düşünce durumu şöyle analiz etmekteydi: "Müslüman iyi bir komünist olabilir, fakat ona güvenilemez. Çünkü onun kalbinde Müslümanlık ve Müsavatçılık vardır."¹

Milli Ordu mensupları kendi ülkelerinde "yabancı" muamelesi gördüklerinden çözümü silaha sarılmakta buldular. 25 Mayıs 1920'de akşamleyin başlayan isyan, halkın desteğini edindiği için kısa süre zarfında ayaklanmaya katılanların sayısı 10 bini ulaştı. 26 Mayıs tarihinde öğlene doğru isyancılar şehrin Müslüman mahallelerini kontrolleri altına alabildiler. 27 Mayıs'ta 11. Kızıl Ordu'nun saldırın başanyla geri püskürtüldü. 28 Mayıs'ta takviye kuvvetleri ile desteklenen 11. Kızıl Ordu'nun 3 bölüğü şehri top ateşine tuttu. 31 Mayıs 1920'de kızıliller şehri tamamen ele geçirdiler.² Bu olaylardan sonra Bolşevikler, Azerbaycan'da kitlesel baskı ve tutuklamalar başlatmak için uygun bahaneyi bulmuş oldular. İsyanla ilişkileri olduğu gerekçesiyle Adil Zulfükarov ve eski Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzade gibi siyaset ve din adamları tutuklandılar.³ Gence isyanının bastırılmasından sonra Milli Ordu mensupları ve yerel halk şiddete maruz kaldı. Söz konusu şiddet olgusunun Gencililer arasında Sovyet düzenine karşı derin nefret uyandırdığı söylenmelidir. Belirtilen döneme ışık tutan birçok belge bu tezi destekler niteliktedir. Örneğin, 27 Mart 1921'de Azerbaycan İnkılap Komitesi Enformasyon Şubesi Bülteni'nin 6. sayısında, Gence Kaza Siyasî Bürosu'nun raporlarına istina-

1 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 14.

2 ARDA, f. 410, say. 1, iş 18, v. 60.

3 ARDA, f. 27, say. 1, iş 705, v. 22.

den bölgede Sovyetler karşıtı haletiruhiyenin hüküm sürdüğü kayıtlıdır.⁴

Gence ayaklanmasının kanlı şekilde bastırılması ve 12 bin civarında Genceli'nin katledilmesi diğer kazalardaki Sovyetler karşıtı ayaklanmaları dindirmek için yeterli olmadı. Tersine, diğer bölgelerde, bilhassa Terter'de Milli Ordu birlikleri ile 11. Kızıl Ordu birliklerinin yeni çatışmalara girmelerine neden oldu⁵ ve yeni isyan dalgası Karabağ'ın tamamına yayıldı. Terter olaylarını bahane gösteren Bolşevikler, ülke çapında yeni tutuklamalar başlattılar. Hapsedilenler arasında Milli Ordu'nun kurmay heyetinden 12 general, 27 albay, 46 binbaşı, 266 üst düzey askerî personel vardı ve yargılanmaları bittikten sonra bu kişilerin tamamı kurşuna dizildi.⁶ Kurşuna dizilenler arasında İbrahim Ağa Usubov, İmamulla Mirza Kaçar, Kazım Mirza Kaçar, Hamid Kayıtbaşı, Habib Selimov, Rüfet Şihlinski ve İskender Seyfulin gibi kurmayların adları zikredilebilir.⁷ 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'da uyguladığı şiddet ve baskıyla ilgili RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Vasiliyeviç Çiçerin Politbüro'ya yazdığı mektupta şunları kaydetmektedir: "11. Kızıl Ordu komutanları başına buyruk hareket ediyorlar ve Azerbaycan Hükümeti ile koordineli çalışmıyorlar. Bu bölgede neredeyse bir sömürge siyaseti yürütüyorlar." Üst düzey bu Rus bürokratın izlenimlerinin herhalde yabana atılmaması gerekir. Çünkü Çiçerin'in bu kayıtları Azerbaycan'daki siyasi panoramanın genel çizimini vermektedir.

27 Nisan 1920 tarihli istila sonrasında ülkede vuku bulan gelişmeler arasında müsadere operasyonlarının özel yeri vardır. Ülkedeki zenginlerin ve aydınların listesini oluşturan Anastas Mikoyan başkanlığındaki Müsadere Komisyonu, evlerde aramalar yapıyor, bazı hallerde sadece evleri, bazı hallerde ise tüm mülkü hükümet adına müsadere ediyordu. Aramalara katılan 11. Kızıl Ordu askerleri, Hususi Şube ve Fevkalade Komisyon çalışanları temel hak ve özgürlükleri ihlâl eden birçok muamelede bulunuyorlardı. Bakü Komünistleri lideri Sarkis, 1919'un Aralık ayına kadarki müsaderelemlerin sonuçlarıyla ilgili şöyle bir istatistik vermektedir: "Şimdiye değin 200 pud gümüş, 10 pud altın, yaklaşık 800 altın yüzük müsadere ettik."⁸ Müsadere operasyonlarına hukuksal boyut kazandırmak ve ahalinin bu işe katkılarını sağlamak amacıyla 29 Kasım 1920'de gazetelerde "Fakir Komiteleri Hakkında Nizamname" yayımlandı. Bu kanun ile bey ve hanlardan müsadere edilecek tahıl ve buğday gibi ürünler ile eşyaların listesi belirlendi. Buna ek olarak, müsadere edilen ürünlerden halka dağıtılması gerekenlerin listesi açıklandı. Böyle bir belge tanzim edilmesine rağmen, müsadere esnasında dehşetli anların yaşanması kaçınılmazdı. Müsadere için elinde belge olan memurlar ile 11. Kızıl Ordu Müsadere Şubesi ve Fevkalade Komisyon üyeleri evlere giriyor, in-

4 ARDA, f. 410, say. 1, iş 227 v. 6.

5 ARDA, f. 410, say. 1, iş 43, v. 37.

6 Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Tarixinin Aktual Problemleri, Beynəlxalq Elmi Sesiyaın Materialları (Mart-May 2003), Bakı, 2003, s. 20.

7 a.g.e., s. 20.

8 a.g.e., s. 20.

san haklarını ihlâl ederek evlerdeki tüm eşyaları müsadere ediyorlardı. Müsadere prosedürü ile ilgili birçok vakıa olayın çıplaklığını gözler önüne sermektedir. Örneğin, Azerbaycan İnkılâp Komitesi'ne Gökçay'dan gönderilen bir dilekçenin içeriği şöyledir:

"16 kişiden oluşan bir müsadere grubu kazaya geldi. Evlere giren memurlar, kadınların iç çamaşırlarına kadar müsadere ettiler. İnsanlar korkulandan kaçtılar ve saklanmak zorunda kaldılar."⁹

Gazah kazasından gönderilen bir dilekçede ise bölgeye gelen bir komiserin tutuklama ve kurşuna dizme tehdidi ile gıda ürünlerini müsadere ettiği kayıtlıdır. Onun ardından gelen komisyon benzer tehditler yolu ile vergi toplamıştır. Komisyonun ardından gelenlere ise verilecek bir şey olmadığından birçok kişi tutuklanmış ve askerî mahkemede yargılanmıştır. Somut bir örnek vermek gerekirse, Gazah kazasının Kaçaşkar köyü sakinlerinden Meşhedî Allahseven talep edilen gıda ürünlerini temin edemediğinden köy ahalisinin gözleri önünde kurşuna dizilmiştir.¹⁰ 17 Ekim 1920'de Cavanşir kazasından Hamid Sultanov'a gönderilen bir telgrafta, Terter'e gelen komisyonun burada birçok kişiyi kurşuna dizdiği belirtilmektedir. Ne var ki asıl drama bu olaydan sonra başlamıştır. Komünizmin "hümanist ilkeleri" hemen unutulmuş, kurşuna dizilen beylerin tüm mülkleri müsadere edilmiş, olaya katılanlar daha fazla gasp etmek ve çalmak hakkında düşünülmüştür.¹¹

Bölgelerden gelen şikâyetler nedeniyle merkezi yönetim kurumunda görevde bulunan bazı Bolşevikler rahatsız olmaya başladılar. Durumu yerinde tespit edebilmek amacıyla bazı Bolşevikler bölgelere seferler düzenlediler. Örneğin, Kuba kazasına sefer düzenleyen Bolşevik liderlerden Ali Haydar Karayev, izlenimlerinden hareketle oluşturduğu raporu Azerbaycan İnkılâp Komitesi'nin 11 Ocak 1921 tarihli toplantısına sundu. Onun tespitlerine göre, Kuba kazasında gerekli gıda ürünleri toplandıktan sonra, bölgeye "Kırmızı General" lakaplı bir komiser gelmiş ve köylünün elinde avucunda olan her şeyi müsadere etmiştir. Müsadere edilen 3 bin hayvandan yaklaşık 150 tanesi hastalıktan telef olmuştur. Bu kaybı izale etmek amacıyla köylünün elinde kalan son hayvanlar da müsadere edilmiştir.¹²

Müsadere olaylarının boyutları genişleme kaydettiğinden AK(b)P'nin 2. kongresinde bu konu müzakereye açıldı. Konuşmacılar olayların bu minval üzere devam etmesi durumunda ilerleyen süreçte ayaklanmaların vuku bulabileceği konusundaki endişelerini dile getirdiler. Reformlar konusunda ihtiyatlı davranmayı talep eden Neriman Nerimanov, müsadere işleriyle uğraşan memurlar ile çeteciler arasında bağlantı kurdu. Parti tribünündeki konuşmasında bu tür olayları sosyalizm adına sürülen leke olarak tanımla-

9 ARDA, f. 27, say. 4, iş 27, v. 7.

10 ARDA, f. 27, say. 4, iş 72, v. 172.

11 ARDA, f. 410, say. 1, iş 72, v. 172.

12 ARDA, f. 410, say. 1, iş 93, v. 20-21.

di ve bu eylemlere son verilmesi gerektiğini ifade etti.¹³ Nerimanov'un konuşmasından anlaşılacağı üzere, meram, niyet ve amaçları açısından Bolşevikler çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Moskova yönetiminin Azerbaycan'daki temsilcilerinin amaçları, Politbüro tarafından belirlenen hedeflere ulaşmaktan ibaretti. Bakü'deki Bolşevikler arasında Azerbaycan'ın istikbalini sosyalizmde gören üye sayısı azımsanamayacak miktarda bir grup vardı. Onlar bu yeni konjonktürde ortaya çıkan tabloyla ilgili rahatsızlıklarını sürekli dile getirmekteydiler. Bolşevikler arasındaki Ermeni kökenli grubun niyet ve amaçları ise daha tehlikeliydi. Ashında 27 Nisan olayları öncesinde daha ziyade Taşnaklar safında bulunan bu kişiler, Sovyet düzeniyle birlikte Bolşevik elbisesi giymişlerdi.

Azerbaycan'ın yönetimini elinde bulandıran Bolşevikler reformları konusunda radikal ve ılımlı olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Sarkis, Levon Mirzoyan, V. V. Lominadze ve Vasili Yegorov gibi radikal grup temsilcileri iç işlerde sert tedbirler alınmasını talep etmekteydiler. Azerbaycanlı Bolşeviklerin bir kısmının onlara taraftar olması şiddete dayalı politikanın uygulanmasına ortamı hazırlamaktaydı. Böyle bir politikanın sonucu olarak, 27 Nisan 1920'den 1921'in Ağustos ayına kadar ki süreçte Azerbaycan'da yaklaşık 48 bin kişi kurşuna dizildi.¹⁴ Nerimanov'un başında bulunduğu ılımlı politika taraftarları ise milli konularda ihtiyatlı davranmaya ve temel insan hak ve özgürlüklerini ihlali önlemeye çalışmaktaydılar. Radikal ve ılımlı politika taraftarlarının farklı anlayışlara sahip olmaları nedeniyle devrimden kısa bir süre sonra taraflar arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Ülkedeki siyasi proseslerde iki farklı grup oluştuğunu fark eden Bolşevik liderlerden V. V. Lominadze, AK(b)P'nin Ekim 1920 tarihli 2. kongresinde konunun gündeme alınmasını ve özel olarak tartışılmasını önerdi. Lominadze'ye göre, ülkede Sovyet düzeninin kurulmasından beri geçen 6 ay zarfında kesin çizgileri belirlenmiş yol haritası mevcut değildi. Buna ek olarak, parti içinde ve Merkezi Komite'de iki muhalif grup mevcuttur ve bunlar arasında devamlı bir çatışma söz konusudur. Bu gruplardan birisi reformlar ve sosyalist düzenin oluşturulması konusunda ılımlı yol izlediği için parti içinde fikir ayrılığı tezahür etmektedir.

Bolşevik yönetimin kazalarla yerleşmesi kolay gerçekleşmediğinden çeşitli yöntemlere başvuruldu. Yukarıda bahsi geçen radikal grup taraftarları kazalardaki yönetimi ele alabilmek amacıyla baskı, tutuklama ve yarı-sız infaz yoluna başvurdular. Ayrıca köylerde iç savaş çıkararak köylüleri kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Bu yöntemin ateşli savunucularından V. V. Lominadze'ye göre, bey ve han zümresinden tüm zenginlerin mülklerinin yakılması ve köylüleri eliyle mahvedilmesi gerekirdi. Zengin, muhakkak ki, mülkü yakılıncaya kadar kendini muzaffer zannedebilir. Bu süreç, Rusya'dakinden 10 veya 20 kat daha şiddetli ve gaddar şe-

kilde gerçekleşmelidir.¹⁵ Sovyet düzenini yerleştirebilmek için kırmızı terörü yöntem olarak benimseyen sadece V. V. Lominadze değildi. Gri-gori Konstantinoviç Orconikidze, Sarkis ve Levon Mirzoyan gibi Bolşevik liderler bu konuda onunla ortak fikre sahiptiler. Baskı, tutuklama ve kurşunlamaların zenginlerle sınırlı kalmayıp tüm köy ehline uygulanmasını savunan Bolşevikler vardı. Böyle bir yöntem etkin olacağını düşünen Zemlyanski'ye göre, tüm köylüler inkılap karşıtıydılar ve onları ehlileştirebilmek için asker adedini artırmak gerekir.¹⁶ Köyde iç savaş çıkmasını sabırsızlıkla bekleyen diğer Bolşevik lider ise Yakovlev idi. Yakovlev'e göre, köylerde iç savaş çıkması için uygun ortam oluşmak üzeredir. Zira köylerde sosyal sınıflaşma henüz gerçekleşmektedir. Azerbaycan köylerindeki burjuva ve demokratların işbirliğine dayanan devrim şimdiye değin sona ermiştir. Şimdi yapılması gereken iş, bundan sonraki süreç, yani köydeki iç savaşı körüklemek suretiyle sosyalist devrime erişmekten ibaret olmalıdır.¹⁷

Görüldüğü üzere, kırmızı terörü savunan kişiler, genellikle diğer milletlere mensup Bolşeviklerdir. Fakat onların yerel yardımcıları mevcut olmasaydı, şiddete dayanan bu politikanın uygulanması mümkün olmazdı. Konuyla ilgili birçok veri Azerbaycanlı Bolşeviklerden bazılarının benzer yöntem benimsediklerini göstermektedir. Örneğin, Azerbaycanlı Bolşeviklerden Mirbeşir Kasimov, yönetimde bulunan kişilerden hesap sorulmasını talep etmekteydi. Kasimov'a göre, Bolşeviklerin yönetimi ele almalarından 6 ay geçmiş olmasına rağmen, hâlâ tüm mülk, para ve zenginlikler bey ve han zümresinin elindedir. Bu zümrenin elinde para ve mülk olduğu için her şeyi satın alma gücüne sahiptir. Maddi olanakları ellerinden alınıp kendileri mahvedilmiş olsalardı, herhalde Gence, Terter, Zakatala ve Zengezur bölgelerindeki ayaklanmalar vuku bulmazdı.¹⁸ Rejim değişikliğinin hemen ardından zenginlerin tamamen etkisiz hâle getirilememelerinden rahatsız olan Samed Ağamalıoğlu ise beyler ile köy ağalarının neden hapsedilmediklerini sorgulamaktadır. Onlar işlerinin başında oldukları için köylüler onların topraklarına yaklaşmamaktadırlar.¹⁹

Ülkede yürütülen radikal politikaların bütün Azerbaycan Bolşevikleri tarafından destelendiği ifade edilemezdi. Örneğin, Bolşevik yönetiminin başında bulunan Nerimanov, ılımlı politikanın savunucularından arasındaydı. Yönetimin en üst kademesinde bulunmasına rağmen, Nerimanov'un birçok olayın önüne geçemediğini belirtmek gerekir. Bey, han ve köy ağaları ile zenginlerin tutuklanmasına sıcak bakmayan Nerimanov, yeni sosyalist cumhuriyetin burjuva kökenli uzmanların bilgilerine ihtiyacı olduğu tezini savunmaktaydı. Bu nedenle Azerbaycan medeniyetinin gelişimine büyük hizmetleri dokunmuş Hacı Zeynelabidin Takiyev'in tutuklanmasına izin vermemiştir. Buna ek olarak, Gence isya-

15 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 170.

16 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 129.

17 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 127.

18 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 106.

19 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 106.

13 ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 8, v. 199.

14 Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Tarihinin Aktual Problemleri, s. 21.

nına yardım yapmakla suçlanan Aliaga Şihlinski ve Samed Mehmandarov gibi iki önemli generalin kursuna dizilmesini engellemiştir. Tüm bu etkenler, ulusal çıkarları savunan Bolşeviklerin takip edilmesine neden oldu. 1922'de SSCB'nin oluşumundan sonra milli duyguları baskın Bolşeviklere karşı kampanya başlatıldı. AK(b)P'nin 6. kongresinden sonra tutuklamalar için uygun zemin oluşturuldu. 1926-1929 yılları arasında Azerbaycan'da siyasi baskıları yürüten kurumun başında Ermeni kökenli Bolşevik Levon Mirzoyan vardı. Onun işgüzarlığı sayesinde ülkenin her tarafında baskıcı rejim kuruldu, 1920'lerin başında uygulanması tasarlanan "zenginleri yok etme ve köyleri yakma projesi" icra edilmeye başlandı.

23 Temmuz 1928'de AK(b)P Merkez Yürütme Kurulu ve HKS'nin toplantısında, "Sınırlarda Konuşlanan Örgütlere Kaçak Mal Tedarik Eden Kişilerin Sürülmesi Hakkında Kanun" kabul edildi.²⁰ Böyle bir kanunun kabulünün gerçek nedeni nelerdi? Bilindiği üzere, 1920'li yıllarda sınır bölgeleri üzerinde Bolşevik yönetimini tam anlamıyla tesis edilememişti. Ülkede Bolşeviklerle ilgili yaygınlık kazanan endişeler "Kaçak Hareketi"nin oluşumuna neden oldu. Bölgelerde meydana gelen insanlık dışı muameleler nedeniyle ahalinin bir kısmı örgütlenmekte ve Bolşeviklere karşı gerilla savaşı vermekteydi. Çoğunlukla halk arasında büyük itibar ve nüfuz sahibi kişilerin çevresinde toplanan gruplar, Bolşevikler karşısında yenilgiye uğramamak için sık sık yer değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Böyle bir mücadele yönetimini benimseyen kişilere, halk arasında kaçaklar adı verilmişti. Kaçak hareketinin önderlerinden Kaçak Hasan Lenkeran kazasının Vergedüz (Yardımlı) ilçesinde faaliyet göstermekteydi. Kaçak Hasan'la ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nin Sovyetler döneminde kapalı tutulan 27 sayılı fonunda bol miktarda bilgi vardır. Belirtilen fonun sağladığı bilgilere göre, Kaçak Hasan ile çevresindekileri bertaraf etmek amacıyla kapsamlı bir operasyon yürütülmüştür. Kaçakların saklandığı Honuba köyü kuşatıldıktan sonra operasyon başlamıştır. Buradaki çatışmalar sırasında 11 asker öldürülmüş, 31 ev yakılmıştır. Kaçakların Şihlar köyüne çekilmesi üzerine operasyon bu havalide sürdürülmüş ve burada 42 ev yakılmıştır. Operasyon Musakend köyüne genişlemiş ve bu havalide 14 ev yakılmıştır. Son çatışmaların yaşandığı Gilavar'da 42, Zeynalezri'de 10 ev ateşe verilmiştir.²¹ Vergedüz'deki durumu tahkik etmek amacıyla HKS tarafından oluşturulan komisyonun 18 Ekim 1928 tarihli raporuna göre, bölgenin 105 sınır muntakasında kaçak hareketiyle mücadeleye girilmiş ve çok sayıda köy yakılmıştır.²² Vergedüz'de vuku bulan olayların birçoğu kayda alınmamış olup toplumsal hafıza aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Örneğin, Vergedüz'ün Tezekend köyünde 1928'de merkezden gelecek temsilci ile görüşülmesi amacıyla 40 kişi bir binaya tıkmış ve kapısı kapatıldıktan sonra bu bina ateşe verilmiştir.

20 Bakinskiy Raboçiy, (17 İyul 1928).

21 ARDA, f. 27, say. 1, iş 264, v. 64.

22 ARDA, f. 27, say. 1, iş 264, v. 64.

1920'li yıllara ışık tutan çok sayıda arşiv belgesi Sovyetleştirme politikası bağlamında sınırdaki bulunan bölgelerin birçoğunda köy ve insan yakma operasyonlarının yapıldığını göstermektedir. Yakılan köylerin bir kısmı sonraki yıllarda ihya edilmiştir. Bir kısmının ahalisi yakıldığı veya kurşuna dizildiğinden ihya edilememiştir. Sonuç olarak, 27 Nisan 1920'deki Bolşevik işgalini izleyen süreçte Azerbaycan'da geniş çaplı baskı, tutuklama, kurşuna dizme ve köy yakma operasyonları gerçekleştirilmiştir. Baskı ve tutuklamalar kısa süreli olmamış, beynelmilecilik perdesi altında SSCB'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 27, say. 1, iş 264, v. 64.

ARDA, f. 27, say. 1, iş 705, v. 22.

ARDA, f. 27, say. 4, iş 27, v. 7.

ARDA, f. 27, say. 4, iş 72, v. 172.

ARDA, f. 410, say. 1, iş 18, v. 60.

ARDA, f. 410, say. 1, iş 43, v. 37.

ARDA, f. 410, say. 1, iş 72, v. 172.

ARDA, f. 410, say. 1, iş 93, v. 20-21.

ARDA, f. 410, say. 1, iş 227 v. 6.

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyası Sənədlər Arxivi), f. 1, say. 1, iş 8, v. 14, 106, 127, 129, 170, 199.

2. Gazeteler

Bakinskiy Raboçiy, (17 İyul 1928).

3. Kitap ve Makaleler

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tarixinin Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Sesiyanın Materialları (Mart-May 2003), Bakı, 2003.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'IN YÜZÖLÇÜMÜ VE DEMOGRAFİK DURUMU (1918-1920)

Prof.Dr. Kerim ŞÜKÜROV*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırlarıyla ilgili ilk kayıtlara "İstiklal Beyannamesi"nde tesadüf edilmektedir. Bu belgeye göre, yeni kurulan cumhuriyetin, Güneydoğu Kafkasya'yı kapsamaya gerekirdi.¹ Ancak yeni tesis edilen Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki sınır problemleri temel sorun olarak gündemi işgal etmekteydi. Azerbaycan ve Ermenistan Millî Şuraları arasında sınır meselesiyle ilgili yapılan görüşmelerin sonuçları; Azerbaycan Millî Şurası'nın 29 Mayıs 1918 tarihli oturumunda müzakere edildi. Yapılan oylamada İrevan'ın başkent olarak Ermenistan'a verilmesi konusuna ilişkin karar alındı.² Her iki cumhuriyetin ilerleyen tarihte konfederatif yapıda birleşeceğini ön gören tahminler ile Ermenistan'ın Yukarı Karabağ konusundaki iddialardan vazgeçeceğiyle ilgili varsayımlar böyle bir kararın alınmasında etkin olmuştur denilebilir. Fakat sonraki tarihlerde meydana gelen gelişmeler alınan bu kararın yanlış olduğunu ortaya çıkardı; bu tavizden cesaret bulan Ermeniler yeni toprak iddialarını sürmeye başladılar.³ Azerbaycan askerî birliklerinin İrevan Güvernörlüğü ile Karayazı kazasını tahliye etmesi için ultimatom verdiler, söz konusu bölgeleri savaş yolu ile ele geçirmek amacıyla bölge halkına baskılar uyguladılar, birçok köyü yakıp yıktılar.

Belirtilen dönemde Azerbaycan ile Gürcistan arasında sınır sorunlarının mevcut olduğu ifade edilmelidir. Gürcistan Hükümeti; Tiflis Güvernörlüğü'nün sınırlarına alınmış Borçalı, Karayazı ve Sığnah gibi Azerbaycan bölgelerini iade etmekten imtina etmişti. Bu sınırlar bölgedeki çıkarılan nedeniyle Almanya'nın Gürcistan'ın desteklemesi, Gürcüleri cesaretlendirmiş ve 1918'in Haziran ayında Borçalı'nın Gürcüler tarafından zaptıyla sonuçlanmıştı. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı ise 14 Haziran 1918'de Gürcü ve Alman birliklerinin Borçalı'ya girmesini protesto amaçlı bir nota verdi ve sınır sorunlarının barışçıl yolla çözümlenmesini önerdi. Ancak Gürcistan Hükümeti bu öneriyi kabul etmedi. Böylece Güney Kafkasya'nın yeni cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunları doruk noktasına ulaşmış oldu. Bu nedenle sınır sorunlarını çözmek amacıyla İstanbul'da uluslararası konferans düzenlenmesiyle ilgili karar alındı. 1918'in Kasım ayında Ali Merdan Topçubaşov İttifak Devletleri'nin İstanbul temsilcilerine Azerbaycan'ın sınırlarını be-

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Uzman Araştırmacı. e-mail: kshukurov@mail.ru
1 Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelnie Akti, ed. A. A. Paşayev, Azerbaydžan, Baku, 1998, s. 9.
2 Azerbaydžanskaya Respublika, Dokumenti i Materiali (1918-1920 gg.), ed. Cemil Guliyev, Izdatelstvo Elm, Baku, 1998, s. 14.
3 A. Şepetov, "Doklad o Spornih Kavkazskih Territoriyah, na Kotorie İmeyut Prava Samoopedelivşiesya Azerbaydžanskije Tyurki", İzv. AN Azerb. SSR (Ser. İst. Filos. Pravo), No. 2 (Baku, 1990), s. 47-53.

lirgin olarak açıklayan bir memorandum sundu.⁴ Bu konu Paris Barış Konferansı'nın katılımcılarına dağıtılan memorandumda geniş şekilde açıklığa kavuştu.⁵ Bu belgeye göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları şöyle idi:

1. Bakü Güvernörlüğü. Bu güvernörlük; Bakü, Şamahı, Lenkeran, Gökçay, Cevat ve Kuba kazalarını kapsamaktaydı.
2. Yelizavetpol (Gence) Güvernörlüğü. Bu güvernörlük; Gence, Cavanşir, Nuha, Şuşa, Ereş, Karyagin, Zengezur ve Gazah kazalarını kapsamaktaydı. Gazah kazasının dağlık kısmı Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki tartışılmanın odağında bulunan en önemli bölgelerden biriydi.
3. İrevan Güvernörlüğü. Bu güvernörlük; Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli, Novo-Bayezid, Eçmiadzin ve Aleksandrapol kazalarından oluşmaktaydı.
4. Tiflis Güvernörlüğü. Bu güvernörlük; Tiflis, Borçalı ve Sığnah kazalarını kapsamaktaydı. Bu eyaletin Ahalsih kazasının Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleştirilmesi hususunda bazı girişimler dahi yapılmaktaydı.
5. Zakatala ve Dağıstan Güvernörlüğü. Bu güvernörlük; Kür ile Samur nehirleri arasında bulunan bölgelerin bir kısmını, Derbend şehri ile halvalisini ve Kaytak-Tabarsaran kazasının bir kısmını kapsamaktaydı.

Güney Kafkasya'nın yeni cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunlarının barışçıl yollarla çözümlenme girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Buna paralel olarak, Birinci Cihan Savaşı'nda İttifak Devletleri yenilgiye uğradıklarından Osmanlı Devleti Kafkasya'yı tahliye etmek zorunda kaldı. Böyle bir ortamda Gürcistan ile savaşta tutuşan Ermenistan, Borçalı kazasının Lori nahiyesini işgal etti.⁶ Diğer taraftan ise Azerbaycan'ın tarihi bölgelerini ele geçirmeye çalışan Ermeni çeteleri, Nahçıvan ile Zengezur ve Karabağ'da çatışmalar çıkardılar ve anılan bölgelerin Müslüman halkını katletmeye başladılar. Ermenistan'ın yayımlı politikasının karşısını almak amacıyla 1918'in Kasım ayında Nahçıvan'da Aras Türk Cumhuriyeti oluşturuldu. Bu devlet sonraki tarihlerde Güneybatı Kafkasya Demokratik Cumhuriyeti ile birleştirildi.

Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunlarını barışçıl yolla çözebilmek için ikinci hamle 25 Nisan 1919'da yapıldı. Söz konusu tarihte faaliyete başlayan Trabzon Konferansı'nda 1919'un Haziran ayına kadar görüşmeler yapıldı, ama bu görüşmelerden somut bir sonuç alınmadı.

Azerbaycan Hükümeti'nin Paris Barış Konferansı'na sunduğu belgelere göre, Azerbaycan Cumhuriyeti Güney Kafkasya'nın % 38'ini elinde bulunduruyordu. Azerbaycan yönetiminin tartışılmalı olduğu bölgelerle birlikte bu oran % 60,7'ye ulaşmaktaydı.⁷

4 A. M. Topçubaşov, Memorandum, Azerbaydžan, Baku, 1993.

5 "Parisdeki Sülh Konfransına Azerbaycan Sülh Nümayendeliyinin Teblebi", Azerbaycan Demokratik Respublikası, ed. Vilayət Quliyev v.dğ., Azmeşr, Baku, 1992, s. 176-177.

6 Ş. Memmedli, Paralanmış Borçalı ve ya 1918-ci il Ermenistan-Gürcüstan Mühäribesinin Acı Neticeleri, Azmeşr, Baku, 1991, s. 26.

7 "Parisdeki Sülh Konfransına Azerbaycan Sülh Nümayendeliyinin Teblebi", s. 179.

Istanbul ve Tiflis Konferansları'nda Azerbaycan Cumhuriyeti toprak bütünlüğünü koruyabilmek için elinden gelen her şeyi yaptı ve Güney Kafkasya'daki tüm tarihi toprakları elinde bulundurmaya çalıştı. Buna paralel olarak, Azerbaycan Hükümeti sınırlarıyla ilgili çok sayıda harita ve bilgiler içeren kitaplar neşretmekteydi. 1920 yılı için Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na hazırlanan takvimde cumhuriyetin toprakları ve yüzölçümü şöyle verilmişti:

Gubernörlük	Verst kare	Kilometre kare	Not
Bakü Gubernörlüğü	34276,45	39075,15	Tartışmalı bölgeler
Gence Gubernörlüğü	38922,22	44371,29	
Zakatala Sancağı	3502,24	3992,54	
İrevan Gubernörlüğü ⁸	8647,99	9858,69	
Toplam	85348,90	97297,67	
İrevan Gubernörlüğü ⁹	6941,41	7913,17	
Tiflis Gubernörlüğü ¹⁰	7618,56	8685,13	
Toplam	14559,97	16598,30	
Yekun	99908,87	113895,97	

Tablo 1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yüzölçümü¹¹

Yukarıdaki tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümü 113 bin km² idi. Bu rakamın 97,3 bin km² kısmı tartışmaya mahal olmadan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne aitti. 16,6 bin km² alanı ise Azerbaycan-Ermenistan ve Azerbaycan-Gürcistan arasında tartışmalara neden olan bölgelerdi.

Cumhuriyet döneminin Azerbaycan Hükümetleri ülkenin yü-

8 İrevan Gubernörlüğü'nün tartışmaya mahal olmaksızın Azerbaycan'a ait kısımları şunlar idi: Şerur-Dereleyez Kazası'nın 1. ve 2. bölgeleri, Nağçıvan Kazası'nın 1, 2, 3. ve 4. bölgeleri, Novo-Bayezid Kazası'nın 1. ve 2. bölgeleri.

9 İrevan Gubernörlüğü'nün Azerbaycan-Ermenistan tartışmasına neden olan kısımları şunlar idi: İrevan Kazası'nın 1, 2, 3. ve 4. bölgeleri, Eçmiadzin Kazası'nın 2. ve 3. bölgeleri, Sürmeli Kazası'nın 1, 2. ve 3. bölgeleri, Novo-Bayezid Kazası'nın 3. bölgesi.

10 Tiflis Gubernörlüğü'nün Azerbaycan-Gürcistan tartışmasına neden olan kısımları şunlar idi: Tiflis Kazası'nın 2. ve 3. bölgeleri, Sığınah Kazası'nın 5. bölgesi, Borçalı Kazası'nın 1, 2, 3. ve 4. bölgeleri.

11 Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respublikki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respublikki, Bakü, 1920, s. 50.

zölçümünü koruyabilmek adına ellerinden gelen her şeyi yaptılar. 1920'nin Nisan işgali sonrasında uygulanan politik baskılar sonucunda, Azerbaycan'ın yüzölçümü daraldı ve yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 86,6 bin km² olarak belirlendi. Böylece 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'a ait olan 27,2 bin km² alan Sovyet döneminde kaybedilmiş oldu.

1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Mukaveleleri ile Rusya'nın eline geçen Azerbaycan'da cumhuriyetin kuruluşuna kadarki süreçte demografik durum bilinçli olarak değiştirilmiş ve iskân politikalarını içeren projeler uygulamaya konulmuştur. Rusya işgali sonrasında hız kazanan göçler neticesinde Kuzey Azerbaycan'ın demografik durumunda değişiklik meydana geldi. Ayrıca, Çar Hükümeti'nin himayesini edinen Ermeniler bölgedeki Azerbaycanlılara karşı bilinçli saldırı ve katliamlar düzenlemeye başladılar. Buna paralel olarak, istatistik veriler kasıtlı olarak tahrif edildi. Denilebilir ki, tüm bu tahrif, baskı ve katillere rağmen, Azerbaycan Türkleri XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında, bilhassa cumhuriyet döneminde Güney Kafkasya'nın en önemli etnik grubunu oluşturmaktaydı. Ali Merdan Topçubaşov'un 1918'in Kasım ayında İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilciliklerine sunduğu memoranduma göre, 237.055 km² alanı kapsayan Güney Kafkasya'da 7.667.370 nüfus konuşlanmıştır. Bu nüfusun 3.306.000'ini (% 43,1) Müslümanlar, 1.786.000'ini (% 23,3) Ermeniler, 1.641.000'ini (% 21,4) Gürcüler oluşturmaktaydı. Güney Kafkasya nüfusunun % 30,7'sini sınırları dâhilinde barındıran Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel nüfusu ise 2.353.000 civarındaydı.¹²

Paris Barış Konferansı'na sunulan belgelere göre, Güney Kafkasya'nın genel nüfusu 8.081.668 kişiden ibaretti. Bu nüfusun 4.617.671 kişiden oluşan % 57,1'i Azerbaycan'da oturmaktaydı. Azerbaycan'ın genel nüfusunun % 75,4'ünü (3.481.889) Azerbaycanlılar, % 17,2'sini (795.312) Ermeniler, % 0,16'sını (26.585) Gürcüler, 6,7'sini (310.885) diğer milletler oluşturmaktaydı.¹³ Azerbaycan Hükümeti ahalinin etnik kimliğinin belirlenmesine özel ihtimam sarf etmekteydi. Yıllık olarak düzenlenen takvimlerde her sene ülkedeki genel nüfus ile nüfusun etnik kimliklere göre dağılımı açık olarak kaydedilmekteydi. Fakat 1918'de hazırlanan takvim, 1917'de yayımlanan Kafkas Takvimi'ndeki verilere göre düzenlenmişti. Kafkas Takvimi ise 1916'nın verileri temel alınarak hazırlanmıştı. Diğer taraftan ise takvimde Müslüman Türklerin sayısı tahrif edilmişti. Buna ek olarak, takvimde verilen bilgiler Azerbaycanlıların Güney Kafkasya'da yaşadıkları tüm bölgelerden ziyade tartışması su götürmeyen bölgelerdeki genel nüfusu yansıtmaktadır. Örneğin; Tiflis Gubernörlüğü'nde yaşadıkları tüm Azerbaycanlıların sayısı takvimde eklenmemiştir. Dolayısıyla 1916'nın istatistiksel verilerine göre hazırlanan ve üzerinde hiçbir tartışma olmayan Azerbaycan bölgelerindeki genel nüfusunu aksettiren nüfus tablosu şöyledir:

12 Topçubaşov, a.g.e., s. 14.

13 "Parisdeki Sülh Konferansına Azerbaycan Sülh Nümayendeliyinin Telebleri", s. 179.

Bölgeler	Müslümanlar		Ermeniler		Gürcüler		Ruslar		Diğer Milletler		Toplam
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	
Bakü Güvernörlüğü (şehir ahalisi)	47866	66,2	5.663	7,8	-	-	3788	5,2	15192	2,1	72509
Bakü Güvernörlüğü (koy ahalisi)	693391	86,4	37258	4,6	30	0	68847	8,5	3711	0,5	803237
Bakü Güvernörlüğünün genel nüfusu (şehir reisliği müstesna)	741257	85,0	42921	4,9	30	0	72635	8,1	18903	2,0	875746
Bakü şehir reisliği	198391	48,8	77166	19,0	8974	2,2	104599	26,0	16699	4,0	405829
Bakü Güvernörlüğünün genel nüfusu	939648	73,5	120087	9,3	9004	0,7	177234	13,8	35602	2,7	1281575
Genç Güvernörlüğünün genel nüfusu	797880	62,5	418859	32,9	1030	0,1	36777	2,9	20585	1,6	1275131
Zakatala Sancığının genel nüfusu	85136	91,84	2530	2,73	4664	5,03	326	0,35	42	0,05	92698
İrevan Güvernörlüğünün bir kısmı	129586	61,0	80530	38,0	96	0,04	593	0,24	1653	0,72	212458
Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel nüfusu	1952250	68,2	622006	21,4	14794	0,6	214930	7,5	57882	2,3	2861862

Tablo 2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Demografik Durumu¹⁴

Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın tartışması su götürmeyen bölge-lerinde ahalinin sayısı 2.861.862 kişiden ibaret idi. Dolayısıyla Azerbaycan'ın tartışmasız yüzölçümünü oluşturan 97,3 bin km² alanın her kilometre karesinde 29,4 kişi yaşamını sürdürmekteydi. Ülke nüfusunun % 68,2'sini Müslümanlar, % 21,4'ünü Ermeniler, %7,5'ini Ruslar, %0,6'sını Gürcüler, %2,3'ünü diğer milletler oluşturmaktaydı. Tartışmalı bölgeleri hesaba katar isek, 113 bin km² alanda 3,3 milyon insan yaşamaktaydı. Ancak sonraki tarihlerde Ermeni çeteleri tarafından uygulanan soykırım politikası neticesinde Azerbaycan'ın nüfusunda azalma meydana geldi. Örneğin, 1920'nin Nisan ayındaki Bolşevik istilası arifesinde Azerbaycan'ın genel nüfusu 2,6 milyona düşmüştü. Nisan işgali sonrasında bu sayının azalma kaydettiği ifade edilmelidir. Örneğin, 1920'nin nüfus istatistiklerine göre, Azerbaycan'da 1.952.000 insan yaşamaktaydı.¹⁵ 1916 yılı ile 1920 yılının istatistik verilerini karşılaştırdığımızda Azerbaycan'ın nüfusunda 700 bin civarında azalma meydana geldiği net olarak gözükmektedir. Birinci Cihan Savaşı'nın ardından vuku bulan Ermeni çetelerinin saldırıları ile Bolşevik istilası söz konusu azalmanın ortaya çıkmasına neden olan temel etkenlerdir.

KAYNAKÇA

"Parisdeki Sülh Konfransına Azerbaycan Sülh Nümayendeliyinin Telebleri", **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, ed. Vilayet Quliyev v.dğr., Azərneşr, Bakı, 1992, s. 162-190.

Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydžanskogo Respubliki, Bakı, 1920.

Azerbaycan XX Esrde, Statistlik Mecmue, Azerbaycan Dövlət Statistika Komitesi, ed. Arif Veliyev, Seda Neşriyyatı, Bakı, 2001.

Azerbaydžanskaya Demokratikçeskaya Respublika (1918-1920), Zakonodatelnie Aktı, ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998.

Azerbaydžanskaya Respublika, Dokumentı i Materialı, 1918-1920, ed. Cemil Guliyev, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1998.

Memmedli, Ş., **Paralanmış Borçalı ve ya 1918-ci il Ermenistan-Gürcüstan Müharibesinin Acı Neticeleri**, Azərneşr, Bakı, 1991.

Şepotev, A., "Doklad o Sporuh Kavkazskih Territoriyah, na Kotone İmeyut Prava Samoopedelivşiesya Azerbaydžanskıe Tyurki", **İzv. AN Azerb. SSR (Ser. İst. Fılos. Pravo)**, No. 2 (Bakı, 1990), s. 42-61.

Topçibaşev, A. M., **Memorandum**, Azerbaydjan, Bakı, 1993.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA YASAMA VE YÜRÜTME (1918-1920)

Doç.Dr. Firdösiyye EHMEDOVA*

Azerbaycan'ın bağımsız devlet olduğunu beyan eden 28 Mayıs 1918 tarihli beyanname ile birlikte Azerbaycan sivil yönetimindeki yasama faaliyetlerinin temeli atılmış oldu. "İstiklal Beyannamesi" adıyla Azerbaycan Milli Şurası tarafından kabul edilen bu beyanname sayesinde yönetim kurumlarının işleyişi yasallaşmış oldu.¹ Milli Şura karşısında sorumluluk taşıyan geçici hükümet, Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar Azerbaycan'ı yönetmek görevini üstlendi. 28 Mayıs'ta Milli Şura'nın kararıyla oluşturulan birinci geçici hükümet, hiçbir yasa faaliyetleriyle meşgul olmadı. Olağanüstü durumda oluşturulan Milli Şura ve ondan güvenoyu alan birinci hükümetin merkezi Gence'ye nakledildikten sonra siyasal kriz ortaya çıktı. Bu nedenle Milli Şura kendini feshetti ve tüm yasama işini ikinci geçici hükümete devretti. İkinci geçici hükümetin yetki ve görevleriyle ilgili Milli Şura'nın kararı şöyle idi:

"İstiklal ve siyasi hürriyetler hususunda mevcut olan esaslarda Azerbaycan Hükümet-i Muvakkatisi dahi taraf olamaz. Toprak ve sair gibi büyük meselelerde mevcut olan inkılâp kanunlarını feshedemez. Altı aydan geç olmamak şartıyla Meclis-i Müessisan'ı açması gerekir. Başka idare hususlarında ise salahiyet-i tamme-yı malik bulunur."²

Belirtilen koşullar dışında tüm yetkileri elinde toplayan ikinci hükümet, 17 Haziran 1918'den Milli Şura'nın ikinci kez açılmasına kadar ki süreçte yasama faaliyetini gerçekleştirdi. Yasama ve yürütmenin tek elde toplanmış olması, her ne kadar demokrasi ve güçler ayrılığı ilkelerine zıt gözükse de, iç ve dış tehditlere karşı alınan yegâne önlemdi. 16 Kasım 1918'de meclis celsesinde, söz konusu tehditler güncelliğini koruduğundan yasama ve yürütmenin tek elde toplanması konusunda öneriler ileri sürülmüş, ama sert tartışmalara neden olan bu öneriler Müslüman Sosyalistler ile Menşeviklerin itirazlarını doğurmuştu.³ Bu oturumda konuşma yapan Fethali Han Hoyski konuyla ilgili görüşlerini şöyle açıklamıştı: "Hükümet bütün işlerle tek başına meşgul olmamak için Şura-yı Milli'ni açmaya mecbur oldu."⁴

Milli Şura'nın ikinci kez faaliyete başlamasına kadarki süreçte yasama faaliyetini yürüten hükümet, sosyo-ekonomik içerikli 180'nin üzerinde karar kabul etti. İkinci hükümet, yalnız zaruri durumlarda yasama faaliyeti

tine müdahil oldu. Bu nedenle 23 Haziran 1918'de bir genelge yayımladı ve Rusya Hükümeti ile Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti'nin kanunlarının geçici olarak yürürlükte olduğu beyan etti. Yasama, yargı ve yürütmeyle ilgili durumu düzene koyan söz konusu genelgenin içeriği şöyle idi: "Mahkeme ve yönetim alanlarının tamamına ait tüm kanunlar hükümet tarafından lağvedilinceye veya değiştirilinceye kadar yürürlüktedir."⁵ Aslında yasama alanındaki ilk adım bir gün önce, yani 22 Haziran'da atılmıştı. Söz konusu tarihte Maverâ-yı Kafkasya Seymi tarafından hazırlanan "Toprak Islahatı" hakkında kanunun lağvedilmesi hususunda 5 maddeden oluşan bir genelge kabul edilmişti. Bu genelgeyle birlikte, Müessisler Meclisi'ni açılıncaya kadar "Toprak Reformu" kanununun yürürlüğünün durdurulması ve konunun yeni mecliste daha sağlıklı müzakere edilebilmesi için toprak konusyla ilgili tüm gerekli belgelerin toplanması karara bağlanmıştı.⁶ İç ve dış tehditlerle çevrili bir ortamda böylesine hassas konular özel önem arz etmekteydi. Çünkü toprak meselesi cumhuriyet döneminin en önemli siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlarından birisiydi. İkinci Hükümet, halk ile devletin meraklarına cevap verebilecek bir reform yapmayı tasarladığından Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin bu husustaki kanununun Azerbaycan sınırları dâhilinde uygulanmasını durdurmuştu.

Hükümet üyeleri arasında görev dağılımı, olağanüstü durum ilanı, devlet bayrağının kabulü gibi konularda hükümetin bazı kararlar aldığı ve bu kararların yürürlüğe konulduğu ifade edilmelidir. Hükümetin kararıyla Türkiye resmi devlet dili ilan edilmişti. Azerbaycan sınırları dâhilindeki tüm milli komiteler lağvedilmiş ve onların mülkleri müsadere edilmişti. Buna ek olarak, Gürcistan'da Azerbaycan temsilciliği açılmıştı. Hükümet kararıyla Fevkalade Tahkikat Komisyonu oluşturulmuştu. Bu komisyonun görevi, Birinci Cihan Savaşı yıllarında Güney Kafkasya'da Müslümanların uğradığı saldırı ve katilleri tahkik etmek ve gerçekleri ortaya çıkarmaktan ibaretti.⁷

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında birtakım askerî kanunların uygulandığı görülmektedir. Öncelikli olarak, 23 Haziran 1918'de "askerî kanunların tatbiki" hakkında bir karar çıkarılmıştı. 15 ve 18 Temmuz tarihlerinde ise bu kanuna bazı eklemeler yapılmıştı. 12 Ağustos tarihinde ise suçluların idamını durduran kanun ilga edilmiş ve savaş ortamı mevzubahis olduğundan bu kanun yeniden yürürlüğe konulmuştu.⁸

Hükümet yürütme ile yaşamayı uzlaştırmak zorundaydı. Bu nedenle alınan kararların icra edecek kurumların kesin olarak belirlenmesi gerekirdi. Böyle bir mekanizmanın somut örneklerine tesadüf edilmektedir. Örneğin; İrevan Eyaleti'nin Azerbaycan hudutları dâhilinde bulunan kısmında yerel yönetimin teşkilıyla ilgili karar alındıktan sonra, bu kararın icrası için İçişleri Bakanlığı görevlendirilmişti. Emekli maaşları ve bursların veril-

* Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi. e-mail: fahmedova@rambler.ru

1 Zaqaqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları, 1918-ci il, Adilöglü, Bakı, 2006, s. 121-125.

2 a.g.e., s. 151.

3 ARDA, f. 895, say. 1, iş 11, v. 15-17.

4 ARDA, f. 895, say. 1, iş 11, v. 159.

5 ARDA, f. 100, say. 2, iş. 7, v. 5.

6 Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelne aktı (Sbornik Dokumentov), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 190-191.

7 a.g.e., s. 213.

8 a.g.e., s. 220.

mesi hakkında kanun taslağı hazırlayabilmek amacıyla bir komisyon kurulması kararlaştırılmış ve bu komisyonun teşkili Adalet Bakanlığı'na havale edilmiştir.⁹

Hükümetin karşısında duran emde mesele, Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılması idi. Bu konuyla ilgili ilk adımlar 14 Eylül 1918'de atıldı, seçimler hakkında yasanın hazırlanması için bir komisyon oluşturulması hususunda hükümet fermanı yayımlandı. İlaveten, Rusya Geçici Hükümeti'nin yerel yönetim yasası temel alındı ve Bakü şehri örneğinde yerel yönetim uygulaması yapıldı. Hükümetin yerini sağlama alması paralel olarak, alınan kararların kapsama alanı genişledi. Bilhassa, Bakü HKS'nin petrol endüstri alanında başlattığı millileştirmeye son verildi ve millileştirmeyle ilgili alınan tüm kararlar ilga edildi (1 Ekim 1918). Hükümet merkezinin Bakü'ye naklinden sonra, önceki dönemlerde oluşturulan tüm mahkemeler ve mahkeme görevini yürüten komisyonlar lağvedildi. Bunların yerine Bakü Daire Mahkemesi ile Savcılığa bağlı özel kurumlar oluşturuldu.¹⁰ Yürütme yetkilerini elinde bulunduran kabinede ise görev dağılımı yapıldı. 6 Ekim 1918'de yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtmak amacıyla Ali Merdan Topçubasov başkanlığında bir delegasyonun Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırıldı.

İkinci Geçici Hükümet'in gündemine giren birçok sorunun çözümü yasama ilkelerine göre yapılmıştır denilebilir. Parlamento açıldıktan sonra söz konusu sorunlarla ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. İkinci hükümetin böyle bir yöntem benimsemesi, hızlı değişen siyasi konjonktürde acil önlemler alınması gereğiyle açıklanabilir. Örneğin, 1918'in Ekim ayında, mali sıkıntı içinde bulunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne 1 milyon ruble borç para verilmesi konusunda hükümet karar alınmıştır.¹¹ Azerbaycan Hükümeti ile Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin niteliği araştırılmaksızın komşu devleti mali buhrandan kurtarabilmek amacıyla böyle bir karar alındığını buraya eklemek gerekir. Parlamento açıldıktan sonra bu meydana iki kanun taslağının yasallaştığı söylenmelidir. Kuzey Kafkasya Hükümeti'ne 10 milyon ruble borç verilmesiyle ilgili hükümet önergesi meclise sunulmuş ve 18 Şubat 1919'da onaylanarak yasallaştırılmıştır. 17 Nisan 1919'da ise 30 milyon ruble borç para verilmesi hakkında kanun tasansı mecliste görüşülmüş ve kabul edilmiştir.

Cumhuriyet dönemindeki yasama işlemi hükümet kararlarından parlamento kanunlarına doğru bir evrim geçirmiştir. Örneğin, olağanüstü hal ilânıyla ilgili bazı hükümet kararları alınmış, 1 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti tesis edilmiştir. Birinci hükümet döneminde ülkenin sosyo-politik ve askeri durumu, bir süre boyunca söz konusu bakanlığın faaliyete başlamasını imkânsız kılmıştır. Bu realiteden dolayı Harbiye Nazir görevi Başbakan'a havale olunmuş, General Samed Mehmandarov ise bakan yardımcısı görevine tayin edilmiştir. 1918'in Aralık ayında ise hükümet kara-

nyla Harbiye Nazir ve yardımcısı görevlerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Harbiye Nezareti'yle ilgili hükümet kararlarının diğer evresi ise parlamento tarafından gerçekleştirilmiştir. 25 Şubat 1919'da parlamentoda yasallaşan kanun tasansı ile bakanlıktaki personel sayısı kesin olarak belirlenmiştir.

Cumhuriyet döneminde önem verilen meseleler arasında Müessisler Meclisi'nin açılması konusunun özel yeri vardır. "İstiklal Beyanname"nde belirtilen, kısa sürede açılması tasarlanan, Milli Şura kanunıyla muvafık komisyonlar oluşturulan bu mesele Cumhuriyet düzeninin sukutundan dolayı gerçekleşmemiştir. Aslında parlamento, Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılmasıyla ilgili kanun tasansını 21 Temmuz 1919'da onaylamıştı. 10 bölümden oluşan bu tasan yönetim ve seçim konularına detaylı açıklamalar getirmişti.¹² 12 Şubat 1920'de parlamentoda kabul edilen bir kanun ile Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılabilmesi için Yüksek Seçim Kurulu'na 20 milyon ruble para tahsis edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde birçok konunun hükümet kararıyla yürürlüğe girdiği söylenmelidir. Devlet sembollerinin belirlenmesi bu duruma somut örnek teşkil eder. Bayrak ile armanın oluşturulması amacıyla açılan müسابakalar bizzat hükümet kararıyla gerçekleştirilmiştir. Yeni banknotları basacak kurumlar hükümet kararıyla oluşturulmuştur. Mahkemelerin oluşumuyla ilgili nizamname, ikinci geçici hükümet kararıyla hazırlanmıştır. Yürütmenin somut bir kurum aracılığıyla gerçekleşmesi amacıyla hükümete bağlı Bakanlar Kurulu (Nazirlar Şurası) oluşturulmuştu. 12 Kasım 1918'de çıkarılan bir karar ile bu kurumun işlevi açıklığa kavuşturulmuştu. Söz konusu karara göre, uygulamaya konulacak karar ve kanunlar Başbakan tarafından Bakanlar Kurulu'na gönderilmeliydi. Kurula sunulan konunun kapsama alanında olan bakanlık yetkilisi, yani ilgili bakan belirtilen konuyla ilgili metne ek bir şerh düşebilirdi. Konuyla ilgili herhangi te reddüt oluşursa, mesele yeniden Bakanlar Kurulu toplantısında ele alınır ve üzerinde bazı düzenlemeler yapılırdı.¹³

Azerbaycan Milli Şurası'nın faaliyete başlamasından sonraki tarihte Azerbaycan Parlamentosu'nun tesisi hakkında kanun kabul edildi. Bu kanun, bir nevi yeni yasama dönemine geçilmesinin önünü açtı. Dönemin başbakanı konuyla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştu: "Gence'de tatil ettiğiniz vakit tüm hâkimiyeti ve salâhiyeti bize tavsiye etmişiniz. Şimdi kendiniz burada olduğunuz için ale'l-fevr tüm ihtiyaratı size iade ediyoruz."¹⁴ Bu konuşma, Tiflis'te açılıp Gence'de tatile giren ve 16 Kasım 1918'de Bakü'de yeniden faaliyete başlayan Milli Şura'nın ilk toplantısında yapılmıştı. Aynı toplantıda 3 Aralık'ta Parlamento'nun açılması hakkında karar kabul edildi.¹⁵ Kanunun kabulünde, kuşkusuz, demokrasi ilkelerine ciddi şekilde riayet edilmiştir. Kanun tasansının görüşmeleri sırasında

12 ARDA, f. 970, s. 1, i. 212, v. 1-10.

13 ARDA, f. 51, s. 2, i. 185, v. 85.

14 ARDA, f. 895, s. 1, i. 11, v. 15-17.

15 Zaqaqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları, s. 161-167.

9 a.g.e., s. 224.

10 a.g.e., s. 238-239.

11 a.g.e., s. 241-242.

İttihad ve Himmet fraksiyonlarının temsilcilerinin önerileri oylamaya sunulmuş ve bu önerilerden bazıları tasarıya alınmıştır. Şuraya bağlı çalışacak komisyonların teşkilinde firka mensubiyeti meselesi dikkate alınmıştır.

Milli Şura'nın oturumlarının açılabilmesi için kesin bir yetersayı belirlenmemiştir. Bu hususta Mavera-yı Kafkasya Seymi'nin teamüllerine uyulmuştur. Seym'in bu konudaki uygulaması ise üçte bir çoğunluğa dayanmaktaydı. Bu nedenle Azerbaycan Milli Şurası'nın toplanması, yasal olabilmesi için üçte bir miktarında yetersayı yakalandıktan sonra yapılmıştır.¹⁶

Azerbaycan Parlamentosu'nun oluşumu, İngiliz Askerî Kumandanlığı'nın baskıları altında mümkün olmuştur. Rus ve Ermeni Milli Şuralarının tahrik edici davranışları ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik talepleri İngiliz komutan General William M. Thomson'un Azerbaycan Hükümeti'yle ilgili düşüncelerini olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle mevcut hükümet üyelerinin değişmesini istemiş ve yalnız koalisyen hükümet oluşturulduktan sonra parlamentonun açılmasına izin verebileceğini ifade etmiştir. Fethali Han Hoyski ise parlamento açılıncaya kadar hükümetin, halkın yegâne temsilcisi konumunda bulunan Milli Şura karşısında mesul olduğunu ve yalnız ondan güvenoyu alabileceğini generale kabul ettirmiştir.¹⁷ Thomson, yasama ve yürütmenin işine doğrudan müdahildi. Yeni oluşturulacak hükümette Müslümanlara 5, azınlıklara 5 (3 Rus ve 2 Ermeni) yer ayrılmıştı. General ile yapılan görüşmeler sonucunda, bu oran yeniden düzenlendi ve kabinede 7 Müslüman, 3 Ermeni ve 2 Rus'un görev alması konusunda mutabık kalındı. Bu husustaki ikinci bir düzenleme sonucunda, 8 Müslüman, 3 Ermeni ve 3 Rus'un kabinede görev alması karara bağlandı ve bu konu Milli Şura tarafından onaylandı. Söz konusu toplantıda "Tüm Azerbaycan Halkı'na!" başlıklı bir müracaat metni kabul edilmişti. Bu müracaata Milli Şura'nın parlamentoya dönüşme nedenleri, parlamentodaki üye dağılımı ve parlamentonun açılma tarihi gibi konular açıklığa kavuşturulmuştu. Bu belge yasama kurumunun fonksiyonunu halka duyurmakla birlikte, halk iradesinin önemini gözler önüne sermektedir.

7 Kasım 1918'de açılan Azerbaycan Parlamentosu'nun ilk oturumunda siyasî mahpusların affedilmesiyle ilgili yasa tasarısı hazırlanması konusunda teklif verilmiştir. Söz konusu tasarının hazırlanması için her parti grubundan bir milletvekilinin katılımıyla komisyon oluşturulmuştur.¹⁸ 11, 13, 17 ve 25 Aralık tarihlerinde yapılan komisyon görüşmelerinde kanun tasarısı hazırlanmış ve müzakereler için parlamentoya sunulmuştur. 8 Ocak 1919 tarihli oturumda ise bu tasarı milletvekillerinin oylarına sunulmuş ve yasallaştırılmıştır.¹⁹

16 a.g.e., s. 177.

17 a.g.e., s. 178-179.

18 Parlamentodaki komisyonların üye oranı parti mensubiyeti ve millî azınlıklara göre belirlenmiştir. İlk komisyonlara her firkaadan bir üye ve azınlıklardan birer üyesi alınmıştır. Parlamentodaki komisyonlarla ilgili geniş bilgi için bkz. *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, c. I, s. 44-45.

19 a.g.e., c. I, s. 47-48.

26 Aralık 1918'de yapılan diğer bir oturumda işçi hakları, maliye meseleleri ve Müessisler Meclisi seçimlerini düzenlemek için komisyonlar oluşturuldu. Buna ek olarak, milletvekili yemini ve milletvekillerine itimatname temini gibi konular düzenleme komisyonu teşkil edildi. Bu komisyon tarafından parlamentoya sunulan tasarılar sert tartışmalara neden oldu.²⁰ Bu ve benzer örnekler komisyonlar örneklerinde parlamenter yasama sürecinin demokrasi yolunda ilerlediğini göstermektedir. Azerbaycan demokrasisinde parlamentoda grupları olan partilerin yasa teklifi verme geleneği böylece parlamentonun ilk oturumundan itibaren yerleşmiş oldu. Toprak meselesi ve işçi hakları gibi birçok toplumsal sorunlarla ilgili tasarılar komisyonlarda tartışıldıktan sonra parlamentoya sunulduğu ve bu sorunlarla ilgili bazı çözüm önerileri üretildiği ifade edilmelidir. Parlamento toplantılarının açılabilmesi için gerekli olan yetersayı ve parlamento üyeliği gibi konular geniş şekilde müzakere edildikten sonra, bu konuyla ilgili hususi kanun kabul edildi. 16 Ocak 1919 tarihli "Parlamentonun Toplantılarına Katılım Kanunu" ile hiçbir sebep göstermeksizin bir buçuk ay boyunca oturumlara katılmayan mebuslar parlamentodan ihraç edilmeliydi. 25 Ocak 1919'da, uzun süreli müzakerelerden sonra, "Mebusluk ve Memurluk Kanunu" kabul edildi. Bu kanunla birlikte, bakanlar dışında diğer devlet memurlarının parlamento üyeliği (mebusluk) yasaklandı. Hakeza, "Meclis-i Mebusan azası nazırlar, nazır mevkiinde bulundukları müdetçe maaşlarını yalnız Bakanlar Kurulu tahsisatından alabilirlerdi."²¹

Önemli mevkiilerde bulunan devlet memurları ile hükümet üyelerinin faaliyetlerini sürekli denetleyen parlamentonun oturumlarında bakanların uğraşı alanlarıyla ilgili bilgi alınıp, sorumluluk alanlarındaki konularla ilgili açıklama yapmaları talep edilmekteydi. Gerekli görüldüğü hallerde gündemde olan konu geniş şekilde müzakere edildikten sonra onunla ilgili muvafık kararlar kabul edilmekteydi. 27 Temmuz 1919'da "Hükümet İndinde Hususi Teftişat ve Tahkikat Komisyonu'nun Teşkili Hakkında Kanun" kabul edildi. Bu kanun ile oluşturulan komisyonun görevi, memurların görev sırasında işledikleri suçları tahkik etmekten ibaretti. Komisyonun çalışmalarını temin edebilmek için kuruma ek mali kaynak tahsis edilmişti.²²

Parlamentonun askerî meselelere özel ihtimam gösterdiği ve bu alanla ilgili birçok önemli kanunu yasallaştırdığı söylenmelidir. Askerî Mahkeme'nin kurulması, vatandaşların askerî mükellefiyetlerini belirleyen nizamnamenin kabulü, doktorların askere alınması, askerî verginin kaldırılması, askerî araç ve gereçler üretecek fabrikanın kurulması gibi konuların parlamentoda geniş şekilde müzakeresi yapılmış ve mevzu bahis konulara münhasır kanunlar kabul edilmiştir. Askerî alandaki yapılanma, kuşkusuz, hükümetin dikkat merkezindeydi. Bu nedenle askerî konularla il-

20 a.g.e., I, s. 75-85.

21 a.g.e., I, s. 191-192.

22 Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika, s. 90-92.

gili birçok hükümet genelgesi yayımlanmıştır.²³

11 Ağustos 1919'da parlamentodaki müzakereler sonucunda "Azerbaycan Vatandaşlığı Hakkında Kanun" kabul edildi. Bu kanunla birlikte, 2 Ağustos 1918 tarihli "Azerbaycan Tebaalığı Hakkında Kanun" ilga edilmiş oldu. Dört bölümden oluşan yeni vatandaşlık kanunu, Azerbaycan vatandaşlığının tanımını yaptıktan sonra, vatandaşlığı kazanma ve kaybetme hallerini kesin olarak belirledi.²⁴ Vatandaşlık kanununun kabulünden sonra, "Azerbaycan Hudutlarını Muhafaza Bölüğünün Teşkili Hakkında Kanun" kabul edildi.

Cumhuriyet döneminin hukuksal düzenlemelerinde kültür ve eğitim alanlarına özel önem verildiği görülmektedir. Örneğin, 1 Eylül 1919'da Bakü Üniversitesi'nin kurulması hakkında kanun tasansı parlamentodan geçti. Buna ek olarak, 1919-1920 eğitim öğretim yılında yurtdışına 100 öğrenci gönderilmesi ve bu öğrencilerin masraflarının karşılanması için 7 milyon ruble para tahsis edilmesi hakkında kanun kabul edildi. 29 Eylül'de ise Bakü Üniversitesi'nin kuruluşunu ve çalışmasını temin eden yönetmelik parlamentoda onaylandı. Bundan önceki tarihte, yani 18 Eylül'de meclisten geçen bir kanun ile okul kütüphanelerine Türkçe kitaplar satın alabilmek amacıyla 1 milyon ruble para tahsis edilmişti.

Gerekli görülen alanlarda kullanılması için hazineden hükümete para tahsisi konusunda bazı yasalara parlamentoda onaylandığı ifade edilebilir. 25 Ocak 1919'da parlamentoda onaylanıp yasallaşan kanun ile acil durumlar için hükümete 20 milyon ruble para tahsis edilmişti. Ama bu paranın kullanımı Bakanlar Kurulu kararı ile mümkün olabirdi.²⁵ Bakanlar Kurulu, bu paranın hem iç hem de dış gereksinimler için harcanmasına karar verebilirdi. Örneğin, söz konusu yıllarda Gürcistan'da vuku bulan depremden etkilenenler için 3 milyon ruble para yardımı yapılmıştı.

İşçi sınıfının durumu Cumhuriyet yetkililerini düşündüren önemli konular arasındaydı. İşçilerin hak ve hukuklarını düzenlemek için parlamentoda bir kanun kabul edilmişti. Bu yasadan hareketle Emek Bakanı'nun başkanlığında işçilerin durumunu analiz etmek ve çözüm önerileri üretmek amacıyla bir toplantı yapıldı.

Bağımsız Azerbaycan'ın uluslararası camiada tanıtımı cumhuriyet hükümetlerini meşgul eden önemli meseleydi. Bu amaçla 9 Şubat 1920'de parlamentoda kabul edilen kanun ile diplomatik görevi bulunan tüzel kişilere bazı hak ve imtiyazlar verildi.²⁶ 22 Nisan 1920'de Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden delegasyonun görevine son verildi. Yeni dönemde Batı Avrupa, Amerika ve Sovyet Rusya'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 8 diplomatik temsilciliklerinin açılması kararlaştırıldı. Müteakip 6 ay boyunca söz konusu temsilciliklerin muhtemel harcama ile belirlenen kanun ile düzene konuldu.

Parlamento, çalıştığı süre boyunca Müessisler Meclisi'ne seçimler ya-

23 a.g.e., s. 209, 215, 235, 254, 259, 279, 340.

24 ARDA, f. 895, say. 3, iş 92, v. 31-32.

25 Azerbaydjan, No. 19 (28 Yanvarya 1919).

26 ARDA, f. 895, say. 3, iş 301, v.16-17.

pılması konusunu gündeminde tutmuştur. Bu amaçla seçim tüzüğü hazırlanmış ve bu taslak 21 Temmuz 1919'da parlamentoda kabul edilerek mevzuat hâline gelmiştir. Seçimleri yapabilmesi için 12 Şubat 1920'de kabul edilen bir kanun ile Yüksek Seçim Kurulu'na 20 milyon ruble para tahsis edilmiştir.

Azerbaycan Parlamentosu'nun kabul ettiği son kanunlardan birisi, ülkedeki il ve kazaların sınırlarının belirlenmesiyle ilgiliydi. Siyast ve tarihi öneme sahip 22 Nisan 1920 tarihli bu kanun ile Gence kazası iki kısma ayrılmıştır. Gence kazasının topraklarının batı kısmı üzerinde Şamhor kazası adıyla oluşturulan bu yeni bölgenin topraklarına, ek olarak, eski Novo-Bayezid kazasının sınırdaki topraklarının bir kısmı dâhil edilmiştir.²⁷ İrevan Eyaleti'ne bağlı 34 köy de Şamhor kazasının hudutları dâhiline alınmıştır. Fakat söz konusu köylerin birçoğu günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları dâhilindedir. Zira mevzu bahis kanun, İrevan Eyaleti'nin büyük bir kısmının Azerbaycan'a ait olduğu hususunun söz konusu dönemde Azerbaycan Parlamentosu tarafından tescillendiğini göstermektedir. Bahsi geçen kanunun diğer maddeleri ise Şamhor kazasında yönetimin teşkili ve maliye meselelerini içermektedir. Bu ifade edilenlere ek olarak, mevzu bahis kanunun yürürlüğe girmediğini belirtmek gerekir. Çünkü kanunun kabulünden 5 gün sonra Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi sukut etti, yeni kurulan Sosyalist Hükümet ise bu kanunu görmezden gelerek önceki idari taksimata sadık kaldı.

Parlamentonun açılmasını izleyen tarihte yeni yasama dönemiyle ilgili bazı düzenlemeler yapıldı. 26 Aralık 1918'de kabul edilen kanun ile yasal düzenlemelerin hızlandırılması karara bağlandı. Bu yeni kanun, yasa dönüşmesi istenen tasarıların bir nüshasının incelenmek üzere ilgili bakanlıklara, diğer bir nüshasının ise hükümete bağlı çalışan işler idaresine gönderilmesini ve yasal içeriği incelendikten sonra Türkçe çevirisiyle birlikte parlamentoya sunulmasını gerekli kılıyordu.²⁸ 19 Temmuz 1919'da çıkarılan bir karar ile yasama süreci biraz daha olgunlaştı ve hükümete bağlı çalışan işler idaresi nezdinde bir yasama şubesi oluşturuldu.²⁹ Bu tarihten sonra tasarıların içeriğini bizzat adı geçen şube incelemeye başladı. Önceki dönemde ise hükümete bağlı çalışan işler idaresinin tavsiyeleri doğrultusunda hükümet tasarıyla ilgili ekleme ve düzenlemelerini şerh düşükten sonra parlamentoya sunuyordu. Örneğin, Bakü Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili tasan 10 maddeden oluşan düzeltme ve eklemelerle birlikte parlamentoya gönderilmişti.

Azerbaycan Hükümeti'nin, dönemin koşullarına göre yasama sürecinin içinde bulunduğu haller olmuştur. Örneğin, 18 Temmuz 1918'de tüm yetkileri elinde bulunduran Azerbaycan Hükümeti, İstanbul'da yapılması tasarlanan uluslararası konferansa temsil heyeti gönderme konusunda karar almıştı. Parlamentonun açılmasına paralel olarak, hükümetin bu

27 ARDA, f. 895, say. 1, iş 222, v. 1; Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti, c. I, s. 966-969.

28 ARDA, f. 100, say. 2, iş 7, v. 70.

29 ARDA, f. 100, say. 2, iş 7, v. 187.

tür konulardaki yetkileri kısıtlandı. Mesela, Paris Barış Konferansı'na gönderilecek temsil heyeti konusunda İhtiyarlar Meclisi'nin parlamentodaki tartışmalara katılımını ve temsil heyetinin üyelerinin belirlenmesinde ileri sürdüğü fikirleri kabullenmek zorunda kaldı. Diğer taraftan, bu yeni yasama döneminde tasarıların prosedüre uygunluğunu denetlendikten sonra, parlamentonun onayına sunuluyordu. Örneğin, 5 Mart 1920'de Dışişleri Bakanı'nın Batı Avrupa ve Amerika'da diplomatik temsilcilikler açılmasıyla ilgili kanun tasansı tasvip edilmiş ve acilen parlamentoda müzakereye çıkarılması tasarlanmıştı.

Bazı durumlarda parlamentonun kabul ettiği kanunun dışına çıkılarak farklı hükümet kararlarının alındığı haller olmuştur. 27 Eylül 1919'da kabul edilen kanunun 5. maddesinin doktorlara uygulanmamasıyla ilgili hükümet kararı bu olguya somut örnek olabilir. Aslında sözü edilen tüzükteki ilgili madde bir memurun aynı anda birkaç görevde çalışmasını yasaklamıştı. Hükümet ise bu kanunun doktorları kapsamaması gerektiğini düşündüğünden durumu gerekçelendirmiş, düzeltme ve eklemeler içeren yeni tasarrın Sağlık Bakanı'nca parlamentoya sunulmasını irad etmiştir. Buna ek olarak, söz konusu düzenleme yapıncaya kadar 5. maddenin doktorları kapsamaması konusunda hükümet kararı alınmıştır.³⁰

Sonuç olarak, cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'da yasama işi yeni oluşan bağımsız devletin zaruri ihtiyaçları dikkate alınarak yapılmıştır. Parlamentoda kabul edilen birçok yeni kanun devletin stratejik öngörülerini belirleyen birer resmi evrak olarak ele alınmalıdır. Parlamentoda; maliye bütçe komisyonu, yasama komisyonu, Müessisler Meclisi'ne seçimleri yapma komisyonu, toprak meseleleri komisyonu ve işçi sorunları komisyonu gibi 11 komisyon çalışmıştır. Bazı durumlarda özel komisyonların kurulduğu vakidir. Komisyonlar genellikle parlamentoda grubu olan parti temsilcilerinin katılımıyla oluşturulmuştur. Parlamentoda müzakere edilen tasarılar ise adeta üçüncü müzakereden sonraki oylama sonucunda yasal hüviyet kazanmıştır.

Cumhuriyet döneminde yasama faaliyeti üç merhalede tezahür etmiştir: 1. Milli Şura – Hükümet, 2. Hükümet – Milli Şura, 3. Parlamento – Hükümet. Yasama ve yürütmenin genel durumunu ifade eden bu tabloda 3. merhale 2. merhalenin gelişmiş bir evresi olarak karakterize edilebilir. Cumhuriyeti döneminin yasama deneyimi, belli ölçüde Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin yasama faaliyetinden faydalanmıştır. Azerbaycan'da 1918-1920 tarihleri arasındaki cumhuriyet düzeni olağanüstü şartlarda kurulmuş olup, geleniğin ötesinde bir yasama süreci geçirmiştir. Birçok yasa hükümet kararları baz alınarak pekiştirilmiştir. Birçok hükümet kararının uygulamadan sonraki merhalede kanun niteliği kazanması cumhuriyet dönemi yasama faaliyetinin genel karakteristiğidir. Çağdaş bağımsız Azerbaycan devleti açısından bakıldığında, cumhuriyet döneminin yasama ve yürütme faaliyetleri ve bu ikisi arasındaki yakınlık ve farklılıklar üzerinde düşünülmesi gereken ilginç ve aktüel bir deneyim olarak ele alınabilir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivı), f. 51, siy. 2, iş 185, v. 85.
ARDA, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 5, 70, 187.
ARDA, f. 895, siy. 1, iş 11, v. 15-17.
ARDA, f. 895, siy. 1, iş 222, v. 1.
ARDA, f. 895, siy. 3, iş 92, v. 31-32.
ARDA, f. 895, siy. 3, iş 301, v. 16-17.
ARDA, f. 970, siy. 1, iş 212, v. 1-10.

2. Gazeteler

- Azerbaydžan, No. 19 (28 Yanvarya 1919).

3. Kitap ve Makaleler

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar), Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelnıe aktu (Sbornik Dokumentov), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydžan, Bakı, 1998.

Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları, 1918-ci il, Adiloglu, Bakı, 2006.

AZERBAIJAN PARLAMENTOSU'NUN AÇILMASI VE FAALİYETLERİ

Dr. Samir İSMAYILOV*

23 ayı kapsayan mevcudiyeti boyunca Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Türklerinin ulusal uyanışının sembolü ve self-determinasyon haklarının tecessümü olmuştur. Cumhuriyetin en önemli kurumlarından olan parlamento, oldukça zor ve kritik bir dönemde açılmıştır. 1917'in Şubat'ında Rusya'da meydana gelen devrim sonunda asırlara kök atmış çar rejimi tarih olmuştur. Şubat devrimi günlerinde tatlı rüyada bulunan Kafkasya ulusları, gürültülü bağımsızlık ve özerklik sloganları ile uyanmış, birçok siyasal parti ve örgüt bu yeni dönemde hukukî faaliyet alanı bulmuştur. Azerbaycan Türklerinin aydın kesimi Şubat devriminden çok şey beklemekteydi. Örneğin, Mehmed Emin Resulzade'ye göre, "1917'de meydana gelen Şubat devrimi mahkûm sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere muhtariyet verecekti."¹ Bakü'de faaliyet gösteren Müslüman örgütleri ise Ali Merdan Topçubaşov önderliğinde Müslüman İçtimai Cemiyeti Şurası'nı oluşturmuşlardı. Cemiyetin Yürütme Kurulu başkanlığına Mehmed Hasan Hacinski seçilmişti. Şuranın en önemli kolu Müsavat Partisi idi. Rusya'da yukarıda bahsi geçen yeni dönemdeki özgürlük ortamından yararlanan Müsavat Partisi açık faaliyete başlamıştı. Kısa süre zarfında Azerbaycan'ın en önemi siyasî örgütün çevrilen bu fırka, 22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'ne yapılan seçimlerde oyların % 40'ını aldı ve diğer partileri açık ara geride bırakarak seçimlerin galibi oldu. İşçi sınıfının yegâne temsilcisi olduğunu iddia eden Bolşevikler ise genel oyların sadece % 15'ini alabilmişlerdi. 26-28 Kasım 1917'de Rusya Müessisler Meclisi'ne yapılan seçimlerin Güney Kafkasya üzere sonuçları ise Müsavat Partisi'nin nüfuzunu ve popülarlığını tescillemiş oldu.

Güney Kafkasya'dan Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilen ve Ekim devrimi nedeniyle meclis toplantılarına katılmayan Kafkasyalı milletvekilleri, 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ni açtılar. Seym'deki Müslüman fraksiyonu Müsavat, İttihad, Himmet, Müslüman Sosyalist Bloğu temsilen 44 milletvekilinden oluşmaktaydı.² Seym'in açılmasının hemen ardından 22 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığı ilân edildi. 26 Nisan tarihli oturumda Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti Seym'den güvenoyu aldı. Kabinenin oluşumunda Azerbaycan milletvekillerinin oylan büyük rol oynadı. Bununla birlikte, oturumlardaki tartışmalar ve etnik sorunlar yüzünden Seym'in ömrü kısa oldu. 26 Mayıs 1918 tarihli son oturumda Gürcistan milletvekilleri federasyondan ayrıldıklarını ve bağımsız olduklarını beyan ettiler. Bu nedenle Seym ken-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: samir.ismayilov@mail.ru
1 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 26.
2 A. Balaev, *Azerbaydžanskoe Natsionalnoe Dvijenie: Ot "Musavata" do "Narodnogo Fronta"*, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1992, s. 30.

dini feshetmek zorunda kaldı.

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin feshinin ardından 27 Mayıs 1918'de Tiflis'te toplanan Müslüman fraksiyonuna mensup milletvekilleri, durumu müzakere ettiler ve Azerbaycan Milli Şurası'nın ilânıyla ilgili karar kabul ettiler. Anılan toplantıda Milli Şura'nın Yönetim Kurulu seçildi. Yönetim Kurulu üyeliğine Müsavat Partisi'nden Mehmed Hasan Hacinski, Nasib Yusufbeyli, Halil Hasmehmedov, Hüseyin Sultanov ve Mehmed Yusuf Caferov, Müslüman Sosyalistlerden Hudadat Melik Aslanov ve Camo Hacinski, Himmet grubundan Ekber Ağa Şeyhülislamov seçildiler. Gizli yapılan oylama sonucunda Azerbaycan Milli Şurası Başkanlığı'na Mehmed Emin Resulzade seçildi.³ 28 Mayıs 1918'de Hasan Ağayev'in başkanlığında eski Kafkasya Valiliği Konagı'nda Azerbaycan Milli Şurası'nın ilk toplantısı yapıldı. Uzun süreli müzakereler sonrasında Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya kamuoyuna duyuran "İstiklal Beyannamesi" kabul edildi. Beyannamenin içeriği şöyle idi:

"Büyük Rusya inkılabının cereyanı ile devlet vücudunun ayrı ayrı hisselerine ayrılmasıyla Cenubi Kafkas'ın Rus orduları tarafından terkine binaen mevcut vaziyet-i siyasiye hâsıl oldu. Kendi kuva-yı mahsusalına terk olunan Kafkas milletleri mukadderatlarının idaresini bizzat ellerine alarak Cenubi Kafkas Cumhuriyeti'ni tesis ettiler. Vaka-yı siyasiyenin inkişaf etmesi üzerine Gürcü milleti Cenubi Kafkas Cumhuriyet-i cüzinden çıkıp kendi müstakil Gürcistan Cumhuriyeti tesisini salâh gördü. Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları beyinde zuhur eden muharebenin tevziyesi üzerinden hâsıl olan vaziyet-i hazire-i siyasiye ve memleket dâhilinde bulunan misilsiz anarşi Cenub-Şarki Kafkas'tan ibaret bulunan Azerbaycan'a dahi bulunduğu dâhili ve harici müşkülattan çıkmak için hususi bir devlet teşkilatı tesis etmek lüzumunu telkin ediyor. Binaenaleyh, ârâ-yı umumiye ile intihap olunan Azerbaycan Şura-yı Milliye-i İslâmiyesi bütün cemaate ilân ediyor:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına sahiptir, Azerbaycan Cenubişarki Kafkas'tan ibaret Azerbaycan dahi kâmil'el-hukuk müstakil bir devlettir.
2. Müstakil Azerbaycan devletinin şekil-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti bütün milletler, bilhassa hem-civar olduğu millet ve devletler ile münasebet-i hasane tesisine azmeder.
4. Azerbaycan Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeksizin onun hudutlarında yaşayan bütün vatandaşlarına hukuk-ı siyasiye ve vataniye temin eder.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti, arazisi dâhilinde yaşayan bi'l-cümle milletlere serbestane inkişaf için geniş meydan bırakır.
6. Meclis-i Müessisan toplantıncaya kadar Azerbaycan'ın idaresinin başında ârâ-yı umumiye ile intihap olunan Şura-yı Milli

3 *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyeti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar)*, Bakı: Azerbaycan, 1998, I, s. 6.

ve Şura-yı Milli karşısında mesul hükümet-i muvakkati durur."⁴

Yukarıdaki beyanname metninden anlaşılacağı üzere, Milli Şura'nın ilk toplantısında Azerbaycan Türkleri açısından önemli haiz bir tarihi misyona imza atıldı. Konuyla ilgili Mehmed Emin Resulzade'nin anıları şöyledir: "28 Mayıs 1918 Beyannamesi neşretmekle Azerbaycan Şura-yı Milli-si, sözün siyasi manası ile Azerbaycan milletinin mevcudiyetini tespit etti. Azerbaycan kelimesi coğrafi, etnografik ve lengüistik bir kelime olmaktan çıkarak âlem-i siyasiye duhul etti."⁵

"İstiklal Beyannamesi"nin kabulünden sonra tarafsız Fethali Han Hoyski'nin oluşturduğu hükümet, Milli Şura'dan güvenoyu aldı. Cumhuriyet hükümeti kaotik bir ortamda faaliyete başladı. Bakü'de konuşlanan Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü HKS milli dayanıklılığı olan kesime karşı düşman mevkide bulunmaktaydı. 1918'in Mart ayında Bakü, Şamahı ve Kuba gibi bölgelerde Azerbaycan Türklerine karşı uygulanan soykırım faaliyeti Bakü Komünü'nün ahalî arasındaki nüfuzunun tamamen kaybolmasına neden olmuştu. Bu yüzden Bakü HKS'nin egemenliği Bakü ile sınırlı kaldı. Kazalardaki otorite boşluğu nedeniyle anarşik düzen mevcuttu. Azerbaycan'ın tamamını kontrol etmeyi amaçlayan Azerbaycan Milli Şurası ve Hükümeti'nin merkezi, 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye nakledildi. Söz konusu tarihte Gence'nin idaresi Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın elindeydi. Gence'de ilhakçı ve istiklâlcî gruplar arasındaki siyasi mücadele sonucunda 17 Haziran 1918'de siyasi kriz ortaya çıktı.

Milli Şura'nın 17 Haziran tarihli toplantısında hükümet krizini masaya yatıran Mehmed Emin Resulzade, çözüm olarak Milli Şura'nın feshe-dilmesini, tüm yasama ve yürütme yetkilerinin hükümete devredilmesini önerdi. Resulzade'ye göre, mevcut kriz ortamında siyasi bir çözüm yolu bulunmaz ise yönetim anarşistlerin eline geçebilirdi.⁶ Belirtilen toplantıda Mehmed Emin Resulzade'nin önerisi kabul edildi. Toplanıdan Milli Şura'nın feshi ve tüm yasama ve yürütmenin Azerbaycan Hükümet-i Muvakkatisi'ne devriyle ilgili iki önemli karar çıktı. Milli Şura'nın feshiyle ilgili birinci kararda, oluşan yeni iç ve dış konjonktür nedeniyle Azerbaycan Milli Şurası'nın tüm yasama ve yürütme yetkisini Fethali Han Hoyski başkanlığındaki geçici hükümete havale ettiği ve hükümetin elinde bulunan yetkilerin en kısa süre zarfında açılması tasarlanan Müessisler Meclisi dışında hiçbir şahıs veya kuruma devretmemesi gerektiği kayıtlıydı.⁷ İkinci karar ise geçici hükümetin yetkilerini belirlemekteydi. Söz konusu karara göre, geçici hükümet Azerbaycan'ın istiklâlini ilga edemezdi. Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin kabul ettiği toprak reformu gibi önemli yasalın geçici hükümet değiştiremezdi. Bun-

Azerbaycan Parlamentosu'nun Açılması ve Faaliyetleri

lar dışında kalan konularda karar verme hakkına sahipti. Hükümet, müte-akip 6 ay zarfında Müessisler Meclisi'ne seçimler yapmalıydı.⁸ Görüldüğü üzere, "Haziran Krizi" Milli Şura'nın feshiyle sonuçlandı. Bununla birlikte, Milli Şura en önemli görevini icra etmişti ve istiklâlin idamesini sağlamıştı.

1918'in tüm yazı boyunca yapılan diplomatik ve askerî hazırlıklar sonunda, 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı. Bu olayın ardından Azerbaycan Hükümeti Bakü'ye taşındı ve Bakü bağımsız Azerbaycan'ın başkenti ilan edildi (17 Eylül 1918). Bakü'ye yerleştikten sonra bir genelge yayımlayan Azerbaycan Hükümeti, din ve ırkına bakmaksızın tüm Azerbaycan vatandaşlarının eşit olduğunu deklare etti. Buna ek olarak, tüm vatandaşlarının canları ve mallarının hükümet güvencesinde olduğunu ilan etti. Soygun ve öldürme gibi vakalarda savaş döneminin kurallarının geçerli olduğu ve bu tür suçlar işleyen kişilere idam dâhil kanunların olanak tanıdığı tüm cezaların verileceği bildirildi.

1918'in Ekim ayının sonlarına doğru uluslararası konjonktürde vuku bulan değişiklikler Azerbaycan Hükümeti için yeni sorunlar ortaya çıkardı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 30 Ekim 1930'da imzalanan Mondros Mütarekesi'ne göre Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'yı, özellikle Azerbaycan'ı tahliye etmek zorunda kaldı. Mütareke sonrasında Güney Kafkasya İngiltere'nin nüfuz alanı ilan edildi ve İngiliz birlikleri Bakü'ye girdi. Sonraki tarihlerde Mehmed Emin Resulzade, söz konusu dönemde ilgili anılarda şunları kaydetmekteydi:

"Türk kuvvetleri Azerbaycan'ı tahliye etmek durumunda kaldı. Azerbaycan'ın yeteri kadar ordusu yoktu. Yeni gelen İngiliz Askerî Komutanlığı, Milli Ordu'nun mevcudiyetini kabul etmiyordu. Azerbaycan ordusu, aslında fiilen mevcut değildi. Milli Şura'nın başkanı olduğum dönem Nuri Paşa'nın bana sunduğu rapora göre, Milli Ordu'nun 1500 adet personeli vardı. Onlar da ülkenin çeşitli bölgelerinde hizmet yapmaktaydılar. Azerbaycan Hükümeti 500 kişiden oluşan bir polis birliği ile Bakü'de asayiş sağlamaktaydı. Faraza, Milli Ordu birlikleri mevcut olsa bile, Osmanlı ve Almanya Devletlerinin teslim olduğu bir savaşta İngiltere'ye savaş açmak makul bir çözüm değildi. Sorun yalnız diplomatik yolla çözülebilirdi."⁹

Böylesine gergin bir ortamda Milli Şura'nın açılması Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak için son bir şans olabilirdi. Yeniden faaliyete başlayan Milli Şura'nın 16 Kasım 1918 tarihli oturumunda Başbakan Fethali Han Hoyski, Milli Şura üyelerine çağında bulundu ve Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılması işini Milli Şura'nın üstlenmesini talep etti. Milli Şura'nın ikinci oturumunda bu mesele geniş şekilde müzakere edildi. Toplantıda; 1917'de Rusya Müessisler Meclisi'ne yapılan seçimlerde Güney Kafkasya'dan toplam 14 milletvekili çıkarılan Müslüman partilerin aldıkları oy oranında üye sayılarının katlanıp milletvekili sayısının 44'e ulaştırıldığı

4 ARDA, f. 894, s. 10, iş 192, v. 1.

5 İstiklâl, (28 Mayıs 1933).

6 Azerbaycan, No. 41 (Bakü, 1918).

7 Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Qanun ve Binagüzarlıqları Mecmuesi, No. 1 (1919), s. 9.

8 a.g.e., s. 8-9.

9 Resulzade, a.g.e., s. 45.

ve böylece Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ndeki Müslüman fraksiyonu oluşturulduğu vurgulandı. Buna ek olarak, Güney Kafkasya'daki Müslüman ahalini temsil eden bu mebusların, Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin ilgası üzerine Azerbaycan Milli Şurası'nı kurdukları ve ardından Müslümanların en yoğun yaşadıkları bölge olan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân ettikleri kaydedildi. Azerbaycan'da Türklerin yanı sıra diğer milletlerin yaşadığının farkında olan Milli Şura üyeleri, ülkedeki diğer milletlerin de temsil edilme hakları olduğunu deklare ettiler. Oysaki Milli Şura'daki 44 mebus onları temsil yetkisine sahip değillerdi. Diğer taraftan, Milli Şura'da temsilcisi bulunmadığı halde ülkede faaliyet gösteren birçok siyasi parti vardı. Bu partiler de Milli Şura'da temsil olunmalıydılar. Bu nedenle en kısa zamanda parlamentonun açılması gerekirdi. Zira parlamento açılır ise gayri milletler ile diğer siyasi partiler temsil hakkı elde etmiş olurlardı.

Milli Şura'ya sunulan raporlara göre, Bakü ve Gence eyaletleri ile Zakatala sancağı, İrevan ve Tiflis eyaletlerinin bir kısmını kapsayan cumhuriyet sınırları dâhilinde 2.750.000 Azerbaycan vatandaşı yaşamaktaydı. Onların 1.900.000'i Müslüman ahalisi, 500.000'i Ermeni, 230.000'i ise Rus nüfustu. 120 mebusun müteşekkil olması tasarlanan Azerbaycan Parlamentosu'na her 24 bin ahalinin bir mebus seçme hakkı vardı. Bu istatistiğe göre, Müslümanlar 80, Ermeniler 21, Ruslar 10, Almanlar 1, Yahudiler 1 mebus parlamentoya gönderilmeliydiler.¹⁰ Önceki dönemde seçilen ve Müslümanları Milli Şura'da temsil eden 44 mebus doğrudan parlamento çalışmalarına katılacaklardı. Geri kalan 36 Müslüman mebus ise seçimler sonunda parlamentoya katılacaklardı. Diğer milletler ise tamamen yeni mebuslar seçip parlamentoya göndereceklerdi. Parlamento nizamnamesinde, kaza ve şehirlere göre mebus dağılımı ayrıca belirlenmişti.¹¹

Yukarıda belirtildiği üzere, parlamento kanununa göre, Ermenilerin parlamentoya 21 mebus göndermeleri gerekirdi. Bu mebusların 8'i Gence, 8'i Şuşa ve 5'i Bakü'deki Ermeni Komitelerini temsil etmek amacıyla seçilmeliydi. Bakü'deki Rus ahalini temsilen Bakü Rus Milli Şurası ise 10 mebus göndermeliydi. Fakat biraz sonra bahsedeceğimiz üzere bu mebuslar gönderilmedi. 1 mebusun Alman milli örgütünü, 1 mebusun Yahudi Milli Şurası'nı, 1 mebusun Gürcü komitesini, 1 mebusun Polonyalıları komitesini temsilen parlamentonun çalışmalarına katılması gerekirdi. Bakü Sendikacılar Örgütü Şurası'na 3, Bakü Sanayi Ticaret Şurası'na 2 mebus yeni tahsis edilmişti. Parlamento nizamnamesinin gerekçesinde; milleti geri bırakan, sefalet ve felakete sonuçlanan ihtilaf ve adavetlerin terk edilmesi gerektiği hususunda halka müracaat yapılmaktaydı. Müracaatın içeriği şöyle idi:

"Tarihin cilvesi nedeniyle bu coğrafyada diğer uluslarla birlikte yaşamak zorundayız. Çağdaş yaşama ulaşmak ve meşakkatleri bertaraf edebilmek için akıllı davranmalıyız, insan haklarına

10 ARDA, f. 895, say. 3, iş 187, v. 1-2.

11 ARDA, f. 895, say. 3, iş 187, v. 1-2.

saygı göstermeliyiz, birbirimizi sayıp sevmeliyiz. Tüm Azerbaycan vatandaşları mezhep ve ırk farkı gözetmeksizin bu vatanın evlatlarıdır. Ortak vatanımızın gelişimi ve kendi mutluluğumuz için birbirimize yardım etmeliyiz."¹²

Parlamentar düzenin savunucularından Mehmed Emin Resulzade, 29 Kasım 1918'de Azerbaycan ve Rus dillerinde "ulusa sesleniş" metni yayımladı. Tarihi değere sahip bu seslenişin içeriği şöyleydi:

"Vatandaşlar! Muharebe ve inkılap zamanının fevkalade ahvalini dikkate alarak tatil etmiş olan Azerbaycan Şura-yı Millisi iltizam-ı zaman ile tekrar Azerbaycan'ın payitahtı Bakü'de toplandı. Şura-yı Milli'nin en evvel kabul ettiği kanun sırf Azerbaycan Müslümanlarına mahsus olan Şura-yı Milli'ni milli bir şekilde çıkarıp devleti bir şekle salmak oldu. Bu ayın 19'unda kabul ettiği kanunnameye göre, Şura'yı Milli Aralık'ın 3'üne kadar 120 azalık bir Meclis-i Mebusan haline gelecektir. Bu meclise azınlık olan milletlerin temsilcileri katılabileceği gibi, memleketin vilayetlerinden vekiller davet edilmiştir. Bu surette toplanan mebuslar ileride umumi intihap usulü ile Azerbaycan Meclis-i Müessisan'ı toplanıncaya kadar memleketimize sahip olacak, onun mukadderatını halledecek, hükümetini teşkil edecek ve menfaatlerini müdafaa edecek."¹³

Azerbaycan Milli Şurası; Bakü Rus Milli Şurası temsilcilerini yasama faaliyetine davet etmek suretiyle yapıcı bir yol izledi. Ortak noktalarda buluşmak amacıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını ön koşul olarak ileri sürmemekteydi. Bağımsız Azerbaycan'ın dünya kamuoyunda tanınmasıyla ilgili Azerbaycan Milli Şurası 24 Kasım 1918'de şöyle bir karar kabul etti:

1. Azerbaycan'ın devlet yapısı ve siyasi durumu uluslararası barış konferansında çözümlenmelidir.
2. Barış konferansına kadar Azerbaycan'ın yönetimindeki statüko değişmeden korunmalıdır.
3. Uluslararası barış konferansı toplanıncaya kadar Rusya Müessisler Meclisi eski imparatorlukta tüm ulusların temsilcilerinin katılımıyla açılır ise, Azerbaycan meclisinin faaliyetlerine katılacaktır. Fakat burada Azerbaycan'ın siyasi mukadderatını tayin etme hakkını sonuna kadar müdafaa edecektir."¹⁴

Azerbaycan'ı Rusya'nın bir eyaleti hesap ettiğinden Azerbaycan halkının self-determinasyon hakkını reddeden Bakü Rus Milli Şurası, Azerbaycan Parlamentosu'na mebus göndermedi. Bununla yetinmeyip Beyaz Ordu taraftarlarının oluşturdukları Ufa Hükümeti'ne bağlılığını kabul edilmesini talep ettiler. Azerbaycan Hükümeti'ne pek ragbeti olmayan İngiliz

12 ARDA, f. 895, say. 1, iş 25, v. 3, 4, 5.

13 ARDA, f. 895, say. 3, iş 187, v. 1-2.

14 ARDA, f. 895, say. 3, iş 187, v. 12.

Komutan General William M. Thomson bile Bakü Rus Milli Şurası'nın taleplerini gerçek dışı bulmaktaydı. Parlamentonun açılmasıyla ilgili vuku bulan tartışmalar, General Thomson'a Azerbaycan'da muhatap alınabilecek gerçek yönetimin cumhuriyet hükümeti olduğunu gösterdi. Bu nedenle ilerleyen safhada İngiliz Askerî Komutanlığı Azerbaycan Hükümeti ile ilişkilerde ılımlı politika izlemeye başladı. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti'nin gerçeklerle bağdaşan çevik politikası ve yeni yol haritası olumsuz gözükken tabloyu lehe çevirdi ve cumhuriyetin mevcudiyetini bir süreliğine koruyabildi. Cumhuriyet döneminin siyasilerinden Mehmed Emin Resulzade'nin Mondros Mütarekesi sonrasında oluşan siyasî ortamla ilgili anılan şöyledir:

"Zorluklar karşısında istikametini 360 derece değişenler vardı. Milliyetçiliğinden kuşku duyulmayacak bazı şahıslar, Azerbaycan'ın istiklâlini masaya yatırarak müzakereler yürütmek eğilimindeydiler. Bereket versin, hükümetin başında bulunan Fethali Han Hoyski ile Milli Şura'da çoğunluğu elinde bulunduran Müsavat Partisi liderleri ve sol gruplar böyle bir paniğe kapılmadılar. Parlamento nizamnamesine göre, Ruslar ve Ermeniler hükümete katılabilirlerdi. Fakat onlar bu şartlarda söz konusu katılımı gerçekleştirmediler."¹⁵

Parlamentonun açılma tarihi olarak 3 Aralık 1918 belirlenmişti. Fakat Azerbaycan'da faaliyet gösteren Rus ve Ermeni Milli Şuraları çeşitli kolan bahane göstererek İngiliz General Thomson'u ikna etmeye çalışıyor ve parlamentonun açılmasını engellemek istiyorlardı. Nitekim bu amaçlarına kısmen nail olabildiler. Büyük Britanya Askerî Karargahı'ndan Albay Stoks tarafından Binbaşı Rolands'a 3 Aralık 1918'de gönderilen telgrafta, parlamentonun açılmasının ertelenmesi talep edilmekteydi. Albayın konuyla ilgili düşünceleri şöyleydi: "Lütfen, Başbakan Hoyski'ye bildirin! İtilaf Devletleri Komutanlığı'nın emrine istinaden İtilaf Devletleri tarafından onaylanacak bir koalisyon hükümeti kuruluncaya kadar parlamento açılmamalıdır."¹⁶

Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyabilmek amacıyla Müsavat Partisi ile diğer sol örgütlerin dik duruşları, Bakü Rus Milli Şurası'nda ihtilâflar oluşmasına neden oldu. Bakü Rus Milli Şurası üyelerinin bir kısmı kurumun faaliyetlerinden rahatsız olduklarını ifade edecek toplu halde istifa ettiler ve Rus Slav Cemiyeti adlı yeni bir örgüt kurdular. Kuruluşunun hemen akabinde Azerbaycan Hükümeti'ne başvuruda bulunan örgüt üyeleri parlamento ve hükümetin faaliyetine katılmak istediklerini bildirdiler. Diğer taraftan ise İngiliz Askerî Komutanlığı'nın muvafakati üzerine 7 Aralık 1918'de Hacı Zeynelabidin Takiyev tarafından inşa edilmiş baysanlar okulunun binasında parlamentonun mutantan açılışı yapıldı. Parlamentonun açılış oturumunda Milli Şura Başkanı Mehmed Emin Resulzade şöyle bir konuşma yaptı: "Muhterem Mebuslar! Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'nin

ilk parlamentosunu açmak saadetini, siz muhterem milletvekillerini tebrik şerefini üstlenmemden iftihar duyuyorum. Efendiler, Rusya'da zuhur eden büyük inkılâp diğer hakikatler arasında büyük bir hakikati dahi ilan etti. Bu hakikat milletlerin hürriyet ve istiklâl hakları idi..."¹⁷ Mehmed Emin Resulzade, parlamentoda yaptığı bu konuşmaya birkaç kez milletvekillerinin alkışları nedeniyle ara vermek zorunda kaldı. Konuşmanın ardından Müsavat Partisi'nin parlamentonun açılmasıyla ilgili özel bildirgesi milletvekillerine duyuruldu. Söz konusu bildirgeden alıntılar vermekte yarar vardır: "Evet, efendiler! Bugün fırka ihtirasları ve şahsi gazeller gibi vatan ve millet gayesi karşısında anlamsız olan gazeller bir tarafa bırakılmalı, vatan kaygısı ve millet duygusu her şeyden yüce tutulmalıdır."¹⁸

Müsavat grubunun önerisi ile Ali Merdan Topçubaşov parlamento başkanı, Hasan Ağayev başkan yardımcısı görevlerine seçildiler. Belirlenen dönemde Ali Merdan Topçubaşov İstanbul'da bulunduğu parlamentonun oturumlarına Hasan Ağayev başkanlık etmeye başladı. Ali Merdan Topçubaşov'un 1920'nin Ocak ayında ikinci kez parlamento başkanlığı görevine seçildiğini kaydetmek gerekir. Fakat söz konusu tarihte Paris Barış Konferansı'na gönderilen temsil heyetinin başkanı olduğundan bu defasında da parlamento toplantılarını yönetme şansı ona nasip olmadı. Parlamentonun ilk oturumunda üç kişilik bir sekreter kurulu oluşturuldu. Mehdi Haçinski ise genel sekreter seçildi. Parlamentonun genel yapısı oluşturulduktan sonra hükümetin faaliyetleri ilgili mebuslar bilgilendiren Fethali Han Hoyski, yeni yürütme döneminin sağlıklı işleyebilmesi nedeniyle hükümetin istifasını sundu. Hoyski kabinesinin istifası parlamento tarafından kabul edildi. Mebusların tavsiyesi ve parlamento başkan yardımcısı Hasan Ağayev'in görevlendirmesi ile Fethali Han Hoyski yeni hükümeti oluşturma çalışmalarına başladı. 26 Aralık 1918'de Hoyski, yeni kabinesi ve yeni hükümet programını milletvekillerinin müzakeresine sundu. Geniş müzakerelerden sonra hükümet programı onaylandı ve yeni kabine parlamentodan güvenoyu aldı.

Yukarıdaki sayfalarda Parlamento Nizamnamesi'nden bahsedilir iken, parlamentoda Ermeni komitelerine 21 yer, Rus Komitelerine 10 yer, Bakü Sendikacılar Örgütü Şurası'na 3 yer tahsis edildiğini bildirmiştik. Ne var ki bahsi geçen örgütlerin temsilcileri parlamentonun açılış oturumuna katılmadılar. Bilhassa Bakü Rus Milli Şurası, parlamentonu yasal olarak tanımadığını açıkladı ve bu nedenle parlamentoya mebus göndermeme kararını aldı. Onlara göre, Azerbaycan kendi bağımsızlığını ilan ederek, "üniter yapılı Rusya" projesine muhalefet etmiştir. Bakü Rus Milli Şurası'nın parlamentoya mebus göndermesi ve hükümete katılması, Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınmasını kolaylaştırabilirdi. Bu nedenle adı geçen örgüt parlamentoyu protesto etmiş oldu. Tüm bu belirtilenlere rağmen, Rus Milli Şurası'nın Bakü'deki bütün Rus ahalisi temsil ettiği söylenemezdi. Bu nedenle Bakü'de faaliyet gösteren Rus Slav Cemiyeti, Mehmed Emin

15 Resulzade, a.g.e., s. 47.

16 ARDA, f. 895, say. 1, iş 11, v. 2.

17 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 5-10.

18 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 5-10.

Rezultade'ye başvurarak, örgütün parlamento ve hükümet çalışmalarında yer alma istemini ifade etti ve bu konuya yardımcı olmasını talep etti.¹⁹ Cemiyetin başvurusu olumlu kabul edildi ve cemiyet için parlamentoda 5 yer tahsis edildi. Bu nedenle 4 Aralık 1918'de Bakü Rus Milli Şurası Bakü'de faaliyet gösteren Rus Slav Cemiyeti ile ilişkileri dondurma kararı aldı. Bakü Rus Milli Şurası'nın parlamentoyu protesto etmesi uzun sürmedi. Bakü'deki Rus ahalinin baskıları sonucunda 31 Ocak 1919'da parlamentonun çalışmalarına katılma kararı alındı.

Bakü Rus Milli Şurası'nın muhalif konumu, "Büyük Ermenistan" kurulabilmesi amacıyla Bakü'ye yerleşen, açık veya gizli faaliyet gösteren Ermeni komiteleri tarafından hararetle desteklenmekteydi. Ermeni komiteleri, ilk başlarda parlamentoda kendilerine tahsis edilen yerlere mebus göndermediler ve parlamentonun çalışmalarını protesto etmek istediler. Ancak 2 ay sonra bu eylemlerinden vazgeçtiler ve parlamentonun çalışmalarına katıldılar. Ermeniler Azerbaycan Parlamentosu'nda "Ermeni grubu" ve Taşnaksutyun grubu" adlı 2 grup oluşturdular. Onların parlamentoya katılmalarının; Azerbaycan devletçiliğinin pekişmesine hizmet etmekten ziyade şoven amaçları için güvenli ve etkin bir tribün bulma amaçlı olduğunu belirtmek gerekir.

Parlamentonun açılması Azerbaycan'daki Alman azınlık açısından önemli bir gelişme olarak ele alınmalıdır. Parlamentodaki 1 yere gönderilen Alman mebus Kuhn, bu hususu şöyle özetlemekteydi: "Parlamento üyeleri, vatandaşlar! Yaklaşık 100 yıl önce kaderin cilvesi olarak Güney Kafkasya'yı, hususen Azerbaycan'ı yurt edinmek zorunda kalan biz Almanlar, istikbalimize umutla bakmaktayız. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin demokratik kanunlara istinat ederek bizlere mutlu yaşam bahşedeceğinden ve barış ortamı sağlayacağından eminiz."²⁰ Azerbaycan Polonyalıları mebusu Vonsoviç bu olaydan oldukça etkilenmiş ve parlamentoda şöyle bir konuşma yapmıştı: "Sayın mebuslar! Azerbaycan'da yaşamlarını sürdüren Polonyalıları adına sizleri tebrik ederim. Buna ek olarak, egemenliğin kaynağı olan parlamenter faaliyeti alkışla karşıyorum."²¹ Bakü'de yaşayan diğer milletlerin temsilcileri de parlamentonun açılmasını olumlu bulmaktaydılar. Fakat Sovyet döneminin genel tarih yazımının bu olaya nesnel yaklaşmadığı ve konuyu subjektif değerlendirdiği ifade edilmelidir. Örneğin, araştırmacı yazar N. Pçelin 1931'de yayımladığı *Müsavet Hükümeti Döneminde Köylü Meselesi* adlı kitabında konuyu şöyle değerlendirmektedir: "Türk askerinin yardımı ile Bakü'de yönetimi ele geçiren Müsavatçılar "demokrasi"ye bağlılıklarını kanıtlamak amacıyla 1918'in Aralık ayında parlamentoyu açtılar. Fakat parlamentoyu Azerbaycan halkı seçmemişti. Onun üyelerini, Müslüman Milli Şurası'na dâhil olan Müsavatçı bey ve hanlar oluşturmaktaydılar."²²

Azerbaycan Parlamentosu, açılışının ilk günlerinden itibaren faaliyet-

lerini demokrasi ilkelerine göre düzenledi. Parlamento Nizamnamesi'ne göre, parlamentonun 120 üyeden oluşması gerekirdi. Fakat çeşitli nedenler yüzünden parlamentoda hiçbir vakit 120 milletvekili bulunmamıştır. Parlamentoda milletvekillerin partilere göre dağılımı şöyle idi: Müsavat ve tarafsızlar grubu 39 mebus, İttihad grubu 13 mebus, Ahrâr grubu 6 mebus, Sosyalist Blok 13 mebus, Partisizler 4 mebus, Bağımsızlar 3 mebus, Ermeni grubu 5 mebus, Taşnaksutyun grubu 6 mebus, Azınlıklar grubu 4 mebus. Parlamentoda grupları bulunan partilerin grup toplantılarında parti çıkarları ve siyasi ideolojiler tartışılmaktaydı. Parlamentodaki çoğunluğu Müsavat Partisi elinde bulundurmaktaydı. Müsavat Partisi ile demokrat tarafsızlar grubu parlamento ve hükümet çalışmalarının temel istikametini belirlemekteydi, parlamentonun en büyük partisi olmasına rağmen, cumhuriyetin çıkarları için diğer partilerle koalisyon halinde sorunlara çözüm üretmeye çalışmaktaydı.

Mebusların sayısına göre parlamentoda ikinci sırada bulunan İttihad-ı İslam Partisi, 1919'un Aralık ayına kadar mevcut hükümetlere muhalefet yapmış ve hiçbir şekilde kurulan hükümetlere katılmamıştır. Parlamento çalışmalarındaki faaliyeti ise genellikle hükümet icraatlarını eleştirmekten ibaret olmuştur.

Azerbaycan Parlamentosu'nda sol sosyal demokrat görüşleri temsil eden bazı partilerin grubu vardı. Sosyalist Blok olarak bilinen bu grubu Himmetçiler, Menşevikler ve Es-Erler oluşturmaktaydı. Parlamento kayıtlarından görüldüğü üzere, kendini işçi ve köylülerin sözcüsü ilan eden Sosyalist Blok, parlamento tribünü ve hükümette aldıkları görevleri kendi siyasi amaçları için kullanmaya çalışmışlardır. Bu blok üyeleri; genelde Sovyet Rusya lehine çalışmış ve Azerbaycan'ın Sovyet Rusya ile birleşmesi için çaba sarf etmişlerdir. Buna ek olarak, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a özgürlük getireceğine inanmış, sosyo-ekonomik reformların yalnız sosyalist düzende mümkün olacağını tebliğ etmişlerdir. Onlar yalnız bir defa, 1919'un yaz döneminde Denikin tehlikesi belirlediği vakit milli duygulanımların baskın partilerle işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır.

Parlamentoda bağımsız grubu olan Ahrâr Partisi genellikle köylü haklarının savunucusu gibi izlenim bırakmıştır. Siyasi ve ideolojik olarak, diğer partilerle kıyaslamada daha ziyade Müsavat Partisi'ne yakın olmuştur. Ermeniler ise Azerbaycan Parlamentosu'nda iki grup olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu gruplar; parlamento tribünü daha ziyade Ermenistan Cumhuriyeti'nin politikalarını savunmak amacıyla kullanmışlardır.

Parlamento çalışmalarında Müsavat Partisi'nin grup başkan vekili Mehmed Emin Rezultade önemli görevler üstlenmişti. Parlamento oturumlarına katılan Rezultade, parti grubunun faaliyetleri hakkında bilgi derliyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının korunması, topyekün bütünlüğü, siyasi hak ve özgürlüklerin korunması, Azerbaycan Cumhuriyeti ile komşu devletler arasında dostluk ilişkilerinin tesisi, demokratik hukuk devletinin kurulması, ordu kuruculuğu ve sosyal reformların gerçekleştirilmesi gibi konular bu tür bilgilerin içeriğini oluşturmaktaydı.

19 Azerbaycan, (6 Dekabr 1918).

20 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 60.

21 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 62.

22 N. Pçelin, *Krestyanskiy Vopros pri Musavate (1918-1920 gg.)*, AzGNİİ, Bakü, 1931, s. 21.

En önemlisi, Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan'ın bağımsızlığına büyük önem vermekteydi. 10 Aralık 1918 tarihli parlamento oturumunda bu konuyla ilgili şöyle bir konuşma yapmıştı:

"Evvla âdemimerkeziyet, sonra muhtariyet, daha sonra istiklâl taraftan ve daima Azerbaycan'ın çıkarlarının savunucusu olan fırkamız için bugün o büyük maksat hâsıl olmuştur. Çünkü hem sağ partiler hem de sol partiler artık Azerbaycan'ın mevcudiyetini kabul etmişlerdir. Çünkü Azerbaycan mefkûresiyle ilgili artık Müslüman fırkalar arasında hiçbir ihtilaf yoktur. Çünkü cemaatimizin zihninde Azerbaycan fikri artık neşet bulmuş ve yerleşmiştir. Çünkü üç renkli o mağrur bayrak artık hepimizi birleştirmiştir."²³

Parlamentodaki komisyonların oluşturulması işine Mehmed Emin Resulzade'nin büyük katkılan olmuştur. Komisyonların oluşturulması konusunun müzakere edildiği 15 Aralık 1918 tarihli oturumda Mehmed Emin Resulzade şöyle bir teklif ileri sürmüştür: "Her parti grubu bir temsilci göndersin ve komisyonlar oluşturulsun."²⁴

Azerbaycan Parlamentosu'nun açılması ve faaliyetleriyle ilgili kaynak eserler ve arşiv belgeleri, parlamentoya giden yolun çok sancılı olduğunu, iç ve dış tehditler eşliğinde bu sürecin atlatıldığını göstermektedir. Zorluklarına rağmen, damarlarında Türk kanı akan kahraman ve vatansever Azerbaycan evlatları parlamento açmaya muvaffak olmuşlardır. 17 ay süren yasama döneminde parlamento, büyük işler başarmıştır. Her şeyden önce, Azerbaycan halkının parlamenter düzeni benimsediği kanıtlanmıştır. Diğer taraftan Müslüman Doğu'ya, parlamentodaki yasama faaliyetinden güç alan bir cumhuriyet örneği sunulmuştur. Cumhuriyet döneminin Azerbaycan siyasileri ise Türk tarihine parlamenter yönetim medeniyeti bahşetmişlerdir. Cumhuriyeti ilân eden aydın kadro, "İstiklâl Beyannamesi"nin 6. maddesine, "Azerbaycan'ın başında halkın seçtiği Milli Şura durur" cümlesini koymuştur. Başka bir ifadeyle Azerbaycan'ın ilk parlamento deneyiminin Milli Şura olduğunu deklare etmişlerdir. Azerbaycan Milli Şurası, 27 Mayıs 1918'den 17 Haziran 1918'e kadar olan 20 günlük faaliyeti boyunca 7 toplantı yapmış ve 2 önemli karara imza atmıştır. Birinci karar ile Azerbaycan'ın istiklali ilân edilmiş ve "İstiklâl Beyannamesi" dünya kamuoyuna duyurulmuştur. İkinci karar ile Fethali Han Hoyski başbakanlığında ilk Azerbaycan Hükümeti oluşturulmuştur. Böylece 1813'ten beri ilk kez bağımsız bir Azerbaycan devletinin varlığı dünya kamuoyuna duyurulmuştur.

Cumhuriyet döneminin gerçek parlamenter düzeni, 7 Aralık 1918'de kurulmuş ve 27 Nisan 1920'ye kadar devam etmiştir. 17 aylık bir yasama süresi boyunca parlamentonun 145 toplantısı yapılmıştır. Bu toplantılarda; "İstiklâl Beyannamesi"nin belirlediği ilkelere, Azerbaycan'ın top- rak bütünlüğüne, mutlak bağımsızlık ilkesine, temel hak ve özgürlükle-

re, demokratik hukuk devleti ilkelerine dayanan birçok kararlar kabul edilmiştir.²⁵ Bu konuyu, Mehmed Emin Resulzade'nin parlamentonun açılış toplantısında yaptığı nutuk ile kapatmakta yarar vardır: "Azerbaycan'ın muhtariyetini savunduğumuz günlerde sağ ve sol örgütlerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştık. Sığılar bize şöyle diyorlardı: Azerbaycanlılar sloganı ile Müslümanlar arasına tefrika salıyorsunuz, Türkçülük bayrağı kaldırmakla İslâm'ın esaslarını sarsıyorsunuz, Solcular ise şöyle diyorlardı: Azerbaycan'ın muhtariyetini talep etmekle vahit demokratik cepheyi bölüyorsunuz. Müsavat Partisi ilk kez Azerbaycan'ın bağımsızlık bayrağını göndere çekmiştir. Halkın bilincinde artık Azerbaycan idesi pekişmiştir. Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez!"²⁶

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 894, siy. 10, iş 192, v. 1.
ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, v. 5-10, 13, 31, 60, 62.
ARDA, f. 895, siy. 1, iş 11, v. 2.
ARDA, f. 895, siy.1, iş 25, v. 3, 4, 5.
ARDA, f. 895, siy. 3, iş 187, v. 1-2, 12.

2. Dergi ve Gazeteler

- Azerbaycan*, (6 Dekabr 1918).
Azerbaycan, (13 Dekabr 1918).
Azerbaycan, No. 41 (Baku, 1918).
Azerbaycan Cümhuriyeti Hökümetinin Qanun ve Binagüzarlıqları Mecmuesi, No. 1 (1919).
İstiklâl, (28 Mayıs 1933).

3. Kitap ve Makaleler

- Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar)*, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, c. I-II.
Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. I-II.
Balaev, A., *Azerbaydjanskoje Natsionalnoje Dvijenje: Ot "Musavata" do "Narodnogo Fronta"*, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1992.
Pçelin, N., *Krestyanskiy Vopros pri Musavate (1918-1920 gg.)*, AzGNII, Bakı, 1931.
Resulzade, Memmed Emin, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstemov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

23 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, v. 13.

24 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, v. 31.

25 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. I, s. 39.

26 *Azerbaycan*, (13 Dekabr 1918).

AZERBAJCAN PARLAMENTOSU'NDA İŞÇİ SORUNLARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞMELER VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Cavanşir ORUCOV*

28 Mayıs 1918'den 27 Nisan 1920'ye kadar 23 ay boyunca Azerbaycan'ın yönetimini elinde bulunduran Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, ulusal uyanış ve devletçilik alanında önemli başarıları imza atmıştır. Ancak cumhuriyetin kaderi menhus bir yapıya sahiptir, bu dönemin aydın kadrosu en fazla baskılara maruz kalmış kesimdir, cumhuriyetin tarihi 70 yıllık Sovyet rejimi süresince en fazla sahteleştirilmiş dönemdir.

İkinci Cumhuriyet, başka bir ifadeyle sosyalist cumhuriyet döneminde (1921-1991), 1917-1920 seneleri arasında Azerbaycan'da vuku bulan olaylarla ilgili çok sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak bu araştırmalarda birinci cumhuriyet dönemi (1918-1920) çoğu kez görmezden gelinmiş, bazı hallerde ise "Müsavat rejimi" olarak karakterize edilmiştir. Söz konusu eserlerin etüdü sırasında dikkatli bir okur, 2 yıla yayılan birinci cumhuriyet döneminin mevcut olmadığını ve Bakü Komününü'nden doğrudan 1920 tarihli Nisan devrimine geçildiği kanısına varabilir. Bu nedenle cumhuriyet döneminin saklı tutulduğu ve 2 yılı kapsayan böylesine önemli dönemin üstünün sanal şekilde kapatıldığı ifade edilmelidir. Bu durumda şöyle bir soru aktüel kazanmaktadır: "1917-1920 yıllarını kapsayan tarih yazımında Azerbaycan Cumhuriyeti konusu hesaba katılmıyor ise, söz konusu süreç nasıl ele alınıyor?" Bu konuda Rus devriminin genel sloganları ve had safhaya ulaşmış "amele meselesi" Sovyet tarihçilerinin yardımına yetişmiştir. Belirtilen tarih ekolü; 1918-1920 yılları arasındaki işçi itirazları ve köylü sorunlarının mahiyetini açıklığa kavuşturmadan ve konuyu nesnel olarak ele almadan ifrat sınıfsal yaklaşımla kaleme almıştır.¹ Bu ekol, daha ziyade Bolşeviklerin milli devlet aleyhine yaptıkları mücadele üzerinde durmuştur. Böylece proletarya diktatörlüğünün özel tarih yazımı siparişini icra etmiştir. Bu siparişlerin icrası sırasında diktatörlüğün belirlediği ilkeler ile resmî ideoloji dışına çıkma söz

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Doktora Öğrencisi. e-mail: ocavan@mail.ru

1 Örnek çalışmalar için bkz. K. M. Bayramov, *Massovie Raboçie Organizatsii Azerbaydjana v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti*, AN Az.SSR, Bakü, 1983; S. E. Sef, *Revolyutsionnyy Proletariat Bakü v Borbe za Vlast*, İzd. AZGNİİ, Bakü, 1934; A. S. Sumbatzade, *Sotsialno-Ekonomiçeskie Predposilki Pobedi Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane*, Azemeşr, Bakü, 1972; A. Dubner, *Bakinskiy Proletariat v godi Revolyutsii (1917-1920 gg.)*, İzd. AZGNİİ, Bakü, 1931; Dj. B. Guliev, *Borba Kommunistiçeskoj Partii za Osuşetstvenie Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Azerbaydjane*, AN Az.SSR, Bakü, 1970; M. İskenderov, *İz İstorii Borbi Kommunistiçeskoj Partii Azerbaydjana za Pobedu Sovetskoy Vlasti*, Azemeşr, Bakü, 1958; *İstoriya Azerbaydjana*, ed. İ. A. Hüseyinov v.dğr., Azemeşr, Bakü, 1963, c. III/1; *Öçerki İstorii Kommunistiçeskoj Partii Azerbaydjana*, Azemeşr, Bakü, 1963; *Öçerki İstorii Raboçego Klassa Azerbaydjanskoy SSR*, Azemeşr, Bakü, 1974; A. Raevskiy, *Angliyskaya Interventsiya i Musavatskoe Praviteilstvo*, İz İstorii Interventsii i Kontrevolyutsii v Zakavkaze, İzd. AZGNİİ, Bakü, 1927; A. Raevskiy, *Partiya Musavat i ee Kontrevolyutsionnaya Rabota*, İzd. AZGNİİ, Bakü, 1929.

Azerbaycan Parlamentosu'nda İşçi Sorunlarıyla İlgili Görüşmeler ve Çözüm Arayışları

konusu değildir. Tarihçiler önlerine gelen sorunu değerlendirip bilimsel sonuçlara varma durumunda degillerdir. Onların önüne konulmuş somut sonuçlar vardı ve onların görevi bu sonuçları bilimsel olarak temellendirmekten ibaretti. Kullanılan malzeme, genellikle Bolşevik kaynaklarıydı. Kaynaklardaki bilgiler farklı anlamlar içermesine rağmen, proses sırasındaki cimbızlama yöntemiyle alınan ve sahteleştirilen bilgiler üzerinde tarih inşa edilmekteydi. Böyle bir yöntemin sonucu olarak, Sovyet dönemi Azerbaycan tarih yazımı derin uçuruma yuvarlandı. Azerbaycan'ın düşmanları "beynelmilel kardeşler", milli liderler ise "sınıfsal düşmanlar" ve "milliyetçiler" olarak topluma pazarlandı. Tarih bilimi, birinci cumhuriyet dönemi (1918-1920) karalama kampanyası yürütmeye aracına dönüştürüldü. Tarih bilimi aracılığıyla Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'daki ajanları "inkılâpçı kuvvetler", milli devlet aleyhine faaliyetleri ise "inkılâpçı kuvvetlerin Sovyet yönetiminin kurulması için yaptıkları mücadele" olarak topluma sunuldu. Böylece; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasının doğal sonucu olarak ülkede işçi ve köylülerin katılımıyla Sovyet yönetiminin kurulduğu hususunda genel bir mütearife Azerbaycan tarih bilimine yerleşti. Tarihi gerçekler ise farklıydı. Ülkede faaliyet gösteren Sovyet ajanları ile 11. Kızıl Ordu'nun koordineli çalışmaları milli devletin varlığına son verdi. Bazı yerel örgütler ise ajanların propagandalının etkisinde kalarak milli devlet aleyhinde eylemler yaptılar.

Mehmed Emin Resulzade'nin kayıtlarına göre, demokratik ortamdan ve ağır ekonomik koşullardan yararlanan Bolşevikler, ekonomik durumu geliştirmek için mücadele yaptıkları gerekçesiyle meşru hükümeti devirmek yolunu benimsediler. Ne var ki Bolşeviklerin milli devlet aleyhine faaliyetlerine, uzun yıllar boyunca, övgüler dizildi ve Müsavat Hükümeti ile sömürgecilerin egemenliği altında inleyen halk açısından bu faaliyetlerin en doğru taktik olduğu tarih kitaplarında kolay değiştirilemez bir paradigmaya dönüştü. Belirtilen kitapların verilerine göre, bizzat bu "düzgün taktik" sayesinde Bolşevikler çokuluslu Bakü proletaryasını beynelmilel bayrak altına toplayabildiler. Oysaki söz konusu olayların demokratik haklardan ziyade suç düzeyinde olduğu ifade edilmelidir.

Azerbaycan Komünistlerinin başından bulunan Neriman Nerimanoğlu, Sovyet düzeninin ilk yıllarında Azerbaycan proletaryası saflarında çatlaqlar oluştuğunu ve işçilerin bir kısmının suç düzeyinde olaylara başvurduğunu itiraf etmektedir.² Böyle bir durumda Azerbaycan proletaryasının milli devlet ile savaşımı ve zaferi mümkün müydü? Bu tez bilimsel açıdan ne derecede doğrudur? Neriman Nerimanoğlu 1923'te bu hususla ilgili kaygısını şöyle ifade etmektedir: "Bu, düzenli bir projedir. Bir taraftan Komünizm çatısı altında Taşnaklar kendi çıkarları için çalışmaktadırlar. Diğer taraftan ise Es-Erler Sovyet düzenini içten dağıtmaktadırlar."³ Sovyet tarih yazımı ise bu hususları görmezden gelmiş ve sorunların içeri-

2 Neriman Nerimanoğlu, *Uçqarlarda İnqilabımızın Tarixine Dair. İ. V. Staline Mektub*, Azemeşr, Bakü, 1992, s. 20.
3 a.g.e., s. 33.

gindeki milli unsurları sumen altı etmiştir. Müsavat Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya petrol satılması ve taşınmasını yasaklaması gibi etkenler, Sovyet tarihçilerine Azerbaycan ve Rusya arasında ekonomik ilişkiler kurulmamasının gerçek nedenlerini tahrif etme fırsatı vermiştir. Aslında sorunun kaynağı Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtmaktan imtina etmesi ve Azerbaycan'ın işçilerine karışma girişimleriydi. Bizzat bu etkenler ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğini engellemekteydi. Sovyet tarih yazımında cumhuriyetin oluşumu, onun iç ve dış siyaseti gibi konular araştırılması yasaklı konular listesindeydi. Bu konularla ilgili özel monografiler yazılamazdı, dönemle ilgili çalışmalarda cumhuriyet tarihine fazla temas edilemezdi. Sovyetlerin çöküşüyle birlikte söz konusu paradigmadaki çatlaklar oluştu ve cumhuriyet tarihi araştırmacıların özel ilgi ve gayretlerine mazhar oldu, cumhuriyet tarihinin çeşitli konularıyla ilgili çok sayıda kitap yayımlandı.⁴ Buna ek olarak, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in fermanı ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 80 yıllık jübilesini geçirmek amacıyla oluşturulan devlet komisyonu, cumhuriyet tarihiyle ilgili çok sayıda kitap, makale, hatırat ve arşiv belgelerinin yayımlanmasına yardım etti.⁵

Dış politika, edebiyat, dil, kültür, devlet geleneği, ulusal semboller ve ordu kuruluşuyla ilgili çok sayıda kitap yayımlanmasına rağmen, cumhuriyet döneminde işçi sorunları ve sorunların çözümü için sarf edilen çabalarla ilgili henüz bağımsız bir araştırma yapılmamıştır. Çağdaş tarih yazımında bu konunun yeteri kadar ilgi görmediği gözlemlenmektedir. Oysaki Sovyet tarih yazımının acı deneyimi, vatan tarihinin hiçbir alanının ilgi dışı bırakılmaması gerçeğini ortaya koymuştur. İşçi sorunuyla ilgili kayıtlara, yalnız bazı genel çalışmalarda tesadüf edilebilir. Cumhuriyet tarihinin önde gelen siyasilerinden Mehmed Emin Resulzade, sorunun önemini erken dönemde kavramış olsa gerek ki, konuyla ilgili şöyle yazmaktaydı: "Ortada bu kadar teşkilât-ı idari müşkilatı var iken, Rusya İnkılâbı'nın içtimali şarhları ile kızgın ve hadd-ı raddeye gelmiş arazi meselesi, amele meselesi gibi her zaman iştil edilebilecek ve biran evvel hallini isteyen esaslı ıslahat meseleleri dahi vardı."⁶ Ahmed Ağaoglu ise cumhuriyet düzenini protesto eden "Aralık Grevi" ile ilgili şöyle bir konuşma yapmıştı:

4 Örnek çalışmalar için bkz. *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920)*, ed. Nigar Allahverdiyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998; *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (Edebiyyat, Dil, Medeniyyet Quruculuğu)*, Azemeşr, Bakı, 1998; *Azerbaycan Tarixi: VII Cildde*, ed. Cemil Quliyev, Azemeşr, Bakı, 2008, c. V; *Azerbaycan Ordusu (1918-1920)*, ed. Mehman Süleymanov, Herbi Neşriyyat, Bakı, 1998; *Müsteqil Dövlətimiz və Parlamentimiz*, ed. M. Elesgerov, Azərbaycan Respublikası Milli Meclisi, Bakı, 2001.

5 Örnek çalışmalar için bkz. *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar)*, ed. Atahan Paşayev, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998; *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. I-II; *Azerbaydjanskaya Demokratikəskaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelnie Akti (Sbornik Dokumentov)*, ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998; *Azerbaydjanskaya Demokratikəskaya Respublika: Vneşnyaya Politika (Dokumenti i Materiali)*, ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998.

6 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, yay. haz. A. Rüstəmov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 52.

"Cenaplar! Bağımsızlığımızın yurtdışında tanınmasına nail olmadan önce ülke sınırları içinde tanınmasına nail olmak gerekir. Hükümet kendi güç ve nüfuzunu göstermelidir, vatandaş güçlü yönetimin mevcutluğunu hissetmelidir. Bu nedenle ülkenin tamamında herkesin boyun eğeceği güçlü bir yönetim kurmak gerekir."⁷

Paris Barış Konferansı'na gönderilen Azerbaycan delegasyonunun başkanı Ali Merdan Topçubaşov, 1919'un Kasım ayında ülkedeki istikrar ve asayiş sorunuyla ilgili şunları yazmaktaydı:

"İşçileri düzene koymak ve asayiş sağlamak gerekir. İşçileri düzene koymak suretiyle Azerbaycan güçlü bir devlet kurabilir. Böyle bir durumda yabancı bir devlet tarafından tanınmak pek anlam kazanmıyor. İstikrarlı ve güçlü bir Azerbaycan kendiliğinden fiilen tanınmış olacaktır."⁸

Tüm bu belirtilenlerden görüleceği üzere, cumhuriyet döneminde Azerbaycan'ın en önemli sorunları arasında işçi sorunları ve işçi meselesinin çözümü vardı. Bu dönemde meydana gelen grevlerin gerçek nedeni, karakteri, amacı, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin bu konuya yaklaşımı, işçi örgütleri ve bunların hükümetle ilişkileri, işçilerin sayısı ve mesleki dağılımı, sınıfsal çatışmanın içeriği gibi konuların tetkikinin özel önemi vardır. Bu gibi konular cumhuriyet tarihinin sarıh şekilde açıklığa kavuşmasına yardım eder.

7 Aralık 1918'de parlamentonun açılış oturumunda Fethali Han Hoyski hükümetin istifasını sundu. 10 Aralık 1918 tarihli ikinci oturumda ise parlamentoda grupları olan partiler kendi programlarını ilân ettiler. Müsavat Partisi'nin programını parlamentoya sunan Genel Başkan Mehmed Emin Resulzade, işçi sorunlarıyla ilgili parti programını şöyle özetledi:

"İnsanları ağır işgününün meşakkatinden kurtarabilmek için memur, amele ve işçinin günlük iş rejimi 8 saat olarak belirlenmelidir. Kadın, erkek aynı yapılmaksızın tüm işçilere haftada bir kere 24 saat süreli hafta sonu tatili verilmelidir. Kanunla belirlenmiş işgünü sayısından fazla çalışma menedilmelidir. Akşam 9'dan sabah 6'ya kadar süren gece nöbetleri yasak olmalıdır, fakat işin gereği ve yapılan akit ile uygun bulunduğu takdirde gece nöbeti tutulabilir. 16 yaş altı çocukların çalıştırılması yasaklanmalıdır. 16-18 yaş arası çocukların çalışma saati ise 6 saati geçmemelidir. Bayanları sağlıklarına ve vücutlarına zarar veren işlerde çalıştırmak memnurdur. Hamile bayanlara, doğumdan önce 4 hafta, doğumdan sonra 6 hafta boyunca izin verilmelidir, izin süresince maaşları ödenmelidir. Bayan işçi çalıştırma fabrika ve iş merkezleri yakın bir yerde anneleri çalışan

7 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 58.

8 A. M. Topçubaşev, *Pisma İz Partija*, Azemeşr, Bakı, 1998, s. 92-93.

çocuklar için kreşler bulundurmamak zorundadırlar. Çocuk emziren annelere üç saat çalıştıktan sonra 30 dakika mola verilmelidir. Sermaye sahiplerinden alınan vergilerden iş gücünü kaybetmiş veya yaş haddinden emekli olmuş kişilere sigorta yapılması için fon oluşturulmalıdır. Maaşlar hafta sonu nakit para olarak ödenmelidir. İmalathane, fabrika ve iş merkezlerine işçi emeğinin kullanılmasını kontrol amaçlı müfettişler gönderilmelidir. Fabrika ve iş merkezleri ile işçilerin sosyal güvenliğinin korunmasına yönelik kanunların icrasının kontrolünde işçilerin temsilcilerinin bulunması gerekir. Bu temsilçiler devlet maaş tahsis etmelidir. İşçi temsilcileri amelelere tahsis edilen malzemeleri ve bu malzemelerin kullanılabilirliğini nezarete bulundurmalarıdır. İşadamları tarafından işçilere tahsis edilen barınaklar Sağlık Bakanlığı'na ciddi şekilde kontrol edilmelidir. Emek kuralını bozan iş adamlarıyla ilgili cezai işlem uygulanmalıdır. İş merkezleri ve kar amaçlı diğer kurumlarda iş adamları ve işçilerden müteşekkül özel bir kurum oluşturulmalıdır. Yerli ve yabancı işçilerin iş bulabilmeleri için şehrin çeşitli bölgelerinde iş büroları açılmalıdır. Bu bürolarda işçi temsilcileri de görev almalıdır."⁹

İşçi sorunlarının çözümü konusunda parti programını açıklayan Mehmed Emin Resulzade, işçilerin içinde bulunduğu durumu şöyle özetlemektedir: "Milletin en önemli unsurunu oluşturan işçiler, bakımsızlık yüzünden muzır hastalıklara duçar olmakta ve bu hastalıklardan dolayı ölmektedirler. Doğal olarak, sıhhi önlemler alınmadığı için böyle bir durum ortaya çıkmaktadır. İşe meselesinin çözümü bu konuyla ilgili etkin bir çözüm olabilir."¹⁰ Parlatonun bu oturumunda söz alan Sosyalist Blok'tan Ekber Ağa Şeyhülislamov ile Ahmed Cevdet Pepinov, işçi sorunları ve çözümü konusunda birer konuşma yaptılar. Müsavat Partisi'nin programındaki işçilerle ilgili kısımlar konusunda Ekber Şeyhülislamov şöyle bir değerlendirmede bulundu:

"Her şeyden önce amele ve işçilerin hukukları açıklığa kavuşmalıdır. Bu husustaki çabalarından dolayı sağ fırkayı (Müsavat) tebrik ederiz, görevimizi kolaylaştırmıştır. Fakat bu program kâğıt üzerinde kalmamalı ve uygulamaya konulmalıdır. Müsterek mukavele payidar olmalıdır. Büyük imaretler dikip rahatlığımızı sağlayan işçileri acilen açıklıktan kurtarmalıyız."¹¹

Şeyhülislamov'dan sonra söz alan Ahmed Cevdet Pepinov'un konuya yaklaşımı şöyleydi:

"Bütün Azerbaycan'da işçilerin 8 saat çalışması temin edilmelidir. Şimdiye değin yapılan devrimsel temellere göre işçilerin durumunun izlenmesi, bundan sonra da devam etmelidir. İşçi ku-

9 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 13-15.

10 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 16.

11 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 18.

rumlan ve örgütleri kurmak için herhangi bir mali muavenet gerekmez, maddiyat dışı yardımlara ihtiyaç vardır."¹²

Her halükarda parlamentodaki Sosyalist Blok işçi sorunlarının çözümünde Sovyet Rusya deneyiminin baz alınmasını tavsiye etmekteydi. İttihad fraksiyonu grup başkan vekili Karabey Karabeyov'un işçi sorunuyla ilgili konuşmasının içeriği şöyleydi: "Bu hususta tamamen Menşeviklerin programını kabul eden fırka, işçilerin saadetini temin etmeye çalışacaktır. Fakat iş dünyasında geçerli olan anarşi ve keyfi uygulamalara mahal tanımamak için sermaye ile cemiyet arasında vaki olan mücadelenin şekli hukukun çözüme kavuşturulmalıdır."¹³

Ahrâr Partisi'nin programı ve işçi sorunlarına yaklaşımı, parlamentonun 26 Aralık 1918 tarihli oturumunda Abdullah Efendizade tarafından açıklandı: "İşçilerin gün zarfında çalışma süresi 8 saatten fazla olmamalıdır. Onların geçimi, sıhhi durumları, eğitilmeleri ve diğer talepleri hukukun temin edilmelidir. Fukarayı zor durumdan kurtarabilmek için gelire göre vergi alınmalıdır."¹⁴

Cumhuriyet hükümeti ve parlamento işçilerin durumunun zor olduğunu fark ettiğinden bu hususla ilgili çözümler üretmek zorundaydı. Bu nedenle Bakü Komünü tarafından faaliyetine son verilen Bakü Gubernörlüğü Fabrika Müfettişliği 12 Ekim 1918 tarihli karar ile yeniden faaliyete başladı. Fabrika Müfettişliği Kurumu; işçi sorunlarının çözümüne katılmanın yanında, işçi ve memurları kabul ediyor, endüstriyel kurumları ziyaret ediyor ve sorunları yerinde çözmeye çalışıyordu. Fabrika Müfettişliği Kurumu, önceleri Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na bağlı olarak çalışmaktaydı. 21 Ocak 1919'da Emek Bakanlığı oluşturulunca, adı geçen kurum yeni bakanlığa bağlı olarak çalışmaya başladı.¹⁵

Emek Bakanlığı kuruluşunun hemen akabinde emek ile kapital arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenleme ve denetleme görevini üstlendi. Görevi devralır almaz hemen işçi ve işveren sorunlarına el atan Emek Bakanlığı, 26 Ocak 1918'de bir kanunname yayımladı. Bu kanunnamede özetle şu hususlara yer verilmekteydi:

1. Bakü Sovyeti kararı ile 2 Ekim 1917'de ilân edilen kolektif mukavele kanunu bir ay süreliğine tekrar yürürlüğe konulmalıdır.

2. İşe alma ve işten ayrılma maddeleri müstesna olmak üzere, işverenlere işçileri işe alma ve işten atma yetkileri verilmiştir. Bu nedenle önceki kolektif mukavelede bu hususla ilgili madde yürürlükten kalkmıştır. Fakat işverenlerin müstesna hukukları hükümet tarafından belirlenmiş aşağıdaki maddeler ile sınırlandırılmıştır:

a). Münhal bir kadroya işçi kabulü sırasında sendika üyelerine öncelik tanınmalıdır.

b). Fabrika komiteleri üyeleri ile işçi kurumlarına seçilen üyelerin

12 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 19.

13 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 20.

14 Azerbaycan, No. 88 (15 Yanvar 1919).

15 Dubner, a.g.ö., s. 109.

işten çıkarılmaları Emek Bakanlığı nezdinde oluşturulan, işverenler ile işçilerin beraber sayıda temsil olunduğu özel kurumun izninden sonra mümkündür.

c). Toplu işten çıkarmalar yalnız yukarıdaki maddede adı geçen kurumun izninden sonra mümkündür. Ülkede faaliyet gösteren herhangi bir siyasal parti veya örgüte üyelik işten çıkarılma nedeni olamaz.

3. Müttekip bir ay zarfında 2 Ekim 1917 tarihli kolektif mukavele yeniden gözden geçirilmelidir. Bir ay boyunca taraflar 1 veya 2 madde hususunda mutabık kalmazlarsa, Emek Bakanlığı nezdinde oluşturulacak hakemler kurulu bu hususlarla ilgili karar verecektir. Söz konusu kurulun verdiği karar her iki taraf açısından bağlayıcı olacaktır.

Kanunnamenin diğer maddeleri maaşlara zam yapılması, Mart ve Eylül olayları sırasında işçilerin çalışmadıkları günler ile avanslarının hesaplanması gibi konuları içermektedir.¹⁶ Emek Bakanlığı'nun belirlediği bu kurullar iş adamları ve fabrikatörler arasında muvafakat doğurdu. Bu muvafakate göre, 1 Ocak 1919'dan itibaren, evli veya bekâr ayrımı yapılmaksızın, tüm işçilerin maaşları 360 ruble, 17 yaş altındaki işçilerin maaşları 180 ruble olarak belirlendi. Söz konusu muvafakat işçi ve işveren görüşmelerine doping etkisi yaptı ve kolektif mukavenenin yeniden gözden geçirildiği görüşmelerde mukavenenin onaylanması konusunda taraflar mutabık kaldılar. Bu hususu göz ardı edemeyen Bakü İşçi Konferansı, 26 Ocak 1919'da aldığı karar ile söz konusu önerileri kabul ettiğini açıkladı.¹⁷

İşçi sorunlarının çözümünde hükümetin harcadığı çabalar, parlamentodaki faaliyetler ile desteklenmekteydi. Örneğin, Müsavat Partisi üyesi Cevad Melikyegani'nin önerisi ile parlamentoda "İşçi Sorunları Komisyonu" oluşturulmuştu.¹⁸ Emek Bakanlığı nezdinde "İşçi Sorunlarıyla İlgili Meşveret Şurası'nın Oluşturulması"yla ilgili parlamentonun İşçi Sorunları Komisyonu'nun hazırladığı yasa tasansı 10 Mart 1919'da komisyon başkanı Rıza Karaşarov tarafından milletvekillerinin müzakeresine sunuldu. Tasarı parlamentoda geniş şekilde tartışıldıktan sonra kabul edildi.¹⁹ Adı geçen kurum, 5'i işçilerden, 5'i fabrikatörlerden olmak üzere 10 üyeden müteşkil idi. Meşveret Şurası'na seçimler yapılmaya kadar Emek Bakanı, fabrikatör ve işçilerden toplanılara üyeler çağırırdı. Şura başkanı; İşçi Müfettişliği ve Maden Nezareti Kurumu'ndan bilgili kişileri toplanılara davet edebilirdi. Emek Bakanı'nın katılımıyla yapılan toplantılarda Meşveret Şurası, maaşların artırılması, işçi komiteleri ile işverenler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, çalışma haklarının korunması, işçilerin ifaşesinin iyileştirilmesi gibi konuların görüşmekteydi. Toplantılar süreklilik arz etmeyip, ihtiyaca binaen başkanın çağrısı üzerine yapılmaktaydı. Meşveret Şurası'nın gündemini ve müzakereye çıkarılan konuların tartışma şeklini Emek Bakanı belirlemekteydi. Emek Bakanı, Meşve-

16 a.g.e., s. 110-111.

17 a.g.e., s. 112-113.

18 ARDA, f. 895, say. 1, iş 1, v. 33-35.

19 ARDA, f. 895, say. 1, iş 58, v. 13.

ret Şurası'ndaki görevini kısmen veya tamamen başka bir görevli memura vekâleten bırakabilirdi. Muvakkati Nizamnameye göre, Emek Bakanı'nın Başkanlığında toplanan Meşveret Şurası; çalışma haklarının korunması ve işçilerin maddi durumunun iyileştirilmesiyle ilgili kanunların uygulamalarını denetleme yetkisine sahipti.²⁰

Sosyalist Blok ile Himmet Partisi üyeliği bulunan Azerbaycanlı sosyal-demokratlar Es-Erler ve Menşevikler ile işbirliğine girerek, parlamentodaki muhalif sol fraksiyonu oluşturmuşlardı. Sosyo-ekonomik durumu sürekli gündeme getiren sol eğilimli milletvekilleri, hükümetin iç ve dış politika alanındaki icraatları konusunda muhalif görüşler belirtiyor, çoğu kez işçi sorunlarıyla ilgili uygulamaları eleştiriyorlardı. Sosyalist Blok üyeleri, parlamentonun neredeyse her oturumunda işçi hakları ve toprak sorunu gibi konuları gündeme taşımaktaydı. Gündeme taşınan konular tamı tamına çözüme kavuşturulmadığından parlamento ve hükümet eleştiri oklarının hedefi haline gelmekteydi. Hükümete muhalif güçler, bilhassa parlamentonun sol fraksiyonu mevcut durumdan faydalanabili ve Rus Bolşeviklerin yönlendirmesiyle Bakü'de grev ve gösteriler yaptı. 1919'un Mayıs ayında Bakü İşçi Konferansı iş bırakma ve grev yapma eylemi başlattı. Hükümetin önleme çabalarına rağmen 6 Mayıs 1919'da genel grevler meydana geldi. Parlamento ve hükümet Bakü İşçi Konferansı'nın grevini siyasal içerikli eylem olarak değerlendirdi. Parlamentosunun 6 Mayıs 1919 tarihli oturumunda söz alan Müsavat grubu temsilcisi Abuzer Rızayev konuyla ilgili şöyle bir konuşma yaptı:

"Bu grev ekonomik amaçlı olmayıp siyasal içerikli bir eylemdir. Düşmanımız sağdan ve soldan, her yerden baş kaldırmıştır. Amaçları istiklâlimize son vermektir. Bu nedenle bu konunun bugün parlamentoda görüşülmesini ve diğer konuların ertelenmesini önermekteyiz. Parlamento başkanı ve hükümet üyeleri bu konuyla ilgili nasıl bir önlem alacaklarını burada açıklamalıdır."²¹

Abuzer Rızayev'in ardından Mehmed Emin Resulzade söz aldı ve konuyla ilgili görüşlerini açıkladı:

"Çurayev Konferansı, Rusya Sefarethanesi'nden başka bir yer değildir. Tehlike tehlikedir, sağdan veya soldan gelmesi pek fark etmez. Bizim için durum ayındır ve bu tehlike kendi amellerinden ve iktidandan vazgeçmek istemeyen Rusya tarafından gelmektedir. İstiklâli müdafaa etmek Meclis-i Mebusan'a farz olduğu kadar, istiklâli aziz bilen millet ve cemiyet üyelerine, Bolşevik olsalar bile, istiklâli düşmanları ile mücadele yapmak farzdır."²²

Hükümet adına konuşma yapan Başbakan Nasib Yusufbeyli ise gre-

20 ARDA, f. 895, say. 1, iş 58, v. 14.

21 ARDA, f. 895, say. 1, iş 88, v. 85.

22 ARDA, f. 895, say. 1, iş 88, v. 87.

vin işçi sorunlarıyla ilgili olmadığını şöyle ifade etmekteydi:

"Bu grevin ameleler arasında kabul görebilmesi için ona iktisadi renk verilmektedir. İktisadi meselelerde hükümet her zaman işçilerin yanında olmuş ve bundan sonra hep işçilerin yanında olacaktır. Malumunuz, birçok meram-name ve idarelerimiz vardır. Çarayevler istedikleri kadar grev yapabilirler. Ayrıca işçilerin tamamı Azerbaycanlılardan ibaret değildir."²³

Bakü İşçi Konferansı'ndaki Es-Er, Menşevik ve Bolşevik liderler arasındaki ihtilaflar, parlamentodaki Müslüman sosyalist partilerin hükümeti müdafaa etmesi, hükümetin grevler konusundaki kararlılığı ve Bakü'deki İngiliz Askeri Komutanlığı'nın hükümeti desteklemesi gibi etkenler; söz konusu grevin uğursuz bir girişim olarak kalmasına neden oldu ve 13 Mayıs 1919'de grev başarısızlıkla sona erdi. Bununla birlikte, işçi hareketinden faydalanan Bolşevikler Bakü İşçi Konferansı'ndaki yerlerini sağlamaya aldılar. Diğer taraftan cumhuriyet hükümeti, Bolşevik tehlikesine Denikin tehlikesi kadar önem vermemekteydi. Hatta Denikin tehlikesi savuştur savuştur, alınan bir karar ile 1920'nin Mart ayında Devrimle Mücadele Örgütü ilga edildi. 1920'nin Şubat ayında çıkan bir karar ise AK(b)P'nin kurulmasının önündeki tüm yasal engelleri kaldırmıştı. Kuruluşunun hemen ardından işçiler arasında geniş propaganda faaliyetleri başlatan AK(b)P, işçi sınıfını kendi safına çekmeye çalıştı. Netice itibarıyla parlamento ve hükümet düzeyinde işçilerin sorunlarına verimli çözümler bulunamayışı cumhuriyetin çöküşünü hızlandıran en önemli etkenler arasında yer aldı.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 895, siy. 1, iş 1, v. 13-16, 18-20, 33-35, 58.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 58, v. 13-14.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 88, v. 85, 87, 90.

2. Gazeteler

Azerbaycan, No. 88 (15 Yanvar 1919).

3. Kitap ve Makaleler

Azerbaycan Ordusu (1918-1920), ed. Mehman Süleymanov, Herbi Neşriyyat, Bakı, 1998.

Azerbaycan Tarixi: VII Cildde, ed. Cemil Quliyev, Azərneşr, Bakı, 2008, c. VI.

23 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 88, v. 90.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), ed. Nigar Allahverdiyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar), ed. Ataxan Paşayev, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Edebiyyat, Dil, Medeniyyət Quruculuğu), Azərneşr, Bakı, 1998.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. I-II.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatelnie Aktı (Sbornik Dokumentov), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika: Vneşnyaya Politika (Dokumenti i Materialı), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998.

Bayramov, K. M., **Massovie Raboçie Organizatsii Azerbaydjana v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti**, AN Az SSR, Bakı, 1983.

Dubner, A., **Bakinskiy Proletariat v godı Revolyutsii (1917-1920 gg.)**, İzd. AZGNİİ, Bakı, 1931.

Guliev, Dj. B., **Borba Kommunistiçeskoy Partii za Osušetstvenie Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Azerbaydjanı**, AN Az SSR, Bakı, 1970.

İskenderov, M., **İz İstorii Borbi Kommunistiçeskoy Partii Azerbaydjana za Pobedu Sovetskoy Vlasti**, Azərneşr, Bakı, 1958.

İstoriya Azerbaydjana, ed. İ. A. Hüseynov vdgr., Azərneşr, Bakı, 1963, c. III/1.

Müsteqil Dövlətimiz və Parlamentimiz, ed. M. Elesgerov, Azərbaycan Respublikası Milli Meclisi, Bakı, 2001.

Nerimanov, Neriman, **Uçqarlarda İnqilabımızın Tarixine Dair İ. V. Staline Mektub**, Azərneşr, Bakı, 1992.

Oçerki İstorii Kommunistiçeskoy Partii Azerbaydjana, Azərneşr, Bakı, 1963.

Oçerki İstorii Raboçego Klassa Azerbaydjanskoy SSR, Azərneşr, Bakı, 1974.

Raevskiy, A., **Angliyskaya İnterventsiya i Musavatskoe Pravitelstvo, İz İstorii İnterventsii i Kontrrevolyutsii v Zakavkaze**, İzd. AZGNİİ, Bakı, 1927.

Raevskiy, A., **Partiya Musavat i ee Kontrrevolyutsionnaya Rabota**, İzd. AZGNİİ, Bakı, 1929.

Resulzade, Memmed Emin, **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, yay. haz. A. Rüstəmov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

Sef, S. E., **Revolyuetsionny Proletariat Bakı v Borbe za Vlast**, İzd. AZGNİİ, Bakı, 1934.

Sumbatzade, A. S., **Sotsialno-Ekonomiçeskie Predposilki Pobedi Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane**, Azərneşr, Bakı, 1972.

Topçubaşev, A. M., **Pisma İz Parija**, Azərneşr, Bakı, 1998.

AZERBAJCAN'DA GÖÇMENLER (KAÇKINLAR) SORUNU VE ÇÖZÜM YOLLARI (1918-1920)

Doç. Dr. Boran EZİZ*

XX. yüzyıl boyunca Azerbaycan Türkleri birkaç kez Ermeni baskı ve saldırılarına maruz kaldıklarından ata yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Böyle felaketsel olayların birisi 1917-1920 yılları arasında vuku bulmuştur. Söz konusu olaylar sırasında Ermenistan'da ve Azerbaycan'ın Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde yaşamını sürdüren çok sayıda Azerbaycanlı evlerinden ve yurtlarından çıkarılmıştır. Örneğin, olaylar sırasında sadece Novo-Bayezid, Eçmiadzin ve İrevan'da 200 bini aşkın kişi zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Olay bununla sınırlı kalmamış, birçok köy yer yüzünden silinmiştir. Örneğin, sadece İrevan Eyaleti'nde 211 Azerbaycan köyü yıkıma uğramıştır.¹ Asayişin sağlamak amacıyla Güney Kafkasya'ya geldiğini belirten Avrupalı temsilcilerin ise bölgeye yerleşmelerinden sonraki süreçte Ermeni saldırılarının durduğu söylenemezdi. Örneğin; Albay Pirumov ve Komiser Dro (Drastamat Kanayan) komutanlığındaki Ermeni çeteleri 17-21 Şubat 1918'de dört gün boyunca İrevan Eyaleti'nde 21 köyü yerle bir ettiler.² Genelde ise 1918-1919 yılları arasında İrevan, Zengezur ve Şuşa'dan 300 binin üzerinde Azerbaycanlı zorunlu göçe tabi tutulmuştu. 1 Ekim 1919'a kadar sadece İrevan'dan 5.848 aile veya 30.741 göçmen baskılar sonucu Azerbaycan'a iltica etmek zorunda kalmıştı.³

1918'in son aylarına doğru Azerbaycan'a iltica etmek zorunda kalan göçmenlerin iskân edildikleri bölgeler ve tahmini sayılarıyla ilgili şöyle bir istatistik çıkarılabilir:

1. Gence ve havalisi: 500 aile, 2.500 göçmen.
2. Gence kazası Hanbulak ilçesi: 1.400 aile, 7.100 göçmen.
3. Gedebev ve havalisi: 500 aile, 2500 göçmen.
4. Gazah kazası: 1.100 aile, 5.500 göçmen.
5. Şuşa kazası: 1.461 aile, 8.340 göçmen.
6. Cavanşir kazası: 415 aile, 2.423 göçmen.
7. Zengezur kazası: 98 aile, 573 göçmen.
8. Cebrail kazası: 84 aile, 448 göçmen.
9. Şamahı kazası: 270 aile, 1.357 göçmen.⁴

Cumhuriyet öncesinde göçmenlere yardım edebilmek için Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonunun talebi doğrultusunda göçmenler bürosu oluşturulmuştu. Fakat çeşitli nedenler yüzünden bu büro verimli çalışmamıştır. Ülke topraklarının büyük bir kısmı işgal altında bulunduğu günlerde Gence'yi merkez edinen Azerbaycan Hükümeti, göç-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: boranaziz@gmail.ru

1 Boran Eziz, "Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qaçqınlar Problemi", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tarixinin Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Sessiya, Materiallar*, Bakı, 2003, s. 24.

2 a.g.m., s. 24.

3 ARDA, f. 895, say. 3, iş 196, v. 7.

4 ARDA, f. 895, say. 3, iş 196, v. 8.

Azerbaycan'da Göçmenler (Kaçkinlar) Sorunu ve Çözüm Yolları (1918-1920)

menlerin sorunlarıyla ilgilenmeye başladı ve sorunun çözümünü için Huda-dat Refibeyli bakanlığında Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanlığı oluşturdu.⁵ Cumhuriyet hükümeti; Bakü'nün kurtarılmasına paralel olarak başkent in bu şehre naklinden sonra daha fazla göçmenler sorunuyla ilgilenme fırsatı buldu. Özellikle 1918'in Ekim ayında kabinede yapılan revizyon sonucunda Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanlığı iki birime ayrıldı ve göçmenler sorunuyla Sosyal Teminat Bakanlığı ilgilenmeye başladı.⁶ Azerbaycan Hükümeti; göçmenlerin sorunlarını çözebilmek için çeşitli yasalar çıkardı. Örneğin, 13 Temmuz 1918'de "Göçmenlere Yardım Teşkilî Hakkında Karar" kabul edildi. Söz konusu karar ile Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanlığı'na göçmenlerin iskân ve iaşesinin temini, hastaların hastanelere yerleştirilmesi gibi görevler verildi. Göçmen bürolarının harcamaları için Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanlığı bütçesine ek tahsisat yapıldı. Ariyeten, hayır kurumlarının bu tür faaliyetlere katkıda bulunmalarının teşvik edilmesi karara bağlandı. Ekim 1918'de adı geçen bakanlık iki kısma ayrıldıktan sonra, mevzu bahis görevleri Sosyal Teminat Bakanlığı üstlendi. Genellikle göçmenlere yardım gösteren bu bakanlığın başında Musa Refiyev ve Rüstem Han Hoyski gibi siyasiler bulunmuşlardır.

1918-1920 yılları arasında savaş ve anarşi ortamı çok sayıda vatanşahın evsiz ve yurtsuz kalmasına neden oldu. Müflis halde günlük yaşam için mücadele eden bu insanlar yalnız devlet kaygısı ve hayır kurumlarının yardımı sayesinde ayakta kalabiliyorlardı. Sosyal Teminat Bakanlığı göçmenlerin sadece günlük yaşamlarına çözüm üretmekle kalmayıp, onların istikbalinin temini açısından bazı projeler üretmekteydi. Göçmenlerin mesleklerine uygun iş yerlerine yerleştirmeleri ve ebeveynlerini kaybetmiş çocuklar için yuvaların yapılması gibi eylemler bu projeler kapsamında gerçekleştirilmekteydi.⁷ Dolayısıyla bakanlığın gündeminde; göçmen sorunları ve himaye işlemleri gibi iki önemli konu vardı. Komşu devletlerden gelen göçmenlerin gıda ürünleriyle temini, işlerini kurabilmeleri için onlara faizsiz kredi verilmesi ve işle temin edilmeleri bakanlığın umde görevleri arasındaydı.⁸

Yukarıda belirtildiği üzere, bakanlığın uğraştığı ikinci önemli mesele çocuk yuvalarını himaye etmekten ibaretti. Buna ek olarak, bakanlığın tahsisatı ile ahalinin fakir kesimi için gecekondular, ucuz yemekhaneler ve erzak dağıtım mıntıkları oluşturulmaktaydı. Diğer taraftan ise kamu yararına yapılan hayır işlerini teşvik etmek ve genişletmek, zaman zaman bu tür işleri denetlemek bakanlığın görev alanları arasındaydı. Tüm bu görevleri icra edebilmek için bakanlık nezdinde himaye, göçmen ve iş kurma adlarıyla üç önemli şube oluşturulmuştu.⁹

5 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydžanskogo Respubliki, Bakı, 1920, s. 78.

6 Boran Ezizov, "ADR-in Qaçqınları Yerləşdirmək Sahəsində Fealiyyəti", *Tarix və Onun Problemləri*, No. 3-4 (2000), s. 99.

7 a.g.m., s. 99.

8 a.g.m., s. 99.

9 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 79.

Bakü şehri dışında göçmenlerin iskânı esnasında yerel sosyal güçlerin yardımından istifade edilmekteydi. Buna ek olarak, bölgelerde göçmenler ile yerel halkın temsilcilerinin katılımıyla göçmen komisyonları oluşturulmaktaydı. Bu komisyonlar göçmenlerin iskânı ve işleri ile ilgilenmekte ve onları işle temin etmeye çalışmaktaydı. 1918'in son aylarında Azerbaycan'a iltica eden kişiler, çoğunlukla Novo-Bayezid, Eçmiadzin ve İrevan'dan gelen göçmenlerdi. Toplumsal baskı ve şiddet yoluyla Ermenistan'daki ata yurtlarını terke zorlanan bu insanlar, göçmen komisyonları tarafından Gazah, Gedebe ve Gence kazalarına iskân ettirildiler. 2.000 civarında bir göçmen grubu ise Şamahı'nın Medrese köyüne yerleştirildi.

Göçmenlerin sayısı sürekli artış kaydettiğinden Sosyal Teminat Bakanlığı nakit para yardımını durdurmak zorunda kaldı. Bunun yerine erzak payları dağıtılmaya başlandı. Erzak paylarına buğday, pirinç, sabun, tuz ve kumaş gibi gün boyunca gerekli olan acil malzemeler konulmaktaydı. Ancak göçmenlerin sayısındaki artış nedeniyle dağıtılan erzak payları yeterli olmuyordu. Göçmenlerin yanı sıra, Şamahı ve Lenkeran kazalarında Taşnak ve Bolşevik saldırılarına uğrayan ahalî açlık ve sefalet içinde yaşamını sürdürüyordu. Göçmenler gibi bu insanlar da günlük gıda ürünlerine muhtaç haldeydiler. Sosyal Teminat Bakanlığı belirtilen bölgelerde ikamet eden ahalinin zor durumda olduğunu fark ettiğinden 1919'un Nisan ayından hasat mevsimine kadar onlara erzak yardımında bulundu.

Göçmenlerin sorunlarıyla doğrudan ilgilenebilmek için bölgelerde 6 göçmen komisyonu kurulmuştu. Bu bölgelerin adları şöyleydi: 1. Gence, 2. Şamahı, 3. Nuha, 4. Karabağ, 5. Lenkeran, 6. Bakü. Bu bölgelerdeki göçmen komisyonlarının faaliyetine sosyal teminat müfettişleri başkanlık etmekteydiler.¹⁰ Sosyal Teminat Bakanlığı'nın yardım kampanyası üç kola ayrılmıştı: 1. Bakü ve çevresindeki muhtaçlara yardım kolu, 2. Ülkenin diğer bölgelerinde ihtiyaç içinde olanlara yardım kolu, 3. Yurtdışında yaşayan soydaşlara yardım kolu.

Sosyal Teminat Bakanlığı'nca yapılan yurtiçi sosyal yardımlarının bölgelere göre dağılımı şöyleydi:

1. Gence bölgesi: Bu bölgede 21.098 göçmen vardı. Göçmenler genellikle Gence ve havalisinde iskân ettirilmişlerdi. Sıkıntılı günlerinde göçmenlere 18.000 pud tahıl ürünleri dağıtıldı. Bu yardım göçmenlerin temel yiyecek ihtiyacını karşılayamadığından Gence'de 3, Gedebe'de 1, Gazah'ta 1 erzak dağıtım muntıkası oluşturuldu. Çalışmalar sırasında ebeveynlerini kaybeden çocuklar için Gence'de 2, Gedebe'de 1, Gazah'ta 1 çocuk esirgeme kurumu açıldı. Gence'de dezenfeksiyon kamaralı 60 yataklı bir acil tıbbi yardım servisi hizmete verildi. Şehir hastanesinde bulasıcı semptomları olan hastalar için 20 yataklı bir bölüm tahsis edildi. Ayrıca Ermeni çocukları için 25 yataklı çocuk esirgeme kurumu ve bir erzak dağıtım muntıkası açıldı.¹¹

2. Şamahı bölgesi: Bu bölgede 26.877 göçmen vardı. Söz konusu dairede bannak bulan göçmenlere 18.241 pud buğday ve pirinç gibi tahıl mahsulleri dağıtıldı. Buna ek olarak, dairede 13 erzak dağıtım muntıkası tesis edildi. Ariyeten, Şamahı'da 80 yataklı çocuk yuvası ve 30 yataklı hastane, Gökçay'da 100 yataklı çocuk yuvası hizmete açıldı.¹² Şamahı şehrinde göçmenler için 415 ev yapıldı. İrevanlı göçmenlerin ziraat işleriyle uğraşabilmeleri için 58 öküz satın alındı. Azerbaycan Hükümeti'nin 17 Şubat 1919 tarihli kararı ile bir komisyon oluşturuldu ve bu komisyon üyelerini Şamahı kazasındaki göçmen sorunlarını çözmekle görevlendirdi.¹³ Ziraat, İşçileri ve Sosyal Teminat Bakanlıkları temsilcilerinden oluşan komisyon üyeleri, yerlerde yaptıkları çalışmalar sonucunda bölgedeki göçmenlerin iskân ve işe sorunlarını çözmeye çalıştılar.

3. Nuha bölgesi: Bu dairede 5.100 göçmen vardı. Buradaki göçmenler Nuha, Ağdaş, Seyidler ve Nic'de toplanmışlardı. Sosyal Teminat Bakanlığı bölgedeki göçmenlerin sorunlarını çözmeye yönelik çeşitli faaliyetler yürütmekteydi. Örneğin, sadece Zakatala ve Gah'ta göçmenlere 2.623 pud gıda ürünleri dağıtıldı. Nuha Şehir İdaresi'ne göçmenlere dağıtılmak üzere 1.730 pud tahıl ürünleri verildi. Buna ek olarak, Nuha'da 1 erzak dağıtım muntıkası, 50 yataklı 1 Müslüman çocuk yuvası ve 290 yataklı 2 Ermeni çocuk yuvası hizmete açıldı.¹⁴

4. Karabağ bölgesi: Sayı cihetten en fazla göçmenler bu bölgede bulunmaktaydı. Bu nedenle Sosyal Teminat Bakanlığı Cavanşir, Şuşa ve Cebrail kazalarında yardım işlerini müfettişliklere, Zengezur kazasında ise hususi komisyona havale etti. Söz konusu kazalardan bilhassa Zengezur kazasındaki göçmenlerin durumu çok ağırdı. Bu nedenle Sosyal Teminat Bakanlığı'nın önerisiyle parlamentoya kanun tasarıları gönderildi ve müzakereler sonucunda parlamento Zengezur'daki göçmenlerin sorunlarına harcanılmak üzere 187.500 ruble kredi ayrılmasını onayladı.¹⁵ Kuşkusuz, Karabağ dairesinin Şuşa, Cebrail, Cavanşir, Ağdam, Karyagin ve Berde gibi diğer bölgelerindeki 20 bini aşkın göçmene de sosyal yardımlar yapıldı. 1919'da bölgede yapılan yardımlarla ilgili şöyle bir istatistik vermek mümkündür: "7.524 pud buğday, 2.000 pud pirinç, 1.770 pud arpa, 3.284 pud tahıl, 48 pud sabun, 60 pud tuz, 55 pud şeker, 1.000 adet iç çamaşır, 240 metre kumaş." Ayrıca, Ağdam'da bir erzak dağıtım muntıkası ve 50 yataklı çocuk yuvası açıldı. Dereleyez'de ise ziraat ile uğraşan köylülere tohumluk tahıl dağıtıldı.¹⁶

5. Lenkeran bölgesi: Bu bölgedeki göçmen komisyonu diğer bölgelere kıyasla biraz geç Eylül 1919'da oluşturuldu. Bununla birlikte, kısa sürede 8.205 kişiye sosyal yardımda bulundu. Yapılan yardım 1.184 pud buğday, 2.963 pud arpa ve 33 pud pirinç civarındaydı. Tüm bunların top-

12 a.g.m., s. 101.

13 Azerbaydanskaya Demokratikçesaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelnie Akti, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaydjan, Bakü, 1998, s. 278.

14 Ezizov, "ADR-in Qaçkınları Yerleşdirmek Sahesinde Fealiyeti", s. 101.

15 a.g.m., s. 101.

16 a.g.m., s. 101.

lam meblağı 446.000 ruble idi. Lenkeran şehir merkezinde 500 kişiye sıcak yemek temin etme donanımına sahip bir çocuk yuvası kuruldu. Çiftçilikle uğraşan göçmenlere 34 öküz verildi. 1.600 kişiye inşaat malzemeleri verildi.¹⁷

6. Bakü bölgesi: Bakü ve çevresinde yapılan yardımlar sadece göçmenlerle sınırlı değildi. Şehrin fakir kesimine, maden işçilerine ve ihtiyacı olan her kese sosyal yardım yapılmaktaydı. Bakü bölgesindeki yardımlar genellikle Merkezi Ev aracılığıyla yapılmaktaydı. Adı geçen kurumun çatısı altında şehrin çeşitli semtlerinde oluşturulan erzak dağıtım muntakalarında 50 kuruş ile 1 ruble arası değişen fiyatlarla sıcak yemekler ve günlük ihtiyaç malzemeleri satılmaktaydı. Gıda ürünlerinin fiyatlarının fahiş düzeye yükseldiği böyle bir dönemde, kuşkusuz, bu tür faaliyet ve önlemlerin özel önemi vardı.¹⁸

Ülkedeki göçmenlerin büyük çoğunluğunu çiftçiler oluşturmaktaydı. Bu nedenle onlar genellikle Nuha ve Ereş gibi ziraat işlerine uygun kazalarda iskân ettirilmekteydi. Bu kazalara bağlı köy halkı sosyal sorumluluk taşıdıkları için açlık sınırında bulunan göçmenlere sahip çıkmaktaydılar. Bu realiteden hareketle 49 köyün halkı göçmenlere 500 ev verebileceği hususunda ilgili mercilere başvuruda bulunmuştu. Kuşkusuz, bu tür olaylar sosyal bütünleşme ve dayanışma örnekleriydi. 16.000 civarında göçmen barındıran bölgede sorunların boyutu büyüktü. Göçmenlerin 5.000'i yukarıda belirtilen 49 köye iskân ettirilmişti. 11.000 göçmen ise Nuha, Şamahı ve Gence'ye sevk edilmişti.

Ermenistan'da ikamet eden Müslüman ahalinin durumunun 1919 senesi başlarında oldukça kötüleştiğini belirtmek gerekir. Vuku bulan saldırı ve baskılar sonucunda bilhassa İrevan, Sürmeli, Eçmiadzin ve Vedibasara'da Müslüman ahalinin bir kısmı katledilmişti, diğer bir kısmı ise yurtlarından kovulmuşlardı. Bir süre sonra bu kişilerin önemli bir kısmı eski yurtlarına döndü, fakat burada baskı, saldırı ve açlık onları beklemekteydi. 1919'da Novo-Bayezid, Eçmiadzin ve İrevan'da böyle durumda olan 200 bin civarında Müslüman Türk vardı.¹⁹ Bu kişiler tamamen açlık sınırındaydılar, onların ellerinde yenilecek ekmek ve serpilecek tohum mevcut değildi. Bu nedenle Azerbaycan Hükümeti; Ermenistan'daki soydaşlarımıza 5 bin pud tahıl gönderilmesi hususunda karar kabul etti. Bu tahılın naklinden gümrük vergisi alınmayacaktı. Tahılın nakli ve dağıtım işi ise Göçmenler Komisyonu'na havale edilmişti.²⁰ Göçmenler Komisyonu'nun 9 Ekim 1919 tarihli toplantısında Eçmiadzin'den Gazah'a yönelen yeni göç dalgasıyla ilgili konu görüşüldü. Bu toplantıda; Ermenistan'daki Müslüman ahalیه baskılar uygulandığı ve köylerin yıkıma uğradığı ifade edildi.

Ermenistan'daki Müslüman ahalinin içinde bulunduğu zor durumdan endişe duyan Sosyal Teminat Bakanlığı, 1919'un Mayıs ayında parlamentoya bir yasa tasansı sundu. Söz konusu tasarıyı hemen gündeme

17 a.g.m., s. 101.

18 Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respublikı, s. 80.

19 a.g.e., s. 84.

20 Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika, s. 307.

alan parlamento, zor durumda olan İrevanlı göçmenlere 3 milyon ruble yardım ayrılmasını onayladı. Bu para ile satın alınan 15 tren un, tahıl, arpa ve pirinç gibi malzemeler İrevan'a gönderildi ve zor durumda olan Müslüman ahalیه dağıtıldı.²¹ Diğer taraftan ise Ermenistan'daki soydaşların durumunu yakından takip eden Azerbaycan Hükümeti, 17 Şubat 1919'da "Ermenistan'ın Müslüman Ahalisine Yardım Yapılması Hakkında" bir karar kabul etmişti.²² Bu karar ile petrol ürünlerinin üçte birinin kamu yararına kullanılması konusunda Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na özel yetki verilmişti. Ticaret ve Sanayi Bakanlığı ise elindeki bu rezervi kullanarak Ermenistan'daki Azerbaycan Diplomatik Temsilciliği'ne 20 bin pud mazot gönderme kararı aldı. Diplomatik Temsilciliğin bu mazotu İrevan Müslüman Milli Komitesi aracılığıyla satışa sunması ve elde edilecek meblağdan 500 bin rublenin ihtiyacı olan Müslüman ahalیه dağıtılması için milli komitenin görevlendirilmesi tasarlandı. Fakat İrevan Müslüman Milli Komitesi'nin Başkanı Ağahan İrevanski'nin isteği üzerine hükümet bir süre sonra bu kararı ilga etti ve bunun yerine 10 milyon pud mazot gönderilmesi hakkında yeni bir karar aldı.²³ Mazotun gönderilmesinden önce bu mazotun Gürcü ve Ermeni Hükümetlerine verilmeyeceği hususunda Ağahan İrevanski'den güvence alındı.

Azerbaycan Hükümeti; Ermenistan'daki soydaşlarımıza sadece mazot yardımı yapmakla kalmadı ve belli aralıklarla onlara malî yardımda bulundu. Örneğin, 19 Mayıs 1919'da "İrevan'daki Müslüman Göçmenlerin İhtiyacı İçin Para Tahsisı" hakkında karar kabul edildi.²⁴ Bu kanun ile Ermenistan'daki Azerbaycan Diplomatik Temsilciliği'nin banka hesabına 200 bin ruble para yatırıldı ve bu paranın zor durumda bulunan Müslüman ahalinin ihtiyaçlarına sarf edilmesi konusunda temsilcilığe tebliğ gönderildi. Buna ek olarak, 26 Şubat 1919'da Ağahan İrevanski'ye gönderilen mazotun sarf edildiği alanların araştırılması hususunda müfettiş görevlendirildi. Diğer taraftan ise hükümet karar ile Sağlık Bakanlığı İrevan'da 85 yataklı bir çocuk yuvası açtı. Fakat bu kurum ilerleyen tarihte bölgede faaliyet gösteren Amerikan Komitesi'ne devredildi.²⁵

Azerbaycan Hükümeti'nin yurtiçindeki göçmenlere yaptığı yardımlar sadece konut ve gıda ihtiyaçlarının karşılanmasından ibaret değildi. Konuyla ilgili kaynaklar, hayatın diğer sahalarında, bilhassa kültür, eğitim ve ulaşım alanlarında bazı yardımların yapıldığını göstermektedir. Örneğin, 12 Şubat 1919'da ihtiyaç içinde bulunan ailelerden olan öğrencilere bir kereye mahsus olmak üzere eğitim yardımı yapıldığı hususunda hükümet kararı yayımlandı.²⁶ 10 Mayıs 1919'da yayımlanan diğer bir karar ile göçmenlere karşılıksız olarak deniz nakliyatı ve demiryolları nakliyatının

21 Boran Ezizov, "Azerbaycan Parlamentinde Qaçkınlık Meselesi (1918-1920)", Elmi-Praktik Konfransın Materialları, Bakı, 2000, s. 36-37.

22 Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika, s. 307.

23 a.g.e., s. 282.

24 a.g.e., s. 282.

25 Ezizov, "Azerbaycan Parlamentinde Qaçkınlık Meselesi", s. 37.

26 Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika, s. 275.

hizmetlerinden istifade hakkı tanındı.²⁷ Verilen ulaşım haklarını kullanabilmeleri için göçmenlere Sosyal Teminat Bakanlığı'na vesikalar verilmeye başlandı. Bu bedelsiz hizmetin masraflarının yarısı, her ay sonunda Sosyal Teminat Bakanlığı'na Ulaştırma Bakanlığı'nın banka hesabına ödenmekteydi. Aslında hükümet bu hususu dikkate alarak, 16 Mayıs 1919 tarihli karar ile göçmenlerin deniz taşıtı ve demiryolları hizmetlerini kullanmalarına sarf edilmek üzere Sosyal Teminat Bakanlığı'na 100 bin ruble meblağında ek ödenek tahsis etmişti.²⁸

Hükümetin çalışmalarının yanı sıra halk arasında yardımlaşma ve dayanışma söz konusuydu. Örneğin, 1919'da Bakü ve çevresindeki göçmenler için 308 bin ruble meblağında para toplanmıştı.²⁹ İhtiyacı olan kişilere ve sivil örgütlere yapılan mali yardımlarda millet ve din farkı gözetilmemekteydi. Örneğin, 1919'da yapılan 2.114.501 ruble meblağında yardımdan faydalanan cemiyetlerin adları şöyleydi: Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti, Ermeni Milli Şurası, Rus Hayriye Cemiyeti, Çocuk Yuvası Cemiyeti, 9. Saha Komitesi, Yahudi Milli Şurası ve Yahudi Hayriye Cemiyeti.³⁰

Hükümet programında; 1918'in Mart ve Eylül olayları sırasında zarara uğrayan kişilere mali yardım yapılmasıyla ilgili bir proje vardı. Bu projeyi gerçekleştirebilmek için 7 Şubat 1919'da "1918'in Mart ve Eylül Olaylarında Zarara Uğrayan Kişilere Yardım Yapılması" hakkında özel bir kanun kabul edildi.³¹ Proje için bütçeden 150 bin ruble para tahsis edildi ve proje Sosyal Teminat Bakanlığı'na uygulamaya konuldu. Yardımlar bir kereye mahsus olmak üzere yapıldı. Fakat bir süre sonra tahsis edilen paranın yeterli olmadığı fark edildi. Bu nedenle hükümet muavenetini meblağını 300 bin rubleye kadar artırdı.³²

Azerbaycan'ı terk etmek isteyen Ermeni ve Ruslar gibi diğer millet mensup bireylerin harcırahları ve yol boyunca gıda ürünleriyle temin edilmeleri Azerbaycan Hükümeti'nce karşılanmaktaydı. Her şeyden önce, bu kişilerin ayrılışı öncesinde Bakü'de faaliyet gösteren Rus Milli Şurası ve Ermeni Milli Şurası gibi siyasal örgütlerin muvafakati alınmaktaydı. Bu muvafakate binaen 5 bin Ermeni ve 2.500 Rus kendi ülkelerine gönderildi. Buna paralel olarak, Azerbaycan Hükümeti Ermenistan'dan gelen göçmenleri eski yurtlarına gönderebilmek için çeşitli platformlarda diplomatik mücadele yapmaktaydı. Diplomasinin başarısının neticesi olarak, bir defasında 4.000 Müslüman ahalisi eski yurtlarına iade edildi.³³ Ama bu olay göçmenlerin tamamen eski yurtlarına döneceği anlamına gelmemekteydi. Bilakis, söz konusu tarihte Azerbaycan'a Ermeni çetelerinin saldırılarına uğrayan Kars ve Iğdır'dan yeni göç dalgaları yönelmekteydi. Hükümet bu göçmenlerden 700 kişiyi Bakü'ye bağlı Ermenikend denilen yere

27 a.g.e., s. 312.

28 a.g.e., s. 314.

29 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 72.

30 a.g.e., s. 80.

31 Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika, s. 273.

32 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 80.

33 a.g.e., s. 80-81.

iskân etti ve onların iaşesi ile Müslüman Hayriye Cemiyeti ilgilenmeye başladı. Diğer Karslı ve Iğdır'lı göçmenlerin iaşesini ise Sosyal Teminat Bakanlığı temin etti. 1919'un Kasım ayından 1920'nin Ocak ayına kadar bu iş için 526.195 ruble harcadığını söylemek gerekir.³⁴ Azerbaycan Hükümeti, Kars'ta soğuk kış şartlarında zor durumda kalan yerel halkı ihmal etmedi ve onlara dağıtılmak üzere bölgedeki Fransız örgütüne 3 tren mazot gönderilmesi hususunda karar çıkardı.³⁵ Maliye Bakanlığı ile Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na ise mazotun nakli sırasında gümrük alınmaması tebliğ edildi. Diğer taraftan ise Kars ve İrevan'dan gelen göçmenlerin yollardaki sıkıntılarını gidermeyi amaçlayan Sosyal Teminat Bakanlığı, 1919'un Kasım ayında Tiflis'e bir müfettiş gönderdi. Bu müfettiş yollarda erzak dağıtım muntakaları oluşturmakla görevlendirilmişti. Bu müfettişin faaliyetlerinin sonucu olarak Tiflis yakınlarında ve Aşağı Ceral istasyonunda 2 muntaka tesis edildi.³⁶

1919'un sonlarına doğru Kuzey Kafkasya'da vuku bulan çatışmalar sonucunda Kafkasya'dan Azerbaycan'a yeni göçmenler gelmeye başladı. Bu göçmenlerin sorunlarını çözmeye çalışan Sosyal Teminat Bakanlığı'nın memurları 2 ay boyunca sınırda görev yaptılar ve bu göçmenlere maddi yardımda bulundular. Bahsi geçen dönemde Kafkasyalı göçmenlere verilen paranın meblağı 1 milyon rubleden fazla idi.

Ermenistan'da ve sınır bölgelerinde Müslüman ahalیه uygulanan şiddet ve baskılar, göçmenlerin sayısının artmasına neden olmaktaydı. Örneğin, 1919'un Ocak ayında Zengezur'dan 40 bin civarında göçmen Cebirail, Şuşa ve Cavanşir kazalarına göç etmek zorunda kalmıştı. Ortaya çıkan bu tablo, Sosyal Teminat Bakanlığı'nın harcamalarını artırmaktaydı. Bu nedenle yeni göçmen bürolarının kurulması gerekmektedir.³⁷ Mali harcamaları azaltabilmek için bölgelerde çeşitli sosyal etkinlikler düzenleniyor, yeni iş yerleri ve halı imalathaneler açılıyordu. Böylece göçmenlerin üretime katılarak kendi yaşamlarını kazanmalarını için çaba gösteriliyordu.

Sonuç olarak, cumhuriyetin kuruluşunun hemen akabinde Azerbaycan Hükümeti'nin göçmenler sorunuyla uğraşmak zorunda kaldığını ifade etmek gerekir. Hükümet; göçmenlerin mali yardımda bulunmuş ve onlara erzak dağıtımı için Sosyal Teminat Bakanlığı bünyesinde kurumlar oluşturmuştur. 1919'da bu kurumların toplam harcamaları 3.082 bin ruble olmuştur. Bunlara ek olarak, çatışmalar sırasında ebeveynlerini kaybetmiş çocukların barınması için çocuk yuvaları oluşturmuştur. Hayriye kurumları aracılığıyla çocuk yuvalarının iaşesini temin etmeye çalışmıştır. Örneğin, 1918'de Bakü'deki sahipsiz çocukların sorunlarıyla Çocuk Esirgeme Kurumu ilgilenmekteydi. Adı geçen kurum bu işlerin uhdesinden tek başına gelemediğinden Sosyal Teminat Bakanlığı'ndan yardım istenmiştir. Bakanlık ise yuvadaki çocukların her birisine bir defaya mahsus olmak üzere 60 ruble ödemiştir. Bir sonraki düzenleme ile her çocuğa 120 rub-

34 a.g.e., s. 81.

35 Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika, s. 301.

36 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 81.

37 a.g.e., s. 82.

le para ödenmiştir. Çocuk yuvalanna gösterilen ilginin benzeri yaşlı ve sakat insanların barındığı darülacezeler ve güçsüzler yurduna sarf edilmiştir.

Ermenistan ve Gürcistan'da yaşayan soydaşlarımızın sorunlarıyla yakından ilgilenen Azerbaycan Hükümeti devamlı olarak onlara yardımda bulunmuştur. Örneğin, 1920'nin Mart ayında Ahalsih ve Ahılkelek kazalarının Müslüman ahalisi için 140 bin ruble mali yardım gönderilmiştir. 1920'nin Şubat ayında Gürcistan'da deprem meydana gelmesi üzerine, Azerbaycan Cumhuriyeti Sosyal Teminat Bakanlığı depremzedelere 1885 pud un göndermiştir. Buna ek olarak, depremzedelerin acil ihtiyaçları için harcanmak üzere 3 milyon ruble mali yardım ayrılması hususunda yasa tasarı 11 Mart 1920'de parlamentoda onaylanmıştır.³⁸ Hükümet ise bu yasa'yı hemen uygulamaya koyarak, yardım kampanyasını başlatmıştır.³⁹ Görüldüğü üzere, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin komşularla ilişkileri iyi niyetli ve başarılı amaçlı olmuştur. Komşu devletlere resmi ve sivil düzeyde yapılan yardımlar, Kuran'da ifade edilen "Ey Müslümanlar, iyilik için birbirinizle yarışın" ayetinin genel ilkeleriyle örtüşmüştür. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti hem yurtiçinde hem de yurtdışında ihtiyaç içinde bulunan insanlara yapabildiği kadar yardımda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 895, siy. 3, iş 196, v. 7-8.

2. Kitap ve Makaleler

Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respubliki, Baku, 1920.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament, Azerbaycan Neşriyyatı, Baku, 1998, c. I-II.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonada-telnie Aktı, ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998.

Eziz, Boran, "Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Qaçqınlar Problemi", **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tarixinin Aktual Problemleri, Beynelxalq Elmi Sessiya, Materiallar**, Baku, 2003, s. 24-27.

Ezizov, Boran, "ADR-in Qaçqınları Yerləşdirmək Sahesinde Fealiyyəti", **Tarix və Onun Problemləri**, No. 3-4 (2000), s. 99-102.

Ezizov, Boran, "Azerbaycan Parlamentində Qaçqınlar Meselesi (1918-1920)", **Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Baku, 2000, s. 35-38.

38 Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament, Azerbaycan Neşriyyatı, Baku, 1998, c. II, s. 848-849.

39 Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika, s. 159.

AZERBAJCAN'DA TOPRAK SORUNU VE ÇÖZÜM YOLLARI (1918-1920)

Dr. Kamran İSMAYİLOV*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarih sahnesine çıkması karmaşık yapıllı politik ve ekonomik sürecin sonucudur. Bu tarihi dönem, cihan savaşı ile devrimler, iç ve dış ilişkilerdeki hızlı trafigin yaşandığı kritik bir dönem içerir. Böyle bir ortamda kurulan cumhuriyetin yöneticileri ve siyasî gruplar bağımsızlığın pekiştirilmesi, toprak bütünlüğünün temini ile yönetim kurumlarının oluşturulması ve sosyo-ekonomik içerikli sorunların çözümünün bulunması için çaba harcamışlardır. Cumhuriyet döneminde petrol sektörü kadar ziraat alanı Azerbaycan ekonomisinin can damarını oluşturmuştur. Zira Azerbaycan'ın Bakü dışındaki diğer tüm bölgelerinin temel ekonomik uğraşı alanını ziraat faaliyetleri teşkil etmiştir. Belirtilen dönemde ziraat sektöründe 2 milyon 200 bin çiftçi çalışmaktaydı.¹ Çar yönetiminin sömürgeci politikası, ziraat alanının maddi ve teknik alt yapısının düşük seviyede olması Azerbaycan köylülerinin kalkınmasını ve üretimi artırmasını engellemekteydi. Ayrıca toprakların % 98,2'si hazine ile vakıf ve şahıslara aitti. Toprakların yalnız % 1,8'i köylülerin elindeydi.² Diğer taraftan ise cihan savaşı nedeniyle endüstri alanlarında yaşanan gerileme ziraat alanını olumsuz etkilemekteydi. Kullanılabilir topraklar 1913'te 961 bin hektar iken, 1921'de 600 bin hektara kadar düşüş kaydetmişti. Tahıl ürünlerinin becerildiği topraklar ise 832 bin hektardan 568 bin hektara kadar gerilemişti. Diğer ziraat ürünlerinin yetiştirildiği topraklar 109 bin 50 hektardan 10 bin hektara kadar inmişti.³ Dolayısıyla cumhuriyetin kuruluşu öncesinde hayvancılık ve ziraat sektörlerinde gözle görülür gerileme söz konusuydu.⁴

Ziraat alanındaki gerilemelere rağmen, cumhuriyetin kuruluşunun hemen akabinde serbest piyasada canlanma meydana geldi ve bu olayı toplumsal tabakalaşma izlemeye başladı. Ülkede üretilen pamuk, ipek, pirinç ve üzüm gibi ziraat ürünleri piyasada rağbet görmekteydi. Köy ağaları ve zenginlerin topraklarında çalışan işçilerin sayısında gözle görülür bir artış meydana gelmekteydi. Buna paralel olarak, kazalardaki kullanılabilir toprakların önemli bir kısmı kiralama yolu ile işletilmekteydi. Dolayısıyla Sovyet yönetimine kadarki süreçte Azerbaycan'daki topraklar küçük işletmecilerin elinde bulunduğundan ziraat münasebetleri feodal karakter taşımaktaydı.

Toprak sorununun temelinde köylülerin toprakla temini meselesi yatmaktaydı. Bu sorunun adaletli şekilde çözülememesi köydeki sosyal

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Uzman Araştırmacı.

1 M. H. Baharlı, **Azerbaycan: Coğrafi, Tıbbi, İktisadi Mülahizat**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Baku, 1921, s. 122.

2 20 İef Azerbaydjanskoy SSR: Statist. Sbornik, Az. Giz, Baku, 1940, s. 44.

3 Narodnoe Hozyaystvo Azerbaydjanskoy SSR: Statist. Sbornik, Az. Giz, Baku, 1940, s. 44.

4 Kamran İsmayilov, "Xalq Cümhuriyyətinin Yaranması Erefesinde Azerbaycanda Kendi Teserrüfatının Vəziyyəti və Torpaq Münasibətləri", **Baku Qızlar Universitetinin Xəbərləri**, No. 6 (Baku, 2007), s. 127-128.

çatışma ve köylü ayaklanmalarının en önemli nedeniydi. Köydeki sosyal çatışmalar genellikle kaçak hareketi, silahlı ayaklanmalar ve köy ağalarının mülklerinin yakılması şeklinde vuku bulmaktaydı. Rusya'daki Şubat devriminden sonra sosyal çatışmalara daha sık tesadüf edilmeye başlandı. Geçici Hükümet'in toprak sorununa etkin çözüm bulamaması köylülere böyle davranmak zorunda bırakmıştı. Bu husustaki gelişmeler Azerbaycan köylerinden dahi yan geçmedi ve 1917'nin ilkbahar ve yaz dönemleri boyunca mevzubahis çatışmalar Azerbaycan'ın tüm kazalarına yayıldı. 1917'nin Ekim ayında Bolşeviklerin Petrograd'da yönetimi ele almalarına paralel olarak, toprak sorunuyla ilgili bir deklarasyon yayımlanan köylerdeki sosyal çatışmalar had safhaya ulaştırdı. Bu hususla ilgili Güney Kafkasya Seymi'nin çabaları yeterli sayılamazdı. Bununla birlikte, 7 Mart 1918'de Müslüman fraksiyonun katılımı ile Maverā-yı Kafkasya Seymi'nde toprak sorunları müzakere edildi. Seym'de alınan karara göre, tüm topraklar kazalardaki komitelerin denetimine verilmeli ve bu komite aracılığıyla köylüler arasında paylaşılmalıydı.⁵ Fakat söz konusu komiteler oluşturulmadı. Dolayısıyla Seym'de alınan karar fiili olarak Azerbaycan köylerinde uygulanmadı.

Cumhuriyetin ilânının ardından toprak meselesinin en önemli sosyal sorunlardan birisi olduğu ortaya çıktı. Çünkü belirtilen süreçte toprak mülkiyeti ve topraktan istifade kurallarında pek bir değişiklik yaşanmamıştı. Köylülerin toprakla temini hususundaki sorunların farkında olan hükümet üyeleri ve siyasi partiler biran önce köylülere toprak dağıtılmasını düşünmekteydiler. Fakat toprak meselesinin çözüme kavuşturulmasında Azerbaycan'daki siyasi partiler arasında ciddi fikir ayrılığı mevcuttu. Bolşeviklerin popülist sloganları köylerde anarşi ortamı doğuruyor ve köylülerin başına buyruk hareket ederek toprakları zapt etmelerine neden oluyordu. Hükümete katılan siyasi partiler ise ülkedeki sosyo-politik durum nedeniyle 1918'in sonuna kadar bu alana el atamadı. Cumhuriyet Hükümeti'nin bu konuyla ilgili ilk teşebbüsleri, 7 Mart 1918'de Maverā-yı Kafkasya Seymi'nde kabul edilen toprak kanununun Azerbaycan'daki yürürlüğünü durdurmak ve Bakü HKS'nin toprak meselesiyle ilgili kararlarını ilga etmek şeklinde gerçekleşti.

28 Mayıs 1918'de kurulan birinci Azerbaycan Hükümeti'nde Ziraat Bakanı görevini Sosyalistlerden Ekber Ağa Şeyhülislamov'un üstlenmesi toprak sorununun sosyal adalet ilkeleri doğrultusunda çözüme kavuşturulacağı konusunda olumlu intibalar uyandırmıştı. Fakat 1918'in Haziran ayında meydana gelen hükümet krizi nedeniyle birinci hükümet görevi bırakmak zorunda kaldı ve ikinci hükümette Ziraat Bakanı görevini Müsavatçılardan Hüsrev Sultanov üstlendi. Dolayısıyla toprak meselesinin sosyal temele göre çözümlenmesi meselesi bir süreliğine ertelenmiş oldu. Toplumun tüm katmanlarının çıkarlarını dikkate alan Hüsrev Sultanov, köylülerin satın almaları yoluyla toprak edinebileceklerini açıkladı. Ancak bu işlemler sırasında ödemelerin devlet tarafından yapılacağını belirtti. 1918'in Ekim ayında bir gazeteye verdiği demeçte Hüsrev Sultanov

sorunla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmekteydi: "Köylülerin bu sorununu adaletli şekilde çözüme kavuşturur iken, toprak sahiplerini müflis etmek ve dilenciye dönüştürmek fikrinde değiliz."⁶ Tüm bu belirtilenlere ek olarak, köylü ayaklanmalarının önünü almak amacıyla boş hazine topraklarının Devlet Toprak Fonu'na devredilmesi ve ihtiyacı olan köylülere işletilmek üzere bu toprakların dağıtılması hususunda hükümet kararı alındı. Özel mülkiyet statüsünde olan topraklar ise bedeli ödenmek koşuluyla kullanılabilir. ⁷ Dolayısıyla toprak reformu konusunda kararlı olan hükümet, bu reformun radikal olmaktan ziyade evrim yoluyla yapılmasına taraftar olduğunu açık şekilde deklare etmiş oldu.

7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun açılmasıyla birlikte toprak sorununu çözüme kavuşturulması işinde yeni bir merhale başladı. Hükümet ile parlamentoda temsil olunan partiler sorunun çözümü için önerileri tartışmaya başladılar. Sosyal gelişimin doğrudan ekonomik ve politik özgürlükle ilişkili olduğunu belirten Başbakan Fethali Han Hoyski, işçi ve köylülerin çıkarlarının temin edilmesi ve toprağın gerçek sahibine verilmesi gerektiğini açıkladı.⁸ Parlamentoda ise toprak sorunlarının çözümüne ilgili kanun tasarıları hazırlanması tasarlanan bir komisyon oluşturuldu. Komisyon Başkanlığı görevine Sosyalist Blok önderlerinden Samed Ağamalıoğlu seçildi. Komisyon üyelerinin çeşitli siyasi görüşlere sahip partilerden olması toprak sorununun çözümünü zorlaştırdı. Çünkü siyasi partilerin toprak meselesinin çözümüne ilgili ortak düşünceleri mevcut değildi. Siyasi partiler özel mülkiyet statüsünde olan topraklarla ilgili farklı düşünmekteydiler. Sağ partileri temsilen İttihad fraksiyonu ve tarafsızlar grubu özel mülkiyet statüsünde olan toprakların satın alınması ve dolayısıyla toprakların köylülere dağıtım sırasında özel mülkiyetin uğrayacağı zararların ödenmesi amacıyla milli fonun oluşturulmasını önermekteydiler. Sol partileri temsilen Himmet fraksiyonu toprakların kısmen millileştirilmesini, özel mülkiyete ait topraklara sınır konulmasını ve bu sınıraşan toprakların toprak komitesine devredilmesini, toprak komitesine elindeki toprakları köylülere kiraya verebilme yetkisinin verilmesini önermekteydi. Sosyal Demokrat görüşlü diğer gruplar ise toprakların tümünden müsadere edilmesini ve karşılıksız olarak köylülere dağıtılmasını talep etmekteydiler. Toprak sorunuyla ilgili ülkenin en büyük partisi konumunda bulunan Müsavat fraksiyonunun somut bir programı mevcut değildi. Müsavat'ın sol kanadı bu mesele hususunda Sosyal Demokratlar ile aynı fikri paylaşmaktaydı.⁹ Müsavat'ın sağ kanadı ise toprak sorununun çözümünün halk oylaması ile oluşturulacak Müessisler Meclisi'nin yetkisinde olduğunu ve toprağın köylülere dağıtım sırasında özel mülkiyet sahiplerinin uğrayacakları zararların özel fonlar aracılığıyla karşılanması gerektiği düşüncesini savunmaktaydı.

Toprak meselesi parlamento düzeyinde ilk kez 23 Nisan 1919'da

6 Gruzya, (4 Ekim 1918).

7 ARDA, f. 894, say. 10, iş 173, v. 1-2.

8 Azerbaydjan, (29 Ekim 1918).

9 Zarya, (29 Nisan 1919).

Toprak Komisyonu'nun birinci toplantısında tartışmaya açıldı. Komisyonunda yapılan oylama sonucunda sosyalistlerin önerileri kabul edildi. Fakat bu öneri sorunu adaletli şekilde çözümleyemediğinden arka planda kaldı. Bunun yerine komisyon çalışmalarını sayesinde 1919'un güz dönemine doğru kapsamlı bir toprak reformu taslağı hazırlandı. Bu taslağa göre, tüm topraklar hazine topraklarına dönüştürülmeliydi. Özel mülkiyet statüsündeki toprakların bir kısmı ise eski sahiplerinin kullanımına tahsis edilmeliydi. Devlet Toprak Fonu'nun denetimindeki toprakları köylülere kiraya verme yetkisi vardı.¹⁰

Toprak Komisyonu'nda hazırlanan reform taslağının yegane taslak olmadığını ifade etmek gerekir. Çünkü Ziraat Bakanlığı'na bağlı çalışan özel bir komisyonunda toprak reformuyla ilgili taslak hazırlanmaktaydı. Bu komisyon ülkedeki tüm toprak fonunu teftiş edip gerekli istatistiksel verileri toplayarak işe başlamıştı.¹¹ Buna paralel olarak, 1919'un Temmuz ayında Ziraat Bakanlığı nezdinde faaliyete başlayan Toprak İslahatları Şubesi¹² 1 ay gibi kısa sürede "Azerbaycan Cumhuriyeti Ahalisi'nin Toprakla Temini Hakkında Kanun Tasarı" ve "Özel Mülkiyet Statüsündeki Ormanların Devlet Mülkiyetine Dönüştürülmesi Hakkında Kanun Tasarı" adlı iki önemli taslak hazırladı. Birinci taslağa göre, topraklar çiftçilere sadece üretim normlarına göre dağıtılmalıydı. Bu taslak ile Ziraat Bakanlığı özel mülkiyet statüsündeki toprakları karşılıksız müsadereye taraf olmadığını açık şekilde deklare etmiş oldu. Fakat bu taslağın kaderi öncelikle parlamentoda müzakerelere sunulmadı. Nasib Yusufbeyli tarafından oluşturulan yeni kabinede Ziraat Bakanı görevini Sosyalist Blok'tan Ahmed Cevdet Pepinov ise Ziraat Bakanlığı Toprak İslahatları Şubesi'ne "Özel Mülkiyet Statüsündeki Toprakların Devlet Toprak Fonu'na Devri ve Azerbaycan Ahalisinin Toprakla Temini Hakkında Kanun" adlı yeni taslak hazırlattı. 1920'nin başlarında hükümete sunulan bu taslağa¹³ göre, özel mülkiyet statüsündeki topraklar karşılıksız olarak devlet fonuna devredilmeliydi. Bu toprakların sahiplerine ise üretim yapabilecekleri miktarda arsa bırakılmıyordu.¹⁴ Köylülerin katılımıyla oluşturulacak toprak komisyonları toprakların devlet fonunun elinde toplanmasını temin etmeliydi.¹⁵ Pepinov'un taslağına göre, hazine toprakları ve vakıf toprakları ahaliye dağıtılmalı, ormanlar ve su kaynakları karşılıksız olarak devlet mülkiyetine dönüştürülmeliydi. Diğer taraftan toprak reformunun biran önce yapılması için hükümetin üzerinde toplumsal baskılar vardı. Çünkü köylüler arasında kıpırdanmalar baş göstermekteydi. Toprakların köylülere dağıtılmasıyla ilgili talepler artışı kaydetmekteydi. Örneğin; 1919'un Eylül ayında Gazah'ta yapılan Çiftçiler Kurultayı'nda toprakların biran önce köylülere devredilmesiyle ilgili alınan karar hükümete ve parlamentoya

tebliğ edilmişti.¹⁶

Toprak sorununa makul çözüm bulunamaması iktidar partisi konusunda bulunan Müsavat üyeleri arasında homurdanmalara neden oldu. Partinin 1919'un Aralık ayında yapılan 2. kongresinde sert tartışmalar yaşandı. Kongre delegeleri parti yöneticilerini toprak sorununun çözülmesi için adım atmamakla suçladılar. Bu nedenle kongrenin 1 günü Müsavat Partisi'nin toprak sorunuyla ilgili programının müzakeresine ayrıldı. Konuyla ilgili kabul edilen sonuç bildirgesine göre, hazine ve şahıslara ait topraklar karşılıksız olarak köylülere dağıtılmalıydı.¹⁷ Azerbaycan Parlamentosu'nun 16 Şubat 1920 tarihli oturumunda Müsavat fraksiyonunun toprak reformuyla ilgili taslağı müzakereye açıldı. Böylece Müsavat taslağı ile Pepinov'un taslağı milletvekillerinin müzakerelerine sunuldu. Samed Ağamalıoğlu önderliğindeki Sosyalist Blok üyeleri Müsavat'ın taslağını şiddetle eleştirdiler. Müsavat taslağıyla ikna olmayan sol eğilimli milletvekilleri toprakları, otlakları ve ormanları müsadere edilenlere para ödenmesini gereksiz buluyorlardı.¹⁸ *İskra* gazetesinin 37, 40, 43 ve 46. sayılarında makaleler neşredilen Samed Ağamalıoğlu Müsavat'ın toprak reformuyla ilgili taslağını sert şekilde eleştirmekteydi.

Sol eğilimli milletvekillerinin muhalefetine rağmen Müsavat Partisi'nin reform paketi komisyon üyelerince kabul edildi. Çünkü parlamentodaki sağ eğilimli milletvekilleri Pepinov'un taslağını eleştirmekteydiler. Buna paralel olarak, İttihad, Müsavat ve tarafsızlar fraksiyonlarının taraftarları Pepinov'un taslağını gazete sütunlarına taşıdılar ve eleştirmeye başladılar. Pepinov'un taslağını olumlu bulmayan hükümet, konunun parlamentoda müzakereye çıkarılmasına engel oldu. Bu yüzden *İskra* gazetesi İttihatçı ve Müsavatçıları toprak reformunu engellemekle suçladı ve sorunun çözülmesi için köylülere aktif mücadeleye davet etti.¹⁹ Buna ek olarak, Emek ve Ziraat Bakanı Ahmed Cevdet Pepinov başta olmak üzere sol eğilimli bakanlar görevlerinden istifa ettiler.²⁰ Sol eğilimli bakanların istifa etmeleri hükümet kriziyle sonuçlandı ve bu kriz cumhuriyetin sukutuna kadar devam etti.

Sonuç olarak, cumhuriyet dönemindeki çeşitli kurumların ıslahat projelerine rağmen etkin bir toprak reformu yapılamadı. Cumhuriyet dönemindeki partilerin bu konuda fikir ayrılığı içinde bulunmaları toprak sorununun çözülememesinin temel nedenleri arasındaydı. Bu meselede ortak noktada buluşamayan firkaların sorunun çözülmesine katkıda bulunamadılar. Toprak sorunuyla ilgili kriz cumhuriyetin çöküşünün doğrudan nedeni olmamakla birlikte, sosyo-politik ve ekonomik içerikli birçok sorunun katalizörlerinden birisi oldu.

16 Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920, ed. N. Ağamalyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 219-221.

17 Azerbaydjanskaya Respublika (1918-1920 gg.): Dokumentı i Materialı, ed. Cemil Guliyev, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1998, s. 387.

18 *İskra*, (28 Fevral 1920).

19 *İskra*, (2 Mart 1920).

20 *İskra*, (23 Mart 1920).

10 Znamya Turda, (12 İyul 1919).

11 ARP'II SSA, f. 456, sayı. 10, iş 54, v. 25-27.

12 ARDA, f. 77, sayı. 1, iş 118, v. 138.

13 ARP'II SSA, f. 456, sayı. 10, iş 54, v. 56.

14 ARP'II SSA, f. 456, sayı. 10, iş 54, v. 26.

15 ARDA, f. 894, sayı. 10, iş 169, v. 6-97.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 77, siy. 1, iş 118, v. 138.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 169, v. 6-97.
 ARDA, f. 894, siy. 10, iş 173, v. 1-2.
 ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi), f. 276, siy. 8, iş 542, l.4, 26-27.
 ARPII SSA, f. 456, siy. 10, iş 54, v. 25-27, 56.

2. Gazetələr

- Azerbaydjan**, (29 Dekabr 1918).
Gruziya, (4 Oktyabr 1918).
İskra, (28 Fevral 1920).
İskra, (2 Mart 1920).
İskra, (23 Mart 1920).
Zarya, (29 Aprel 1919).
Znamyä Turda, (12 İyul 1919).

3. Kitap ve Makalələr

20 let Azerbaydžanskoy SSR: Statist, Sbornik, Az. Giz, Baku, 1940.

Azerbaycan Cümhuriyyəti: 1918-1920, ed. N. Ağamalıyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Azerbaydžanskaya Respublika (1918-1920): Dokumenti i Materialı, ed. C. Emil Guliyev, İzdatelstvo Elm, Baku, 1998.

Baharlı, M. H., **Azerbaycan: Coğrafi, Tebii, İqtisadi Müləhizat**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1921.

İsmayilov, Kamran, "Xalq Cümhuriyyətinin Yaranması Erefesinde Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Vəziyyəti və Torpaq Münasibətləri", **Baku Qızlar Universitetinin Xəbərləri**, No. 6 (Baku, 2007), s. 127-137.

Narodnoe Hozyaystvo Azerbaydžanskoy SSR: Statist. Sbornik, Az. Giz, Baku, 1940.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE HAZAR HAVZASININ JEOPOLİTİK KONUMU (1918-1920)

Dr. Elemdar ŞAHVERDİYEV*

Kafkaslardaki coğrafi və stratejik konumu nedeniyle Azerbaycan, eski çağlardan beri çeşitli uygarlıklar ile büyük devletlerin dikkat merkezinde olmuştur.¹ Azerbaycan ve yanı başındaki Hazar havzası çağdaş Avrasya ve Amerika devletlerinin stratejik çıkarları açısından önemli bir coğrafi alandır. Uluslararası karayolları ile deniz nakliyatını kontrol edebilen Hazar havzası, çevredeki devletlere doğal zenginlik ve otoriter güçler arasında yer alma şansı bahşetmektedir. Hazar havzası, XX. yüzyılda tüm şiddetiyle devam eden Doğu Batı çatışmasının odak noktasını oluşturmaktadır.² Bu coğrafi bölge çağdaş dünya düzeninin biçimlenmesinde önemli yere sahiptir. Jeopolitik açıdan Hazar havzasının bölgesel güce dönüşmesinin perde arkasında uzun bir tarihsel süreç vardır. Orta Doğu, Uzak Doğu ve Avrupa bölgeleri arasında bin yıllara dayanan çatışmalar ile uluslararası camiada vuku bulan demokratik ve endüstriyel devrimler henüz sonuçlanmamıştır. 1850'lere değin süreçte Batı Avrupa'nın Ortaçağ despotizminden tam anlamıyla kurtulduğu ve devrimleri tamamladığı söylenemezdi. Bu nedenle bilimsel literatürde çoğu kez Avrupa'nın Fransız Devrimine kadarki süreci "eski rejim" olarak değerlendirilmektedir.³

XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında vuku bulan demokratik ve endüstriyel devrimler dünyanın çehresini tamamen değiştirmiştir. Bu süreç "Avrupai küreselleşme" olarak karakterize edilmektedir. XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki tarihî dönemde Avrupa'nın küresel aktöre dönüşmesinin birtakım karakteristik özellikleri vardır. Bu özelliklerin en önemlileri arasında enerji kaynaklarına sahiplenme duygusu bulunmaktadır. Belirtilen süreçte ve günümüzde Avrupa'nın enerji kaynakları açısından kıt bir kıta olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle endüstriyel devrim ile demokratik reformlarını tamamlayan Avrupa, sömürgeci arayışına başvurdu. İleri düzeyde askerî araç ve gereçlere sahip olması Avrupa'nın uzak kıtalardaki sömürgeci planlarının realiteye dönüşmesine yardım etti. Bunun sonucu olarak, coğrafi keşifler sayesinde elde edilen zaferler efsaneye dönüştü ve "yenilmez Avrupa" miti oluştu. Avrupa'nın askerî operasyonları uluslararası ilişkileri düzenleyen bir sisteme çevrildi. Avrupai küreselleşmenin diğer bir özelliği deniz nakliyatı ve gemiciliğin ön plana geçmesiydi. Geç dönem ortaçağlarda İspanya ve Portekiz gibi Avrupa devletlerinin denizlerde kazandığı uğurlar ve coğrafi keşifler küresel deniz ağının oluşumunu hazırladı. Avrupa'nın denizdeki üstün-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: alemdar_sh@rambler.ru
 1 L. N. Gumilev, **Tıyəcəlelie Vokrug Kaspiya**, Azəməşr, Baku, 1991, s. 86; L. N. Gumilev, **Otkritie Hazarlı**, Moskva, 2001, s. 42.

2 Metin Neftun, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 74.

3 İ. Aliev, **Kaspiyskiy Neft Azerbaydžana**, Moskva, 2001, s. 549.

lûgü ve oluşan deniz ağı karadaki uluslararası ticaret yollarını arka plana itti. Batı Avrupa'nın deniz hâkimiyeti tedricen karayollarına geçiş yaptı ve Avrupa karayolları nakliyatını ele almaya başladı. Birinci Cihan Savaşı, Avrupa egemenliğini sağlama girişiminin somut göstergesi oldu. Hazar kıyısında yerleşen Bakü'nün zengin petrol kaynakları ise jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarını her şeyin üstünde tutan Avrupa devletlerinin bölgeye yönelmesini tetikleyen en önemli etkeni.

Birçok dış ülkenin Hazar havzasına girebilmek amacıyla askeri ve politik araçları kullandıkları söylenebilir. Bu devletlerden Rusya I. Petro döneminden itibaren Hazar havzasına nüfuz etmeye çalıştı. I. Petro dönemindeki "Hazar seferi" sonrasında Rusya bölgeye yerleşememekle birlikte, Rusya'nın bölgeye açılışının temeli atıldı.⁴ Diğer taraftan ise Batılılaşma hareketi başladı, fakat bu hareket sosyo-kültürel yaşama tam olarak yerleşemedi. Bu nedenle I. Ekaterina, I. Aleksandr ve II. Aleksandr gibi Rus Çarları Hazar havzasına yerleşme politikasına öncelik verdiler. XIX. yüzyılda vuku bulan "Rus-İran" ve "Osmanlı-Rus" Savaşları sonucunda, Hazar havzasına giren Çar Rusyası, yeni topraklar elde etti. XIX. yüzyılda geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Çar Rusyası, hâlâ endüstri devrimini tamamlayamamış tipik bir köylü ülkesiydi. Çarlık döneminin devlet adamlarından Sergey Vitte ile Pyotr Stolpin'in radikal reformları Rusya'yı feodal düzenden kurtarabilecek girişimler olmaktan uzaktı. Böyle bir ortamda yeni sömürgeler ele geçirmeyi tasarlayan Çar Rusyası; İtilaf Devletleri bloğunda XX. yüzyılın ilk cihan savaşına katıldı. Ne var ki büyük savaş Çarlık düzenini ekonomik ve politik bunalımdan kurtaramadı ve 1917'nin Şubat ayında Petrograd'da gerçekleşen devrim sonucunda Romanovlar yönetimine son verildi.⁵

Rus tarih yazımında çoğu kez "Rus demokrasisinin zaferi" olarak nitelendirilen bu olay, Rusya'nın politik ve ekonomik bunalımdan çıkabilmesi için yeterli değildi. Ülkedeki anarşik ortamdan yararlanan Bolşevikler, 1917'nin Ekim ayında Rus köylülerini arkalarına alarak yönetimi ele geçirdiler. Ekim devrimi Birinci Cihan Savaşı'nın seyri ile dünya düzeninde köklü değişikliklere neden oldu. Bu yeni düzende Bolşevik Rusya; Hazar havzasındaki Rus sultasını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Hazar havzasının yeni politik durumu çevrede konuşlanan ulusların bağımsızlıklarını edinmelerini gerekli kıldı. Buna paralel olarak, cihan savaşının katılımcıları Hazar havzası ve Bakü petrolüyle ilgili yeni stratejiler geliştirdiler.⁶ Bilhassa İngiltere, Fransa, ABD, Almanya, Osmanlı Devleti, Bolşevik Rusya ve İran gibi devletler bölgeye yöneldiler. Böylesine kaotik bir ortamda, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edildi. Azerbaycan siyasileri toprak bütünlüğü ve siyasal bağımsızlığı dünya kamuoyuna tanıtılabilmek amacıyla zorlu diplomasi mücadelesine giriştiler. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınları, Hazar havzasını "cumhuriye-

tin çarpan kalbi", Bakü şehrini ise "cumhuriyetin düşünen beyni" olarak görmekteydiler.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası konumunun güçlenmesinde Hazar havzasının askeri ve siyasî önemi büyüktür. Bu nedenle Hazar askeri platformunun jeopolitik konumunu geniş şekilde araştırmak gerekir. Hazar Denizi; Avrupa ile Asya kıtaları arasında bulunmaktadır. Bu havzaya sahip olan otoriter güç Yakındoğu ile İç Asya'ya kolaylıkla yerleşebilir. Hazar havzasını çevreleyen Güney Kafkasya askeri platformu stratejik açıdan önemli konumdadır. Güney Kafkasya askeri platformu güneyde Büyük Kafkas dağlarından başlayıp Türkiye ve İran sınırlarına kadar uzanmaktadır. Bu platform doğuda ise Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Hazar Denizi'nin askeri konumu, her şeyden önce Güney Kafkasya askeri platformunun coğrafi ve tarihî durumu ile açıklanabilir. Güney Kafkasya askeri platformu; Bakü, Gence, Tiflis, Kutayis, İrevan eyaletleri ile Batum ve Kars sancaklarını ve Zakatala sancığını içermekte olup 190.000 km² alanı kapsamaktadır. Güney Kafkasya askeri platformu dağlık bölgelerden oluşmaktadır. Onun bir kısmını kapsayan Büyük Kafkas Dağları'nı Küçük Kafkas dağ silsilesi izlemektedir. Küçük Kafkas dağlarının güneydoğusunda İran ile sınırdaki Taliz dağları, güneyinde Zengezur dağları bulunmaktadır. Kuzeybatudan kuzeydoğuya 1.500 km uzanan Kafkas berzahı Hazar havzasının bir kısmını oluşturmaktadır. Güney Kafkasya askeri platformunun kuzey sınırı doğal savunmaya sahiptir. Bu durum Hazar havzasının güvenli savunulmasını oluşturmaya olanaklı sunmaktadır. Küçük Kafkas dağlarının güneybatı eksenindeki uzunluğu yaklaşık 600 kilometredir. Bu dağ silsilesi Hazar havzasının savunması açısından kordon bölge rolünü üstlenmektedir. Büyük Kafkas ve Küçük Kafkas dağları arasında birtakım ovalar vardır. Bu ovaların bir kısmı Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanmaktadır.⁷ Kür ve Aras nehirleri arasında bulunan ovanın dolaylı olarak Hazar havzası ile bağlantısı vardır. Taliz dağlarından Hazar Denizi'ne doğru Lenkeran ovası uzanmaktadır. Bu ova Azerbaycan'ın yüzölçümünün % 40'ını oluşturmaktadır. Bu ova Hazar havzasının kıyısında bulunmaktadır. Büyük Kafkas dağları, 3 mınukası müstesna, aşılması zor dağ yolları ile çevrelendiğinden güvenli askeri platform olarak önem arz etmektedir.⁸ Yüksekliği 2.379 metre olan Deryal, 2.911 metre olan Memisonlu ve 2.816 metre olan Gluhor muntakaları yılın ilkbahar, yaz ve sonbahar dönemlerinde gidış gelişler açısından elverişlidir. Bu nedenle Azerbaycan'ın Güney Kafkasya bölgesindeki stratejik konumu Ermenistan ve Gürcistan ile kıyaslamada öne çıkmaktadır.

Hazar havzasının askeri konumunu önemli kılan diğer bir etken ise demiryolları ağıdır. Demiryolları ağının temel öğelerini Bakü-Mahaçkale ve Bakü-Tiflis hatları oluşturur. Zira Birinci Cihan Savaşı yıllarında Güney Kafkasya ile Kuzey Kafkasya'nın irtibatı Bakü-Mahaçkale Demiryolu

4 Rossiya i Vostok, Uçebnoe Posobie, Sankt-Peterburg, 2000, s. 75.

5 Rossiya i Zakavkazye: Realli Nezavisimosti i Novoe Partnyorstvo, Moskva, 2000, s. 159.

6 Osman Nuri Aras, Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, Der Yayinevi, İstanbul, 2001, s. 14.

7 E. F. Ludşevyev, Turtsiya v godi Pervoy Mirovoy Voyni, 1914-1918 gg., İzdatelstva Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1966, s. 22.

8 M. Velili, Azerbaycan, Azereşr, Bakı, 1993, s. 12.

ile sağlanmıştı. Azerbaycan ile Gürcistan arasındaki irtibatı ise Hazar'ın batı kıyısı boyunca uzanan Bakü-Tiflis Demiryolu temin etmiştir.⁹ Güney Kafkasya'nın ekonomik ve politik durumunu belirleyen diğer önemli etken Hazar havzasını çevreleyen karayollarıdır. Bakü-Şamahı-Tiflis, Bakü-Salyan-Lenkeran, Yevlah-Şuşa-Gorus, Yevlah-Nuha, Yevlah-Gökçay-Şamahı hatları Hazar çevresindeki karayolların en önemli rotalarıdır.

Güney Kafkasya askerî platformuna geniş olanaklar sunan Hazar Denizi ile Kara Deniz arasındaki irtibat askerî ve siyasî açıdan önem arz etmektedir. Karadeniz kıyısındaki Batum, Sohum ve Poti şehirleri uluslararası statüye sahip limanlardır. Orta Asya'dan transit geçen Çin ve Hindistan malları Hazar havzası aracılığı Kara Deniz'deki limanlara nakledilmektedir. Güney Kafkasya askerî platformunun Hazar kıyısındaki en önemli limanı Bakü'dür. Lenkeran limanı Bakü limanı ile kıyaslanamaz. Hazar kıyılarında bulunan Mahaçkale, Astarhan, Enzeli ve Krasnovodsk limanlarından Bakü limanına gemilerle kolaylıkla ulaşılabilir.

Hazar havzası açısından önem arz eden bölgelerden birisi Dağıstan'dır. Dağıstan'ın Güney Kafkasya askerî platformuna aidiyeti olmamakla birlikte, stratejik ve politik konumu hasebiyle Azerbaycan ile sıkı ilişki içindedir. Azerbaycan'ı Kuzey Kafkasya'ya bağlayan kara ve deniz yolları Dağıstan'dan geçmektedir. Dağıstan topraklarının büyük bir kısmı dağlık alanlardır. Ova kısmı ise Hazar kıyılarında bulunan bölgelerdir. Bu nedenle Hazar kıyısındaki bölgeler ekonomik, politik ve stratejik açılarından önemi haiz mevkilerdir.

Rusya açısından Hazar havzası önemli bir enerji kaynağıdır. Buna paralel olarak, Rusya'nın güney sınırlarındaki güvenlik kordonudur. Diğer taraftan ise Yakındoğu ile Avrupa arasındaki ekonomik, politik ve kültürel ilişkilerin gerçekleştiği transit bölgedir. Belirtilen tüm bu etkenler dolayısıyla Birinci Cihan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti Hazar havzasına sahiplenebilmek amacıyla askerî planlar ve operasyonlar yapmaktaydı.¹⁰ Kafkasya'daki Rus-Türk çatışmaları genellikle Hazar havzası çevresinde gerçekleşmekteydi. 3. Kolordunun savaş planı Hazar kıyıları ele geçirdikten sonra Volga boyu ve Orta Asya istikametinde ilerlemek üzerine kurulmuştu. Bu operasyonlar sonucunda İttifak Devletleri Afganistan ve Hindistan'a ulaşmış olacaktı. Bu nedenle dünya savaşının en önemli operasyonları Hazar havzası uğrunda gerçekleşti. Bu operasyonların ilki Sarıkamış havalisinde vuku buldu. 1914'ün Aralık ayında başlayan Sarıkamış hareketinin amacı Kars, Gümrü ve Batum'u ele geçirecek Hazar ve Kara Deniz kıyıları kontrol altına almakta ibaretti. 1914'ün Aralık ayı ile 1915'in Ocak ayı arasında Sarıkamış'ta vuku bulan savaşların sonucu, Osmanlı Devleti açısından başarısız oldu. Bu savaşlar Türk tarih yazımına "Sarıkamış vakası" olarak geçti. Osmanlı ordusunun Hazar havzasını ele geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği ikinci operasyon Alaş-

kert savaşı adını almıştır.¹¹ Rus ordusu ise karşı saldırı planı üzerinde çalışmaktaydı. Rusya Genel Karargâh Reisi General M. V. Alekseyev'in önderliğindeki Rus kurmaylar tarafından hazırlanan plana göre, Rus ordusu Güney İran ve Mezopotamya'yı ele geçirilmeli ve böylece Hazar çevresinde "güvenlik kordonu" oluşturulmalıydı. Alaşkert operasyonu Türkler açısından olumsuz sonuçlandı. Bu olayın ardından Erzurum ve Trabzon Rus işgaline uğradı ve Osmanlı ordusu zor durumda kaldı.

Osmanlı ordusunun Hazar havzasını ele geçirmek amacıyla tasarladığı üçüncü savaş planı "Oğunt operasyonu" adını taşımaktadır. Bu plana göre, Osmanlı ordusu Muş-Oğunt hattıyla Kafkasya bölgesi ile Hazar havzasına inmeliydi. Rusya'daki 1917'deki siyasî bunalım nedeniyle söz konusu plan çerçevesinde Osmanlı ordusu bazı başarılar elde etti. Bununla birlikte Hazar havzasını ele geçiremedi.

Osmanlı'nın Hazar havzasını ele geçirme amaçlı dördüncü savaş planı "İran operasyonu"dur. Bu plana göre, Hazar Denizi, Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'a ulaşabilmek için İran coğrafyası uygun bir savaş alanı olabilirdi. Söz konusu plan çerçevesinde; İran'ın kuzeyinde Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı kapsayacak şekilde İttifak Devletleri'nin himayesinde bir devletin tesis edilmesi gerekiyordu. Planı gerçekleştirmek üzere Ömer Naci Bey ile Max von Scheubner Richter Güneybatı İran'a sevk edildiler. Ariyeten, operasyonu yönetmek amacıyla Türk ve Alman kurmaylardan oluşan "İran Genel Ordu Komutanlığı" kuruldu. Ardından "Borre Birliği" veya "Kasr-ı Şirin Birliği" oluşturuldu ve planı gerçekleştirmek üzere cepheye sevk edildi. 19 Ağustos 1916'da Osmanlı ve Alman kurmayları Hazar havzasının ele geçirilmesi hususunda mutabakata vardılar. Mutabakata göre, operasyonların tüm sorumluluğunu Osmanlı Devleti üstlendi. İttifak Devletleri'nin bu planı engelleme çabaları ise uğursuzlukla sonuçlandı.¹² Bu nedenle Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri kapsamlı operasyonlara başladılar. Osmanlı kurmayları ise İran cephesindeki ordunun bir kısmını Mezopotamya'ya sevk etmek zorunda kaldılar. Böylece "Kasr-ı Şirin Birliği" iki kısma ayrıldı ve İran'daki operasyonlar ertelendi. Dolayısıyla Birinci Cihan Savaşı sırasında İttifak Devletleri'nin Hazar havzasını ele geçirme çabaları, savaşın ilk merhalesinde başarısızlıkla sonuçlandı.

1917'de vuku bulan Rus devrimleri, dünya düzeninde ve savaşın seyrinde köklü değişikliklere neden oldu. Bahsi geçen süreçte Çar ailesinin yönetimden uzaklaştırılması Rusya'nın çözülmesi ve Kafkasya'da otorite boşluğunun oluşması ile sonuçlandı. Bu olayla birlikte Hazar havzası uğrundaki mücadelenin yeni merhalesi başladı, İttifak Devletleri ile İttifak Devletleri Bakü petrolünü ele geçirmek amacıyla mücadeleye koyuldular. Almanya; Bakü meselesinde Osmanlı Devleti'ne güven duymadığı için Orta Doğu'daki komutanlarından Albay Friedrich Kress'i bir bölük ile birlikte Kafkasya cephesine sevk etti. İngiltere ise Alman kuvvetleri-

9 C. Anisimov, *Kavkazskiy Kray*, Tumevoditel, Moskva, 1924, s. 49-50.

10 N. G. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte*, Voenizdat, Moskva, 1946, s. 93.

11 Ludşuveyt, a.g.e., s. 223.

12 a.g.e., s. 241-243.

nin Bakü'ye girişini önleme amacıyla General Dunsterville komutasında Enzeli'de bulunan bir İngiliz bölüğünü Şubat ayında Bakü şehrine gönderme kararı aldı. Diğer taraftan ise Sovyet Rusya Bakü'deki Bolşevikler aracılığıyla şehir yönetimini ele aldı. Bakü Sovyeti döneminde 1,3 milyon varil Bakü petrolünü Rusya'ya nakledildi. Buna paralel olarak, Rusyalı Bolşeviklerin lideri Vladimir İliç Lenin'den güçlü destek alan Stepan Şaumyan, Bakü ile havalisindeki Müslüman Türk nüfusu katle ve tehcire tabi tutarak Hazar havzasında Taşnak ve Bolşevikler yönetiminde bir devlet kurmayı tasarlamaktaydı. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Mehmed Emin Resulzade'nin bu hususla ilgili anıları şöyledir:

"Lenin-Şaumyan oyununun gerçek mahiyeti sonralar belli oldu. Lenin'in Şaumyan'ı Bakü'ye göndermesindeki temel amaç, Ermeni ve Rusları bu petrol şehrine çekmek suretiyle Türkiye tehlikesini bertaraf ederek şehre sahiplenmekten ibaretti."¹³

"Lenin-Şaumyan oyunu"nun perde arkası, Mehmed Emin Resulzade'ye 1920'nin Kasım ayında hapisyanede eski silah arkadaşı İosif Vissarionoviç Stalin ile konuşmasında belli oldu. Lenin'in tüm sırlarını ve gerçek yüzünü Resulzade'ye anlatan Stalin, bu hakikatlerin gün yüzüne çıkmasına vesile oldu. Ancak Hazar havzasındaki bu oyunu bozan politik bir gelişme yaşandı. Zira 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası'nın kabul ettiği "İstiklal Beyannamesi" ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilân edildi. Yeni kurulan Azerbaycan Hükümeti ise İttifak Devletleri'nden Osmanlı Devleti ile askerî, siyasî, hukukî ve iktisadî antlaşmalar imzalamayı yeğledi. Bu gelişmeler üzerine Sovyet Rusya'dan askerî destek alan Bakü Sovyeti, cumhuriyet hükümetini devre dışı bırakmak amacıyla Gence üzerine ordu sevk etti. Anlaşılacağı üzere, Stepan Şaumyan yönetimindeki Bakü Sovyeti, Müsavat Partisi önderliğindeki cumhuriyetçi güçlerden çekinmekteydi. Bu hususu net ifade edebilmek için Stepan Şaumyan'ın silah arkadaşlarına korku karşıtı yönelik bir soruyu kaydetmekte yarar vardır: "Durum ne yerdedir? Acaba Müslüman Beyler ve kapitalistler adına sizi tehdit eden Ali Merdan Topçubaşov'un sözlerinden korkunuz mu?"¹⁴

Sovyet desteğini edinen Stepan Şaumyan ve taraftarları, yukarıda ifade edildiği üzere, demokratik ve millî devleti yıkmak amacıyla Gence'ye saldırı düzenlediler. Ancak Osmanlı Devleti'nden askerî yardım alan Azerbaycan Hükümeti bu saldırıyı geri püskürttü. Ardından 15 Eylül 1915'te Bakü şehirini işgalden kurtardı. Ancak bu olay Hazar havzası ve Bakü petrolü uğrunda vuku bulan çatışmaların sonunu getirmedii. Mondros Mütarekesi sonucunda Türk ordusu Bakü'yü tahliye etmek zorunda kaldı. Peşinden General William M. Thomson komutanlığındaki İngiliz ordusu Bakü'ye girdi. İngilizler "Britanya Petrol Şirketi" adıyla bir kurumu organize ettiler ve Batum limanı aracılığıyla petrolü yurtdışı-

na ihraç etmeye başladılar. Ne var ki İngilizler de Bakü'de kalıcı olamadılar ve bir süre sonra şehri tahliye ettiler. Burada özetle ifade edilen tüm bu siyasî ve askerî gelişmeler Bakü petrol endüstrisini olumsuz etkiledi ve petrol üretiminin azalmasına neden oldu. Bu durumun bir diğer nedenini ise 1918'de Bakü Sovyeti'nce 165 özel işletmenin millileştirilmesi oluşturmaktaydı. Bakü'nün cumhuriyet hükümeti denetimine geçmesinden sonra mevzu bahis şirketler sahiplerine iade edilmesi hakkında karar alındı.¹⁵ Olay bununla kapanmadı, 27 Nisan 1920 tarihli Bolşevik işgali sonrasında Bakü petrol endüstrisi yeniden millileştirildi. Bu düzenlemeyle birlikte imal edilen Bakü petrolü, karşılıksız olarak, Sovyet Rusya'ya nakledilmeye başlandı.

KAYNAKÇA

- Aliiev, İ., **Kaspiyskiy Neft Azerbaydjana**, Moskva, 2001.
- Anisimov, C., **Kavkazskiy Kray**, Tumevoditel, Moskva, 1924.
- Aras, Osman Nuri, **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, Der Yaynevi, İstanbul, 2001.
- Gumilev, L. N., **Otkritie Hazarii**, Moskva, 2001.
- Gumilev, L. N., **Tısayeçletie Vokrug Kaspiya**, Azerneşr, Bakı, 1991.
- Korsun, N. G., **Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte**, Voenizdat, Moskva, 1946.
- Ludşuveyt, E. F., **Turtsiya v godı Pervoy Mirovoy Voynı, 1914-1918 gg.**, Izdatelstva Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1966.
- Meftun, Metin, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Rossiya i Vostok, Uçebnoe Posobie**, Sankt-Peterburg, 2000.
- Rossiya i Zakavkazy: Realii Nezavisimosti i Novoe Partnyorstvo**, Moskva, 2000.
- Velili, M., **Azerbaycan**, Azerneşr, Bakı, 1993.
- Yağublu, Nesiman, **Memmed Emin Resulzade**, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1991.

¹³ Nesiman Yağublu, **Memmed Emin Resulzade**, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s. 71-73.

¹⁴ a.g.e., s. 76-77.

¹⁵ a.g.e., s. 69.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'DA KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL YAPILANMA (1918-1920)

Doç.Dr. Firdövsiyye EHMEDOVA*

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın istiklâlinin ilânı oldukça kritik bir ortamda gerçekleştiğinden ulusal ve kültürel yapılanmaya geçiş zor bir süreç olduğu makul karşılanabilir. Bununla birlikte bir süre sonra kültürel yapılanma amacıyla birtakım hükümet kararlarının alındığı görülmektedir. Bilhassa, "Haziran Krizi" sırasında eğitim, öğretim alanıyla ilgili bazı resmi işlemlerin yapıldığı gözlemlenmektedir. 22 Haziran 1918'de Gori Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun Azerbaycan Şubesi'nin Tiflis'ten Gazah'a göçürülmesi için şubenin eski müfettişi Feridun Köçerli'nin kullanımına 5 bin ruble para tahsis edilmesiyle ilgili hükümet karar bu durumun somut örneklerinden biridir.¹ Bakü'de bir üniversitenin kurulmasıyla ilgili Fethali Han Hoyski'nin Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti Hükümeti'nde Eğitim Bakanı görevinde olduğu günlerdeki düşüncesi cumhuriyet döneminde pek değişikliğe uğramadı. Başbakan olduğu dönemde bu idealini gerçekleştirememiş olmasına rağmen, üniversite kurulmasıyla ilgili teşebbüsleri destekledi. Gori Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun Azerbaycan Şubesi'nin altyapısında ilkokul öğretmenleri yetiştirecek bir kurumun oluşturulmasına yardım etti. Onun döneminde Gazah'a nakledilen öğretmen okulu için kredi tahsis edildi.

Bakü'nün kurtarılması uğrunda 1918'in Ağustos'unda şiddetli çarpışmalar yaşandığı günlerde milli eğitimin yapılanması için birtakım önemli hükümet kararları alındı. Örneğin, Tiflis Teknik Enstitüsü ile imzalanan işbirliği antlaşması bilhassa teknik alanlarındaki uzmanlık ihtiyacını gidermeye yönelikti.² 24 Ağustos 1918'de Nuha Erkek Lisesi'ne mali yardım yapılması hususunda hükümet kararı alındı. Aynı gün içinde milli eğitim açısından önemli aşama olan iki karara daha imza atıldı. Bunlardan birisi halk okullarını teftiş amaçlı bir kurumun oluşturulması, ikincisi ise halk okulları için öğretmen kurslarının açılmasıyla ilgiliydi.³ Birinci karar doğrultusunda sonraki süreçte Azerbaycan'da 10 civarında halk okulu teftiş kurumu oluşturuldu.

Millî kültür ve millî devletçilik alanında atılan cesur ve önemli adımlar arasında Türkçe'nin devlet dili olarak kabul edilmesinin özel önemi vardı. 28 Ağustos 1918 tarihli 5 maddeden oluşan bir karar ise ilkokul ve ortaokullarda öğretim dilinin Türkçe olmasını gerekli kılıyordu. Diğer taraftan bu karar, eğitim kurumlarında Türkçe'nin öğretilmesini zorunlu hale getirdi. Gayri Müslimlerin kendi dinlerini öğrenmeleri

Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Kültürel ve Toplumsal Yapılanma (1918-1920)

için onların okullarına din dersi konulması ve kendi dillerini öğrenmeleri için uygun olanakların oluşturulması "İstiklâl Beyannamesi"nde belirtilen ilkelerle uyum içerisindeydi. Bakü savaşları tüm şiddetini devam ettirdiği günlerde, şehirdeki okullar için hükümetin bütçeden hususi miktarda para tahsis etmesi dikkate şayan bir durumdur.⁴ Buna ek olarak, millî eğitim kurumlarının kurulması için Türkiye'den öğretmenler ve derslikler getirildi.⁵

Cumhuriyet hükümetlerinin dikkatinde bulunan diğer bir mesele dinî bayramların kutlanması hususu idi. Örneğin, 1918'in 14-17 Eylül tarihlerine denk gelen Kurban bayramı, hükümet kararı ile resmi hüviyet kazanmış ve tatil ilân edilmiştir. 8 Ekim 1918'de Kafkasya Şeyhülislamı ile Kafkasya Müftüsü'nün maaşlarının artırılması ve kurumun merkezinin Bakü'ye göçürülmesiyle ilgili hükümet kararı alındı.

Cumhuriyet döneminin genç kuşağının yükseköğrenim amacıyla yurtdışına gönderilmesi önemli haiz bir gelişmeydi. Yurtdışında eğitim almak için maddi güce sahip her genç bu hak tanımıştı. Bunun yanı sıra, maddi olanağa sahip olmayanlara devlet bursunun verilmesiyle ilgili bir karar kabul edilmişti.

Cumhuriyetin geleceğini oluşturan çocukların eğitilmesi konusunda hükümet cesur adımlar atmaktaydı. Örneğin, Zakatala'da ilköğretim okullarının açılabilmesi için Eğitim Bakanlığı'na 100 bin ruble para tahsis edilmişti.⁶

Uluslararası konjonktürden dolayı bölgede meydana gelen gelişmeler Azerbaycan Hükümeti'ni bazı konularda çevik kararlar almaya sevk ediyordu. Bilhassa Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'ı tahliyesine paralel olarak İtilaf Kuvvetlerinin bölgeye girmesi birtakım yeni diplomatik ve siyasal önlemleri gerekli kılıyordu. Alınan önlemler kapsamında üç renkli bayrak bağımsız devletin milli sembolü olarak belirlendi, gazetelerdeki sansür kaldırıldı, okulların millileştirilmesiyle ilgili kanunda bazı değişiklikler yapıldı,⁷ milli eğitim müfettişlerinin kurulayının yapılması için para tahsis edildi, Gence ve Nuha'da bulunan Kutsal Nina Okulları devletten malî yardım aldı.

Parlamentonun açılması ve yeni kabinenin oluşturulması devlet kurumlarının faaliyetini güçlendirdi, bakanlıklar arasında koordinasyon sağlandı ve görev dağılımı kesin olarak belirlendi. Önceleri ise bu konuda genel bir kargaşa söz konusuydu. Örneğin, resmi gazetenin yayımı, basının denetlenmesi ve tiyatro işleri gibi sosyo-kültürel içerikli faaliyetlerin icrası Eğitim Bakanlığı'na havale edilmişti.⁸ Bunlara ek olarak, hukuk hizmetleri alanında bazı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bir hukuk danışmanı en fazla iki bakanlık için hizmet verebilecekti. Uzmanlık talep eden devlet memuriyeti alanlarındaki ihtiyaçları gidermek amacıyla

* Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi. e-mail: fahmedova@rambler.ru

1 Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Zakonodatelnıe Aktı (Sbornik Dokumentov), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 190.

2 a.g.e., s. 220.

3 a.g.e., s. 222-223.

4 a.g.e., s. 228.

5 a.g.e., s. 215.

6 a.g.e., s. 247.

7 a.g.e., s. 251-252.

8 a.g.e., s. 194, 234, 243.

la yeni kurslar açıldı. Buna ek olarak, çeşitli kurumlara uzman ve yöneticiler hazırlamak amacıyla Bakü Üniversitesi'ne bağlı yeni kurslar faaliyete başladı.⁹ Böylece kurumlara kadro hazırlığı hükümetin iç politikasında önemli bir konuma yükseldi. Diğer taraftan ise öğretmenler, üniversite adayları ve öğrenciler, vergi mükellefleri ve devlet matbaalarında görevli memurlar askerî mükellefiyetten muaf tutuldular.¹⁰ Mülkiyede kullanılan bazı unvanlar ilga edildi, bakan ve memurlara müracaat şekli olarak "efendi" kavramı benimsendi. Memurlar için özel üniformalar belirlendi, hükümet üyeleri ve ülkeye üstün hizmeti dokunmuş kişilere verilmesi tasarılan yeni cumhuriyet nişanları tesis edildi.¹¹

Cumhuriyet döneminin tam takvim yılı olan 1919'da 1 üniversite, çok sayıda okul ve kurslar açıldı. 25 Nisan 1919'da Müslüman Hayriye Cemiyeti'ne bağlı kız meslek yüksekokulunun yeniden eğitim ve öğretim hayatına başlaması için 30 bin ruble mali yardım yapıldı. 2 Şubat 1920'de Bakü ve Zakatala'da öğretmen meslek yüksekokullarının açılmasıyla ilgili karar kabul edildi. Böylece 4 öğretmen meslek yüksekokulunun açılmasıyla ilgili tasarrufların parlamentoda görüşülmesinden önceki tarihte, bu karar ile Bakü'de 1 kız öğretmen meslek yüksekokulunun, Zakatala'da ise 1 erkek öğretmen meslek yüksekokulunun faaliyete başlamasına izin verildi.¹² Diğer taraftan ise faaliyette olan birçok okula mali yardım yapıldı. 29 Şubat 1920'de Sabuncu'da bulunan ilköğretim okulları için her ay belli miktarda ödenek yapılmasıyla ilgili alınan hükümet kararı, bu durumun somut örneklerindedir.

Cumhuriyet döneminde bütçede mali sıkıntılar olmasına rağmen, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın ülkedeki tüm kurumlara mümkün merete mali yardım yapılmıştır. Örneğin, Karabağ'daki okullarda çalışan Ermeni öğretmenlere 1 milyon ruble mali yardım tahsis edilmişti.¹³ 10 Mart 1919 ve 27 Eylül 1919'da çıkarılan iki hükümet kararı ile Bakü'deki Yahudi okullarına 25 bin ruble mali yardım yapılmıştır. Ayrıca, Batum'da faaliyet gösteren Türk okuluna 10 bin ruble, Volga boyu Müslümanlar arasında eğitim ve öğretim faaliyetiyle meşgul olan Tiflis Cemiyeti'ne 25 bin ruble mali yardım gösterilmiştir.¹⁴ Diğer taraftan ise ülkedeki fakir ailelerin çocuklarının okutulması için birkaç hükümet kararı verilmiştir.

Parlamentoda kabul edilen birçok kanun, cumhuriyetin eğitim ve öğretime verdiği önemi, net olarak göstermektedir. 17 Temmuz 1919'da Gazah, Nuha, Şuşa, Kuba, Zakatala, Salyan, Bakü ve Gence gibi şehirlerde kısa döneme yayılan kursların açılmasıyla ilgili kanun, söz konusu duruma somut örnek olabilir. Bakü ve Gence'de açılan kursların erkek ve bayan seksiyonları vardı. Kursların çalışabilmesi için hazineden 2 milyon 390 bin ruble para tahsis edilmişti. Bu belirtilenlere ek ola-

rak, Gökçay'da 1 okul, Gusar'ın Huluk köyünde ve Ağdam'da ilköğretim okulları, Bakü'deki bayanlar kolejine bağlı bir anaokulu tesis edilmesiyile ilgili parlamento kanunları kabul edilmişti.¹⁵ Bayan ve erkek ortaokullarının müdürleri ve öğretmenleri maaşları ve özlük haklarında farklılık söz konusu değildi.¹⁶ Diğer taraftan ihtiyaçlara göre yeni görevler ihdas edilmeğe ydi. Örneğin, 1 Ocak 1920'de 5 yeni okul müfettişi pozisyonu oluşturulmuştu. Şuşa, Zengezur, Cebrail ve Cavanşir kazalarında Ermeni okullarının tetfisi için ek müfettiş pozisyonları ihdas edilmişti.¹⁷ İlkokul ve ortaokullarda hastalık gibi çeşitli mazeretler yüzünden derslere giremeyen öğretmenlerin yerine derslere giren öğretmenlere her saat için 30 ruble ek ders ücreti ödenmekteydi.

1919'un 20 Ağustos-1 Eylül tarihleri arasında Bakü'de öğretmenler kurultayını düzenlemek amacıyla 35.600 ruble para tahsis edildi. 27 Eylül 1919'da Şuşa'da yapılması tasarlanan öğretmenler kurultayı için 30 bin ruble para tahsisıyla ilgili hükümet kararı yayımlandı. 18 bin ruble para ise Eğitim Bakanlığı'nın ihtiyacı olan kitapları almak için tahsis edildi.¹⁸ Adalet Bakanlığı'na bağlı bir kütüphane oluşturulması için 50 bin ruble para ayrılmıştı. Tüm bu rakamlardan hareketle hükümetin genel bütçesinin büyük bir kısmının eğitim ve sağlık alanlarına, sosyo-kültürel çalışmalara sarf edildiği söylenebilir. *Dokümenti po İstorii Russkogo Vladoçestva na Okrainah* adlı kitabın neşri için Bakü şehri ve ilçelerinde faaliyet gösteren Müslüman Aydınlar Birliği'nin yönetim kuruluna tahsis edilen 16 bin ruble para buna somut örnek olabilir.¹⁹ 76.667 ruble miktarında para ise Tiflis Ziraat İşleri Tecrübe Merkezi'nin ilmi eserlerinin neşri için ayrılmıştı. Tahsis edilen paraya mukabil olarak, neşrolunan kitapların üçte biri Azerbaycan Hükümeti'ne takdim edilmeliydi.

Hükümetin teknik ve endüstriyel alanlara mali katkısından ayrıca bahsetmek gerekir. Örneğin, 19 bin ruble miktarında mali yardım, Şuşa Halı Fabrikası'nın Eylül 1919'da Bakü'de yapılan endüstri fuarına katılmasının temini için yapılmıştı. Sonraki süreçte adı geçen halı fabrikasının Ziraat Bakanlığı'na bağlanması ve burada mesleki eğitim kurslarının açılması için ek harcamalar yapıldı.

Cumhuriyet tarihinin en önemli bilimsel ve kültürel safhalarından birisi Bakü Üniversitesi'nin açılmasıdır. İleri görüşlü Azerbaycan aydınları ve siyasetçileri bu ülkelerini ancak 1919'da gerçekleştirebildiler. Bakü Üniversitesi'nin ilk rektörü Vasili Razumovski'nin konuyla ilgili kayıtları şöyledir:

"1919 yılı başlarında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı yardımcısı Hamid Şahtahlı Tiflis'e tetrif buyurdu. Bakan yardımcısı Tiflis'teki Rus Üniversitesi'nin Bakü'ye taşınmasını gündeme getirdi... tam donanımlı kampüs, güçlü mali destek gibi

9 a.g.e., s. 369.

10 a.g.e., s. 265, 312, 340.

11 a.g.e., s. 400.

12 a.g.e., s. 401.

13 a.g.e., s. 365-366.

14 a.g.e., s. 312, 361.

15 a.g.e., s. 121, 156, 168-169.

16 a.g.e., s. 64, 123.

17 a.g.e., s. 155.

18 a.g.e., s. 301.

19 a.g.e., s. 354-355.

olanakların oluşturulacağı vaadinde bulundu."

Azerbaycan Hükümeti, Bakü'de bir üniversitenin açılması konusunda oldukça kararlı idi. Vasili Razumovski'nin kayıtlarına göre, "Maverâyı Kafkasya Rus Üniversitesi taşınmasa bile, öneriyi getirenler Bakü'de bir üniversite kurulması konusunda net fikre sahiptiler. Hatta üniversitenin açılış tarihi 1 Mayıs olarak belirlenmişti."²⁰ Nitekim 1919-1920 eğitim öğretim yılında Bakü Üniversitesi'nin açılması ilgili Azerbaycan Hükümeti'nin 8 Nisan 1919 tarihli karar bu yöneydi. Üniversite Komisyonu'nun 19 Nisan 1919'da yapılan ilk toplantısında Eğitim Bakanı Reşid Kaplanov, hükümetin üniversitenin açılması konusundaki kararlığını kesin dille ifade etti.²¹ 16 Haziran 1919'da üniversitede görev alması muhtemel personel sayısı belirlendi. 25 Haziran 1919'da üniversitenin kurulmasında harcanacak 1 milyon ruble miktarındaki ilkin ödenegün yapılması hususunda karar kabul edildi.²² Bakü Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili kanun tasansı 7 Temmuz 1919'da hükümetin revizyonundan geçti ve 10 maddeden oluşan düzeltmeler ile birlikte parlamentonun müzakeresine sunuldu. Üniversite yasa tasansına göre, fakültelerde okutulması zorunlu dersler vardı; Hukuk fakültesinde İslam hukuku ve İslam tarihi mutlaka okutulmalıydı. Türkçe, zorunlu olarak, tüm fakültelerin öğretim programında yer almalıydı. Buna ek olarak, Azerbaycan vatandaşlarına üniversiteye kabulde bazı kolaylıklar sağlanmalıydı.²³

"Bakü Şehrinde Üniversite Tesisi Hakkında Kanun" parlamentonun 1 Eylül 1919 tarihli oturumunda müzakere edildi ve kabul edildi. Söz konusu oturumda, eğitim öğretim alanıyla ilgili önemi haiz ek bir kanun daha onaylandı. Bu kanun; 100 öğrencinin yüksek öğrenim amacıyla yurtdışına gönderilmesi için hazineden 7 milyon ruble tahsis edilmesini yasallaştırdı. Harcırah ve burslar meselesi de açıklığa kavuştu. Bu konuyla ilgili hükümetin belirlediği miktar az bulunan parlamento, tahsisa eklemeler yaptı. Hükümetin bu alana harcamayı tasarladığı miktar 4.100.000 ruble civarındaydı. Hükümete göre, yurtdışına gönderilecek öğrencinin her birine 3 bin ruble burs verilmesi gerekirdi.²⁴

Hükümetin 8 Eylül 1919'da kabul ettiği 7 kararın 3'ü kültür ve eğitim alanıyla ilgilidir. Bu kararlar ile Bakü Üniversitesi'nin rektörü ve fakülte dekanlarının atamaları yapıldı. Bunun yanında, Rusça ders kitaplarının satın alınması için 500 bin ruble para tahsis edildi. Diğer taraftan ise devlet tiyatrosunun onarımı amacıyla para ayrıldı. Toplumun alt katmanlarının tiyatroya ilgilerini artırmak amacıyla tiyatro biletlerinden alınan devlet vergisinin oranında % 50 indirim yapıldı. Bu eylem, toplumun kültür düzeyinin yükseltilmesine yönelik bir gelişme olarak ele alınmalıdır. Benzer şekilde, 1 Kasım 1919'da kitap ve gazete neşriyle ilgili ürün-

²⁰ Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. 1, s. 201.

²¹ a.g.e., I, s. 201.

²² Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika, s. 329-333.

²³ a.g.e., s. 334-335.

²⁴ a.g.e., s. 342.

lerden alınan ithal rüsumunun durdurulmasıyla ilgili yasa tasansı hükümet görevlendirmesiyle Eğitim Bakanı'nca parlamentoya sunuldu. Bu tasarı 26 Şubat 1920'de parlamentoda kabul edildi ve yasal hüviyet kazandı. 27 Şubat 1920'de yurtdışına gönderilecek öğrencilere 297 bin frank ek ödenek yapılmasıyla ilgili kanun kabul edildi. Parlamentonun 29 Eylül 1919 tarihli oturumunda milletvekilleri "Bakü Darülfünunu'nun Nizamnamesi"ni müzakere ettiler ve onayladılar. Üniversiteyle ilgili yasa-ma sürecinin ardından 15 Kasım 1919'da üniversitede ilk ders yapıldı.

Kültür alanındaki diğer önemli bir gelişme cumhuriyetin resmi diliyle ilgilidir. Bu gelişmeler bağlamında hükümet kararlarıyla Türkçe fontlar satın almak amacıyla hazineden 200 bin ruble ödenek ayrıldı.²⁵ Türkçe askerî nizamname onaylandı, Türkçe ders kitaplarının yazımını üstlenen komisyonlara ödenek tahsis edildi. Ayrıca yaşlılara Türkçe'nin düzgün kullanımını öğretmek amacıyla kurslar açıldı. Hükümet üyesi Huda-dat Melik Aslanov ile Eğitim Bakanı'na Arap alfabesinin reformunu hazırlayacak bir komisyon oluşturma görevi verildi. Parlamentonun çıkardığı bir kanun ile okul kütüphanelerine Türkçe kitaplar satın alınması için hazineden Eğitim Bakanlığı'nın bütçesine 1 milyon ruble ödenek ayrıldı.²⁶

Yeni kurulan cumhuriyetin sembollerinin kabulü ve önemli günlerin belirlenmesi gayet doğal bir durumdu. 1919'un Mart ayında arma ve mühür taslaklarının kabulü ile ilgili müsabaka ilân edildi. 20 Nisan 1919'a kadar üm taslaklar jüri üyelerine teslim edilmeliydi. 30 Ocak 1920'de ise askerî madalyalar ve ulusal marş taslaklarının kabulüyle ilgili müsabaka geçirilmesi ilgili bakanlıklara direktifler verildi.

Vatandaşlık kanununun kabulü, Azerbaycan'ın bağımsızlığını meşru kılan diğer bir unsur olarak ele alınabilir. 11 Ağustos 1919'da "Azerbaycan Vatandaşlığı Kanunu" kabul edildi ve böylece cumhuriyetin kuruluşundan beri vatandaşlık işlemlerini düzene koyan 23 Ağustos 1918 tarihli hukuksal metin ilga edilmiş oldu. Yeni kanuna göre, Azerbaycan vatandaşlığını tercih eden kişilerin Azerbaycan devletine sadakat yemini yapmaları gerekirdi.

Bağımsız cumhuriyetin bağımsız haber ajansının kurulması, herhalde doğal bir gereksinimdir. Bu nedenle 3 Mart 1919'da Azerbaycan Telgraf Ajansı tesis edildi. 1 Mart 1920'de ise bu kurum özerk yapıya kavuştu.

Bağımsız Azerbaycan'ın uluslararası arenada, bilhassa İtilaf Devletleri tarafından tanınması ve yurtdışında diplomatik temsilciliklerin açılması belirtilen dönemde Azerbaycan toplumunda geniş yankılar uyandırmıştır. Bu olay ülke çapında şaşaalı kutlamalara sahne olmuş ve 14 Ocak 1919'da devlet memurlarına tatil verilmiştir. Bakü'nün kurtuluş günü olarak bilinen 15 Eylül tarihi de böyle bir içeriğe sahip ulusal bir gün idi. "İstiklal Beyannamesi"nin yayımlandığı 28 Mayıs tarihi devlet bayramı ilân edilmişti. Bu bayramı düzenlemek amacıyla oluşturulan komisyona

²⁵ a.g.e., s. 271.

²⁶ a.g.e., s. 103.

hazineden 100 bin ruble ödenek ayrılmıştı.²⁷ Bayram günü Başbakan Nasib Yusufbeyli, bağımsızlığın yıldönümü dolayısıyla "ulusa sesleniş" konuşması yapmıştı.

Azerbaycan Hükümeti, "İstiklal Beyannamesi"nin ilkelerine sadık kalarak, din ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm Azerbaycan vatandaşlarının milli ve manevi değerlerine saygılı davrandı. Bilhassa Paskalya bayramında Hıristiyan dinine mensup tüm öğrenciler derslerden ve etütlerden muaf tutulmaktaydılar. 1920'nin Nisan ayında yayımlanan bir hükümet karar ile Paskalya bayramı Hıristiyan dinine mensup devlet memurları için tatil olarak belirlendi. Genelde ise hükümetin dini konulara hassas yaklaşığı söylenmelidir. Hükümetin Gence'ye taşınmasından bir gün sonra, İslam diniyle ilgili meselelerin görüşmeleri sırasında Şeyhülislam ve Müftü'nün hükümet toplanularına katılması gerektiği konusunda bir karar kabul edildi.²⁸ Şeyhülislamlık denetiminde bulunan Kafkasya Müslümanlarının nüfus kayıtlarının Tiflis'ten Gence'ye nakli işi ile Şeyhülislam ve Müftü görevlendirildiler. Nüfus bilgilerinin kaza idarelerine nakli sırasında oluşan malî giderler ise hazineden karşılandı. 20 Ağustos 1918'de çıkarılan bir karar ile Kafkasya Müslümanları Şeyhülislamı ile Müftü'ye 1.500 ruble miktarında maaş tahsis edildi.²⁹ Diğer bir kanun ile kiliselerle yakılan mumlardan gümrük rüsumu kaldırıldı.

Sonuç olarak, cumhuriyet hükümeti kısa süre zarfında iktidarı elinde bulundurmuş olmasına rağmen, ardından önemi haiz bir idarî ve siyasî tecrübe bıraktı. Cumhuriyet döneminin Azerbaycan aydınları demokrasi ve insan haklarına dayanan ve ulusal niteliği ağır basan bir devlet oluşturmak amacıyla tüm bilgi ve birikimlerini sarf ettiler. Bu nedenle kısa sürede cumhuriyet rejimi, parlamenter düzen ve Avrupa tipli üniversite kurabildiler. Hukuk devleti, güçler ayrılığı ve demokratik yönetim ilkeleri bu devletin temel nitelikleri arasındaydı. Yaklaşık 100 yıl süren Çar boyunduruğundan sonra, Bolşevik ve Taşnak saldırılarının bertaraf edilmesi sırasında şehit düşen çok sayıda vatan evladının kanları üzerinde bağımsız, sivil ve çağdaş bir devlet inşa edildi. Toplumsal yaşamın tüm alanları milli devletçilik ilkelerine göre biçimlendi. İç ve dış tehditlerin bulunduğu oldukça kaotik bir ortamda birçok başarılı sonuç elde edildi. Özellikle bağımsız Azerbaycan'ın uluslararası alanda temsili için Paris Barış Konferansı'na bir delegasyon gönderildi. Anılan delegasyonun başarılı diplomatik faaliyetleri sonunda cumhuriyet yönetimi dünya kamuoyu tarafından bölgedeki meşru devlet olarak tanındı. Ancak bir süre sonra Bolşevik Rusya'nın doğrudan askerî müdahalesi ile sukut etmek zorunda kaldı. Yaklaşık 70 yıl süren Sovyet rejimi, kitlesel baskılar ve takipler milli devletçilik mefkûresinin izlerini hafızalardan silemedi. XX. yüzyılın 90'lı yıllarında bağımsızlık fidanları yeniden yeşerdi ve Azerbaycan bağımsız bir cumhuriyet olarak dünya devletleri arasında yerini aldı. 18

Ekim 1991'de Milli Meclis'te kabul edilerek, Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya kamuoyuna duyurulan anayasal bildirge, yeni bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918-1920 seneleri arasında mevcut olan cumhuriyetin varisi olduğunu deklare etti. Belirtilen veraset olgusu sadece hukuksal nitelikte olmayıp, ulusal, kültürel ve tarihsel bir içeriğe sahipti. Dolayısıyla günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti ile 1918-1920 yıllarındaki cumhuriyet düzeni arasında siyasal, tarihsel, kültürel ve sosyal bir bağ mevcuttur. Bu nedenle günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki yönetim kurumlarının cumhuriyet dönemi (1918-1920) siyasî ve idarî tecrübesinin temelleri üzerinde inşa edildiği, başka bir ifadeyle cumhuriyet döneminin kurumsal geleneklerine dayandığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatelnyy Aktı (Sbornik Dokumentov), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998.

Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004, c. I-II.

27 a.g.e., s. 316.

28 a.g.e., s. 185.

29 a.g.e., s. 349.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJYAN'DA MİLLİ EĞİTİM UZMANLARININ HAZIRLANMASI (1918-1920)

Dr. Ezize NEZERLİ*

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın tarihinde önemli bir olay gerçekleşti ve Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. Bu olayın hemen akabinde Azerbaycan'da birtakım sosyo-kültürel ve ulusal nitelikli kararlar kabul edildi. Örneğin, 27 Haziran 1918'de Türkçe'nin cumhuriyetin resmi devlet dili olduğuyla ilgili karar alındı. Buna paralel olarak, halkın eğitilmesi ve kültürel olarak kalkınması amacıyla birçok müterakki adımlar atıldı. 28 Ağustos 1918'de halk eğitim kurumlarının millileştirilmesiyle ilgili alınan karar bu duruma somut örnek teşkil eder. İlköğretim okullarının millileştirilmesiyle birlikte eğitim dili Azerbaycan Türkçesi'nde yapılmaya başlandı. Bu olayın kültürel önemi büyüktü. Zira Azerbaycan ahalisi ilk kez kendi dilinde eğitim alma ve kültürel bilinçlenme hakkı elde etmişti. Böylesine bir ortamda eğitim kurumlarının karşılaştıkları en önemli sorun milli eğitim kadrolarının eksikliği idi. Buna paralel olarak, kazalardan ilköğretim okulları ve öğretmen meslek yüksekokullarının açılmasıyla ilgili talepler gelmekteydi. Örneğin, Gazah'tan gönderilen murahhas heyeti Gori Öğretmen Meslek Yüksekokulu Azerbaycan Şubesi'nin Gazah'a nakledilmesini önermişti. Bu öneri hükümet tarafından olumlu karşılandı¹ ve okula kampüs yapılması için 10 dönüm arsa tahsis edildi; bina yapımı amacıyla 3 bin manat para tahsis edildi.

Adı geçen okulun Gazah'a nakledilmesi önemli bir kültürel gelişmenin müjdecisi olarak ele alınabilir. Zira bu tarihten itibaren Gazah Öğretmen Meslek Yüksekokulu Azerbaycan'da pedagojik formasyona sahip öğretmenler yetiştiren en önemli eğitim kurumuna dönüştü. Gazah Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun müdürlüğü görevine Azerbaycan'ın önde gelen pedagoğlardan Feridun Köçerli tayin edildi. 8-9 Kasım 1918'de okula kabul sınavları yapıldı ve okumak için başvuran 42 adaydan 35'i okula kabul edildi.² Öğrenci kabulünün tamamlanmasından ardından 10 Kasım 1918'de okulun resmi açılışı yapıldı. Yatılı eğitim veren bu öğretmen okulu kısa süre zarfında toplumun rağbetini kazandı ve 1919-1920 eğitim, öğretim yılında çok sayıda öğrenci bu okulda öğrenim görmek amacıyla başvuruda bulundu. Bu nedenle 1919'un Kasım ayında okul öğrencilerinin sayısı 76'ya yükseldi. Bu öğrencilerin 60'ı yatılı olup devlet bursuyla eğitim almaktaydı. Öğrencilerin 5'nin masraflarını ebeveynleri karşılamaktaydı. 11 öğrenci ise dışardan eğitim almaktaydı.³

Kızların eğitimine önem verildiğinden 1918'in Eylül ayında Bakü Kız Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun açılmasından sonra öğrenci kabulüyle ilgili gazetelere ilanlar verildi. Bu okula ilköğretimi tamamlayan ve

4 yıl süreli kızlar okulunu tamamlayan kız öğrenciler sınavsız alındılar. Bu kademelerde eğitim almamış öğrenci adayları ise sınavlara tabi tutuldular. Bakü Kız Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nda eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmişti. Başarılı öğrencilere 25 manat burs verilmekteydi.⁴ Fakat Eğitim Bakanı'nın emrine göre, 1 Ocak 1919'da bu okul erkek öğretmenler kolejine dönüştürüldü.⁵ Dolayısıyla bahsi geçen okul 1 Nisan 1919'dan itibaren Bakü Erkek Öğretmen Meslek Yüksekokulu adıyla faaliyetlerini devam ettirdi. Okul müdürlüğü görevine Muzaffer Nami tayin edildi.⁶ Bakü'deki diğer okullardan 25 öğrenci alan kolejde hazırlık sınıfı oluşturuldu. Ardından birinci sınıf açıldı ve hazırlık sınıfını tamamlayan öğrenciler bu kademeye geçiş yaptılar. Bu sınıflara öğrenciler 14 yaşından itibaren kabul edilmeye başladılar.⁷ Özel ihtimam sayesinde 1919-1920 eğitim, öğretim yılında kolej öğrencilerinin sayısı 56'ya ulaştı. Buna ek olarak, okul öğrencileri için 60 yataklı bir pansiyon yapıldı. Çalışkan ve disiplinli öğrencilere burs tahsis edildi.⁸ Benzer okulların bir diğeri Gence'de açıldı. Gence Öğretmen Meslek Yüksekokulu adıyla faaliyet gösteren bu eğitim kurumu, 1919-1920 eğitim, öğretim yılında millileştirildi. Okul müdürlüğü görevine ise ünlü pedagoğ Hasan Bağirov tayin edildi.⁹

Genel öğretmen açığı nedeniyle taşrada öğretmen okulları açılmasıyla ilgili kazalardan merkezi hükümete başvurular yapılmaktaydı. Örneğin, Zakatala'dan yapılan başvuruda 1 yatılı erkek öğretmen meslek yüksekokulu, Nuha'dan yapılan başvuruda 1 kız öğretmen meslek yüksekokulu ve 1 erkek öğretmen meslek yüksekokulu açılması talep edilmekteydi. Adı geçen kaza ahalisi ise okulların açılması için gereken mali harcamanın kendileri tarafından karşılanacağını taahhüt etmekteydi.¹⁰ Kazalardaki öğretmen açığının farkında olan Eğitim Bakanlığı, Şuşa ve Nuha şehirlerinde 2 erkek öğretmen meslek yüksekokulu, Bakü ve Nuha şehirlerinde 2 kız öğretmen meslek yüksekokulu açılmasıyla ilgili yasa tasarıları hazırladı¹¹ ve bu tasarıyı Bakanlar Kurulu'na sundu. Bakanlar Kurulu ise 2 Şubat 1920'de aldığı karar ile Bakü'de 1 kız öğretmen meslek yüksekokulu, Zakatala'da 1 erkek öğretmen meslek yüksekokulu açılmasına izin verdi. Bu okulların gereksinimlerinin karşılanması ve kampüslerinin oluşturulması için Eğitim Bakanlığı'na 4 milyon manat para tahsis edildi.¹²

Şehir merkezlerinde ve kazalarda öğretmen meslek yüksekokullarının açılmasına rağmen, ülkedeki genel öğretmen açığının kapatıldığı söylenemezdi. Bu nedenle okur-yazar oranının yükseltilmesi işine özel ihtimam sarf edildi ve öğretmen açığını asgariye indirmek amacıyla kısa sü-

4 Znamya Truda, (5 Sentyabr/23 Avgust 1918).

5 Azerbaydjan, (24 Yanvar / 11 Yanvar 1919).

6 Adres-Kalendar Azerbaydjangskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjangskogo Respubliki, Bakü, 1920, s. 19.

7 Azerbaydjan, (3 Sentyabr 1919).

8 Azerbaydjan, (3 Sentyabr 1919).

9 Adres-Kalendar Azerbaydjangskoy Respubliki, s. 29.

10 Azerbaydjan, (5 Fevral 1920 / 24 Fevral 1920).

11 Azerbaydjan, (10 Sentyabr 1919).

12 Azerbaydjan, (11 Fevral 1920).

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Uzman Araştırmacı. e-mail: azizanezarli@mail.ru

1 ARDTA, f. 797, say. 1, iş 19, v. 3.

2 Azerbaydjan, (6 Dekabr/23 Noyabr 1918).

3 Azerbaydjan, (25 Oktyabr 1919).

reli eğitim sonunda öğretmen sertifikaları veren kurslar faaliyete başladı. Örneğin, Bakü'deki bir lisede özel pedagoji eğitimi vermek amacıyla bir akşam okulu açılmıştı. Bu okula yazılan öğretmen adaylarına Azerbaycan Türkçesi'nin öğretim metodlarıyla ilgili dersler verilmekteydi. Okulun faaliyetleriyle Milletvekili Abdullah Efendizade bizzat ilgilenmekteydi.¹³ Okulda Karabey Karabeyov, Mehmed Şahtahtlı, Sultan Mecid Ganizade, Hüseyin Cavid, Abdullah Şaik Talipzade ve Rıza Zeki gibi pedagoglar dersler vermekteydiler.¹⁴

Azerbaycan Hükümeti'nin öğretmen yetiştirme kurslarının oluşturulması amacıyla Eğitim Bakanlığı'na 126.759 manat para tahsis ettiğini ifade etmekte yarar vardır.¹⁵ Bakanlar Kurulu'nun 1919'un Haziran ayında yapılan toplantısında ise öğretmen yetiştirme kurslarının oluşturulması amacıyla Eğitim Bakanlığı'na 2.390.000 manat para ayrılmasıyla ilgili tasarrufların görüşülmek üzere parlamentoya sunulması kararlaştırıldı. Tasarrufların parlamentoda yasallaşmasına kadarki süreçte söz konusu amaç doğrultusunda kullanılmak üzere Eğitim Bakanlığı'na 500.000 manat para tahsis edildi.¹⁶

Bakü'de açılan öğretmen yetiştirme kursuna katılan 130 öğrencinin 98'i erkek, 32'si bayan öğrenciydi. Onların 59'nun erkek okulu öğretmeni, 8'nin kız okulu öğretmeni, 39'nun erkek okulu stajyeri, 24'nün kız okulu stajyeri olması tasarlanmıştı.¹⁷ Bu kurslarda Azerbaycan Türkçesi haftada 8 saat, matematik 4 saat, metot 2 saat, fen dersleri 2 saat verilmekteydi. Haftalık toplam ders kredisi 16 saat olarak belirlenmişti.¹⁸ Belirtilen okullarda Abdullah Şaik Talipzade, Samed Acalov, Cemo Cebrailbeyli, Hüseyin Cavid ve Mustafa Mahmudov gibi ünlü pedagoglar ders vermekteydiler.¹⁹

Azerbaycan'ın kazalarında açılan öğretmen kurslarına ilginin yoğunluğu önemli bir vakıa olarak ele alınabilir. Azerbaycan Parlamentosu'nun üyeleri sık sık bu okulları ziyaret etmekte ve okulların sorunlarıyla yakından ilgilenmekteydiler. Dönemin önde gelen aydınlarından Samed Ağamalıoğlu, "en faydalı işle bu okula katılan öğrencilerin meşgul olduğunu" vurgulamaktaydı.²⁰

Azerbaycan'ın Gazah, Gence, Nuha, Şuşa, Zakatala ve Kuba şehirlerinde kısa sürede öğretmen formasyonu veren kurslar açılmıştı. Bu kurslar bazı şehirlerde kız ve erkek şubeleri olmak üzere iki şube halinde faaliyet göstermekteydi. Bakü, Nuha ve Gence'deki kursların hem erkek hem de kız şubeleri mevcuttu. Şuşa, Gazah, Salyan ve Zakatala'daki kursların ise sadece erkek şubeleri vardı. Bu kursların açılış amacı ilköğretim kurumları için öğretmen yetiştirmekten ibaretti.²¹

Söz konusu dönemde Bakü'de 1 eğitim-öğretim yılını kapsayan pedagojik kursların faaliyete başladığı görülmektedir. Eylül ayından Haziran ayına kadar süren kursların her bir sınıfında 50 öğrenci eğitim alıyordu. Öğrencilerden ihtiyacı olanlara 30 manat burs veriliyordu. Kurslara ilkökul mezunları kız ve erkekler kabul ediliyorlardı.²² Fakat bir süre sonra 2 ay içinde öğretmen formasyonu veren kurslar ile bir yıl süreli öğretmen kurslarının öğretmen açığını kapatamadığı fark edildi. Öğretmen meslek yüksekokullarının ise kısa sürede mezun vermeleri söz konusu değildi. Bu nedenle parlamentoya, ilköğretim kurumlarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Bakü, Gence, Gazah ve Şuşa şehirlerinde öğretmen meslek yüksekokullarının açılmasıyla ilgili bir yasa tasarıları takdim edildi.²³ Öğretmen yetiştirme kurumları ve kurslarının yanında yaşlı kesim arasında okuryazar oranını artırmak amacıyla akşam kursları oluşturulmaya başlandı. Bu kurslara birçok kurumların yöneticileri ile Azerbaycan Türkçesi'ni öğrenmek isteyen öğretmen adayları katılmaktaydılar. Bakü'de Azerbaycan Türkçesi öğreten kursu, öğretmen meslek yüksekokulu müdürü Reşid Efendiyev yönetmekteydi.²⁴ Bu kursa katılan öğrencilerin sayısı 1600 civarındaydı. Kursta 36 öğretmen ders vermekteydi.²⁵

Azerbaycanlı pedagoglar öğretim faaliyetlerini sürdürmekte kararlıydılar. Bu nedenle 1920'nin Şubat ayında Öğretmenler Birliği'nin Gence Şubesi'nin kararıyla Gence'de kurslar açıldı. Bu kurslarda Rus, Ermeni ve Türk dillerinde 10 ihtisas üzere dersler verilmekteydi.²⁶ Milli eğitim uzmanlarının yetiştirilmesine paralel olarak hükümetin daveti üzerinde Türkiye'den çok sayıda öğretmen Azerbaycan'a geldi, eğitim ve öğretim işleriyle meşgul oldu. İlk grubu 5 Kasım 1919'da Azerbaycan'a gelen Türk öğretmenler genellikle ortaokullarda dersler vermeye başladılar. 1919'un Kasım ayının kayıtlarına göre, Azerbaycan'da 50 civarında Türk öğretmen çalışmaktaydı.²⁷

İlköğretim kurumlarıyla birlikte ortaokullardaki öğretmen açığının farkında olan Eğitim Bakanlığı, 1920-1921 eğitim öğretim yılında bir Yüksek Öğretmen Enstitüsü'nün açılması konusunda yasa tasarılarını parlamentoya sundu. Tasarıya göre, enstitüde eğitim parasız olmak ve 4 yıl sürmeliydi. Enstitü mezunları ise müteakip 4 yıl boyunca devletin ortaokullarında öğretmen olarak çalışmak zorundaydılar. Fakat enstitü kontenjanı sınırlıydı ve her sene enstitüye 25 öğrenci alınması önerilmekteydi. Enstitüye bağlı olarak pilot bir erkek öğrenci kolejinin açılması düşünülmekteydi. Profesörler denetiminde staj yapan son sınıf öğrencileri, başarılı oldukları takdirde öğretmen sertifikası alabileceklerdi.²⁸

Azerbaycan Hükümeti'nin eğitim ve öğretim politikası 27 Nisan

13 ARDTA, f. 395, s. 1, i. 375, v. 74.

14 Azerbaydjan, (14 Sentyabr 1919).

15 Azerbaydjan, (19 Sentyabr 1918).

16 Znamya Truda, (19 İyun 1919).

17 ARDA, f. 52, s. 1, i. 16, v. 27.

18 ARDA, f. 52, s. 1, i. 16, v. 8.

19 ARDA, f. 52, s. 1, i. 16, v. 28-31.

20 Azerbaydjan, (25 Oktyabr 1919).

21 Azerbaydjan, (19 İyun 1919); Adres-Kalendar Azerbaydjan Respubliki, s. 56.

22 Znamya Truda, (26 Avgust 1919).

23 Azerbaydjan, (15 Noyabr 1919).

24 ARDTA, f. 395, s. 1, i. 375, v. 48-49.

25 Azerbaydjan, (8 Oktyabr 1919).

26 Azerbaydjan, (15 Fevral 1920).

27 Znamya Truda, (9 Noyabr 1919).

28 Azerbaydjan, (29 Aprel / 16 Aprel 1919).

1920'de vuku bulan Bolşevik istilası nedeniyle tamamlanamadı. Bununla birlikte, mevcudiyeti boyunca Azerbaycan Hükümeti milli eğitim uzmanları yetiştirmek amacıyla büyük emek harcadı. Bu çalışmalar sayesinde çok sayıda öğretmen meslek yüksekokulu, kısa sürede öğretmen sertifikası veren kurslar, 1 yıl süreli öğretmen kursları ve Yüksek Öğretmen Enstitüsü faaliyete başladı. Bu kurumlarda çalışan öğretim üyeleri ise çok sayıda uzman ve öğretmen yetiştirdiler; yetişmiş mezunların eğitim kurumlarında görev almalarına ve Azerbaycan'ın sosyo-kültürel olarak kalkınmasına vesile oldular.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 52, siy.1, iş 16, v. 8, 27-31.
ARDTA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi), f. 395, siy.1, iş 375, v. 48-49, 74.
ARDTA, f. 797, siy.1, iş 19, v. 3.

2. Gazeteler

- Azerbaydjan**, (19 Sentyabr 1918).
Azerbaydjan, (23 Noyabr / 6 Dekabr 1918).
Azerbaydjan, (24 Yanvar / 11 Yanvar 1919).
Azerbaydjan, (29 Aprel / 16 Aprel 1919).
Azerbaydjan, (3 Sentyabr 1919).
Azerbaydjan, (10 Sentyabr 1919).
Azerbaydjan, (14 Sentyabr 1919).
Azerbaydjan, (8 Oktyabr 1919).
Azerbaydjan, (25 Oktyabr 1919).
Azerbaydjan, (15 Noyabr 1919).
Azerbaydjan, (5 Fevral 1920 / 24 Fevral 1920).
Azerbaydjan, (11 Fevral 1920).
Azerbaydjan, (15 Fevral 1920).
Znamya Truda, (5 Sentyabr / 23 Avgust 1918).
Znamya Truda, (19 İyun 1919).
Znamya Truda, (26 Avgust 1919).
Znamya Truda, (9 Noyabr 1919).

3. Kitap ve Makaleler

Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskoy Respubliki, Baku, 1920.

CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJYAN MİLLİ BURJUVAZİSİ: HAYRIYE FAALİYETLERİ VE EĞİTİM ALANINA KATKILARI (1918-1920)

Dr. Cemile RÜSTEMOVA*

1917'de Rusya'da vuku bulan devrimler, birçok uç sömürgelerde olduğu gibi, Kuzey Azerbaycan'da birtakım değişikliklere neden oldu. Çarlık düzeninin sonunu getiren Şubat devrimi imparatorluk uluslarının kültürel ve siyasal uyanışına, bağımsızlık idelerinin gelişim kaydetmesine neden oldu ve demokratik hayata geçişi hızlandırdı.¹ Bu bağlamda Azerbaycan'da cumhuriyet düzeninin kurulması milli ruh ve milli idealler açısından önemi haiz bir gelişmedir. Mevcudiyeti boyunca Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, iç ve dış bağımsızlığını güçlendirecek birtakım etkin adımlar attı. Ancak sözü edilen adımlar kolay atılmıştır denilemez. Çünkü bahsi geçen dönemde Azerbaycan'da ikili yönetim söz konusuydu. Ülkenin batı kısmı cumhuriyet hükümetinin, doğu kısmı ise Bakü HKS'nin yönetimi altındaydı. Bu nedenle taraflar arasında askeri çatışmalar meydana gelmesi kaçınılmazdı. Ariyeten, "Düvel-i Muazzama"nın petrol etkeninden dolayı Azerbaycan'a yönelmeleri durumunu karmaşık boyuta ulaşmasına sebep olmuştu.² Böylesine bir ortamda oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918'de yaptığı kesin hamle ile Bolşevik ve Taşnak kuvvetlerinden Bakü'yü kurtardı. Bu olaydan 2 gün sonra, yani 17 Eylül 1918'de cumhuriyet hükümeti Bakü'ye nakledildi. Konuyla ilgili hükümetin resmi açıklaması şöyle idi:

"Mevcut siyasi vaziyet, Azerbaycan'ın siyasi rehberlerinden mümbit siyasi ortamın teşkilinin gerekliliğini talep etmektedir. Söz konusu mümbit ortam, petrol yataklarının milli devletin varlığı için fren olmaktan ziyade siyasi ve ekonomik bağımsızlığın kazanılmasına ön ayak olmalıdır."³

Azerbaycan topraklarının düşman kuvvetlerden temizlenmesi işinde Osmanlı Devleti'nin yardımının gerçek bilimsel değerini vermek kolay değildir. Bizzat bu yardım sayesinde Ermeni çetelerinin saldırılarına son verildi ve Azerbaycan halkı yok olma tehlikesini atlattı. Bakü'nün kurtuluşuyla birlikte cumhuriyet hükümeti bölgelerdeki yerel asayişin temin edilemek için tarihi bir fırsat elde etmiş oldu. Bunun yanı sıra, kültürel ve ekonomik alanların gelişim kaydetmesinin önu açıldı. Böylesine kritik bir dönemde Azerbaycan burjuvazisi sosyo-ekonomik alanlardaki zorlukların

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: rustamovajamila@mail.ru
1 N. N. Mamedzade, Rol Politiceskiy Partiy v Formirovani Ekonomiceskogo Kursu Azerbaydjanskogo Gosudarstva, 1918-1920, Avtoreferat Dis. Kand. İst. Nauk, Baku, 2004, s. 11.
2 Dj. Ya., Rustamova, Natsionalnaya Burjuaziya v Period Azerbaydjanskoy Demokraticeskoy Respubliki, Mutardjim, Baku, 2007, s. 72.
3 Azerbaydjan, No. 2 (Baku, 1918).

aşılması için elini taşın altına koydu, hükümet ve parlamento ile koordineli çalışmaya başladı.

Cumhuriyet hükümetlerinin karşılaştıkları sosyal ve siyasal içerikli sorunlar arasında göçmenler (kaçkınlar) meselesi önde gelmekteydi. Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan gerilimler ile Azerbaycan topraklarına yönelik Ermenistan'ın saldırgan siyasetinin 1918-1920 seneleri arasında artış kaydetmesi bu sorunun temel kaynağı idi. Aslında söz konusu gerilimin başlangıcı Birinci Cihan Savaşı yıllarına dayanmaktaydı. Bilhassa 1917'nin sonu ile 1918'in başlarında Kafkasya cephesinde meydana gelen gelişmelerin sonucu olarak Azerbaycan köy ve bölgelerine yönelen Ermeni saldırıları doruğa ulaştı.⁴ Belirtilen saldırıların ülke çapında derin infiale yol açtığı ve çok sayıda insanı göçmen durumuna düşürdüğü ifade edilmektedir.

Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin çöküşü arifesinde Azerbaycanlı göçmenler sorunuyla Müslüman Millî Şurası nezdinde oluşturulan bir komisyon ilgilenmekteydi. Cumhuriyet döneminde ise hükümet nezdinde oluşturulan Sosyal Teminat Bakanlığı bu meseleyle ilgilenmeye başladı. Bakanlık kişisel ve sosyal yardım faaliyetlerini denetlemek suretiyle göçmenlerin sorunlarına çözüm üretmeye çalışıyordu. Fakat bu çabaların yeterli olduğu söylenemezdi. Çünkü artış kaydeden Ermeni saldırıların yüzünden çok sayıda çocuk, kadın ve ihtiyarlardan oluşan göçmenler topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı. *Azerbaycan* gazetesi 134. sayısında bu durum şöyle özetlemekteydi: "İrevanlı Müslümanların yüzleklikleri müsibet, işkence ve azapları tasvir etmek mümkün değildir."⁵ 1919'un Eylül ve Ağustos ayları boyunca yalnız İrevan eyaletinde 70 civarında köy tahrip edilmiş, ahali ise kaçmak suretiyle canını kurtarabilmişti.⁶ 20 Aralık 1919'da İrevan'dan Bakü'ye çekilen telgrafta, "topraklarını terk etmek zorunda kalan birkaç yüz göçmenin açlık ve soğuktan dolayı vefat ettiği" kayıtlıydı.⁷ Bu tür olaylarla ilgili haberler, devamlı olarak, *Azerbaycan* ve *Bizim Zaman* gazetelerinde yayımlanmaktaydı.⁸ Rusça yayımlanan *Azerbaydjan* gazetesinin 29 Haziran 1919 tarihli 135. sayısında konuyla ilgili şöyle bir haber verilmişti:

"Ermenistan'da binlerce Azerbaycan Türkü aç, susuz ve hasta halde açık havada yaşamak zorundadır. Onların yegâne ümit yeri Azerbaycan'dır, onlar maddi ve manevi yardım beklemektedirler."⁹

Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlı entelektüel ve burjuvazi temsilcilerinin durumu pek farklı değildi, onlar dahi mahalli hükümet temsilcilerinin baskılarına ve ayrımcılığa maruz kalmaktaydılar.¹⁰ Bahsi geçen en-

4 Dokumenti i Materiali vo Vneşney Politiki Zakafkazyia I Gruzil, Tiflis, 1919, Belge No. 26-27.

5 Azerbaydjan, No. 134 (Baku, 1919).

6 ARDA, f. 84, say. 1, iş 103, v.4.

7 ARDA, f. 970, say. 1, iş 41, v.14-15.

8 Örnek olarak bkz. Azerbaydjan, No. 35 (Baku, 1919); Naşe Vremya, No. 106 (Baku, 1919).

9 Azerbaydjan, No. 135 (Baku, 1919).

10 Azerbaydjan, No. 135 (Baku, 1919).

telektüel ve burjuvazi temsilcileri ise Azerbaycan Hükümeti'ne başvurarak durumla ilgili yetkilileri bilgilendirmekte ve yardım talebinde bulunmaktaydılar. Örneğin, İrevan Eyaleti'nin Vedibasara bölgesinin temsilcisi M. Aliyev, 10 Mart 1919'da Azerbaycan Hükümeti'ne bir arzual göndermiş ve bulunduğu bölgede Ermeni saldırılarının sonucunda çok sayıda kişiyi evsiz ve aç olduğunu, çocuk ve kadınların saldırılara maruz kaldığını belirtmiştir.¹¹ 1 Kasım 1919'da sadece İrevan Eyaleti'nden gelen göçmenlerin sayısı 30 bine ulaşmıştı. İrevanlı göçmenler Gence, Gedebe, Gazah, Şuşa ve Şamahı nahiyelerine yerleştirilmekteydiler. İstatistiksel rakamlar 1919'un ilkbaharında sadece Gence ve Gazah nahiyelerinde 10 binin üzerinde aç ve sefil göçmenin bulunduğunu göstermektedir.¹² Göçmenlere ev temin edilemediğinden onlar çoğunlukla açık havada ve çadırlarda yaşamalarını sürdürmekteydiler.¹³ Göçmenlerin sayısı her geçen gün artış kaydedtiği için cumhuriyet hükümeti onları iskân ve işesinde zorlanmaktaydı. Göçmenler Komisyonu'nun Ekim 1919'da verdiği bilgilere göre, Azerbaycan sınırları dâhilinde 109.674, Ermenistan sınırları dâhilinde ise 70 bin zorunlu Müslüman göçmen vardı. Söz konusu tarihte 457 köy Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalmış ve tamamen tahrip edilmişti.¹⁴

Batu bölgeleri ve Ermenistan'daki topraklarını terk etmek zorunda kalan göçmenler sorunu Azerbaycan Parlamentosu'nun sürekli müzakere edilmekteydi. Örneğin, parlamentonun 16 Ocak 1920 tarihli 8. oturumunda Zengezurlu göçmenler sorunu görüşülmüştü.¹⁵ 14 Temmuz 1919'da Zengezur ve Karstan gelen göçmenlere yardım yapılması amacıyla Sosyal Teminat Bakanlığı'na 18 milyon ruble bin ruble para tahsis edilmesi hakkında kanun tasansı parlamentoya takdim edilmişti. Bu mesele; parlamentonun 27 Temmuz, 14 Ağustos, 17 Kasım 1919 ve 5 Ocak, 8 Ocak ve 8 Mart 1920 tarihli oturumlarında müzakere edildi.¹⁶ Parlamentonun 17 Kasım 1919 tarihli 98. oturumunda ise Sosyal Teminat Bakanlığı'nun, göçmenleri işle temin edebilmek için Bakü, Gence, Nuha, Şuşa, Ağdaş, Berde, Hocalı, Cebrail ve Zengilan gibi bölgelerde dikiş, halı ve marangozluk imalathanelerinin açılmasıyla ilgili yasa tasansı müzakere edildi.¹⁷

1920 senesi başlarında Azerbaycan'a iltica eden göçmenlerin sayısı 300 bine ulaşmıştı.¹⁸ Onların durumunu parlamentonun 8 Ocak 1920 tarihli oturumunda yeniden görüşüldü ve "bilhassa ihtiyacı olan göçmenlerin ülkenin çeşitli bölgelerine iskân edilmesi, Sosyal Teminat Bakanlığı aracılığıyla kendilerine 21 milyon ruble değerinde tahıl ve buğday ürünleri tahsis edilmesi" karara bağlandı. Göçmenler sorunuyla yakından ilgilenen hükümet, ek kaynak arayışlarına hız vermek zorunda kalmıştı. Ör-

11 ARDA, f. 970, say.1, iş 65, v.114.

12 ARDA, f. 421, say. 1, iş 28, v. 22.

13 ARDA, f. 84, say. 1, iş 103, v. 5.

14 ARDA, f. 24, say. 1, iş 5, v. 17.

15 Azerbaydjangskaya Demokratikeskaya Respublika (1918-1920 gg.): (Stenografikeskile Otçeti), ed. Alahan Paşayev, Azerbaydjan, Baku, 1998, s. 119.

16 a.g.e., s. 544, 604, 767-770, 840-842, 847.

17 a.g.e., s. 769-770.

18 a.g.e., s. 119.

negin, 13 Şubat 1919'da Sosyal Teminat Bakanı Rüstem Han Hoyski tarafından Maliye Bakanı İ. Protasov'a yazılan mektupta, "hayır işlerinin önünü açmak suretiyle göçmenler ile ihtiyacı olanlara hükümet harcamalarının azaltılabileceğini" bildirilmiş, hayır işleri için petrol gelirlerinden vergi alınması için parlamentoya bir kanun tasansı sunulabileceğini ve böylece "bütcenin yükünün hafifleyeceğini" kaydedilmişti.¹⁹ Bu konuyla ilgili Maliye Bakanı ile Ticaret ve Sanayi Bakanının mektuplarında bazı kayıtlar vardır. Konuyla ilgili Maliye Bakanlığı, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı ve Bakü Petrol Müstahsilileri Komitesi'nin ortak kararı şöyle idi:

"Birçok nedenler yüzünden petrol gelirlerinden ek vergi tutulması uygun değildir. Zira bu durum petrol sanayiinde bulunan üreticilerin ticari meraklarına zarar vermektedir. Petrol sektöründe bulunan iş adamları zaten yeteri kadar vergi vermektedirler. Bu nedenle onların gelirlerinden ek vergi tutulması haksızlık olur."²⁰

Tüm bu belirtilenlerden anlaşılacağı üzere Sosyal Teminat Bakanının söz konusu teklifi taraftar bulamamış, dolayısıyla bir tasarıya dönüşmemiştir. Yukarıda adı geçen kurumlar arasında göçmenlere yardım konusunda genel bir mutabakat sağlanamamış olmasına rağmen, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı ile milli burjuvazi temsilcilerinin bireysel çabaları sayesinde Ermenistan'daki yurtlarnı terk etmek zorunda kalan soydaşlarımıza bazı yardımlar yaptığı görülmektedir.²¹ Örneğin, 1919'un başlarında göçmenlere yardım amacıyla 20 bin pud mazelot gündeme gelmişti. Bu ürünün İrevan Müslüman Şurası'nın eliyle satışa sunulması ve elde edilmesi muhtemel 500 bin ruble paranın göçmenlere dağıtılması tasarlanmıştı. Ürünün İrevan'a ulaşım harçlarını ise Sosyal Teminat Bakanlığı'nın karşılaması karara bağlanmıştı.²² Diğer taraftan ise 1919'un Mart ve Nisan aylarında göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Gence ve Kuba'dan gıda ürünleri gönderilmesiyle ilgili Musa Nakiyev, Araphanov, Kazımov ve Aliyev gibi Müslüman iş adamlarının talepleri Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nda değerlendirmeye tabi tutulmuş²³ ve bu taleplerini gerçekleştirilmeleri için onlara müsaade tanınmıştı. Bakü'ye yerleşen Karlı göçmenlere yardım amacıyla İsmail Seferaliyev ile Hacı Zeynelabidin Takiyev'in kızı Sara Takiyeva "Ak Çiçekler" adıyla bir hayriye kampanyası başlattılar; tüccar ve iş adamlarından büyük miktarda paralar topladılar. "Sefa" okulu ile "Edison" sinema salonunda ikamet eden göçmenlere para başında bulunan Hacı Zeynelabidin Takiyev, göçmenlerin acil ihtiyaçları olan gıda, çay, şeker ve giyim kuşam dağıtılması için ek tahsisat ayırmıştı.²⁴ 700 kişiden oluşan Karlı diğer bir göçmen grubunun işe sorunlarını karşılayabilmek için Sosyal Teminat Bakanlığı, Müslüman Hay-

riye Cemiyeti'ne tam yetki vermişti. Kasım 1919'dan Ocak 1920'ye kadar sadece bu faaliyet için 526 bin ruble civarında harcama yapılmıştı.²⁵ Bakanlığa bağlı olarak çalışan Göçmenler Komisyonu'nun hizmetinde 15 erzak dağıtım muntıkası, 2 gecekondu, 3 imalathane, 3 hastane ve 2 acil yardım kliniği vardı.²⁶ Bunlara ek olarak, göçmenlerin sosyal hayata adapte olabilmeleri için birtakım projeler üretilmişti.²⁷

İrevan, Zengezur ve Karabağ'daki Ermeni saldırıları sonucunda evlerini terk etmek zorunda kalan göçmenlere yapılan yardımların karakteristik bir özelliği vardı; onlara parasal yardımdan ziyade iskân ve işleri temin ediliyor, acil ihtiyaçlar kapsamında onlara gıda ve endüstri ürünleri dağıtılıyordu. Yeni yerleştikleri yerlerde onların işlerinin temini için gıda dağıtım muntıkaları, seyyar hastaneler ve çocuk yuvaları oluşturulmuştu. Bu şekilde Gence'de 21 bin, Şamahı'da 27 bin, Nuha'da 5 bin, Lenkeran'da 8 bin civarında göçmen iskân ettirilmişti.²⁸ Ermenistan'da yaşamını sürdüren Müslüman ahalیه yardım için trenlerle gıda ürünleri gönderilmekteydi. 1 Eylül 1919'da onlar için İrevan'da acil yardım servisi ve çocuk esirgeme kurumu açıldı. Buna ek olarak, İrevan ve Kars'taki evlerini terk etmek zorunda kalan göçmenlerin geldikleri yollar üzerinde gıda dağıtım muntıkaları oluşturulmuştu. Sağlık Bakanlığı ise göçmenler arasında yayılan hastalıklara müdahale amacıyla seyyar doktorlardan oluşan 15 grubu görevlendirmişti.²⁹

Azerbaycan Hükümeti ve hayır kurumları, yaptıkları yardımlarda milliyet ayrımı yapmamış, Ermeni ve Rus mültecilere dahi yardımda bulunmuşlardır. Örneğin, çatışmalar sırasında Azerbaycan'a sığınmak zorunda kalan Ermenilere Şamahı nahiyesinde 2.160 ev ve 15.108 dönüm toprak, Gökçay nahiyesinde 1.398 ev ve 14.922 dönüm toprak tahsis edilmişti.³⁰ Azerbaycan'a iltica eden Rus göçmenlerin de benzer muamelelere tabi tutulduğu söylenmelidir.³¹

Bağımsızlığını yeni kazanmış devletin sömürgeci bürokrasi ile baskıcı polis teşkilatını bertaraf etmesi sosyal sorunların çözümünün önünün tamamen açıldığı anlamına gelmiyordu. Bilakis, yeni oluşturulan ve hantal yapıya sahip kurumlar hayır kurumlarının faaliyetlerini büyük ölçüde engellemekteydi. Zorluklara rağmen hayır kurumlarının birçoğu önemli işlere imza atıldıkları söylenebilir. Söz konusu dönemde Bakü'de faaliyette bulunan hayır kurumlarının birkaçının adı şöyledir: Çocuk Yuvası, Çocuk Ölümüyle Mücadele Cemiyeti, Çocukları Koruma Ligi, Çocuk Yardım Bürosu, Bakü Üniversitesi Öğrencileri Yardımlaşma Derneği, Bakü Şehir Halk Okulları Öğrencileri Yardımlaşma Derneği ve Müslüman Hayriye Cemiyeti. Adı geçen kurulların birçoğu Sosyal Teminat Bakanlığı ile

19 ARDA, f. 24, say. 1, iş 179, v. 17.

20 ARDA, f. 24, say. 1, iş 179, v. 16-18.

21 ARDA, f. 24, say. 1, iş 192, v. 1-5.

22 ARDA, f. 24, say. 1, iş 140, v. 1.

23 ARDA, f. 24, say. 1, iş 3, v. 37-56.

24 M. Suleymanov, *Dni Munivşle*, Azemeşr, Bakü. 1990, s. 264.

25 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Praviteistvo Azerbaydžanskoj Respubliki, Bakü, 1920, s. 81.

26 ARDA, f. 24, say. 1, iş 517, v. 43.

27 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 82.

28 a.g.e., s. 82-83.

29 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 87.

30 ARDA, f. 84, say. 1, iş 103, v. 11-12.

31 ARDA, f. 84, say. 1, iş 103, v. 12-15.

koordineli çalışmaktaydı. Bakanlığın bazı durumlarda söz konusu kurumların fonlarına mali katkıda bulunduğu haller vaki idi. Bakanlık sadece Müslüman hayır kurumlarına değil, Rus, Ermeni ve Yahudi hayır kurumlarına da mali destekte bulunmuştur. Örneğin, sadece 1919'da 220 kişilik çocuk yuvası yapılması için Müslüman Hayriye Cemiyeti'ne, 517 kişilik bannaklar oluşturulması için Ermeni Milli Komitesi'ne, çocuk ve yaşlılar için sığınak yapılması için Rus Hayriye Cemiyeti'ne, Bayıl'da 80 kişilik çocuk yuvası yapılması için Çocuk Yuvası Örgütü'ne, yaşlı ve ihtiyaç içinde bulunanlara bannak yapılması için Avrupa Hayriye Cemiyeti'ne para tahsis edilmiştir.³² 1918'deki Mart olayları ile 1918'in Eylül ayında Bakü'nün kurtarılması sırasında zarara uğrayanlara ise 300 bin ruble muavenet yapılmıştır.³³

Cumhuriyet döneminde Bakü'de faaliyet gösteren hayır kurumları arasında Merkezi Ev Komitesi'nin özel yeri vardır. 29 Aralık 1917'de tesis edilen Merkezi Ev Komitesi, kısa sürede bölgelerde örgütlenmiş ve hayır işlerinde öne çıkan Müslüman iş adamlarını kendi safına çekmiştir. Komitede gıda ürünleri şubesi, acil yardım servisi ve hukuk bürosu gibi birimler mevcuttu. Komitenin önceliği ihtiyaç içinde bulunan kişilere ulaşmak, onları gıda ürünleri ve tıbbi malzemeler ile temin etmekten ibaretti. Yardım faaliyetlerinin yanı sıra, adı geçen komite Bakü'de asayişini temini ve geceleri şehir sokaklarının ışıklandırılması için ek çaba gösteriyordu. Ayrıca gıda ürünlerinin dağıtımına nezaret ediyor ve böylece kıyruklar oluşması engellenmiş oluyordu.³⁴ 1918'in Eylül ayında Bakü'nün kurtarılmasından sonra komite bünyesinde çocuk yardım şubesi oluşturuldu, Mart ve Eylül olaylarında ebeveynlerini kaybetmiş çocuklara yardım yapmaya başlandı. Belirtilen faaliyet Sosyal Teminat Bakanlığı'nın ilgisini hemen çekti ve adı geçen şubenin banka hesabına 800 bin ruble miktarında para yatırıldı.³⁵ Şubenin mali destekte bulunduğu kurumlar arasında Bakü'de faaliyet gösteren Müslüman ve Ermeni çocuk yuvaları, Bayıl'da faaliyet gösteren 1 çocuk yuvası ve 1 kreş vardı.³⁶ Müslüman çocuklar için tahsis edilmiş yuvalara özel ihtimam gösteren şube, onların ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlemekteydi. 1918'in Ekim ayında şehir tiyatrosunda yapılan etkinlikler sırasında toplanan 23 bin ruble meblağındaki bağışlar çocuk yuvalarının ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere adı geçen şubenin banka hesabına havale edilmişti.³⁷ 1919'daki Nevruz bayramı nedeniyle yapılan etkinlikten elde edilen paralar ise çalışmalar sırasında ebeveynlerini kaybetmiş çocukların ihtiyaçları için sarf edilmiştir.³⁸

32 a.g.e., s. 80.

33 L. D. Guseynova, *Deyatelnost Nepravitelstvennih Obşestvennih Organizatsii v Period Azerbaydžanskoj Demokratičeskoj Respubliki (1918-1920 gg.)*, Avtoreferat Dis. Kand. İst. Nauk, Bakü, 1996, s. 21.

34 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 89-90.

35 a.g.e., s. 90.

36 Guseynova, a.g.e., s. 21.

37 *Bikinets*, No. 51 (Bakü, 1918).

38 Azerbaydžan, No. 69 (Bakü, 1919).

İşsizlik ve açlığın baş gösterdiği ortamda komite, şehir ahalisine ekmeğe ve gıda dağıtımına önemli bir görev üstlenmişti. Komitenin 21 Eylül 1918'de yapılan toplantısında bu konu geniş şekilde tartışılmış ve nihai netice olarak şehrin çeşitli bölgelerinde gıda dağıtım muntikalarının oluşturulmasıyla ilgili karar kabul edilmişti. 27 Eylül'den itibaren belirtilen muntikaların oluşturulmasına başlandı. Ekmek teçhizi için muntikalara bağlı çalışan fırınlara 500 bin ruble değerinde un satın alındı. Bu muntikaların ilerleyen safhada devlet denetimine devredilmesi tasarlanmıştı. Bu hususla ilgili muvafık karar alınıncaya kadar komite, "hazinesindeki son kuruşu harcama ve ambarlarındaki son buğday tanesini kullanma" ve gıda dağıtım muntikalarını destekleme eğilimindeydi.³⁹ Komitenin gıda ürünleri dağıtım muntikaya yardımcı 1919'un Aralık ayının sonuna kadar devam etti. Bu tarihten sonra diğer sosyal yardım faaliyetleri ile uğraşmak zorunda kalan komite, bu işe yeteri kadar ihtimam sarf edemedi. Bu nedenle şehir ahalisinin gıda ürünleriyle temininde sorunlar yaşanmaya başlandı. Muntikaların halka gıda dağıtımına amacıyla şehir yönetiminden yardım alma çabaları ise sonuçsuz kaldı. Bu nedenle komite üyeleri arasında Musa Refiyev hükümete başvuruda bulundu. Bu başvurunun olumlu sonuçlandığı ve Sosyal Teminat Bakanlığı'nın şehrin çeşitli semtlerindeki gıda dağıtım muntikalarna mali yardımda bulunduğunu, ayrıca Bakü'ye bağlı Surahani, Sabuncu ve Ramana gibi ilçelerde yeni muntikalar açılması için para tahsis ettiğini söylemek gerekir.

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'da faaliyet gösteren hayır kurumları arasında Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin özel yeri vardır. Cemiyet başkanlığı görevini Kasım Kasimov üstlenmişti. M. Seferaliyev, A. Ahmedov, K. Mehmedov, Mirza Esedullayev, M. Emircanov ve Mehmed Salayev gibi milli burjuvazi temsilcileri ise cemiyetin mütevellî heyetinde görev almışlardı.⁴⁰ Cemiyet genellikle göçmenlere ve yaralı Türk askerlerine yardım yapmaktaydı. Göçmenler, cemiyetin denetiminde bulunan eski askerî kışlalara, ebeveynlerini kaybeden çocuklar ise çocuk yuvalarına yerleştirilmekteydi. Milli burjuvazi temsilcilerine çağında bulunan cemiyet, yardıma muhtaç kişiler için bağış kampanyası başlatmıştı. Söz konusu çağrıların sonucu olarak, 1919'un Ekim'inden itibaren cemiyet aracılığı ile ihtiyaç içinde bulunan kişilere maddi ve mali yardımlar yapılmasına başlandı.⁴¹ Ebeveynlerini kaybetmiş çocuklara yardım yapılması cemiyetin diğer bir faaliyet kolunu oluşturmaktaydı. Ocak 1920'de bu konuyla ilgili Sosyal Teminat Bakanlığına başvuruda bulunan cemiyet, çocuk yuvalarında iskân ettirilmiş böyle çocuklar için marangoz ve dikey imalathaneleri açılması konusunda hükümetten yardım talep etmişti.⁴²

1917'nin Ekim ayında tesis edilen Bakü Kız Meslek Yüksekokulu, 1918'in Mart olayları nedeniyle eğitim ve öğretim faaliyetlerine ara vermek

39 *İz İstori İnostrannoy Interventsii v Azerbaydžana 1918-1920 gg. Dokumenti i Materiali: Arxiv Azerbaydžana*, Azmeşr, Bakü, 1988, Belge No. 1-2, s. 91.

40 Adres-Kalendar Azerbaydžanskoj Respubliki, s. 43.

41 Azerbaydžan, No. 230 (Bakü, 1919).

42 Azerbaydžan, No. 81 (Bakü, 1920).

zorunda kalmıştı. 1919 yılı başlarında Bakü Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti'nin katkılarıyla bu okul yeniden faaliyete başladı. Bu okulda eğitim gören Müslüman kızların edindikleri yeni meslek, bilgi ve birikimleriyle sosyal yaşama adım attıkları ifade edilmelidir. Adı geçen okulun belirtilen dönemde Bakü'de kızlara mesleki eğitim veren yegâne eğitim kurumu olmadığını belirtmek gerekir. Zira Hacı Zeynelabidin Takiyev tarafından maliyeleştirilen Nina Kızlar Koleji, benzer bir görev üstlenmişti. Bu okulda Bakü ve Gence eyaletlerinden, İran, Mavera-yı Kafkasya ve Hazar etrafı bölgelerden gelmiş 140 civarında kız eğitim almaktaydı. Kolejdeki dersler Azerbaycan Türkçesi ve Rusça yapılmaktaydı.⁴³

Bakü sosyetesinin temsilcileri ile petrol zenginlerinin epleri ve çocukları hayır kurumlarında çeşitli görevleri üstlenmekte olup, bu tür faaliyetlere yakın ilgi göstermekteydiler. Örneğin, Nasib Yusufbeyli'nin eşi Aynül-hayat Yusufbeyli Çocukları Koruma Ligi adlı kurumun başkan yardımcılığı görevini yürütmekteydi.⁴⁴ Bakü Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti'nin başkanı ise ünlü petrol zengini Murtuza Muhtarov'un eşi Liza Muhtarova idi.⁴⁵ Liza Muhtarova, bu görevine paralel olarak, Çocuk Ölümüyle Mücadele Cemiyeti'nin fahri üyesiydi. Fethullah Rüstembeyov, Fethali Han Hoyski ve Hüseyin Sultanov gibi birçok ünlü isim dahi bu cemiyetin gerçek üyeleri arasındaydı. Çocuk ölümüne karşı aktif mücadele yapmak, yaşına ve irksal kimliğine bakmaksızın ülkedeki tüm çocukların gelişimine ihtimam göstermek gibi ilkeler örgütün temel amacı olarak belirlenmişti. Örgüt; fakir ailelerin çocuklarını gıda ürünleri ile temin ediyor, hastanelerde onlara bedava tıbbi hizmet veriyor, ebeveynlerini kaybetmiş çocukları anaokulu ve çocuk yuvalarına yerleştiriyordu. Çocuk Ölümüyle Mücadele Cemiyeti, çocuklara süt ürünleri dağıtan özel mutfaklar, çocuk lokantaları ve çocuklara hizmet vermesi tasarlanan acil tıbbi servisler oluşturmuştu.⁴⁶

Toplumun fakir kesimine yardım yapabilmek için çeşitli ilginç yöntemlere başvurulduğu haller olmuştur. Örneğin, 1918'in Kasım ayında İhtiyarlar Meclisi'nin Bakü'de yapılan toplantısında, çocuk yuvaları için gazinolardan dahi vergi toplanması konusunda karar alınmıştı.⁴⁷ Bazı şirketlerin hayır işlerine katkıda buldukları görülmektedir. Örneğin, "Koopratif" Şirketi 1917'den itibaren kültür ve eğitim konularına eğilmiş olup, şirket bünyesinde bu konularla uğraşan bir şube tesis etmişti. Şubenin talimat, neşriyat, tahsil, maliye ve hukuk birimleri vardı. "Koopratif'in" tip, kültür ve eğitim kurumları arasında doğal bir ağı oluşturulmuştu. Acil yardım servisi, ticaret okulu, müzik stüdyosu, kütüphane, talim ve neşriyat birimleri söz konusu ağına kapsama alanındaydı.⁴⁸ Diğer bir ilginç yardım örneği ise 1920'nin Ocak ayında gerçekleşmişti. Belirtilen tarihte şehir yönetiminin fakir insanlara yardım yapılması konusundaki çabıların

na mukabele olarak, Bakü limanında gemileri bulunan iş adamları toplandı yapmış, aç ve fakir insanlara gıda yardımı yapılması konusunda mutabık kalmışlardır.⁴⁹

Hayriye faaliyetlerinin Bakü ile sınırlı kalmayıp diğer illeri kapsadığını belirtmek gerekir. Örneğin, başkanlığını Musa Refiyev'in yaptığı Gence Müslümanlar Hayriye Cemiyeti, 1918'in ilkbaharında şehirde Azerbaycan, Rus ve Ermeni dillerinde bildiriler dağıtarak, milliyet farkı gözetmeksizin şehrin tüm fakir kesimine gıda ürünleri dağıtılacağına deklar etmişti.⁵⁰ Diğer taraftan ise hükümet düzeyinde komşu devletlere, bilhassa Gürcistan'a bazı yardımlar yapılmıştır. Örneğin, Gori'de vuku bulan deprem sonrasında depremzedelerin yaralarının sarılması için Gürcistan Cumhuriyeti'ne 50 bin ruble para yardımı yapılmıştır.⁵¹

Cumhuriyet döneminin Azerbaycan Hükümeti ve milli burjuvazi temsilcileri eğitimin kalitesinin artırılması ve diğer milletler ile kültürel ilişkilerin kurulması işine özel ihtimam sarf etmişlerdir. 1918'in Ekim ayında Bakü'de kurulan Türk Ocakları Derneği bu durumun somut bir örneğidir. Derneğin kuruluş amacı, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri, haheza eski Rusya İmparatorluğu'nda bulunan tüm Türk ve akraba toplulukları arasında kültürel ilişkileri geliştirmekten ibaretti. Derneğin faaliyet programı *Azerbaycan* gazetesinde neşredilmişti.⁵² Türk Ocakları Derneği'nin tesisleriyle ilgili karar ise Müsavat Partisi Bakü İl Başkanlığı'nın özel teşebbüsünün neticesi olarak kabul edilmiştir. Bu amacı gerçekleştirebilmek için Mehmed Emin Resulzade, Şefi Rüstembeyli ve Mehmed Bağır Şıhmanov gibi siyasilere oluşan bir komisyon kurulmuştu.⁵³ Dernek, "Türk Geceleleri" adıyla edebî meclisler düzenlemekteydi. İlginç muhteviyata sahip bu gecelerde Türk halklarının sosyal yaşamı, edebiyatı, sanatı ve musikiyi tartışmaya açılmaktaydı.

1919'un Mayıs ayında Azerbaycan burjuvazisi temsilcilerinin teşebbüsüyle Bakü'de Batı Avrupa meslek yüksekokulları örneğinde eğitim kurumlarının açılması için faaliyetler başladı. Bu örnek okullarda erkek ve bayan cinsinin temsilcilerinin ticaret, maliye, iktisat ve hukuk eğitimi alınması tasarlanmıştı.⁵⁴

21 Haziran 1919'da "Koizey" sahnesinde bir tiyatro oyunu icra edildi, peşinden konser verildi. Bu etkinlikten toplanan paralar ise burslu eğitim veren inşaat kurslarının fonunun güçlendirilmesi için sarf edildi. Söz konusu etkinliğin koordinatörü Sara Takiyeva idi.⁵⁵

Cumhuriyet döneminin hayır kurumları kütüphanelerin kurulması-na özel önem veriyorlardı. Bu durum okuyucu kitlesinin taleplerine para-

49 ARDA, f. 631, say. 1, iş 5, v. 2.

50 ARDA, f. 421, say. 1, iş 28, v. 41.

51 ARDA, f. 2802, say. 1, iş 173, v. 12.

52 Azerbaydjan, (6 Noyabr 1918).

53 Azerbaydjanşıkaya Demokratişıkaya Respublika (1918-1920 gg.), ed. Nigar Allahverdieva, Elm Neşriyatı, Bakü, 1998, s. 152.

54 Azerbaydjan, No. 112 (Bakü, 1919).

55 Vestî, No. 5, (Bakü, 1919).

43 Azerbaydjan, No. 2 (Bakü, 1919).

44 Adres-Kalendar Azerbaydjanşıkoy Respubliki, s. 52.

45 Azerbaydjan, No. 31 (Bakü, 1919).

46 Guseynova, a.g.e., s. 21.

47 Azerbaydjan, No. 25 (1919).

48 Guseynova, a.g.e., s. 25.

lel olarak kitaba olan ihtiyacın artışı kaydetmesiyle yakın ilişki içindeydi.⁵⁶

Cumhuriyet döneminin yüksek öğrenimindeki en önemli adım, Bakü Üniversitesi'nin açılmasıyla birlikte atılmış oldu. Fakat üniversite yasa tasarılarının hazırlanması sırasında birtakım engeller ortaya çıktı. Bilhassa parlamentonun maliye komisyonundaki tartışmalar sırasında yasa-ya açık ve gizli muhalefet gözlemlendi. Muhalifler, Azerbaycan gençlerinin yüksek öğrenim için Avrupa'ya gönderilmesini daha makbul sayıyorlardı. Ancak bu muhalefete rağmen, komisyon yasa tasarisını tamamlayıp parlamentonun müzakeresine çıkarabildi. Üniversite yasa tasarisını parlamentonun 21 Ağustos ve 25 Ağustos 1919'da yapılan oturumlarında geniş şekilde müzakere olundu.⁵⁷ Mehmed Emin Resulzade, Ahmed Ağayev ve Resid Kaplanov gibi siyasilere özel çabaları sayesinde 1 Eylül 1919'da Üniversite Kanunu kabul edildi.⁵⁸ Milli burjuvazi üniversite işine de katkıda bulundu. Üniversite yasa tasarisının müzakereleri sırasında İttihad fraksiyonuna mensup milletvekili Sultan Mecid Ganizade, facialı şekilde vefat eden oğlu Mehmed'in anısına armağan olarak Hacı Zeynelabidin Takiyev'in ticaret pasajını üniversiteye vakfedeceğini belirttiikten sonra, üniversitenin mali ihtiyaçlarının bir kısmının bu şekilde karşılanabileceğini sevinçle diğer milletvekillerine duyurdu.⁵⁹ Böylesine kritik bir dönemde milli burjuvazinin öncül temsilcilerinin bilim, kültür ve eğitim alanına yaptıkları katkılar takdire şayandır. Onların cumhuriyet hükümetleri ile işbirliği içinde yürüttükleri faaliyetler toplumun fakir ve yardıma muhtaç kesiminin sorunlarına çözüm ürettilmesinde, sosyo-ekonomik durumlarının düzeltilmesinde önemli roller icra etmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f. 24, siy. 1, iş 3, v. 37-56.
 ARDA, f. 24, siy. 1, iş 5, v. 17.
 ARDA, f. 24, siy. 1, iş 140, v. 1.
 ARDA, f. 24, siy. 1, iş 179, v. 16-18.
 ARDA, f. 24, siy. 1, iş 192, v. 1-5.
 ARDA, f. 24, siy. 1, iş 517, v. 43.
 ARDA, f. 84, siy.1, iş 103, v.4-5, 11-15
 ARDA, f. 421, siy. 1, iş 28, v. 22, 41.
 ARDA, f. 631, siy. 1, iş 5, v. 2.
 ARDA, f. 970, siy.1, iş 41, v.14-15.
 ARDA, f. 970, siy.1, iş 65, v.114.
 ARDA, f. 2802, siy. 1, iş 173, v. 12.

56 Vestı, No. 5, (Baku, 1919).

57 Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920 gg.): (Stenografıçeskie Otçeti), s. 119.

58 V. İ. Razumovskiy, S. N. Davidenkov, "Azerbaydžanskiy Gosudarstvennyy Universitet", İzvestiya AGU, 1922, s. 16-18.

59 Azerbaydžan, No. 209 (Baku, 1919).

2. Gazeteler

- Azerbaydžan, No. 2 (1918).
 Azerbaydžan, (6 Noyabrya 1918)
 Azerbaydžan, No. 2 (1919).
 Azerbaydžan, No. 31 (1919).
 Azerbaydžan, No. 35 (1919).
 Azerbaydžan, No. 69 (1919).
 Azerbaydžan, No. 112 (1919).
 Azerbaydžan, No. 134 (1919).
 Azerbaydžan, No. 135 (1919).
 Azerbaydžan, No. 209 (1919).
 Azerbaydžan, No. 230 (1919).
 Azerbaydžan, No. 81 (1920).
 Bikinets, No. 51 (1918).
 Naşe Vremya, No. 106 (1919).
 Vesti, No. 5, (1919).

3. Kitap ve Makaleler

- Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydžanskogo Respubliki, Baku, 1920.
 Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920), ed. Nigar Allahverdieva, İzdatelstvo Elm, Baku, 1998.
 Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920): (Stenografıçeskie Otçeti), ed. Atahan Paşayev, Azerbaydžan, Baku, 1998.
 Dokumentı i Materialı vo Vneşney Politiki Zakafkazyı i Gruzii, Tiflis, 1919.
 Guseynova, L. D., Deyatelnost Npravitelstvennih Obşestvennih Organizatsii v Period Azerbaydžanskoy Demokratıçeskoy Respubliki (1918-1920 gg.), Avtoreferat Dis. Kand. İst. Nauk, Baku, 1996.
 İz İstorii İnostrannoy İnterventsii v Azerbaydžana 1918-1920 gg. Dokumentı i Materialı: Arxiv Azerbaydžana, Azernesr, Baku, 1988.
 Mamedzade, N. N., Rol Politıçeskiy Partiy v Formirovaniı Ekonomıçeskogo Kursa Azerbaydžanskogo Gosudarstva, 1918-1920, Avtoreferat Dis. Kand. İst. Nauk, Baku, 2004.
 Razumovskiy, V. İ.; Davidenkov, S. N., "Azerbaydžanskiy Gosudarstvennyy Universitet", İzvestiya AGU, 1922, s. 16-18.
 Rustamova, Dj. Ya., Natsionalnaya Burjuaziya v Period Azerbaydžanskoy Demokratıçeskoy Respubliki, Mutardjim, Baku, 2007.
 Suleymanov, M., Dni Munivşie, Azernesr, Baku, 1990.

KUZEY AZERBAJYAN'DA MÜSLÜMAN DİN ADAMLARININ SOSYO-EKONOMİK DURUMU, SİYASAL VE HUKUKSAL STATÜSÜ (1917-1920)

Dr. Resul HÜSEYNLİ*

Giriş

Rusya İmparatorluğu'nun XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki milli ve dinî sömürgecilik siyaseti, yüzyılın birinci yarısında belirlenen parametrelere göre düzenlenmişti. Müslümanların milli istiklâl mücadelesinde İslâm dininin önemli yere sahip olduğunun bilincinde olan Çarlık dönemi yönetim kurumları, yeni aşamaya geçmekte olan Müslüman toplumunu çeşitli yöntemlerle etkilemeye ve onları yeni ideolojilerle silahlanmalarına engel olmaya çalışmıştır. Bu yeni dönemde Müslüman din adamlarının hukuksal ve siyasal statüleri, sosyo-ekonomik yaşamında ki değişimler bu makalenin temel araştırma konularını oluşturmaktadır.

Müslüman Din Adamlarının Hukuksal ve Siyasal Statüsü

XX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun din politikasını İçişleri Bakanlığı Din İşleri Komitesi belirlemekteydi. Bu komite; Rusya Müslümanları arasında meydana gelen siyasal, kültürel, ulusal ve ideolojik gelişmeleri derinletmek için çalışmalar yapıyor ve Müslüman Tatarlara karşı önlemler hazırlayan kurum ve örgütlerle toplantılar yapıyor ve önlemler paketi hazırlıyor. Müslüman ahalîyi kültürel ve dinsel etkenlerden tecrit etmek amacıyla üç önemli önlemin alınması tasarlanmıştır: 1. Dinsel önlemler bağlamında Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetlerine hız vermek gerekir. 2. Kültürel önlemler bağlamında Müslümanlar arasında Rus kültürünü yaymak gerekir. 3. Kurumsal önlemler bağlamında Müslüman basını, okulları ve dinî kurumları üzerindeki denetimin sıkılaştırılması gerekir.¹ Görüldüğü üzere, XIX. yüzyıl boyunca Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma ve kurumsal denetim üzerine kurulmuş olan dinî politika yeni yüzyılda yeniden işlevsel konuma yükseldi. Dolayısıyla XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Çarlık düzeni yönetim kurumları ile Müslüman dinî yaşamı arasında uzlaşma sağlandığı hususundaki bilimsel tez tartışılabilir niteliktedir.² Mantıksal olarak düşünülürse, böyle bir uzlaşma sağlanmış olduğu durumda Rus yönetim kurumlarının Müslüman dinî kurumlarını kontrolde tutmaları gerekmezdi. Benzer şekilde Müslüman dinî kurumları ise imparatorluk düzeni karşılığı faaliyetlerde bulunmaları beklenmezdi. Fakat bu konuyla ilgili tarihî kayıtlar XX. yüzyılın başlarında Müslüman din adamlarının sürekli takip edildiklerini göstermektedir. Müslüman din adamları arasında hükümet karşılığı faaliyet gösterenler vardı. Yine, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Müridizm

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: rasulhuseyn@mail.ru
1 Q. Mustafayev, *XX Esrin Evellerinde Azerbaycanda İslam Ideologiyası ve Onun Tenqidli, Meafrî Neşriyyatı*, Bakı, 1973, s. 73-77.
2 a.g.e., s. 65.

Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamlarının Sosyo-Ekonomik Durumu, Siyasal ve Hukuksal Statüsü (1917-1920)

hareketine yönelik tedbir faaliyetleri böyle bir uzlaşmanın mevzubahis olmadığını göstermektedir.³

Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Savaşı'na katılımı Azerbaycan'da Türkçülük ve İslâmcılık akımlarının yükselişe geçmesine neden oldu. Müslüman din adamları tüm dünya Müslümanlarının en büyük devleti konumunda bulunan Osmanlı Devleti'ne İslâm'ın en büyük dayanağı olarak baktıklarından Rusya aleyhindeki faaliyet gösteren siyasî akımlarla koordineli çalışmaktaydılar. Bu süreçte Mûsavatçılar ile İttihatçılar Azerbaycan'da Rusya'dan ayrılmak amacıyla Türkçülük ve İslâmcılık ideolojilerini tebliğ etmeye başlamışlardı.⁴ Birinci Cihan Savaşı yıllarında hem Osmanlı Sultanı hem de Rus Çarı Müslüman din adamlarına özel önem vermektedirler. Örneğin, Çar II Nikola 1914'ün Kasım ayında Tiflis'te bulunduğu günlerde Şia ve Sünnî camilerini ziyaret etmiş, Ahund Muhammed Pışnamazade ve Müftü Hüseyin Efendi Kayıbov ile görüşmeler yapmıştı. Bu iki din adamını dinleyen Rus Çarı, bir nevi Kafkasyalı Müslümanların sorunlarıyla ilgileniyormuş gibi gözüktü.⁵ Osmanlı Devleti ise savaşın başlarında cihat ilân etmek suretiyle Rusya Müslümanlarını kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Rusya'da monarşik düzene son veren, demokratik değişimin önünü açan ve imparatorluğun çöküşü ile sonuçlanan Şubat devrimi, Kuzey Azerbaycan'da milli istiklâl ve demokrasi mücadelesinin yükselişine neden oldu. Bu olayla birlikte gizli faaliyet gösteren birçok parti açık faaliyete geçti. Bu süreçte Mûsavat ve Türk Ademi Merkezîyet partileri ön plana çıktılar ve milli istiklâl mücadelesinin önderliğini üstlendiler. Bu mücadelede İslâm dinî ideolojik bir etken olarak önemli görev icra etmekteydi. Kuzey Kafkasya'daki Müslüman din adamlarının özgürlük savaşına katılmaları⁶ Azerbaycan'daki din adamlarını teşvik etti. Muhakkak ki Müslüman din adamlarının hepsi milli istiklâl mücadelesini desteklemiyorlardı. Örneğin, İttihad-ı İslâm Partisi'ne üye olan din adamları milli istiklâlden ziyade Müslümanların birliği idesini savunuyorlardı.⁷

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan Hükümeti'nin Müslüman din adamlarıyla ilgili politikası tedrici bir biçimlenme süreci geçirdi. Zira özgürlük mücadelesinin liderlerinin İslâm dinine bakışın bu politikayı belirleyen en önemli etkenlerdi. İstiklâl mücadelesi yıllarında tüm Rusya Müslümanlarının milli ve dinî hukuklarının savunulması, yüksek dinî eğitim veren medreselerin tesis edilmesi, müsadere edilmiş veya hazineye devredilmiş vakıf mallarının iadesi gibi meseleler gündeme taşınmak-

3 ARDTA, f. 291, say. 10, iş 6171.

4 Ş. İ. Basılıyev, *Zakavkazye v Godi Pervoy Mirovoy Voyni*, Suhumi, 1968, s. 81.

5 Musa Qasımov, *Birinci Dünya Mühâribesi İllerinde Büyük Dövlletler Azerbaycan Siyaseti*, Qanun Neşriyyatı, Bakı, 2000, c. I, s. 96.

6 Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. A. R. Göyüşov, "Şimali Qafqaz Xalqlarının Milli-Azadlıq Harekatında Müsəlman Din Xadimlerinin Rolü (1917-1920-ci illər)", *Türk ve Qafqaz Xalqları Tarixinin Bezi Meseleleri Meqaleleri Toplusu*, ed. Tahir Baxşiyev, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1997; A. R. Göyüşov, *1917-1920-ci illerde Şimali Qafqaz Dağıtlarında Azadlıq Uğrunda Mübarizəsi*, Arz Neşriyyatı, Bakı, 2000.

7 Tadeuş Svaytoçovski, *Rusya ve Azerbaycan (Serhedyanı Bəlgə Keçid Dövründe)*, çav. Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev, Xəzər Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2000, s. 86.

taydı. İstiklâlin ilânından sonra milli hükümet liderleri önceki idelerine sadık kaldılar ve moderniteyi savunmakla birlikte İslâm dinine özel önem verdiler. Milli istiklâl mücadelesinin öncü partilerinden Müsavat Partisi'nin bayrağı⁸ ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağındaki yeşil renk bu durumun somut bir görünümü olarak ele alınabilir. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Mehmed Emin Resulzade'nin ifadesiyle İslâm uygarlığın sembolü olarak algılanmaktaydı.⁹

İstiklâlin ilânının ardından cumhuriyet hükümeti çerçevesi belirlenmiş bir dinî politika yürütmeye başladı. Din İşleri Bakanlığı aracılığıyla yürütülen bu politika bağlamında din adamlarının askerlere manevi destek olmaları talep edildi, dinî eğitimin geliştirilmesiyle ilgili projeler gündeme geldi ve din adamlarının resmi etkinliklere katılımı sağlandı. Mesela, 8 din adamı milletvekili olarak parlamento çalışmalarna katıldılar.¹⁰ Cumhuriyet hükümetleri gayri müslimlere tolerans gösterdiler; dinî azınlıklardan Rus Ortodoks Kilisesi, Baptist ve Malakan Cemaatleri, Katolik Kilisesi, Ermeni Kilisesi ve Yahudi Sinagogu gibi kurumlarına maddi yardımda bulundular ve bu dinlere mensup bireylerin ibadet ve itikatlarını özgürce icra etmeleri için uygun ortamları oluşturdular.¹¹

46 sene boyunca aynı faaliyet gösteren Şia Dinî Komitesi ile Sünni Dinî Komitesi cumhuriyet döneminde tek çatı altında birleştirildi. İstiklâlin ilânından önceki tarihlerde bu iki kurum Tiflis'te faaliyet göstermekteydi. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte bu kurumlar faaliyetlerini durdurdular¹² ve Gence'de bu iki kurumun temelleri üzerinde yeni bir dinî kurum ihdas edildi. Din İşleri Bakanlığının Şeyhülislamlık ve Müftülük kurumlarına gönderdiği 13 ve 14 sayılı kararnameler ile bu kurumlardan arda kalan evraklar Gence'de oluşturulacak yeni kuruma devredilmesi talep edildi.¹³ Aslında söz konusu kurumların birleştirilmesi önerisi hükümet reformundan ziyade din adamlarının talepleri doğrultusunda gerçekleştiği söylenmelidir. Bu meselede Osmanlı modeli temel alınmış ve her iki kurum "Meşihat" çatısı altında birleşmeyi kabul etmişti. Birleşme süreci 1 Eylül 1918'de Şeyhülislam ile Müftü'nün onayı ile tamamlanmış oldu. 7 Eylül 1918 tarihli 311 sayılı yazı ile birleşme kararın Din İşleri Bakanlığınca tebliğ edildi.¹⁴ Yukarıda ifade edildiği üzere, yeni oluşturulan bu kurumun merkezi Gence idi. Bakü'nün kurtuluşunun hemen akabinde Meşihat merkezi Bakü'ye nakledildi.¹⁵

30 Ekim 1918'de Şeyhülislam ile Müftü 4 maddeden oluşan öneri paketini hükümete sundular. Bu önerinin içeriği şöyle idi:

8 Raevski'ye göre, Müsavat Partisi'nin bayrağı yeşil ve mavi renklere idi. A. Raevskiy, *Partiya Musavat i yeyo Kontrevolyutsionnaya Rabota*, Az. Giz., Bakü, 1929, s. 28.

9 Azerbaycan, (10 Dekabr 1918).

10 *Azerbaycan Tarixi*, ed. İ. A. Hüseyinov v.dğr., Elm Neşriyyatı, Bakı, 1973, c. I, s. 183.

11 M. Quluzade, *Dinimiz Dünen ve Bu gün (1920-1995-ci iller)*, Azerbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı, 1996, s. 50.

12 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 68, v. 70.

13 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 68, v. 70.

14 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 68, v. 70.

15 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 393, v. 7.

"1. Azerbaycan sınırları dâhilinde Meşihat adıyla oluşturulan dinî işler kurumuna, Osmanlı Devleti'ndeki Meşihat kurumuna benzer şekilde özerklik verilmelidir.

2. 7 Eylül 1918 tarihli 311 sayılı yazı ile önerilen dinî işler kurumunun iki yöneticisinden birisine Şeyhülislam, diğerine ise Müsteşar veya Müşavir adları verilmelidir.

3. Şeyhülislam üye olarak Bakanlar Kurulu toplantılarına katılmalıdır.

4. Din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla Meşihat'ın kullanımı-na para tahsis edilmelidir.

Yukarıda ifade edilenlere ek olarak, dinî meselelerin çözüme kavuşturulması amacıyla din adamlarının katılımıyla olağanüstü bir toplantı yapılmalıdır."¹⁶

Bu önerilerden anlaşılacağı üzere, oluşturulan bu kurum, tüm Kafkasya'nın dinî kurum olmaktan ziyade sadece Azerbaycan'daki Müslümanların dinî kurumu olma eğilimindedir. Diğer taraftan ise bu kurum çatısı altında toplanan Sünni ve Şii gruplar birleştirici etken olarak anılan kurumun başkanlığını iki yöneticini yürütmesini kabul etmişlerdir.

İstiklâlin ilânı arifesinde Şeyhülislam görevini Muhammed Pişnamazade yürütmekteydi. 1918'in Aralık ayında itibaren bu görevi Aga Alizade devraldı. Müftü görevini ise Mustafa Efendizade üstlendi. Meşihat üyeliğine ise Mehmed Cafer Ahundzade, Abdulhalık Efendizade, Hasan Sadıqzade ve Aliaddin Subhalkulov gibi din adamları seçildiler.¹⁷ 1920'nin Mart ayında hükümet, Meşihat yöneticisine bakan yardımcılığına eşdeğer bir statü verilmesiyle ilgili karar kabul etti.¹⁸ Aslında 1918'in Ekim ayında Meşihat'tan böyle bir talep gelmişti ve kurumun yöneticisinin bakan statüsüne eşdeğer tutulması ifade edilmişti.¹⁹ 1920'de alınan kararın bu talebi doğrudan karşılamadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Çarlık düzenindeki statüden daha üst bir statü olduğu ifade edilmelidir. Meşihat kurumuna paralel olarak, ülkede Din İşleri Bakanlığı adlı bir kurumun faaliyet gösterdiğini ve dinî kurumların belli ölçüde hükümette temsil olunduğunu belirtmekte yarar vardır. Din adamlarını ilgilendiren en önemli konulardan diğer birisi, kuşkusuz, Din İşleri Bakanlığının genel kurumsal yapısıydı. Bu kurum din adamlarının sorunlarıyla ilgilenmekten ziyade din eğitimi veren kurumların yönetilmesi ve sorunlarının çözülmesiyle uğraşmaktaydı. Bu kurumda; belli aralıklarla Nasib Yusufbeyli (Müsavat), Reşid Kaplanov (Ahrâr), Hamid Şahtahlı (İttihad) ve Nurmehmedov Şahsuvarov (İttihad) gibi siyasiler bakan olarak görev yapmışlardır.²⁰

Azerbaycan milli istiklâl mücadelesinde İslâm dini ile Müslüman

16 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 13, v. 20-21.

17 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 68, v. 70.

18 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 393, v. 8.

19 ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 13, v. 20-21.

20 *Azerbaycan Demokratik Respublikası: Azerbaycan Hükümeti (1918-1920)*, yay. haz. V. Allahverdiyev, Ş. Mehdiyev, Azemeş, Bakı, 1990, s. 91-93; B. İ. Nəcəfov, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (Daxili ve Xarici Siyaseti)*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1992, s. 24-27.

din adamlarının önemli rolleri olmuştur. Ülkenin Ermeni çeteleri ile Bolşeviklerden kurtarılması için verilen savaşlarda birçok imam asker olarak orduda görev yapmışlardır. Böyle bir uygulamada Rusya faktörü akla gelmektedir. Zira Çar ordusunda hizmet eden asker imamlar, ordudaki Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, hastane ve hapishanelerde vefat eden Müslüman askerlerin defin merasimlerini düzenlemişlerdir.²¹ Ama genellikle Çarlık döneminde Müslümanların askere alınmalarına kota konulması nedeniyle Çar ordusunda asker imamlarının sayısının az olduğu ifade edilmektedir. Kafkasya cephesindeki Rus birliklerinde ise asker imamların sayıları yok denecek miktardaydı. Zira bu cephede Rusya'nın rakibi konumunda bulunan Osmanlı Devleti'nin hem din hem de ırk açısından Kafkasya ahalisiyle yakınlığı söz konusuydu. Rusya ise bu tür memurları genellikle Batı cephesindeki ordulardan görevlendirmekteydi. Bu imamlar söz konusu cephelerdeki Müslüman askerlerin maneviyatını ve psikolojilerini yükseltmeye çalışıyorlardı.²² Dolayısıyla Azerbaycan ordusunda imamların görev alması gibi bir durum Çarlık döneminde miras kalan bir olgudur. Ordudaki asker imamların Azerbaycan'da Nisan 1920 tarihli Bolşevik istilasının ardından "kı-zıl imamlar" adıyla faaliyetlerini devam ettirdiklerini ifade etmekte yarar vardır. Onlar askeriyedeki dini ritüelleri icra etmekle birlikte askerlerle omuz omuza çatışmalara katılmaktaydılar. Bakanlar Kurulu toplantılarında bu konu bazen gündeme gelmiştir denilebilir. Askeriyedeki imamların görevleriyle ilgili meselelerin düzenlenmesinde Harbiye Nezareti ile Meşihat Kurumu koordineli çalışmaktaydı.

Harbiye Nezareti'nin üst düzey personeli olan Baş İmam, asker imamların genel komutanı konumundaydı. Bununla birlikte, Meşihat Kurumu ile Harbiye Nezareti arasındaki ilişkileri düzenlemek görevini yürütmekteydi. Belirtilen kurumlar arasındaki sorunlar genellikle askeriyedeki açık imam pozisyonlarına atamalar yapılması konusunda yaşanmaktaydı. Örneğin, bir defasında Genel Karargâh Reisi'ne gönderilen bir mektupta bu husus şöyle ifade edilmişti:

"Meşihat Kurumu'na göre, görevlerine bakmaksızın tüm asker imamların yeterli düzeyde dini eğitim almış olmaları gerekir. Bu görevlere yapılan atamalar hususunda Meşihat Kurumu'na bilgi verilmelidir. Ataması yapılan imamların adları önceden Meşihat Kurumu'na bildirilmezse, bu kurum benzer konumda olan imamlarla ilgili olumlu fikir beyan edemez. Bununla birlikte, Baş İmam Baratzade'den Meşihat ile Genel Karargâh arasındaki ilişkilerin kuralları konusunda bilgilendirme vermesini talep etmekteyiz. Buna ek olarak, Meşihat'ın önceki raporlarının "bağış" adlandırılması kurumun onurunu zedelemektedir. Liyakatsiz birisinin imam tayin edilmesini talep etmekle kalmayıp bu gibi konularda Meşihat'ın raporlarına gerek olmadığını ifade etmektedir. Bu durum, kuşkusuz, Meşihat Kurumu'nun onuruna

Görüldüğü üzere, üst düzey din adamları kendi statülerini koruma isteminin yanında askeriyede görev alan imamların dini eğitime sahip olmaları gerektiğini talep etmektedirler. Diğer taraftan ise Azerbaycan Hükümeti din adamlarını askerlikten muaf tutmaktaydı. Belli aralıklarla Yüksek Askerlik Kurumu'na bu konuyla ilgili başvurular yapan Meşihat Kurumu, din adamlarının askerlikten muaf tutulmasını talep etmekteydi. Örneğin, Meşihat Kurumu'nun 6 Ocak 1920 tarihli 33 sayılı mektubu ve Yüksek Askerlik Kurumu'nun 12 Ocak 1920 tarihli 28 sayılı kararı ile 1. Çakırlı caminin imamı Molla Aslan din adamı olması nedeniyle askerlikten muaf tutulmuştu.²⁴

Askeriyede din adamlarına duyulan ihtiyaç sadece imam kadroları ile sınırlı değildi. Ariyeten, eğitilmiş askerî personel yetiştirmek amacıyla kurulan askerî okullara konulmuş din derslerini verebilecek yüksek din eğitimi almış din bilginlerine gereksinim duyulmaktaydı. Dolayısıyla bu okullardaki din derslerini yüksek din öğrenimi görmüş din adamları vermeye başladılar. Çavuşlar Okulu Birim Başkanı'nun 1919'un Ekim ayında Meşihat Kurumu'na gönderdiği 53431 sayılı yazıda bu konu şöyle ifade edilmektedir:

"Başında bulunduğum okulda din dersleri verecek öğretmen ihtiyacı vardır. Bunun yanında okul kadrosunda bulunması düşünülen alay imamı kadrosu boştur. Bu nedenle hem imam hem de öğretmen olarak görev yapabilecek bir eleman temin etmenizi istirham ediyorum. Bu elemanın mümkün mertebe Rusça bilen birisi olmasını temenni etmekteyiz. Çünkü okul kurulunun toplantılarına katılan öğretmenlerin bazılarının Türkçe bilmediğinden bu yeni elemanın bazen Rusça konuşması gerekmektedir. Bu nedenle söz konusu elemanın Rusça bilen birisi olmasını arzu etmekteyiz, fakat bu zorunlu değildir."²⁵

Okul müdüriyetinin talebine binaen Meşihat Kurumu'nun 19 Kasım 1919 tarihli 1852 sayılı kararname ile Çavuşlar Okulu'nda din dersleri vermesi için İbrahim Abdülkerim öğretmeni olarak görevlendirilmiştir.²⁶

Azerbaycan'da Sovyet rejiminin kurulmasına paralel olarak, dini kurumlar üzerindeki siyasal baskılar artışı kaydedildi. Her şeyden önce Meşihat Kurumu'na ayar veren Bolşevikler, bu kurumda çalışan memurları aracılığıyla Azerbaycan'da Sovyet düzeninin sağlanmasını onaylayan bildireler yayınladılar.²⁷ Meşihat Defterhanesi'nin memurlarının 1 Mayıs 1920 tarihli bildirisinde şunlar ifade edilmektedir:

"Meşihat Defterhanesi işçilerinin bugünkü toplantısında ülkedeki son durum müzakere edilmiş ve Sovyet yönetimi saygıyla kar-

21 ARDTA, f. 291, say. 2, iş 834, v. 1.
22 ARDTA, f. 291, say. 2, iş 649, v. 17.

23 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 115, v. 12.
24 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 31, v. 6.
25 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 398, v. 415.
26 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 398, v. 418.
27 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 393, v. 2.

şlanmıştır. Milli Eğitim Komiseri'nin işçilerin rutin işlerine devam etmeleriyle ilgili 1 sayılı kararına binaen Meşihat Defterhanesi işçileri günlük işlerine devam etmek ve mümkün vasıtalarla Sovyet yönetimini savunmak azmindedirler. Buna paralel olarak, Meşihat Genel Sekreteri Sultan Murad Efendiye başkanlığında Meşihat Defterhanesi İşçileri Komitesi'nin oluşturulmasıyla ilgili karar kabul edilmiştir. Komite Sekreteri görevine Şerif Veyselov tayin edilmiştir. Komite üyelerinin çıkarlarını korumak amacıyla Kerim Cebrailbeyov delege olarak seçilmiştir.

Genel Sekreter	: Sultan Murad Efendiye
Sekreter	: Şerif Veyselov
Kayıt Memuru	: Kerim Cebrailbeyov
Arşiv Memuru	: I. Sonnikov
Mirza	: M. Veysov. ²⁸

Yukarıda kaydedilen bu pasajdan anlaşılacağı üzere, Meşihat Kurumu'nun üst düzey yöneticileri bu toplantıya katılmamışlardır. Aslında kurumun yöneticileri görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Söz konusu toplantının ise formal olduğunu ve kararların Rus askerlerinin baskısıyla alındığı muhtemeldir. Dolayısıyla cumhuriyetin çöküşüyle birlikte Meşihat Kurumu özerkliğini kaybetti ve diğer kurumların emirlerini icra eden bir kuruma dönüştü. Buna ek olarak, İslâm dini ile Müslüman din adamlarının nüfuzdan düşürülmesiyle ilgili propagandalar yapılmaktaydı. 1918'in Ocak ayında Vladimir İliç Lenin tarafından ilân edilen din ile devletin, okullar ile kiliselerin ayrılması hakkında direktif, bu süreçte Azerbaycanlı Bolşeviklerin dayandıkları en önemli dayanak haline geldi. Bir müddet sonra Meşihat Kurumu ilga edildi. Şeyhülislam Ağa Alizade'nin çabalarına rağmen kurum ihya edilmedi ve Kafkasya'daki tüm Müslüman din adamları merkezi Ufa olmak üzere oluşturulan Rusya Müslümanları Dinî İdaresi'ne tabi kılındılar. Bu gelişmeler üzerine, Müsavatçılar gibi, birçok Müslüman din adamı gizli şekilde faaliyet göstermeye başladılar. Ahund Şeyh Gani ve Molla Murad gibi şahısların evleri din adamlarının toplandıkları gizli mekânlardı.

5 Mayıs 1920'de Azerbaycan İnkılap Komitesi özel mülkiyet konumundaki topraklar ile vakıf mülklerinin müsadere edilmesi hakkında kanun kabul etti.²⁹ Vakıf topraklarının büyük bir kısmı köylülere dağıldı. Vakıf topraklarının dokunulmaz olduğuna inanan köylülerin bir kısmı ise bu toprakları işletmek istemiyorlardı. Fakat bu olgu Bolşeviklerinin eylemlerini engelleyebilecek nitelikte değildi. Sovyet yönetiminin yerleşmesine paralel olarak, dinî kurumlar ve din adamları üzerindeki baskılar artış kaydetmekteydi. Diğer taraftan ise ahalinin duygusal tepki vereceği konusunda endişeler mevcuttu. Bu nedenle bazı Bolşevik önderler ahalinin dinî hassasiyeti konusunda ihtiyatlı davranmayı tavsiye etmekteydi. Örneğin, AK(b)P'nin 16-23 Ekim 1920'de yapılan 2. kongresinde

28 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 393, v. 2.
29 Quluzade, a.g.e., s. 12-13.

Sultan Murad Efendiye bu hususla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmaktaydı:

"Din adamları ile camilere karşı mücadele yapmak, kuşkusuz, zaruridir. Fakat bu işe çok ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü din ile birey, dikenleri olan gül gibidir. Bizim amacımız parmaklarımızla zarar vermeden gül ile dikenleri birbirinden ayırmaktan ibarettir."³⁰

AK(b)P'nin 2. kongresinden sonra ahalinin dinî duygularını dizginlemek amacıyla çeşitli projeler yürürlüğe konuldu. Örneğin, 1923'ün Temmuz ayında Azerbaycan Fevkalade Komiserliği'nden SSCB Siyasî Bürosu'na gönderilen 6 sayılı gizli yazıda Azerbaycan'daki din adamları arasında tefrika oluşturulması hususunda bir plan hazırlandığı kayıtlıydı. Bu plana göre, Şia ve Sünniler arasında tefrika oluşturulmalı ve Müslüman din adamları birbirlerini düşürülmeliydiler.³¹ Yine, 29 Eylül 1923'te AK(b)P Siyasî Şubesi din aleyhine geniş kampanya içeren bir yol haritası hazırladı. Bu planın özel bir maddesi şöyle bir içeriğe sahipti: "Bazı tehlikeli din adamlarını ifşa etmek amacıyla hükümetle uyumlu çalışan, tarafsız ve ileri görüşlü imamlardan oluşan bir özel büro kurulmalıdır."³² Bu pasajdan anlaşılacağı üzere din adamlarını kendi silahlarıyla vurmaya amaçlayan Sovyet yönetimi, hükümet programlarını savunan "kırmızı imamlar" oluşturmak niyetindeydi. Bunun ardından oluşturulan "Allahsızlar Cemiyeti" ve "Din ile Mücadele Kursları" aracılığıyla İslâm dini ve Müslüman din adamlarına kapsamlı saldırılar düzenlendi. Din adamları ise bu saldırılara direndiler ve 1920'li yıllarda Bolşevikler karşıtı ayaklanmalar büyük ölçüde desteklediler. Örneğin, 10-17 Ağustos 1922'de Kubadlı'da vuku bulan Hacı Kasım Çelebioğlu isyanı din adamları tarafından desteklenmişti. 1923'te Kubadlı'da patlak veren Bahti Efendi ve Molla Pehlul isyanlarının katılımcıları arasında Müslüman din adamları vardı. Gence, Zakatala, Şeki, Şamahı ve Kuba'da Bolşevikler aleyhine vuku bulan ayaklanmalarda din adamları ön saflarda yer aldılar. Böyle ayaklanmalar 1930'lu yıllarda tüm şiddetiyle devam etti. Bizzat bu nedenle 1937'ye gelindiğinde Müslüman din adamları büyük oranda kitle-sel baskı, tutuklama ve yargısız infazlara maruz kaldılar.

Müslüman Din Adamlarının Sosyo-Ekonomik Durumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Çar hükümeti Müslüman din adamlarının sosyo-ekonomik durumunu iyileştirmek amacıyla pek bir çaba sarf etmiyordu. Din adamlarının sosyal durumunun çözümüne ilgili örnekler münferit karakterliydi. Bu tür örnekler de sorunlar çözüme kavuşturuluyordu. Fakat bu örneklerin genel du-

30 Kommunist, No. 146 (1920).

31 Quluzade, a.g.e., s. 15.

32 a.g.e., s. 16.

rumu aksettirdiği ve Müslüman din adamlarına normal bir yaşam temin edildiği pek söylenemezdi. Cumhuriyet yıllarında ise din adamlarının sosyo-ekonomik durumu hükümetin dikkat merkezinde yer aldı. Hükümet merkezinin Gence'ye nakledilmesiyle birlikte din adamlarının günlük yaşamının iyileştirilmesi hususunda bazı düzenlemeler yapıldı. Fakat Ermeni çeteleri ile Bolşeviklerin oluşturduğu tehlikeler yüzünden hükümet birçok sosyo-ekonomik projeleri ertelemek zorunda kaldı. Bu durum, kuşkusuz, Müslüman din adamlarının konumunu etkilemiş oldu. Bununla birlikte, milli hükümet din adamlarının maddi durumunu belli ölçüde karşılamaya çalışmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 20 Ağustos 1918 tarihli toplantısında bu konu müzakereye açılmış ve Şeyhülislam ile Müftü'ye her ay 1500 manat maaş ödenmesi kararına varılmıştır.³³ Ancak bu maaş belirtilen kişilerin işlerinin temini açısından yeterli değildi. Bu realiteden hareketle Müftü Mustafa Efendizade Başbakan'a şöyle içerikli bir dilekçe göndermişti:

"Piyasalarda fiyatların el yaktığı böyle bir pahalı ortamda belirlenen maaş miktarı yaşam koşullarını karşılamaya yeterli değildir. Belki zengin birisi açısından bu meblağın pek bir önemi yoktur. Fakat Şamahı olayları sırasında müflis olduğumdan bu meblağ bana yeterli değildir. Çünkü yaşam için gerekli olan her şeyi yeniden almak zorundayım. Üstüne üstelik enflasyon söz konusudur. Bu mülhazalardan hareketle hazırlanan 7 Eylül 1918 tarihli 311 sayılı din kurumları kadrolarıyla ilgili taslak İçişleri Bakanlığı'na sunulmuştur. Bu taslakta, yaşam koşulları ucuzlamaya kadar Şeyhülislam ile Müftü'ye her ay 3.000 manat verilmesi önerilmiştir. Bu meblağın 2.000 manatı brüt maaş, 700 manatı erzak parası, 150 manatı kira parası, 150 manatı elektrik parası olarak belirlenmiştir. Bu meblağın 1 Haziran tarihi itibarıyla onaylanmasını istirham ederiz."³⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'nde korunan bu belgeye göre, Ermeni çetelerinin yaptıkları yağmalamalar neticesinde toplumun diğer katmanları gibi Müslüman din adamları da büyük zararlara uğramış ve ekonomik sıkıntılara duçar olmuşlardır. Müslüman din önderlerinin böylesine ekonomik sıkıntıya oldukları bir dönemde sıradan din adamlarının daha fazla sıkıntı içinde olduklarına hüküm edilebilir. Bu durumun farkında olan Azerbaycan Hükümeti, müftünün dilekçesine binaen konuyu değerlendirdi ve Şeyhülislam ile Müftü'ye 3.350 manat maaş tahsis etti.³⁵ Meşihat Kurumu'nda çalışan diğer 15 memura ise toplam 19.200 manat para tahsis edilmesiyle ilgili karar alındı.³⁶ Fakat bu kararın ardından Meşihat Kurumu'nda bazı kısıtlamalara gidildiği ve bazı memurlar kurumdan ayrıldıkları görülmektedir. Örneğin,

33 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 83, v. 1.

34 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 83, v. 7-8.

35 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 83, v. 24.

36 Resul Hüseynli, *Azerbaycan Ruhaniyyəti (Xanıqlar Çağında Sovet İşğalində Olan Dövr)*, Kür Neşriyyatı, Bakı, 2002, s. 155.

1918'in Aralık ayında kurumda çalışan 7 memura toplam 10.300 manat maaş ödenmişti.³⁷ Bu kısıtlamaların geçici olduğu ve bir süre sonra Meşihat'ta çalışan memur sayısının 13'e yükseldiği ifade edilmelidir. 1 Nisan 1920'de Meşihat Kurumu'nda görev yapan memurlara ödenen maaşların çizelgesi şöyledir: Şeyhülislam ve Müftü'nün maaşı toplam 9.300 manat olurken 4.000 manat ek ödenek almışlardır. Kurum üyeleri toplam 3.800 manat maaş ve 3.040 manat ek ödenek almışlardır. Sekretere 2.500 manat maaş ve 2.000 manat ek ödenek verilmiştir. Sekretarya memuru 2.220 manat maaş ve 1.760 manat ek ödenek almıştır. 1.900 manat maaş alan evrak kayıt memuruna 1.520 manat ek ödenek yapılmıştır. Arşiv memuru ile mirzalar 1.600 manat maaş ve 1.280 manat ek ödenek almışlardır. Bekçi ile özel kuryeye 1.300 manat maaş ve 1.040 manat ek ödenek yapılmıştır.³⁸ Nisan ayından itibaren Şeyhülislam ile Müftü Bakan Yardımcıları ile eşdeğer tutulduklarından 2.500 manat ek ödenek almışlardır. Yeni düzenleme bağlamında Meşihat sekreteri 1.600 manat ek ödenek verilmiştir.³⁹ Toplamda ise Nisan ayında Meşihat Kurumu memurlarında 78.940 manat ek ödeme yapılmıştır. Tüm bu kayıtlar Meşihat Kurumu'nda çalışan memurların maaşlarının günbegün artış kaydettiğini göstermektedir. Kurum memurları bayram günlerinden ek ikramiyeler almışlardır. Din adamları vakıf mülkleri ile dinî vergiler ve ianelerden de yararlanmışlardır.

Sonuç

Sonuç olarak, Müslüman din adamlarının cumhuriyet dönemindeki sosyo-ekonomik durumu Çarlık dönemiyle kıyaslamada gözle görüldü derecede iyileşmiştir. Cumhuriyet döneminde serbest faaliyet imkânı elde eden din adamları, maaşlarının artırılması hususunda hükümete bazı önerilerde bulunmuşlardır. Buna ek olarak, cumhuriyet hükümeti din adamları arasında pek bir ayrımcılık yapmamıştır. Din adamlarına yapılan ödemeler sosyal statüden ziyade ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDTA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv), f. 291, say. 2, iş 649, v. 17

ARDTA, f. 291, say. 2, iş 834, v. 1.

ARDTA, f. 291, say. 10, iş 6171.

ARDTA, f. 515, say. 1, iş 13, v. 20-21.

AR DTA, f. 515, say. 1, iş 31, v. 6.

ARDTA, f. 515, say. 1, iş 68, v. 70.

ARDTA, f. 515, say. 1, iş 83, v. 1, 7-8, 24, 28-29.

ARDTA, f. 515, say. 1, iş 115, v. 12.

37 ARDTA, f. 515, say. 1, iş 83, v. 28-29.

38 AR DTA, f. 515, say. 1, iş 393, v. 8.

39 AR DTA, f. 515, say. 1, iş 393, v. 8.

ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 393, v. 2, 7-8.

ARDTA, f. 515, siy. 1, iş 398, v. 415, 418.

2. Gazeteler**Azerbaycan**, (10 Dekabr 1918).**Kommunist**, No. 146 (1920)**3. Kitap ve Makaleler****Azerbaycan Demokratik Respublikası: Azerbaycan Hökumeti (1918-1920)**, yay. haz. V. Allahverdiyev, Ş. Mehdiyev, Azərneşr, Bakı, 1990.**Azerbaycan Tarixi: III Cildde**, ed. İ. A. Hüseynov v.dğr., Elm Neşriyyatı, Bakı, 1973.Basilaya, Ş. İ., **Zakavkazye v Godı Pervoy Mirovoy Voynı**, Suhumi, 1968.Göyüşov, A. R., "Şimali Qafqaz Xalqlarının Milli-Azadlıq Herekatında Müselman Din Xadimlerinin Rolü (1917-1920-ci iller)", **Türk ve Qafqaz Xalqları Tarixinin Bezi Meseleleri Meqaleler Toplusu**, ed. Tahir Baxşeliyev, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1997.Göyüşov, A. R., **1917-1920-ci illerde Şimali Qafqaz Dağlarının Azadlıq Uğrunda Mübarizəsi**, Araz Neşriyyatı, Bakı, 2000.Hüseynli, Resul, **Azerbaycan Ruhaniyyəti (Xanlıqlar Çağından Sovet İşğalına Qədər Olan Dövrde)**, Kür Neşriyyatı, Bakı, 2002.Mustafayev, Q., **XX Esrin Evvelerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tenqidi**, Maarif Neşriyyatı, Bakı, 1973.Necəfov, B. İ., **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Daxili ve Xarici Siyaseti)**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1992.Qasımov, Musa, **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Böyük Dövlətlərin Azerbaycan Siyaseti**, Qanun Neşriyyatı, Bakı, 2000-2001, c. I-III.Quluzadə, M., **Dinimiz Dünən və Bu Gün (1920-1995-ci illər)**, Azerbaycan Ensklopediyası NPB, Bakı, 1996.Rəvskiy, A., **Partiya Musavat i yeyo Kontrevolyutsionnaya Rabota**, Az. Giz., Bakı, 1929.Svyatoçovskiy, Tadeuş, **Rusiya və Azerbaycan (Serhedyanı Bölge Keçid Dövründe)**, Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev, Xezer Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2000.**CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA
KADIN SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI (1918-1920)**

Doç.Dr. Letife ELİYEVA*

Muasır devrin en karakteristik özelliklerinden birisi kadınların toplumda artış kaydeden rolleridir. Bu konuda Azerbaycan kadınları müstesna kabul edilemezler. Zira eski dönemlerden beri Azerbaycan Türkleri kadına büyük önem vermiş ve onu vatan ile eşdeğer tutmuşlardır. Ana ile Vatan'ın eşdeğer tutulması eski destanlarımızdan "Kitab-ı Dede Korkut'ta büyük titizlikle izlenmiştir; kadının kademesi yüce Tanrı'dan sonra ikinci sıraya yerleştirilmiştir. Buna ek olarak, İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de kadın haklarına geniş yer verilmiştir. Azerbaycanlı aydınlardan Ahmed Agaoglu 1898'de **Kaspi** gazetesinde "İslam ve Kadın" adıyla yayımladığı makalesinde konuyu şöyle ele almaktadır: "Kur'an büyük ve necip bir iş yaptı, Asya mekânında kadını yüceltti. Ona bütün Şark'ta benzeri görülmemiş ve duyulmamış haklar bahşetti, onu zevce ve anne-ye dönüştürdü."¹

Cumhuriyetin oluşum döneminde diğer birçok Azerbaycanlı entelektüeller, kadınlara özgürlük bahşedilmesi taraftanydılar. Bununla birlikte kadın meselesinde dinin inkâr edilemez rolü olduğunu kabul etmekteydiler. Aslında İslam dini kadına önem vermesine rağmen, aile içi yaşamda geleneksel erkek egemenliği söz konusuydu. Delayısıyla XX. yüzyılın başlarında kadınlara özgürlük bahşedilmesi hususundaki kırdanmalar geleneksel yapıya bir başkaldırı anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan ise Azerbaycan siyaseti Çar rejiminin sömürgeci politikalarına karşı mücadelede kadınların desteğine ihtiyaç duymaktaydılar. Eğitimli kadınlar toplumun entel tabakasını oluşturmaktaydılar ve eğitimli kadınların dünyalarına nüfuz edip onları etkileme yetisine sahiptiler. Belirtilen dönemin özgürlükçü örgütleri kadınların eşitlik arayışını desteklemekteydi. Bilhassa Müsavat Partisi çevresinde toplanan aydınlar kadın eşitliğinden yana tavır almışlardı. Müslüman Doğu'da kadın ve erkek eşitliğinin tartışmaya açıldığı ilk ülkeler arasında Azerbaycan vardı. Azerbaycan toplumunda kadına oy kullanma hakkının tanınmasıyla ilgili tartışmalar bizzat bu döneme tesadüf etmektedir. Rusya Duması'nda Azerbaycan'ı temsil eden Halil Hasmehmedov, 1907'de yürüttüğü yoğun çalışmalar sonucunda kadınlara seçimlere katılma hakkunun verilmesi hususunda Müslüman fraksiyonunu ikna edebilmişti.² Bu olaydan bir yıl önce 1906'nın Ağustos ayında Nijni-Novgorod'da yapılan Rusya Müslümanlarının 3. Kurultayı'nda Ali Merdan Topçubaşov bu konuyu gündeme taşımış, fakat sert eleştirilere maruz kalmıştı. Bununla birlikte konu

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi; Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi Müdür Yardımcısı. e-mail: latifa47@rambler.ru

¹ **Kaspi**, No. 264 (11 Dekabr 1898).² D. Seyidzade, **Azerbaycan XX Esrin Evvelerinde: Müsteqilliyə Aparan Yollar**, Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1998, s. 253.

gündeme alınmış ve tartışmalar sonucunda kadına seçim hukuku verilmesinin şeriatı uygunluğu tescillenmişti. Diğer taraftan ise Çar yönetiminin çöküşü geçmesi ve milli mücadelenin genişleme kaydetmesi üzerine kadınlara eşit haklar verilmesi ve sosyal hayata celp edilmesi konusu aktüellik kazandı.

1917'nin Şubat ayında Rusya'da vuku bulan devrimin ardından Azerbaycan'da demokratik değişim için uygun ortam oluştu. Bu yeni tarihi dönemde Azerbaycanlı kadınların politik yaşama katıldıkları görülmektedir. Örneğin, 15-20 Nisan tarihlerinde Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanlar Kurultayı'na kadın delegeler katıldılar. Kafkasyalı Müslüman kadınları temsil eden Şefika Efendizade ve Sara Talışhanova, kurultayda başı açık olarak konuşmalar yaptılar. Onların bu cesur adımları delegelerden alkış aldı. **Açık Söz** gazetesinde ifade edildiği üzere, "Yaşasın hüriyet-i nisvan!" sloganlarıyla alkışlar birbirine kavuştu.³ Konuşmaların ardından söz alan Kadı Mir Mehmed Kerim Ağa bu olaya eleştiriler yöneltti. Fakat onun konuşması kurultay delegeleri tarafından protesto edildi. Buna paralel olarak, kadın hukuklarının düzenlenmesiyle ilgili bir bildirge yayınlandı. Kurultayda kadın konusunda alınan kararlar Bakü'de tepkilere neden oldu. Bakü'nün sokak ve caddelerinde yayılan söylentilere göre, kurultay organizatörleri Müslüman kadınların türbansız dolaşmaları ve geleneksel Doğu ayakkabılar yerine Avrupalı ayakkabılar giymeleri konusunda karar kabul etmişlerdi. Diğer taraftan Avrupalı tarzda giyinen bayanların yollarda durdurulduğu ve ayakkabılarının çıkarıldığı konusunda bazı söylentiler dolaşmaktaydı. Bu tür söylentiler nedeniyle galeyana gelen ahali, ikametgâhı İsmailiye binasında bulunan Bakü Müslüman İçtimai Teşkilatları Komitesi'ni basıp örgütü dağıtmak hususunda karara varmıştı. Böylesine kritik bir ortamda Azerbaycanlı aydınlar sosyal reformların radikal şekilde gerçekleşmeyeceğinin farkına vardılar ve tedrici metotla reformlar yapma yolunu benimsediler.

1917'nin Mayıs ayında milli komitelere yapılan seçimlerde kadınların oy kullanmada karşılaştıkları sosyo-politik içerikli sorun belirgin şekilde ortaya çıktı. Gazete sütunlarında Müslüman kadınların henüz yeteri kadar bilinçlenmedikleri ve "din ve millet taraftarları" lehinde oylar kullandıkları yönünde yayımlar yapılmaya başlandı. **Bakü** gazetesi 24 Mayıs 1917'deki nüshasında bir Müslüman bayan öğretmenin konuya yaklaşımını şöyle özetlemekteydi: "Biz herhangi bir sosyal demokrat parti üyesi değiliz. Biz Müslümanız ve ancak Müslümanlara oy veririz."⁴ Böylesine genel bir kanının mevcudiyetine rağmen Azerbaycanlı siyasilerin kadınların potansiyel oylarını yeteri kadar edindikleri söylenemezdi. Bu durum Müslüman erkeklerin oylarının kaybedebileceği konusundaki endişelerin kaynaklanmaktaydı.

24-27 Nisan 1917'de Kazan'da yapılan Müslüman Kadınlar Kurultayı ve 1-8 Mayıs 1917'de Moskova'da yapılan Rusya Müslümanları 5.

3 Açık Söz, No. 451 (16 April 1917).

4 Bakü, No. 112 (24 May 1917).

Kurultayı'na Azerbaycan kadınlarını temsil etmek amacıyla Şefika Efendizade, Selime Yakubova ve Reşide Sultangaliyeva katıldılar.⁵ Bilhassa Rusya Müslümanları Kurultayı'nda gündeme taşınan kadın meselesi, geniş şekilde müzakere edildi.

Müstav Partisi'nin 1917'nin Ekim ayında yapılan 1. Kongresi'nde kadın sorunu gündeme geldi. Müzakereler sonunda kabul edilen parti programının 20. maddesi kadınlarla erkeklerin eşit olduğunu beyan etti, din, milliyet ve cinsiyetine göre insanlara baskı yapılmasının doğru olmadığını açıkladı.⁶ 1917'nin Mayıs ayında yerel yönetim kurumlarına ve 1917'nin Ekim ayında Mütessiler Meclisi'ne yapılan seçimlere kadınların faal katılımı sayesinde milli partilerin zafer kazanmaları Azerbaycan kadınının milli mücadelede önemli rol üstlendiğini kanıtlamış oldu. Kadınların milli mücadeledeki rollerinin farkında olan cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Adil Han Ziyadhanlı bu durumu şöyle değerlendirmekteydi:

"Elbette istiklâlimizi ilân ettiğimiz günden, şüphesiz, kaldırdığımız istiklâliyet bayrağımızın destesinden kadınlarımız da kişileriyle beraber berk yapmışlardır. Hergah milletin sağ elini kişileri teşkil eder ise, tabii sol el kadınlardır. Zahirde öyle görünür ki güya bütün zahmeti çeken sağ eldir ve sol el hakikat üzere menfaatsizdir. Ancak bu hal böyle değildir."⁷

Sovyet tarih yazımının ortaya koyduğu tespitlere göre, Azerbaycan kadınları Sovyet yönetimi sayesinde erkeklerle eşit haklar edinmiş ve oy kullanma hakkı elde etmişlerdir.⁸ Bu kanının mütearife olduğunu, arşiv kayıtlarına göre kadınların cumhuriyet döneminde eşit haklar elde ettiklerini ifade etmek gerekir. Gerçekten de cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Azerbaycan'da eşit haklar ve eşit olanaklar hususundaki kadın hareketi daha müteşekkil hâl aldı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını deklare eden "İstiklal Beyannamesi"nde Müslüman Doğu'da ilk kez kadın ve erkek ayrımı yapılmaksızın tüm vatandaşların eşit oldukları ve eşit siyasal haklar elde ettikleri açıklanmış oldu.⁹ Buna ek olarak, belirtilen dönemin kayıtlarının analizi sonucunda Azerbaycan yönetim kurumlarının faaliyetlerinde kadın sorunlarının çözümüne çaba sarf edildiği görülmektedir. Bu çabaların parlamentodaki tartışmalar aracılığıyla izlemek mümkündür. Bu hususa somut örnek olarak Sosyalist Blok'tan Ekber Ağa Şeyhülislamov'un 10 Aralık 1918'de parlamentodaki konuşmasını bura-

5 Açık Söz, No. 503 (21 Iyun 1917).

6 ARPII SSA, I, 276, say. 7, iş. 168, v. 3.

7 Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Haqqında Tarixi, Edebi ve Siyasi Melumat, Hükümet Matbaası*, Bakü, 1338/1919, s. 29; *Azerbaycan*, No. 157 (14 Nisan 1919).

8 S. İmanzade, *Osvoboždenie Azerbaydžanki – Odno iz Vajneynih Zäkovanniy Velikoy Oktjabrskoy Sotsialističeskoy Revolyutsii (1917-1939)*, Avtoref. Dis. Kand. Ist. Nauk, Bakü, 1954, s. 8-9; A. Sultanova, *Iz İstorii Jenskogo Dvijeniya v Azerbaydžane: Doklad ob Opublikovannih Rabotah na Soiskanie Kand. Ist. Nauk*, Bakü, 1966, s. 4; Sabir Genceli, *Azadlık Yollarında*, Gencilik Neşriyyatı, Bakü, 1980, s. 6.

9 *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920): Qanunvericilik Aktları (Senedler Topluğu)*, ed. Ataxan Paşayev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakü, 1998, s. 10.

da vermekte yarar vardır:

"Milletin yarısını oluşturan kadınlar köle durumundadırlar. Onlar insandırlar ve biz bunu anlamalıyız. Milletin yarısı çalışıp diğer yarısı çalışmazsa, bu millet küçülmüş olur. Onlar özgür olmazlarsa, devleti ve vatani savunacak özgürlük aşığı evlatlar yetişiremezler."¹⁰

Bu toplantıda Ekber Ağa Şeyhülislamov kadın haklarıyla ilgili şöyle bir öneri ileri sürmüştü: "Kadın sorunuyla ilgili önemli bir şeyi ifade etmeyi ihmal ettim. Zannedirim her erkeğin sadece bir bayanla evlenmesi hususunda bir kanun kabul etmemiz gerekir." Sol eğilimli bu milletvekilinin önerisi milletvekillerinden alkış almıştır. Diğer taraftan ise Azerbaycan Parlamentosu'nun oluşumunda ve seçim kanununda kadınlara önem verilirdiği ifade edilmektedir. 21 Temmuz 1918'de kabul edilen kanun ile kadınlar parlamentoya seçilme hukuku kazandılar.¹¹ Oy kullanma ve yüksek meclise seçilme hususunda Azerbaycan kadınlarının Avrupalı ve Amerikalı kadınlar kadar mücadele etmediklerini ve bu hukukların cumhuriyet elitlerinin inayeti sayesinde mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Oysaki ABD gibi demokrasinin işlevsel konumunda bulunduğu bir ülkede kadınlar bu hakları uzun soluklu mücadele sonucunda, Azerbaycan kadınlarından 1 ay önce, yani 14 Haziran 1918'de ABD Senatosu'nda oynanan anayasa düzenlemesi ile elde etmişlerdir.¹²

Araştırma konumuzu oluşturan dönemde Azerbaycan kadınlarının sosyal yaşama katkıda buldukları görülmektedir. Kadınların bu tür faaliyetlerini organize etmek amacıyla Bakü Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyeti oluşturulmuştu. Bu cemiyet, Birinci Cihan Savaşı yıllarında esir dürmüş veya yaralanmış Türk askerlerine ve öksüz çocuklara yardımda bulunmuştu. Cemiyet başkanlığı görevini ünlü iş adamı Murtuza Muhtarov'un eşi Liza Muhtarova üstlenmişti. Liza hanım bu görevinin yanında Çocuk Ölümüyle Mücadele Örgütü'nün faal üyeleri arasındaydı.¹³ Adı geçen örgütlerin çabaları sayesinde Bakü'de kız meslek yüksekokulu açıldı. Kadınların sosyal yaşama çekmeyi amaçlayan bu okulda, kadınlar meslek öğrenmenin yanında çağın gereksinimleriyle ilgili önemli bilgiler edinmekteydiler. Dolayısıyla cumhuriyet döneminin Azerbaycan kadınları milli eğitim alanına katkıda bulunmaktaydılar. Örneğin, Aynülhayat Yusufbeyli kız öğretmen meslek yüksekokulunda ders vermekle birlikte Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olarak çalışmaktaydı. Petersburg'da eğitim almış ilk Azerbaycanlı bayan Selime Yakubova, 1. Ünas Okulu'nun Müdürlüğü görevini yürütmekteydi. 1918'de Gazah kazasındaki halk okullarına müfettiş tayin olunan Medine Kasımbeyli, bir yıl sonra Bakü'de

10 Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920): Parlament, (Stenoqrafik Hesabatlar), ed. Ataxan Paşayev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, c. I, s. 64.

11 Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti (1918-1920): Qanunvericilik Aktları, s. 10.

12 Debora Braun, "Pravo Golosa Aktivizirovalo Borbu Jenşin za Obşestvennoe Razvite", Vozrojdenie, No. 17 (1991), s. 58.

13 ARDTA, f. 46, say. 2, iş 79, v. 22.

pedagoji kursu açmıştı. Azerbaycan'ın ileri görüşlü kadınlarından Şefika Efendizade ve Hatice Ağayeva onun bu çalışmalarda önemli katkıda bulunmuşlardı. 1901-1911 yılları arasında Tiflis'te Kutsal Nina Okulu'nda müzik eğitimi almış Hatice Kayıbova, 1919'da Bakü'ye göç etmiş ve burada açtığı müzik kurslarında müzik eğitimi vermeye başlamıştır.

Kadınların sosyal hayata katılımı sadece başkent Bakü ile sınırlı değildi. Örneğin, 1919'de Lenkeran'da kurulan kadın hayır cemiyeti, kadınların eğitim ve kültür alanında gelişmeleri için çaba göstermekteydi. Bu örgütün başkanlığı görevine Meryem Bayramalibeyova seçilmişti.¹⁴ Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, bilhassa Gence'de benzer faaliyetlerin yapıldığı görülmektedir. Bir hayır cemiyeti oluşturan Genceli kadınlar şehrin sosyo-kültürel yaşamına katkıda bulunmaya çalışıyorlardı. Bu tür faaliyetlerde Hatice Ağayeva, Cevahir Refibeyova ve Hacer Şeyhzamanova gibi ileri görüşlü bayanlar ön plana çıkmaktaydılar. Onların çabaları sayesinde yetenekli bayanlar bulunuyor ve eğitiliyorlardı. Cemiyet üyeleri bayanlar, Ermeni çetelerinin saldırıları neticesinde ebeveynlerini kaybetmiş çocukların himaye edilmesine, bannak ve yiyeceklerle temin edilmesine yardım yapıyorlardı.¹⁵

Azerbaycan'ın ileri görüşlü bayanlarının bölgelerdeki eğitim alanına katkıda bulunanların adlarını kaydetmekte yarar vardır. Gevher Kaçar, Hamide Cavanşir, Nigar Şihlinskaya, Mesme Aşurbeyova-Rızabeyli gibi bayanlar bunlardan sadece birkaçıdır. Bu bayanların oluşturdukları hayır kurumları Azerbaycan'ın bölgelerinin sosyo-kültürel gelişimine önemli katkılar yapmıştır. Azerbaycanlı kadınlardan Meryem Bayramalibeyova Lenkeran'da, Gevher Şevkiya Şamahı'da, Bülbül Kazımova Gedebe'de, Firuze Ağayeva ve Yakut Ağayeva Gence'de, Saida Şeyhzade, Rahile Hacibeyova, Sara Vezirova ve Hanife Melikova ise Bakü'de halkın eğitilmesi için çaba göstermişlerdir.

Azerbaycanlı kadınların Almanya, Polonya, Kanada ve ABD'deki bayanlarla aynı dönemde oy kullanma hakkı elde etmeleri cumhuriyet yöneticilerinin dünyadaki gelişmeleri yakından takip ettiklerini ve temel insan hakları ile liberal konularda ileri görüşlü olduklarını göstermektedir. Kadınlara eşit haklar verilmesini temin eden Azerbaycan Hükümeti'nin bu hakların kağıt üzerinde kalmaması için özel gayret gösterdiğini ifade etmeliyiz. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Mehmed Emin Resulzade *Asrımızın Siyavuşu* adlı eserinde bu konuyu şöyle değerlendirmektedir:

"Erkek ve kadınlar kendilerine verilen imtiyazları kullanarak memleketin yönetimine katılabilir ve yasama kurumuna seçilme hakkında sahip olabilirlerdi. Eğitim ve basın konusunda kadınlar ile erkekler eşit haklara sahiptiler."¹⁶

14 Genceli, *Azadlıq Yollarında*, s. 49-50.

15 L. Guseynova, *Deyatelnost Nepravitelevnennih Obşestvennih Organizatsiy v Period ADR*, Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Bakı, 1996, s. 23.

16 Mehmed Emin Resulzade, *Esrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihî*, ed. A. Acalov, Gencik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s. 110.

Söz konusu dönemde kadınların parlamento ve hükümet kurumlarında görevlerde bulunmaktaydılar. Örneğin, Şefika Efendizade parlamento defterhane müdür yardımcısı görevini yürütmekteydi. Humay Atakişiyeva, Ceyran Şirinzade, Rübabe Yakubzade ve Zeyneb Rızvanova parlamento nun evrak kayıt ve sekreteryası birimlerinde görev almaktaydılar.¹⁷ Buna ek olarak, Azerbaycan'ın bilgili ve birikimli kadınları hükümet kurumlarında çalışmaktaydılar. Örneğin, Seyyare Atamalibeyova Bakanlar Kurulu sekreteryasında, Fatma Tahirova ile Leyla Sulkeviç işler idaresinde, Fatma Gıyasbeyova Dışişleri Bakanlığı'nın Diploması Şubesi'nde, Mahfuze Maksudova Dışişleri Bakanlığı defterhanesinde, Firengiz Rızayeva ile Zehra Kazımbeyova Ulaştırma Bakanlığı'nda çalışmaktaydı.¹⁸ Bu örnekler rağmen, bayanların genellikle eğitim sektöründe çalıştıkları ifade edilmelidir. Örneğin, Medine Gıyasbeyli Gazah Halk Okulu'nun müdürü görevini yürütmekteydi.¹⁹ Rahile Hacıbeyova kız okulları müfettişi görevini yapmaktaydı. M. Hacınskaya ise Müslüman Öğrenciler Komitesi'nin üyesiydi.²⁰

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan kadınları sadece merkezde değil, kazalarda da etkin görevler üstlenmekteydiler. Onlar genellikle çocuk yuvaları ile çocuk esirgeme kurumlarında görev almaktaydılar. Örneğin, Şuşa'daki Müslüman Çocuk Yuvası'nın müdürü görevini İşret Alibeyova, disiplin uzmanı görevini ise Manzar Nevruzova yürütmekteydi. Ariyeten, 26 bayan kazalarda çeşitli görevlerde çalışmaktaydılar. Bu rakamsal veriler günümüzdeki duruma karşılaştırılmayacak düzeyde olmakla birlikte, kadının sosyal hayata katılım arifesinde olduğu bir dönem için başarı olarak kabul edilebilir. Çünkü Müslüman kadını toplumun bir üyesi olduğunu çalışma alanlarında kanıtlamaktaydı. Toplumun eğitilmesi işine kadınların faal katılımı sayesinde 1918-1920 yılları arasında çok sayıda kız öğrenci okullara kaydoldu. Örneğin, 1918-1919 eğitim öğretim yılında Gence'deki 1 kolejde 4 kız öğrenci bulunurken, 1919-1920 eğitim öğretim yılında aynı okulda 296 kız öğrenci eğitim almaktaydı.²¹

Kadınlara yüksek öğrenim alanında bazı hakların sağlandığını ifade etmekte yarar vardır. Bilhassa 1 Eylül 1919'da Bakü Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili kabul edilen karar ile erkek öğrencilerin yanında kız öğrenciler de üniversitede eğitim alma hakkı elde ettiler. Aslında üniversitenin açılmasından kısa bir süre önce kız meslek yüksekokulu mezunlarının üniversiteye girme hakları iptal edilmişti.²² Bu nedenle ilk başlarda üniversitede eğitim gören kız öğrencilerin sayısı az idi. Durumun farkında olan Eğitim Bakanı'nin özel talimatı üzerine 6 Aralık 1919'da ek kontenjandan 3 kız öğrenci üniversitenin tıp fakültesine kabul edildi.²³ Bu bilgi, cumhuriyet dönemindeki tüm

17 Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki na 1920 g., ed. A. M. Stavrovski, Tipografiya Pravitelstvo Azerbaydjanskogo Respubliki, Bakı, 1920, s. 2-3.

18 a.g.e., s. 4-6.

19 Sabir Genceli, *İşçilik Ömürler, Kövrek Taleler, Azemeşir*, Bakı, 1991, s. 81.

20 a.g.e., s. 41.

21 a.g.e., s. 142.

22 Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti(1918-1920): Parlament, s. 702.

23 Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Dokumenti i Materiali, ed. Atahan Paşayev, Azerbaydjan, Bakı, 1998, s. 313.

çabalara karşın kadınların topluma entegre olmakta zorluklarla karşılaştıklarını göstermektedir. Bu nedenle Aynülhayat Yusufbeyli başkanlığında çalışan ve 7 üyeden oluşan Azerbaycan Kadınları Grubu 1920'nin Ocak ayında hükümet kurumlarına şöyle içerikli bir telgraf çekti:

"Genç Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması dolayısıyla yılın bayramı nedeniyle sizlere selam ve saygılarımızı iletiyoruz. Asırlardan beri Müslüman kadınları ezen zulmet ve hukuksal eşitsizlikten kurtuluşun uzak olmadığına ümit ediyoruz."²⁴

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'ı yöneten siyasilere önemli ve zor görevler üstlendiklerinin farkındayız. En önemli görev, kuşkusuz, milli kimliğini kaybetmeden muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaktan ibaretti. Cumhuriyetin elit kesimi milli kimlik konusuna özel ihtimam gösteriyordu. Milli kimliği korunmasında muhafazakar Müslüman toplumunun yardımına ihtiyaç vardı. Doğal olarak, kadın sorununun çözümünde bu kesimin yaklaşımı özel önem arz etmekteydi. Zira kadın özgürlüğüyle ilgili çağdaş sloganlar geleneksel İslami sloganlarla çatışmış gibi gözükmekteydi. Bu nedenle cumhuriyet elitleri konuya tedbirli yaklaşmak zorundaydılar. Diğer taraftan ise kadınlara hukuksal eşitlik verilmesi bir nebeze siyasi amaçlar nedeniyle mümkün olmuştur. Bununla birlikte, cumhuriyet döneminde kadın sorunlarının çözülmesi amacıyla başanlı adımlar atılmış ve bazı kazanımlar elde edilmiştir. Mesela, Azerbaycan kadınının özgürlüğünün temeli bizzat cumhuriyet döneminde atılmıştır. Buna paralel olarak, Avrupa ve Amerika toplumlarında kadınların özgürlük ve oy kullanma gibi temel insani hakları elde etmeleri uzun soluklu mücadele sonucunda mümkün olduğuna karşın, Azerbaycan'da cumhuriyet elitlerinin ileri görüşlü yaklaşımları ve inayetleri sayesinde Azerbaycan kadını bu hakları kısa sürede elde etmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDTA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı), f. 46, siy. 2, iş 79, v. 22.

ARPII SSA (Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresi Siyasi Senedler Arxivı), f. 276, siy. 7, iş 168, v. 3.

2. Gazeteler

Açıq Söz, No. 451 (16 Aprel 1917).

Açıq Söz, No. 503 (21 İyun 1917).

Azerbaycan, No. 157 (14 Nisan 1919).

Azerbaycan, (16 Yanvar 1920).

Bakı, No. 112 (24 May 1917).

24 *Azerbaycan*, (16 Yanvar 1920).

3. Kitap ve Makaleler

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament, (Stenoqrafik Hesabatlar), ed. Ataxan Paşayev, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, c. I-II.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): Qanunvericilik Aktları (Senedler Toplusu), ed. Ataxan Paşayev, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Azərbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika: Dokumenti i Materiali (1918-1920), ed. Ataxan Paşayev, Azərbaycan, Bakı, 1998.

Braun, Debora, "Pravo Golosa Aktivizirovalo Borbu Jenşin za Obşestvennoe Razvitiye", **Vozrojdenie**, No. 17 (1991).

Genceli, Sabir, **Azadlıq Yollarında**, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1980.

Genceli, Sabir, **İşıqlı Ömürler, Kövrək Talelər**, Azərneşr, Bakı, 1991.

Guseynova, L., **Deyatelnost Nepravitelstvennih Obşestvennih Organizatsiy v Period ADR**, Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Bakı, 1996.

İmanzade, S., **Osvobojdienie Azerbaydjanki – Odno iz Vajneynih Zavoevaniy Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii (1917-1939)**, Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Bakı, 1954.

Resulzade, Memmed Emin, **Esrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azərbaycan Tarixi**, ed. A. Acalov, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1991.

Seyidzade, D., **Azərbaycan XX Esrin Evvelerinde: Müsteqilliyə Aparan Yollar**, Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1998.

Sultanova, A., **İz İstorii Jenskogo Dvijeniya v Azerbaydjane: Doklad ob Opublikovannih Rabotah na Soiskanie Kand. İst. Nauk**, Bakı, 1966.

Ziyadxan, Adil Xan, **Azərbaycan Haqqında Tarixi, Edebi ve Siyasi Melumat**, Hökümet Matbaası, Bakı, 1338/1919.

AZƏRBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN İRAN BÜYÜKELÇİSİ ADİL HAN ZİYADHANLI

Dr. Sübhan TALIBLI*

"Onlar kıymətli kənlərlə gənc cumhuriyyətin kütsal tənhihin ilk sayfalarını yazaraq gələcək kuşaklara yadigar olaraq bıraktılar."
Adil Han Ziyadhanlı

Azərbaycan Cumhuriyyəti, kısa bir tarixi dönməni kapsamakla birlikte, XX. yüzil Azərbaycan tarixində özəl yeri vardır. Dönəmin kuşullannın gəzetimində ulusal çikarılardan həkərele oluşturalan cumhuriyyət milli sərvelerimiz üzərində yuce yönətim hukuku elde etmėlele hal-kımmızın uluslararası camiada tanınması yolunda önəmli adımlar atmıştır. XX. yüzilın ilk çeyregində Çar rejiminin zulüm yükünü omuzlarında taşımak zorunda kalan bu halk, 28 Mayıs 1918'de istiklalinə ilan etmiş ve bağımsız politika yürütmə fırsatı bulmuştur. Mehmed Emin Resulzade ile arkadaşları yurdumuzun bağımsız bir ülke olarak yurtdışında tanınması için çaba sarf etmişlerdir. İstiklal Beyannamesi'ndeki bağımsız ve komşu devletlerle karşılıklı dostluk ilişkilerinin kurulması zarureti Azərbaycan'ın güney komşusu olan İran'la normal ilişkilerin kurulmasını gerekli kılıyordu. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınlarından Yusuf Vəzir Cəmənzəminli **Dış Politika**mız adlı eserinde şöyle yazıyor:

"Rusya ile İran arasında Azerbaycan devleti oluşturuldu. Rus korkusuna karşı Kafkasya orduları göğüslerini siper ederek durdular ve duracaklar. İran da özgür nefes almaya başladı. Bundan sonra bu iki komşu Müslüman devlet arasında dostluk ortaya çıkmalıdır. İran'la aramızda belirsiz ve tartışılacak bir konu yoktur. İki komşu devletin kalkınması bir tek dostlukla olabilir. İran bizi desteklese ve bizi bağımsız olarak tanırsa, kendisi için kuzey fırtınasına karşı bir siper kazanmış olur."¹

Yusuf Vəzir Cəmənzəminli **Bağımsızlığımızı İstiyorsak** adlı eserinde bu konuyu şöyle değerlendiriyor: "Devletimizin Azerbaycan adını alması yanlış anlaşılmalara neden oldu. Oysaki Tebriz eyaletinin, yani İran Azerbaycan'ının İran'a ait olup olmaması konusunda herhangi bir sorun yoktur. İran'ın haklarını çignemek düşüncesinde değiliz, olmamız ve olmayacağız. Gelişme ve huzurumuz açısından komşularımız ile iyi geçinmek zorundayız."² Amerikalı tarihçi Tadeusz Swietochowski'nin bu konuyla ilgili değerlendirmeleri ise şöyledir: "Tahran, Tebriz'i İran'dan ayırmak amacıyla Azerbaycan Cumhuriyyəti'nin Osmanlıların elinde bir araç olduğunu düşünmekteydi. Bu kuşku, 1918'in Haziran ayında bu vilayetin Osmanlılar tarafından yeniden işgal edilmesiyle daha da kuvvetlen-

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Uzman Araştırmacı. e-mail: subhan_azun@yahoo.com
1 Yusuf Vəzir Cəmənzəminli, **Xarici Siyasət**imiz, Azərneşr, Bakı, 1993, s. 34-35.

2 Yusuf Vəzir Cəmənzəminli, **Müsteqilliyimizi İsteyirikse**, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1994, s. 56.

mişti. Sonuçta Azerbaycan Hükümeti nedeniyle İran yetkililerinde oluşan heyecanı yatıştırmak amacıyla dış politikada "Kafkasya Azerbaycanı" terimi kullanılmaya başlandı.³

İran'ın resmi diplomatik temsilcileri *Azerbaycan* adına karşı çıkmakla birlikte, İran'ın kuzeyinde bağımsız devletlerin, özellikle Müslüman devletlerin kurulmasını İran'ın ulusal çıkarlarına uygun olduğunu düşünüyorlardı. Diğer taraftan ise Kaçarlar yönetimindeki İran, birçok diğer devletler gibi, ilk başlarda Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamasına olumlu bakmıyordu. Bunun yanında yeni kurulan cumhuriyete karşı toprak iddiaları ileri süren İran devleti, bu konuyu Paris Barış Konferansı'nın gündemine taşımıştı. Konferans konseyine sunulan memorandumda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının İran'dan koparılan eski Kafkasya hanlıklarının toprakları olduğu belirtilmekteydi. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığı İtilaf Devletleri tarafından fiilen onaylanmasına paralel olarak İran'ın bu çabaları kendiliğinden kadük oldu. Bu olayın ardından İran devleti de resmen tanıma meselesini gündemine aldı. Böyle bir ortamda Azerbaycan Hükümeti İran ile dostluk ilişkileri kurma kararına aldı.⁴

İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 1919'un ilkbaharında İsmail Han Ziyadhanlı⁵ başkanlığında Tahran'a fevkalade Murahhas Heyeti gönderilmesiyle kurulmuş oldu. Bu delegasyona, İran Hükümeti'yle görüşmeler yapıp, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran'da büyükelçiliği ve Tebriz ile birtakım önemli şehirlerde konsoloslukları açılması konusunda mutabakat sağlanması görevi verilmişti.⁶ 1919'un Ocak ayında Hoyski Hükümeti'nden itimatnameyi alan İsmail Han Ziyadhanlı, Azerbaycan halkının dostluk duygularını ifade etmek amacıyla Tahran'a gitme hazırlıklarına başladı. Böylece karşılıklı işbirliği için önemli bir adım atılmış oldu. Diplomatik hazırlıkların tamamlanmasının ardından İsmail Han Ziyadhanlı 1919'un Nisan ortalarında Enzeli üzerinden İran'a giriş yaptı. Hükümete yakınlığıyla bilinen *İran* gazetesinin "Misafir Bizden" başlığıyla neşrettiği ettiği makalede "Kafkasya

3 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 245.

4 Söz konusu dönemde kamu bulan olaylara ilgili geniş bilgi için bkz. Rıza Azerî Şehrâzî, *Heyet-e Fevkalade-e Kafazyâ: Esnâd ve Mozâkerât ve Karârâdhâ-ye Heyet-i Ezâmî İrân be-Kafkaz taht-i serpesti Seyyid Ziyâüddîn Tabâtâbâi, 1337-1338/1919-1920*, Merkez-e Esnâd ve Târîh-e Diplomasî, Tahrân, 1379.

5 İsmail Han Ziyadhanlı 1868'de Gence'de doğdu. İlk eğitimini özel hocalardan alan İsmail Han, eğitimine Gence medresesinde devam etti ve bu okuldan başarıyla mezun oldu. Sonra Moskova Üniversitesi'nde hukuk eğitimi aldı. Ardından Tiflis Şehir Mahkemesi'nde yargıç yardımcısı görevine tayin edildi. Bunun yanında 1. Devlet Duması'na milletvekili seçildi (1906). Kadetler'e katıldı, 1917'de Gence Şehir Emniyet Müdürlüğü'nde baş amir görevine tayin edildi. Taşnaklara karşı savaşan silahlı kuvvetlere komutanlık yaptı (Mart 1918). İkinci Azerbaycan Hükümeti'nde yapılan revizyonun ardından harbiye müvekkili görevine tayin edildi. 28 Nisan 1920'de vuku bulan Sovyet işgalinden sonra yargısız infaz edildi.

6 Nesib Nesibzade, *Azerbaycanı Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Ulduz, Bakı, 1996, s. 190; Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920: Türkiye Yardımından Rusya İlgaline Kadar*, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Demeyi Yayınları, Ankara, 1998; *İstoriya Diplomatii*, ed. V. P. Potyomkina, Gospolitizdat, Moskva, 1945, c. III.

İslam Milleti" temsilcisinin İran ziyaretinden duyulan memnuniyet şöyle ifade edilmekteydi:

"Bu muhterem misafir bizdendir, yani İran'ı 100 yıldan beri yöneten hükümdar ailesindedir. Sözün gerçek anlamıyla İran devleti ve milletinin temsilcisidir. Bay İsmail Han, Ziyadhanlı aşiretindedir, bunlar Gence'nin en itibarlı han ailesidir. Çar işgalinden önce Gence'yi yönetmişlerdir."

İran Dışişleri Bakanlığı resimleri ile İsmail Han arasında İran vatandaşlarının uğradıkları zararın karşılanması, posta ve ticaret alanlardaki sorunların çözümüyle ilgili görüşmeler yapıldıktan sonra, eski Kafkasya Hanlıklarının kapsama alanında bulunan bölgelerin Azerbaycan adlandırılması konusu müzakerelerin temel objesini oluşturdu.⁷ Bakü'den uzaktaki yapılan bu görüşmelerde ilkin mutabakata varıldı ve 4 Haziran 1919'da İsmail Han Ziyadhanlı ile Motesemil Saltana tarafından 14 maddeden oluşan ön protokoller imzalandı. Bu protokollerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınması ve bu iki devlet arasındaki sınırların belirlenmesi gibi konular vardı. Bunların yanında her iki devlet arasındaki ticari ilişkilerde mevcut sorunların acilen ortadan kaldırılması ve her iki devlet vatandaşlarının hukuklarının korunması gibi konular ele alınmıştı. Ancak bu protokoller yürürlüğe girmede. Çünkü varılan antlaşmalar Azerbaycan Hükümeti'nin bilgisi dışında imzalanmıştı. Bu nedenle protokollerde kaydı geçen meseleler bu aşamada sonuçsuz kaldı.⁸

Bu meselelerin çözümü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ünlü diplomatlarından Adil Han Ziyadhanlı'nın çabaları sayesinde aşama kaydetti. Adil Han hakkında biraz geniş bilgi vermekte yarar vardır: Adil Han, XX. yüzyılda Azerbaycan toplumunun yetiştirdiği ünlü siyaset adamlarından birisidir; Ruslara karşı şanlı mücadele sürdüren vatanın kahraman oğlu Cevat Han'ın torunudur. Oğlu Hüseyinkulu Han ile birlikte Cevat Han'ın 1804'de Gence kalesinden şehit düşmesinden başlayıp 1918'e kadar geçen 114 senelik süre zarfında Kuzey Azerbaycan ahalisinin tarihsel köklerinden koparılmasına çalışılmıştır. Fakat tatlı sözler ve tehditler rağmen Azerbaycan halkının bağımsızlık istemi önlenememiş ve uygun ortam oluşunca, Azerbaycan halkı kendi sözünü söylemiştir.⁹ Adil Han Ziyadhanlı 1870 veya 1871'de Gence'de doğdu. İlköğrenimini özel hocalardan aldı. Sonra Gence medresesinde eğitim gördü, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden başarıyla mezun oldu. Rus, Fransız, İngiliz ve Fars dillerini mükemmel öğrendi. Geniş sosyal ve siyasi çalışmalar yapan Adil Han Ziyadhanlı Kafkasya Müslümanlar Şurası'nın yedi üyesinden biriydi. Adil Han Ziyadhanlı'nın kendi biyografisiyle ilgili kayıtlar-

7 Kâve Beyât, *Tûfân ber-ferâz-e Kafkaz: Negâh be-monâsebât-e Minbka-yı İrân ve Cumhûrîhâ-ye Azerbaycan, Ermenistan ve Gûrcistan der- dovre-yi nohestin-e esteklâl 1918-1921*, Merkez-e Esnâd ve Târîh-e Diplomasî, Tahrân, 1380, s. 107-108.

8 a.g.e., s. 113-114.

9 Sübhan Talibî, "Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin İrandaki Sefiri Adil Han Ziyadhanlı", *Vartıq*, No. 145 (Tehran, 1384), s. 67-75.

ni şöyledir:

"Kafkasya'da, Gence şehrinde doğdum. İki ağabeyim vardı. Biz üç kardeş babamızın tavsiyelerine uyarak bilim öğrenmeye başladık. Babam her zaman söylerdi: Evlatların! Bu dünyada üç şey (dünya malı, ün ve şöhrat, makam ve hükümet) fanidir. Daimi mutluluk mevcut değildir. Bu dünyada insana geçici mutluluk bahşetmeye muktedir bir şey varsa, o da saygı, terbiye, bilim ve emektir. Günün birinde tüm maddi zenginliğiniz elinizden çıkabilir. Fakat sizin gerçek zenginliğiniz olan bilim, siz var oldukça baki kalacak ve hayatınızın en zor anlarında size yardım edecektir."

Azerbaycanlı bilim insanlarından Dilara Seyidzade, *Rusya Devlet Dumasında Müselman Deputatlar* adlı kitabının XIX. ve XX. yüzyıllarda Azerbaycan burjuvazisinin durumu ve ideolojisiyle ilgili bölümde sunulan yazmaktadır: "Analizler neticesinde, projeyi hazırlayanların halkı yastırmanın yanında demokratik ilkelere yer verdikleri kanısına varılabilir. Nitekim Adil Han Ziyadhanlı da Müslüman mebusların bu projeyi hazırlamaları sırasında önlerine siyasal amaçlar koymadıklarını ve eyaletlerde vuku bulan hareketlenmeleri önlemeyi tasarlayan şıklar kaleme aldıklarını belirtmektedir. Zira bundan sonraki süreçte 17 Ekim Manifestosu ve özgürlükler meselesi mevzubahis olabiliyordu. Kanlı olaylar Demokles'in kılıcı gibi başımızın üstünden asılı olduğu sürece özgürlük temenni etmek naiftir. Gerçekte ise özgürlük Müslümanlar için hava ve su kadar gereklidir."¹⁰ Belirtilen dönemin araştırmacılarından Hüseyin Baykara ise 1905 tarihli Rus devriminin Azerbaycan'daki yankılarını şöyle değerlendirmektedir: "1905'in ilkbahar ve yaz aylarında Bakü'de başlatılan milli hareket, Azerbaycan'ın diğer şehirlerine yayıldı. Çar yönetiminin yaptığı kısıtlamalara rağmen Gence belediyesine seçimler zamanı 55 temsilci seçilmişti. Bu seçimler Çar idaresi tarafından onaylanmasa da Türk uyruklu 55 temsilcinin katılımıyla belediyenin toplantısı devam ediyordu."¹¹

Gence yakınlarındaki Hacikent'te yapılan toplantıda Ali Merdan Topçubaşov Kafkasya Müslümanları ile Azerbaycan Türklerinin siyasal, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını anlatıktan sonra, belediye, il meclisi ve köy yönetimlerinin oluşturulmasının zorunluluğunu izah etti. Bu toplantıda; Gence vilayet merkezinde bağımsız yerel yönetim kurumlarının oluşturulması hakkında halkı bilgilendirme toplantılarının yapılmasıyla ilgili kararlar alındı. Toplantıların düzenlenmesi konusunda Adil Han Ziyadhanlı, Ali Ekber Refibeyov, Ali Ekber Hasmehmedov ve Cihangir Hoyski'ye yetkiler verildi. Bunun yanında Ali Merdan Topçubaşov, Adil Han Ziyadhanlı ve Ali Ekber Hasmehmedov'dan oluşan üç kişilik heyet oluşturuldu. Onlara Gence Belediyesi'ne yapılan seçimleri onaylatmak, Müslüman yerel yönetim kurumlarında seçimler yapılması konusundaki

¹⁰ D. B. Seyidzade, *Azerbaycanskie Deputat v Gosudarstvennoy Dume Rossii*, Azereşr, Bakü, 1991, s. 24.

¹¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycanın İstiqlal Mübarizesi Tarixi*, Azereşr, Bakü, 1992, s.110-111.

yasal kısıtlamaların kaldırılması konusunda Rus idarelerinde çalışan yetkili kişiler nezdinde girişimler yapılması görevi verildi.

Vladimir İliç Lenin ile taraftarları Azerbaycan'ı işgal edip Bakü petrolünü ele geçirme planları yaptıkları dönemde Adil Han Ziyadhanlı, Rus halkının sömürge hastalığına müptela olmayan bir kısmıyla ilgili söyle bir genelleme yapmaktaydı: "Maalesef, biz Azerbaycan Türkleri, üzerinde asillik ve insani sınımlar eksik olmayan ve Lev Tolstoy'lar yetiştiren gerçek Rus milletinin temsilcilerini aramızda görmemiştir. Onlar bağımsız Azerbaycan devletiyle uluslararası ticari ve ekonomik ilişkiler kurulmasını isteyen kişilerdir." Devlet idarelerinde ve okullarda ana dilimizin kullanılmamasının yasaklanmasıyla ilgili Adil Han Ziyadhanlı'nın kayıtları şöyledir:

"Mahalli mahkeme idarelerimizde ana dilimiz kullanılmıyordu. Oradaki yargıçlar dilimizi bilmiyorlardı ve bilmek bile istemiyorlardı. Kendi hukuklarımızdan mahkemelerimize yargıçların tayin edilmiyordu... Türk dilimiz tüm okullarımızdan kapı dışı edilmişti. Resmîyete uymak hayaliyle Türk yavrularına ancak haftada bir kez ders okumak izni veriliyordu. Bu ders ise ancak öğrencilerin yorgun ve hevesiz oldukları vakte bırakılmıştı. İnsanlığa karşı bir milletin ana dilinde eğitim almasını engellemekten daha büyük bir zulüm yapılamaz. Bir milletin birinci ve yüce nimeti ve onuru onun dilidir. Onu dilinden yoksun bırakmak onu öldürmek demektir."

Kafkasyalı Müslüman Türklerin imdadına yetişen Osmanlı Ordusu'nun Bakü'ye girişi Adil Han'ı derinden etkilemiştir. Adil Han'ın kayıtlarına göre, Devlet-i Aliye-i Osmaniye ricamızı kabul edip hemen bir ordu tesis etti ve Azerbaycan'a gönderdi. Osmanlı Türkleri ve Azerbaycan Türkleri birleşerek, ülkede hüküm süren kargaşayı yatıştırarak, ülkemizi Bolşevik ve Ermeni çetelerinden kurtarmak görevini üstlendiler. Türk Komutanlığı, Karargâh merkezi olarak, Gence şehri tercih etti. Bu sıralar Gence şehri Bolşevik ve Taşnak çetelerinin tehdidi altındaydı. Böyle bir ortamda tüm güçlerini toplayan Gencililer şehri savunan Türk kuvvetlerine yardım yaptılar. Gence şehrinin sıkı durmasına paralel olarak, Şemkir çarpışmasında Bolşeviklerin yenilgiye uğraması Türk ordusunun işini ve askeri hareketini kolaylaştırdı. Bakü operasyonu sırasında Andranik çeteleri Karabağ'da Müslümanlara karşı hunharca davranmaktaydı. Kuşatma altındaki Karabağ Müslümanlarının durumu oldukça kötüleşmişti. Bakü'nün kurtarılmasının ardından Türk ordusu bütün dikkatini Karabağ'a yöneltti ve Müslümanları kuşatmadan kurtardı. Türkler Karabağ ve Zengezur'u daha erken kurtarabilirlerdi. Fakat İtilaf kuvvetlerinin bölgede bulunması sebebiyle Karabağ operasyonu bir süreliğine ertelenmişti. Adil Han Ziyadhanlı'nın 1918'in Mart ayında vuku bulan olaylarla ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

"Bakü'de, Azerbaycan başkentinin on bin yarımsız insanın

kanı akıtıldı. Maalesef, bu kanlı trajedide başıbozuk Rus askerleri her nasılsa aniden Bolşeviklere dönüştüler. Fakat o vakit demokrasi ilkelerini kendilerine slogan edinen baylar neredeydi; zira başkentimizin sokakları işçi cesetleriyle dolmuştu. Aşıkardır ki, Ermeni ordusu Bolşevik adını ve bayrağını kullanarak, milli düşmanlık üzerinden Müslümanlara kurşun sıkıyordu... Mart olaylarının yıldönümüyle ilgili 31 Mart'ta bütün millet matem tutmaktadır; şehit düşmüş anne, baba ve kardeşleriyle henüz diriyeğin çivilenmiş küçük bebeklerinin ruhuna fatihalar okumaktadırlar.¹²

Yeni uluslararası konjonktür Azerbaycan Hükümeti'nin atık dış politika izlemesini gerekli kılıyordu. Cumhuriyetin temel dış politika parametreleri Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak ve geliştirmekten ibaretti. Bu amaçla Dışişleri Bakanlığı'nın reorganize edilmesi ve kurumsal yapısının yenilenmesi gerekiyordu.¹³ Bu işte, Dışişleri Bakanlarına önemli görevler düşüyordu. Zira Adil Han Ziyadhanlı'nın böylesine kritik bir dönemde bir süre boyunca Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı görevini vekâleten yürüttüğünü görmekteyiz. 14 Nisan 1919'da Nasib Yusufbeyli tarafından oluşturulan dördüncü hükümette ise Dışişleri Bakanı görevi Mehmed Yusuf Caferov'a, bakan yardımcısı görevi Adil Han Ziyadhanlı'ya verilmişti. Adil Han Ziyadhanlı bu görevde 1919'un Ağustos ayına kadar çalışmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsallaşmasında Mehmed Yusuf Caferov ile Adil Han Ziyadhanlı'nın özel rolleri olmuştur.

Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetlerinden Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınır sorunları belirtilen dönemin dış politika uzmanlarının çözüm bulmak zorunda oldukları meseleler arasındaydı. Diğer taraftan ise Gönüllü Ordu cumhuriyetin mevcudiyetini tehdit etmekteydi. Bu nedenle İngiliz General Briggs'in arabuluculuğuyla Gönüllü Ordu Komutanı General Anton Denikin'le Azerbaycan'ın Kuban Hükümeti nezdindeki diplomatik temsilcisi Cafer Rüstembeyov arasında bir görüşme gerçekleşmişti. Görüşmeler sırasında Briggs, General Denikin ile Cafer Rüstembeyov'a taraflar arasında diplomatik ilişkiler kurulmasını önerdi. Bu öneriye General Denikin'in yanıtı şöyle oldu: "Azerbaycan'la karşılıklı diplomatik temsilcilikler açılmasına karşı çıkmıyorum." Buna ek olarak, General Denikin Azerbaycan temsilcisiyle şöyle bir soru yöneltti: "Ben, sizin halkın ve hükümetin Rusya'ya yaklaşımını bilmek istiyorum." Cafer Rüstembeyov ise şu soruyu şöyle yanıtladı: "Biz Rusya ile ilişkileri dondurmuyoruz. Eğer Rusya'da herhangi bir yetkili, herkes tarafından kabul edilen demokratik bir halk kurumu olursa, umarım, benim halkım oraya gider, oraya katılır ve kendi kaderini belirlemek hukukunu beyan eder."¹⁴

12 Adil Han Ziyadhanov, *Azerbaycan*, ed. V. Quliyev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1993, s. 5.
13 Sübhan Talibli, "Azerbaycan'ın İrlandaki Seferi Adil Han Ziyadhanlı", *Elmi Araşdırmalar*, c. I-IV, No. 8 (Bakı, 2006), s. 430-440; Sübhan Talibli, "Azerbaycan'ın İrlandaki İlk Seferi", *Dünya Azerbaycanlılarının Dergisi*, No. 2/5 (Bakı, Fevral, 2006), s. 27-31; Sübhan Talibli, "Azerbaycan Xalq Cumhuriyyetinin İrlandaki Seferi Adil Han Ziyadhanlı", *Türk Dünyası Medeniyet Dergisi*, No. 2/4 (Bakı, 2006), s. 80-93.
14 Tofiq Köçeri, *Qarabağ (Qarabağ Tarixinin Saxtasızdırılması Eynihine)*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2002, s. 270-271.

General Anton Denikin ile yapılan görüşmelerin içeriğiyle ilgili bilgi alan Adil Han Ziyadhanlı 26 Temmuz 1919 tarihli 1846 sayılı gizli yazıyla Cafer Rüstembeyov'a şöyle içerikli bir telgraf çekti:

1. Gönüllü Ordu ile Azerbaycan Hükümeti arasında karşılıklı diplomatik temsilcilikler açılması meselesine olumsuz yaklaşıyoruz. Bununla beraber, gerektiğinde Gönüllü Ordu kurmaylarıyla çeşitli konular üzere görüşmeler yapılmasına hükümetin hiçbir itirazı yoktur. Gönüllü Ordu kurmayları ise gerektiğinde Azerbaycan Hükümeti'yle görüşmeler yapabilmeleri için Bakı'deki İngiliz Askeri Komutanlığı katındaki temsilcisi General Lazerev'e tembihler gönderebilir.
2. Gönüllü Ordu'yla ilgili düşüncelerimiz şöyledir: Gönüllü Ordu birlikleri kesinlikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırlarından içeri bırakılmamalıdır.
3. Azerbaycan Hükümeti Rüstembeyov'un bağımsızlık konusunda hükümet ile uzlaşmayan fikrine eleştirel yaklaşmaktadır. Kesinlikle biliniz, Azerbaycan halkı kendi Müessisler Meclisi dışındaki hiçbir diğer meclise katılmayacaktır. Hükümetimizin yol haritası böyledir ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına zarar veren herhangi bir kişi, kim olursa olsun, Bolşevik, Menşevik veya Denikinci, pek fark etmez, Azerbaycan'ın düşmanıdır.¹⁵

Adil Han Ziyadhanlı'nın cevabı birçok açıdan önem arz etmektedir. Öncelikli olarak, uluslararası camiadaki zor durumuna rağmen, İngiliz generali aracılığıyla General Anton Denikin'le diplomatik ilişki kurulması teklifi Azerbaycan Hükümeti tarafından geri çevrilmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti, General Denikin'le ilişkilerde bağımsız yol benimsemiş, Denikin tehlikesi karşısında geri çekilmemiş, kafası karışmamış, onurlu, şerefli ve ulusal çıkarları gözetin bir politika izlemiştir. Diğer taraftan ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunu müzakerelerde pazarlık objesi yapan Cafer Rüstembeyov gibi Azerbaycan diplomatlarına sert uyarılar yapılmıştır. Kuzeydeki tehditle ilgili sert tavır alınmasına paralel olarak, Azerbaycan Hükümeti komşu İran devletiyle sorunları diplomatik yolla çözmeye işine hız vermiştir. Fakat bu iki komşu devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulması kolay bir süreç değildi; İran'da yönetimi elinde bulunduran siyasetler 1828'de imzalanmış Türkmençay Anlaşması neticesinde Kuzey Azerbaycan'ın istikbalinin farklı seyr halinde olduğunu kabul etmek istemiyorlardı. Dolayısıyla Paris Barış Konferansı'nda İran temsilcilerinin Çar Rusyası tarafından işgal edilmiş toprakların iadesiyle ilgili talepleri şaşkınlık uyandıracak bir gelişme değildi. Böyle bir ortamda Kuzey Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak dünya politikasına katılımı İran yönetimi açısından beklenmedik bir gelişmeydi.

16 Haziran 1919'da Bakanlar Kurulu toplantısında, İran'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilciliklerinin açılmasıyla ilgili karar alındı. 4 Ekim 1919'da temsilciye itimatname verilmesi konusu onay-

15 *Azerbaydžanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920 gg.): Vneşnyaya Politika (Dokumenti i Materiali)*, ed. A. Paşayev, Azerbaydžan, Bakı, 1998, s. 279-280.

landı. Tahran'daki temsilcilik görevi Adil Han Ziyadhanlı'ya verildi. Çar Rusyası'nın eski büyükelçisi General Etter Azerbaycan temsilcisinin İran'a gelmesini her türlü yolla engellemeye çalıştı. Fakat Rus büyükelçisinin her sözünün kanun olduğu dönem geçmişte kalmıştı, onun sözünü kimse aldırılmıyordu. Azerbaycan temsilcisi Tahran Hükümeti ve İran Şahı tarafından saygıyla ağırlandı. İran Şahı Tahran ve Tebriz gibi şehirlerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devamlı temsilciliğinin kurulması önerisine olumlu yaklaştı. İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ise diplomatik heyetinin gelişi nedeniyle ziyafet verdiler.¹⁶ Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran Devleti arasında ikili ilişkilerin tesisi için uygun ortam oluştu. Böyle bir ortamda Avrupa gezisine çıkan İran Şahı'nın 6 Ağustos 1919'da yol üstü Bakü'ye uğraması olumlu intibalar uyandırdı. Bakü'den ayrılması esnasında İran Şahı, çok güzel ağırlandığından dolayı Azerbaycan Hükümeti'ne teşekkürlerini bildirdi. Bakü'den trenle Batum'a geçen İran Şahı'na Adil Han Ziyadhanlı eşlik etti. Yolda İran'ın yeni Dışişleri Bakanı Firuz Mirza Nüsretüddeve ile görüşme yapan Adil Han mevcut sorunlarla ilgili fikir alışverişinde bulundu.¹⁷ İran Şahı'nın Bakü'de gördükleri ve duydukları, Ziyadhanlı'nın İran Dışişleri Bakanı'yla konuşmalarına İran yönetiminde Azerbaycan Cumhuriyeti'yle ilgili olumlu kanı oluşmasına neden oldu.

23 Eylül 1919'da Adil Han Ziyadhanlı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkili büyükelçisi olarak İran'a gönderildi ve Azerbaycan'ın dış politikasına uygun olarak Tahran'da diplomatik çalışmalar böylece başlamış oldu. Adil Han'ın kullanımına büyükelçilik açılması için 50 bin manat, kendi geçimi için 25 bin manat para tahsis edilmişti.¹⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'daki sefaretinde görev alan memurların listesi şöyledir:

1. Adil Han Ziyadhanlı: Dışişleri Bakanı Yardımcısı. 1919'un Kasım ayından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'daki Büyükelçisi.
2. İsrâfil Müslümbey: 1 Nisan 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin genel sekreteri.
3. Meşhedî Aslan: 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilcilikte görevli.
4. Mirza Aliekber Han: 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin ikinci sekreteri.
5. Mirza İbrahim Han: 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin sekreteri.

¹⁶ Nesibzade, a.g.e., s. 192.

¹⁷ Sübhan Talibli, "İsmayıl Xan Ziyadhanlı ve Azerbaycan-İran Elaqeleri", *Dirçelliş-XXI Esr.* No. 8-9/102-103 (Bakı, 2006), s. 231-236; Sübhan Talibli, "İsmayıl Xan Ziyadhanlı'nın Siyasi ve Diplomatik Fealiyyətinə Dair", *Bakı Slavyan Universiteti (İctimai-Siyasi Elmler Seriyası)*, No. 1-2 (Bakı, 2006), s. 69-75; Sübhan Talibli, "İsmayıl Xan Ziyadhanlı'nın Dumadakı İctimai ve Siyasi Fealiyyəti Haqqında", *Genc Hüquqşünas*, No. 5/18 (Bakı, May, 2006), s. 16-18; Sübhan Talibli, "İsmayıl Xan Ziyadhanlı'nın Dumadakı İctimai ve Siyasi Fealiyyəti Haqqında", *Genc Hüquqşünas*, No. 5/19 (Bakı, İyun 2006), s. 10-11; Sübhan Talibli, "Ziyadhanovlar", *Gence Böyük Herfə Jurnalı*, No. 11 (Gence, 2008), s. 14-15.

¹⁸ Eynula Medelli, "Azerbaycan Cumhuriyetinin İrandaki Sefirli İle Bağlı Meqale Haqqında", *Vartiq*, yıl 22 (Tehran, bahar ve yaz, 1379), s. 50.

6. Gulam Babayev: 21 Kasım 1919'dan itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin kuryesi.
7. Ekber Aga Sadıkov: 7 Kasım 1919'dan itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin ataşesi, 1920'den itibaren sefir yardımcısı.
8. Myaçeslav Stanislavoviç Rudzinski: 6 Kasım 1919'dan itibaren İran'daki diplomatik temsilcilik sekreteri, genel şube müdürü.
9. Yusuf Han: 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin donatım müdürü.
10. Racavan Cabbar Bey: 20 Kasım 1919'dan itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin defterdan.
11. İhtiyac Şükürov: 17 Aralık 1919'dan itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin defterdan.
12. İvan Nerbalyo: 1920'den itibaren İran'daki diplomatik temsilciliğin şoförü.

Belirtilen dönemde İran Hükümeti'nin Azerbaycan'daki sefaretindeki büyükelçi ve konsolosların adı ise şöyledir:

1. Muhammed Han Sait el-Vüzerâ: İran Hükümeti'nin Azerbaycan'daki Büyükelçisi.
2. Sadık Han Sadüddeve: İran Hükümeti'nin Lenkeran Konsolosu.¹⁹

4 Ocak 1920'de Tahran'a ulaşan büyükelçi Adil Han Ziyadhanlı, Azerbaycan Büyükelçiliği'nin oluşturulmasıyla ilgili çalışmalara yürüttü. Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran Devleti arasında tesis edilen diplomatik ilişkileri telgraf, ticaret, gümrük ve posta antlaşmalarının imzalanması takip etti. Tüm bu antlaşmalar Adil Han Ziyadhanlı'nın büyükelçilik görevinde bulunduğu günlerde gerçekleşti. Diplomatik çalışmaların yanında, Adil Han başkanlığındaki büyükelçilik memurları İran Türklerinin kültür ve eğitim açısından bilinçlenmelerine yardım gösterdiler. Ancak Azerbaycan Büyükelçiliği tüm bu meselelerin üstesinden gelebilmek amacıyla yeterli malî güce sahip değildi. Bu konuyla ilgili Adil Han Ziyadhanlı Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na şöyle bir tahrirat göndermişti: "Büyükelçiliğin malî durumu iyi olmadığından ihtiyacı olan dul kadınlara ve yetimlere yardım yapamıyoruz. Bu faktör nedeniyle Türkçe eğitim veren okul açmak ve Türkçe gazete yayımlamak mümkün değildir." Bu nedenle Azerbaycan Büyükelçiliği'nin teşvikiyle hayır kurumları oluşturuldu ve bu kurumların yardımları sayesinde Türkçe eğitim veren dernekler oluşturulmaya başlandı. Bunlara ek olarak, Adil Han Ziyadhanlı tarafından telif edilen *Azerbaycan Tarihi, Edebiyatı ve Siyaseti* adlı kitap bedava olarak halka dağıldı.²⁰ Adı geçen kitabın 1 nüshası bizzat Adil Han Ziyadhanlı tarafından sefirliğin kütüphanesine bağış olarak verilmiştir. Üzerinde sefirliğin mührü olan bu kitaba Adil Han kendi eliyle aşağıdaki kileri yazmıştır:

"21 Mart 1920, Nevruz günü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin res-

¹⁹ Musa Qasımlı, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti*, Azerbaycan Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2002, s. 22.

²⁰ Nesibzade, a.g.e., s. 198.

men tanınması ve Tahran'da Büyükelçiliğin açılması ve bayrağın gönderme çekilmesi dolayısıyla Azerbaycan Büyükelçiliği'ne hediye olarak verildi."²¹

Kitabın sunuş kısmında Adil Han şöyle bir açıklama yapmıştır:

"Vatanın çıkarlar yolunda üzerime düşen vazifeni idrak edip 1918 senesinin Ekim ayının 30'uncu gününde genç Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezareti'nde göreve başladım. O günden sonra memleketin içinde ve dışında vuku bulan olaylar, beni memleketimizin siyasal durumu hususunda bir maruza takdim etmek zorunda bıraktı. Bu maruzatın hazırlanmasında tarih âlemine göz atmak zorunda olduğumdan maruzatım tam siyasal şekil almayıp, siyasal âlem yanında tarih ve edebi âlemleri de anlatmak zorunda kaldı."²²

Bu eserin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçiliği'nde Arap alfabesiyle Türkçe nüshası vardır. Söz konusu nüshada büyükelçiliğin mührü mevcuttur.

Adil Han Ziyadhanlı "Kalemin Uçuşu" adlı makalesinde İran'a büyükelçi tayin edilmesini şöyle tasvir etmektedir:

"İran Şahenshahlığı nezdindeki ilk sefaret iftihan bu satırların müellifine nasip oldu. 15 Ocak 1920'de Tahran'a dâhil oldum. Yüce devlet yöneticileri tarafından resmen kabul edildim ve itimatnamemi onlara takdim ettim. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran başkentindeki ilk sefarethanisini tesis ettim. Böylece Tahran'da bulunan sefirlikler, bakanlıklar ve politik temsilcilikler arasında katıldım."²³

27 Nisan 1920'de vuku bulan Bolşevik istilası Adil Han'ın İran'daki çalışmalarını doğrudan etkiledi. Bu olayla birlikte Adil Han Ziyadhanlı saf dışı kaldı ve Kaçarlar yönetimindeki İran'a sığındı. Ardından avukat olarak çalışmaya başladı. Çünkü Azerbaycan'a dönüşü söz konusu değildi ve abisi İsmail Han Ziyadhanlı gibi kurşuna dizilebilirdi.²⁴ Dolayısıyla cumhuriyetin çöküşünün ardından onun İran'da kalması gayet doğaldır. Nitekim diğer ülkelerde bulunan Azerbaycan diplomatları da benzer adımlar atıp buldukları ülkelere siyasal iltica talebinde bulunmuşlardı. Bu durumla ilgili Adil Han Ziyadhanlı "Kalemin Uçuşu" adlı makalesinde şunları yazmaktadır: "22 Haziran 1921'de Şahenshahlık yanındaki resmi konumumu kaybettim. Çünkü Sovyet Cumhuriyetleri tarafından İran Şah Hükümeti'ne gönderilen bir temsilcinin itimatnamesi yüce devlet tarafından kabul edilmişti." Bu makaledeki kayıtlarına göre, vatanına dönüşü mümkün olmadığından İran'da ikamet etmek zorunda bulu-

21 Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihî, Siyasî ve Edebiî Malumat*, Hükümet Matbaası, Baku, 1338/1919, s. 3.

22 a.g.e., s. 2.

23 Adil Han Ziyadhanov, *Azerbaycan*, ed. V. Quliyev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1993, s. 15.

24 E. Zöhrevend, "Evvelin sefir-e Cumhuriye-e Demokratik-e Azerbaycan der İran (1918-1920)", *Fesl-nâme-ye Târîh-e Revâbet-e Hâricî*, yıl 2, No. 3 (Tahran, 1379), s. 192.

nan Adil Han Ziyadhanlı, sırasıyla Tahran belediye idaresinde, Sosyal Teminat Bakanlığı'nın Ziraat Şubesi'nde, Tebriz'de demiryolu ve gemicilik işlerinde çalışmıştır. Söz konusu dönemde Necef'e giden Adil Han, Hz. Ali'nin türbesini ziyareti sırasında edindiği manevi izlenimleri şöyle anlatmaktadır: "1346'nın Cemadiü's-sani ayının 3'de (6 Azer 1306) pazartesi günü öğlen saat on üç on beş dakikada Necef el-Eşref'te Hazret-i Emir el-Mümin Aleyhisselam'ın mübarek makamı önünde kızım Mahruh'la durup kendi selamımı dünyanın bu büyük insanının ruhuna sundum. Gerçekten, o dakikalar benim hayatımda olağanüstü dakikalar idi. Hissediyorum ki, oradaki binlerce kutsal alevler Ali'nin (a.s.) yüce sıfatlarını çevreye yayıyor."²⁵ Belirtilen yıllarda kaleme aldığı cümleler Adil Han Ziyadhanlı'nın vatan özlemi çektiğini göstermektedir:

"Bir zerre şerefi olan her bir kişi gerek kendi vatanını kutsal bilsin. Dünyada İsvec, Napoli ve diğerleri gibi benim vatanımdan güzel olan sayısız yerler vardır, fakat düşlerimdeki Kafkasya kadar güzel bir yer dünyada yoktur. Çünkü bu toprak benim vatanım, babamın, atalarımın vatanıdır. İran (Tebriz) ise annemin vatanı olduğundan, doğal olarak, benim gözümde azizdir."²⁶

Adil Han'ın annesi Azer Hümayun'un Tebriz'de doğduğunu, Şehzade Abbas Mirza Naibüssaltana'nın torunu ve Şehzade Behmen Mirza'nın kızı olduğunu belirtmekte yarar vardır. İkinci Cihan Savaşı yıllarında Sovyet ordularının İran'a girmesi üzerine Adil Han Ziyadhanlı Türkiye'ye iltica etmek zorunda kaldı. Burada sosyo-politik içerikli çalışmalar yürüten Adil Han, Azerbaycan'la ilgili kayda değer bir eser telif etti. Azerbaycanlı bilim adamlarından Vilayet Quliyev'in tespitlerine göre, Adil Han Ziyadhanlı 1934 dolaylarında tamamen İstanbul'a taşınmış ve hayatının geri kalan kısmını Türkiye'de geçirmiştir. Türkiye'de Şefi Rüstembeyli, Halil Hasmehmedov, Naki Şeyhzamanlı ve Hüseyin Mirza Cemalî gibi eski mücadele arkadaşları ile birlikte bağimsız Azerbaycan davasını yürütmeye çalışmıştır. Buna paralel olarak, bilgi ve birikimini Türk gençliğiyle paylaşmak için İstanbul Üniversitesi'nde ders vermiştir. Cevat Han soyunun son erkek temsilcisi olan Adil Han Ziyadhanlı, 1954'de İstanbul'da vefat etmiştir.²⁷ Adil Han'ın eşi General Hasan Ağa Bakühanov'un kızı Reyhan Hanım idi. Ziyadhanlı'nın kızı Mahruh Hanım da İstanbul'da yaşamış ve 1995'te vefat etmiştir. Adil Han Ziyadhanlı soyundan arda kalan kız torunu Leyla Hanım ise yaşamını İstanbul'da sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycanın İstiklal Mübarizesi Tarihi*, Azernesr, Bakı, 1992.

25 Ziyadhanov, *Azerbaycan*, s. 25.

26 a.g.e., s. 28.

27 Vilayet Quliyev, *Tarixde İz Qoyan Şexsiyyetler*, Ozan Neşriyyatı, Bakı, 2000, s. 323-324.

Beyât, Kâve, **Tûfân ber-ferâz-e Kafkaz: Negâh be-monâsebât-e Mıntika-yı İrân ve Cümhûrihâ-ye Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan der- dövre-yi nohestin-e esteklâl 1918-1921**, Merkez-e Esnâd ve Târih-e Diplomasî, Tahrân, 1380.

Çemenzeminli, Yusif Vezir, **Müsteqilliyimizi İsteyirikse**, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1994.

Çemenzeminli, Yusif Vezir, **Xarici Siyasetimiz**, Azereşr, Bakı, 1993.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Tarihi 1918-1920: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar**, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

İstoriya Diplomatii, ed. V. P. Potyomkina, Gospolitizdat, Moskva, 1945, c. III.

Koçerli, Tofiq, **Qarabağ (Qarabağ Tarixinin Saxtalaşdırılması Eleyhine)**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 2002.

Medetli, Eynula, "Azerbaycan Cumhuriyetinin İrandaki Sefiri ile Bağlı Meqale Haqqında", **Varlıq**, yıl 22 (Tehran, bahar ve yaz, 1379), s. 47-55.

Nesibzade, Nesib, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz, Bakı, 1996.

Qasımlı, Musa, **Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Xarici İşler Nazirliyinin Şexsi Heyeti**, Azerbaycan Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 2002.

Quliyev, Vilayet, **Tarixde İz Qoyan Şexsiyyetler**, Ozan Neşriyyatı, Bakı, 2000.

Seidzade, D. B., **Azerbaycanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii**, Azereşr, Bakı, 1991.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

Şehrîzâi, Rıza Azerî, **Heyet-e Fevkalade-e Kafazyâ: Esnâd ve Mozâkerât ve Karârdâdhâ-ye Heyet-i Ezâmî İrân be-Kafkaz taht-ı serporestî Seyyid Ziyâüddin Tabâtabâi, 1337-1338/1919-1920**, Merkez-e Esnâd ve Târih-e Diplomasî, Tahrân, 1379.

Talıblı, Sübhan, "Azerbaycan Xalq Cümhuriyetinin İrandaki Sefiri Adil Xan Ziyadxanlı", **Varlıq**, No. 145 (Tehran, 1384), s. 67-75.

Talıblı, Sübhan, "Azerbaycan Xalq Cümhuriyetinin İrandaki Sefiri Adil Xan Ziyadxanlı", **Türk Dünyası Medeniyet Dergisi**, No. 2/4 (Bakı, 2006), s. 80-93.

Talıblı, Sübhan, "Azerbaycanın İrandaki İlk Sefiri", **Dünya Azerbaycanlılarının Dergisi**, No. 2/5 (Bakı, Fevral, 2006), s. 27-31.

Talıblı, Sübhan, "Azerbaycanın İrandaki Sefiri Adil Xan Ziyadxanlı", **Elmi Araşdırmalar**, c. I-IV, No. 8 (Bakı, 2006), s. 430-440.

Talıblı, Sübhan, "İsmayıl Xan Ziyadxanlı ve Azerbaycan-İrân Elaqeleri", **Dirçeliş-XXI Esr**, No. 8-9/102-103 (Bakı, 2006), s. 231-236.

Talıblı, Sübhan, "İsmayıl Xan Ziyadxanlı'nın Dumadaki İctimai ve Siyasi Fealiyyeti Haqqında", **Genc Hüquqsûnas**, No. 5/18 (Bakı, May, 2006), s. 16-18.

Talıblı, Sübhan, "İsmayıl Xan Ziyadxanlı'nın Dumadaki İctimai ve Siyasi Fealiyyeti Haqqında", **Genc Hüquqsûnas**, No. 5/19 (Bakı, İyun 2006), s. 10-11.

Talıblı, Sübhan, "İsmayıl Xan Ziyadxanlı'nın Siyasi ve Diplomatik Fealiyyetine

Dair", **Bakı Slavyan Universiteti (İctimai-Siyasi Elmler Seriyası)**, No. 1-2 (Bakı, 2006), s. 69-75.

Talıblı, Sübhan, "Ziyadxanovlar", **Gence Böyük Herfle Jurnalı**, No. 11 (Gence, 2008), s. 14-15.

Ziyadxan, Adil Han, **Azerbaycan Hakkında Tarihi, Siyasi ve Edebi Malumat**, Hükümet Matbaası, Bakı, 1338/1919.

Ziyadxanov, Adil Xan, **Azerbaycan**, ed. V. Quliyev, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1993.

Zöhrevend, E., "Evvelin sefir-e Cümhûriye-e Demokratik-e Azerbaycan der İrân (1918-1920)", **Fesl-nâme-ye Târih-e Revâbet-e Hâricî**, yıl 2, No. 3 (Tahrân, 1379), s. 191-195.

MEHMET EMİN RESULZADE FENOMENİ

Dr. Nesiman YAQUBLU*

Zaman olgusuna odaklı olarak Azerbaycan'da çeşitli siyasal düzenler ile rejimlerin kurulduğunu görmekteyiz. Fakat hem Çarlık döneminde, hem Sovyetler Birliği döneminde hem de bağımsızlık döneminde Mehmed Emin Resulzade fenomeniyle ilgili bazı sorunların olduğu gözlemlenmektedir. Çarlık döneminde Mehmed Emin Resulzade takip edildi (1908-1913), hapse atıldı (1914). Sovyetler Birliği'nin propaganda makinesi 70 yıl boyunca onun aleyhinde çalıştı. Sovyet düzeni onu hapse tı-kadı (1920). Moskova'da sıkı takip altında yaşamaya mecbur bırakıldı (1920-1922). Vatani Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ona karşı münasebetlerde pek değişiklik yaşanmadı, heykeli dikilmedi, hakkettiği değeri görmedi. Oysaki XX. yüzyılın en önemli siyasileriyle iletişim halinde olmuş, Mustafa Kemal Atatürk, Mareşal Joseph Pilsudski ve Adolph Hitler ile görüşmeler yapmıştı. Onu sevenler, ona değer verenler oldu. Bazen sinirlenip sınır dışı ettiler. Ama Mehmed Emin Resulzade ismi ile başı sıkışmaya mecbur oldular. Uluslararası ilişkilerin çok gergin olduğu 1930'lu yıllarda onun aleyhine hoş olmayan ifadeler kullanan bir komünist düşünürü İosif Vissarionoviç Stalin'in itirazı objektif içeriğe sahipti: "Tanımadığın adam hakkında hiçbir zaman kötü konuşma. Eğer bir insan bizimle aynı yolda yürümüyorsa, bu o insanın kalpazan olduğuna delalet etmez."¹ 1938'de Polonya'nın Varşova şehrinde *Azerbajdzan W Walce* o *Niepodległość* adıyla Resulzade tarafından neşredilen kitaba ön-söz yazan ünlü senatör Stanislaw Siedlecki ise şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"Hoş olan şey, istiklal mücadelesi veren Doğu halklarından birinin tarihini açıklığa kavuşturan bu eserin yazarı Azerbaycan millî birlik ideolojisi ve Müsavat Partisi'nin eski lideri büyük devlet adamı Mehmed Emin Resulzade'dir."²

İran'daki Meşrutiyet hareketi yıllarında yakın dostluk ettiği İran Meclis Başkanı Seyid Hasan Takizade onunla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "Resulzade bütün ömrüm boyunca Batı dünyasında rastlamadığım, tartışmasız söyleyebileceğim fevkalade insanlardan birisidir. Mehmed Emin Bey iyi huylu, kuvvetli, zeki, sözü bir, fedakâr ve tuttuğu yola inanan örnek bir insandır. Böylelerine zamanımızda, hele bizim zamanımızda pek rastlanmaz."³ Kırım Türklerinin lideri Seyid Cafer Kırımli ise Mehmed Emin Resulzade şahsiyetini şöyle değerlendirmiştir:

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: nasiman_yaqublu@mail.ru
1 Stalin'in itirazı ve değerlendirmeleri için bkz. Ş. Hüseynov, *Menevi İrsimiz ve Gerçeklik*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2004, s. 462-473.

2 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbajdzan W Walce o Niepodległość*, Azerbajdzanские Wydawnictwo Narodowe, Warszawa, 1938, s. 11-12; Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan-Polonya Eyaçelerinde M. E. Resulzadenin Rolü*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2007, s. 150.

3 Nesiman Yaqublu, *Mehmed Emin Resulzade*, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s. 80-81.

Mehmed Emin Resulzade Fenomeni

"Bir gün hayatımızın şanslı bir Türk genci yahut şahsiyetimizi canlandıracak bir Türk sanatkârın, ömrümüzün her dönemini kavrayıp anladıkça, 'ne şerefidir ki bana, bu yaşamaya değer sayfaları canlandırıyorum' diye sevinecektir. Bunların eserlerini okuyan veya seyredenlerde sizi daima sonsuz sevgi, saygı ve rahmetle anacaklardır."

Resulzade'nin yaşamı, siyasî faaliyetleri ciddi ve zor aşamalardan geçmiştir. Dikkatinizi çekerim, 1902'de yani 18 yaşında bulunduğu günlerde ilk siyasî teşkilatını kurmuştur. 1908'e kadar Bakü'deki çeşitli gazete ve dergilerde politik içerikli makaleler yazmıştır. *Şarkî Rus*, *İrşad*, *Tekâmül* ve *Terakki* gazetelerinde çalışmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan matbuatının düzene girmesinde karşılıksız hizmetler vermiştir. 1908-1911 yılları arasında İran'da bulunan Mehmed Emin Resulzade, Settar Han'ın başlattığı Meşrutiyet Harekâtı'nın ateşli savunucularından olmuştur. Settar Han'la görüşmeler yapmış, onun hakkında makaleler yazmıştır. 1910'da Tahran'da *İran-i Nev* (Yeni İran) adlı 1 gazeteyi basın hayatına kazandırmıştır.⁴ Bu gazeteyle birlikte, Avrupa tarzındaki gazetecilik geleneğini İran basınına getirmiştir. İran Demokrat Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır.

Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan'ın hem güneyini hem de kuzeyini seviyordu. Bakü, Gence ve Nahçıvan'a bağlılığıyla Tebriz'e bağlılığı arasında pek bir fark yoktu. Bu nedenle Güney ve Kuzey Azerbaycan tarihini, medeniyetini iyi derecede biliyor ve tebliğ ediyordu. 1911-1913 yılları arasında Mehmed Emin Resulzade'ni Türkiye'de görmekteyiz. 1912'de İstanbul'da *Sebilürreşad* dergisinde *İran Türkleri* adlı eseri neşredildi. Bu eserle birlikte İran coğrafyasında yaşayan büyük bir toplumun Türk soyuna mensup olduğunu ilmi ve tarihi kanıtlarla ortaya koydu. İstanbul'da bulunduğu yıllarda Türk Ocağı'nın ileri görüşlü aydınlarıyla buluştu, Türkçülüğün tarihi ve ilmi esaslarını benimsedi. Dolayısıyla Türkiye muhiti Resulzade'nin ideolojik yapılanmasında büyük rol oynadı. 1913'de Bakü'ye dönen Mehmed Emin Resulzade, matbuat yoluyca millet, milli uyanış, milli vicdan ve milli şuur gibi kavramlarla ilgili düşüncelerini kamuoyuyla paylaştı. Bu gibi olgular Resulzade'nin devrimci düşünceden milli mücadeleye doğru bir değişim kaydettiğini göstermektedir. Mehmed Emin Resulzade gibi düşünen ideologlar Azerbaycan Türkleri'nin ulusal uyanışına ve bağımsızlık mücadelesine girişmelerine zemin hazırlamaktaydılar. Bir süre önce bu mücadelelin lokomotif rolünü üstlenen siyasî örgüt oluşturulmuştu. 1911'de Abbaskulu Kazımzade, Taki Nakiyev ve Mehmed Ali Resulzade'nin gibi düşünürlerin katılımlarıyla Müsavat Halk Fırkası tesis edilmişti. Fakat istiklâl yolu zorluklarla doluydu. Örneğin, 1914'de *İkbal* gazetesinde yayımladığı bir makalesinden⁵ dolayı Resulzade 2 ay hapse atıldı. Ancak bu uyanı onu tuttuğu yoldan uzaklaştırmadı. 2 Ekim 1915'te Mehmed Emin Resulzade'nin edi-

4 Ş. Hüseynov, *Millî Haqq ve Edelet Axtarışında*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2004, s. 264.

5 Mehmed Emin Resulzade, *Seçilmiş Eserleri*, yay. haz. Ş. Hüseynov, Şirvanneşr, Bakı, 2001, c. II, s. 7.

törlüğünde **Açık Söz** gazetesi yayım hayatına başladı. Bu gazete matbuat tarihimizde milli istiklâl mücadelemizde önemli rol oynadı, istikbal ile ilgili düşüncelerini ve çözüm önerilerini Resulzade, bizzat bu gazetede yayımladığı makaleler aracılığıyla ortaya koydu.

1917'de vuku bulan Şubat devrimi Rusya'nın uç eyaletlerinde önemi haiz gelişmelere neden oldu. Uç bölgelerde milliyetçiliğin uyanışı ve ulus devletlerin ortaya çıkması şeklinde izlenen bu süreç Mehmed Emin Resulzade'nin düşünce dünyasını derinden etkiledi. Bu değişim bağlamında 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanlar Kurultayı'nda mahalli muhtariyet düşüncesini resmen açıkladı. Resulzade'ye göre Rusya'nın federal yapısı içinde bütün uluslara mahalli muhtariyet verilmeliydi. Söz konusu kurultayı izleyen süreçte Mehmed Emin Resulzade ile Nasib Yusufbeyli arasında görüşmeler yapıldı ve ideolojileri benzer olan Türk Ademi Merkez Partisi'yle Müsavat Partisi'nin birleşmesi hususunda mutabakat sağlandı. 1917'nin Haziran ayında Bakü'de her iki partinin ortak düzenlediği kongrede mevzubahis birleşme kararı tescillenmiş oldu. Kongredeki konuşmasında Resulzade, "insanlara hürriyet, milletlere istiklâl!" şeklinde formüle edilebilen temel idesini açıkladı. Bu ide mahalli muhtariyet sloganının bir ileri aşamasıydı.

Bağımsızlığın ilânına kadarki süreçte Mehmed Emin Resulzade, milli istiklâl mücadelesinin ön safında yer aldı. Nihayet, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ilân edildi. 1 gün önce Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonunun toplantısında Azerbaycan Milli Şurası'nın oluşturulmasıyla ilgili önemli bir karar alınmıştı. Adı geçen kurumun oluşumunun ardından Mehmed Emin Resulzade Milli Şura'nın Başkanı görevine seçildi. Bu yeni tarihte Mehmed Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov, Nasib Yusufbeyli, Fethali Han Hoyski ve Hasan Ağayev gibi aydınlar tayin edildikleri görevlerin niteliğine bakmaksızın, milletin özgürlük mücadelesine katkı yapmak istiyorlardı. Belirtilen dönemde Resulzade'nin kabinelerde bakan olarak görev aldığını göremiyoruz. Bununla birlikte, Batum ve İstanbul konferanslarında muharras olarak bağımsız Azerbaycan'ı temsil ettiği görülmektedir. Batum ve İstanbul'da Osmanlı devlet erkânı ile görüşmeler yapan Resulzade, Bakü'nün Bolşevik ve Taşnak çetelerinden kurtarılması amacıyla başarılı diplomasi mücadelesi yürüttü; Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün temini amacıyla İstanbul'daki yabancı ülke temsilcileriyle görüşmeler yapıp ve Bakü operasyonunun diplomatik alt yapısını hazırladı.

Bakü'nün Azerbaycan Hükümeti'nin denetimine geçmesinin ardından Mehmed Emin Resulzade örneğindeki cumhuriyet aydınları tüm güçlerini genç cumhuriyetin kurumsal olarak yapılmasına işine sarf ettiler. Resulzade ile arkadaşlarının çabaları sayesinde açılan Azerbaycan Parlamentosu faaliyet gösterdiği 17 ay boyunca 270'e kadar yasa tasansı müzakere edildi ve 230 civarında kanun kabul edildi. Ülkede büyük bir demokrasi sürecine geçiş yapıldı, hukuk devletinin temel ilkeleri belirlendi. Resulzade'nin ülküsü, demokratik düzen, hukuk devleti ve özgür toplu-

mun oluşturulmasından yanaydı.

27 Nisan 1920'de vuku bulan Bolşevik işgalinden sonra Mehmed Emin Resulzade istiklâl mücadelesine katıldı. Belirtilen süreçte Nasib Yusufbeyli, Fethali Han Hoyski ve Hasan Ağayev gibi cumhuriyet elitleri katledildiler. Paris'te ikamet eden Ali Merdan Topçubaşov ise mücadelesini oradan sürdürmek zorunda kaldı. Mehmed Emin Resulzade ise Bakü, Ramana ve Lahic'da gizli yaşamak zorunda kaldı. Saklı bulunduğu yerlerde özgürlük mücadelesini organize eden Mehmed Emin Resulzade, birçok badireler atlattı, kurşunlanma tehlikesi ile yüzleşti ve nihayet hapse atıldı. Stalin tarafından Moskova'ya götürüldü, 2 yıl boyunca burada sıkı denetim altında yaşadı. 1922'nin sonlarından itibaren İstanbul'a yerleşti, vatanın kaybedilmiş istiklâlinin geri alınması ve bağımsızlığın iadesi uğruna mücadeleye girişti. Azerbaycan gerçeğini dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla kitap ve makaleler yazdı, gazete ve dergiler yayımlamaya başladı, istiklâlî amaç edinen örgütler kurdu.

1922'de neşrettiği **Azerbaycan Cumhuriyeti** adlı kitabı İzmir Kitap Fuarı'nda eleştirmenlerin beğenisini kazandı ve Atatürk ödülüne layık görüldü. 1923'ün Eylül ayında İstanbul'da bastırıldığı **Yeni Kafkasya** dergisi Sovyet işgaline açık ve net eleştiriler yöneltti. Buna paralel olarak, Polonya devlet adamlarıyla yazışmalar yaptı, Bolşevizm aleyhinde faaliyet gösteren tüm teşkilatları destekledi. Kafkasya İstiklâl Komitesi ve Promethee Hareketi'yle işbirliği olanaklarını değerlendirdi. 1923'ten itibaren Mehmed Emin Resulzade'yi Avrupa'da görmekteyiz. Söz konusu yıllarda Resulzade önderliğinde Almanya'da **İstiklâl** gazetesi ve **Kurtuluş** dergisi yayımlanmaya başladı. 1938'de Varşova'da ise **Azerbajdżan W Walce o Niepodległość** adlı Lehçe kitabı yayımlandı.⁶ Ali Merdan Topçubaşov'un 1934'te Paris'te vefat etmesinden sonra, muhaceretteki Azerbaycan entelektüellerini bir araya toplayan Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan sorununun çözümü için mücadeleye girişti.

İkinci Cihan Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Azerbaycan vatandaşları ile görüşmeler yapan Mehmed Emin Resulzade, onları bağımsız Azerbaycan mefkuresi uğrunda organize etmeye çalıştı. Fakat emperyal Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve diğer milletlerin özgürlüğüne saygı göstermediğini fark ettikten sonra 1943'ün Ağustos ayında bu ülkeden ayrıldı. İkinci Cihan Savaşı bitmesine paralel olarak, müteakip 3 yıl boyunca Almanya'nın ABD'nin denetimindeki kısımda yaşayan Mehmed Emin Resulzade, 1948'de Türkiye'ye göç etti. 1949'da Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği'ni kurarak Azerbaycanlıların bir teşkilat etrafında birleşmesini sağladı. 1952'de ise Mehmed Emin Resulzade editörlüğünde **Azerbaycan** dergisi yayım hayatına başladı. Diğer taraftan ise ABD başta olmak üzere Batılı Devletlerle SSCB arasındaki "Soğuk Savaş"la yakından ilgilendi, **Amerika'nın Sesi** ve **Kurtuluş** radyolarında SSCB ve Komünizm aleyhindeki yayınlara destek verdi. 6 Mart 1955'te Ankara'da

6 Bkz. Mehmed Emin Resulzade, **Azerbajdżan W Walce o Niepodległość**, **Azerbajdżskie Wydawnictwo Narodowe**, Warszawa, 1938.

vefat eden Mehmed Emin Resulzade, Asri mezarlığına defnedildi. Hayata gözlerini yumarken 71 yaşında olan Resulzade'nin son sözleri "Azerbaycan, Azerbaycan, Azerbaycan" oldu.⁷ Ruhü şâd olsun!

KAYNAKÇA

Huseynov, Ş., **Milli Haqq ve Edalet Axtarışında**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2004.

Hüseynov, Ş., **Menevi İrsimiz ve Gerçeklik**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2004.

Resulzade, Mehmed Emin, **Azerbajdzan W Walce o Nlepodleglość, Azerbajdzanski** Wydawnictwo Narodowe, Warszawa, 1938.

Resulzade, Memmed Emin, **Seçilmiş Eserleri**, yay. haz. Ş. Hüseynov, Şirvanneşr, Bakı, 2001, c. I-II.

Yaqublu, Nesiman, **Azerbaycan-Poloniya Elaqelerinde M. E. Resulzadenin Rolü**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2007.

Yaqublu, Nesiman, **Memmed Emin Resulzade**, Genclik Neşriyyatı, Bakı, 1991.

Yaqublu, Nesiman, **Musavat Partiyasının Tarixi**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997.

AZERBAJCAN SİYASAL MUHACERETİNİN CUMHURİYETİN ÇÖKÜŞÜ OLGUSUNA BAKIŞI

Prof.Dr. Haleddin İBRAHİMLİ*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü Azerbaycan tarihinin kaotik ve tetkiki özel ihtimam talep eden konularındandır. Sovyet tarih yazımında konunun tek taraflı araştırılması ve Nisan işgalinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait belgelerin birçoğunun imha edilmesi gibi etkenler araştırmacının işini bir hayli zorlaştırmaktadır. Ama muhaceret edebiyatında konuyla ilgili araştırılmamış belge ve materyallerin paralel ve karşılaştırma analizi neticesinde cumhuriyet döneminin gerçek panoraması ortaya konulabilir.

Cumhuriyet döneminin Azerbaycan dış politikasını araştıran tarihçiler, 23 aylık süre içerisinde cumhuriyetin güvenliğinin sağlanmasına yönelik faaliyet gösterildiği, uluslararası ortamın olanaklarından maharetle istifade edildiği kanaatine gelmişlerdir. Osmanlı ve İtilaf Devletlerinin yardımından yararlanmayı amaçlayan dış politika, ABD ve Avrupa devletleri tarafından tanınma, tampon bölge kurulması amacıyla Dağıstan'a yardım karan alınması, Kafkasya Birliği'nin gerçekleşmesine yönelik çalışmalar, 1920'nin Ocak ayından itibaren Rusya'ya yönelik yeni dış politika (Mehmed Hasan Hacinski hattı) ve Ali Merdan Topçubaşov başkanlığındaki delegasyonun Paris misyonu gibi meseleler cumhuriyet döneminde izlenen atik diplomatik faaliyetin kanıtlarıdır. Bu kanıtlara rağmen iki önemli soruya yanıt bulmak gerekir: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının muhafazası mümkün müydü? Cumhuriyetin çöküşünü hızlandıran iç etkenler nelerdi?"

1920'lerin tarihsel ortamının analizi sonucunda Azerbaycan dâhil tüm Kafkasya'nın işgalinin kaçınılmaz olduğu kanısına varılabilir. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünde sadece iç amiller etkin rol oynamamıştır. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sükutundan on ay sonra Sovyetleşen Gürcistan'ın bu felaketten sonuç çıkarmayı önlememesi gerekirdi. Bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünün başlıca sebebi dış etkenlerle doğrudan ilintili olmuştur. Muhaceret başında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünün Bolşevik Rusya'ya doğrudan askeri müdahalesi mümkün olduğu konusunda genel bir kanı mevcuttur. Bununla birlikte işgali kolaylaştıran bazı yardımcı iç etkenlerin olduğu ileri sürülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünde rol oynayan iç etkenlerin ilk objektif analizine Mehmed Emin Resulzade'nin eserlerinde rastlanmaktadır. 1925'te yazdığı **İstiklal Mefkûresi ve Gençlik** adlı eserinde Resulzade bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "Azerbaycan'da milli fikir eski olsa da, istiklâlcilik fikri çok yenidir." Resulzade'nin değerlendirmelerine göre, Azerbaycan toplumu 1918'de ilân edilen istiklâl olgusuna pek hazırlıklı değildi:

7 Nesiman Yaqublu, **Musavat Partiyasının Tarixi**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997, s. 242.

*Azerbaycan Üniversitesi Rektör Yardımcısı. e-mail: xaladdin_ibrahimli@yahoo.com

"Milli hareketin yeni nesli... 1918'de ilân edilen Azerbaycan istiklâlini bekledikleri mutlu hadise veya muhayyel bir ürün olmaktan ziyade beklenmeyen bir olay olarak değerlendirmişler. 'Başa gelen hadise' olarak kabul etmişler. İtiraf etmeliyiz ki, bağımsız Azerbaycan devletini yöneten aydınlarımızın birçoğu gün geldiğinde milli hükümete rehberlik edeceklerini düşünmüş degillerdi."¹

Bu tür eksiklikler milli bilincin azlığı ve bir asır süren Rus emperyalizminin milli istiklâl ve milli devlet mefkûrelerine verdiği zararla doğrudan bağlantılıdır. Nitekim bu durumun farkında olan Mehmed Emin Resulzade, dikkatleri İstiklal Beyannamesi'nin giriş kısmına çekmektedir:

"Rusya parçalanmış ve mükedder bir durum ortaya çıkmıştı. Gürcüler gitmiş, biz de kendimizi savunmaya başlamışız. Ne yapalım, bağımsız olmuşuz. İtiraf etmeliyiz ki, bu istiklâl için mücadele etmiş, özgürlüğe susamış bir milletin siyasetçileri ve inkılâpçıları değil, çöken ihtişam ve saltanatın dehşetini, beklenmeyen hadiselelerin etkisi ile yanki sorumluluğunu düşünen ve zihninde canlandıran, aklanmak için şimdiden hafifletici sebepler sağlayan "ileri görüşlü kişiler" tarafından yazılmıştır. Aynı kusur Gürcüstan Beyannamesi'nde yer almıştır. Ya da en doğrusu şudur: Azerbaycan İstiklal Beyannamesi'nin müellifleri Gürcüleri taklit etmişlerdir."²

Yukarıda belirtilenlere ek olarak, Azerbaycan'ın istiklâlinin "emri-vaki" yani "kaderin hükmü" gibi sunulması ciddi yanlışlık olarak kabul edilmelidir. Nitekim muhacir Azerbaycan aydınlarından Mehmed Şerif Efendizade bağımsızlığın kaybedilmesinde milli bilincin zayıf olmasının etkili olduğunu ve bu durumun Rus emperyalizminden kaynaklandığını yazmaktadır. Efendizade'ye göre, "Rus yönetimi altında bütün siyasî varlığını kaybeden Azerbaycanlılar kendilerini yönetmeye alışık olmadıklarından pek çok hata yapmışlardır."³ Bağımsızlık olgusu ile ansızın karşılaşan, kendini yönetmeye alışık olmayan Azerbaycan'da sıklıkla çıkan hükümet krizleri birçok sorun doğurmuştur. Üzücü savaş, partiler arası itilaflar, Bolşevik, Es-Er ve Menşeviklerin çıkardıkları karışıklıklar, Fethali Han Hoyski'nin ısrar ettiği gibi, olağanüstü hâl ilânını gerekli kılmıştır. Sonraki tarihlerde Mehmed Emin Resulzade, meclisin feshedilmesi ve katı rejim uygulanmasıyla durumu düzeltilmenin mümkün olabileceği kanaatine varmıştır:

"Cereyan eden olayların işaret ettiği gibi, bu kadar liberal biçimde kurulan parlamento rejiminin biri biçimsel, diğeri anlamsal olmak üzere iki zayıf yönü olmuştur. Biçimsel hata, diğer Kafkas cumhuriyetlerinde olduğu gibi kriz dönemlerinde parlamentoyu feshederek halka müracaat etmek yetkisine sahip makamın cumhurbaşkanının yokluğundan ibaret olmuştur. Zaman vardı ki, durumu kurtarmak için hâkim firka parlamentoyu feshedecekti. Ama

olmadı."⁴

27 Nisan 1920 tarihli işgal öncesinde Azerbaycan'da hem yerli, hem Rus, hem de Türk asıllı komünistler vardı. Bu komünistlerin serbest faaliyetleri açısından Bakü uygun bir şehirdi. Yerli komünistlerden Ali Haydar Karayev, Bakü mitinglerinden birinde Azerbaycan'ı Rusya'ya feda etmeye hazır olduklarını şöyle beyan etmişti: "Denikin'i ezmek amacıyla Rusya'lı işçiler, gerekli olursa Azerbaycanlı işçiler ile birleşip Azerbaycan'ın cesedinin üzerinden geçerek Moskova'ya yoldaşlarına yardım edeceklerdir."⁵ Diğer taraftan ise Mustafa Suphi'nin önderliğinde 200 civarında Türk komünist Azerbaycan'da tam serbest şekilde faaliyet göstermekteydi.

Muhacirlere göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünü hazırlayan iç etkenler arasında milli orduyla ilgili meseleler vardır. Aslında söz konusu dönemde milli ordu birlikleri Karabağ'da başkaldıran çeteleri dize getirmekle görevlendirilmişti. Diğer taraftan ise 11. Ordu'nun Dağıstan şehirlerini işgal ederek Azerbaycan'a yaklaşmaları, asıl tehlikenin kuzeyden geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla kuzey sınırlarının savunulmasında bilinçli bir ihmalin varlığı söz konusudur ve milli ordu kurmaylarının bu hususu ihmâl etmelerine hak kazandırmaz. Buna ek olarak, sınırda bulunan Gusar Tümeni'ne mukavemet emri verilmemişti. Azerbaycan muhacirlerinden Şerafettin Erel'in iddiaları ise şaşırtıcıdır. Erel'e göre, savunma emrinin verilmemesi bir yana, Gusar Tümeni'ndeki askerlere 11. Kızıl Ordu'yu iyi karşılama hususunda gizli tamimler gönderilmiştir.⁶ Diğer taraftan ise işgalden bir ay sonra Azerbaycan'da çıkan isyanlarda Milli Ordu askerlerinin fedakarlıkları gibi etkenler, savunma probleminin askerlerin yeteneksizlik ve korkaklığından ziyade kurmaylar ile hükümetin istikbal hususunda belirlenmiş faaliyet planına sahip olmamaları ile açıklanabilir.

Muhacir edebiyatında Azerbaycan örneğinde tüm Kafkasya'nın işgali sırasında Kafkasya Cumhuriyetlerinin birbirlerine yardım etmedikleri konusunda genel bir kanaat mevcuttur. *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları* adlı eserinde Şerafettin Erel, Azerbaycan'ın Kuzey Kafkasya'ya yardım hususunda pek istekli davranmadığını yazmaktadır: "Azerbaycan'a yardım için şehit olan Kuzey Kafkasyalı subay ve askerlere karşılık tek bir harpçi bile Azerbaycan'dan kuzeyle gönderilmemiştir."⁷ Azerbaycan muhacirlerinin ünlü simalarından Ceyhun Hacibeyli ise bu konuyu şöyle değerlendirir: "Zamanında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın birleşmesini cehalet engellemiştir. Bu durumu kullanmış olanlar kendi istiklâliyetinin düşmanlarıdır. Tüm Kafkasların Kuzey Kafkasyalılara tarihi borçları vardır. Kuzey Kafkasyalılar Rusya'ya karşı mücadelede topraklarını kendi hayatları pahasına savunurken, Azerbaycan ve diğer Kafkas halkları onlara dost yardımında bulunmadılar." Buna ek olarak, Kafkas Birliği meselesine yeterince ihtimam gösterilmemesi meselesi, muhacirler arasında müzakere konu-

1 Mehmed Emin Resulzade, *İstiklal Mefkûresi ve Gençlik, Amidi Matbaası, İstanbul, 1341/1925, s. 5. 2 a.g.e., s. 6.*

3 Mehmed Şerif Efendizade, "Azerbaycan ve İnkılab", *Türk Dünyası Araştırmaları*, yay. haz. Fariz Şaşan, No. 94 (İstanbul, Şubat 1995), s. 69-91.

4 *İstiklâl*, (28 Mayıs 1933, Berlin).

5 *Kommunist*, (9 Yanvar 1920, Bakü).

6 Şerafettin Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 46.

7 a.g.e., s. 46.

su olmuştur. Bu müzakerelerin sonucu olarak, 11. Kızıl Ordu'nun cumhuriyetleri işgalinin inkân mümkün olmayan gerçek olduğu ortak kanı hâline gelmiştir. Dolayısıyla genç cumhuriyetler koordineli çalışmadıkları sebebiyle devrilmişlerdir.⁸ Koordineli çalışmayı bir tarafa bırakalım, Ermenistan'ın Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı açtığı savaş nedeniyle Kafkasya Birliği projesi gündemden kalkmış ve genç cumhuriyetlerin Bolşevik Rusya tarafından işgali kolaylaşmıştır.

Nisan işgalinin Türk kamuoyunda yeteri kadar doğru algılanmadığı gözlemlenmektedir. Bu konuyla ilgili Mehmed Emin Resulzade'nin kayıtları şöyledir:

"Türkiye'de milli Azerbaycan ile şimdiki Azerbaycan arasındaki fark çoğu kişi tarafından kavranmamaktadır. Azerbaycan'ın bağımsız iken neden bütün haklarını Rusya'ya terk ettiğini soranlara rastladık. Bolşeviklerin Azerbaycan'a halk tarafından davet edilmesine inanılanlar var."⁹

1937'de *Kurtuluş* dergisinde yayımlanan "Muhittin Birgen'e göre Azerbaycan-Türkiye ilişkileri" makalesinde bir dizi tarihî ve çağdaş anlaşmazlıkların olduğunu belirten Resulzade, Türkiye'nin kulağının Azerbaycan'ın İngiliz yanlısı Müsavat Hükümeti hakkında yalanlarla doldurulduğunu¹⁰, iki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin soğumasında etkili olduğunu bildirmiştir. Bu dönemde Ali Emiri gibi Türkiyeliler Azerbaycan'ın Türkiye'ye bağlı olmayıp bağımsız olduğu için çokküşe geçtiği fikrini yaymışlardır. Muhittin Birgen gibi yeni Türkiye'nin emperyal olmadığını ve Azerbaycan'ın, hatta Kafkasya'nın bağımsızlığının Türkiye için bağımsız güney tamponununun oluşması anlamına geldiği fikrini savunanlar vardı.

Asrımızın Siyavuşu eserindeki Siyavuş karakterinin trajedisi ile Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihli trajedisi arasında ilişki olduğuna gönderme yapılması tartışma konusu olmuştur. Şerafettin Erel bu hususu şöyle değerlendirmektedir: "Mehmed Emin Resulzade'nin Siyavuş karakteri Azerbaycan Hükümeti'dir. Efsanedeki Siyavuş karakteri Türk hükümdarı tarafından öldürüldüğü gibi, bugünkü Siyavuş (Azerbaycan Cumhuriyeti) Türkler tarafından düşmanların eline terk edilmiştir."¹¹ İran ve Türk mitolojisinin ürünü olan Siyavuş'un Türk babası Afrasiyap tarafından katledilmesiyle 27 Nisan trajedisi arasında ilişki kuran Mehmed Emin Resulzade'nin konuya yaklaşımı ise şöyledir: "Azerbaycan, hamisi ve kurtancısı Türklerin komünist bile olsalar, kendi aleyhine suikast düzenleyemeyeceklerini ümit etmiştir."¹² Bu iki örnekte 27 Nisan trajedisine Türklerin iştiraki konu-

8 Xaleddin İbrahimi, *Azerbaycan Siyasi Mühacireti*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 27-28.

9 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, yay. haz. A. Rüsternov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990, s. 10.

10 *Kurtuluş*, No. 36 (Ekim 1937, Berlin).

11 Erel, a.g.e., s. 45.

12 Mehmed Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu: Azerbaycan Destan-ı Fecayine Ait Bir Mukayese*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1339/1923, s. 59.

su muğlak bırakılmıştır. 1937'de bu konuyu tekrar ele alan Mehmed Emin Resulzade, Türk komünistleri "genç Azerbaycan'ın trajedisine sebep olan maceracılar" adlandırmakla birlikte kardeş Türkiye'nin suçlanmasının hatalı olduğunu ifade etmiştir:

"Biz hiçbir zaman bu üzücü hadisenin sorumluluğunu genellemedik; Bakü şehitliğinde yatan Anadolu Mehmetçiklerinin aziz hatırası ve kutsal minnettarlık duygusu buna her zaman engel olmuştur."

Şerafettin Erel'in fikirlerinde ise Mehmed Emin Resulzade'yi Türkiye'de nüfuzdan düşürme, insanlar nezdinde itibarını sarsma gibi girişimler açıkça görülmektedir. Tüm bu ifade edilenlere ek olarak, muhaceret basınında Azerbaycan Hükümeti'nin üst düzey bürokratlarının rüşvete bulaştıkları, devleti Azerbaycan adlandırarak kuzey ve güney Kafkas Türkleri'nin arasında bölücülük yapıldığı, bazı devlet adamlarının yeteksizliğinin işgali kolaylaştıran etkenler olduğu iddia edilmiştir. Kanımızca, Azerbaycan'ın 1920'de bağımsızlığını kaybetmesi meselesiyle ilgili tüm ayrıntıların araştırılması ve açıklanmasına ihtiyaç vardır. Böylece tarihî gerçekler objektif olarak kavranılır, 1918-1920 yılları arasındaki deneyimden doğru sonuçlar çıkarılır, 27 Nisan işgaline Türkiye'nin yaklaşımıyla ilgili ihtilaflı ve muğlak fikirler izale edilir ve 1991'de yeniden kazanılan bağımsızlık pekiştirilmiş olur.

KAYNAKÇA

1. Gazeteler

İstiklâl, (28 Mayıs 1933, Berlin).

Kommunist, (Bakı, 9 Yanvar 1920).

Kurtuluş, No. 36 (Ekim 1937, Berlin).

2. Kitap ve Makaleler

Efendizade, Mehmed Şerif, "Azerbaycan ve İnkılabı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, yay. haz. Fariz Şaşan, No. 94 (İstanbul, Şubat 1995), s. 69-91.

Erel, Şerafettin, *Azerbaycan Politikalarının Yanlışları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

İbrahimi, Xaleddin, *Azerbaycan Siyasi Mühacireti (1920-1991)*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1996.

Resulzade, Mehmed Emin, *Asrımızın Siyavuşu: Azerbaycan Destan-ı Fecayine Ait Bir Mukayese*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1339/1923.

Resulzade, Mehmed Emin, *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1342/1925.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, yay. haz. A. Rüsternov, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.

TÜRK TARİH YAZIMININ AZERBAJYAN CUMHURİYETİ TARİHİNE BAKIŞI

Doç.Dr. İqbal AĞAYEV*

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihinin çeşitli yönleri vatan tarihçileri tarafından titizlikle incelenmiştir. Buna paralel olarak, yurtdışında bulunan çok sayıda bilim adamı cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihiyle ilgili birçok monografi ve sosyo-politik içerikli makaleler yayımlamışlardır. Dünyanın sosyalizm ve kapitalizm diye iki kutuba ayrıldığı ve Azerbaycan'ın Sovyet yörüngesinde bulunduğu dönemde yabancı araştırmacıların Azerbaycan tarihini konu edinen monografileri Sovyet tarihçileri tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Azerbaycan tarihinin söz konusu dönemiyle uğraşan Türk tarihçileri bu konuda müstesna bir konuma sahip değiller. Azerbaycan tarihin bir dizi sorunları dost ve kardeş ülke tarihçilerinin dikkatini her zaman çekmiştir. Ama politik ortama göre Türk tarihçilerin araştırma konuları incelenen sorunlar açısından değışikliğe uğramıştır. Türk bilim adamları SSCB'de vuku bulan değışimlere paralel olarak sorunların yeniden incelenmesi gereksinimini vurgulamışlardır. Mesela; cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihinin araştırmacılarından Tahir Sünbül 1990'da yayımladığı *Azerbaycan Dosyası* adlı monografisinde bu hususla ilgili şunları yazmıştır: "SSCB'de vukua gelen bu olaylar ve bu olaylar dâhilinde Azerbaycan'ın her geçen gün attığı kararlı ve ciddi adımlar, bizi, koşulların birçok taraftan benzediği bir dönemde kurulan Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklâl mücadelesini yazmaya yöneltti."¹

90'lı yıllarda dünyaya meydana gelen değışiklikler, sosyalist düzenin krizi ve tarih sahnesinden çekilmesine paralel olarak, SSCB'nin çözümlenmesi ve ulus devletlerin kurulması Sovyetler döneminde eleştiri objesi olan yabancı tarihçilerin eserlerinin yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurdu. Tarih bilimi her zaman değışen toplumla ilgili olduğu, söz konusu toplumun taleplerine uygun şekilde oluştuğundan cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihi üzerine Türk tarihçilerinin düşüncelerinin öğrenilmesi yalnız ideolojik açıdan değil, bilimsel açıdan aktüellik arz etmektedir. Ama Türk tarihçilerin bu dönemle ilgili incelemeleri sona ermiş bir sürecin ürünleri değildir. Konuyla ilgili çok sayıda sorunlar hala çözümünü beklemektedir. Aslında bu tür sorunlar Azerbaycan ve Türkiye tarihçileri tarafından sıkı işbirliği ortamında yeniden tetkik edilmeli ve cumhuriyet döneminin olayları hakkında objektif ve bilimsel fikirlerin oluşturulmasına gayret sarf edilmelidir.

Türk tarihçilerin Azerbaycan Cumhuriyeti tarihiyle ilgili çalışmaları üç genel unsura göre belirlenmiştir: 1. Coğrafi yakınlık. 2. Halkların etnik açıdan akrabalığı. 3. Araştırılan dönemde iki ülke arasındaki ilişkile-

rin üst düzeyde bulunması.

Türk tarih yazımının bu konuyla ilgili ürünleri çeşitlilik arz eder. Türkiye'de yalnız tarihçiler değil, politikacılar, diplomatlar ve askerî uzmanlar sorunla ilgili eserlere kaleme almışlardır. Bu eserlerin dağınık hâlde bulunması ve çeşitli dallara ayrılmış olması mevcut materyallerin analizini zorlaştırmaktadır. Bilhassa SSCB döneminde telif edilen eserlerin bir kısmı propaganda amaçlı olup gerçek bilimsel değeri düşüktür.

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihinin meseleleriyle ilgili Türk tarih yazımının kendine özgü bazı özellikleri vardır. Çünkü Türkiyeli araştırmacılar Azerbaycan'ın söz konusu dönem tarihi hususunda taraf-sız değiller, Azerbaycan'la sıkı politik ilişkileri olan bir ülkenin vatandaşları gibi konulara yaklaşmak zorundadırlar. Onların yorumlarını dizgine sokan parametreler şöyledir:

1. Türk tarih yazımına yerleşmiş ana fikirler, Türkiye'nin Azerbaycan dâhil eski SSCB'ye ve 1991'de bağımsızlığını elde etmiş Azerbaycan'a tavrını ifade etmektedir.

2. Türk tarihçilerin düşünceleri ülke yöneticilerinin dış politika perspektiflerini gerekçelendirmektedir.

3. Bu ana fikirler ülkenin dış politika çizgisinde tereddütleri belirle-mekte ve ifade etmektedir.

4. XX. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren Azerbaycan ile Türkiye arasında 3'üncü devletin katılımı olmadan oluşan dostluk ilişkileri eski tarihî düşüncelerin hangisinin öncelenmesini veya tamamen yeni ana fikirlerin oluşumunun belirlenmesini aksettirmektedir.

1917-1920 senelerini kapsayan Türkiye tarihiyle ilgili eserlerin sayısı çoktur. Buna orantılı olarak, belirtilen dönemdeki Azerbaycan tarihiyle ilgili eserlerin sayısı aşağı yukarı bellidir. Bu eserlerin birçoğu son dönemde yapılan araştırmaların ürünleridir. Bunun nedeni Türkiye'nin bölgesel dış politikasında Azerbaycan'ın tek önemli etken olmamasıyla ilgilidir. Ama Türk-Rus ilişkilerini ele alan bilim adamları, Azerbaycan meselesine temas etmek zorundadırlar. Dolayısıyla bu makalede sadece 1917-1920 senelerini kapsayan dönemde Azerbaycan tarihiyle ilgili yazılan eserler incelenmekten ziyade Azerbaycan tarihini alakadar eden Türk tarih yazımının ürünlerini değerlendirecektir.

Azerbaycan tarihinin cumhuriyet dönemi Türk tarih yazımında iki aşamaya göre incelenmiştir. Birincisi 1917'nin Şubat ayından 1918'in Haziran ayına kadar olan dönemdir. Bu dönemde sömürge baskısından kurtulmuş halk kendi mukadderatını belirleme hukukunu kullanma fırsatı elde ediyor ve onu gerçekleştiriyor. İkincisi 1918'in Haziran ayından 1920'nin Nisan ayına kadar olan dönemdir. Bu dönemde self-determinasyon hakkının hukuksal sonucu olarak Azerbaycan Cumhuriyeti oluşuyor, iç ve dış işlerde bazı kazanımlar elde ediliyor ve Bolşevik istilası sonucunda cumhuriyet hükümeti çöküşe geçiyor.

Azerbaycan Cumhuriyeti konusunda Türk tarih yazımının temsilcileri ile Azerbaycan muhaceret edebiyatının temsilcileri arasındaki ke-

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: igbal64@rambler.ru
1 Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. XII.

sin farkı gözetmek olanaksızdır. Çünkü Türk tarih yazımının bu konuya yaklaşımı muhacir tarihçilerin etkisi altında oluşmuştur. Bununla birlikte onu muhacir tarih yazımıyla özdeşleştirmek mümkün değildir. Çünkü Türk tarihçilerin önemli bir kısmı sorunu ele alırken, muhacir tarihçilerin eserlerine dayanmaktan ziyade Türkiye açısını ve çıkarnı gözetmişlerdir. Tüm bunları göz önünde bulundurarak, Azerbaycan tarihinin cumhuriyet dönemiyle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmaları birkaç merhaleye ayırmak mümkündür: 1. XX. yüzyılın 20'li ve 30'lu yılları. 2. XX. yüzyılın 40'li yılları ve 50'li yılları. 3. XX. yüzyılın 60'lı yılları ve 80'li yılları. 4. XX. yüzyılın 90'lı yılları ve sonrası.

XX. yüzyılın 20'li yıllarındaki Türk tarih yazımında Azerbaycan meselesi pek güncel değildi. Bunun temel nedeni Türkiye'nin savaştan yeni çıkmış olması ve reformlar döneminin başlamasıyla doğrudan bağlantılıydı. Bununla birlikte 1920'nin Nisan ayında vuku bulan işgalden sonra çok sayıda Azerbaycanlı siyaset ve bilim adamı Türkiye'ye muhaceret etti ve kısa sürede onlar tarafından kaleme alınan bir dizi kitaplar piyasalarda boy gösterdi.² Sözü edilen eserlerde pek aykırı görüş gözlemlenmiyordu. Bu tür eserlerde cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihi ve istiklâl ideolojisi ulusal demokratik hareketin gelişiminin doğal sonucu sanılıyor, Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan operasyonu kardeş yardımı olarak değerlendiriliyor, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a askerî müdahalesinin sonucu gibi kabul ediliyor ve bu müdahalede belli ölçüde "Türk faktörü" nün bulunduğu iddia ediliyordu.

Belirtilen dönemde yayımlanan hatırat ve araştırma eserleri bugüne kadar Azerbaycan ve Türkiye tarihçilerinin araştırmalarında birincil kaynak rolünü oynamıştır. 1921'deki Sovyet-Türk görüşmelerine katılan Rıza Nur'un *Türk Tarihi*³ adlı eseri bu açıdan müstesna değildir. 12 ciltten oluşan eserin 1918-1920 seneleri arasında vuku bulan olaylardan bahseden bölümünde Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyeti konusuna yaklaşımına dikkat çekilmiştir. Eserde Azerbaycan muhacirlerinin düşünceleri, "önce bizi düşmandan kurtardılar, sonra ise Kızıl Ruslara sattılar" şeklinde aktarılmıştır. 1931'de Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifiyle Türk Tarih Kurumu'nun oluşturulmasından sonra Ahmed Caferoğlu, Zeki Velidi Togan ve Yusuf Akçuraoğlu gibi muhacirler inisiyatif kullandılar ve kurumun oluşumuna katkıdılar. Bu olayın ardından Türk tarihinin çeşitli sorunlarıyla ciddi şekilde uğraşılmaya başlandı ve bazı akademik çalışmalar yapıldı. Ancak bu yeni tarih döneminde Türkiye tarihçilerinin uğraştıkları konular fazla olduğundan Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinin araştırılmasına fazla ilgi gösterilmedi.

Türk tarih yazımında, Batı Avrupa ve Amerikan tarih yazımlarından farklı olarak, ekol ve ideoloji ayrımı belirgin olarak hissedilmiyor. Türk tarih yazımı "halkçı, devrimci, laik, devletçi ve cumhuriyetçi" ilkelere doğrultusunda biçimlendiğinden⁴ söz konusu dönemdeki komünizm karşıtı görüşler, ABD ve Avrupa'da olduğu gibi, devlet politikasına dönüştürülmemiştir. Azerbaycan'ın sosyalist düzene geçmesinden sonraki süreçte Türkiye'nin karşıt cepheye bulunması nedeniyle ideolojik içerikli eserler Azerbaycan karşıtı olmakta ziyade Sovyetler karşıtı olmuştur. Meseleyle ilgili Türk tarih yazımının tutumu söz konusu dönemde Türkiye'nin politik durumu ve sol çevrelere yaklaşımıyla doğrudan ilişkili olmuştur.

30'lu yıllarda Türkiye'de Azerbaycan meselesiyle ilgili bazı anıların yayımlandığı görülmektedir. Bu anıların yazarları Bakı⁵, Rüştü⁶, Kazım Karabekir⁷, Süleyman İzzet⁸ ve İsmail Berkuk⁹ gibi Şark cephesindeki savaşların aktif katılımcıları olan Türk askerleriydi. Söz konusu eserler kaynak niteliğinde olduğundan Osmanlı Türkiye'si'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askerî yardımıyla ilgili sonraki tarihlerde yapılan araştırmalarda mevzubahis eserler göz önünde bulundurulmuştur. Bakı'nın *Büyük Harpte Kafkas Cephesi* adlı eseri tamamen Kafkasya cephesindeki Rus-Türk çatışmalarına hasredilmiştir. Türk kuvvetlerinin Bakü seferini ise tüm ayrıntılarıyla ilk kez Emekli Kaymakam Rüştü Bey kaleme almıştır. Bu sefere bizzat katılan Rüştü Bey, eserin giriş kısmında şu ana kadar 5. Kafkas Tümeni'nin Bakü seferi hakkında geniş bilgilerin olmaması yüzünden meselenin detaylı tasvirini aktarmak amacıyla bu eseri yazdığını ifade etmiştir. Sözü edilen eserde dönemin politik meselelerine yüzeysel değinilmiştir. Genel dikkat ise seferin ayrıntılı tasvirine verilmiştir. Eserin sayfalarında Azerbaycan Hükümeti'nin resmi müracaatına binaen Azerbaycan'a sefere hazırlanan Türk ordusunun hazırlığı, sayısı, donanımı ve Bakü Sovyeti kuvvetlerine karşı başlamış savaşın çeşitli sahneleri hakkında ayrıntılar tasvir edilmiştir. Rüştü Bey, sözü edilen eserde askerî uzman gözüyle savaştan önce partilerin sergilediği tavırlar, savaş tarihi ve şemasını göstermiştir. Köken itibarıyla Kafkasyalı olan ve Türkiye ordusunda hizmet etmiş İsmail Berkuk'un eseri de benzer tarzda yazılmıştır. Bu eserde Türk kuvvetlerinin Bakü'yü kurtarma operasyonuna geniş yer verilmiş ve politik süreçlerin analizi yapılmıştır. Her iki yazar Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'a girmesinin uluslararası kurallara uygun olduğu kanaatinde idiler ve onlara göre bu seferin amacı Bakü'nün Rus ve Ermeni çatilerinin kurtanılmasından ibaretti. Rüştü'nün ifadelerine göre,

4 Türk Tarihi El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s. 1047-1048.

5 Bakı, "Büyük Harpte Kafkas Cephesi", *Askerî Mecmua*, No. 24 (1933).

6 Emekli Kaymakam Rüştü, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", *93 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı*, No. 34 (1 Haziran 1934).

7 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1933-1951; Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koçkun Basımevi, İstanbul, 1939.

8 Süleyman İzzet, "Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri", *103 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı*, No. 44 (1 Kanun-ı Evvel 1936, İstanbul).

9 İsmail Berkuk, "Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka Hareket ve Muharebesi", *Askerî Mecmua*, No. 35 (1934).

2 Örnek eserler için bkz. Mehmed Emin Resulzade, *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1341/1925; Mehmed Emin Resulzade, *Rusya'da Siyasi Vaziyet*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1926; Mehmed Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu: Azerbaycan Destanı Fecayine Alt Bir Mukayese*, Amidi Matbaası, İstanbul, 1339/1923; Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Şirketi Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1337/1921; Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul, 1924.

3 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Kutlug Yayınları, İstanbul, 1924-1926, c. I-XII.

Azerbaycan erleri tüm savaşlara aktif şekilde katılmışlardır. Eser sahibi gönüllülerin yanında, Azerbaycan kolordusu isimle oluşturulan askeri ünite de 5.600 asker olduğunu kaydetmektedir.¹⁰ 30'lu yıllarda yayımlanan eserler arasında Kazım Karabekir Paşa'nın anılarının özel yeri vardır. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü havalisindeki operasyonları esnasında Tebriz'e giden Kazım Karabekir Paşa, İttihatçıların Azerbaycan istikametindeki aktif politikasını pek tasvip etmemiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra basılmış birkaç eser, bu sıralar Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan gerilim ve bunalımın ürünüdür.¹¹ Dolayısıyla bu tür eserlerin ideolojik içerikli olduğu ifade edilmelidir. İsmail Soy-sallıoğlu tarafından telif edilen *Dünya Milletleri ve Bolşevik Rus Politikası* adlı eserde Sovyet politikasının eskiden beri emperyal amaçlar gü-tüğü, 1917'de Bolşevik Rusya tarafından ilân edilen self-determinasyon hakkının yalnız taktik icabı slogan olduğu belirtilmiştir. Yahya Okçu tarafından yazılan *Türk-Rus Mücadeleleri Tarihi* adlı eserin bir bölümü Azerbaycan'la ilgilidir. Bu eserde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşu-munda Osmanlı Türkiye'si'nin benzersiz rolü gerekçelendirilmiştir.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın katılımcılarından Veysel Ünüvar'ın 1948'de İstanbul'da yayımlanan hatıratı¹², belirtilen dönemin olaylarını anlamamız bakımından önemli bir eserdir. 1920'nin ilk aylarında Nahçı-yan ve Şerur'da Ermeni çetelerine karşı savaşlara katılan eser sahibi, Bol-şeviklerin Azerbaycan'da Türklere karşı nasıl politika izlediklerinin belli olmadığını itiraf etmiştir.¹³ Kitapta; Azerbaycan'ın 1920'deki politik durumu, Nahçıyan, Şerur ve Bayezid'de süren savaşlar hakkında geniş bil-giler vardır.

50'li yıllarda yayınlanan eserler önceki tarihlerde basılmış kitapla-rın mantuken devamı izlenimi uyandırmaktadır. Bu eserlerin araştırma konusu biraz geniştir.¹⁴ Arın Engin'in İstanbul'da yayımlanan kitabının araştırma konusu Rusya işgali altında bulunan Türk uluslarının kurtuluş mücadelesidir. Türk birliği prensibini temel alan eser sahibi, 1 bölümü Azerbaycan'a tahsis etmiştir. Ann Engine göre, Kızıl Moskova'nın işken-celeri Bolşeviklerin Bakü'deki faaliyetleri döneminden itibaren başlamış-tır. Yazar bu duruma örnek olarak, Stepan Şaumyan'ın 1918'in Mart ayın-da yaptığı soykırımı göstermektedir. Türk kuvvetlerinin Azerbaycan sefe-ri konusunda "kardeş yardımı" ifadesini kullanan Arın Engin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunda bu yardımın değerinin altını çizmektedir.

10 Rüşü, a.g.m., s. 58.

11 İsmail Suphi Soysallıoğlu, *Dünya Milletleri ve Bolşevik Rus Politikası*, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul, 1946; Rıfıkı Salım Burçak Salım, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri: 1791-1941*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946; Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadeleleri Tarihi*, Yeni Matbaa, Ankara, 1949.

12 Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle 8 Ay: 1920-1921*, Şirketli Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1948.

13 a.g.e., s. 5.

14 Arın Engin, *Atatürk ve Moskovluk-Türklük Savaşları*, Sıralar Basımevi, İstanbul, 1953; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955; Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekicikli Tarih Yayınları, İstanbul, 1955; Tahsin Ünal, *1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasal Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1958.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünün Bolşevik işgalinden kaynaklan-dığını belirten müellif, bu süreçte Türklerin bekleme taktiğini haklı bul-muyor. Bu süreçte Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyeti'nin Türk Kurtu-luş Savaşı'na mesafeli durması konusuna eleştirel yaklaşımlara Arın Engin şu yanıtı vermektedir: "Azerbaycan bize karşı mesafeli durdu söyleyen-lere, Azerbaycan'ın o sıralar içinde bulunduğu durumla kendi durumu-muzu daha iyi düşünmelerini tavsiye ediyoruz."¹⁵ Cemal Kutay'ın ese-ri ise Osmanlı devlet erkânından Enver Paşa'nın politik yaşamıyla ilgili-dir. Rusya'daki Türk uluslarının durumu ve Enver Paşa'nın Azerbaycan'la ilgili düşünceleri açısından bu eser önemlidir. Monografide Osmanlı Türkiye'si'nin Azerbaycan politikasıyla ilgili bazı düşünceler aktarılmıştır. Hatırat yazarlarına atıfta bulunan Cemal Kutay, bu politikayı yardımdan ziyade Türkiye'nin sırf jeopolitik çıkarlarıyla gerekçelendiriyor:

"İttihad ve Terakki erkânı, bilhassa Panislamizm düşüncesi ta-raftarları olan Cemal ve Enver Paşalar Bolşevik darbesi sonrasında Çar düzeninin çökeceğini, oluşturulacak elli milyonluk Türk devletinin kudretiyle Hindistan'da İngilizlere karşı saldıracak ve orada bulunan 80 milyon Müslümanın maddi ve manevi yardı-mıyla Panislamizm'in gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı."¹⁶

60 ve 70'li yıllardaki Türk tarih yazımının Azerbaycan meselesiy-le ilgili neşirleri çok fazladır. Bu yıllarda araştırılan dönemin çeşitli me-seleleri hakkında Türkiye tarihçilerinin kesin fikirleri oluştu. Azerbay-can Cumhuriyeti'nin kurulması, Türkiye'nin Azerbaycan'a kardeş yardı-mı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü gibi meseleler bu dönemin Türk tarih yazımında geniş şekilde ele alınmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında "Türk faktörünü" kabul edenler Türk kuvvetlerinin Bakü seferini kardeş yardımı olduğunu ifade etmişlerdir. Fahri H. Armaoğlu¹⁷, Ahmet Hazer Hızal¹⁸, Şerafettin Erel¹⁹ ve Akdes Nimet Kurat²⁰ gibi tarih-çiler bu tezi savunmuşlardır. Ama onlar arasında Türkiye'nin "Azerbay-can politikası"ndaki amaçlar konusunda fikir ayrılığı vardır. Mesela, Yah-ya Okçu'nun karşılıksız yardım düşüncesinden farklı olarak Fahri H. Ar-maoğlu Osmanlı Türkiye'si'nin amacının tüm Rusya Türklерini birleştir-mek ve Pantürkist devlet kurmak olduğunu yazıyor. Akdes Nimet Kurat ise Türkiye'nin genel amacının Kafkasya'da Türklерden oluşan kuvvet-li, tampon rolünü oynayabilecek İslam devletinin kurulmasından ibaret olduğunu belirtiyor. "Bu devlet Türkiye'yi tarihi düşmanı olan Rusya'dan muhafaza etmek amacı taşıyacaktır."²¹ Akdes Nimet Kurat tarafından te-

15 Engin, a.g.e., s. 328.

16 Kutay, a.g.e., s. 59.

17 Fahri H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri: 1789-1919*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

18 Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya: Hüriyet ve İstiklal Savaşı*, Orkun Yayınları, Ankara, 1961.

19 Şerafettin Erel, *Azerbaycan Politikalarının Yanlışları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

20 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970.

21 a.g.e., s. 508.

lif edilen *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri* adlı eserinin VII.-XIII. Bölümleri 1917-1919 seneleri arasındaki Sovyet-Türk ilişkileriyle ilgilidir. Akdes Nimet Kurat, kuşkusuz, Türk arşiv belgeleri, monografi ve hatırat türü eserleri bilimsel olarak inceleyerek değerli bir eser yazmıştır. Akdes Nimet Kurat'ın bu eserinden Azerbaycan Sovyet tarih yazımında gerçeğin restore edilmesinden ziyade kısıtlı politik düşüncelerin oluşturulması amacıyla istifade edilmiştir. Örneğin, 1978'de Bakü'de yayımlanan bir makaleler toplusunda Sovyet tarihçileri Akdes Nimet Kurat'ı sahtekârlıkla suçlamış ve bazı olayları tahrih ettiğini iddia etmişlerdir.²²

Belirtilen dönemin Türk tarih yazımında farklı düşüncelerin oluştuğu ifade edilmelidir. Bu yeni eğilime göre, Osmanlı Türkiyesi Azerbaycan konusunda sırf politik amaçlar gütmüştür. Bu düşüncelerin oluşumunda hatırat yazarlarının eserlerinin önemli rolü olmuştur.²³ Örneğin, hatırat yazarlarından Kazım Karabekir Paşa askerden ziyade politikacı gözüyle konuyu değerlendirmiştir. Enver Paşa'nın direktifiyle yapılan Bakü operasyonunu eleştiren Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İngiltere'nin politik aracı olduğunu ifade etmiş ve bu hükümetin çöküşünün amaca uygun olduğunu belirtmiştir. Eserlerinde Rus-Türk ilişkilerini konu edinen Haluk F. Gürsel de meseleye bu açıdan yaklaşmıştır.²⁴

60 ve 70'li yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü konusunu ayrıntılı olarak ele alan monografiler yayımlandı. Monografi sahipleri arasındaki fikir ayrılığı genellikle Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali meselesinde düğümlenmiştir. "Kardeş yardımı" tezinin taraftarları Azerbaycan'ın işgalinde "Türk faktörü" meselesine değinmiyorlar. Mustafa Kemal Atatürk döneminin dış politika konularını ele alan bazı eserlerde benzer yaklaşımın olduğu görülmektedir.²⁵ Diğer taraftan ise "Türk faktörü"nü çözümleyici koşul düzeyinde ele alan eser sahipleri grubunun bulunması ilginç bir olaydır. Bu grup temsilcileri Azerbaycan Cumhuriyeti'nde vuku bulmuş politik süreçler ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü konusundaki düşüncelerini açıklamışlardır. Bu tarihçiler sosyo-politik yaşamla ilgili tutumları sol hareketlerine farklı yaklaşımlarına neden olmuştur. Bu ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü konusunda çok yönlü fikirler doğurmuştur. Politik açıdan aşırı antikomünist olan Fethi Tevetoglu²⁶ ve İlhan Darendelioglu²⁷ gibi yazarlar

22 *Azerbaycan Tarih ve Medeniyetinin Burjuva Saxtalaşdırıcılığına Qarşı*, ed. Ali Söhbət Sumbatzade, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1978, s. 90-100.

23 Örnek olarak bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1967.

24 Haluk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

25 Abdülhâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi: 1919'dan Lozan Antlaşmasına Kadar*, Sülhi Garan Matbaası, İstanbul, 1964; *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, ed. Mehmet Gönlübol v.dğr., Sevinc Matbaası, Ankara, 1969.

26 Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler: 1910-1960*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

27 İlhan Darendelioglu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri: Solcular, Sosyalistler, Marksistler ve Komünistler, Tahrirler, Tevkiyeler, Partiler, Gizli Cemiyetler*, Tokor Yayınları, İstanbul, 1976.

Mustafa Kemal Atatürk'ün antikomünist olduğunu söylemiş ve 1920'de Türkiye'de sol hareketlere uygun olanak sağlamasını ve Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali esnasında pasif davranılması gibi meseleleri Kurtuluş Savaşına sırasında alınan Sovyet yardımıyla ilişkilendirmişlerdir. Şevket Süreyya Aydemir²⁸, Boran Behice²⁹ ve Doğan Avcıoğlu³⁰ gibi yazarlar ise bazı kaynakları çarpıtmış ve Mustafa Kemal Atatürk ile savaş arkadaşlarının Bolşevizm'e ilgi duyduklarını, Bolşeviklerin Denikin'e karşı başanlı saldırısından neselendiklerini, hatta Türklerin yaşadığı Azerbaycan'ın bu sisteme dâhil olmasına itiraz etmediklerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Örneğin, Doğan Avcıoğlu, Kazım Karabekir Paşa'nın Bolşevikler hakkında "Kafkaslardan gelen kurtarıcı ordular" söylediğini iddia etmiştir. Rasih Nuri İleri ise Mustafa Kemal Atatürk ile Kazım Karabekir Paşa arasındaki muhaberatarda Kızıl Ordu'nun Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle hareket ettiği iddiasını ileri sürmüştür.³¹ Bu ekole ait tarihçiler Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinde o dönemde Türkiye komünistlerinin büyük rol oynadıklarını tasvir etmişlerdir. Diğer grup tarihçiler ise sol harekete yaklaşımda objektif tutum sergilemeye çalışmışlardır.³² Onlara göre, Mustafa Kemal Atatürk Bolşevik düzenin Türkiye için yabancı bir ideoloji olduğunu düşünmekle birlikte, Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali karşısında pasif yaklaşım sergilemesi belirtilen dönemde Türkiye'nin yeni uluslararası ortama göre oluşan dış politikasıyla ilgilidir.

80'li yıllarda araştırılan sorunun çeşitli taraflarıyla ilgili eser ve makalelerin yayımı genişledi. Bu eserler 60 ve 70'li yıllarda oluşmuş tezlerle pek bir bilimsel yenilik eklemedi, ama sorunun daha içten tetkiki için temel oluşturuldu. Nadir Devlet³³, Mim Kemal Öke³⁴, Sabahattin Selek³⁵ ve Mustafa Yılmaz³⁶ gibi yazarların eserlerinde araştırılan dönemin çeşitli meseleleri ışıklandırılmıştır. Nadir Devlet tarafından telif edilen monografi, 1905-1917 seneleri arasında Rusya'da yaşayan Türk uluslarının kurtuluş mücadelesine konu edinmiştir. Sabahattin Selek ve Mustafa Yılmaz'ın eserlerinde ise Genç Türkler ile Mustafa Kemal Atatürk'ün Azerbaycan politikaları incelenmiştir. Her iki müellifin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu İngiltere'nin bölgesel politikasıyla ilişkilendirmeleri oldukça ilginçtir. Mim Kemal Öke'nin eserinin iki bölümünde ise 1917-1918 seneleri arasında vuku bulan olaylar incelenmiştir. Bu tür eserlerde Stepan

28 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, Hayatı*, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1967, c. I-II.

29 Boran Behice, *Türkiye'de Sosyalizm Sorunları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1970.

30 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.

31 Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Anadolu Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 89.

32 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, Başnur Matbaası, Ankara, 1967; Aclan Sayılğan, *Soldaki Çatışmalar: 1927-1966*, Mars Matbaası, Ankara, 1968; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı: 1871-1965*, Mars Matbaası, Ankara, 1968.

33 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.

34 Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi: 1914-1923*, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1986.

35 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1987.

36 Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Sevinc Matbaası, Ankara, 1987.

Şaımyan önderliğindeki Bakü HKS'nin Azerbaycan toprakları üzerinde diktatörlük kurduğu ve bu kurumun çalışmasının "Büyük Ermenistan" hayalinde olan Taşnakların politikalarıyla örtüştüğü tespit edilmiştir. Bakü'deki Mart katliamı ise Güney Kafkasya ve Doğu Türkiye'de Ermeni çeteleri tarafından yapılan Müslüman katliamlarının mantıken devamı gibi değerlendirilmiştir. 1985'te Ankara'da düzenlenen *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*'nda Abdulhalük Çay'ın sunduğu geniş bildiri Türk tarihçilerinin Azerbaycan tarihine olan derin ilgisinin belirgin örneklerinden birisidir.³⁷

90'lı yıllarda Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasına paralel olarak, Türkiye'nin bu bölgedeki jeopolitik çıkarları dost ülke tarihçilerinin tarihimi yeniden gözden geçirmelerine neden oldu. Bu yıllar içinde yayınlanmış monografilerin önceki dönemlerde yayımlanan eserlerden temel farkı, araştırma konularının doğrudan Azerbaycan tarihine ilgili olmasıdır. Bu açıdan Tahir Sümbül tarafından telif edilen *Azerbaycan Dosyası* adlı kitabın karakteristik özelliği vardır. 1917-1920 seneleri arasında Azerbaycan'daki politik durumu ve Bolşevik işgali nedeniyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşünü araştırma konusu edinilen bu eserde, önceki dönemlerde yayımlanan monografilerden faydalanılmıştır. Fakat eser müellifi konuyla ilgili kendi değerlendirmelerini yapmamış, sadece 1917-1920 senelerindeki Azerbaycan tarihinin mükemmel kronolojisini vermiştir. Mehmet Saray tarafından telif edilen *Atatürk'ün Sovyet Politikası* adlı araştırma eseri bu yılların ürünüdür. Önceki dönemlerde araştırma konusu edinilmesi olmasına rağmen, bu eserde Türkiye-Rusya ilişkileri bağlamında Azerbaycan meselesi yeniden mercek altına alınmıştır. Monografinin "Atatürk'ün Sovyet Politikasında Türkistan ve Azerbaycan Türklerinin Yeri" adlandırılan bölümünde bu mesele geniş şekilde ışıktandırılmıştır. Eser müellifi bu meseleyle ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: "Atatürk ve T.B.M.M. Hükümeti için Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, Doğu Türklerine yani Rusya idaresinde yaşayan diğer Türk topluluklarına açılan bir kapı veya onlarla Türkiye arasında bir köprüydü. Onun için Azerbaycan Türklerinin kaderleri ile çok yakından ilgilendi."³⁸

1996'da Ankara'da Nasir Yüceer tarafından yayımlanan *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı* isimli monografinin 2. bölümü Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü operasyonu ile ilgilidir.³⁹ Bu monografi, Azerbaycan tarihinin 1918'deki durumuyla ilgili Türk tarih yazımının en önemli eserlerinden biridir. Söz konusu eserde, "kardeş yardımı" tezi gereklendirilmiştir. Bu eser; Genelkurmay

Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nde bulunan belgeler ile TBMM Kütüphanesi'nde bulunan nadir mikrofilmler ve harekete katılmış askerlerin hatıratları incelenerek telif edilmiştir. Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın politik durumu, Osmanlı Devleti, Almanya, Sovyet Rusya ve İngiltere devletlerinin Azerbaycan politikası, Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması ve Bakü operasyonu, Karabağ harekâtı bu eserde geniş şekilde araştırılmıştır. Bunlara ek olarak, Enver Paşa'nın Azerbaycan politikasıyla ilgili bu eserde objektif bir değerlendirme vardır: "Enver Paşa Kafkasya politikasında iki genel hedefe ulaşmak istiyordu. İlk olarak Rusya'nın boyunduruğu altında yaşayan Azerbaycan ve Dağıstan Türklerini Rus ve Ermeni baskısından kurtarmak, Sovyet Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında 'İslam devleti' oluşturmakla ortaya duvar çekmek. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ı ilhak etmek gibi düşünceleri yoktu."⁴⁰ İşgal tezini savunan tarih yazımına yanıt olan bu düşünceler, Trabzon Konferansı'ndan sonra bu şehre gelmiş olan Enver Paşa ile Mehmed Hasan Hacinski'nin görüşmeleri bir kez daha kanıtlamıştır. Mehmed Hasan Hacinski'nin Güney Kafkasya'nın gelecek politik durumuyla ilgili sorularını yanıtlayan Enver Paşa, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın federasyon veya konfederasyonu halinde birleşmesi arzusunda olduğunu belirtmiş, bu gerçekleşmediği hâlde Türkiye ile ortak sınırları olan bağımsız Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle Avusturya-Macaristan örneğinde ittifak kurmak imkânı olduğunu vurgulamıştır.⁴¹

90'lı yıllarda basılmış monografilerde pek yeni bir akım gözüküyor, daha ziyade mevcut tezler bilimsel yöntemlerle temellendirilmektedir. Bu tür incelemelerde "kardeş yardımı" ve "işgal" tezleriyle ilgili akademik neşirlerin artış kaydettiği gözlemlenmektedir. Bu durum yeni dönemde yakınlaşma sürecine giren Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin tarihsel yansımasıdır. Netice itibarıyla cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihiyle ilgili Türk tarih yazımının 2 tez etrafında biçimlendiği söylenebilir:

1. Kardeş yardımı: Bu teze göre, Türk kuvvetleri Osmanlı Türkiye'si'nin patronajlığında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşılıksız kardeş yardımı yapmıştır. Bu tezin temsilcileri Türk kuvvetlerinin Bakü'yü Taşnak ve Bolşevik çetelerinden temizlediğini ve şehri Azerbaycan Hükümeti'ne teslim ettiğini ileri sürmektedirler. Bu tarihçiler çeşitli dönemlerin egemen çevrelerinin ideolojik etkisi altına girmemiş ve Türkçülük prensiplerine göre argümanlarını gerekçelendirmişlerdir. Dolayısıyla İttihad ve Terakki erkânından Enver Paşa'nın Azerbaycan politikasını içeren "kardeş yardımı" tezi bu ekole mensup tarihçiler tarafından harekete savunulmuştur.

2. İşgal tezi: Türk tarih yazımında bir grup tarihçi bu tezi savunmuştur. Bu ekol temsilcileri Birinci Cihan Savaşı'nda yenilgi nedeniyle egemen çevrelere sert eleştiriler yöneltmiş ve tarihi yenilgiden ders alınması çağrısında bulunmuşlardır. İttihad ve Terakki erkânının Azerbaycan

37 Abdulhalük Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, s. 243-252.

38 Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık*, İstanbul, 1993, s. 38.
39 Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

40 a.g.e., s. 57-58.

41 ARDA, f. 970, say. 1, iş 1, v. 30-31.

politikasını eleştiren bu tarihçiler, 1918'in Haziran ayında yapılan askeri yardım işgal girişimi olarak tanımlamışlardır. Bu tarihçilere göre, Mondros Mütarekesi'nden sonra Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Büyük Britanya'nın politik aracına dönüşmüş ve Türkiye'nin çıkarlarını pek gözetmemiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Türk tarih yazımındaki bu iki tez birbirleriyle tezat teşkil etmektedir. Bunların yanında son dönemlerde Azerbaycan tarih camiasında cumhuriyet döneminin çeşitli konularıyla ilgili çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁴² Türkiye'de benzer bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Ama bağımsızlık sonrasında böylelerine müsait bir ortamda sorunun her iki ülke tarihçileri tarafından ortak şekilde incelenmesine ihtiyaç vardır. Tüm sınırların kalktığı böylesine bir dönemde problemin müşterek incelenmesi her iki ülke tarihçilerinin yararındır. Çünkü Türk tarihçilerin cumhuriyet dönemi Azerbaycan tarihiyle ilgili eserleri, Azerbaycan tarih yazımı açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi), f. 970, siy. 1, i, v. 30-31.

2. Kitap ve Makaleler

Ağayev, İqbal, **1917-1920-ci iller Azerbaycan Tarixi Türkiye Tarixşünaslığında**, Tarix Elmleri Alimlik Derecesi Almaq Üçün Teqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 1993.

Akşin, Abtülhahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi: 1919'dan Lozan Antlaşmasına Kadar**, Sülhi Garan Matbaası, İstanbul, 1964.

Armaoğlu, Fahri H., **Siyasi Tarih Dersleri: 1789-1919**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

Avcıoğlu, Dogan, **Milli Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal, Hayatı**, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1967, c. I-II.

Azerbaycan Tarix ve Medeniyetinin Burjuva Saxtalaşdırıcılarına Qarşı, ed.

42 A. Balaev, *Azerbaydjanskoe Natsionalno-Demokratıçeskoe Dvijenie, 1917-1920 gg.*, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1990; Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Azemeşr, Bakı, 1993; B. Nadjafov, *Litso Vraga*, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1994; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990; Nesib Nesibzade, *Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1996; Anar İsgenderov, *1918-ci il Marq Qırğınının Tarixşünaslığı*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı, 1997; İsmayıl Musayev, *Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Xarici Dövlətlerin Siyaseti (1917-1921-ci iller)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1998; T. Nasirov, *Borba za Vlast v Azerbaydjane (1917-1920 gg.)*, İzd. Azerbaycan, Bakı, 1993; Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyyat, Bakı, 1998; Xaleddin İbrahimli, *Azerbaycan Siyasi Mühacireti*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1997; Ataxan Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 2001; İqbal Ağayev, **1917-1920-ci iller Azerbaycan Tarixi Türkiye Tarixşünaslığında**, Tarix Elmleri Alimlik Derecesi Almaq Üçün Teqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 1993; Vasif Zafarov, **Şimali Azerbaycan Meselesi Rusiya-Türkiye Münasibetlerinde (1917-1922-ci iller)**, Tarix Elmleri Alimlik Derecesi Almaq Üçün Teqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 2009.

Ali Söhbət Sumbatzade, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1978.

Baki, "Büyük Harpte Kafkaz Cephesi", **Askeri Mecmua**, No. 24 (1933).

Balaev, A., **Azerbaydjanskoe Natsionalno-Demokratıçeskoe Dvijenie, 1917-1920 gg.**, Izdatelstvo Elm, Bakı, 1990.

Behice, Boran, **Türkiye'de Sosyalizm Sorunları**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1970.

Berkuk, İsmail, "Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka Hareket ve Muharebesi", **Askeri Mecmua**, No. 35 (1934).

Burçak, Rıfki Salim, **Türk-Rus-İngiliz Münasibetleri: 1791-1941**, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.

Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyyatı, İstanbul, 1953.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyyatı, İstanbul, 1955.

Çay, Abdülhaluk, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, s. 243-252.

Darendelioglu, İlhan, **Türkiye'de Komünist Hareketleri: Solcular, Sosyalistler, Marksistler ve Komünistler, Tahrıklar, Tevkifler, Partiler, Gizli Cemiyetler**, Tokor Yayınları, İstanbul, 1976.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.

Efendizade, Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, Şirketi Mürettibiyeye Matbaası, İstanbul, 1337/1921.

Emekli Kaymakam Rüşti, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", **93 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, No. 34 (1 Haziran 1934).

Engin, Ann, **Atatürk ve Moskovluk-Türklük Savaşları**, Sıralar Basımevi, İstanbul, 1953.

Erel, Şerafettin, **Azerbaycan Politikalarının Yanlışları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

Gürsel, Haluk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

Hesenov, Cemil, **Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920-ci iller)**, Azemeşr, Bakı, 1993.

Hızal, Ahmet Hazer, **Kuzey Kafkasya: Hüriyet ve İstiklal Savaşı**, Orkun Yayınları, Ankara, 1961.

İbrahimli, Xaleddin, **Azerbaycan Siyasi Mühacireti**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1997.

İleri, Rasih Nuri, **Atatürk ve Komünizm**, Anadolu Yayınevi, İstanbul, 1970.

İsgenderov, Anar, **1918-ci il Mart Qırğınının Tarixşünaslığı**, Mütercim Neşriyyatı, Bakı, 1997.

İzzet, Süleyman, "Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri", **103 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, No. 44 (1 Kanun-ı Evvel 1936, İstanbul).

Karabekir, Kazım, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, Koşkun Basımevi, İstanbul, 1939.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1967.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimizin Esasları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1933-1951.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya: XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970.
- Kutay, Cemal, **Enver Paşa Lenin'e Karşı**, Ekicikli Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.
- Musayev, İsmayıl, **Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Xarici Dövlətlərin Siyaseti (1917-1921-ci illər)**, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1998.
- Nadjafov, B., **Litso Vraga**, İzdatelstvo Elm, Bakı, 1994.
- Nasirov, T., **Borba za Vlast v Azerbaydjane (1917-1920 gg.)**, İzd. Azərbaycan, Bakı, 1993.
- Nesibzade, Nesib, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1990.
- Nesibzade, Nesib, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1996.
- Nur, Rıza, **Türk Tarihi**, Kutlug Yayınları, İstanbul, 1924-1926, c. I-XII.
- Okçu, Yahya, **Türk-Rus Mücadeleleri Tarihi**, Yeni Matbaa, Ankara, 1949.
- Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, ed. Mehmet Gönübol v.dğr., Sevinc Matbaası, Ankara, 1969.
- Öke, MİM Kemal, **Ermeni Meselesi: 1914-1923**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1986.
- Paşayev, Ataxan, **Açılmamış Schifelerin İzi ile**, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 2001.
- Qafarov, Vasif, **Şimali Azərbaycan Meselesi Rusiya-Türkiye Münasibətlərində (1917-1922-ci illər)**, Tarix Elmləri Alimlik Dərəcəsi Almaq Üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtorferatı, Bakı, 2009.
- Resulzade, Mehmed Emin, **Asrımızın Siyavuşu: Azərbaycan Destan-ı Fecayine Ait Bir Mukayese**, Amidi Matbaası, İstanbul, 1339/1923.
- Resulzade, Mehmed Emin, **İstiklal Məfkərəsi və Gənçlik**, Amidi Matbaası, İstanbul, 1925.
- Resulzade, Mehmed Emin, **Rusya'da Siyası Vəziyyət**, Amidi Matbaası, İstanbul, 1926.
- Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Sayılgan, Aclan, **Soldaki Çatlaklar: 1927-1966**, Mars Matbaası, Ankara, 1968.
- Sayılgan, Aclan, **Solun 94 Yılı: 1871-1965**, Mars Matbaası, Ankara, 1968.
- Selek, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Zafer Matbaası, İstanbul, 1987.
- Soyşallıoğlu, İsmail Suphi, **Dünya Milletleri ve Bolşevik Rus Politikası**, Ülku Kitap Yurdu, İstanbul, 1946.
- Suleymanov, Mehman, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azərbaycan**, Herbi Neşriyyat, Bakı, 1998.

- Sünbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, Kók Yayınları, Ankara, 1990.
- Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925**, Başnur Matbaası, Ankara, 1967.
- Türk Tarihi El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.
- Ünal, Tahsin, **1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasal Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1958.
- Ünüvar, Veysel, **Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle 8 Ay: 1920-1921**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1948.
- Yılmaz, Mustafa, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu**, Sevinc Matbaası, Ankara, 1987.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekati, Azerbaycan ve Dağistan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Zeyneloğlu, Cihangir, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, Şems Matbaası, İstanbul, 1924.

EKLER

1. Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Hükümetleri (1918-1920)

Birinci Azerbaycan Hükümeti (28.05.1918-17.06.1918)

Başbakan ve İçişleri Bakanı	: Fethali Han Hoyski (Tarafsız)
Harbiye Bakanı	: Hüsrev Sultanov (Müsavat)
Dışişleri Bakanı	: Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat)
Maliye ve Eğitim Bakanı	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
Adalet Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)
Ticaret ve Sanayi Bakanı	: Mehmed Yusuf Caferov (Tarafsız)
Ziraat ve Emek Bakanı	: Ekber Aga Şeyhülislamov (Himmet)
Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı	: Hudadat Melik Aslanov (Tarafsız)
Devlet Müfettişi	: Camo Hacinski (Sosyalist Blok).

İkinci Azerbaycan Hükümeti (17.06.1918-07.12.1918)

Başbakan ve Adalet Bakanı	: Fethali Han Hoyski (Tarafsız)
	: (1.11.1918'den itibaren Başbakan ve Harbiye Bakanı)
Dışişleri Bakanı	: Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat)
Eğitim ve Din İşleri Bakanı	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
İçişleri Bakanı	: Behbud Han Cavanşir (Tarafsız)
Ziraat Bakanı	: Hüsrev Sultanov (Müsavat)
Sağlık ve Sosyal Himaye Bakanı	: Hudadat Refibeyli (Tarafsız)
Ulaştırma Bakanı	: Hudadat Melik Aslanov (Tarafsız)
Ticaret ve Sanayi Bakanı	: Ağa Aşurov (Tarafsız)
Maliye Bakanı	: Abdulali Emircanov (Tarafsız)
Devlet Bakanı	: Ali Merdan Topçubaşov (Tarafsız)
Devlet Bakanı	: Musa Refiyev (Müsavat)
Devlet Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)

06.10.1918'de İkinci Hükümet'te Yapılan Revizyon

Başbakan ve Harbiye Bakanı	: Fethali Han Hoyski (Tarafsız)
Ticaret, Sanayi ve İçişleri Bakanı	: Behbud Han Cavanşir (Tarafsız)
Dışişleri Bakanı	: Ali Merdan Topçubaşov (Tarafsız)
Maliye Bakanı	: Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat)
Eğitim Bakanı	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
Ulaştırma Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)
Ziraat Bakanı	: Hüsrev Sultanov (Müsavat)
Sağlık Bakanı	: Hudadat Refibeyli (Tarafsız)
Haberleşme Bakanı	: Ağa Aşurov (Tarafsız)
Sosyal Teminat ve Din İşleri Bakanı	: Musa Refiyev (Müsavat)
Harbiye Müvekkili	: İsmail Han Ziyadhanlı (Tarafsız)
Devlet Müfettişi	: Abdulali Emircanov (Tarafsız)

Üçüncü Azerbaycan Hükümeti (26.12. 1918-14.03.1919)

Başbakan ve Dışişleri Bakanı	: Fethali Han Hoyski (Tarafsız)
İçişleri Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)
Maliye Bakanı	: İ. Protasov (Rus Slav Cemiyeti)
Ulaştırma Bakanı	: Hudadat Melik Aslanov (Tarafsız)
Adalet Bakanı	: Timur Makinski (Tarafsız)
Eğitim ve Din İşleri Bakanı	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
Haberleşme ve Emek Bakanı	: Aslan Safikurdiski (Sosyalist Blok)
Harbiye Bakanı	: Samed Mehmandarov (Tarafsız)
Sosyal Teminat Bakanı	: Rüstem Han Hoyski (Tarafsız)
Sağlık Bakanı	: Yevsey Gindes (Rus Slav Cemiyeti)
Ticaret ve Sanayi Bakanı	: Mirza Esedullayev (Tarafsız)
Devlet Müfettişi	: Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat)
	: (16.01.1919'dan itibaren) Aliğa Hasanov (Tarafsız)
Erzak Bakanı	: Konstantin Lizgar (Rus Slav Cemiyeti)
Ziraat Bakanı	: Hüsrev Sultanov (Müsavat)

Dördüncü Azerbaycan Hükümeti (14.03.1919-22.12.1919)

Başbakan (ve İçişleri Bakanı)	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
Maliye Bakanı	: Aliğa Hasanov (Tarafsız)
Ticaret ve Sanayi Bakanı	: Ağa Eminov (Tarafsız)
Dışişleri Bakanı	: Mehmed Yusuf Caferov (Müsavat)
(Sonradan) İçişleri Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)
Ulaştırma Bakanı	: Hudadat Melik Aslanov (Tarafsız)
Haberleşme Bakanı	: Camo Hacinski (Sosyalist Blok)
Harbiye Bakanı	: Samed Mehmandarov (Tarafsız)
Adalet ve Emek Bakanı	: Aslan Safikurdiski (Sosyalist Blok)
Sosyal Teminat Bakanı	: Viktor Klenevski (Rus Slav Cemiyeti)
Sağlık Bakanı	: A. Dastakov
Eğitim ve Din İşleri Bakanı	: Reşid Kaplanov (Ahrâr)
Ziraat Bankası	: Aslan Kardaşov (Ahrâr)
Devlet Bakanı	: Horen Amaspür (Taşnaksutyun)
Devlet Müfettişi	: Nerimanbey Nerimanbeyov (Müsavat)

Beşinci Azerbaycan Hükümeti (24.12.1919-01.04.1920)

Başbakan	: Nasib Yusufbeyli (Müsavat)
Dışişleri Bakanı	: Fethali Han Hoyski (Tarafsız)
İçişleri Bakanı	: Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat/Komünist)
	: (18.02.1920'den itibaren)

	Mustafa Vekilov (Müsavat)
Harbiye Bakanı	: Samed Mehmandarov (Tarafsız)
Adalet Bakanı	: Halil Hasmehmedov (Müsavat)
Maliye Bakanı	: Reşid Kaplanov (Ahrâr)
Eğitim ve Din İşleri Bakanı	: Hamid Şahtahtlı (İttihad) (05.03.1920'den itibaren) Nurmehmed Şahsuvarov (İttihad)
Emek ve Ziraat Bakanı	: Ahmed Cevdet Pepinov (Sosyalist Blok)
Ulaştırma Bakanı, (Geçici Ticaret, Sanayi ve Erzak Bakanı)	: Hudadat Melik Aslanov (Tarafsız)
Haberleşme Bakanı	: Camo Hacinski (Sosyalist Blok)
Sosyalist Teminat ve Sağlık Bakanı	: Musa Refiyev (Müsavat)
Devlet Müfettişi	: Heybetkulu Mehmedbeyli (İttihad)
Ticaret, Sanayi ve Erzak Bakanı	: (18.02.1920'den itibaren) Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat/Komünist)

2. Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Tarihi Kronolojisi (1918-1920)

- 5 Ocak 1918 : Rusya Müessisler Meclisi ilga edildi.
- 23 Şubat 1918 : Maverâ-yı Kafkasya Seymi faaliyete başladı.
- 7 Mart 1918 : Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nde toprak reformuyla ilgili yasa kabul edildi.
- 14-20 Mart 1918 : Maverâ-yı Kafkasya Seymi ile Osmanlı Devleti arasında Trabzon Konferansı yapıldı.
- Mart-Nisan 1918 : Ermeni-Taşnak çeteleri Azerbaycan'da sivil halka karşı soykırım yaptılar.
- 22 Nisan 1918 : Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ndeki müzakereler sonucunda Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığı ilân edildi.
- 25 Nisan 1918 : Bakü HKS (Bakü Halk Komiserleri Sovyeti) oluşturuldu.
- 26 Nisan 1918 : Akaki Ivanoviç Çenkeli Hükümeti Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nden güvenoyu aldı.
- 1 Mayıs 1918 : Kuba şehri Bakü Sovyeti işgaline uğradı.
- 11 Mayıs 1918 : Batum'da barış konferansı çalışmalarına başladı.

- 26 Mayıs 1918 : Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin son toplantısı yapıldı.
- 27 Mayıs 1918 : Azerbaycan Milli Şurası'nın ilk toplantısı yapıldı.
- 28 Mayıs 1918 : Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla ilgili beyanname kabul edildi ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Fethali Han Hoyski tarafından oluşturulan kabine Azerbaycan Milli Şurası'ndan güvenoyu aldı.
- 4 Haziran 1918 : Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında "Barış ve Dostluk Antlaşması" imzalandı.
- 16 Haziran 1918 : Azerbaycan Milli Şurası ve Hükümet Tiflis'ten Gence'ye nakledildi.
- 17 Haziran 1918 : Azerbaycan Milli Şurası feshedildi. Fethali Han Hoyski Başbakanlığında 2. Hükümet faaliyete başladı.
- 21 Haziran 1918 : Üzerinde beyaz renkli hilal ve sekiz köşeli yıldız tasvir olunan kırmızı renkli Azerbaycan Bayrağı resmen tasdik edildi.
- 23 Haziran 1918 : Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilân edildi.
- 26 Haziran 1918 : Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulmasıyla ilgili karar kabul edildi.
- 26 Haziran 1918 : Zakatala Güvernörlüğü oluşturuldu.
- 27 Haziran 1918 : Kafkas İslam Ordusu Gökçay yakınlarında Bakü Sovyeti ordusunu yenilgiye uğrattı.
- 27 Haziran 1918 : Türkçe Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi devlet dili ilân edildi.
- 10 Temmuz 1918 : Kafkas İslam Ordusu Şamahı ve Kürdemir'i düşman kuvvetlerden geri aldı.
- 25 Temmuz 1918 : Bakü Sovyeti, Enzeli'de bulunan İngilizleri Bakü'ye davet etti.
- 31 Temmuz 1918 : Bakü HKS sukut etti.
- 1 Ağustos 1918 : Sentrokaspi Diktatörlüğü kuruldu.
- 4 Ağustos 1918 : İngiliz birlikleri Bakü'ye giriş yaptı.
- 28 Ağustos 1918 : Türkçe'nin okullarda öğretilmesiyle ilgili Bakanlar Kurulu kararı alındı.

- 4 Eylül 1918 : İngiliz birlikleri Bakü'yü tahliye etti.
- 15 Eylül 1918 : Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü kurtardı.
- 17 Eylül 1918 : Azerbaycan Hükümeti Bakü'de faaliyete başladı.
- 18 Ekim 1918 : Bakü'de Türk Ocağı Derneği kuruldu.
- 1 Kasım 1918 : Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezareti tesis edildi.
- 9 Kasım 1918 : Azerbaycan Cumhuriyeti "Devlet Bayrağı Hakkında Kanun" kabul edildi. Günümüzde kullanımda olan üç renkli milli Azerbaycan Bayrağı böylece kabul edilmiş oldu.
- 16 Kasım 1918 : Azerbaycan Milli Şurası yeniden faaliyete başladı. Gori Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun Azerbaycan Şubesi Gazah şehrine nakledildi.
- 17 Kasım 1918 : Genaral William M. Thomson komutasındaki İngiliz birlikleri Azerbaycan'a girdi.
- 20 Kasım 1918 : Azerbaycan Parlamentosu'nun açılması hakkında kanun kabul edildi.
- 7 Aralık 1918 : Azerbaycan Parlamentosu açıldı.
- 26 Aralık 1918 : 3. Hükümet parlamentodan güvenoyu aldı. Azerbaycan-Gürcistan Transit Mukavelesi imzalandı.
- 15 Ocak 1918 : Karabağ General-Güvernörlüğü oluşturuldu.
- 25 Şubat 1919 : Fethali Han Hoyski 3. Hükümet'in istifasını sundu.
- 14 Nisan 1919 : 14 Nisan 1919 : Nasib Yusufbeyli tarafından oluşturulan 4. Hükümet parlamentodan güvenoyu aldı.
- 28 Mayıs 1919 : Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden delegasyon ABD Başkanı Woodrow Wilson ile görüştü.
- 29 Mayıs 1919 : Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin katılımıyla Tiflis Konferansı yapıldı.
- 11 Haziran 1919 : Devlet Müdafaa Komitesi'nin oluşturulması hakkında kanun kabul edildi ve Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilân edildi.
- 13 Haziran 1919 : Bakü'de İngilizler aleyhinde sivil gösteriler yapıldı.
- 16 Haziran 1919 : Azerbaycan ve Gürcistan arasında ortak savunma pak-

- ti imzalandı.
- 11 Ağustos 1919 : Azerbaycan vatandaşlığı hakkında kanun kabul edildi.
- 24 Ağustos 1919 : İngiliz birlikleri Bakü'yü tahliye etmeye başladılar. Azerbaycan Devlet Bankası'nın kurulması hakkında kanun kabul edildi.
- 1 Eylül 1919 : Bakü Üniversitesi'nin kurulması hakkında kanun kabul edildi.
- 15 Kasım 1919 : Bakü Üniversitesi faaliyete başladı
- 23 Kasım 1919 : Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar ile sınır sorunlarını ele alan Tiflis görüşmeleri olumlu sonuçlandı ve sorunların barışçıl yolla çözülmesi hususunda mukavele imzalandı.
- 2-11 Aralık 1919: Müsavat Partisi'nin 2. Kongresi yapıldı.
- 22 Aralık 1919 : Nasib Yusufbeyli'nin oluşturduğu 5. Hükümet parlamentodan güvenoyu aldı.
- 2 Ocak 1920 : Sovyet Rusya'nın Gönüllü Ordu komutanı General Anton Denikin'e karşı birlikte savaşım önerisini içeren nota Azerbaycan Hükümeti'ne iletildi.
- 11 Ocak 1920 : Azerbaycan'ın bağımsızlığı Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nce fiilen tanındı.
- 14 Ocak 1920 : Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, Denikin sorununun Rusya'nın içişleri olduğu ve bu nedenle Azerbaycan'ın bu konuya müdahil olamayacağıyla ilgili notayı Sovyet Rusya Hükümeti'ne gönderdi.
- 23 Ocak 1920 : RSFSC Halk Dışişleri Komiseri, Azerbaycan Hükümeti'ni Denikin ile mücadele eden imtina etmekle suçladı ve Azerbaycan Hükümeti'ne nota gönderdi.
- 18 Şubat 1920 : Mehmed Hasan Hacinski İçişleri Bakanı görevinden istifa etti.
- 20 Mart 1920 : Azerbaycan-İran antlaşması imzalandı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı İran tarafından hukuken tanındı.
- 23 Mart 1920 : Emek ve Ziraat Bakanı Ahmed Cevdet Pepinov istifa etti. Azerbaycan ile Gürcistan arasında ticaret antlaşması imzalandı.

- 9 Nisan 1920 : Haberleşme Bakanı Camo Hacinski istifa etti.
- 15 Nisan 1920 : Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, Azerbaycan sınırlarına toplanan 11. Kızıl Ordu birlikleriyle ilgili Sovyet Rusya'ya nota verdi.
- 27 Nisan 1920 : 11. Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan sınırlarına dâhil oldu.
- 28 Nisan 1920 : Parlamentoda yapılan görüşmeler sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti ilga edildi ve ülkenin yönetimi Azerbaycan İnkılâp Komitesi'ne devredildi.

Dizin

A

- Abbaskulu Ağa Bakuhanov 1
Abbaskulu Kazımzade 7, 15, 399
Abdulali Emircanov 422
Abdullah Efendizade 315, 352
Abdullah Şaik Talipzade 352
Abdurrahim Bey Hakverdiyev 220, 239
Abuzer Rızayev 317
Adil Han Ziyadhanlı 5, 220, 242, 379, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395
Adil Zülfükarov 275
Afganistan 136, 338, 339
Ağa Alizade 369, 372
Ağa Aşurov 422
Ağa Azizzade 7
Ağa Eminov 423
Ağahan İrevanski 325
Ağdaş 15, 53, 55, 56, 65, 66, 137, 323, 357
Ağstafa 152
Ahmed Ağaoglu 1, 2, 3, 4, 5, 6, 45, 46, 48, 49, 50, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 115, 120, 217, 242, 244, 312, 377
Ahmed Cevdet Pepinov X, 75, 76, 163, 314, 332, 333, 424, 427
Ahmedli 144
Ahmed Salikov 8, 9
Ahrâr Partisi 51, 265, 269, 307, 315
Akaki İvanoviç Çenkeli 16, 17, 18, 76, 227, 229, 230, 424
AK(b)P VII, 198, 252, 253, 258, 261, 262, 263, 265, 268, 271, 272, 275, 277, 278, 280, 318, 372, 373
Aleksandr Hatisyan 175, 180, 230
Aleksandr Kolçak 244, 246, 259
Alfred Joffe 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 152, 240, 241
Aliaddin Subhalkulov 369
Aliaga Hasanov 423
Aliaga Şihlinski 218, 280
Aliasker Mahmudbeyov 78
Ali Bey Hüseyinzade 1, 2, 4, 49
Ali Ekber Hasmehmedov 388

- Ali Ekber Refibeyov 388
Ali Haydar Karayev 197, 277, 405
Ali Merdan Topçubaşov 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 15, 42, 44, 60, 68, 119, 120, 130, 147, 148, 206, 207, 217, 220, 239, 241, 243, 244, 246, 248, 249, 251, 282, 285, 290, 298, 305, 313, 340, 377, 388, 400, 401, 403, 422
Almanya III, 20, 45, 46, 57, 58, 76, 77, 83, 88, 90, 91, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 124, 126, 128, 130, 134, 135, 136, 140, 148, 151, 152, 196, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 252, 257, 282, 301, 336, 339, 381, 401, 417
Amazasp Srvantstyan 15, 141, 153
Anadolu 38, 88, 95, 96, 97, 99, 109, 117, 118, 123, 131, 133, 134, 158, 248, 267, 270, 271, 363, 407, 415, 419, 420
Anastas Mikoyan 14, 19, 21, 141, 258, 276
Andranik 112, 114, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 162, 163, 164, 165, 168, 203, 204, 389
Antoine Poidebard 178
Anton Denikin 225, 233, 244, 247, 250, 259, 260, 261, 265, 266, 267, 390, 391, 427
Ardahan 16, 17, 23, 30, 95, 97, 99, 100, 104, 108, 229
Arşak Şiranyan 165
Artur Şahnazarov 129, 167
Aslan Kardaşov 78, 210, 269, 423
Aslan Safikurdiski 423
Astara 16
Astarhan 155, 156, 157, 258, 338
Avetis Aharonyan 244
Avusturya-Macaristan III, 48, 98, 99, 102, 109, 134, 232, 238, 257, 417
Aynülhayat Yusufbeyli 362, 380, 383
Azak Mustafaoglu 51, 65
Azerbaycan İnkılâp Komitesi 188, 270, 275, 277, 428
Azerbaycan Kültür Derneği 5, 11, 47, 58, 71, 72, 386, 396, 401

Azerbaycan Milli Şurası 20, 50, 62, 64, 66, 68, 69, 114, 115, 125, 147, 194, 195, 202, 282, 288, 291, 292, 297, 299, 300, 302, 303, 308, 340, 400, 425, 426

Azerbaycan Telgraf Ajansı 347

B

Bagdasar Avakyan 12, 14, 152

Bağır Rızayev 195

Bahadır Velibeyov 188, 189

Bahti Efendi 373

Bakü III, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 43, 45, 46, 53, 54, 55, 58, 59, 63, 67, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 128, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 173, 179, 181, 184, 187, 198, 201, 203, 205, 215, 217, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 250, 251, 252, 253, 257, 258, 259, 261, 263, 267, 268, 269, 271, 274, 276, 278, 283, 284, 286, 290, 291, 294, 295, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 329, 330, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 377, 378, 380, 381, 382, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 398, 399, 400, 401, 405, 407, 408, 411, 412, 414, 416, 417, 419, 424, 425, 426, 427

Bakü HKS 18, 19, 22, 100, 101, 114,

127, 128, 135, 138, 139, 141, 148, 152, 153, 233, 236, 290, 300, 330, 355, 416, 424, 425

Bakü Komünü 101, 148, 150, 151, 152, 153, 160, 300, 310, 315

Bakü Rus Milli Şurası 302, 303, 304, 305, 306

Bakü Üniversitesi 294, 295, 344, 345, 346, 359, 364, 382, 427

Baron Makino Nobuaki 246

Basargeç 34

Batım 16, 17, 18, 23, 32, 39, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 57, 61, 63, 68, 72, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 108, 113, 125, 126, 128, 135, 164, 170, 192, 196, 202, 203, 204, 220, 229, 230, 231, 235, 239, 241, 337, 338, 340, 344, 392, 400, 424

Bayıl 142, 360

Bayram Niyazi Küçükhanzade 62, 66, 210, 215

Behbud Han Cavanşir 66, 242, 422

Behbud Şahtahlı 188, 189

Belçika 251

Berde 323, 357

Berlin 21, 33, 36, 42, 58, 71, 80, 82, 83, 86, 93, 94, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 151, 152, 238, 240, 241, 242, 256, 257, 405, 406, 407

Beşir Aşurbeyov 9, 63

Beyaz Ordu 225, 233, 247, 250, 259, 260, 261, 265, 266, 303, 390, 391, 427

Bileceri 142, 271

Borçalı 65, 100, 147, 282, 283, 284, 287

Brest-Litovsk 16, 17, 18, 23, 38, 44, 45, 46, 47, 49, 71, 74, 76, 83, 88, 89, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 134, 152, 229, 237, 257

Bulgaristan 103, 104, 108, 232, 238

Bulbul Kazımova 381

C-Ç

Cafer Ahundov 78

Bayuk Devletler Kiskacında BAĞIMSIZ AZERBAJCAN

Caferkulu Han 132

Cafer Rüstembeyov 220, 239, 390, 391

Camo Hacinski 64, 78, 79, 299, 422, 423, 424, 428

Car-Balaken 213

Cavanşir 52, 53, 54, 62, 65, 66, 147, 164, 204, 205, 242, 277, 283, 310, 320, 323, 327, 345, 381, 422

Cebraill 55, 62, 65, 137, 147, 198, 201, 204, 205, 320, 323, 327, 345, 357

Cemal Paşa 62, 134

Cemil Lemberanski 54, 66

Cemo Cebraillbeyli 352

Cengiz Yıldırım 269

Cevad Melikyanlı 78, 316

Cevahir Refibeyova 381

Cevat Han 387, 395

Ceyhun Hacıbeyli 68, 244, 246, 405

Ceyran Şirinzade 382

Cihangir Hoyski 388

Clarence D. Ushher 178

Culfa 126, 128, 129, 131, 154, 171, 173, 179, 181, 183, 187, 193

Çanakkale 126, 143

Çek Cumhuriyeti 251

D

Dadaş Bünyatzade 198

David Lyod George 196, 246, 247, 248, 250, 251

Derbend 59, 151, 266, 283

Dereleyez 130, 166, 179, 180, 181, 183, 283, 284, 323

Deryal 337

Difai 5, 6, 63, 66

Digby Shuttleworth 167

Dilican 152

Dizak 164

Donald A. Robinson 183

Dro (Drastamat Kanayan) 174, 320

E

Edmund L. Daley 184, 185, 186

Ekber Ağa Sadıkov 220, 239, 393

Ekber Ağa Şeyhülislamov 64, 68, 75, 77, 78, 79, 229, 244, 246, 299, 314, 330, 379, 380, 422

Enver Paşa 44, 46, 48, 49, 52, 53, 56,

59, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 110, 112, 114, 125, 127, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 144, 145, 152, 158, 232, 233, 236, 237, 239, 412, 413, 414, 417, 420

Enzeli 67, 88, 115, 142, 143, 153, 155, 157, 233, 236, 242, 251, 338, 340, 386, 425

Ereş 147, 283, 324

Erich Ludendorff 103, 152, 236

Ermenistan 26, 32, 58, 74, 75, 86, 87, 91, 92, 96, 104, 105, 113, 123, 125, 126, 128, 130, 131, 134, 135, 141, 155, 161, 162, 163, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 220, 230, 232, 240, 244, 245, 248, 250, 251, 258, 259, 266, 267, 282, 283, 284, 287, 295, 306, 307, 320, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 337, 356, 357, 358, 359, 387, 390, 396, 406, 416, 417, 427

Erzincan 91, 95, 123, 228, 411, 419

Erzurum 22, 37, 176, 189, 339, 411, 416, 419

Esat Rüstembeyov 120

Es-Erler 12, 14, 16, 28, 29, 31, 141, 142, 151, 153, 154, 156, 236, 258, 307, 311, 317

Estonya 23, 246, 252, 261

Evgeni Gegeçkori 12, 18, 266

F

Faris Vekilov 181

Fatma Gıyasbeyova 382

Fatma Tahirova 382

Ferdinand Foch 250, 251

Feridun Köçerli 78, 275, 342, 350

Ferruh Vezirov 3

Fethali Han Hoyski 7, 12, 16, 17, 18, 44, 61, 64, 68, 76, 77, 78, 79, 88, 114, 115, 116, 117, 119, 131, 145, 147, 152, 158, 194, 207, 217, 220, 231, 235, 237, 241, 242, 243, 260, 262, 263,

- 264, 265, 266, 268, 275, 288, 292, 300, 301, 304, 305, 308, 313, 331, 342, 362, 400, 401, 404, 422, 423, 425, 426, 427, 428
- Fethullah Rüstembeyov 362
Finlandiya 23, 96, 252, 261
Firengiz Rızayeva 382
Firuze Ağayeva 381
Francesco Nitti 250
Fransa 166, 193, 195, 196, 203, 247, 248, 252, 336
Frederick Eastfield Loughton 171, 172, 173
Friedrich Kress von Kressenstein 102
Fyodr Solnitsev 14, 150
- G**
- Gazah 53, 62, 65, 114, 137, 147, 200, 277, 283, 320, 322, 324, 332, 342, 344, 350, 352, 353, 357, 380, 382, 426
Gedebev 200, 320, 322, 357, 381
Gence 9, 32, 34, 40, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 80, 83, 84, 88, 89, 100, 101, 103, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 135, 137, 138, 139, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 158, 161, 163, 164, 194, 219, 228, 230, 232, 234, 269, 274, 275, 276, 279, 283, 284, 286, 288, 291, 295, 300, 302, 320, 322, 324, 337, 340, 343, 344, 348, 351, 352, 353, 357, 358, 359, 362, 363, 368, 373, 374, 381, 382, 386, 387, 388, 389, 392, 397, 399, 425
General Dunsterville 115, 142, 153, 154, 156, 157, 340
George Curzon 248
George de Maleville 162
Georges Benjamin Clemenceau 246, 247, 248, 249, 250
George T. Forestier Walkher 171
Georgi Vasiliyeviç Çiçerin 99, 106, 109, 148, 189, 240, 252, 259, 262, 267, 276
Gevher Kaçar 381
Gevher Şevkiya 381
- Gevorg Varshamyan 174, 175
Gilan 137
Gori 342, 350, 363, 426
Gorus 129, 168, 180, 338
Gökçay 15, 48, 50, 88, 101, 114, 115, 139, 147, 150, 152, 234, 277, 283, 323, 338, 345, 359, 425
Gökçek 203, 208
Gönüllü Ordu 225, 233, 247, 250, 259, 260, 261, 265, 266, 267, 390, 391, 427
Gratten-Bellew 178
Grigori Gustavoviç Ayollo 28, 236
Grigori Konstantinoviç Orconikidze 130, 157, 187, 197, 263, 268, 279
Grigori Konstantinoviç Petrov 141
Grigori Nikolayeviç Korganov 21, 27, 29, 101, 114, 128, 138, 139, 150
Gulamrza Şerifzade 7
Gümürü 83, 94, 99, 100, 108, 114, 126, 152, 187, 188, 189, 192, 194, 338
Güney Kafkasya IX, 5, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 25, 26, 32, 33, 38, 40, 41, 45, 47, 48, 62, 63, 73, 95, 100, 108, 109, 112, 121, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 134, 136, 138, 154, 157, 161, 164, 165, 166, 168, 173, 175, 191, 193, 194, 195, 203, 204, 215, 227, 228, 229, 233, 244, 245, 247, 249, 251, 257, 259, 266, 282, 283, 284, 285, 289, 298, 301, 302, 306, 320, 330, 337, 338, 416, 417, 426
Gürcistan 20, 32, 58, 75, 76, 77, 80, 81, 83, 86, 87, 91, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 126, 135, 147, 149, 150, 161, 165, 169, 170, 181, 194, 197, 210, 211, 214, 215, 230, 232, 233, 238, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 258, 259, 260, 262, 266, 267, 282, 283, 284, 289, 294, 298, 299, 328, 337, 338, 363, 387, 396, 403, 406, 417, 426, 427

H

- Habibbey Mahmudbeyov 2
Habib Selimov 115, 267, 276
Hacer Şeyhzamanova 381
Hacı Cabbar Şeyhzade 188
Hacıkaşım 16, 28, 34, 116, 128, 235
Hacı Kasım Çelebioğlu 373
Hacı Zeynelabidin Takiyev 2, 3, 4, 8, 14, 15, 27, 145, 279, 304, 358, 362, 364
Haçin 164
Haçmaz 15, 34, 151, 268
Halide Edip Adıvar 60
Halil Hasmehmedov 12, 20, 53, 66, 75, 77, 78, 79, 229, 232, 299, 377, 395, 422, 423, 424
Halil Paşa 80, 93, 99, 117, 136, 140, 142, 144, 145, 146
Halil Talışinski 27
Hamide Cavanşir 381
Hamid Kayıtbashi 276
Hamid Şahatlı 78, 345, 369, 424
Hanbulak 320
Hanife Melikova 381
Hasan Ağa Bakühanov 395
Hasan Ağayev 20, 44, 77, 78, 79, 117, 118, 275, 299, 305, 400, 401
Hasan Bağirov 351
Hasan Bey Zerdabi 1
Hasan Sadıqzade 369
Hatice Ağayeva 381
Hatice Kayıbova 381
Hazar Denizi 139, 206, 225, 337, 338, 339
Henry Maitland Wilson 249, 250, 251
Henry Morgenthau 246
Heybetkulu Mehmedbeyli 78, 424
Hırdalan 142, 235
Hidayet Tanrıverdiyev 54
Hindistan 165, 186, 228, 338, 339, 413
Hocahı 201, 357
Hollanda 244, 251
Horen Amaspür 423
Hovhannes Kaçaznuni 178, 230
Hudadat Melik Aslanov 12, 17, 18, 76, 78, 79, 299, 347, 422, 423, 424
Hudadat Refibeyli 50, 62, 65, 275, 321, 422
Humay Atakişiyeva 382
Hüseyn Cavid 243, 352
Hüseyn Efendi Kayıbov 367
Hüsrev Sultanov 62, 65, 78, 79, 167, 204, 205, 207, 208, 299, 330, 362, 422, 423
- I-I**
- Iğdir 129, 170, 172, 326
İbrahim Ağa Usubov 276
İbrahim Haydarov 16, 18, 74, 76, 229
İbrahim Vekilov 164
İmamulla Mirza Kaçar 276
İngilöylar 210, 212, 213, 214
İngiltere III, 67, 103, 110, 119, 135, 140, 148, 151, 153, 154, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 178, 193, 196, 203, 233, 239, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 260, 301, 336, 339, 414, 415, 417
İrakli Georgiyeviç Sereteli 20, 250
İran 32, 40, 58, 59, 60, 71, 80, 84, 87, 105, 124, 128, 131, 140, 153, 154, 168, 171, 172, 176, 180, 192, 193, 203, 213, 224, 228, 241, 242, 244, 252, 336, 337, 339, 362, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 406, 427
İrevan 19, 53, 62, 65, 123, 124, 125, 132, 147, 154, 162, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 186, 193, 194, 195, 197, 198, 202, 203, 204, 207, 208, 230, 232, 282, 283, 284, 286, 289, 295, 302, 320, 322, 324, 325, 327, 337, 356, 357, 358, 359
İrevan Müslüman Millî Komitesi 325
İskender Seyfulin 276
İsmail Bey Kutkaşınlı 1
İsmail Han Ziyadhanlı 275, 386, 387, 394, 422
İsmail Seferaliyev 358
İspanya 335
İstanbul 5, 6, 10, 11, 23, 28, 35, 36, 37, 39, 40, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 68, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 107, 108, 110, 111, 115,

- 117, 119, 120, 126, 127, 130,
131, 133, 138, 140, 142, 143,
145, 146, 147, 150, 158, 160,
172, 184, 187, 189, 191, 192,
207, 220, 232, 233, 234, 235,
237, 238, 239, 241, 243, 244,
245, 246, 256, 258, 273, 282,
283, 284, 285, 295, 305, 335,
336, 341, 386, 395, 396, 399,
400, 401, 404, 405, 406, 407,
410, 411, 412, 413, 414, 415,
416, 418, 419, 420, 421, 422
- İsvaç 395
İsvaç 251, 252
İşret Alibeyova 382
İtalya 181, 243, 247, 248, 252
İvan Fioletev 12
İvan Gabişev 14
- J**
- James C. Rhea 184, 185
James Harbord 179, 184, 245
John Chalmers Simpson 173, 174
John Oliver Wardrop 182
Joseph Pilsudski 398
- K**
- Kaçak Hasan 280
Kafkas İslam Ordusu 49, 88, 101,
103, 104, 105, 114, 115, 116,
117, 126, 127, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 152, 153, 154, 157, 208,
215, 232, 234, 240, 257, 300,
355, 412, 416, 417, 425, 426
- Kamerli 170, 172, 174
Karabağ 22, 34, 40, 62, 71, 86, 114,
117, 125, 126, 128, 129, 130,
131, 137, 145, 147, 158, 162,
163, 167, 168, 173, 174, 175,
187, 189, 193, 197, 198, 199,
200, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 252, 267, 268, 276, 282,
283, 320, 322, 323, 344, 359,
389, 405, 417, 426
- Karabey Karabeyov 9, 48, 66, 269,
315, 352
Kardeşehir 144
Karayazı 144, 282
Kars 16, 17, 19, 23, 95, 97, 99, 100,
104, 108, 173, 174, 177, 189,
190, 199, 229, 326, 327, 337,
338, 357, 359
- Karyagin 52, 53, 54, 283, 323
Kasım Kasimov 361
Kayzer II. Wilhelm 233
Kazan 4, 98, 378
Kazım Mirza Kaçar 276
Keith Maitland Davie 174, 175
Kerim Cebraillibeyov 372
Kerim Kalabeyov 54
Kerim Sultanov 9
Keşle 144
Kırım 4, 24, 73, 97, 105, 239, 398
Konstantin Lizgar 423
Kuba 15, 16, 28, 34, 38, 46, 84, 101,
112, 147, 277, 283, 300, 344,
352, 358, 373, 424
- Kubadlı 201, 373
Kuban 220, 239, 390
Kuzey Kafkasya 24, 50, 51, 80, 84,
86, 104, 135, 139, 210, 246,
247, 261, 267, 290, 301, 327,
337, 338, 367, 405, 413, 419
- Kürdehani 143
Kürdemir 15, 28, 38, 52, 53, 54, 55,
112, 118, 140, 150, 235, 425
- L**
- Lazar Biçerahov 165
Lenkeran 14, 15, 16, 27, 28, 34, 84,
112, 143, 147, 280, 283, 322,
323, 324, 337, 338, 359, 381,
393
- Letonya 23, 246, 247, 252
Lev Davidoviç Trotski 97
Lev Tolstoy 389
Leyla Sulkeviç 382
Lituanya 247, 252
Liza Muhtarova 362, 380
Londra 80, 148, 164, 166, 243
- M**
- Mahaçkale 337, 338
Mahfuz Maksudova 382
Mahmud Efendiyev 220, 239
Manzar Nevruzova 382
Mark Bristol 185, 207
Maştağa 143
Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği 12,
13, 16, 45, 74, 75, 96, 134,
210, 227, 228

- 142, 153, 156, 157, 236, 307,
317
- Meryem Bayramalibeyova 381
Mesme Aşurbeyova-Rızabeyli 381
Meşhedî Azizbeyov 155
Meyer Basin 12
Mezopotamya 127, 228, 339
Mısır 126
Mihail Ivanoviç Tereşenko 228
Mihail Nikolayeviç Tuhaçevski 268
Mirbeşir Kasimov 279
Mir Cafer Bağirov 198, 199
Mir Hidayet Seyidov 20, 77, 78, 124,
132, 162, 195
Mir Taki Mirbabayev 239
Mir Yakub Mehdiyev X, 63, 75, 229,
244, 246
- Mir Yusuf Vezirov 220, 239
Mirza Cevad Ahundzade 23
Mirza Davud Hüseyinov 7, 258
Mirza Esedullayev 361, 423
Mirza Fethali Ahundzade 1
Mirza Şefi Vazeh 1
Molla Pehlul 373
Muhammed Hadi 117
Muhammed Pişnamazade 49, 61, 62,
63, 65, 367, 369
- Murtuza Muhtarov 362, 380
Musa Nakiyev 358
Musa Refiyev 242, 321, 361, 363,
422, 424
- Mustafa Efendizade 369, 374
Mustafa Mahmudov 78, 352
Mustafa Suphi 405
Mustafa Vekilov 9, 239, 264, 270, 424
Muzaffer Nami 351
Mürsel Paşa 100, 114, 142, 145, 152,
232
- Müsavat Partisi 3, 7, 9, 23, 26, 29, 32,
33, 41, 43, 44, 51, 65, 66, 68,
75, 79, 80, 150, 163, 264, 265,
298, 299, 304, 305, 307, 309,
313, 314, 316, 333, 340, 363,
368, 377, 379, 398, 400, 427
- Müslüman Hayriye Cemiyeti 30, 117,
118, 327, 344, 358, 359, 360,
361
- N**
- Nahçıvan 53, 65, 89, 93, 117, 124,
125, 126, 127, 128, 129, 130,
- Maverâ-yı Kafkasya Seymi 16, 19, 20,
38, 47, 57, 61, 62, 64, 65, 75,
112, 124, 128, 135, 147, 194,
210, 228, 229, 289, 292, 296,
298, 299, 302, 320, 330, 356,
400, 424, 425
- Max Hoffmann 97
Max Weber 212
Medine Gıyasbeyli 382
Medine Kasımbeyli 380
Mehdi Hacıbababeyov 78
Mehdi Hacinski 67, 78, 305
Mehmed Ali Resulzade 7, 399
Mehmed Bağır Şihzamanov 363
Mehmed Cafer Ahundzade 369
Mehmed Emin Resulzade X, 1, 7, 8,
9, 12, 15, 18, 20, 23, 43, 44,
46, 53, 61, 67, 75, 76, 77, 81,
82, 87, 88, 113, 114, 115, 117,
120, 131, 143, 145, 149, 158,
187, 217, 225, 227, 230, 231,
232, 233, 234, 235, 237, 238,
241, 269, 270, 298, 299, 300,
301, 303, 304, 305, 307, 308,
309, 311, 312, 313, 314, 317,
340, 363, 364, 368, 381, 385,
398, 399, 400, 401, 402, 403,
404, 406, 407, 410
- Mehmed Han Tekinski 175, 176, 177,
220
- Mehmed Hasan Hacinski 7, 9, 16, 18,
53, 61, 66, 75, 76, 79, 82, 84,
85, 87, 112, 113, 114, 115,
119, 124, 143, 194, 219, 229,
230, 231, 233, 234, 235, 237,
244, 246, 263, 264, 265, 269,
298, 299, 403, 417, 422, 423,
424, 427
- Mehmed Muharremov 78, 244, 246,
251
- Mehmed Salayev 361
Mehmed Şahtaşlı 2, 352
Mehmed Şerif Efendizade 44, 404,
410
- Mehmed Taki Sidki 1
Mehmed Yusuf Caferov 12, 53, 64,
78, 79, 116, 181, 182, 184,
185, 186, 220, 221, 227, 239,
270, 299, 390, 422, 423
- Mehri 198, 199
Menşevikler 12, 14, 16, 28, 31, 64,

- 131, 132, 137, 147, 158, 162, 164, 166, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 198, 199, 203, 208, 283, 284, 320, 399, 412
- Naki Şeyhzamanlı 44, 45, 46, 48, 52, 54, 56, 61, 395
- Nargin 134, 144, 235
- Nasib Yusufbeyli 1, 9, 16, 18, 44, 45, 47, 53, 65, 66, 67, 76, 77, 78, 79, 120, 181, 182, 205, 242, 245, 251, 257, 259, 265, 275, 299, 317, 332, 348, 362, 369, 390, 400, 401, 422, 423, 426, 427
- Nerimanbey Nerimanbeyov 195, 423
- Neriman Nerimanov 2, 7, 15, 27, 78, 187, 197, 198, 258, 259, 269, 271, 277, 278, 279, 311
- Nigar Şihlinskaya 381
- Nikolay Nikoladze 230
- Nikolay Osipov 165
- Nikolay Yudenic 259
- Noe Ramişvili 18, 20
- Novhanı 143
- Noy Jordaniya 100
- Nuha 51, 52, 53, 62, 63, 65, 137, 147, 214, 283, 322, 323, 324, 338, 342, 343, 344, 351, 352, 357, 359
- Nuri Paşa 27, 35, 49, 50, 57, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 88, 103, 106, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 127, 130, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 145, 152, 208, 232, 237, 300, 301
- Nurmehmed Şahsuvarov 369, 424
- O**
- Ordubad 128, 132, 137, 162, 170, 171, 174, 175, 176, 178, 181, 188
- Ordubad Milli Komitesi 132, 162
- Otto von Lossow 103
- P**
- Paris III, 15, 20, 58, 67, 68, 69, 71, 75, 77, 80, 81, 86, 92, 93, 119, 164, 165, 166, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 190, 206, 207, 227, 229, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 283, 285, 294, 296, 305, 313, 348, 386, 391, 401, 403, 426, 427
- Paris Barış Konferansı III, 67, 68, 164, 165, 168, 173, 175, 179, 206, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 283, 285, 294, 296, 305, 313, 348, 386, 391, 426, 427
- Paul von Hindenburg 126
- Pavel Nikolayevic Milyukov 243
- Peter Hopkirk 233, 234, 236
- Petrograd 3, 10, 38, 96, 97, 151, 227, 330, 336
- Petrovsk 15, 29, 263, 268
- Pirşağı 143
- Polonya 220, 252, 261, 381, 398, 401
- Portekiz 335
- Poti 250, 338
- Prokofı Çaparidze 12, 27, 28, 29
- Pyotr Stolipin 42, 336
- R**
- Rahile Hacibeyova 381, 382
- Rahim Vekilov 78
- Ramana 361, 401
- Rauf Orbay 17, 229, 243
- Reşid Efendiyev 353
- Reşide Sultangaliyeva 379
- Reşid Kaplanov 346, 364, 369, 423, 424
- Rifat Paşa 102, 108, 109
- Rıza Karaşarov 316
- Rıza Zeki 352
- Richard von Kühlmann 45, 96, 97, 104
- RK(b)P VII, 197, 258, 261, 263, 268, 272
- Romanovlar 73, 336
- Romanya 143, 252
- RSFSC VII, 18, 19, 99, 100, 106, 107, 109, 135, 148, 151, 189, 240, 252, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 272, 276, 427
- Ruben Safaryan 15
- Ruben Ter-Minasyan 180
- Rus Slav Cemiyeti 304, 305, 306, 423
- Rubabe Yakubzade 382

Rüfet Şihlinski 276

Rüstem Han Hoyski 321, 358, 423

S-Ş

- Sabuncu 144, 344, 361
- Sahak Ter-Gabrielyan 12, 151, 197
- Saida Şeyhzade 381
- Sako Sahakyan 27
- Salyan 15, 16, 28, 34, 112, 139, 140, 147, 235, 338, 344, 352
- Samed Acalov 352
- Samed Ağamalioğlu 269, 279, 331, 333, 352
- Samed Cemillinski 179, 183
- Samed Mehmandarov 181, 218, 268, 280, 290, 423, 424
- Samur 48, 50, 51, 151, 283
- Sara Takiyeva 358, 363
- Sara Talişhanova 8, 378
- Sara Vezirova 381
- Sankamış 48, 134, 338
- Sederek 171, 199
- Selim Behbudov 120, 275
- Selime Yakubova 379, 380
- Sentrokaspi Diktatörlüğü 115, 142, 143, 144, 155, 156, 157, 236, 425
- Serdarabad 129
- Sergey Dmitriyevic Sazanov 244
- Sergey Mironovic Kirov 118, 261
- Sergey Vitte 336
- Settar Han 399
- Seyid Azim Şirvani 1
- Seyid Hasan Kırımlı 398
- Seyid Hasan Takizade 398
- Seyyare Atamalibeyova 382
- Slovakya 252
- Sosyalist Blok 64, 65, 77, 80, 265, 269, 307, 314, 315, 317, 331, 332, 333, 379, 422, 423, 424
- Spada Krasnov 233
- SSCB VII, 22, 121, 197, 199, 200, 272, 274, 280, 281, 373, 401, 408, 409
- Stefan Lalayan 15
- Stepan Şaumyan 12, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 34, 36, 100, 112, 114, 115, 128, 135, 138, 141, 142, 148, 150, 151, 153, 155, 203, 234, 300, 340, 412, 415

- Stewart Forbes 178
- Sultan Mecid Ganizade 1, 2, 9, 63, 78, 352, 364
- Sultan Murad Efendiyev 372, 373
- Sumkayıt 235
- Surahanı 361
- Suren Şaumyan 15, 153
- Sürmeli 129, 170, 172, 173, 174, 283, 284, 324
- Şamahı 15, 16, 28, 34, 38, 46, 53, 54, 55, 65, 84, 101, 112, 117, 140, 141, 147, 152, 158, 229, 234, 235, 283, 300, 320, 322, 323, 324, 338, 357, 359, 373, 374, 381, 425
- Şamhor 58, 295
- Şefika Efendizade 8, 378, 379, 381, 382
- Şefi Rüstembeyli 9, 44, 78, 264, 268, 363, 395
- Şemsi Esedullayev 7, 8
- Şerif Veyselov 372
- Şerur 128, 130, 162, 166, 170, 171, 173, 174, 175, 177, 179, 181, 182, 183, 185, 188, 191, 199, 283, 284, 412
- Şuşa 6, 52, 53, 54, 62, 65, 128, 129, 130, 147, 162, 167, 180, 204, 205, 208, 283, 302, 320, 323, 327, 338, 344, 345, 351, 352, 353, 357, 382
- T**
- Tahran 59, 80, 136, 164, 228, 252, 385, 386, 392, 393, 394, 395, 397, 399
- Taki Nakiyev 7, 399
- Talat Paşa 46, 48, 56, 59, 62, 65, 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 130, 233, 238, 240, 241
- Taşnaksutyun Partisi 5, 6, 25, 28, 32, 112, 142, 163, 199
- Tatevos Amirov 15
- Tebriz 59, 113, 126, 127, 129, 137, 164, 228, 252, 385, 386, 392, 395, 399, 412
- Terter 137, 276, 277, 279
- Tiflis 5, 7, 11, 12, 15, 16, 21, 26, 29, 32, 35, 40, 46, 54, 75, 76, 77, 80, 96, 102, 105, 111, 112,

115, 116, 123, 133, 135, 141,
146, 147, 148, 149, 153, 159,
164, 166, 170, 173, 179, 180,
181, 182, 183, 184, 210, 213,
215, 216, 219, 224, 239, 266,
282, 283, 284, 285, 291, 298,
299, 300, 302, 327, 337, 338,
342, 344, 345, 348, 356, 365,
367, 368, 381, 386, 425, 426,
427

Timur Makinski 423

Trabzon 16, 18, 39, 47, 56, 72, 74,
75, 76, 81, 85, 91, 94, 112,
134, 170, 192, 229, 283, 339,
417, 424

Türkiye III, IX, 23, 32, 39, 45, 47, 48,
49, 50, 51, 53, 54, 56, 60, 64,
65, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
96, 100, 103, 111, 112, 113,
114, 118, 119, 120, 121, 123,
125, 126, 127, 128, 132, 133,
134, 141, 146, 152, 157, 161,
162, 170, 174, 175, 176, 177,
183, 186, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196,
199, 202, 203, 207, 208, 224,
228, 235, 242, 248, 251, 255,
257, 264, 269, 270, 337, 340,
343, 353, 386, 395, 396, 399,
401, 406, 407, 408, 409, 410,
411, 413, 414, 415, 416, 417,
418, 419, 420, 421

Ü

Üzeyir Hacıbeyov 81

V

Vasili Razumovski 345, 346

Vasili Yegorov 278

Vedibasars 34, 170, 183, 188, 324,
357

Vediçay 171

Veli Mikailov 7

Verende 164

Vergedüz 280

Verney Asser 171

Versailles 177, 191, 207, 249, 259

Viktor Klenevski 423

Vittorio Emanuele Orlando 246

Vladikafkas 130

Vladimir Fyodroviç Minorski 228

Vladimir İliç Lenin 22, 23, 26, 100,
130, 141, 150, 151, 155, 157,
197, 198, 234, 238, 252, 259,
260, 261, 262, 263, 267, 274,
340, 372, 389

Volga 268, 338, 344

W

William M. Thomson 119, 163, 173,
242, 243, 292, 304, 340, 426

Winston Churchill 249, 250

Woodrow Wilson 196, 206, 244, 245,
246, 426

Y

Yakut Ağayeva 381

Yardımlı 280

Yevliah 137, 139, 338

Yevsey Gindes 423

Yusuf Akçuraoglu 6, 410

Yusuf Vezir Cemenzeminli 120, 385

Z

Zakatala 52, 53, 56, 62, 65, 66, 137,
147, 210, 211, 212, 214, 215,
279, 283, 284, 286, 302, 323,
337, 343, 344, 351, 352, 373,
425

Zehra Kazımbeyova 382

Zeki Paşa 97

Zeki Velidi Togan 8, 410

Zengezur 34, 62, 65, 114, 125, 126,
128, 129, 130, 131, 137, 147,
162, 165, 167, 168, 169, 173,
180, 181, 184, 187, 196, 197,
198, 199, 202, 203, 204, 205,
208, 209, 279, 283, 320, 323,
327, 337, 345, 357, 359, 389,
418, 420

Zengibasars 207

Zengilan 198, 201, 357

4m

S 14337

Büyük Devletler Kısacasında

BAĞIMSIZ AZERBAJYCAN

(1918-1920)

28 Mayıs 1918'de istiklâlini ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti, büyük devletlerin ekonomik ve politik çıkarlarının çakıştığı stratejik bir bölgede kurulmuştu. Bu nedenle cumhuriyet hükümetini, iç asayişin sağlanması ve dış tehditlerin izale edilmesi gibi, iki zorlu görev beklemekteydi. Osmanlı yardımı sayesinde bu sorunları bertaraf eden cumhuriyet hükümeti, kısa sürede sivil ve çağdaş bir devlet oluşturdu. Hukuk devleti, parlamenter düzen, güçler ayrılığı ve demokratik yönetim ilkeleri bu devletin temel nitelikleri arasındaydı... Cumhuriyet dönemi Azerbaycan aydınları demokrasi ve insan haklarına saygı duyan ve ulusal niteliği ağır basan devlet inşa etmek amacıyla tüm bilgi ve birikimlerini sarf ettiler. Uluslararası alandaki başarılı diplomatik faaliyetler sayesinde cumhuriyet hükümeti bölgedeki meşru devlet olarak tanındı. Ne var ki bağımsız günlerin ömrü pek uzun olmadı ve 1920'ni Nisan ayında vuku bulan Bolşevik Rusya müdahalesi ile bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti sukut etmek zorunda kaldı.

"Biz konuşmuyoruz!...
Kitaplarımız anlatıyor..."

ISBN 978-975-255-294-4

9 789752 552944

I Q K Ü L T Ü R S A N A T Y A Y I N C I L I K